

Title:

Rig - veda

Text with Sayana's
Commentary

Year - 1922

Sas.
Librarian

Uttarpara Joykrishna Public Library
Govt. of West Bengal

मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । नन्दते । तुद व्यथने ।
स्वरितैस्त्वादात्मनेपदं । नकारापजनम्छांदसः । साधिष्ठेभिः ।
वाढ्यश्वादातिशायनिक इष्टन्यंतिकवाढयोर्नंदसाधौ । पा० ५.
३. ६३. । इति साधादेशः । बहुलं कंदसीति भिस ऐसभावः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । देवताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्मार्थिक-
स्तातिल्प्रत्ययः । तेन तत्संबंधी यज्ञो लक्ष्यते । यद्वा । देवान्ह-
विषाधिवासतौति योज्य । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादशः ।
लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

आ स्वमग्न युवमानो अजरस्तृप्सविष्यन्नतसेषु तिष्ठति ।
अत्यो न पृष्टं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयस-
चिक्रदत् ॥ २ ॥

आ । स्वं । अग्नः । युवमानः । अजरः । तृषु । अविष्यन् ।
अतसेषु । तिष्ठति ।

अत्यः । न । पृष्टं । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु ।
स्तनयन् । अचिक्रदत् ॥ २ ॥

अजरो जरारहितोऽयमग्निः स्वं स्वकीयमद्यादनीयं तृण-
गुल्मादिकं युवमानः स्वकीयज्वालयः संमिश्रयन् । तदनंतरं
चाविष्यन् भक्षयंश्च । अविष्यादित्येतदात्तकर्मसु पाठितं । एवं-
भूतोऽग्निस्तृषु क्षिप्रमेवातसेषु प्रभूतेषु काष्ठेष्वतिष्ठति । आरो-
हति । अत्रातसशब्दः काष्ठवाची । अतसं न शुष्कमिति दर्श-
नात् । प्रुषितस्य दधुमितस्ततः प्रवृत्तस्याग्नेः पृष्टमुपर्यवस्थितं
ज्वालाजालमत्यो न रोचते । यथा सततगमनशीलोऽत्योऽथ
हृतस्ततो गच्छन् शोभते । एवमग्नेर्ज्वालापि सर्वत्र गच्छंतौ

शोभत इति भावः । तदानीं दिवो द्युलोकस्य संवन्धि सानु
समुच्छ्रितमभ्रं स्तनयश्च शब्दयन्निवाचिक्रदत् । गंभीरं शब्द-
मात्मानमचौकरत् ॥ युवमानः । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मने-
पदं । अपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । तस्य बहुलं कंदसौति सुग-
भावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वं विकरणस्वर एव
शिष्यते । अजरः । बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्यमृता इत्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । अचिक्रदत् । कदि कदि क्कदि आह्वाने रीदने
च । अस्माख्यंताङ्गि चङ्यागमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः ।
द्विर्भावहलादिशेषसन्वद्भावेत्वानि ॥

तृतीयामृषमाह ॥

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाल-
मर्त्यः ।

रथो न विच्छृजसान आयुषु व्यानुषग्वार्या देव
ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुभिः । पुरोहितः । होता ।
निषत्तः । रयिषाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विच्छृ । जसानः । आयुषु । वि । व्यानुषक् ।
वार्या । देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा हविर्वहनं कुर्वाणो रुद्रेभौ रुद्रेर्वसुभिश्च पुरोहितः
पुरस्कृतो होता देवानामाह्वाता निषत्तो हविःस्वीकरणाय
देवयजने निषत्तो रयिषाट् रयोणां शत्रुधनानामभिभवितामर्त्यो
मरणरहितः । एवंभूतो देवो द्योतमानोऽग्निर्विच्छृ प्रजासु
लौकिकजनेषु रथो न रथ इवायुषु यजमानलक्ष्णेषु मनुष्येभ्यश्च
जसानः स्तुयमानो वार्या वार्याणि संभजनौयानि धनान्यानुषक्

आनुषक्तं यथा भवति तथा व्युत्पत्तिः । विशेषेण प्रापयति ।
यद्वा वार्याणि वरणीयानि हवींषि स्वयं प्राप्नोति ॥ क्राणा ।
करोतेः शानचि बहुलं छंदसौति विकरणस्य लुक् । शानचो
ङित्त्वाद्गुणाभावे यणादेशः । चित इत्थंतोदात्तत्वं । सुपां
सुलुगिति सोः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । निषत्तः । षट् विशरणगत्व-
वसादनेषु । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । नसत्तनिषत्तेत्यादिना ।
पा० ८, २, ६१. निष्ठानत्वाभावो निपातितः । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । रयिषाट् । षड् अभिभवे । छंदसि
सहः । पा० ३, २, ६३. इति ण्विः । सहैः साङः सः । पा०
८, ३, ५६. इति षत्वं । ऋजमानः । ऋजति स्तुतिकर्मा ।
असामजित्त्वानुवृत्तावृजिहृषिमंदिसर्हिभ्यः कित् । उ० २, ८४. ।
इति कर्मण्यसामच्प्रत्ययः । चित इत्थंतोदात्तत्वं । आयुषु ।
आयव इति मनुष्यनाम । इण् गतावित्यस्माच्छंदसौण इत्युण्-
प्रत्ययः । वृद्धायादेशौ । वार्या । वृद्धं संभक्तौ । ऋहलोऽण्यत् ।
तित्स्वरिते प्राप्ते ईडवद्वृशंसदुहां ण्यत इत्याद्युदात्तत्वं ।
शेच्छंदसौति शेर्लोपः । ऋण्वति । रिवि गतौ । व्यत्ययेन
संप्रसारणं । इदित्त्वानुम् । कर्तरि शप् ॥

चतुर्थीसूचमाह ॥

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः सृष्ट्या
तुविष्वणिः ।

दृषु यद्भ्ये वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे
अक्षर ॥ ४ ॥

वि । वातऽजूतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुह्वभिः ।
सृष्ट्या । तुविऽस्वनिः ।

दृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णं । ते । एम ।

रुशत्ऽजर्मे । अजर ॥ ४ ॥

वातजूतो वायुना प्रेरितस्तुविष्वणिर्महास्वनः । एवंभूतो-
ऽग्निर्जुह्वभिः स्वकीयाभिर्जिह्वाभिः सृष्ट्या सरणशीलेन तेजः-
समूहेन च युक्तः सन् । वृथेत्यनायासवचनः । 'वृथानायासेनै-
वातसेषून्नतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते । विशेषेण तिष्ठति । हे अग्ने
यद्यदा वनिनो वनमबंधान्वृक्षान्दग्धुं वृषायसे । वृषवटाचरसि ।
दृष्टसीत्यर्थः । हे रुशदूर्मे दौमज्ज्वाल । अजर जरारहिताग्ने
ते तवैम गमनमार्गः कृष्णं कृष्णवर्णो भवति ॥ वातजूतः । जू
इति सौत्रो धातुः । वातेन जूतो वातजूतः । तृतीया कर्मणीति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वितिष्ठते । समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मने-
पद । जुह्वभिः । हु दानादनयोः । ह्ययत आस्विति जुह्वः
सुचः । श्रुवच्चेति क्तिप् । चकाराद्दीर्घः । श्रुवद्भावाद्भिर्भावादि ।
धातोरित्यंतोदात्तत्वं । सृष्ट्या । सृ गतौ । सरतीति सृणिः ।
सृष्टृषिभ्यां किदिति निप्रत्ययः । एम । एत्यनेनेत्येस मार्गः ।
इण् गतावित्यस्मात्करण औणादिको मनिन् । निस्त्वादाद्यु-
दात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्वा अव वाति

वंसगः ।

अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्यात्पुश्रयं भयते

पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न ।

सह्वान् । अव । वाति । वंसगः ।

अभिऽव्रजन् । अक्षितं । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथं ।

• भयते । पतत्रिणः ॥ ५ ॥

तपुर्जभः । तपूंषि ज्वाला एव जंभा आयुधानि सुखानि
वा यस्य स तथोक्तः । वातचोदितः । वायुना प्रेरितः । एवंभूतो-
ऽग्निर्यथे ज्वालासमूहे सखचितमक्षीणं रज आर्द्रवृक्षांतर्गत-
मुदकं पाजसा तेजोबलेनाभिव्रजन् आभिसुख्येन गच्छन्व-
नेऽरण्ये साक्षान् सर्वमभिभवन् आभिसुख्येनाववाति । व्याप्नोति ।
तत्र दष्टांतः । वंसगो न । यथा वननीयगतिर्वृषो गीयूथे
सर्वमभिभवन्वर्तते तद्वत् । यस्मादेवं तस्मात्पतत्रिणः पतन-
वतोऽग्नेः सकाशात्स्थातुः स्थावरं चरथं च जंगमं च भयते ।
बिभेति ॥ साक्षान् । दाक्षान् साक्षानिति कसुप्रत्ययांतो
निपातितः । दीर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारश्च
इत्वं । आतोऽटि नित्यमिति सानुनासिक आकारः । यत्त्व-
लोपी । ऋस्त्वत्वं ह्वांसं । स्थातुः । कमिमनिजनीत्यादिना
विहितस्तुप्रत्ययो बहुलवचनान्तिष्ठतेरपि भवति । यद्वा । स्थातु-
रनंतरं चरथं भयते । प्रथमं स्थातुः स्थावरं बिभेति पञ्चाच्चरथ-
मित्यर्थः । चरथं । चर गत्यर्थः । अस्मादौणादिकोऽद्यप्रत्ययः ।
भयते । जिभी भये । व्यस्येनात्मनेपदं । बहुलं ह्वांसोक्ति
स्मोरभावः । गुणावादेशौ ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे त्रयोविंशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

दधुष्टा भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहृवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शिवं दिव्याय

जन्मने ॥ ६ ॥

दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिं । न । चारुं ।

सुहृवं । जनेभ्यः ।

होतारं । अग्ने । अतिथिं । वरेण्यं । मित्रं । न । शिवं ।

दिध्याय । जन्मने ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये भृगव एतत्संज्ञा
मर्षयो दिध्याय जन्मने देवत्वप्राप्तये चारुं रयिं न शोभनं
धनमिवादधुः । आधानसंभारेषु मंत्रैः स्थापनेन समस्कुर्वन् ।
कीदृशं त्वां । जनेभ्यः सुहृवं । यजमानार्थमाह्वातुं सुशकं ।
होतारं । देवानामाह्वातारं । अतिथिं । अतिथिवत्पूज्यं । यद्वा
देवयजमदेशेषु सततं गंतारं । वरेण्यं वरणोयं मित्रं न शिवं ।
यथा सखा सुखकरो भवति तद्वत् सुखकरमित्यर्थः ॥ दधुः ।
लित्युच्चातो लोप इटि चेत्याकारलोपः । युष्मत्तत्तत्तुःष्वन्तः-
पादमिति विसर्जनीयस्य षत्वं । सुहृवं । ह्रूयतेरौषद्गुःसुष्विति
खल् । बहुलं छंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । गुणावादेशौ ।
लितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । कदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वं ॥

सप्तमोऽमृचमाह ॥

होतारं सप्त जुहो३यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नं ॥ ७ ॥

होतारं । सप्त । जुहुः । यजिष्ठं । यं । वाघतः । वृणते ।

अध्वरेषु ।

अग्निं । विश्वेषां । अरतिं । वसूनां । सपर्यामि । प्रयसा ।

यामि । रत्नं ॥ ७ ॥

सप्त सप्तसंख्याका जुहो होतारो वाघत ऋत्विजोऽध्वरेषु
यागेषु यजिष्ठं यष्टृतमं होतारं देवानामाह्वातारं यमग्निं वृणते

संभजंते विश्वेषां सर्वेषां वसूनामरतिं प्रापयितारं तमग्निं प्रयसा
हविलंचणेनाग्नेन सपर्यामि । परिचरामि । रत्नं रमणीयं
कर्मफलं च यामि । याचामि ॥ वृणते । वृद्धं संभक्तौ । क्रैत्या-
दिकः । प्रत्ययस्वरः । अरतिं । ऋ गतिप्रापणयोः । अस्मादौणा-
दिको वह्निवस्वर्तिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः ।
चिश्चाटंतोदात्तत्वं । सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा ।
सपरं पूजायामिति धातुः कंडादिः । अतो यक एव स्वरः
शिथ्यते । पादादित्वाभिघाताभावः । यामि । याचामौत्यस्व
वर्णलोपञ्छांदसः ॥

अष्टमौष्टवमाह ॥

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तोत्रभ्यो मित्रमहः शर्मं
यच्छ ।

अग्ने गृणंतमंहस उरुष्योर्जो नपात्पूर्भिः रायसौभिः ॥ ८ ॥

अच्छिद्रा । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोत्रभ्यः ।
मित्रमहः । शर्मं । यच्छ ।

अग्ने । गृणंतं । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पूःभिः ।
आयसौभिः ॥ ८ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र । बलेन हि मथ्यमानोऽग्नि-
र्जायते । मित्रमहः । अनुकुलदोषिमदग्ने नोऽस्मभ्यं स्तोत्रभ्यो-
ऽद्यास्मिन्कर्मण्यच्छिद्राहेद्यानि शर्म शर्माणि सुखानि यच्छ ।
देहि । किंच हे ऊर्जो नपात् । अद्यस्य पुत्र । भुक्तेनाग्नेन
जठराग्नेः प्रवर्धनादग्नेरन्नपुत्रत्वं । एवंविधाम्ने गृणंतं त्वां
स्तुवंतमायसौभिर्व्याप्तैः । यद्वायोवद्दृढतरैः पृभिः पालनैरंहसः
पापादुरुष्य । रत्नं । उरुष्यतो रक्षाकर्मैति यास्कः ॥ अच्छिद्रा ।

शेच्छंदसोति शेर्लोपः । सूनो सहसः । परमपि छंदसोति
परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामञ्जितामवद्भावे सति ॥ पदद्वयसमुदाय-
आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं । शर्म । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
र्लुक् । ऊर्जो नपात् । न पातयतीति नपात् । नभ्राणनपा-
दिति नजः प्रकृतिभावः । सुबामञ्जित इति षष्ठ्यंतस्य परांग-
वद्भावे सति पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामं-
त्रिताद्युदात्तत्वं । पूर्वभिः । पृ पालनपूरणयोरित्यस्मात्संपदादि-
लक्षणो भावे क्तिप् । उत्वदीर्घौ । सावेकाच इति विभक्तेरु-
दात्तत्वं ॥

नवमीमृचमाह ॥

भवा वरुथं गृणते विभावो भवा मघवन्मघवद्भ्यः शर्म ।

उरुथाम्ने अंहसो गृणंतं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ८ ॥

भव । वरुथं । गृणते । विभाऽवः । भव । मघऽवन् ।

मघवत्ऽभ्यः । शर्म ।

उरुथ । अम्ने । अंहसः । गृणंतं । प्रातः । मक्षू ।

धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ८ ॥

हे विभावो विशिष्टप्रकाशाम्ने गृणते त्वां स्तुवते यज-
मानाय । वरुथमिति गृहनाम । वरुथमनिष्टनिवारकं गृहं
भव । हे मघवन् धनवन्नम्ने मघवद्भ्यो हविलक्षणाधनयुक्तेभ्यो
यजमानेभ्यः शर्म सुखं यथा भवति तथा भव । हे अम्ने
गृणंतं स्तुवंतमंहसः पापकारिणः शत्रोरुरुथ । रक्ष । धिया-
वसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनोऽग्निः प्रातरिदानीमिव परित्यु-
रपि मक्षू शीघ्रं जगम्यात् । आगच्छतु ॥ वरुथं । हव् वरणे ।
जृह्वभ्यामूथन्नित्यूनप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तत्वं । गृणते ।

अतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । विभावः । विशिष्टा भा
विभाः । आतो मनिन्निति विच् । तदस्यास्तोति मतुप् ।
मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । मतुवसो रुरिति नकारस्य
रुत्वं । मघवद्भ्यः । मघवा बहुलं । पा० ६. ४. १२८. । इति
मघवन्शब्दस्य ढ आदेशः । स च नानुबंधकृतमनेकात्वं ।
पा० १. १. ५५. १. । इति वचनात् अलोऽन्त्यस्य । पा० १.
१. ५२. । इत्यन्त्यस्य भवति । मञ्जू । ऋचि तुनुघमस्त्विति
दोषः । धियावसुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदस्य
सावेकाच्च इति विभक्तिरुदात्ता । लुगभावम्कादसः । जगम्यात् ।
गम्भ सृष्ट गतौ । लिङि बहुलं कंदसीति शपः श्लुः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे चतुर्विंशो वर्गः ॥

वया इदिति सप्तर्चं द्वितीयं सूक्तं नोधस आर्षं त्रैष्टुभं ।
वैश्वानरगुणकोऽग्निर्देवता । तथा चानुक्रांतं । वया इत्सस
वैश्वानरीयमिति ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमावृचमाह ॥

वया इदग्ने अग्नयस्ते अन्ये त्वे विश्वे अमृता मादयंते ।

वैश्वानर नाभिरमि क्षितीनां स्थूणैव जना उपमिद्ययं ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्नयः । ते । अन्ये । त्वे इति ।

विश्वे । अमृताः । मादयंते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनां । स्थूणाऽऽहव ।

जनान् । उपमिद् । ययंथ ॥ १ ॥

वयाः शाखा वेतेर्वातायना भवंतीति यास्कः । नि० १.
४. । हे अग्ने येऽन्येऽग्नयः संति ते सर्वेऽपि ते तव वया इत् ।
शाखा एव । ततस्त्वतोऽन्ये न संतौति भावः । किंच त्वे त्वयि

सति विश्वे सर्वेऽमृता अमरणधर्माणो देवा मादयन्ते । हृष्यन्ति ।
 न हि त्वद्वातिरेकेण तैर्जीवितं शक्यते । हे वैश्वानर विश्वेषां
 नराणां जठररूपेण संबन्धिसन्ने क्षितौनां मनुष्याणां नाभिः
 संनद्धासि । अवस्थापको भवसि । अतस्त्वमुपमिदुपस्थापयिता
 सन् । यद्वा । उपमिदित्येतद्दृष्टान्तविशेषणं । जनान्ययंथ ।
 अधारयः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिदुपनिष्ठाता स्थूणेव । वंशधा-
 रणाय निष्ठातः स्तम्भो यथा गृहोपरिस्थं वंशं धारयति तद्वत् ॥
 वैश्वानर । विश्वे चेमे नरा विश्वानराः । नरे संज्ञायां । पा०
 ६. ३. १२८. । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । तत्संबन्धी वैश्वानरः ।
 तस्मिन्दमित्यण् । नाभिः । नहो भस्वेतीञ्प्रत्ययो भकारस्यां-
 तादेशः । जित्वादाद्युदात्तत्वं । असि । तासस्योर्लोप इति
 सलोपः । क्षितौनां । क्षि निवासगत्योः । अस्मात् क्षिचक्षी च
 संज्ञायामिति क्षिच् । अतोदात्तात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो
 नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । उपमिन् । डुमिञ् प्रक्षेपणे ।
 अस्मादुपपूर्वाद्वाहुलवचनात्कर्मणि क्तिप् । तुगागमः । ययंथ ।
 यम उपरमे । लिटि थलि क्तादिनियमादिठि प्राप्त उपदेशे-
 ऽत्वतः । पा० ७. २. ६२. । इति प्रतिषेधः ॥

विषुवत्संज्ञेऽहन्त्याग्निमारुते मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या
 इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । विषुवान्दिवा कीर्त्य इति खंडे
 सूत्रितं । मूर्ध्नां दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः
 पृथिव्या इति वा । आ० ८. ६. । इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते द्वितीयामुचमाह ॥

मूर्ध्ना दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।
 तं त्वा देवासोऽजनयंत देवं वैश्वानर ज्योतिरिदार्याय ॥२॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ ।

अभवत् । अरतिः । रोदस्योः ।

तं । त्वा । देवासः । अजनयंत । देवं । वैश्वानर । ज्योतिः ।

इत् । आर्याय ॥ २ ॥

अयमग्निर्दिवो द्युलोकस्य मूर्धा शिरोवत्प्रधानभूतो भवति । पृथिव्या भूमेश नाभिः संनाहकः । रक्षक इत्यर्थः । अथानंतरं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योरयमरतिरधिपतिरभवत् । हे वैश्वानर तं तादृशं देवं दानादिगुणयुक्तं त्वा त्वां देवासः सर्वे देवा आर्याय विदुषे मनवे यजमानाय वा ज्योतिरित् ज्योतीरूपमेवा-जनयंत । उदपादयन् ॥ मूर्तमस्मिन्धोयत इति मूर्धा । नि० ७, २७ । खलुचक्षित्यादौ निपातनाद्रपसिद्धिः । पृथिव्याः । पृथिवीशब्दः पित्रोरादिभ्यश्चेति ङीष्प्रत्ययांतोऽंतोदात्तः । अ-जनयंत । जनौ जृष क्रसु रंजोऽमंताश्चेति मित्त्वान्मितां ऋस्व इति ऋस्वत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्ना वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु या मानुषेष्वसि तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे ।

अग्ना । वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । असि ।

तस्य । राजा ॥ ३ ॥

अग्ना वैश्वानरेऽग्नौ वसूनि धनान्यादधिरे । आहितानि स्थापितानि बभूवुः । तत्र दृष्टांतः । ध्रुवासो निश्चला रश्मयः किरणाः सूर्ये न यथा सूर्य आधीयते तद्वत् । अतस्त्वं पर्वतादिषु

यानि धनानि विद्यन्ते तस्य धनजातस्य राजासि । अधिपति-
र्भवसि ॥ अग्ना । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । या ।
श्रेष्ठं दसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । ओषधीषु । उष दाहे । ओषः
पाकः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । ओष आसु धीयत
इत्योषधयः । कर्मस्थधिकरणे चेति किप्रत्ययः । दासीभारा-
दिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सप्तमौ बहुवचन ओषधेश्च
विभक्तावप्रथमायां । पा० ६, ३, १३२, । इति दीर्घः । अस्मू ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीभूचमाह ॥

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।

स्वर्गतेऽसत्यशुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यद्वौः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः ।

होता । मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वऽवर्गते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतमाय ।

यद्वौः ॥ ४ ॥

रोदसी द्यावापृथिव्यौ सूनवे स्वपुत्राय वैश्वानराय बृहती
इव प्रभूते इवाभूतां । वैश्वानरस्य द्यावापृथिव्योः पुत्रत्वं
मन्त्रांतरे स्पष्टमवगम्यते । उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्यावा-
पृथिवी भूरिरेतसेति । महती वैश्वानरस्यावस्थानाय द्यावा-
पृथिव्यौ विस्तृते जाते इत्यर्थः । किंच । अयं होता दक्षः समर्थः
पूर्वीर्बहुविधा यद्वौमहतीगिरः स्तुतीवैश्वानरायामनये प्रायुंक्तेति
शेषः । कीदृशाय । स्वर्गते । शोभनगमनयुक्ताय । सत्यशुष्माय ।
अवितथबलाय । नृतमाय । अतिशयेन सर्वेषां नेत्रे । तत्र
दृष्टानः । मनुष्यो न । यथा मनुष्यो लौकिको बंदी दातारं

ग्रभं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत् ॥ मनुष्यः । मनोज्ञता-
वज्यतौ षुक् चेति जातौ गम्यमानायां मनुशब्दाद्यत् षुगागमश्च ।
तिस्वरित इति स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं न
भवति । तत्र हि द्वयजित्यनुवर्तते । स्वर्यते । सुपूर्वादन्तर्भावे
षिच् । ततो मत्तुप् । मादुपधाया इति वत्त्वं ॥

पञ्चमौचमाह ॥

दिवसिते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वं ।
राजा कृष्टौनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्च-
कथं ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातवेदः । वैश्वानर । प्र ।
रिरिचे । महित्वं ।

राजा । कृष्टौनां । असि । मानुषीणां । युधा । देवेभ्यः ।
वरिवः । चकथं ॥ ५ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितवैश्वानराम्ने ते तव महित्वं
माहात्म्यं बृहतो महतो दिवसित् द्युलोकादपि प्ररिरिचे ।
प्रववृधे । किञ्च त्वं मानुषीणां मनोज्ञतानां कृष्टौनां प्रजानां
राजासि । अधिपतिर्भवसि । तथा वरिवोऽसुरैरपहृतं धनं युधा
युद्धेन देवेभ्यश्चकथं । देवाधीनमकार्षीः ॥ वैश्वानर । पादा-
दित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । रिरिचे । रिरिच् विरेचने ।
अत्रोपसर्गवशात्तद्विपर्येत आधिक्ये वर्तते । कृष्टौनां । नामन्य-
तरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मानुषीणां । मानुषशब्दो मनो-
ज्ञतावित्यञ्प्रत्ययांतः । जातिलक्षणे ङीष् प्राप्ते तदपवाद-
तथा शार्ङ्गरवाद्यज इति ङीन् निष्वादाद्युदात्तत्वं । व्याम्बुदंसि
बहुलं । पा० ६. १. १७८. । इति बहुलवचनान्नाम उदात्तस्या-

भावः । युधा । युध संप्रहार इत्यस्मात्संपदादिलक्षणी भावे
 क्षिप् । वरिव इति धननाम । नाव्यषयस्येत्याद्युदात्तत्वं ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचंते ।
 वैश्वानरो दस्युमाग्निजघन्वा अधूनोत्काष्ठा अव शंबरं
 मेत् ॥ ६ ॥

प्र । नु । महित्वं । वृषभस्य । वोचं । यं । पूरवः ।
 वृत्रहणं । सचंते ।

वैश्वानरः । दस्युं । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः ।
 अव । शंबरं । मेत् ॥ ६ ॥

अत्र वैश्वानरशब्देन मध्यमस्थानस्थो वैद्युतोऽग्निरभि-
 धीयते । पूरव इति मनुष्यनाम । पूरवो मनुष्या वृत्रहणमा-
 वरकस्य मेघस्य हंतारं यं वैश्वानरं सचंते । वर्षार्थिनः सेवंते ।
 तस्य वृषभस्यापां वर्षितुर्वैश्वानरस्य महित्वं माहातन्यं नू क्षिप्रं
 प्रवोचं । प्रववोमि । किं तदित्यत आह । अयं वैश्वानरोऽग्निर्दस्युं
 रसानां कर्मणां वोपर्चायितारं राक्षसादिकं जघन्वान् हतवान् ।
 तथा काष्ठा अपो वृष्ट्युदकान्यधूनोत् । अधोमुखान्यपातयत् ।
 शंबरं तं निरोधकारिणं मेघमवमेत् । अवाभिनत् ॥ वोचं ।
 कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लुङ्यस्यतिवक्तृत्वादिना
 च्चेरडादेशः । वच उमित्युमागमः । गुणः । बहुलं कंदस्य-
 माङ्गोऽपीत्यङ्भावः । जघन्वान् । हंतेर्लिटः कसुः । अभ्या-
 साच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य हकारस्य घत्वं । विभाषा गमहनेति
 विकल्पनादिङ्भावः । मेत् । भिदिर् विदारणे । लङि बहुलं
 कंदसोति विकरणस्य लुक् । हलङ्याब्ध्य इति तकारस्य लोपः ।

पूर्ववद्वद्भावः ॥ अत्र निरुक्तं । प्र ब्रवीमि तत्सहस्रं महाभाग्यं
 वृषभस्य वर्षितुरपां यं पूरवः पूरयितव्या मनुष्या वृत्रहणं
 मेघहनं सचन्ते सेवन्ते वर्षकामा दस्युदंस्यतेः क्षयार्थादुपदस्यं-
 त्यस्मिन्नसा उपदासयति कर्माणि तमग्निर्वैश्वानरो घ्नन्वा-
 धूनोदपः । काष्ठा अभिनच्छंवरं मेघं । नि० ७. २३. । इति ॥
 अत्रेदं चिंतनीयं । कोऽसौ वैश्वानर इति । तत्र केचिदाहुः ।
 मध्यमस्थानस्थो वायुरिंद्रो वा वैश्वानरः । तस्य हि वर्षकर्मणा
 संस्तव उपपद्यते । न त्वग्नेः पृथिवीस्थानत्वादिति । अन्ये त्वेवं
 मन्यन्ते । द्युस्थानः सूर्यो वैश्वानर इति । युक्तिं चाहुः । प्रातः-
 सवनादीनि त्रौणि सवनानि लोकत्रयात्मकानि । तत्र हृतीय-
 सवनं प्राप्तो यजमानः स्वर्गं प्राप्नोति इति पृथिव्याः प्रच्युतो भवेत् ।
 तत्रच्युतिपरिहारायाम्निमारुतेऽतिमे शस्त्रे होवा स्वर्गाद्भूमिं
 प्रत्यवरोहति । कथमिति तदुच्यते । इतरशस्त्रवत् । स्तोत्रिय-
 त्वेन प्रारंभमुक्त्वा द्युस्थानसंबन्धिना वैश्वानरीयेण सूक्तेन शस्त्रं
 प्रारभते । ततो मध्यमस्थानसंबन्धिनं रुद्रं मरुतश्च प्रति तद्देवत्य-
 सूक्तपाठेनावरोहति । तत्र पृथिवीस्थानमग्निं । यद्यत्र वैश्वानरः
 सूर्यो न स्यात् तदानौमवरोहो नोपपद्यते । तदेतन्मतद्वय-
 मप्यनुपपन्नं । अयमेवाग्निर्वैश्वानरः । कुतः । वैश्वानरशब्द-
 निर्वचनानुरोधात् । विश्वेषां नराणां लोकांतरं प्रति नेतृतया
 संबंधी वैश्वानरः । तथा चान्त्रातं । वैश्वानर पुत्रः पित्रे लोक-
 कृष्णातवेदो वह्नेमं सुकृतां यत्र लोका इति । यद्वा विश्वे सर्वे
 नरा एनमग्निं यज्ञादौ प्रीणयन्तीति तत्संबन्धाद्वैश्वानरः । यद्वा
 सर्वाग्नाग्निः प्रत्युतो गच्छत इति विश्वानरौ मध्यमोत्तमौ ।
 ऋ गतावित्यस्मात्पचाद्यच् । लुगभावश्छांदसः । ताभ्यामुत्पन्न-

त्वादयमग्निर्वैश्वानरः । वैद्युतोऽग्निर्हि मध्यममकाशाज्जायते ।
अशनिपतनानंतरमयमेव पार्थिवोऽग्निः संपद्यते । आदित्य-
सकाशादपि घर्मकाले सूर्यकांतादिमणिष्वग्नेरुत्पत्तिः प्रसिद्धा ।
तस्मात्तामनिर्वचनानुरोधेनायमेवाग्निर्वैश्वानर इत्येतदुपपन्नं ।
अस्यापि वर्षकर्मणा स्तुतिः संभवति । अग्नौ प्रासाहुतिः सम्य-
गादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा
इति स्मरणात् । प्रत्यवरोहोऽपि न कर्तव्यः । तृतीयमवनस्य
भक्तस्वर्गत्वात् । एतत्सर्वं यास्केन वैश्वानरः कस्मादित्यादिना
बहुधा प्रपंचितं । नि० ७, २१ । अत्र यदनुक्तं तत्सर्वं
तत्रैवानुसंधेयं ॥

सप्तमोऽनुचमाह ॥

वैश्वानरो महिम्ना विश्वक्वाष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।
शातवनेये शतिनीभिरग्निः पुरुषीये जरते स्रुतावान् ॥ ७ ॥
वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽक्वाष्टिः । भरद्वाजेषु ।

यजतः । विभाऽवा ।

शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीये । जरते ।

स्रुताऽवान् ॥ ७ ॥

वैश्वानरोऽग्निर्महिम्ना महत्त्वेन विश्वक्वाष्टिः । क्वाष्टिरिति
मनुष्यनाम । विश्वे सर्वे मनुष्या यस्य स्वभूताः स तथोक्तः ।
भरद्वाजेषु पुष्टिकरहविलक्षणान्नवत्सु यागेषु । यद्वा । एतत्संज्ञे-
ष्वृषिषु यजतो यष्टव्यः । विभावा विशेषेण प्रकाशयिता ।
स्रुतावान् । स्रुता प्रिया सत्या वाक् । तद्युक्तः । एवंभूतो-
ऽग्निः शातवनेये । शतसंख्याकान् क्रतून्वनति संभजत इति
शतवनिः । तस्य पुत्रः शातवनेयः । तस्मिन् पुरुषीये बहूनां

नेतर्येतत्संज्ञके राजनि च शतिनीभिर्बहुभिः स्तुतिभिर्भरते ।
स्तूयने ॥ भरद्वाजेषु । भरन्ति पोषयन्ति भोक्तृनिति भरन्तः ।
तादृशा वाजा येषु । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
मरुदृधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । यजतः । शृशृदृश्रियजिपवि-
पथमितमिनमिह्येभ्योऽतजिति यजतेरतच्प्रत्ययः । विभावा ।
भा दीप्तौ । आतो मनिन्निति वनिप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः शिष्यते । श्रातवनेये । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः
शतवनिशब्दः । इतस्त्रानिजः । पा० ४. १. १२२. । इति टक् ।
कित इत्थंतोदात्तत्वं । शतनीभिः । शतशब्दात्मात्वर्थीय इनिः ।
श्रुचेभ्य इति ङीप् । पुरुषीथे । पूर्वपदाक्षंज्ञायामगः । पा०
८. ४. ३. । इति षत्वम् । जरते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे पंचविंशो वर्गः ॥

वज्रिमिति पंचचं तृतीयं सूक्तं नोधस आर्षं तैष्टुभमाम्नेयम् ।
अनुक्रांतं च । वज्रिं पंचेति ॥ प्रातरनुवाकस्याम्नेये क्रतौ
तैष्टुमे छंदसोदं सूक्तमाग्निने शस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । वज्रिं
यशसमुप प्रजिन्वन्निति श्रीणि । आ० ४. १३. । इति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

वज्रिं यशसं विदथस्व केतुं सुप्राव्यं दूतं सद्योऽर्थम् ।
द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्गवे मातरिष्वा ॥१॥
वज्रिं । यशसं । विदथस्व । केतुं । सुप्रऽप्राव्यं । दूतं ।

सद्योऽर्थम्

द्विजन्मानं । रयिंऽइव । प्रऽशस्तं । रातिं । भरत् । शृगवे ।
मातरिष्वा ॥ १ ॥

वङ्गं हविषां वोढारं यशसं यशस्विनं विदथस्व केतं । यशस्व
 प्रकाशयितारं सुप्राव्यं सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितारं दूतं देवैर्हविर्वङ्ग-
 लक्षणे दूत्ये नियुक्तं । सद्योऽर्थे । यदा हवींषि जुह्वति सद्यस्त-
 दानौमेव हविर्भिः सह देवान्गन्तारं । यदा सद्योऽर्थमरणं गमनं
 यस्य तं । द्विजन्मानं । द्योर्द्यावापृथिव्योररण्योर्वी जायमानं ।
 रयिमिव । धनमिव प्रशस्तं प्रख्यातं । एवंभूतमग्निं मातरिश्वा
 वायुर्भगव एतत्संज्ञकाय महर्षये रातिं भरत् । मित्रमहरत् ।
 अकरोदित्यर्थः । रातिना संभाषेत्यत्र रातिर्मित्रमिति कर्पादि-
 नोक्तं । रातिः पुत्र इत्येके । एतदर्थप्रतिपादकं मन्त्रान्तरं च
 भवति । रातिं भृगूणामुशिजं कविक्रतुमिति ॥ वङ्गं । वङ्गि-
 श्रियुशुक्लाहात्वरिभ्यो निदिति वहतेनिप्रत्ययः । निदङ्गावादाद्यु-
 दात्तत्वं । यशसं । यशश्चब्दादुत्तरस्य विनो लुक् । व्यत्ययेनां-
 तोदात्तत्वं । यद्वा । अशेषादित्यादच् । स्वरः पूर्ववत् ।
 सुप्राव्यं । सुष्ठु प्रकर्षेणावति रक्षतीति सुप्रावीः । उपसर्गद्वयो-
 पसृष्टादवतेरवितृस्तृतं त्रिभ्य ईः । उ० ३. १५६. । इतीकार-
 प्रत्ययः । वा कृन्दसौत्यमि पूर्वं इत्यस्य विकल्पे सति यणादेशः ।
 उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । सद्योऽर्थे । उषिकुषि-
 गार्तिभ्यस्त्यतेः कर्तरि थन्प्रत्ययः । सद्य एवार्थो गन्ता
 सद्योऽर्थः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यदि त्वव्यये नञ्कु-
 निपातनामिति वक्तव्यं । पा० ६. २. २. १. । इत्यव्ययग्रहणेन
 त्रितयं गृह्येत । तर्हि बहुव्रीहिस्त्रो भविष्यति । मातरिश्वा ।
 सर्वनिर्माणहेतुत्वान्मातांतरिचं । अस्सिति रत्र गतिकर्मा । मा-
 तर्थंतरिचे अस्सिति गच्छतीति मातरिश्वा । अन्नुच्चक्षित्वादौ
 नि पातनाद्रूपसिद्धिः । यदा मातर्थंतरिचे अस्सति गच्छ तीति

मातरिष्वा । अस गतिदोषादानेष्वित्यस्मादौषादिको ऽन्व-
त्ययः । एतच्च यास्केनोक्तं । नि० ७. २६. ॥

द्वितीयासुचमाह ॥

अस्य शासुरुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः ।

दिवस्वित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विश्वपतिर्विष्णु

वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः ।

ये । च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः ।

विश्वपतिः । विष्णु । वेधाः ॥ २ ॥

शासुः शासितुरस्याग्नेरुभयास उभयेऽपि देवा मनुष्याश्च ।
यद्वा । स्तुतिभिः स्तोतारो यज्ञैर्यजमानाश्चेममग्निं शासितारं
सचन्ते । सेवन्ते । उशिजः कामयमाना देवा हविष्मन्तो हविषा
युक्ता ये च मर्ता मरणधर्माणो यजमानाः । यद्वा । उशिज
इति मेधाविनाम । उशिजो मेधाविनः स्तोतारो हविष्मन्तो
हविर्युक्ता मर्ता यजमानाः । किंच । अयं होता होमनिष्पा-
दकोऽग्निर्दिवस्वित् आदित्यादपि पूर्वं उषःसु वर्तमानो भूत्वा-
ग्निहोत्रहोमार्थं विष्णु यजमानेषु न्यसादि । अध्वर्युणाम्नायतने
न्यधायि । निस्थाप्यते । कौटुशो होता । आपृच्छ्यः ।
आप्रष्टव्यः पूज्य इत्यर्थः । विश्वपतिः । विश्वं प्रजानां पाल-
यिता । वेधाः । विधाताभिमतफलस्य कर्ता ॥ शासुः । शासु
अनुशिष्टौ । 'तन्तृचौ शंसिशसिशसिचदादिभ्यः संज्ञायां
चानिटौ । उ० २. ८०. । इति तन् । इडागमाभावश्च ।
षष्ठेऽक्षवचने तकारलापश्छांदसः । नित्वादाद्युदात्तत्वं ।

उग्रिजः । वशः किदिति वष्टेरिजिप्रत्ययः । ग्रहिण्यादिना
संप्रसारणं । मर्ताः । मृङ् प्राणत्यागे । असिहसिमृगृखामी-
त्यादिना तन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । आपृच्छः । प्रह
घ्रीष्वायां । आहपूर्वादस्माच्छंदसि निष्टर्क्येत्यादौ क्वप्प्रत्ययो
निपातितः । ग्रहिण्यादिना संप्रसारणं । क्वपः पित्वादन-
दात्तत्वे घातुस्तरः शिथ्यते । विश्वपतिः । पत्यावैश्वयं इति
पूर्वपदप्रकृतिस्तरत्वे प्राप्ते परादिच्छंदसि बहुकामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं ॥

तृतीयाश्वत्थमाह ॥

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत् सुकीर्तिमंभुजिह्व-
मश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो
जीजनन्त ॥ ३ ॥

तं । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानं । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।
मंभुजिह्वं । अश्याः ।

यं । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः । आयवः ।
जीजनन्त ॥ ३ ॥

नव्यसी नवतराः सुकीर्तिः सुहु कीर्तयिष्यन्त अस्माकं
स्तुतिहृदो हृद्यवस्थिता व्याणाज्जायमानमुत्पद्यमानं । अग्निहिं
वायोरुत्पद्यते वायुश्च प्राण एव । यः प्राणः स वायुरित्यान्वा-
नात् । मंभुजिह्वं मादयितृज्वालां । एवंभूतं तमग्निमाश्याः ।
आभिमुख्येन व्याघ्रोतु । वृजने संप्राप्ते प्राप्ते सत्वायवो मनुष्या
यमग्निं जीजनन्त । यन्मार्थमुदपादयन् । कीदृशा मनुष्याः ।
ऋत्विजः । ऋतौ काले यष्टारः । मानुषासः । मनोः पुत्राः ।

प्रयस्यंतः । हविलं चणाकोपेताः ॥ नव्यसी । नवीयसीत्स्वने-
कारंलोपम्हांदसः । हृदः । अत्र हृदयशब्देन तदस्यः प्राणो
लक्ष्यते । पङ्क्तित्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । जायमानं ।
जनौ प्रादुर्भावे । श्यनि ज्ञाजनोजेति जादेशः । अदुपदेशाङ्ग-
सार्वधातुकानुदात्तत्वे श्यनो निष्वादाद्युदात्तत्वं । अस्मत् ।
सुपां सुलुगिति विभक्त्यलुक् । अश्याः । अशू व्यसौ । लिङि
बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ ।
जीजनंत । जनौ प्रादुर्भावे । श्यंताङ्गुलि च्चेष्टादेशः ।
द्विर्भावहलादिशेषः । सन्वद्भावेत्वदीर्घाः । अदुपदेशाङ्गसार्व-
धातुकानुदात्तत्वे चङ एव स्मरे प्राप्ते व्यत्ययेनाभ्यस्ताद्यु-
दात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

उशिकपावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विष्णु ।
दमूना गृहपतिर्दम चा अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणां ॥ ४ ॥
उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता ।
अधायि । विष्णु ।

दमूनाः । गृहऽपतिः । दमे । चा । अग्निः । भुवत् ।

रयिऽपतिः । रयीणां ॥ ४ ॥

उशिक् कामयमानः पावकः शोधको वसुर्निवासयिता
वरेण्यो वरणशीलः । एवंभूतो होताग्निर्विष्णु यज्ञगृहं प्रविष्टेषु
मानुषेषु यजमानेष्वधायि । स्थाप्यते । स चाग्निर्दमूना रक्षसां
दमनकरेण मेनसा युक्तो गृहपतिर्गृहानां पालयिता च सन्दमे
यज्ञगृहे रयिपतिर्धनाधिपतिराभुवत् । चा समंताद्भवति । न
केवलमेकस्य रायोऽपि तु सर्वेषामित्याह रयीणामिति । यद्वा ।

रयौषां मध्व उतकष्टं यदनं तस्य पतिरित्यर्थः ॥ अधायि ।
 कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने कर्मणि लुङि चोच्चिर्णादेश
 आतो युक् चिबक्तोरिति युगागमः । दमयति राक्षसादिक-
 मिति दमूनाः । दम उपशमे । दमेरुनभिः । उ० ४. २३४. ।
 इत्थौषादिक ऊनसिप्रत्ययः । यास्कस्त्वाह । दमूना दममना
 वा दानमना वा दांतमना वापि वा दम इति गृहनाम ।
 तन्मना स्यात् । नि० ४. ४. । इति । दम आं अग्निः ।
 आङोऽनुनासिकश्छंदसोत्पाकारस्य सानुनासिकत्वं । प्रकृति-
 भावश्च । भुवत् । लोट्यङागमः । इतश्च लोप इतौकारलोपः ।
 रयिपतिः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
 रयौषां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं ॥

पंचमौष्ठमाह ॥

तं त्वा वयं पतिमग्ने रयौषां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयंतः प्रातर्मच्छू धियावसुर्ज-

गम्यात् ॥ ५ ॥

तं । त्वा । वयं । पतिं । अग्ने । रयौषां । प्र । शंसामः ।

मतिऽभिः । गोतमासः ।

आशुं । न । वाजंऽभरं । मर्जयंतः । प्रातः । मच्छू ।

धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ ५ ॥

गोतमासो गोतमगोत्रोत्पन्ना वयं । नोधसः स्तोतुरेकत्वे-
 ऽप्यात्मनि पूजायै बहुवचनं । हे अग्ने रयौषां धनानां पतिं
 रक्षितारं तादृशं त्वां मतिभिर्मननीयेः स्तोत्रैः प्रशंसामः ।
 प्रकर्षेण स्तुमः । किं कुर्वंतः । वाजंभरं वाजस्य हविलंश्च-
 णान्नस्य भर्तारं त्वां मर्जयंतो मार्जयंतः । तत्रोद्दिष्टांतः । आशुं

न । अश्वमिव । यथाश्वमारोहन्तः पुरुषास्तस्य वह्ननप्रदेशं
हस्तैर्निमृजन्ति । तद्वदयमप्यग्नेर्हविर्वहनप्रदेशं निमृजन्त
इत्यर्थः । तथा चाग्निसंमार्जनप्रकरणे वाजसनेयिभिराम्नातं ।
अथ मध्य तूष्णीमेव त्रिः संमाष्टिः । यथा युक्ता प्रेक्षि
वहेति व्रजेदेवमेतदग्निं युक्तोपचिपति प्रेक्षि देवेभ्यो हव्यं
वहेति । धियावसुः कर्मणा बुद्ध्या वा प्राप्तधनः सोऽग्निः
प्रातः श्वाभूतस्याङ्गः प्रातःकाले मच्चू शोघ्रं जगम्यात् ।
आगच्छतु ॥ मतिभिः । मन ज्ञान इत्यस्मात्कर्मणि क्तिन् ।
मंत्रे वृषेष्ट्यादिना तस्योदात्तत्वं । वाजंभरं । अग्नेरेवा
वैदिको संज्ञा । संज्ञायां भृतृव्रजौति । पा० ३. २. ४६. ।
वाजशब्द कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । अर्द्धिषदन्तस्य सुम् ।
पा० ६. ३. ६७. । इति मुमागमः । चित इत्यन्तोदात्तत्वं ।
मर्जयन्तः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् मृजेर्वृद्धिः । पा० ७.
२. ११४. । इति वृद्धाभावः । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे
णिव एव स्वरः शिष्यते । जगम्यात् । लिङि बहुलं छन्दसीति
शपः स्तः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे षड्विंशो वर्गः ॥

अस्मा इति षोडशर्चं चतुर्थं सूक्तं । नोधस आर्षमैद्रं त्रैष्टुभं ।
अनुक्रातं च । अस्मा इदु षोडशेति । अस्मा सूक्तस्य नोधा
द्रष्टव्येतद्वाङ्मणे समास्त्रायते । अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति
नोधास्त एते प्रातःसवन इति ॥ षलहस्तोत्रियावापवत्सु,
चतुर्विंशमहाव्रतादिष्वहःसु माध्यन्दिनं सवने ब्राह्मणाच्छंसि-
शस्त्र ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजेत्यस्या आरंभणीयाया उर्ध्वमहौनसूक्त-
संज्ञमेतच्छंसनौयं । तथा च सूत्रितं । अस्मा इदु प्र तवसे

शासदङ्घ्रितीतरावहोनसूक्ते । आ० ७. ४. । इति । ब्राह्मणं च भवति । त एते प्रातःसवने षलहस्तोत्रियाञ्छस्वा माध्वं-दिनेऽहोनसूक्तानि शंसन्तीति ॥

तत्र प्रथमासुचमाह ॥

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।

ऋचौषमायाभिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न ।

हर्मिं । स्तोमं । माहिनाय ।

ऋचौषमाय । अभिगवे । ओहं । इन्द्राय । ब्रह्माणि ।

राततमा ॥ १ ॥

इदु इति निपातद्वयं पादपूरणे । अथापि पादपूरणाः कमौमिद्वितीति यास्कः । यद्वा । अवधारणार्थं । तवसे प्रवृद्धाय तुराय त्वरमाणाय । यद्वा तुर्वित्रे शत्रूणां हिंसित्रे माहिनाय गुणैर्मंहते ऋचौषमाय ऋचा समाय । यादृशौ स्तुतिः क्रियते तत्समायेत्यर्थः । अभिगवे । अष्टतगमनाय । अप्रतिहतगमनायेत्यर्थः । तथा च यास्कः । अष्टतगमनकर्मवन् । इन्द्रोऽप्यभिगुरुच्यते । नि० ५. ११. । इति । एवंभूतायास्मा इन्द्राय स्तोमं स्तोत्रं प्रहर्मिं । प्रहरामि । करोमीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । प्रयो न । प्रय इत्यस्मनाम । यथा बुभुक्षिताय पुरुषाय कश्चिदन्नं प्रहरति । कौटुशं स्तोमं । ओहं । वहनीयं । प्रापणीयं वा । अत्यन्तोक्कृष्टमित्यर्थः । न केवलं स्तोमं किंतु ब्रह्माणि हविलक्षणाव्ययानि । कौटुशानि । राततमा । पूर्वैर्यजमानैरतिशयेन दत्तानि । इदं स्तुत्या हविषा च परिचरेमेति भावः ॥ तुराय । तुर त्वरणे । इगुपधक्षयः कः । यद्वा । तुर्वी

हिंसार्थः । तुर्वतीति तुरः । पचाद्यचि छांदसी वलोपः । हर्मि ।
 हज्जरणे । बहुलं छांदसीति प्रपो सुक् । माहिनाय । मह
 पूजायामित्यस्मात्पठेरित्यच्चेतीनष्टप्रत्ययः । उपधावृद्धिश्च ।
 ऋचोषमाय । ऋचोषम ऋचा समः । नि० ६. २३. । इति
 यास्कः । तृतीया तत्कृतेति समासः । पा० २. १. ३०. ।
 तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । पृषोदरादित्वादौकारोपजनः ।
 सुषामादित्वात् षत्वं । केचिदाहुः । ऋच स्तुतावित्यस्मादि-
 गुपधात्विदित्तीप्रत्ययः । छदिकारादन्तिन इति छौष् । ऋचो
 स्तुतिः । तथा समः । पूर्ववत् षत्वं । अस्मिन्पक्षे तृतीयापूर्व-
 पदप्रकृतिस्वरत्वे सति छौष उदात्तत्वेन भवितव्यं । तथा च
 न दृश्यते । तस्मात्स्वरचिंतनीयः । यद्वा दिवोदासादिर्द्रष्टव्यः ।
 अभिगवे । अष्टतोऽन्वेनांनिवारितो गौर्गमनं यस्य स तथोक्तः ।
 गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । पा० १. २. ४८. । इति ऋक्षत्वं ।
 पृषोदरादित्वादष्टतशब्दस्याभिभावः । ओहं । वहतेः कर्मणि
 चञि छांदसं संप्रसारणं । यद्वा तुहिर दुहिर उहिर पदन
 इत्यस्मादोहतेः पूर्ववहज् । राततमा । रा दान इत्यस्माच्चिष्ठां-
 तादातिशायनिकस्यमप् । श्रेष्ठांदसीति श्रेलोपः ।

द्वितीयाष्टकमाह ॥

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराभ्यांगूषं बाधे सुहृत्ति ।

इंद्राय हृदा मनसा मनीषा प्रज्ञाय पत्ये धियो

मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि ।

आंगूषं । बाधे । सुहृत्ति ।

इंद्राय । हृदा । मनसा । मनौषा । प्रज्ञाय । पत्ये । धियः ।
मर्जयंत ॥ २ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय । प्रय इत्यङ्गनाम । प्रय
इवाङ्गमिव प्रयंसि । प्रयच्छामि । तदेव स्पष्टोक्तियते । बाधे
शत्रूणां बाधनाय समर्थं सुवृत्ति सुष्ठावर्जकमांगूषं स्तोत्ररूप-
माघोषं भरामि । संपादयामि । अन्येऽपि स्तोतारः प्रज्ञाय
पुराणाय पत्ये स्वामिन इंद्राय हृदा हृदयेन मनसा तदंतर्वर्ति-
नांतःकरणेन मनौषा मनौषया तज्जन्येन ज्ञानेन च धियः
स्तुतीः कर्माणि वा मर्जयंत । मार्जयंति संस्कुर्वन्ति ॥ प्रयंसि ।
यम उपरम इत्यस्मात्कृटि पुरुषव्यत्ययः । बहुलं छंदसीति
शपो लुक् । आंगूषं । आंगूष स्तोम आघोष इति यास्कः ।
आङ्पूर्वादुषेर्घञि षोदरादित्वाङ्गो इत्यस्य गू आदेशः ।
आङो डकारस्य लोपाभावश्च । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
बाधे । बाध् विलोङ्गन इत्यस्मात्कृत्यार्थे तवैकेनिति भावे
केप्रत्ययः । एजंतत्वादव्ययत्वेन सुपो लुक् । मनौषा । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया डादेशः । पत्ये । पतिः समास एव । पा०
१. ४. ८. । इति विसंज्ञायाः समासविषयत्वात् वेर्द्धीतीति
गुणाभावे यणादेशः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अस्मा इदु त्यसुपमं स्वषां भराम्यांगूषमास्येन ।
मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृत्तिभिः सूरिं वाहधध्वै ॥३॥
अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यं । उपऽमं । स्वऽसां । भरामि ।
आंगूषं आस्येन ।

अंहिष्ठं । अच्छोक्तिभिः । मतीनां । सुवृत्तिभिः । सूरिं ।

वहधधै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धमुपममुपमानहेतु-
भूतं स्वर्षां सुष्ठुरणीयस्य धनस्य दातारं सूरिं विपश्चितमिंद्रं
वाहधधै वर्धयितुं सुवृत्तिभिः सुष्ट्वावर्जकैः । समर्थैरित्यर्थः ।
मतीनां स्तुतीनां संबंधिभिरच्छोक्तिभिः स्वच्छैर्वचोभिर्मंहिष्ठ-
मतिशयेन प्रवृद्धमेवंलक्षणमांगूषमाघोषमाख्येन सुखेन भरामि ।
करोमीत्यर्थः ॥ उपमं । उपमीयतेऽनेनेत्युपमः । घञर्थे कवि-
धानमिति कारणे कप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
स्वर्षां । सुपूर्वादत्तेर्विजंतः स्वर्षब्दः । षणु दाने । जनसनखन-
क्रमगमो विट् । विट्पुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनोतेरनः ।
पा० ८. ३. १०८. । इति षत्वं । भरामि । पादादित्वात्रि-
घाताभावः । अच्छोक्तिभिः । अच्छा उक्तयो येषां । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । मतीनां । नामन्यतरस्यामिति नाम
उदात्तत्वं । वाहधधै । वृधु वृद्धावित्यस्मादंतर्भावितव्यर्थान्तु-
मर्थे सेसेनिति कध्वैप्रत्ययः । किस्वाहुषाभावः । द्विर्भावच्छां-
दसः । यद्वा । यङ्लुगंतादस्मिन्प्रत्यय आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वाद्ग्रीगाद्यभावः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिक-
मभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्थीचमाह ॥

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तस्मिनाय ।

गिरस्य गिर्वाहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । जं इति । स्तोमं । सं । हिनोमि । रथं । न ।

तष्टाऽइव । तत्स्मिनाय ।

गिरः । च । निर्वाहसे । सुष्ठुक्ति । इन्द्राय । विश्वमिन्द्रम् ।

मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा एवेन्द्राय स्तोमं शस्त्ररूपं स्तोत्रं संहिनोमि । प्रेर-
यामि । तत्र दृष्टान्तः । तस्मिनाय । सिनमित्यङ्गनाम । सिन-
मन्त्रं भवति सिनाति भूतानौति यास्तः । नि० ५, ५ । तेन
रथेन सिनमन्त्रं यस्मै स तथोक्तः । तस्मै रथस्त्रामिने तष्टेव ।
तष्टा तच्चको रथनिर्माता रथं न । यथा रथं प्रेरयति तद्वत् ।
इवेत्येतत्पदपूरणं । तथा निर्वाहसे गौभिः स्तुतिभिरङ्गमाना-
येन्द्राय गिरश्च शस्त्रसंबन्धिनौः केवला नृचक्षुः सुष्ठुक्ति शोभनमा-
वर्जनं यथा भवति तथा प्रेरयामि । तथा मेधिराय मेधाविन
इन्द्राय विश्वमिन्द्रं विश्वव्यापकं विश्वैर्व्याप्तं सर्वोत्कृष्टं इविश्व
संहिनोमीत्यनुषंगः ॥ हिनोमि । हि गतो वृद्धो च । स्वादित्वात्
श्रुः । तष्टेव । तच्छूतनूकरणे । ताच्छैलिकस्तृन् । ऊदित्वा-
त्पक्ष इडभावः । स्त्रोः संयोगाद्योरन्ते चेति ककारलोपः ।
निश्वादाद्युदात्तत्वं । तस्मिनाय । सिनशब्दः पिञ् बंधन इत्य-
स्मादिष्पिञ्दौडुष्यविभ्यो नक् । उ० ३, २, । इति नक्-
प्रत्ययांतः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । निर्वाहसे । बाहि-
ह्वाधाउभ्यश्चंदसीति बहुतेः केवलादिहितोऽसुगप्रत्ययो गति-
कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वस्यापि
भवति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । णिदित्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः ।
इति चेति दौर्घाभावश्चादसः । विश्वमिन्द्रं । इवि व्याप्तौ ।
विश्वमिन्द्रमिति व्याप्नोतीति विश्वमिन्द्रं । पचाद्यच् । सुगभाव-
श्चादसः । यद्वा खलुप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि घातोर्द्रष्टव्यः ।
मेधिराय । मेधा अस्मास्तीति मेधिरः । मेधारयाम्यामिरजि-

रचो वक्तव्यौ । पा० ५. २. १०८. ३. । इति मत्वर्थीय इरन् ।
नित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पञ्चमीशुबभाष ॥

अस्माद्दु सतिमिव अवस्येद्रायार्कं शुद्धाश्चमजे ।

वीरं दानौकसं वंदध्वै पुरां गूर्तश्चवसं दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सतिऽइव । अवस्मा । इन्द्राय ।

अर्कं । शुद्धा । सं । चमजे ।

वीरं । दानऽनौकसं । वंदध्वै । पुरां । गूर्तंश्चवसं ।

दर्माणं ॥ ५ ॥

अस्मा एवेन्द्रायार्कं स्तुतिरूपं मंत्रं अवस्मा अवस्ययान्ते-
च्छया । अस्माभायेत्यर्थः । शुद्धाङ्गानसाधनेन वागिन्द्रियेण
समंजे । समंजं करोमि । एकीकरोमीत्यर्थः । तच्च दृष्टान्तः ।
सतिमिव । यथास्माभाय गंतुकामः पुमान् अश्वं रथेनैकी-
करोति तद्वत् । एकीकृत्य च वीरं शत्रुक्षेपणकुशलं दानौकसं-
दानानामेकनिलयं गूर्तश्चवसं प्रशस्त्वा च पुरामसुरपुराणां दर्माणं
विदारयितारं । एवंगुणविशिष्टमिंद्रं वंदध्वै वंदितुं स्तोतुं प्रवृत्तो-
ऽस्मीति शेषः ॥ सतिमिव । अप समवाये । समवेति रथेनै-
कीभवतीति सतिरश्वः । वसस्तिप् । उ० ४. १८१. । इति
विधीयमानस्तिप्प्रत्ययो बहुवचननादस्मादपि धातोर्भवति ।
प्रत्ययश्च पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । इवेन समास उक्तः ।
अवस्मा । अवस्यशब्दास्तुप आत्मनः क्वच् । क्वजंतादातोर्भावे
अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । ततष्ठाप् । सुपां सुलुगिति तृती-
याया ङादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण तस्योदात्तत्वं । अर्कं ।
कच स्तुतो । कच्यते स्तूयतेऽनेनैत्यर्को मंत्रः । सि २०. ३ य

घः प्रायेणेति करणे घप्रत्ययः । चजोः कु घिस्यतोरिति कुत्वं ।
 लघूपधगुणः । प्रत्ययस्वरः । जुङ्गा । बहुलं छंदसीति कृतसं-
 प्रसारणस्य द्वेजो हुवः श्रुवञ्चेति क्तिप् । धातोर्दीर्घश्च । धातु-
 स्वरेणांतोदात्तत्वं । तृतीयैकवचन उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 स्वरितत्वं । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य
 नोद्धात्वोः । पा० ६. १. १०५. । इति प्रतिषेधः । अंजे ।
 अंजू व्यक्तिस्रक्षणकांतिकगतिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वंदध्वै ।
 वदि अभिवादनस्तुत्योः । तुमर्थे सेसेनिति कथ्यैप्रत्ययः । गूर्त-
 अवसं । गृ शब्दे । निष्ठायां श्रुक्ः कितौतौट्प्रतिषेधः । बहुलं
 छंदसीत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । नसत्तनिषत्तेत्यादौ निपात-
 नास्तिष्ठानत्वाभावः । गूर्तं श्रवो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । दर्माणं । ट् विदारणे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 मनिन् । नेङ्गुशि कृतौतौट्प्रतिषेधः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्युदात्त-
 त्वं । यद्वा । औणादिको मनिप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थे सप्तविंशो वर्गः ॥

षष्ठौमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वष्टां तच्चवृजं स्वपस्तमं स्वयं रणाय ।

वृत्तस्य चिह्नद्वयेन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तच्चत् । वृजं । स्वपःस्तमं ।
 स्वयं । रणाय ।

वृत्तस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः ।

स्तुजता । कियेधाः ॥ ६ ॥

त्वष्टा विश्वकर्मास्मा इदु । अस्मा एवेन्द्राय वृजं वर्जक-
 मायुधं रणाय युद्धार्थं तच्चत् । तीक्ष्णमकरोत् । कौटुभं वृजं ।

स्वपस्तमं । अतिशयेन शोभनकर्माद्यं । स्वयं । सुष्ठु शत्रुषु
 प्रेयं । *यद्वा स्तुत्यं । तुजन् शत्रून् हिंसन् ईशानं ऐश्वर्यवान्
 कियेधा बलवान् एवंगुणमिश्रित इन्द्रो वृत्रस्य चित् आवरकस्या-
 सुरस्य मर्म मर्मस्थानं तुजता हिंसता येन वक्ष्येण विदत् ।
 प्राहार्षीदित्यर्थः ॥ स्वपस्तमं । शोभनमपः कर्म यस्यासौ ।
 अतिशयेन स्वपाः स्वपस्तमः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं ।
 सोमनसो अलोमोषसौ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स्वयं । स्वयं
 ततचेत्यचीकृतं । विदत् । विद् लामे । लृदित्त्वात् च्चेरडादेशः ।
 बहुलं छंदस्यमाङ्गयोगेऽपौत्यडभावः । यहत्तयोगादनिघातः ।
 तुजन् । तुज हिंमायां । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुप-
 देशात्तसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । ईशानः । ईश
 ऐश्वर्यं । शानच्यदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेत्वात्तसार्वधातु-
 कानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुजता । शतुरनुम इति विभक्ते-
 रुदात्तत्वं । कियेधाः । अत्र निरुक्तं । कियेधाः कियद्वा इति
 वा क्रममाणधा इति वेति । नि० ६. २०. । अस्मावमभिप्रायः ।
 कियत् किंपरिमाणमस्य बलस्येत्यस्य बलस्येयत्तां यः कोऽपि न
 जानातीत्यर्थः । तादृशं बलं दधाति धारयतीति कियद्वाः ।
 यद्वा क्रममाणमाक्रममाणं परेषां बलं धारयति निवारयतीति
 क्रममाणधाः । उभयत्रापि पृषोदरादित्वात्पूर्वपदस्य कियेभावः ।
 दधातेर्विच् ॥

सप्तमौचमाह ।

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाच्चार्वन्ना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहोयान्विध्यहराहं तिरो

अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अथ । इत् । जं इति । मातुः । सवनेषु । सद्यः । महः ।

पितं । पपिवान् । चारु । अन्ना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतं । सङ्घीयान् । विध्यत् । वराहं ।

तिरः । अद्रिं । अस्ता ॥ ७ ॥

इदु इत्येतद्विपातद्वयं पादपूरणं । यद्वावधारणार्थं । मातु-
र्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य
सवनेष्ववयवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितं सोम-
सञ्चयमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ ह्रियते तदानीमेव पानं
कृतवानित्यर्थः । तथा चारुन्ना चारुणि शोभनानि घानाकर-
भादिहविलक्षणान्यन्नानि भक्षितवानिति शेषः । किञ्च विष्णुः
सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं परिपक्वमसुराणां धनं यदस्ति
तन्मुषायत् अपहरन् । सङ्घीयान् अतिशयेन शत्रूणांमभिभविता-
द्रिमस्ताद्रेवञ्च स्येपकः । एवंभूत इन्द्रश्चिरः । सत इति प्राप्तस्येति
यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् ।
यद्वा । विष्णुः सुत्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय
विष्णुरूपं कृत्वेत्यान्त्रानात् । स विष्णुः पचतं परिपक्वमसुरधनं
यत्तन्मुषायत् । अचूचुरत् । तदनन्तरं दौक्षीपसदात्मनां दुर्ग-
रूपाणां सप्तानामङ्गां परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सङ्घीयानिन्द्रो
दुर्गाश्चतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं
विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकं । वराहोऽयं वाममोषः सप्तानां
गिरीणां परस्तादित्तं वेद्यमसुराणां विभर्तीति । स दर्मपिञ्जूल-
मुहृत्य सप्त गिरीन्भिस्त्वा तमहन्निति च ॥ महः । महतः ।
अच्छन्दलोपच्छादसः । यद्वा । मह इत्येतत्पितुविशेषणं । महः
प्रशस्तं पितुमित्यर्थः । पपिवान् । पिबतेर्लिटः कसुः । वस्त्रेका-

जोहसामितौडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
 प्रत्ययस्वरः । चारु । सुपां सुलुगिति विभक्तोर्लुक् । सुषायत् ।
 सुष स्तेषी । घञर्थे कविधानमिति भावे कप्रत्ययः । सुषमात्मन
 इच्छति । सुष आत्मनः कथञ् । न छंदस्यपुत्रस्येतौत्ववद्दोर्घ-
 स्त्रापि प्रतिषेधे व्यत्ययेन दीर्घः । अस्मात्कजंताल्लटः श्रुत् ।
 भागमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । द्वितीयपक्षे तु कजं-
 ताल्लङि बहुलं छंदस्यमाह्यागेऽपौत्वडभावः । अत्र स्तेयेच्छवा
 तदुत्तरभाविनी क्रिया लक्षते । पक्षतं । भृमृदृशौत्यादिना
 पक्षतेरतच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । विध्यत् । व्यध
 ताडने । लङि दिवादित्वात् श्यन् । तस्य ङित्त्वादग्रहिण्या-
 दिना संप्रसारणं । श्यनो निष्त्वादाद्युदात्तत्वं । पादादित्वाङ्गि-
 घाताभावः । वराहं । वरमुदकमाहारो यस्य । यद्वा वरमाह-
 रतीति वराहारः सन् पृषोदरादित्वाहाराह इत्युच्यते । अत्र
 निरुक्तं । वराहो मेघो भवति वराहारः । वरमाहारमाहारी-
 रिति च ब्राह्मणमिति । नि० ५. ४. । यज्ञपक्षे तु वरं च तदहो
 वराहः । राजाहःसखिभ्य इति समासांतष्टच्प्रत्ययः । चित्त्वा-
 दंतोदात्तत्वं । अस्ता । असु क्षेपण इत्यस्मात्सधुकारिणि ढनी-
 डभावश्छांदसः । न लोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः ॥

अष्टमौऽष्टकमाह ॥

अस्मा इदु न्नासिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जम्न उर्वी नास्म ते महिमानं परि

ष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । न्नाः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय ।

अर्कं । महिऽहत्ये । ऊवुरित्यवुः ।

परि । आवापृथिवी इति । जम्भे । उर्वी इति । न । अस्थे ।

ते इति । मन्दिमानं । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्या एवेन्द्राद्याहिरत्येऽह्वेर्वत्तस्य जग्ने निमित्तभूते मति
व्याख्यत् गमनस्वभावा अपि स्थिता देवपत्नीर्देवानां पालयित्रो
गायत्राद्या देवता अर्कमर्चनसाधनं स्तोत्रमूवुः । समतन्वत ।
चक्रुरित्यर्थः । न चेदं उर्वी विस्तृते आवापृथिवी आवापृथिव्यौ
परिजम्भे । स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः ॥ छवुः ।
वेज् तंतुसंताने । लिटि वैजो वयिः । पा० २. ४. ४१. । लिटः
क्लिप्ताद्यत्रादित्वेन संप्रसारणे क्रियमाणे यकारस्य लिटि वयो
यः । पा० ६. १. ३८. । इति प्रतिषेधादकारस्य संप्रसारणं
परपूर्वत्वं द्विवचनादि । वद्यास्यान्यतरस्यां किति । पा० ६.
१. ३८. । इति यकारस्य वकारादेशः । जम्भे । ह्रज् हरणे ।
लिटि जित्वात्कारं भिषाय आत्मनेपदं । ह्रज्जोभं इति भत्वं ।
उर्वी । उर्यशब्दोऽतो गुणवचनादिति छौष् । वा ह्रंदसीति
पूर्वसवर्षदौर्घत्वं ॥

न वमोमृचमाह ॥

अस्तेदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवमृचिष्याः पर्यंतरिचात् ।

स्वरातिंद्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमन्नो ववचे

रषाय ॥ ८ ॥

अस्ते । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वं । दिवः ।

मृचिष्याः । परि । पर्यंतरिचात् ।

स्वराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वगूर्तः । सुऽपरि ।

अमन्नः । ववचे । रषाय ॥ ८ ॥

अस्तेदेव । इदिति पादपूरणः । अस्तेवेन्द्रा महित्वं

माहारम्भं प्ररिचि । अतिरिच्यते । अधिकं भवतौत्थः ।
 अत्रोपसर्गो धात्वर्थस्य निवृत्तिमाचष्टे । यथा प्रस्मरणं प्रस्मान-
 मिति । कुतः सक्तायात्प्ररिचि इत्यत आह । दिवः । अलो-
 कात् । पृथिव्याः । भूलोकात् । अंतरिचात् । आवापृथिव्यो-
 मध्ये वर्तमानादंतरिचलाकाह । पर्युपर्युः । त्रौलोकान-
 तौल्योपरि प्ररिचि इत्यर्थः । दमे दमयितव्ये विषये खराट्
 स्त्रेनैव तेजसा राजमानो विश्वगूर्तो विश्वात्मन्कार्यं उद्गूर्यः
 समर्थः । यद्वा विश्वं सर्वमायुधं गूढमुच्यते यस्य स तथोक्तः ।
 स्वरिः । शोभनशृङ्गः । शोभने शत्रौ हंतव्ये सति हंता
 वीर्यवत्तम इति गम्यते । यथाकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रमिति ।
 अकुक्षितारिमिति हि तस्माद्यः । असचः । युद्धादिषु गमन-
 कुशलः । माचयेयत्तया रहितो वा । असत्रोऽमात्रो महान्भ-
 वत्सम्भ्रमितो वेति यास्कः । नि० ६. २३. । एवंभूत इन्द्रो
 रणाय रणं युद्धमाववचे । आवहति । मेघान्प्रापयति । मेघैः
 परस्परयुद्धं कारयित्वा वृष्टिं चकारेति भावः । यद्वा युद्धाय
 स्त्रकोयाग्भटान् गमयति ॥ अस्य । ऊडिदमिति विभक्तो-
 दात्तत्वं । रिरिचि । रिचिर् विरचने । हंदसि लुङ्लुङ्लिट् इति
 वर्तमाने कर्मणि लिट् । पृथिव्याः । उदात्तयण इति विभक्त-
 दात्तत्वं । खराट् । राज्ञ दौतावित्त्वस्मात्सखिषेति क्तिप् ।
 व्रथादिना षत्वे जश्त्वं । दमे । दम उपशम इत्यस्मात्कर्मणि
 घञि नोदात्तापदेशस्य मातस्थानाचमेः । पा० ७. ३. ३४. ।
 इति वृद्धिप्रतिषेधः । घञा जिह्वादाद्युदात्तत्वं । विश्वगूर्तः ।
 गृ निगरणे । अस्माज्जिहायां श्रुक्कः कितौतौट्प्रतिषेध ।
 वहुचं हंदमौत्थत्वं । हलं चेति दौर्घ । यद्वा गूरो उच्यते ।

अस्मान्निष्ठा । नसत्तनिष्पत्तेत्यादौ निपातनास्तिष्ठानत्वाभावः ।
 तत्पुरुषपक्षे मरुहधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । बहुव्रीहपक्षे तु
 बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यसंज्ञायामपि पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
 अमत्रः । अम गत्यादिषु । अमिनक्षिपजिबंधौत्यादिनौषादि-
 कोऽत्रनृप्रत्ययः । निष्त्वादायुदात्तत्वं । ववक्षे । वहेर्लेटि सिब्ब-
 हुलं लेटीति सिप् । बहुलं कंदसीति शपः झुः । ढत्वषत्वका-
 त्वानि । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । रणाय । क्रिया-
 ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । यद्वा । गत्यर्थं
 कर्मणीति चतुर्थी ॥

दशमीमृचमाह ॥

अस्येदेव शवसा शुषंतं वि वृषद्वज्रेण वृत्रमिंद्रः ।

गा न त्राणा अवनीरमुचदभि अवी दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शवसाः । शुषंतं । वि । वृषत् । वज्रेण ।
 वृत्रं । इंद्रः ।

गाः । न । त्राणाः । अवनीः । अमुचत् । अभि । अवीः ।

दावने । सचेताः ॥ १० ॥

अस्यैवेद्रस्य शवसा बलेन शुषंतं शुषंतं वृत्रमिंद्रो वज्रेण
 विवृषत् । व्यवच्छिन्नत् । तथा गा न चोरैरपहृता गाव इव
 त्राणा वृत्रेणाहृता अवनी रक्षणहेतुभूता अपोऽमुचत् । अ-
 वधीत् । तथा दावने हविर्दात्रे यजमानाय सचेतास्तेन यज-
 मानेन समानचित्तः सन् अवीः कर्मफलभूतमन्नभ्याभिसुख्येन
 ददातीति शेषः ॥ शुषंतं । शुश शोषणे । अग्निं प्राप्ते व्यत्ययेन
 शः । अदुपदेशात्तत्प्रावंधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वर एव
 शिष्यते । त्राणाः । वृज् वरणे । कर्मणि लटः शानचि बहुलं

कंदसौति यको लुक् । शानचो डिच्चादगुणाभावे यथादेशः ।
अवनौः । अवतीः करणेऽतिस्त्रुधमीत्यादिनानिप्रत्ययः । प्रत्य-
याद्युदात्तत्वं । दावने । आतो मणिन्निति वनिप् । चतुर्थ्येक-
वचनेऽस्त्रीपाभावच्छांदसः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

एकादशौस्यचमाह ॥

अस्येदु त्वेषसा रंत सिंधवः परि यद्वज्रेण सौमयच्छत् ।
ईशानकृदाशुषेः दशस्यन्तुर्वीतये गाधं तुर्वणिः कः ॥ ११ ॥
अस्य । इत् । ऊं इति । त्वेषसा । रंत । सिंधवः । परि ।
यत् । वज्रेण । सौ । अयच्छत् ।

ईशाणऽकृत् । दाशुषे । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधं ।
तुर्वणिः । करिति कः ॥ ११ ॥

अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिंधवः समुद्राः । यद्वा
गंगाद्याः सप्त नद्यो रंत । स्वे स्वे स्थाने रमन्ते । यस्यस्मादय-
मिन्द्रो वज्रेण सौमेनाग्निसिंधून्पर्ययच्छत् । परितो नियमित-
वान् । अपि च । ईशानकृत् वृत्तादिशत्रुवधेनात्मानमैश्वर्यवंतं
कुर्वन्मिन्द्रो दाशुषे हविर्दत्तवती यजमानाय फलं दशस्यन्
प्रयच्छन् तुर्वणिस्तूर्णसंभजनः । तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति यास्कः ।
यद्वा तुर्वीता शत्रूणां हिंसिता । एवंभूत इन्द्रस्तुर्वीतय एतस्मिन्-
ज्जायोदके निमग्नाय ऋषये गाधमवस्थानयोग्यं धिष्ण्य प्रदेशं
कः । अकार्षीत् ॥ रंत । रमु क्रौडायां । क्हांदसे लङि बहुवचने
बहुलं कंदसौति शपो लुक् । धातोरंत्यलोपच्छांदसः ।
अयच्छत् । यम उपरमे । इषुगमियमां ह इति कृत्वं । कः ।
करोतेर्लुङि मंत्रे घसङ्करणेत्यादिना । पा० २, ४, ८०, ।

चोर्जक । गुणः । इत्यादिना तलोपः । बहुलं ह्रस्वमात्रो-
गीऽपौत्वङ्भावः ॥

वादग्रीवमहा ॥

अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रसौशानः कियेधाः ।

गोनं पर्व वि रदा तिरस्तेष्वर्णास्वपां चरध्वै ॥ १२ ॥

अस्मै । इत् । जं इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय ।

वज्रं । ईशानः । कियेधाः ।

गोः । न । पर्व । वि । रद । तिरसा । इथन् । अर्णांसि ।

अपां । चरध्वै ॥ १२ ॥

तूतुजान इति क्षिप्रनाम । तूतुजानस्वरमाणः । यद्वा
ग्रन्थिंसन् । ईशान ईश्वरः सर्वेषां कियेधाः कियतोऽनवष्टत-
परिमाणस्य वलस्य धाता । यद्वा क्रममाणं ग्रन्थं वलं दधात्व-
स्थापयतीति कियेधाः । हे इन्द्र । एवंभूतस्त्वमस्मै वृत्राय वज्रं
प्रभरा । इमं वृत्रं वज्रेण प्रहरेत्यर्थः । प्रहृत्य चार्णांसि वृष्टि-
जलानीथन् तस्माद्वृत्राद्गमयंस्त्वमपां चरध्वै तासांस्वपां चरणाय
भूप्रदेशं प्रतिगमनाय तस्य वृत्रस्य मेघरूपस्य पर्व पर्वीण्यवयव-
संधौतिरसा तिर्यगवस्थितेन वज्रेण विरदा । विलिख ।
क्षिप्तौत्वर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोनं । यथा मांसस्य विकर्तारो
लौकिकाः पुरुषाः पशोदवयवानितस्ततो विभजति तद्वत् ।
अत्र निबलत् । अस्मै प्रहर तूर्णं त्वरमाणो वृत्राय वज्रसौशानः
कियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा । गोरिव
पर्वीणि विरद मेघस्तेष्वर्णास्वपां चरणाय । नि० ६, २०, ।
इति । भरा । वृत्रहोर्भं इति भलं । इत्युचोऽतस्तिष्ठ इति
साहितिको दौर्घः । तूतुजानः । तुज हिंसायां । कानचि

तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्तेभ्यासस्य दीर्घत्वम् । इदं सभययेति
कावचः सार्वधातुकत्वे सत्त्वभ्यस्तानामादिरित्वाद्युदात्तत्वं ।
क्रियेवाः । तुजता क्रियेधा इत्यत्रोक्तम् । रदा । रद विलेखने ।
तिङ्ङतिङ्ङ इति निघातः । तिरच्चा । तिराऽचतीति तिर्ङ्ङ् ।
अर्त्वागत्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति गलोपः । द्यतौगैक-
वचने भसन्नायामच इत्यकारलोपः । सुत्वेन सकारस्य शकारः ।
उदात्तनिवृत्तिस्त्रयेण विभक्तोऽुदात्तत्वं । इष्यन् । इष्य मता-
वित्त्वस्मादंतर्भाविताप्यर्थच्छंतुरि द्विवादिभ्यः श्यन् । तस्य
नित्वादाद्युदात्तत्वं । चरथ्यै । तुमर्थे सेर्सेनिति चरतंरथ्यैप्रत्ययः ॥

चयोदशोऽष्टमाह ॥

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्वाणि तुरस्य कर्माणि उच्येः ।

बुधे यदिष्टान आयुधान्मृचायमाचो निरिष्यति

श्रून् ॥ ११ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्वाणि । तुरस्य ।

कर्माणि । नव्यः । उच्येः ।

बुधे । यत् । इष्टानः । आयुधानि । मृचायमाचः ।

निरिष्यति श्रून् ॥ १२ ॥

उच्येः शस्त्रैर्नव्यः स्तुत्यो य इन्द्र अस्येदु । अस्यैव तुरस्य
बुधार्थे त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्वाणि पुराणानि कर्माण्येतत्कृतानि
बलकर्माणि हे इतोतः प्रब्रूहि । प्रशंस । यद्यदा बुधे योचना-
यायुधानि वज्रादीनीष्टान् आभीष्येत्तन् प्रेरयन् श्रून्मृचाय-
माचो हिंसयेद्भो निरिष्यति । अभिसुखं गच्छति । तदानीं
प्रब्रूहीति पूर्वेषु संबंधः ॥ पूर्व्यमिति पुराणनाम । पूर्व्यमङ्गा-
येति पुराणनामस्य पाठात् । तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्ष्यः

कः । नव्यः । शु स्तुतौ । अचो यदिति यत् । गुणः । धातो-
स्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । इष्टानः । इष आभीष्टोऽ । क्रैष्ट्या-
दिकः व्यत्ययेनात्मनेपदं । शानचक्षित्त्वादन्तोदात्तत्वं । ऋघाय-
माणः । न हि त्वा रोदसौ उभे ऋघायमाणमित्यत्र व्युत्पादितं ।
निरिणाति । रौ गतिरेषणयोः क्रारादिभ्यः आ । प्वादीनां ऋस्
इति ऋस्त्वं । तिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते ।
तिङि षोदात्तवतीति गतेर्निघातः । यदृत्तयोगात्तिङ्ङितिङ्
इति निघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचताह ॥

अस्येदु भिया गिरयश्च दृढहा द्यावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान् ओणिं सद्यो भुवद्वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । जं इति । भिया । गिरयः । च । दृढहाः ।

द्यावा । च । भूम । जनुषः । तुजेते इति ।

उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिं । सद्यः । भुवत् ।

वीर्याय । नोधाः ॥ १४ ॥

अस्यैवेदस्य भिया पञ्चच्छेदभयेन गिरयः पर्वता अपि दृढहा
निचलाः स्वस्वदेशेऽवतिष्ठते । जनुषः प्रादुर्भूतादस्मादेवेन्द्रा-
ज्ञात्वा द्यावा भूमा च द्यावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिर्हि-
सार्धोऽप्यत्र कंपने द्रष्टव्यः । कंपेते इत्यर्थः । किंच वेनस्य
कांतस्यासौणिं दुःखस्यापनयकं रक्षणमुपो जोगुवानोऽनेकैः सूक्तैः
पुनः पुनरुपशब्दयन् । उपश्लोकयन्नित्यर्थः । एवंभूतो नोधा
ऋषिः सद्यस्तदानौमेव वीर्याय भुवत् । वीर्यवानभवत् ॥ द्यावा
च भूमा । द्यावा भूमित्यनयोर्मध्ये चशब्दस्य पाठश्चां सः ।
दिवो द्यावेति दिवशब्दस्य द्यावादेशः । सुपां सुबुगिति

विभक्तेर्डादेशः । छांदसमत्वं पदकारैः कृतं । देवताहं चेत्तु-
भयपदप्रकृतिस्वरत्वं । पदद्वयप्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी ।
जनुषः । जनौ प्रादुर्भावे । जनेरुसिरित्यौणादिक उसिप्रत्ययः ।
जोगुवानः । गुङ् अय्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंतादयत्ययेन
शानच् । अदादिवच्चेति वचनाच्छपो लुक् । डवडादेशः ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ओणिं । ओणृ अपनयने ।
अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । भुवत् । भवतेल्लङागमः । बहुलं
छंदसोति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङ्ङीति गुणप्रतिषेधः । नोधाः ।
नोधा ऋषिर्भवति नवनं दधातीति यास्कः । नि० ४. १६. ।
तस्माद्वाजोऽसुन् नवशब्दस्य नोभावश्च ॥

पंचदशौमृचमाह ॥

अस्मा इदु त्वदनु दाय्येषामेकी यद्वे भूरेरौशानः ।
प्रेतशं सूर्ये पसृधानं सौवर्णे सुचिमावदिंद्रः ॥ १५ ॥
अंस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषां । एकः ।
यत् । वव्रे । भूरेः । ईशानः ।
प्र । एतशं । सूर्ये । पसृधानं । सौवर्णे । सुचिं । आवत् ।
इंद्रः ॥ १५ ॥

एक एक एव शत्रून् जेतुं समर्थो भूरेर्बहुविधस्य धनस्त्रेशानः ।
स्वामी यत्स्तोत्रं वव्रे । यथाचे । एषां स्तोत्राणां संबंधि ।
यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । एतैस्त्र्यत् तत्प्रसिद्धं स्तोत्रमस्मा इन्द्राया-
नुदायि । अकारौत्यर्थः । उत्तरार्द्धेयमाख्यायिका ॥ स्वर्णो
नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासां चक्रे । तस्मात्
च सूर्य एव पुत्रो बभूव । तेन सहैतशनाम्नो महर्षेर्युद्धं जात-
मिति तदेतदिहोच्यते । अयमिंद्रः सौवर्णे स्वर्णपुत्रे सूर्ये

पस्यधानं स्वधैमानं सुखिं सोमानामभिषोतारमेतत्तत्र कष्टं
 प्रावत् । धारयत् ॥ दायि । बहुलं हृदयमाख्योगेऽपौत्थ-
 भावः । वधे । वनु याचने । लिटि व्यत्ययेनोपधालोपः ।
 पस्यधानं । स्वधं संघर्षे । अस्मात्लिटः कानच् । द्विवचने शर्पूर्वाः
 खय इति पकार शिष्यः । धात्वकारस्य लांषा रेफस्य संप्र-
 सारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वादंतोदात्तत्वं । सौवख्ये ।
 खय इति जनपदशब्दः क्षत्रिये संज्ञात्वेन वर्तते । वा नाम-
 धेयस्य वृद्धेत्कोसलाजादाज्जगद् । पा० ४. १. १०१. । इत्य-
 पत्वार्ये अज्जप्रत्ययः । न युग्मां पदांताभ्यां । पा० ७. १. १. ।
 इति वृद्धिप्रतिषेधः । एजागमश्च । अित्त्वादायुदात्तत्वं ।
 सुखिं । बुज् अभिषवे । उत्सर्गच्छंदसि । पा० १. २. १०१.
 २. । इत्यस्मात्किन्प्रत्ययः । लिङ्गुद्भावात् द्विर्भावः । यथादेशः ।
 उवडादेशाभावच्छांदसः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

एषा ते हरियोजना सुवृत्तींद्र ब्रह्माणि गीतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षू धियावसुजं-

गम्यात् ॥ १६ ॥

एष । ते । हरिऽयोजन । सुऽवृत्ति । इंद्र । ब्रह्माणि ।

गीतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसं । धियं । धाः । प्रातः । मक्षू ।

धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हर्योरख्योर्योजनं यस्मिन्नथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन
 संबन्धी हरियोजनः । हे हरियोजनेंद्र गीतमासो गीतमगो-
 तोत्पन्ना नृपयः सुवृत्ति सुद्धावर्जकान्धभिमुखौकरणकुशलाणि

• ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मंत्रजातानि तै तथैवाकान् । अकथत ।
एषु स्तोत्रेषु विश्वपेशसं बहुविधरूपयुक्तं धियं धाः । धिया
सम्भत्वाधीर्धनमुच्यते । यद्वा । धीशब्दः कर्मवचनः । यस्यादि-
बहुविधरूपं धनमग्निष्टामादिकं बहुविधरूपं कर्म बाधाः ।
धेहि । स्थापय । प्रातरिदानीमिव परित्युरपि प्रातःकाले धिया-
वसुर्बुध्रा कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मत्तु शीघ्रं जगम्यात् ।
अस्मद्ब्रह्मणार्थमागच्छतु ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घः । सुवृत्तिः । सुपां सुलुगिति शसो लुक् । अकान् ।
करोतेर्लुङि मन्त्रे घसङ्घरेत्यादिना च्लेर्लुक् । अन्तादेशः ।
तस्य डिस्वाहुणाभावे यणादेशः । इतचेतीकारलोपं संयो-
गांतलोपे चाडागमः । धाः । छंदसि लुङलङलिट इति लोट्ये
लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । बहुलं छंदस्यमाङ्योगेऽपीत्य-
डभाषः ॥

॥ इति प्रथमस्य चतुर्थ एकोनविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽचतुरो देयाद्विद्यातौर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर
बुक्कभूपालसाम्प्रज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके चतुर्थोऽध्यायः
समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

अथ पंचमाध्याय आरभ्यते । प्रथमे मंडले एकादशेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि गतानि । प्र मन्महे इत्येतत्त्रयोदशचं पंचमं सूक्तं । तत्रानुक्रम्यते । प्र सप्तोनेति । अनिरुक्ता संख्या विंशतिरित्युक्तत्वात् सप्तोनेत्युक्ते त्रयोदशेत्युक्तं भवति । ऋषिस्त्वान्यस्मादिति परिभाषया नोधा ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । इन्द्रो देवता । गतः सामान्यविनियोगः । विशेषविनियोगस्तु लिंगादवगंतव्यः ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह ॥

प्र मन्महे शवसानाय शूषमांगूषं गिर्वणसे अंगिरस्वत् ।

सुवृत्तिभिः स्तुवत ऋग्मियायार्चामार्कं नरे विश्वताय ॥१॥

प्र । मन्महे । शवसानाय । शूषं । आंगूषं । गिर्वणसे ।

अंगिरस्वत् ।

सुवृत्तिभिः । स्तुवते । ऋग्मियाय । अर्चामार्कं । नरे ।

विश्वताय ॥ १ ॥

शवसानाय । शव इति बलनाम । तदिवाचरते । यथा बलं शक्नुवन्ति तथा शक्नुवां इत्यर्थः । गिर्वणसे । गीर्भिः स्तुतिसत्त्वैर्वचोभिः संभजनीयाय । गिर्वणा देवो भवति

गीर्भिरनं वनयन्तीति यास्कः । एवं भूतयेन्द्राय । शूषमिति
सुखन्मम । शूषं सुखहेतुभूतं । आंगूष स्तोम आघोष इति
यास्कः । आंगूषं स्तोत्रमंगिरस्वत् अंगिरस इव प्रमथ्यहे ।
वयं स्तोतारः प्रकर्षणावगच्छामः । अवगत्य च सुहृत्तिभिः
सुहृद्वर्जकैः स्तुत्याभिमुखीकरणसमर्थैः स्तोत्रैः स्तुवते स्तोत्रं
कुर्वते ऋषये य इन्द्र ऋग्मियोऽर्चनौघो भवति । यद्वा कर्मणि
कर्तृप्रत्ययः । ऋषिणा स्तूयमानायित्यर्थः । नरे सर्वेषां नेत्रे ।
यद्वा नरे यजमाने विश्रुताय यष्टव्यतया विशेषेण प्रख्याताय ।
एवंभूताय तस्मा अकं मंत्ररूपं स्तोत्रं । अर्को मन्त्रो भवति
यदेनेनार्चन्तीति यास्कः । अर्चाम् । पूजयाम् । उच्चारया-
मेत्यर्थः ॥ मन्महे । मनु अवबोधने । तनादित्वादुप्रत्ययः ।
लोपस्यास्मान्यतरस्यां स्वीः । पा० ६, ४, १०७ । इति मका-
रादौ प्रत्यय उकारलोपः । शवमानाय । शव इवाचरति
शवस्यते । अस्मात्तटः शानच् । बहुलं वृन्दसीति शपो लुक् ।
शानचञ्छन्दस्यभयथेत्याह्वधातुकत्वादतोलापयोलोपौ । चित
इत्थन्तीदात्तत्वं । ननु क्यङो ङित्वात्तास्यनुदात्तेदिति शानचो-
ऽनुदात्तेन भवितव्यं । एवं । तर्हि ताच्छीलिकश्चानश् । तस्य
सार्वधातुकत्वेऽपि लसार्वधातुकत्वाभावाच्चितः स्वर एव शिष्यते ।
शूषं । शूष प्रसवे । पचाद्यच् । आंगूषं । आङ्पूर्वादुषुषिः
पचाद्यचि घो इत्यस्य गू आदेशः पृषोदरादित्वात् । आङो
उकारस्येकंशाभावञ्छांदसः । चित्स्वरेणोत्तरपदस्यान्तीदात्तत्वे
छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । घञि वा याथाटिनोत्तरपदांती-
दात्तत्वं । गिर्वणसे । गृ शब्दे । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
ऋत इच्छातीरितीत्वं । गिर्भिर्वन्यते संभज्यत इति गिर्वणाः ।

शीषादिकः कर्मस्थानम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वाच्यं
 चेति दौर्घमाभावः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 चेति वचनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अंगिरस्वत् । तेन तुभ्यमिति
 वृत्तिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति भसंज्ञायां
 वत्वाच्चभावः । प्रत्ययस्वरः । सुहृत्तिभिः । वृजौ वर्जने । भावे
 क्तिन् । तितुत्रे तौट्प्रतिषेधः । शोभनमावर्जनं येषां । नञसु-
 भ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु क्तिनंतस्योत्तरपदस्याद्युदात्त-
 त्वादाद्युदात्तं इयच् छंदसौति वचनादुत्तरपदाद्युदात्तत्वं
 प्राप्नोति । एवं । तर्हि तत्पुरुषोऽस्तु । शोभनमावर्जितो भवत्ये-
 भिरिति सुहृत्तयः स्तोत्राणि । करणे क्तिन् । तादौ च नितौति
 गतेः प्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते मन्क्तिन्नित्यादिना कारकादुत्तरस्य
 क्तिनो विहितमुत्तरपदांतोदात्तत्वमकारकाटपि व्यत्ययेन
 भवति । स्तुवते । शतुरनुम इति विभक्त्येवदात्तत्वं । ऋग्मि-
 याय । एकाचो नित्यं मयटमिच्छंतीति ऋक्शब्दादिकारार्थे
 मयट् । स्वादिष्वसर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां कुत्वजशत्वे ।
 व्यत्ययेनेत्वं । यद्वा । ऋचस्तुतावित्यस्माद्भावे मक् । बहुल-
 वचनात्कुत्वं जशत्वं च । ऋग्मं स्तुतिमर्हतीति ऋग्मियः ।
 अर्हार्थे घच् । चित इत्यंतोदात्तत्वं । अर्चाम् । अर्च पूजायां ।
 भौवादिकः । शपः पिप्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वाधातुक-
 स्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । अर्कं । अर्चतेऽनेनेत्यर्कः । पंसि
 संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः । चजोः कु विष्णयोरिति
 कुत्वं । नरे । नृशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने गुणश्छंदसः । विष्नुताय ।
 शु श्वषे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

ॐ वो महे महि नमो भरध्वमांगूषं शवसानाय साम ।

येना नः पूर्वे पितरः पदज्ञा अर्चतो अंगिरसो मा
अविदन् ॥ २ ॥

प्र । वः । महे । महि । नमः । भरध्वं । आंगूषं ।
शवसानाय । साम ।

येन । नः । पूर्वे । पितरः । पदज्ञाः । अर्चतः । अंगिरसः ।
गाः । अविदन् ॥ २ ॥

हे ऋत्विजः । वो यूयं महे महते शवसानाय बलमिवाच-
रते । अतिबलायेत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दस्तुतेस्तच्छब्दाध्या-
हारः । एवंभूताय तस्मा इन्द्राय महि महंश्रीढं नमः स्तोत्रं
प्रभरध्वं । प्रकर्षेण संपादयत । किं तत्स्तोत्रमित्याह ।
आंगूषं साम । आघोषयोग्यं रथंतरादि साम । तन्निष्पाद्य-
मित्यर्थः । अभि त्वा शूरेत्यादिष्वृचु यद्दानं तस्य सामेत्याख्या ।
तथा चोक्तं । गौतिषु सामाख्येति । येनेद्रेण नोऽस्माकं पितरः
पितृविशेषाः पूर्व पूर्वपुरुषा अंगिरसः पणिनाम्नासुरेणापह-
तानां गवां पदज्ञाः संतः । अत एवार्चतस्त्वं पूजयंतो गा
अविदन् । अलभंत ॥ वः । प्रथमार्थे द्वितीया । पदज्ञाः ।
पदानि जानंतौति । आतोऽनुपसर्गे क इति कः । आतो लोप
इटि चेत्याकारलोपः । अविदन् । विदुः लामे । श्रे सुचादौना-
मिति शुभागमः ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

इन्द्रस्यांगिरसां षेष्टौ विदत्तरमा तनयाय धासिं ।

इन्द्रस्यतिर्भिनदद्भिं विदत्ताः समुक्षियाभिर्वावशंत नरः ॥३॥

इन्द्रस्य । अंगिरसा । च । इष्टौ । विदत् । सरमा ।

तनयाय । धासिं ।

बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिः । विदत् । गाः । सं ।

उस्त्रियाभिः । वावशंत । नरः ॥ ६ ॥

अङ्गे दमः स्थानं । सरमा नाम देवशुनो । पणिभिर्गोष्व-
पङ्कतासु तद्वेषणाय तां सरमामिन्द्रः प्राह्वेषीत् । यथा लोके
व्याधो वनांतर्गतमृगान्वेषणाय स्थानं विवृजति तद्वत् । सा च
सरमैवमवोचत् । हे इन्द्र अस्मदीयाय शिशवे तन्नीसंबन्धि
क्षोराद्यन्नं यदि प्रयच्छसि तर्हि गमिष्यामीति । स तथेत्य-
ब्रवीत् । तथा च शाठ्यायनकं । अस्मादिनीं ते सरमे प्रजां
करामि या नो गा अन्वविंद इति । ततो गत्वा गवां स्थान-
मज्ञासीत् । ज्ञात्वा चास्मै न्ववेदयत् । तथा निवेदितासु
गोषु तमसुरं हत्वा ता गाः स इन्द्रोऽलभतेति । अयमर्थोऽस्यां
प्रतिपाद्यते ॥ इन्द्रस्यांगिरसानृषीणां चेष्टौ प्रेक्षणे सति सरमा
देवशुनो तनयाय स्वपुत्राय धासिमन्नं विदत् । अविंदत् ।
धासिरित्यनुक्तम् । धासिरिति तन्नामसु पाठात् । तथा
गोषु निवेदितासु बृहस्पतिर्बृहतां देवानामधिपतिरिन्द्रोऽद्रि-
मत्तारमसुरं भिनत् । अवधीत् । तेनापङ्कता गा विदत् ।
अलभत । ततो नरो नेतारो देवा उस्त्रियाभिर्गोभिः सह ।
उस्त्रियेति गोनाम । संवावशंत । भृशं हर्षशब्दमकुर्वन् । यद्वा ।
गोभिः साधनभूताभिस्तदीयं क्षीरादिकमकामयंत । सम-
गच्छन्तेत्यर्थः ॥ इष्टौ । इष गतावित्यस्माद्भावे क्तिनि मन्त्रे
ब्रूषेति क्तिन उदात्तत्वं । विदत् । विदू लामि । लुङि लृदि-
त्वादङ् । बहुलं हृदयमाधोगोपौत्वङ्भावः । अङ् एव स्वरः

शिवैः । पादादित्वाच्चिताभावः । सरमा । सरमा सरणात् ।
नि० ११. २४. । इति यास्कः । सर्वैरौणादिकोऽमप्रत्ययः ।
धासिं । धेत् पाने । धीतये पोयत इति धामिः । औणादिकः
सिप्रत्ययः । यडा । दधानिः पापणार्थात् सिप्रत्ययः । बृहस्पतिः ।
तद्बृहतोः करप योश्चोरदेवतयोः सुट तलोपश्च । पा० ६. १.
१५७. । इति सडागमस्तलोपश्च । बृहव्यब्धोऽतोऽन्तः । तस्य
केचिदाद्युदात्तत्वं वर्णयंतोत्युक्तं । पतिशब्दो डतिप्रत्ययांत
आद्युदात्तः । अत उमे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वान्तरपदयोर्दुर्ग-
पत्यकृतिस्वरत्वं । उस्त्रियाभिः । निवसत्यस्यां चोरादिक-
मित्युस्त्रा गौः । वस निवास इत्यस्मात् स्फायितंचोत्यादिनाधि-
करणे रक् । वचिस्वपोत्यादिना संप्रसारणं । उस्त्राशब्दात्स्वार्थं
पृष्ठादरादित्वेन प्रत्यय इति निघंटुकभाष्यं । घस्येयादेशः ।
प्रत्ययस्वरः । वावशंत । वाश्ट्र शब्दे । अस्माद्यडंताङ्गडि
कुस्त्रांतादेशे सति तस्य कुंदस्यभयथेत्याडिधातुकत्वादतोऽलोप-
धलोपौ । व्यत्ययेन धातोर्ङ्गस्वत्वं । यडा । वश कांतावित्य-
स्माद्यङि न वशः । पा० ६. १. २०. । इति संप्रसारणे प्रति-
षिद्धं पूर्ववत्प्राक्रया ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स सुष्टुभा स स्तुभा सप्त विप्रैः स्वरेणाद्रिं स्वयोंदनवग्वैः ।
सरण्यभिः फलिगमिंद्र शक्र बलं रवेण दरयो दशग्वैः ॥४॥
सः । सुऽस्तुभा । सः । स्तुभा । सप्त । विप्रैः । स्वरेण । अद्रिं ।
स्वयं । नवऽग्वैः ।
सरण्यभिः । फलिऽगं । इंद्र । शक्र । बलं । रवेण । दरयः ।
दशऽग्वैः ॥ ४ ॥

गिति भिसो लुक् । स्वयं । खृ शब्दोपतापयोः । ऋहलोर्ण-
दिति.ख्यत् । वृद्धाभावश्छांदसः । तित्स्वरित इति स्वरितत्वं ।
नवम्बैः । नवशब्द उपपदे गमेर्भावे क्विपि गमः क्वावित्यनु-
नासिकलोप ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यमित्यूकारांतादेशः ।
नवभिर्गूर्गमनं येषां ने नवम्बाः । अकारोपजनश्छांदसः ।
यद्वा ।। गमेर्भावे डूप्रत्ययः । पूर्ववद्धडुब्रीहिः । बडुब्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सरण्युभिः । सरणमात्मन इच्छन्तः सर-
ण्यवः । क्यच्यंत्यलोपश्छांदसः । क्यच्छंदसौत्युः । फलिगं ।
फल्युदकं गच्छतीति फलिगः । डोऽन्यत्रापि दृश्यत इति गमेर्डः ।
बलं । वृणोतीति बलः । पचाद्यच् । कपिलकादित्वाङ्गत्वं ।
दरयः । दृ विदारणे । वृद्धौ कृतायां दृ भय इति घटादिषु
पाठान्मिच्छे मितं ऋत्वं इति ऋत्वं ॥

पंचमीऽष्टकमाह ॥

गृणानो अंगिरोभिर्दक्ष वि वरुषसा सूर्येण गोभिरंधः ।
वि भूम्या अप्रथय इन्द्र सानु दिवो रज उपरमस्त-
भायः ॥ ५ ॥

गृणानः । अंगिरऽभिः । दक्ष । वि । वः । उषसा ।
सूर्येण । गोभिः । अंधः ।
वि भूम्याः । अप्रथयः । इन्द्र । सानु । दिवः । रजः ।
उपरं । अस्तभायः ॥ ५ ॥

हे दक्ष दर्शनीय शच्णासुपचयितवेन्द्र त्वमंगिरोभिर्ऋषि-
भिर्गृणानः स्तुयमानः सन् उषसा सूर्येण च सह गोभिः किरणै-
रंधोऽंधकारं विवः । व्यहृणोः । व्यनाशय इत्यर्थः । तथा हे

इदं त्वं भूय्याः पृथिव्याः मानुः समुच्छितप्रदेशं व्यपश्यः ।
 विशेषेण विस्तोर्णमकरोः । विषमामिमां समीकृतवानित्यर्थः ।
 तथा दिवोऽन्तरिक्षस्य रजो रजसो लोकस्योपरमुर्म मूलप्रदेश-
 मस्तभायः । अस्तभनाः । यथांतरिक्षस्य भूलं दृढं भवति तथा-
 कार्षार्णित्यर्थः ॥ गणानः । कर्मणि लट् शानचि यकि प्राप्तं
 व्यत्ययेन आ । प्लादौनां क्लृप्त इति क्लृप्तत्वं । चित्स्वरेणांतो-
 दात्तत्वं । दस्म । दसु उपचये । इषियुधीधिदमीत्यादिना
 मक्त्वा वः । वज्र वरणे । लुङि सिपि मंत्रे घसेत्यादिना
 च्लेर्लुक् । गुणे हलव्यावभ्य इति सलोपः । बहुलं कंदस्यमाख्यो-
 गेऽपौत्वडभावः । अंधः । तमोऽप्यंध उच्यते । नास्मिन्व्यान्
 भवति । नि० ५. १. । इति यास्कः । रजः । लोका रजांस्य-
 च्यंत इत्युक्तत्वादज शब्दा लोकवचनः । सुपा सुलुगिति षष्ठ्या
 लुक् । अस्तभायः । लङि स्तभुस्त्वित्यादिना । पा० १. १.
 ८२. । आप्रत्ययः । कंदमि शायजपि । पा० ३. १. ८४. ।
 इत्यङ्गावपि व्यत्ययेन आप्रत्ययस्य शायजादेशः । अनिदिता-
 मिति नलोपः । अडागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे प्रथमो वगः ॥

प्रवर्ग्योऽभिष्टवे तदु प्रयत्नतममित्येषा । अथोत्तरमित्यत्र
 सूत्रितं । तदु प्रयत्नतममस्य कर्मात्मन्वन्नमो दुहन्ते घृतं पयः ।
 आ० ४. ७. । इति ॥

तामेतां शक्ते षष्टौमृचमाह ॥

तदु प्रयत्नतममस्य कर्म दस्मस्य चारुतममस्ति दंसः ।

उपहरे यदुपरा अपिन्वन्नध्वर्णसो नद्यश्चतस्रः ॥ ६ ॥

तत् । ऊं इति । प्रयच्छतमं । अस्मि । कर्म । दस्यस्य ।

चाकृतमं । अस्मि । दंसः ।

उपऽहरे । यत् । उपराः । अपिन्वत् । मधुऽअणंसः । नद्यः ।

चतस्रः ॥ ६ ॥

दस्यस्य दशनीयस्यास्येन्द्रस्य तदु तदेव कर्म प्रयच्छतमं ।
अतिशयेन पूज्यं । दंस इति कर्मनाम । दंसस्तदेव कर्म चाक-
ृतमं । अतिशयेन शोभन । किं तदित्यत आह । अयमिन्द्र
उपह्वर उपह्वरं गतं पृथिव्याः सर्वधिनि समीपदेश उपरा
उपराः स्थापिता मध्वर्णसो मधुरोदकाश्चतस्रो नद्यः प्रधानभूता
गंगादिनदीरपिन्वत् । अमिचदिति । यदेतत्कर्म तदग्रेण
कर्तुमशक्यत्वात्पूज्यमित्यर्थः ॥ प्रयच्छतमं । यच्च पूजायां । यच्चतं
इति यच्चः । अतिशयेन यच्चो यच्चतमः । पुनः प्रादिस
मासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । दंसः । दमि दंसनदर्शनयोः ।
चुरादिरात्मनेपदौ । दंस्यते कर्तव्यतया दृश्यत इति दंसः कर्म ।
औष्ठादिकः कर्मण्यसुन् । उपह्वरे । हृ कौटिल्ये । कौटिल्यलक्षण-
गतिवाचिनाञ्च गतिमात्रं लक्ष्यते । उपह्वरंति गच्छन्त्यस्मिन्नद्य
इत्युपह्वरो भूपदेशः । पंसि संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे
घप्रत्ययः । गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वं । अपिन्वत् । पिबि
सेचने । भौवादिकः । चतस्रः । शम् । त्रिचतुरोः स्त्रियं तिस्र-
चतस्र इति चतुर्शब्दस्य चतस्रादेश आद्युदात्तो निपातितः ।
पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । चतुर्शब्द-
स्याद्युदात्तत्वात्स्थानिवद्भावेन चतस्रादेशस्याद्युदात्तत्वे सिद्धेऽपि
पुनराद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याद्यणादेशस्य वा पूर्वविधौ स्थानि-
वद्भावाच्चतुरः शसोत्संतीदात्तत्वस्याभावः । न च न पदांतिति

स्थानिवद्भावप्रतिषेधः । स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाजादेश एव न
स्थानिवत् अन्यत् स्थानिवदेव । पा० १. १. ५८. १. । इति
नियमात् ॥

सप्तमौष्ठमाह ॥

हिता वि वव्रे सनजा सनीले अयास्यः स्तवमानेभिरर्कैः ।

भगो न मेने परमे व्योमन्नधारयद्रोदसी सुदंसा ॥ ७ ॥

हिता । वि । वव्रे । सनऽजा । सनीले इति सऽनीले ।

अयास्यः । स्तवमानेभिः । अर्कैः ।

भगः । न । मेने इति । परमे । विऽव्योमन् । अधारयत् ।

रोदसी इति । सुदंसाः ॥ ७ ॥

अयास्यः । यासः प्रयत्नः । तत्साध्यो यास्यः । न यास्योऽ-
यास्यः । युद्धरूपैः प्रयत्नैः साधयितुमशक्य इत्यर्थः । कथं
साध्यत इत्यत आह । स्तवमानेभिः स्तोत्रं कुर्वद्भिः पुरुषैः ।
अर्कैः स्तुतिरूपैर्मन्त्रैः स्तूयमानः सच्चिद्रः सुसाध्यो भवति ।
यद्वा । अयास्यः पंचवृत्तिर्मुख्यप्राणः । स ह्यास्यान्मुखादयते
गच्छति निष्क्रामति । तदुपासकोऽप्यंगिरा उपचारादयास्य
उच्यते । तथा च कंदोगैरान्नातं । तं हायास्य उद्गीथमुपासां
चक्रे । एतसु एवायास्यं मन्यन्ते । आस्याद्यदयते तेनेति ।
अथवा । अयमास्ये मुखे वर्तत इत्ययास्यः । तथा च वाजसने-
यकं । ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्यमसक्तेत्ययमास्यांतरि-
तीति । पूर्ववदुपासकोऽप्ययास्यः । तेन ऋषिणा स्तवमाने-
भिर्गुणितिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वद्भिरर्कैर्मन्त्रैः करण-
भूतैः स्तूयमानः सन् सनजा । सनेति निपातो नित्यार्थः ।
नित्यजाते सर्वदा विद्यमानस्वभावे इत्यर्थः । प्रथमभावविकार-

जनिना द्वितीयो भावविकारः सत्ता लक्ष्यते । यथी-
तु शब्दस्यार्थेन संबंध इत्यौत्पत्तिकमिति नित्यं ब्रूम
इह तद्भाष्यं । सनीले समानं नीलमोको निवासस्थानं
ययोस्ते । संलग्ने इत्यर्थः । एवंविधे द्यावापृथिव्यौ द्विता द्विधा
विधत्ते । विवृते प्रकरोत् । भेदेनास्थापयदित्यर्थः । मेने मन-
नौये परम उत्कृष्टे व्यामन् विविधरक्षणे नभसि वर्तमानो भगो
न सूर्य इव सुदंसाः शोभनकर्मद्वो रोदसी द्यावापृथिव्याव-
धारयत् । अपोषयत् । यद्वा मेनेति स्त्रीनाम । तथा च यास्कः ।
नि० ३. २१. । मेना म्ना इति स्त्रीणां मेना मानयत्येना इति ।
स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी इन्द्रोऽपुण्यदित्यर्थः ॥ द्विता । द्विधेत्यस्य
धकारस्य तकारश्छांदसः । सनजा । जनौ प्रादुर्भावे । अस्मा-
द्भावेऽन्येष्वपि दृश्यत इति दृशियद्वयस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्ह-
त्वात् केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । सना नित्यं जो जननं ययोस्ते
सनजे । पूर्वपदस्य ऋस्वश्छांदसः । एवमादित्वादंतोदात्तत्वं ।
तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
अयास्यः । यसु प्रयत्ने । यासः प्रयत्नः । तत्र भवो यौस्यः ।
भवे कंदमीति यत् । न यास्योऽयास्यः । परादिश्छांदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । श्रुत्युक्तनिर्वचने तु पृषोदरादित्वाद-
भिमतरूपस्वरसिद्धिः । मेने । सप्तम्येकवचनस्य सुपां सुलुगिति शि
आदेशः । शि इति प्रगृह्यत्वं । यद्वा मन्यत इति मेना । पंचाद्यच् ।
नशिमन्यारलित्येत्वं वक्तव्यं । पा० ६. ४. १२०. ५. । इत्येत्वं ।
ततष्टाप् । द्विवचन ईदूदेद्विवचनं । पा० १. १. ११. । इति
प्रगृह्यत्वं । सुदंसाः । दंस इति कर्मवाचौ । असुन्प्रत्ययांत आद्यु-
दात्तः । बहुव्रीहावाद्युदात्तं इयच् कंदसोत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

सनादिवं परि भूमा विरूपे पुनर्भुवा युवती स्वेभिरेवै
क्षणोभिरक्तोषा रुशङ्गिर्वपुर्भिरा चरतो अन्यान्या ॥ ८ ॥

सनात् । दिवं । परि । भूम । विरूपे इति विरूपे ।

पुनःऽभुवा । युवती इति । स्वेभिः । एवै ।

क्षणोभिः । अक्ता । उषाः । रुशत्ऽभिः । वपुःऽभि । आ ।

चरतः । अन्याऽन्या ॥ ८ ॥

विरूपे शुक्लक्षणतया विषमरूपे पुनर्भुवा पुनः पुनः प्रति
दिवं संजायमाने युवतो तरुण्यौ । रात्र्युषमाः सर्वदैकरूप्या
देवंभूते रात्र्युषसौ दिवं द्यलोकं भूमा भूमिं च सनाच्चरकाला
दारभ्य स्वेभिरेवैः स्वकोयैर्गमनैः परिचरतः । पर्यावर्तते ।
अयमेवार्थः स्पष्टीक्रियते । अक्ता रात्रिः क्षणोभिरंधकाररूपे
भूषणरूपलक्षिता । उषाश्च रुशङ्गिर्दीप्यमानैर्वपुर्भिः स्वशरीरभूतै
स्तेजोभिरूपलक्षिता । अन्यान्या परस्परव्यतिहारेणाचरतः ।
आवर्तते । हे धृष्ट । एतत्सर्वं त्वयैव कार्यं त्वदधीनत्वात्सर्वमा
देवतानामित्यर्थः ॥ भूमा । सुपां सुतुर्गतिं द्वितीयाया
होदेयः । छांदसो ऋत्वि । एवै । इण् गतौ । इण्शोड्भ्या
वृद्धिर्भावे वन्प्रत्ययः । निष्त्वादाद्युदात्तत्वं । अक्ता ।
वृद्धिर्भावे वन्प्रत्ययः । नलोपञ्छादमः । वपुर्भिः । अर्तिपूवपीत्या
दिभिरु । निष्त्वादाद्युदात्तः । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्व-
व्यतिहारे इति प्रत्ययं समामवच्च बहुलं । पा ८, १, १३,
१४ । इति द्विर्भावे तस्य परमास्त्रेऽडितमित्यास्त्रेऽडितमञ्जायामनु-
दात्तं चैत्यास्त्रेऽडितमित्यास्त्रेऽडितमञ्जायामनु-

नवमौष्ठमाह ॥

सनेमि सख्यं स्वपश्यमानः सुनुर्दाधार शवसा सुदंसाः ।

आमासु चिह्निषे पक्कमंतः पयः कृष्णासु रुग्णोद्दि-
णीषु ॥ ८ ॥

सनेमि । सख्यं । सुऽपश्यमानः । सुनुः । दाधार । शवसा ।
सुऽदंसाः ॥

आमासु । चित् । दधिषे । पक्कं । अंतरिति । पयः ।

कृष्णासु । रुग्णत् । रोद्दिणीषु ॥ ८ ॥

स्वपश्यमानः । स्वपः शोभनं कर्म । तदिवाचरन् शवसा
शवसो बलस्य सुनुः पुत्रः । अतिबलवानित्यर्थः । सुदंसाः ।
शोभनयागादिकर्मयुक्तः । 'एवंभूत इद्र सख्यं यजमानानां
सखित्वं सनेमि पुराणं दाधार । धारयति पोषयतीत्यर्थः ।
सनेमौति पुराणनाम । प्रवयाः सनेमौति पाठात् । किंच ।
आमासु चित् । आर्द्रास्त्रपरिपक्वासु गोषु चांतर्मध्ये पक्कं परि-
पक्कं पयो दधिषे । धारयसि । तथा कृष्णासु कृष्णवर्णासु
रोद्दिणीषु लोहितवर्णासु च गोषु तद्विपरौतं रुग्णदौष्यमानं
श्वेतवर्णं पयो दधिषे ॥ सख्यं । सख्युर्य इति यः । प्रत्ययस्तरः ।
दाधार । धृञ् धारणे । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वं । पक्कं ।
पचो व इति निष्ठातकारस्य बलत्वं । रोद्दिणीषु । रुद् वीजे-
जन्मनि पादुर्भावे । रुद् रुग्ण लो वेतौतन्प्रत्ययांतो रोद्दि-
त-शब्द आसुदात्तो वर्णवाचो । वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।
पा० ४. १. ३६. १. इति छीप् । तस्मिन्नियोगेन तकारस्य नका-
रादेशश्च । छीपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्तर एव
शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ॥

सनात्सनीला अवनीरवाता व्रता रक्षन्ते अमृताः सहोभिः ।

पुरु सहस्रा जनयो न पत्नीर्दुवस्यन्ति स्वसारो

अङ्गयाणं ॥ १० ॥

सनात् । सऽनौलाः । अवनीः । अवाताः । व्रता । रक्षन्ते ।

अमृताः । सहऽभिः ।

पुरु । सहस्रा । जनयः । न । पत्नीः । दुवस्यन्ति । स्वसारः ।

अङ्गयाणं ॥ १० ॥

सनाच्चिरकालादारभ्य सनीलाः समाननिवासस्थाना अ
वाताः । वातं गमनं । तद्रहिताः । एकपाण्यवस्थानात् ।

अवनय इत्यङ्गुलिनाम् । एवंभूता अवनीरङ्गुलयः पुरु पुरुषा
बहूनि सहस्रासंख्यातानि व्रता व्रतानीद्वन्द्वानि कर्माण्य-

मृताः पुनःपुनःकरणेऽप्यालस्यरहिताः सत्यः सहोभिरात्मीयै-
र्बलैः रक्षन्ते । पालयन्ति । आप च स्वसारः । स्वयमेव सरन्त्यो-

ऽङ्गुलयः पत्नीः पालयित्रयोऽङ्गयाणं लज्जारहितं प्रगल्भमि-
त्यर्थः । यद्वा ~~अङ्गितेयानि प्रशस्त्यजननमिदं अङ्गयाणं न~~

जनय इति देवानां पत्न्य उच्यन्ते । देवानां वै पत्नीर्जनय इति
श्रुतेः । ता इव दुवस्यन्ति । परिचरति । अञ्जलिबंधननेदं

प्रयत्नीत्यर्थः ॥ अवनीः । अवनयोऽङ्गुलयां भवत्यवन्ति कर्मा-
णीति यास्कः । सुपां सुलुगिति जसः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।

अवाताः । वा गतिगन्धनयोः । अमिहसौत्यादिना भावे तन्-
प्रत्ययः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं । व्रता ।

शिशुदंसि बहुलमिति शेषाप । दुवस्यन्ति । दुवस्यतिः परि-
चरणकर्मा । वङ्गादिः । अतो यक एव स्वरः शिष्यते । पादा-

दित्वाविधाताभावः । अङ्गयाणं । ङ्गी लज्जायां । बहुलं
 कंदसौति श्लोरभावः । व्यत्ययेन शानच् । मुगभावश्चांदमः ।
 नज्ममासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । बहुलं कंदमीति
 शपो लुकि कंदस्युभययेति शानच् अर्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावे
 गुणायादेशौ । पूर्ववत्समासस्वरौ । यास्करुवेवं व्याख्यत् ।
 अङ्गयाणोऽङ्गीतयान इति । नि० ५. २५. ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशोऽमृतमाह ॥

सनायुवो नमसा नव्या अर्कैवसूयवो मतयो दक्ष ददुः ।

पतिं न पत्नोरुशतोरुशंतं सृशंति त्वा शवसावन्-

नौषाः ॥ ११ ॥

सनाऽयुवः । नमसा । नव्यः । अर्कैः । वसुऽयवः । मतयः ।

दक्ष । ददुः ।

पति । न । पत्नोः । उशतौः । उशंतं । सृशंति । त्वा ।

शवसावन् । मनौषाः ॥ ११ ॥

हे दक्ष दर्शनोयंद्र । अर्कैः शस्तरूपैर्मित्रैर्नमसा नमस्कारेण
 यस्त्वं नव्यः स्तुत्यो भवसि । सनायुवः सनातनमग्निहोत्रादि
 नित्यं कर्मात्मन इच्छंती वसूयवा वसु धनमात्मन इच्छंती
 धनकामा वा मतयो मेधाविनस्त्वां ददुः । बहुना प्रयासेन
 जग्मुः । हे शवसावन् बलवन्निद्र तैः प्रयुक्ता मनौषाः स्तुतयस्त्वं
 त्वां सृशंति । प्राप्नुवंति । तत्र दृष्टांतः । उशतोरुशत्यः
 कामयमानाः पत्नोः पत्न्य उशंतं कामयमानं पतिं न । यथा
 पतिं संभजंते तद्वत् ॥ सनायुवः । सनेत्यतदव्ययं नित्यत्वमा-
 चष्टे । तेन च तद्वान् लक्ष्यते । समा सनातनं कर्मात्मन इच्छं-

तीति सनायुवः । अथाच्छन्दसौत्सुप्रत्ययः । असि वर्षं व्यत्ययी-
नोत्वं । मतयः । मन ज्ञाने । मन्यन्त इति मतयः स्तोताः ।
क्षिप्त्वी च संज्ञायामिति क्षिप् । न क्षिचिः दीर्घश्चेति निषेधे
प्राप्ते बाहुलकादनुदात्तोपदेशेत्वादिनानुनासिकलोपः । चित्त्वा-
दन्तोदात्तत्वं । दहः । द्रा कुत्सायां गतो । लित्त्वातो लोप
इटि चेत्याकारलोपः । उग्रतोः । वग्र कांतो । लटः शब्द ।
अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुर्ङित्वाङ्ङिज्यादिना संप्रसारणं ।
उगितश्चेति ङीप् । शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । वा छन्द-
सौति पूर्णसवर्णदीर्घः । शवसावन् । मतुप्याकारोपजनच्छन्दसः ।
यद्वा मत्वर्थीय आवनिप् ॥

द्वादशीमृचमाह ।

सनादेव तव रायो गभस्ती न क्षीयन्ते नोप दस्यन्ति दस्य ।

द्युमां असि क्रतुमां इन्द्र धीरः शिष्वा शचीवस्तव नः

शचीभिः ॥ १२ ॥

सनात् । एव । तव । रायः । गभस्ती । न । क्षीयन्ते । न ।

उप । दस्यन्ति । दस्य ।

द्युमान् । असि । क्रतुमान् । इन्द्र । धीरः । शिष्वा ।

शचीवः । तव । नः । शचीभिः ॥ १२ ॥

हे दस्य दस्यन्तैरेन्द्र । गभस्तिरिति बाहुनाम । तव गभस्ती
सनादेव चिरकालादारभ्य स्थितानि रायो धनानि न
क्षीयन्ते । न नश्यन्ति । नोपदस्यन्ति च । स्तोत्रभ्यो दत्तेऽपि
तव धनमुपचयं न प्राप्नोति । अपि तु वर्धते । हे इन्द्र
धीरो बुद्धिमान् धृष्टो वा त्वं द्युमान् दीप्तिमानसि । तथा
क्रतुमान् लोकरक्षणहेतुभूतकर्मयुक्तोऽसि । हे शचीवः कर्म-

वर्चिंद्र तव शवोभिस्त्वदोयैः कर्मभिर्तांस्त्वभ्यं धनं शिखा ।
देहि । शिखतिर्दानकर्मा ॥ शीयंतं । शीष् हिंसायां ।
क्यादिः । अस्मात्कर्मकर्तारि कर्मवद्वावाद्यगात्मनेपदे । वत्करणं
स्वाश्रयमपि यथा 'स्मादिति कर्तृवद्वावादचः कर्तृयकीत्याद्यु-
दात्तत्वं । चादिलोपे बिभाषेति निघातप्रतिषेधः । शचीवः ।
नन्वास्तीति शचीवान् । छंदसीर इति मतुपो बत्वं । संतुष्टौ
मतुवसो हरिति नकारस्य कत्वं ॥

त्रयोदशीमुचमाह ॥

सनायते गोतम इंद्र नव्यमतच्चद्रुद्ध हरियोजनाय ।
सुनीथाय नः शवसान नोधाः प्रातर्मच्छू धियावसुज-
गम्यात् ॥ १३ ॥

सनाऽयते । गोतमः । इंद्र । नव्यं । अतच्चत् । ब्रह्म ।
हरिऽयोजनाय ।

सुऽनीथाय । नः । शवसान । नोधाः । प्रातः । मच्छू ।
धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १३ ॥

स इंद्र सनायते । नित्य इवाचरति । सर्वेषामाद्यो भवति ।
हे शवसान बलवन्निंद्र हरियोजनाय । हरी अश्वी रथे योजय-
तीति हरियोजनः । सुनीथाय सुष्ठु नेत्रे । एवंभूताय तस्मै
तुभ्यं गोतमोऽगोतमस्व ऋषेः पुत्रो नोधा ऋषिर्नव्यं नूतनं
ब्रह्मैतत्कृत्स्नरूपं स्तोत्रं नोऽस्मदर्थमतच्चत् । अकरोत् । अती-
ऽस्माभिरनेन स्तोत्रेण स्तुतः सन्धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्त-
वसुर्निंद्रः प्रातःकाले मच्छू शीघ्रं जगम्यात् । अगच्छत् ॥
सनायते । सुनेति निपातो नित्यशब्दसमानार्थः । तस्मादाचा-

रार्थे क्यङ्प्रत्ययः । सुनीधाय । णीञ् प्रापण इत्यस्मादोणा-
दिकस्यक्प्रत्ययः । थायादिसरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे तृतीयो वगः ॥

त्वं महानिति नवचे षष्ठं सूक्तं । नोधस आर्षं त्रैष्टुभमैंद्रं ।
अनुक्रस्यते च । त्वं नवेति ॥ समूलहे दशरात्रे द्वितीये
छंदोमे मरुत्वतीये शस्त्र एतत्सूक्तं । विश्वजितोऽग्निं नर इति
खंडे सूत्रितं । तां सु ते कीर्तिं त्वं महं इंद्र यो ह । आ० ८.
७ । इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

त्वं महं इंद्र यो ह शुष्मैर्द्यावा जज्ञानः पृथिवी अमे
धाः ।

यद्वा ते विश्वा गिरयश्चिदम्बा भिया दल्हासः किरणा
नैजन् ॥ १ ॥

त्वं । महान् । इंद्र । यः । ह । शुष्मैः । द्यावा । जज्ञानः ।
पृथिवी इति । अमे । धाः ।

यत् । ह । ते विश्वा । गिरयः । चित् । पम्बा । भिया ।
दल्हासः । किरणाः । न । ऐजन् ॥ १ ॥

हे इंद्र त्वं महान् गुणैः सर्वाधिको भवसि । यो ह यः
खलु त्वममेऽसुरकृते भये सति जज्ञानस्तदानौमेव प्रादुर्भूतः
सन् शुष्मैः शत्रूणां शोषकैरात्मौयैर्बलैर्द्यावापृथिवी द्यावा-
पृथिव्यौ धाः । आधारयः । तादृशाङ्गयादन्मुच इत्यर्थः ।
किंच । यद्वा ते यस्य खलु तव संबंधिन्या भिया भीत्या विश्वा
विश्वानि व्याप्तानि यानि भूतजातानि गिरयश्चित् ये च
शिलोच्चयाः । पम्बा । महत्त्वमेतत् । अन्यान्यपि महंति यानि

रुति तेऽपि सर्वे दृल्हासो दृढा अयैजन् । अकंपिषत । तत्र
 दृढांतः । किरणा न । यथा सूर्यरश्मय इतस्ततो नभसि कंपते
 तद्वत् ॥ जज्ञानः । जनो प्रादुर्भावे । लिठः कानच् । गमह-
 नं यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भिर्भावादि । चित इत्थंतो-
 ढात्तत्वं । द्यावापृथिवी इत्यस्य समस्तपदस्य मध्ये जज्ञान
 इत्यस्य पाठश्छांदसः । यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ।
 अभ्वा । आ समंताद्भवंतोऽसद्भावं प्राप्नुवंतीत्यभ्वा महान्तः ।
 आङ्पूर्वाद्भवतेरौणादिको ङुन्प्रत्ययः । उपसर्गस्य क्त्वत्वं च ।
 यद्वा । नञ्पूर्वाद्भवतः प्राप्तार्थाच्च भुवो डिदिति क्त्वन्प्रत्ययः ।
 महान्तो हि प्राप्तं न शक्यंते । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः ।
 किरणाः । कोर्यते विचिप्र्यंत इति किरणाः कृ विक्षेपे । कृप्-
 ठ्विजिभंदिनिधाञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययः । यारनादेशे प्रत्यया-
 द्युदात्तत्वं । ऋत इहातोरितौत्वं । ऐजन् । एजृ कंपने ।
 लङ्याडागमः । स चोदात्तः । वृद्धिश्च ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

आ यद्गरो इन्द्र विव्रता वेरा ते वज्रं जरिता बाह्वोर्धात् ।
 येनाविहृतक्रतो अमित्रान्पुर इष्णासि पुरुहृत पूर्वीः ॥२॥

आ । यत् । हरो इति । इन्द्र । विव्रता । वेः । आ । ते ।

वज्रं । जरिता । बाह्वोः । धात् ।

येन । अविहृत्यतक्रतो इत्यविहृत्यतऽक्रतो । अमित्रान् ।

पुरः । इष्णासि । पुरुहृत । पूर्वीः ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यद्यदा विव्रता विविधकर्माणौ हरो त्वदीया-
 वज्रावावेः । रथ आगमयासि । रथ योजयसोत्यर्थः । तदानीं

तै तष बाहोर्हस्तयोर्जरिता स्तोता वज्रमाधात् । स्तोत्रेण
स्थापयति । स्तोत्रा स्तुतः प्रयत्नमंतरेण वज्रं त्वदस्ते न दृश्यते
इत्यर्थः । हे अविहर्यतक्रतोऽप्रेषितकर्मचिद् । अमित्रान्
शत्रून् येन वज्रोणेणासि । अभिगच्छसि । हे पुरुहूत पुरुभिर्ब-
हुभिर्यजमानैराहूत त्वं पूर्वीर्बह्वीः पुराऽसुरपुराणि भेत्तुमभि-
गच्छसौत्यर्थः ॥ विव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । विविधं व्रतं
ययोश्चो । सुपां सुलुगिति पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । वेः । वी गतिप्रजननकांत्यशनखादनेषु ।
अंतर्भावितस्वर्याच्छादसे लङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक् ।
बहुलं छंदस्यमाख्यांगोऽपौल्यडभावः । धात् । दधातेच्छादसे
लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । पूर्ववदडभावः । अविहर्यत-
क्रतो । हर्यतिः । प्रेषाकमेति यास्कः । हर्य गतिकांत्योः ।
कांतिरभिलाषः । विहर्यतोऽभिलषितः । अविहर्यतोऽनमिल-
षित इत्यर्थः । तादृशः क्रतुः कर्म यस्य स तथोक्तः । अमि-
त्रान् । न संति मित्राण्येष्विति बहुव्रीहौ नञो जरमरमित्त्र-
मृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । इणासि । इष आमीक्ष्ये । अत्र
गत्यर्थः । क्वादिभ्यः आ । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे तस्मैव स्वरः
शिष्यते । यदुत्तयोगादनिघातः ॥

तृतीयाव्युचमाह ॥

त्वं सत्य इन्द्रं धृणुरेतान्त्वमृभुजा नर्यस्त्वं षाट् ।

त्वं शुष्णं वृजने पृच आणौ यूने कुत्साय द्युमते

सचाहन् ॥ ३ ॥

त्वं । सत्यः । इन्द्र । धृणुः । एतात् । त्वं । ऋभुजाः ।

नर्यः । त्वं । षाट् ।

त्वं । शुष्णं । वृजने । पृथ्वी । आणी । यूने । कुत्साय ।

• द्युऽमते । सचा । अहन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं सत्त्वः सत्त्वः भवः । सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । एतान्
शत्रून् भिग्नः सन् धृणुस्तेषां धर्षयिता तिरस्कर्ता । किञ्च
त्वमृभुक्षा ऋभूणामधिपतिः । तेषु कृतनिवासो वा । यदा
महन्नामैतत् । महान्प्रवृद्धोऽसि । नर्यो नृभ्यो हितः । तथा
त्वं षाट् शत्रूणामभिभविता । हंतैत्यर्थः । किञ्च वृजन इत्या-
दौ नि व्रीणि संग्रामनामानि । अत्र पूर्वं विशेषणे । वृजने
वर्जनयुक्ते संग्रामे हि वीराः पुरुषा व्रजेते हिंस्यन्ते । पृथ्वी
संपर्चनीये वीर्यैर्योद्धं प्राप्तये । एवंविध आणी संग्रामे द्युमते
दीप्तिमते यूने तरुणाय कुत्साय सचा त्वं सहायो भूत्वा शुष्णं
शोषयितारमेतत्संज्ञमसुरमहन् । अवधीः ॥ ऋभुक्षाः । ऋभु-
रिति मेधाविनाम । उरु विस्तीर्णं भाति । यदा । ऋतेन
यज्ञेन भाति भवतीति वा ऋभुः । उरुशब्दे ऋतशब्दे वोपपदे
भातेर्भवतेर्वा मृगयादयश्च । उ० १. ३७. । इति कुप्रत्ययः
पूर्वपदस्य ऋभावश्च निपात्यते । चयतिरैश्वर्यकर्मा । तेषामीष्ट
इत्यृभुक्षाः । यदा क्षि तिवासगत्योः । तेषु निवसतीति पतेत्य
इति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि भवति ।
टिलीपश्च । सौ पश्चिमशत्रूणामादित्यात्वं । प्रत्ययस्वरः । षाट् ।
सह अभिभवे । कंदसि सह इति केवलादपि शिवः । षत्वं
कंदसं । द्युमते । द्यौर्नीप्तिरस्त्रिब्रह्मस्तीति द्युमान् । स्वादिष्व-
सर्वनामस्थान इति पदसंज्ञायां दिव उदित्युत्वं । ऋस्वनुङ्भ्यां
भतुबिति मतुप उदात्तत्वं ॥

चतुर्थान्वितमाह ॥

त्वं ह त्वदिन्द्र चोदीः सखा वृत्रं यद्वज्रिन्वृषकर्मनुभूनाः ।

यद्व शूर वृषमणः पराचैर्वि दस्यू र्योनावक्तो वृथाषाट् ॥ ४ ॥

त्वं । ह । त्वत् । इन्द्र । चोदीः । सखा । वृत्रं । यत् ।

वज्रिन् । वृषऽकर्मन् । उभूनाः ।

यत् । ह । शूर । वृषऽमनः । पराचैः । वि । दस्यून् ।

योनौ । अकृतः । वृथाषाट् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु सखा कुत्सस्य सहायः सन् त्यक्तप्र-
सिद्धं धनं जयलक्षणं यशो वा चोदीः । प्रेरितवान् । अकार्षी-
रित्यर्थः । हे वृषकर्मन् वृष्ट्युदकसेचनरूपकर्मोपेत वज्रिन् वज्र-
वज्रिन्द्र वृत्रं सर्वस्य धनस्यावरोतारं कुत्सस्य शत्रुं यत् यदोभूनाः ।
अनुभूनाः । अहिंसौः । अपि च हे शूर शत्रूणां प्रेरक वृषमणः
कामाभिवर्षकमनस्कन्द्र वृथाषाट् अनायासेन शत्रूणामभि-
भवितो त्वं यद्व यदा खलु योनौ वीरेर्मिश्रणीये संग्रामे
दस्यूः कुत्सस्योपक्षयितृनन्यान् शत्रून्पराचैः परागमनैर्व्यकृतः ।
पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा व्यच्छिनः । तदानीं कुत्सः सर्वं
यशः प्राप्नोदित्यर्थः ॥ चोदीः । चुद प्रेरणे । लुडि नेटीति सिचि
वृद्धिप्रतिषेधः । उभूनाः । णभ तुभ हिंसायां । क्रैव्यादिकः ।
लुडि सिपि तलोपश्चादसः । बहुलं वृन्दस्यमाप्नोतिऽपौत्यङ-
भावः । पराचैरित्येतदव्ययं । नौचैरुच्चैरिति वदिति भट्टभास्कर-
मिश्रः । पराचैः परांचनैरिति निरुक्तं । नि० ११. २५. ।
दस्यून् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य कृत्वं । अतानु-
नासिकः पूर्वस्य तुः वेल्लकारस्य सानुनासिकता । अकृतः ।

कृतो हृदने । लङि सिपि तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । आगमानु-
शासनस्यानित्यत्वात् शे सुचादीनामिति तुमागमस्याभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

त्वं ह त्वदिंद्रारिषण्यन्दृढहस्य चिन्मर्तानामजुष्टौ ।

व्यस्मदा काष्ठा अर्वते वघनेव वज्जिञ्जुथिञ्जमित्रान् ॥ ५ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इंद्र । अरिषण्यन् । दृढहस्य । चित् ।

मर्तानां । अजुष्टौ ।

वि । अस्मत् । आ । काष्ठाः । अर्वते । वः । घनाऽद्व ।

वज्जिन् । अथिहि । अमित्रान् ॥ ५ ॥

हे इंद्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तस्य दृढहस्य चित् दृढस्य
कस्यचिदप्यरिषण्यन् रेषणमनिच्छन् एवंस्वभावो भवसि ।
देवतात्वेनानुग्रहीतृत्वात् । तथापि मर्तानां स्तोतृणामस्माकं
शत्रुभिरजुष्टावप्रीतौ सत्यामस्मदर्वते स्मदीयाश्चाय गंतुं काष्ठा
दिश आ समंतात् विवः । विवृताः कुरु । यथा सर्वासु
दिक्ष्वस्मदीया अश्वाः प्रतिरोधमंतरेण गच्छन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ।
किंच तत्रत्यानमित्रान् हे वज्जिन्वज्जिन् इन्द्र घनेव घनेन कठिनेन
पर्वतेनेव वज्जं अथिहि । अथय । जहोत्यर्थः । यद्वा मर्तानां
मनुष्याणां मध्ये यस्मिन्कस्मिंश्चित्तवाप्रीतौ सत्यां तस्य शत्रोर्दृढ-
स्याप्यरिषण्यन् रेषणं हिंसनमनिच्छन्वर्तसे । यस्मिंस्तु कुत्सादौ
प्रीतिरस्ति तस्य शत्रुवधं चक्षुषे । अतस्तव प्रियाणामस्मा-
कमर्वत इत्यादि पूर्ववत् ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ।
अरिषण्यन् । रिष्टशब्दात् क्वचि दुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रव्यति
रिषण्यति । पा० ७. ४. ३६. । इति रिषण्भावो निपात्यते ।
नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ अस्मत् । पूर्ववत् षष्ठ्या

लुक् । अर्वते । अर्वणस्त्रसावनञ इति नकारस्य तकारादेशः ॥
 वनिप्सुपौ पिप्त्वादनुदात्तो । परिशेषाद्वातुस्वरः । घनेव ।
 मूर्तौ घन इति काठिन्ये गम्यमाने इतरेपप्रत्ययांती निपात्यते ।
 अथिहि । अथ हिंसार्थः । ख्यंताक्काटि बहुलं कंदसीति शपे
 लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्थो वगः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वां ह त्वदिंद्रार्णसाती स्वर्मील्हे नर आज्ञा हवन्ते ।
 तव स्वधाव इयमा समर्य ऊतिर्वाजिष्वतसाय्या भूत् ॥ ६ ॥
 त्वां । ह । त्वत् । इंद्र । अर्णऽसाती । स्वऽमील्हे । नरः ।
 आज्ञा । हवन्ते ।

तव । स्वधाऽवः । इयं । आ । सऽमर्ये । ऊतिः । वाजिषु ।

अतसाय्या । भूत् ॥ ६ ॥

हे इंद्र । अर्णसातावर्णानां गंतूणां युद्धे प्रवृत्तानां पुरुषाणां
 सातिर्लाभा यस्मिन् । स्वर्मील्हे । मील्हमिति धननाम ।
 सुष्ठुरणीयं धनं यस्मिन् । एवंभूत आज्ञा आजौ संग्रामे त्वत्तं
 प्रसिद्धं त्वामेव नरो योद्धुकामाः पुरुषाः सहायार्थं हवन्ते ।
 आज्ञयन्ति । यद्वा । अर्णस उदकस्य सातिर्लाभो यस्मिन्वृत्तादि-
 युद्धे तस्मिन्नित्यर्थः । वृष्टिनिरोधकेन वृत्रेण सह वर्षणार्थं तव
 यद्युद्धं तत्र स्तोतारस्त्वां प्रोत्साहयन्तीति भावः । यस्मादेवं
 तस्मात् हे स्वध वः । हे अन्नवन् बलवन्वेद्र समर्ये संग्रामे तव
 संबंधिनीयमूतिस्त्वदीयमिदं रक्षणं आ अस्मदाभिसुख्येन भूत् ।
 भवतु । वाजिषु संग्रामेषु दैषोतिरतसाय्या योद्धृभिः प्राप्तव्या
 भवति ॥ त्वत् । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अर्णसाती ॥

न गतो । बहुलवचनादीणादिको नगप्रत्ययः । षण् दान
इत्युस्माद्भावे क्तिनि ःजनसनखनामित्यनुनासिकस्यत्वं । बहु-
ब्रौहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा । उदके गुट् चेत्यर्तेरसुन्-
प्रत्ययो लुङागमश्च । पौवोपवसनादीनां कंदसि लोपो वक्तव्यः ॥
पा० ६. ३. १०८. ८. । इति सलोपः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
पूर्ववद्ब्रौहोस्वरः । स्वर्मीलहे । स्वरशब्दो न्यङ्स्वरौ स्वरिता-
विति स्वरितः । बहुब्रौहोस्वरेण स एव शिष्यते । आजा ॥
सुपां सुलुगिति सप्तम्या ङादेशः । स्वधावः । मतुवसो कुरिति
मत्तुपो क्त्वं । अतसाय्या । अत सातत्यममने । औणादिकः
साय्यप्रत्ययः । तस्याङागमश्च । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययाद्यु-
दात्तत्वं । भूत् । कंदसि लुङ्लङ्लिट् इति प्रार्थनायां लुङि
बहुलं कंदस्यमाख्योगेऽपौत्यङभावः ॥

सप्तमौऽचमाह ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र सप्त युध्यन्पुरो वज्रिन्पुरुकुत्साय दर्दः ।

बर्हिर्न यत्सुदासे हथा वर्गहो राजन्वरिवः पूरवे कः ॥ ७ ॥

त्वं । ह । त्यत् । इन्द्र । सप्त । युध्यन् । पुरः । वज्रिन् ।

पुरुकुत्साय । दर्दरिति दर्दः ।

बर्हिः । न । यत् । सुदासे । हथा । वर्क् । अंहो । राजन् ।

वरिवः । पूरवे । करिति कः ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवर्चिन्द्र पुरुकुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये युध्यन्
तदीयशत्रुभिः सह युद्धं कुर्वाणस्त्वमेक त्यत् ताः सप्त पुरः
तदीयानि सप्तसंख्यानि नगराणि दर्दः । व्यदारयः । अभैत्सी-
रित्यर्थः । अपि च सुदास एतत्संज्ञाय राज्ञेऽहोरेतत्संज्ञस्या-
सुरस्य संबंधि यद्धनमस्ति तद्व्यानायासेन बर्हिर्न बर्हिरिव

वक्त् । अत्रणक् । अस्मिन् इत्यर्थः । तदनंतरं पूरवे त्वां हविष्ठा
 पूरयते तस्मै सुदासे हे राजन् स्वामिन्निद्र वरिवो ध्वं कः ।
 अकार्षीः ॥ त्यत् । सुपां सुलुगिति विभक्त्यर्लुक् । ददः । दृ
 विदारणे । अस्माद्यङ्लुगंताङ्गि सिप्यदादिवच्चेति वचनाच्छपो
 लुक् । बाहुलकाह्लादिशेषाभावः । हलङ्घ्यावभ्य इति सलोपः ।
 बहुलं ह्रस्वमाङ्गोऽपीत्यङ्गभावः । सुदासे । शोभनं ददातीति
 सुदाः । असुन् । सुदाः कल्याणदान इति यास्तः । वक्त् ।
 वज्री । वज्रने । लङि सिपि बहुलं ह्रस्वस्येति विकरणस्य
 लुक् । लघूपधागुणे पूर्ववत्सलोपः । अङ्गभावश्च । चोः कुरिति
 कुत्वं । कः । उक्तञ् करणे । लुङि सिपि मन्त्रे घसेति च्चेर्लुक्
 पूर्ववत्सलोपाङ्गभावौ ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

त्वं त्वां न इन्द्र देव चित्रामिषमापो न पीपयः परिज्मन् ।

यया शूर प्रत्यस्मभ्यं यंसि त्वनमूर्जं न विश्वध चरध्वे ॥ ८ ॥

त्वं । त्वां । नः । इन्द्र । देव । चित्रां । इषं । आपः । न ।

पीपयः । परिज्मन् ।

यया । शूर । प्रति । अस्मभ्यं । यंसि । त्वनं । ऊर्जं । न ।

विश्वध । चरध्वे ॥ ८ ॥

हे देव द्योतमानेन्द्र त्वं नोऽस्माकं चित्रां चायनीयां त्वां
 त्वामिषमर्चं परिज्मन् परितो व्याप्तायां भूमौ पीपयः ।
 प्रवर्धयः । यथा सर्वा भूमिरन्नेन पूर्णा भवति तथा कुर्वित्यर्थः ।
 तत्त्व दृष्टान्तः । आपो न । यथापो वृष्ट्युदकानि भूम्यां वर्षणेन
 प्रवर्धयन्ति तद्वत् । यद्वा । भूमौ वर्तमानानस्मान्यथापः पाय-
 यंसि तद्वच्चित्रामिषमपि पाययेति भावः । हे शूरेन्द्र ययेषा

स्मिन्मात्मानमस्माकं जीवमस्मीभ्यं प्रतियंसि । प्रयच्छंसि । तत्र
दृष्टव्यं । विश्वध विश्वतः सर्वतः क्षरध्वै क्षरितुमूर्जं न ।
उदकमिव । यथास्मभ्यं बहुलमुदकं प्रयच्छसि तद्व्यापारण-
रूपं जीवनमपि प्रयच्छंसीति भावः ॥ आपः । शसि प्राप्ते
व्यत्ययेन जम् । अमृत्त्रित्यादिना दीर्घः । पोपयः । स्फायी
ओप्यायी वृद्धौ । ख्यंताच्छांदसे लुङि प्यायः षौ । पा० ६. १.
२८. । इति व्यत्ययेन पोभावः । णिश्चिद्रुसुभ्य इति च्नेश्चडा-
देशः । णिलोपादौनि । यद्वा । पौङ् पान इत्यस्मात्पुङि चङि
पूर्ववत् । बहुलं कंदस्थमाख्यागेऽपौत्वडभावः । परिजम्नन् ।
जमतिर्गतिकर्मा । अज गतिन्नेपणयोः । आभ्यां परिपूर्वाभ्यां
श्चक्षुर्वन्नित्यादौ कनिन्प्रत्ययांतां निपातितः । सुपा सुलुगिति
सप्तम्याः लुक् । यंसि । यम उपरमे । बहुलं कंदसौति शपो लुक् ।
त्मनं । आङोऽन्यत्रापि कंदसि दृश्यते । पा० ६. ४. १४१. १. ।
इत्यात्मन आकारलोपः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधा-
दीर्घाभावः । विश्वध । विश्वशब्दात्तसिलः सकारलोपो धत्वं च
षष्ठोदरादित्वात् । क्षरध्वै । क्षर संचलने । तुमर्थे सेसेनित्य-
ध्वेनूप्रत्ययः । निच्चादाद्युदात्तत्वं ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

अकारि त इन्द्र गोतमेभिर्ब्रह्मण्योक्ता नमसा हरिभ्यां ।
सुपेशसं वाजमा भरा नः प्रातर्मन्तू धियावसुर्जगम्यात् ॥ ८ ॥
अकारि । ते । इन्द्र । गोतमेभिः । ब्रह्मणि । आऽउक्ता ।
नमसा । हरिभ्यां ।
सुपेशसं । वाजं । आ । भर । नः । प्रातः । मन्तू । धियाऽ-
वसुः । जगम्यात् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ते तव गोतमेभिर्गच्छतमैरेतत्संज्ञैर्ऋषिभिरकारि ।
 स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । एतदेव स्पष्टीकरोति । ब्रह्माणि मन्त्र-
 जातानि नमसा हविर्लक्षणेनाग्नेन सह हरिभ्यामस्त्राभ्यां युक्ताव
 तुभ्यवाक्ता । आभिसुख्येनोक्तानि । यदा मर्यादायामाकारः ।
 यथाशास्त्रं प्रयुक्तानि । स त्वं सुपेशमं । ऐश इति रूपनाम ।
 बहुविधरूपयुक्तं वाजमन्त्रं नोऽस्मभ्यमाभरा । आहर । देहोति
 यावत् । धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रः प्रातःकाले-
 ऽस्मद्रक्षणार्थं जगस्यात् । आगच्छतु ॥ आक्ता । शिखंदमि
 बहुलमिति शिलोपः । सुपेशमं । पिश अवयवे । असुन् ।
 बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्वाच् छंदमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । भरा ।
 ह्रस्वहोर्भ इति भत्वं । द्वाचोऽतस्तिड इति मंहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचमो वर्गः ॥

वृष्णे शर्धायेति पंचदशर्चं सप्तमं सूक्तं । नोधस आर्षे
 भारुतं । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतुर्दश जगंत्यः । तथा चानु-
 क्रांतं । वृष्णे पंचाना भारुतं त्रिष्टुबंतमिति ॥ चातुर्विंशकेऽ-
 ह्न्याग्निमारुत इदं भारुतं निविद्वानीयं । सूत्रितं च । पृच्छस्य
 वृष्णो वृष्णे शर्धाय यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतं । आ० ७. ४. ।
 इति ॥ आभिप्लविके पंचमेऽह्न्यप्येतदाग्निमारुते भारुतं निवि-
 द्वानीयं । सूत्रितं च । पृच्छस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा
 इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

वृष्णे शर्धाय सुमखाय वेधसे नोधः सुवृत्तिं प्र भरा मरुद्गः ।

अधो न धीरो मनसा सुहृत्स्थो गिरः समंजे

विदधेष्वाभुवः ॥ १ ॥

हृषो । शर्धाय । सुऽमखाय । वेधसे । नोधः । सुऽवृत्तिं ।

• प्र । भर । मरुत्ऽभ्यः ।

अपः । ज । धोरः । मनसा । सुऽहस्यः । गिरः । मं । अंजि ।

विदग्धेषु । आऽभुवः ॥ १ ॥

अत्र पूर्वाद्धेन स्तुती नोधाः प्रयेते । हे नोधः । हृषो
कामानां वर्षित्रे सुमखाय शोभनयज्ञाय वेधसे पुण्यफलादीनां
कर्त्रे । वायो मति हि पय्याणि फलानि चोत्पद्यन्त । एवं-
विधाय मरुद्भ्याः । विभक्तिव्यत्ययः । मरुतां सितराविणां शर्धाय
रमूनाय सुवृत्तिं सुहावर्जकं सुहृ प्रवृत्तं वा स्तोत्रं प्रभरा ।
प्रयय । स्तुतान्ता यावत् । स्तुता प्रयया नोधा आह । धोरो
धोमान् सुहस्यः शोभनांगुलियुक्त । कृताञ्जलिर्वत्ययः । एवं-
भूताऽहं मनसा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सञ्जि । सम्यग्वाक्ताः
करामि । या गिरा विदग्धेषु यज्ञेष्वभुवः । आङ् मयादाया ।
यथागास्त प्रयुक्ता भवन्तात्वाभुवः । देवताभिमुख्यकरणाय
समर्थाः । यज्ञवाग्यैः स्तोत्रं सैनःपूर्वकं मरुद्गणं स्तोमाति
भावः । तत्र दृष्टातः । अपो न । यथा पर्जन्या यमपदेव बहुषु
पदेषु बहुश जलानि वर्षन्त तदत् ॥ हृषो । हृषु संचन ।
कनिन्यवृषितक्षोत्वादिना कान्तात्ययः । कित्वाङ्गनाभावो
निष्वादाद्यदात्तत्वं । चतुर्थेकचर्चनोऽङ्गोऽन इत्यकारलापः ।
शर्धाय । ऋषु प्रमहने । शर्धाय । प्रमहतिऽनेन परित्यादकामति
शर्धाय मरुमभ्य । कर्ण घञ् जि व दाद्यदानत्व । सुमखाय ।
शोभना मखा यय । नञ्मुभ्यामिति प्राप्त व्यत्ययेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । नोधः । पादादित्वात् षष्ठकसामांशताद्यु-
दात्तत्वं । सुहस्यः । हस्ते भवो हस्यः । भवे कृदस्योति यत् ।

यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ततः सुशब्देन बहुव्रीहायाद्यु-
दात्तत्वं । इत्यच्छंदसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

ते जज्ञिरे दिव ऋष्यास उच्चणो रुद्रस्यो मर्या असुरा
अरेपसः ।

पावकासः शुचयः सूर्या इव सत्वानो न द्रप्सिनो
घोरवपसः ॥ २ ॥

ते । जज्ञिरे । दिवः । ऋष्यामः । उच्चणः । रुद्रस्य । मर्याः ।
असुराः । अरेपसः ।

पावकासः । शुचयः । सूर्याः इव । सत्वानः । न । द्रप्सिनः ।
घोरवपसः ॥ २ ॥

ते मरुता दिवाऽन्तरिक्षाज्जज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः । कौटुशाः ।
ऋष्यासः । दर्शनीयाः । उच्चणः । सेक्ताः । पुमान् इत्यर्थः ।
रुद्रस्य मर्याः । मर्यशब्दो मनुष्यवाचोह मरुतां मर्त्यत्वा-
संभवात्पूवा इत्यास्मिन्नर्थं पर्यवस्यति । मरुतां रुद्रपुत्रत्वं च
मंत्रांतरे स्पष्टं । आ ते पितर्मरुता सुम्नमेत्वाति । असुराः ।
शत्रूणां निर्गसितारः । अरेपसः । रेप इति पापनाम । पाप-
रहिताः । पावकासः । सर्वेषां शोधकाः । सूर्या इव शुचयो
दीप्ताः । सत्वानो न । यथा परमेश्वरस्य भूतगणा अतिशयेन
बलपराक्रमाः । तत्सदृशा इत्यर्थः । सत्वान् इति भूतगणा
उच्यन्ते । अथा ये अस्य सत्वान् इत्यादौ तथा दर्शनात् ।
द्रप्सिनः । बृष्ट्यदकविंदुभिर्युक्ताः । मरुतः सृष्टा दृष्टिं नयंतौति
श्रुतेः । घोरवपसः । वर्ष इति रूपनाम । घोररूपाः । यथा
भूतगणा भयंकररूपाः । शत्रूणां भयंकररूपा इत्यर्थः । यद्वा

सत्वानो न घोरवपंसः । यथा भूतगणा भयंकररूपास्तद्वदे-
 पोत्थर्थः ॥ ऋष्यासः । ऋषी गतौ । गत्यर्था बुद्धयर्था इत्यत्र
 ज्ञानार्थः । सर्वानिष्ट्वेत्यादौ । उ० १. १५२. । वप्रत्ययांतो
 निपातितः । आञ्जसेरमुक् । उच्चणः । वा षपूर्वस्य निगम
 इत्युपधादोर्घाभावः । अरेपसः । बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतादात्तत्वं । सत्वानः । षट् विशरणगत्यवसादनेषु । प्र
 ईरसद्यास्तुट् च । उ० ४. ११८. । इति विधेयमानः कानि-
 प्रत्ययो बहुलवचनात्केवलादपि भवति । प्रत्ययस्य पित्वादनु-
 दात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । घोरवपंसः । हंतरेच् धुर च । उ०
 ५. ६४. । इति हतेर्घरादेशः । अच । वृद्धातोर्वृद्धशीङ्भ्या-
 मित्यमुन् । पुडागमः । बहुव्रीहिस्वरः ॥

तृतीयासृचमाह ॥

युवानो रुद्रा अजरा अभोग्धनो ववक्षुरभिगावः पर्वता इव ।
 दृढहा चिदिश्वा भुवनानि पार्थिवा प्र आवयन्ति दिव्यानि
 मज्जमना ॥ ३ ॥

युवानः । रुद्राः । अजराः । असोक्ऽहनः । ववक्षुः ।
 अभिगावः । पर्वताऽइव ।

दृढहा । चित् । विश्वा । भुवनानि । पार्थिवा । प्र ।
 आवयन्ति । दिव्यानि । मज्जमना ॥ ३ ॥

युवानस्तरुणा रुद्रा रुद्रपुत्रा अजरा जरारहिता अभोग्धनो
 ये देवान्हविर्भिर्न भोजयन्ति तेषां हंतारः । अभिगावांऽधृत-
 गमनाः परैरनिवारितगतयः । पर्वता इव दृढांगाः । एवंभूता
 मरुतो ववक्षुः । स्तोतृणामभिमतं प्रापयितुमिच्छन्ति । अपि
 च विश्वा सर्वाणि भुवनानि सद्भावं प्राप्तानि पार्थिवा पृथिव्यां

भवानि दिश्यानि दिवि भवानि च वसूनि दृष्ट्वा चित्
 दृढान्यपि मज्मना । मज्मनेति बलनाम । मज्मना शोऽकेन
 बलेन प्रच्यावर्यति । प्रचालर्यति ॥ अभोग्धनः । भोजयतीति
 भोजः । न भोजोऽभोजः । तेषां हंतारः । बहुलं कंदमीति हंतेः
 क्तिप् । च्छयो हाऽन्यतरस्यादर्माति हकारस्य घत्वं । इह-
 न्पृषार्यम्णां शो । पा० ६. ४. १२. । इति नियमाद्दीर्घाभावः ।
 ववक्तुः । बह्वप्रापणे । अस्मादिच्छामन्येकाच इतीदृशप्रतिषेधः ।
 द्विर्भावः । टत्वकत्वषत्वानि । सन्यत इतीत्वाभावश्छांदसः ।
 लिट्, स्थमत्वे । पा० ३. १. ३५. । इति निषेधादास्यत्यया-
 भावेऽता लोप इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वा-
 न्निघाता वः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

चित्त्रैरंजिभिर्वपुषि व्यंजते वक्षःसु रुक्मां अधि येतिरे शुभे ।
 असंख्येषां नि मिमृक्षुः कृष्टयः साकं जज्ञिरे स्वधया दिवा
 नरः ॥ ४ ॥

चित्त्रैः । अंजिभिः । वपुषि । वि । अजते । वक्षःसु ।

रुक्मान् । अधि । येतिरे । शुभे ।

असंख्येषु । एषां । नि । मिमृक्षुः । कृष्टयः । साकं । जज्ञिरे ।

स्वधया । दिवः । नरः ॥ ४ ॥

वपुरिति रूपनाम । वपुषि रूपाय शोभार्थं मरुतस्त्रि-
 नानाविधैरंजिभो रूपाभिव्यंजनसमर्थराभरणैः स्वशरीराणि
 व्यंजते । व्यक्तं कुर्वति । अलंकुर्वतीत्यर्थः । वक्षःसु भुजांतरेषु
 रुक्मान् रोचमानान्धारानाधियेतिरे । उपरि चक्रिरे । किमर्थं ।
 शुभं । शोभार्थं । आप च । एषां मरुतामंसिदृष्टय आयुधान् ।

निमिसृष्टुः । निमृष्टाः स्थिता बभूवुः । तैरायुधै सहिता नरो
नेतरा मरुतो दिवाऽन्तरिक्षास्त्वधया स्वकीयेन बलेन साकं
सङ्गजज्ञिरे । प्रादुर्बभूवुः ॥ येतिरे । यतौ प्रयत्ने । लिख्यत-
गकहलमध्य इत्यत्वाभ्यामलापो । शुभे । शुभ दीप्तौ । मंपदादि-
लक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति चतुर्थ्या उदात्तत्वं ।
मिमृष्टुः । मृजृष् शुद्धौ । सन्यूटित्वादिङभावः । हलन्ताच्चेति
सनः क्तित्वाङ्गुणाभावः । द्विर्वचनादि । सन्यत इतौत्वं ।
लिव्य, स्यतो लाप इत्यकारलोपः । जज्ञिरे । जनौ प्रादुर्भावे ।
लिटि गमहर्नत्यादिनापधालोपः ॥

पञ्चमोऽष्टकमाह ॥

ईशानकृतो धुनया रिशादसा वाताऽन्वद्युतस्तविषीभिरक्रत ।
दुहंत्यूर्धादिव्यानि धूतया भूमिं पिन्वंति पयसा परिञ्जयः ॥५॥
ईशानऽकृतः । धुनयः । रिशादसः । वातान् । विऽद्युतः ।

तविषीभिः । अक्रत ।

दुहन्ति । ऊधः । दिव्यानि । धूतयः । भूमिं । पिन्वंति ।

पयसा । परिऽञ्जयः ॥ ५ ॥

ईशानकृतः स्तोतारमोशनं धनाधिपतिं कुर्वाणा धुनयो
मेघादोनां कंपयितारो रिशादसो रिशानां हिंसकानामत्तारः ।
यद्वा रिशतां हिंसतामसितारो निरसितारः । एवंभूता मरुत-
स्तविषीभिरात्मौघैर्बलैर्वातान् पुरो वातादीन् विद्युतो विद्यात-
मानास्तडितश्चाक्रत । कुर्वति । कृत्वा च परिञ्जयः परितो
गंतारो धूतयः कंपयितारो मरुतो दिव्यानि दिविभवान्यूध-
रूधः स्थानोयान्यभ्राणि दुहन्ति । रिक्तौ कुर्वति । जलरहितानि
कुर्वन्तीत्यर्थः । तदनंतरं भूमिं पयसा मेघाच्चिर्गतनोदकेन जलेन

पिबन्ति । सिंचन्ति ॥ रिशादसः । रिशि हिंसायां । इगुप-
धञ्जाप्रौक्चिरः कः । रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तान-
दन्तीति रिशादसः । असन् । निस्वादाद्युदात्तत्वं । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा रिशच्छब्दाच्छ्रुतादसु जेपण इत्ये-
तस्मात् क्षिप् । व्यत्ययेन पूर्वपदस्योपधादौर्घः । अन्तीदात्तत्वं च ।
अकृत । करोतेऽश्वादसा वर्तमाने लुङ् । मत्वे घसेति चैर्लुक् ।
ऊधः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षष्ठो वर्गः ॥

मरुत्वोयशस्त्रे पिबन्त्यप इत्येषा धाव्या । सूत्रितं च ।
अग्निर्नेता त्व सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप इति धाव्याः । आ० पू.
१४. । इति ॥

तामितां सूक्त षष्ठोऽष्टमाह ॥

पिबन्त्यपो मरुतः सुदानवः पयो घृतवद्विदथेस्वाभुवः ।

अत्थं न मिहे वि नयन्ति वाजिनसुत्सं दुहन्ति स्तनयं-
तमच्चितं ॥ ६ ॥

पिबन्ति । अपः । मरुतः । सुदानवः । पयः । घृतवत् ।

विदथेषु । आऽभुव ।

अत्थं । न । मिहे । वि । नयन्ति । वाजिनं । उत्सं । दुहन्ति ।
स्तनयन्तं । अच्चितं ॥ ६ ॥

सुदानवः शोभनदाना मरुतः पयः क्षीरवत् सारवतोरपः
पिबन्ति । सिंचन्ति । आभुवः । आभवंतीत्याभुव ऋत्विजः ।
ते विदथेषु यज्ञेषु घृतवत् यथा घृतं सिंचन्त्येवं मरुतोऽपि दृष्टिं
कुर्वन्तीति भावः । तत्र हेतुमाह । अत्थं न । यथाश्च सादिनो
विनयन्ति युद्धार्थं सिंचन्त्येवं मरुता वाजिनं वेगवन्तं मेघं मिहे

वर्षणाय विनयन्ति । स्वाधीनं कुर्वन्तीति भावः । विनीय च स्तनयन्तं गजन्तमक्षितमक्षीणमुत्सं । उत्सवंत्यस्मादाप इत्यस्मा मेघः । तं दुहन्ति । रिक्तौ कुर्वन्ति ॥ सुदानवः । नुप्रत्ययांतो दानुशब्द आद्युदात्तः । बहुव्रीह्याद्युदात्तं इत्यच् क्कंदसौलुत्तरपदाद्युदात्तत्वं । मिहे । मिह सेचने । संपदादिलक्षणा भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तिरुदात्ता । स्तनयन्तं । स्तन शब्दे । चुगदिरदंतः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाद्दृष्टाद्यभावः ॥

सप्तमीऽष्टकमाह ॥

महिषासो मायिनश्चित्रभानवो गिरयो न स्वतवसो
रघुष्यदः ।

मृगा इव हस्तिनः खादंथा वना यदारुणेषु तविषोर-
युग्धं ॥ ७ ॥

महिषासः । मायिनः । चित्रभानवः । गिरयः । न ।
स्वतवसः । रघुऽष्यदः ।

मृगाऽइव । हस्तिनः । खादथ । वना । यत् । आरुणेषु ।
तविषोः । अयुग्धं ॥ ७ ॥

महिषः इति महिषासः । महिषासो महान्तः । मायेति ज्ञाननाम । मायिनः प्राज्ञाश्चित्रभानवः शोभनदौमत्यः । गिरयो न स्वतवसः । पर्वता इव स्वकीयेन बलेन युक्ताः । रघुष्यदः । शौभ्रगमनाः । हे मरुतः । एवंभूतगुणां विशिष्टा युयं हस्तिनो हस्तवतो मृगा इव गजा इव वना वनानि वृक्षजातानि खादथ । भक्षयथ । प्रभंवथेति यावत् । यद्यस्मादारुणीष्वरुणवर्णासु वडवासु तविषोर्बलान्ययुग्धं । संयोजितवन्तः । तस्माद्भवतामिह बाह्वनस्यापि प्रबलत्वात्तस्माद्युक्ता भवन्तः सर्वं भजन्तीत्यर्थः ॥

रघुष्यदः । स्यंदू प्रसवणे । रघु शौघं स्यंदंते गच्छंतीति
 रघुष्यदः । क्तिप् चेति क्तिप् । अनिदितामिति नलोपः ।
 बालमूतलघुलमिति लत्वविकल्पः । पा० ८. २. १८. २ ।
 कृदुत्तरपटप्रकृतिस्वरत्वं । खादथा । खाद भक्षणे । अयुग्ध्वं ।
 युजिर् यांगे । लुङि च्नेः सिच् । एकाच इतीदृप्रतिषेधः । धि
 च । पा० ८. २. २५ । इति सकारलोपः । चाः कुरिति कुत्वं ।
 अडागम उदात्तः । यङनयोगादनिघातः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

मिहा इव नानदति प्रचेतसः पिशा इव सुपिशो
 विश्ववेदमः ।

क्षपो जिवन्तः पृषतोभि ऋष्टिभिः सत्सिद्धबाधः श्वसाहि-
 मन्यवः ॥ ८ ॥

मिहाऽइव । नानदति । प्रचेतसः । पिशाऽइव ।
 सुपिशः । विश्ववेदमः ।

क्षपः । जिवन्तः । पृषतोभिः । ऋष्टिभिः । सं । इत् ।
 सबाधः । श्वसा । अहिमन्यवः ॥ ८ ॥

प्रचेतरः प्रकृष्टज्ञाना मरुतः मिहा इव नानदति । भृशं
 शब्दं कुर्वेति यथा मिहा गिरिगह्वरेषु गंभीरं शब्दं कुर्वीत ।
 एवं मरुत्स्वप्यगतेषु गंभीरः शब्द उत्पद्यत इति भावः । तथा
 सुपिशः शोभनावयवाः शाभनालंकारा वा । तत्र दृष्टान्तः ।
 पिशा इव । पिश इति रुक्नाम । यथा रुक्वः स्वशरीरगतैः
 श्वतग्निदुभिरलंघ्यतास्तद्वत् । विश्ववेदमः सर्वज्ञाः । क्षपः शत्रूणां
 क्षपयितारः । जिवन्तः स्तोतृन्प्रीणयन्तः । श्वसा बलेनाहि-
 मन्यव आहननशालमन्युयुक्ताः । यद्विषयः कोपो जायते तस्य

हनने समर्था इत्यर्थः । यद्वा मननं ज्ञानं मन्युः । अहो न ज्ञाना
उत्कृष्टबुद्धय इत्यर्थः । एवंभूता मरुतः पृषतीभिः । पृषत्य इति
मरुतां वाहनस्याख्या । पृषत्यः श्वेतविंदंकिता मृग्य इत्येति-
हासिकाः । जानावर्णा मेघमाला इति नैरुक्ताः । ताभिर्ऋष्टि-
भिरायुधैश्च सहिताः संतः सबाधः शत्रुभिर्बाधितान्यजमानान्
समित् समानमेव युगपदेव रक्षितुमागच्छन्तीति शेषः ॥ नान-
दति । नटं अव्यक्ते शब्दे । अस्माद्यङ्लुगंताम्रट् । पिशा इव ।
पिश अवयवे । इगुपधलक्षणः कः । सुपिशः । सुपूर्वात्पिश
अवयव इत्यस्मात् क्तिप् चेति क्तिप् । पृषतीभिः । पृषु सेचने ।
वर्तमाने पृषद्ब्रह्महज्जगच्छब्दवच्च । पा० ४. १. ६. १. । इति
शब्दवद्भावाद्गुणितश्चेति ङीप् । अत एव शत्रुरनुम इति नद्या
उदात्तत्वे प्राप्ते ब्रह्महृतोरुपसंख्यानमिति नियमात्तस्याभावः ॥

भवमीमृचमाह ॥

रोदसो आ वदता गणश्चियो नृषाचः शूराः शवसाहि-
मन्यवः ।

आ वंधुरेष्वमतिर्न दर्शता विद्युन् तस्थौ मरुतो रथेषु
वः ॥ ८ ॥

रोदसी इति । आ । वदत । गणश्चियः । नृषाचः ।

शूराः । शवसा । अहिमन्यवः ।

आ । वंधुरेषु । अमतिः । न । दर्शता । विद्युत् । न ।

तस्थौ । मरुतः । रथेषु । वः ॥ ८ ॥

हे गणश्चियः । गणशः अयमाणाः सप्तगणरूपेणावस्थिताः ।
नृषाचः । नृन् यजमानान्ब्रह्मविस्त्रीकरणाय सेवमानाः । शूराः
शीरोपेताः । एवंभूता हे मरुतः शवसा बलेनाहिमन्यवः ।

आहननस्त्रभावकोपयुक्ताः संतो रोदसौ द्यावापृथिव्यावावदत ।
 आ समंताच्छब्दयत । युष्मदागमने सति भवदौयशब्देन द्यावा-
 पृथिव्यौ पूर्णे कुरुतेति भावः । किंच हे मरुतः । वो युष्माकं
 तेजो वंधुरेषु । बंधककाष्ठानिर्मितं सारथेः स्थानं वंधुरमित्यु-
 च्यते । तद्युक्तेषु रथेष्वतस्थौ । आतिष्ठति । अवस्थितं सत्सर्वै-
 र्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अमतिर्न । अमतिरिति
 रूपनाम । यथा निर्मलं रूपं सर्वैर्दृश्यते । दर्शता विद्युन्म ।
 यथा वा दर्शनीया विद्युन्मघस्था सर्वैर्दृश्यते । एवं रथे
 स्थितानां युष्माकं ज्योतिरपि सर्वैर्दृश्यत इत्यर्थः ॥ वदता ।
 ऋचि तुमुधेत्यादिना दीर्घः । नृषाचः । पादादित्वादासंनि-
 ताद्युदात्तत्वं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिरित्यौणा-
 दिकोऽतिप्रत्ययः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । दर्शता । भृशदृशीत्या-
 दिनातच्प्रत्ययः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

विश्ववेदसो रयिभिः समोकसः समिज्ञासस्तविषौभिर्ध-
 रप्शिनः ।

अस्तार इषुं दधिरे गभस्त्योरनंतशुभा वृषखादयो
 नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः । रयिभिः । संशोकसः । संमिज्ञासः ।
 तविषौभिः । विरप्शिनः ।

अस्तारः । इषुं । दधिरे । गभस्त्योः । अनंतशुभाः ।
 वृषखादयः । नरः ॥ १० ॥

विश्ववेदसः सर्वज्ञा रयिभिर्धनैः समोकसः समाननिवासाः
 समवेता वा । धनाधिपतय इत्यर्थः । तविषौभिर्बलैः संमिज्ञासः

संमित्राः । संयुक्ता इत्यर्थः । विरप्शिनः । महन्नामैतत् ।
महान्तः । अस्तारः शत्रूणां निरसितारः । अनंतशुषा अन-
वच्छिन्नबलाः । वृषखादयः । वृषेद्रः खादिरायुधस्थानीयो येषां
ते तथोक्ताः । यद्वा वृषा सोमः खादिः खाद्यः पेयो येषां ते ।
नरो नेतारः । एवंभूता मरुतः । गभस्तिरिति बाहुनाम् ।
गभस्त्योर्बाह्वोरिषं दधिरे । शत्रूणां निरसनाय धनुर्बाणादिक-
मायुधं धारयन्ति ॥ समोकसः । उच समवाये । असुनि बहुलव-
चनात्कुत्वमित्येक उचः । के । पा० ७. ३. ६४. । इत्यत्रोक्तं ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । संमित्रासः । ऊपिलका-
दित्वाङ्गत्वं । विरप्शिनः । रप लप व्यक्तायां वाचि । विपूर्वा-
दस्माद्बहुलवचनात् शक्प्रत्ययः । विविधं शब्दं रपंतौति
विरप्शाः स्तोतारः । त एषां संतौति विरप्शिनः । यद्वा विविधं
रपणं विरप्शं । तदेषामस्तौति । मरुतो हि विविधं शब्दं
कुर्वन्ति । इनिप्रत्ययस्वरः । अस्तारः । ताच्छैलिकस्तृन् ।
इडभावच्छादसः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । अनंतशुषाः । नास्त्यं-
तोऽस्येत्यनंतः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अनंतः
शुषो बलं येषां । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषखादयः ।
खाद भक्षणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । वृषन्शब्दः कनिन्-
प्रत्ययांत आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तमो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

हिरण्येभिः पविभिः पयोवृध उज्जिघ्रंत आपथ्योऽन
पर्वतान् ।

मखा अयासः स्वसृतो ध्रुवच्युतो दुध्नक्ततो मरुतो

भ्राजदृष्टयः ॥ ११ ॥

हिरण्ययेभिः । पविभिः । पयःपृथः । उत् । जिघ्रन्ते ।

आपथ्यः । न । पर्वतान् ।

मखाः । अयासः । स्वसृतः । ध्रुवच्युतः । दुध्नक्ततः ।

मरुतः । भ्राजत्पृथयः ॥ ११ ॥

मरुता हिरण्ययेभिः सुवर्णमयैः । यद्वा हितरमणीयैः
पविभिः रथानां चक्रैः पर्वतान्पर्ववतो मेघान् यद्वा शिलोच्चया-
नुज्जिघ्रन्ते । ऊर्ध्वं गमयति । स्थानात्प्रावर्त्यतीत्यर्थः । तत्र
दृष्टान्तः । आपथा न । यथा पथि गच्छन्वथो मार्गं प्रास्थितं
वृणवृक्षादिकं चूर्णीकृत्यार्ध्वं नयति गमयति । यद्वा यथा
संयुक्ता गजा मार्गस्थितं वृक्षादिकं भग्नं कुर्वन्ति । कौटुशा
मरुतः । पयापृथः । पयसा वृष्ट्यदकस्य वर्धयितारः । यद्वा
पृथ्वेः पयसा वर्धमानाः । पृथ्व्यै वै पयसो मरुतो जाता इति
श्रूयते । मखाः । मख इति यज्ञनाम । तद्वन्तः । अयासः ।
देवयजनदेशं प्रति गन्तारः । स्वसृतः । शत्रून्प्रति स्वयमेव
सरन्तो गच्छन्तः । ध्रुवच्युतः । ध्रुवाणां निश्चलानां पर्वतादीना-
मपि प्रावर्त्यितारः । दुध्नक्ततः । दुध्नं दुष्टानां धारयितार-
मात्मानं कुर्वाणाः । यद्वा दुध्नमन्यैर्धत्तुमशक्यमात्मानं
कुर्वाणाः । भ्राजदृष्टयः । दौर्घ्यमानायुधाः ॥ उज्जिघ्रन्ते ।
हन्तव्यत्वेनात्मनेपदं । बहुलं कन्दसौति शपः श्लुः । बहुलं
कन्दसौत्यभ्यासस्येत्वं । गमहनेत्यादिनापधालोपः । हो हन्ते-
रिति चत्वं । व्यत्ययेनांतादेशः । पथ्यः । पथि भवः । भवे
कन्दसौति यत् । नस्तद्धित इति टिलोपः । व्यत्ययेन स्वरितत्वं ।

यद्वा छंदसोवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । उदात्तस्वरित-
यायेण इति विभक्तेः स्वरितत्वं । अयासः । अय पय गतौ ।
अयंत इत्ययाः । पचाद्यच् । आञ्जसेरसुक् । दुध्रकृतः । अत्र
दुःशब्देन दुष्टा लक्ष्यंते । धृज् धारणे । दुष्टान् धारयतीति
दुध्रः । मूनविभुजादित्वात् । पा० ३. २. ५. २. । कप्रत्ययः ।
यद्वा । ईषहःसुष्विति दुःशब्द उपपदेः कर्मणि खल् । गुणाभाव-
च्छांदसः । तं कुर्वतीति दुध्रकृतः । करोतेः क्तिप् चेति क्तिप् ।
रेफलोपच्छांदसः ॥

हादशीमृचमाह ।

घृषुं पावकं वनिनं विचर्षणिं रुद्रस्य सूनं हवसा

गृणीमसि ।

रजस्तुरं तवसं मारुतं गणमृजौषिणं वृषणं सखत

श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं । पावकं । वनिनं । विचर्षणिं । रुद्रस्य । सूनं ।

हवसा । गृणीमसि ।

रजःस्तुरं । तवसं । मारुतं । गणं । मृजौषिणं । वृषणं ।

सखत । श्रिये ॥ १२ ॥

घृषुं शत्रूणां बलस्य चर्षकं विनाशयितारं पावकं सर्वेषां
शोधकं वनिनं । वनमित्यदकनाम । उदकवंतं वृष्टिप्रद-
मित्यर्थः । विचर्षणिं विशेषेण सर्वस्य द्रष्टारं । रुद्रस्य महा-
देवस्य सूनं पुत्रभूतं । एवंविधं मरुतां समूहं हवसाह्वानसाध-
नेन स्तोत्रेण गृणीमसि । शब्दधामः । स्तुम इत्यर्थः । हे
ऋत्विज्यजमानाः । यूयमपि श्रिय ऐश्वर्याय धनार्थं मारुतं गणं
मारुतां संधं सखत । प्राप्नुत । क्रीडशं । रजस्तुरं । पार्थिवस्य

पांसोस्वरयितारं प्ररकमित्यर्थः । तवसं । प्रवृष्टं । ऋजौषिषं ।
 दृतोयसवने हि मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च ऋजौषमभिषुखंतीति
 ऋजौषषबंधः श्रुतः । अतस्तदंतं वृषणं कामानां वर्षितारं ॥
 श्वसा । ज्ञेजोऽसिप्रत्यये बहुलं कंदसौति संप्रसारणं । गृणी-
 मसि । गृ शब्दे । इदंतो मसिः । प्वादीनां ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं ।
 रजस्तुरं । रजांमि तुतोर्तोति रजस्तुः । तुर त्वरणे । क्षिप्-
 चेति क्षिप् । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति दौर्घाभावः ।
 सञ्चत । ग्लञ्च षस्ज गतावित्यत्र सञ्चिमप्येक इति धातुवृत्ता-
 बुक्तं । गतिकर्मसु च सञ्चतौति पाठितं । श्रिये । सावकाच
 इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

तयोदशीभूचमाह ॥

प्र नु स मर्तः श्वसा जना अति तस्थौ व ऊतो मरुतो
 यमावत ।

अर्वङ्गिर्वाजं भरते धना नृभिरापृच्छं क्रतुमा चेति
 पुष्यति ॥ १३ ॥

प्र । नु । सः । मर्तः । श्वसा । जनान् । अति । तस्थौ ।
 वः । ऊतो । मरुतः । यं । आवत ।

अर्वत्पृभिः । वाजं । भरते । धना । नृभिः । आपृच्छं ।
 क्रतुं । आ । चेति । पुष्यति ॥ १३ ॥

स मर्तो मनुष्यः श्वसा बलेन जनान् जातानन्यान्पुरुषा-
 नति । अतीत्य । नु छिप्रं तस्थौ । प्रतिष्ठितो भवति । हे
 मरुतो वो युष्माकमूतो ज्ञाया रक्षणेन यं पुरुषमावत ।
 अरक्षत । अपि च स पुरुषोऽर्वङ्गिरश्चैः साधनभूतैर्वाजमभं
 नृभिः स्वकीयेर्मनुष्येर्धनानि च भरते । संपादयति । तथा-

पृच्छ्यमाप्रष्टव्यं शोभनं क्रतुमग्निहोमादिकर्मचेति । आप्नोति ।
पुण्यति । प्रजया पशुभिः पुष्टो भवति च ॥ ऊतौ । तृतीयायाः
पूर्वसवर्णदौर्धत्वं । नृभिः । नृ चान्यतरस्यामिति विभक्त्युदात्त-
त्वप्रतिषेधः । आपृच्छ्यं । कंदसि निष्टर्क्येत्यादावाङ्पूर्वात्पृ-
च्छतेः क्यच्प्रत्ययांतो निपात्यते । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ।
प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । चेति । क्षि निवासगत्योः । बहुलं कंदसौति
विकरणस्य लुक् । पुण्यति । पुष पुष्टौ । दिवादित्वात् श्यन् ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । तिङः परत्वाच्चघाताभावः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

चर्कृत्यं मरुतः पृष्ठं दुष्टरं द्युमंतं शुष्मं मघवत्सु धत्तन ।
धनस्युतमुक्थ्यं विश्वचर्षणिं तोकं पुष्येम तनयं शतं
हिमाः ॥ १४ ॥

चर्कृत्यं । मरुतः । पृत्सु । दुष्टरं । द्युमंतं । शुष्मं ।
मघवत्सु । धत्तन ।
धनस्युतं । उक्थ्यं । विश्वचर्षणिं । तोकं । पुष्येम ।
तनयं । शतं । हिमाः ॥ १४ ॥

हे मरुतः । मघवत्सु हविलक्षणधनयुक्तेषु यजमानेषु पुत्रं
धत्तन । स्थापयतीति यावत् । कोटशं पुत्रं । चर्कृत्यं । कार्येषु
पुनः पुनः पुरस्कर्तव्यं । सर्वकमकुशलमित्यर्थः । पृत्सु संग्रामेषु
दुष्टरं । दुःखेन तरितव्यं । अजियमित्यर्थः । द्युमंतं । दौमि-
मेतं । शुष्मं । शत्रूणां शोषकं बलवंतं । धनस्युतं । धनानां
अष्टारं धनेः प्रीतं वा । उक्थ्यं । उक्थ्यं स्तात्रं तदहं प्रशस्य-
मित्यर्थः । विश्वचर्षणिं । विशेषेण द्रष्टारं सर्वज्ञं । एवंविधं

तोक्त्वा पुत्रं तनयं पौत्रं च शतं हिमा हिमन्तर्तूपलक्षितान् शतं
 संवत्सरान् जीवंतः संतः पुष्पेम । पोषयेम । अत्र हिमशब्देन
 तद्युक्ता हिमन्तर्तवोऽभिधीयन्ते । तथा च ब्राह्मणमेवमाज्जायते ।
 शतं हिमा इत्याह शतं त्वाः हिमन्तानि धिषोयेति वावैत-
 दाहेति ॥ चर्कृत्यं । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगंतस्यापि ग्रहणमिति
 न्यायेन करोतेयङ्लुगंतादिभाषा कृष्टारिति क्वप् । तुगागमः ।
 प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । पृत्स् । पदादिषु
 मांस्यतस्त्रूनामुपसंख्यानमिति पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । दुष्टरं ।
 नृ प्लवनतरणयोः । ईषद्ः सुष्विति खल् । सुषामादेराकृति-
 गणत्वात् षत्वं । लिप्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । घत्तन ।
 तप्तनप्तनयनाञ्चेति तस्य तनादेशः । हिमाः । हन्तेर्हि चेति
 मक्प्रत्ययः । अर्शभाष्यच् । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

ऐकादशिनस्य मारुतस्य पशोर्वपायागस्य नू छिरमित्येषा
 याज्या । सूत्रितं च । शुचौ वो हव्या मरुतः शुचीनां नू छिरं
 मरुतो वीरवंतं । आ० ३. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमुच्यमाह ॥

नू छिरं मरुतां वीरवंतमृतोषाहं रयिमस्मासु धत्त ।
 सहस्रिणं शतिनं शूशुवांसं प्रातर्मक्षू धियावसुजं-
 गम्यात् ॥ १५ ॥

नू । स्थिरं । मरुतः । वीरऽवंतं । ऋतिऽसहं । रयिं ।
 अस्मासु । धत्त ।

सहस्रिणं । शतिनं । शूशुवांसं । प्रातः । मक्षू ।
 धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥ १५ ॥

हे मरुतः स्थिरं स्थासुं वारवंतं वोरैः पुत्रैर्वर्धतं तद्वतं ।
यद्वा. वोर्यपितृमृतोषाहं गंतूणां शत्रूणामभिभवितारं । एवंविधं
रयिं पुत्रलक्षणं धनमस्मासु धत्त । स्थापयत । सर्वास्त्राणि शति-
नमेतत्संख्याकधनवंतं । अत एव शूशुवाम प्रवृद्धं । अपि
चास्माकं रक्षणाय धिया बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधनो मरुद्गणः
प्रातःकाले जगम्यात् । आगच्छतु ॥ नृ छिरं । ऋचि तुनुर्वीत
दोर्वः । पूर्वपदादिति षत्वं । ऋतोषाहं । ऋ गतौ । कर्तरि
त्तिच् । षह अभिभवे । कृंदसि मह इत हिप्रत्ययः । अन्येषा-
मपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्व । सुषामादित्वात् षत्वं ।
शूशुवाम । दुःशोश्च गतिवृद्ध्याः । लिटः कस्रः । विभाषा श्वेः ।
पा० ६. १. ३०. । इति मंप्रसारणं । इर्वचने तुजादित्वा-
दभ्यामस्य दीर्घत्वं । वस्यकाजाहनामर्ति नियमादिडभावः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमोऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले एकादशोऽनुवाकः ॥

द्वादशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र पञ्चत्यादोनि षट्
सूक्तानि द्वैपदानि । तेष्वध्ययनसमये द्विपदे हे हे ऋचौ चतु-
पदामेकैकामृचं कृत्वा समाम्नायते । अयुक्मंख्यासु तु यांत्या-
तिरिच्यते सा तथैवान्नायते । प्रायेणार्थोऽपि द्वयोर्द्विपदयोरैक
एव । प्रयागे तु ताः पृथक् पृथक् शंसनायाः । सूत्रते हि
पञ्चा न तायुर्मिति द्वैपदं । आ० ८. १२. । इति ॥ तत्र
पञ्चति दशचं प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । पञ्चा दश पराशरः
शक्त्या द्वैपदं तदिति । शक्तिपुत्रः पराशर ऋषिः । तत्पुत्रत्वं
च स्मर्यते । वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तेः पुत्रः पराशर इति ।

द्विपदा विराट् छंदः । विंशतिका द्विपदा विराज इति हि
सप्तक्षयं । अग्निर्देवता । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितं ।
पश्वा न तायुमित्यारभ्येत्या ह्यौत्थतः प्राक् यत्सूक्तजातं तत्सर्व-
मग्नेयमिति तस्यार्थः । द्वैपदं तदित्युक्तत्वादिदमादौनि षट्
सूक्तानि तुष्ट्यादिपरिभाषया द्वैपदानि ॥ दशमेऽहनि वैश्वदेव-
शब्दे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वमेतद्वैपदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रमुदाहृतं ॥

तच्च प्रथमासृचमाह ॥

पश्वा न तायं गुहा चतंतं नमो युजानं नमो वहंतं ।
सजोषा धीराः पदैरनु गमन्नुप त्या सौदन्विश्वे यजत्राः ॥१॥
पश्वा । न । तायं । गुहा । चतंतं । नमः । युजानं । नमः ।
वहंतं ।

सऽजोषाः । धीराः । पदैः । अनु । गमन् । उप । त्या ।

सौदन् । विश्वे । यजत्राः ॥ १ ॥

धीरा मेधाविनो देवाः सजोषाः समानप्रौतयः संतो हे
अग्ने त्वां पदैर्मार्गं पादकृतैर्लाच्छनैरनुगमन् । अन्वगमन् ।
कीदृशं । पश्वापहृतेन पशुना सह वर्तमानं तायं न । तायु-
रिति स्तेननाम । यथा स्तेनः परकीयं पश्वादिधनमपहृत्य
दुःप्रवेशे गिरिगह्वरे वर्तते तद्वद्गुहा चतंतं । अब्रूपायां गुहायां
गच्छंतं वर्तमानं । चततिर्गतिकर्मा । तथा च तैत्तिरीयैरम्बे-
रपुंसु प्रवेशः समाम्नायते । स निलायत सोऽपः प्राविशदिति ।
यद्वा । अश्वत्यगुहायां गच्छंतं वर्तमानं । श्रूयते च । अग्निर्दे-
वेभ्यो निलायत । अश्वो रूपं कृत्वा सोऽस्रत्ये संचक्षरमतिष्ठ-
दिति । तथा नमो युजानं । हविर्लक्षणमन्नमात्मना संयुजानं ।
नमा वहंतं । देवेभ्यः प्रत्तं हविर्वहंतं । यजता यजनीया विश्वे

सर्वे देवा हे अग्ने त्वा त्वामुपसौदन् । समीपं प्राप्तुवन् ।
ददृशुरित्यर्थः ॥ पश्चा । तृतीयैकवचनस्य जसादिषु क्दंसि
वावचनमिति नाभावाभावः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
गुहा । भिदादिषु पाठादङ्प्रत्ययांतः । वृषादिषु पाठादाद्यु-
दात्तत्वं । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । युजानं । शानचि
बहुलं क्दंसीति विकरणस्य लुक् । सजाषाः । जुषी प्रीतिसे-
वनयाः । समानं जुषंतः इति सजोषसः । समानस्य क्दंसीति
सभावः । क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति जसः सुः ।
गमन् । गमेर्लुङि मंत्रे घसेतिच्चेर्लुक् । गमहनेत्यादिनोपधा-
लोपः । बहुलं क्दंस्यमाह्यागेऽपीत्यङभावः । यजत्ताः । अमि-
नचौत्यादिनाम्नप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

ऋतस्य देवा अनु व्रता गुर्भुवत्परिष्टिर्द्यौर्न भूम ।
वर्धंतौमापः पन्था सुशिश्विऋतस्य योना गर्भेऽसुजातं ॥ २ ॥
ऋतस्य । देवाः । अनु । व्रता । गुः । भुवत् । परिष्टिः ।
द्यौः । न । भूम ।
वर्धति । ई । आपः । पन्था । सुशिश्विं । ऋतस्य । योना ।
गर्भे । सुऽजातं ॥ २ ॥

उक्त एवार्थः स्पष्टोक्रियते । देवा ऋतस्य गतस्य पलायित-
स्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि गमनावस्थानशयनादिरूपाण्य-
नुगुः । अन्वेष्टुमगमन् । तदनंतरं परिष्टिः परितः सर्वतोऽन्वेषणं
भूवत् । अभवत् । भूम भूमिरप्यग्नेरन्वेष्टुमिदं वैद्यौर्न स्वर्गं
इवाभूत् । इन्द्रादयः सर्वे देवा अग्नेर्गवेषणाय भूलोकं प्राप्ता

इत्यर्थः । अपोऽद्देवता ईमेनमुदके प्रविष्टमग्निं वर्धति । प्रवर्ध-
यति । यथा देवा न पश्यन्ति तथारक्षन्नित्यर्थः । कौटुशं ।
पन्वा स्तोत्रेण सुशिखिं सुष्टु प्रवर्धितं । ऋतस्य योना ।
योनिरित्युदकनाम । ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा कारणभूतं जले
गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्टु प्रादुर्भूतं । एवमपसु वर्तमान-
मग्निं देवेभ्यो मत्स्यः प्रावोचत् । तदनंतरं देवास्तमन्नामिषु-
रिति भावः । तथा च तैत्तिरीयकं । स निलायत सोऽपः
प्राविशत्तं देवा. प्रैषैच्छन् । तं मत्स्यः प्राववोदिति ॥ व्रता ।
शेच्छंदमि बहुलमिति शेर्लोपः । गुः । इण् गतौ । इणो गा
लुङीति गादेशः । गातिस्थेति मिचो लुक् । आत इति
च्छेर्जुम् । उभ्यपदांतादिति पररूपत्वं । परिष्टः । इषु
इच्छायां । क्तिनि तितुवेतोत्प्रतिषेधः । शर्कधादित्वात्पर-
रूपत्वं । पा० ६. १. ८४. २. । तादौ च नितीति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । भूम । सुपां सुलुगिति मोडादेशः । ऋस्वश्छांदसः ।
वर्धति । छंदस्युभमयेति शप आर्द्धधातुकत्वात्सेरनिटोति णि-
लोपः । शपः पिप्त्वाटनुटात्तत्वं । तिङश्च लमार्द्धधातुकस्वरेण
धातुस्वरः शिष्यतः । पन्वा । पन स्तुतौ । औणादिको भाव
उपत्ययः । सुशिखिं । टुओशि गतिवृद्धोः । आटुगमहनजन
इत्यत्रोत्सर्गश्छंदमोति वचनात्कप्रत्ययः । वचिस्वपोत्यादिना
संप्रसारणं । लिङ्ङावाद्भिर्भावे बहुलं छंदमौत्कारस्येत्वं ।
छांदमो यणादेशः । सः पूजायामिति सोः कर्मप्रवचनीयत्वं ।
स्त्रतौ पूजायामिति प्रादिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयानुचमाह ॥

पुष्टिर्न रग्वा क्षितिर्न पृथ्वी गिरिर्न भुज्म क्षोदो न शंभु ।
अथ नाज्मन्सर्गप्रतक्तः सिंधुर्न क्षोदः क ई वराते ॥ ३ ॥

पुष्टिः । न । रग्वा । क्षितिः । न । पृथ्वी । गिरिः न ।

भुज्म । क्षोदः । न । शंभु ।

अथः । न । अज्मन् । सर्गऽप्रतक्तः । सिंधुः । न । क्षोदः ।

कः । ई । वराते ॥ ३ ॥

रग्वा रमणीया सर्वेषां हृद्या पुष्टिर्न । अभिमतफला-
नामभिर्वाहिरिवाग्निः सर्वेषां रमणीयः । ऐहिकामुष्मिकमक-
लव्यवहारम्याग्न्यधीनत्वात् । यद्वा पुष्टिरिष रग्वा गंतव्यः ।
शब्दनोयः स्तुत्या वा । यथा पुष्टिः प्राप्यते तद्वदग्निर्गच्छे हविर्भिः
प्राप्यते इति भावः । पृथ्वी विस्तोर्णा क्षितिर्न भूमिरिवाग्नि-
रपि विस्तोर्णः सर्वेषु भूतेषु जाठररूपिणावस्थानात् । गिरिर्न
पर्वत इव भुज्म सर्वेषां भोजयिता । यथा गिरौ विद्यमानं
फलमूलादिकमाहृत्य सर्वे भुञ्जते तद्वदग्नावपि पचंतः सर्वे
भुञ्जते । यद्वा । अग्नावाहुतिं हुत्वा यजमानाः स्वर्गफलं
भुञ्जते । अथवा गिरिर्यथा दुर्भिच्छे सर्वान्प्राणिनो भुनक्ति
स्वकोयफलमूलादिदानेन पालयति । तद्वदयमपि पापाद-
नुष्ठातृन्प्रमुंचति । तथा चास्त्रायते । अग्निर्मा तस्मादेनसः
प्रमुंचत्विति । शंभु सुखकरं क्षोदो न । उदकमिव । यथादकं
सुखं करोति तद्वदग्निः सर्वेषां सुखकारीत्यर्थः । अज्मन् ।
मंग्रामनामैतत् । अज्मन्नि मंग्रामेऽत्यो न सततगमनशीलो
जात्यश्च इव सर्गप्रतक्तः सर्गेण विसर्जनेन प्रगमितः । यथा

सादिना प्रेषितो जात्यश्वो हंतव्यसमीपमाशु गच्छति तददग्नि-
 रपि स्तोत्रभिः प्रेषितः सन् शत्रून् हंतुं शीघ्रं गच्छतीति भावः ।
 अपि च सिंधुर्न क्षोदः । स्यंदनशीलमुदकमवायमपि शीघ्र-
 गामौ । यथा निम्नप्रदेशाभिमुखो जलप्रवाहो दुर्निर्वारः ।
 तद्वद्दग्धव्याभिमुखोऽग्निरपीत्यर्थः । अतो यस्मादेवं तस्मादो-
 मेनमग्निं को वराते । को वारयेत् । न कोऽपि वारयितुं
 शक्नोतीत्यर्थः ॥ रण्वा । रविर्गत्यर्थः । रण्यते प्राप्यत इति
 रण्यः । कृत्यस्यटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मणि पचाद्यच् ।
 भुजम् । भुजं पालनाभ्यवहारयोः । इषुयुधींधीति विधौय-
 मानो मक् बहुलवचनादस्मादपि भवति । सुपां सुलुगिति
 सालुक् । अज्मन् । अजं गतिक्षेपणयोः । मनिनि बलादा-
 वार्द्धधातुके विकल्पयिष्यत इति वचनाद्दोभावाभावः । सुपां
 सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सर्गप्रतप्तः । सृजं विसर्ग इत्यस्मा-
 द्भजंतः सर्गशब्द आद्युदात्तः । तंचु गतौ । अस्मादंतर्भावित-
 ष्यर्थान्निष्ठायां यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः । अनिदितामिति
 नलोपः । सर्गेण प्रतप्तः । तृतीया कर्मणोति पूर्वदप्रकृति-
 स्वरत्वं । वराते । वृज् वरणे । अंतर्भावितष्यर्थान्नेटि लेटोऽ-
 ङाटावित्याडागमः । व्यत्ययेन शप् । वैतोऽन्यत्रेत्यैत्वस्य
 विकल्पितत्वादभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

जामिसिंधूनां भ्रातेव स्वस्वामिभ्यान् राजा वनान्यत्ति ।
 यद्वातजतो वना व्यस्थादग्निर्हं दाति रोमा पृथिव्याः ॥४॥
 जामिः । सिंधूनां । भ्राताऽइव । स्वस्वामि । इभ्यात् । न ।
 राजा । वनानि । अत्ति ।

यत् । वातऽजृतः । वना । वि । अस्थात् । अग्निः । इ ।

• दाति । रोम । पृथिव्याः ॥ ४ ॥

सिंघ्नां खंदनशौलानामपामयमग्निर्जामिर्बधुः । तासा-
मुत्पादकत्वात् । तथा चान्नातं । अग्नेराप इति । यद्वा देवेभ्यः
पलायितोऽप्सु, वर्तमानः सन्तामामपां बंधुर्बभूवेत्यर्थः । तत्र
दृष्टांतः । स्वस्त्रां स्वमृणां भ्रातेव । यथा भ्रातातिशयेन हित-
करा भवति तद्वत् । तादृशोऽग्निर्वनानि महांत्यरण्यान्यत्ति ।
भक्षयति । दहतीत्यर्थः । तत्र निदर्शनं । राजेभ्याम् । भियं
यंतौति नैरुक्तव्यत्पत्येभ्याः शत्रवः । तान्यथा समूहं हिनस्ति
तद्वत् । यद्वा । इभ्या धनिनः । तान्यथा घनमपहराजा
हिनस्ति तद्वदित्यर्थः । अपि च । यद्यदा वातजुतो वातेन
प्रेरितः मन्वना वनान्यरण्यानि व्यस्थात् । उक्तप्रकारेण विविध-
मातिष्ठति । दग्धुं प्रवर्तते । तदानौमग्निर्ह । असावग्निरेव
पृथिव्या भूमेः संबंधीनि रामौषधिरूपाणि रोमाणि दाति ।
किंनत्ति । भूम्यामाषाधवनस्पतिजातं यदास्त तत्सर्वं दहतीति
भावः ॥ स्वस्त्रां । आमो लुडभावश्छांदसः । अस्थात् । लुडि
गातिस्थेति सिचो लुक् । दाति । दाप् लवने । अदादित्वा-
च्छपो लुक् ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

श्वमित्यप्सु, हंसो न सोदन् क्रत्वा चेतिष्टो विशामुषर्भुत् ।

सोमो न वेधा ऋतप्रजातः पशुर्न शिखा विभुर्दूरेभाः ॥ ५ ॥

श्वमिति । अप्सु । हंसः । न । सोदन् । क्रत्वा । चेतिष्टः ।

विशां । उषःऽभुत् ।

सामः । न । वेधाः । ऋतऽप्रजातः । पशुः । न । शिश्वा ।

विऽभुः । दूरेऽभाः ॥ ५ ॥

अयमग्निर्देवेभ्यः पलायितः सन्नप्सूदकेषु श्वसिति ।
प्राणिनि । विगूढो वर्तत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हंसो न
सौटन् । उदकमध्ये उपविशन् हंस इव । कोटशोऽग्निः । क्रत्वा
क्रत्वा ज्ञानहेतुना त्मीयेन प्रकाशेन विशा प्रजानां चेतिष्ठः ।
अतिशयेन चेतयिता ज्ञापयिता । रात्रा हि सर्वे जना अंध-
कारावृतं सर्वमग्नः प्रकाशाज्जानन्ति । उपभृत् । उपस्युषः काले-
ऽग्निहोत्रादौ प्रबुद्धः । सामा न वेधाः । साम इव विधाता
स्रष्टा । सामो यथा सकलमोषाधरूपं भोग्यजातं सृजति ।
सोमो वा ओषधोनां राजिति श्रुतः । तथा सकलं भोक्तृजातं
सृजति । अग्नेरेव भोक्तृरूपेणावस्थानात् । तथा च तैत्तिरी-
यकं । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरिति । वाजमनेयकेऽपि भोक्तृभो-
ग्ययारग्नाषामात्मकत्वमाह्वानात् । एतावद्वा इदमन्न चैवान्नादस्य
साम एवान्नमग्निरन्नाद इति । ऋतप्रजातः । ऋतमित्युदक-
नाम । ऋतादुदकात्प्रादुर्भूत पशुर्न शिश्वा । उदकमध्ये
वर्तमानोऽग्निः शयानः पशुरिव तनूकृतः संकुचितगात्रोऽभृत् ।
ततः प्रादुर्भूतः सान्वभुः प्रभूतः संपन्नः । यद्वा शिश्वा शिशुना
गर्भस्थेन वस्त्रेण सहिता गौरिव शिशुः प्रभूतावयवो जात
इत्यर्थः । दूरेभाः । दूरे विप्रकृष्टदेशेऽपि भाः प्रकाशो यस्य स
तथोक्तः । एवंभूतोऽग्निरप्सु श्वसितोति पूर्वेण संबंधः ॥
श्वसिति । श्वस प्राणने । अदाटित्वाच्छपो लुक् । रुदादिभ्यः
सार्वधातुके । पा० ७, २, ७६ । इतोडागमः । तिपः पिप्वाद-
नुदात्तत्वे, धातुस्वरः शिष्यते । क्रत्वा । जसादिषु द्वंदसि

वाचनमिति नाभावाभावः । उषसि बुध्यत इत्युषर्भुत् । बुध
अवगमने । क्तिप् चेति क्तिप् । एकाचो बश इति भष्भावः ।
अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं । पा० ८ २. ७१. २. । इति
सकारस्य रेफादेशः । शिखा । शो तनूकरणे । आदेच इत्यात्वं ।
शः कित्स्त्वच्च । उ० १. २०. । इत्युप्रत्ययः । सन्वद्धावाहि-
र्भावित्वे । अत एव निच्वादाद्युदात्तत्वं । किद्धावादातो लोप
इटि चेत्याकारलोपः । प्रथमपक्षे सुपां सुलुगिति मोराकारः ।
द्वितीये तु पूर्ववद्भावाभावः । दूरेभाः । तत्पुरुषे कृति
बहुलमिति बहुव्रीह्यावापि बहुलवचनाटलुक् । बहुव्रीहौ पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे नवमो वर्गः ॥

रयिरिति टश्चं द्वैपदमध्ययनतः पंचचं द्वितीयं सूक्तं
पराशरस्यार्षमाग्नेयं । अनुक्रांतं च । रयिरिति । विनियोगो
लैंगिकः ॥

तत्र प्रथममृचमाह ॥

रयिर्न चित्रा सूरो न मंष्टगायुर्न प्राणो नित्यो न सूनः ।

तक्ता न भूर्णिवेना मिषक्ति पयो न धेनुः शुचिर्विभाषा ॥१॥

रयिः । न । चित्रा । सूरः । न । मंष्टक् । आयुः । न ।

प्राणः । नित्यः । न । सूनः ।

तक्ता । न । भूर्णिः । वना । मिषक्ति । पयः । न । धेनुः ।

शुचिः । विभाऽवा ॥ १ ॥

अथमग्नौ रयिर्न धनमिव चित्रा चायनीयो विचित्ररूपो
वा । सूरौ न सूर्य इव मंष्टक् सदृष्ट । सर्वेषां वस्तूनां दर्शयिता ।
आयुर्न प्राणः । आयुर्मुखे संचरन् प्राणः प्रश्नसन्वायुरिव

प्रियतमः । यद्वा यथा प्राणवायुरायुर्जीवनमवस्थापयति । तथा चाम्नायते । यावद्वाग्मिन् शरीरे प्राणो वर्मति तावदार्युरिति । एवमग्निरपि जाठररूपेणायुषोऽवस्थापयिता । नित्यो न सूनुः । नित्यो ध्रुवः पुत्र इव प्रियकारो । यथौरमः पुत्रः पितुर्हितमेवाचरति तद्वदयमपि हितस्य स्वर्गस्य प्रापयिता । तथा चाम्नायते । पुत्रः पित्रे लोककृज्जातवेद इति । तस्मा न गतिमानश्च इव भूणिर्भर्ता । यथाश्च उपर्यारूढं पुरुषं विभर्ति धारयति पोषयतीति वा तद्वदयमपौत्यर्थः । पयो न धेनुः । पय इव प्रीणयिता । शुचिर्दीप्तः । विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्तः । एवं गुणविशिष्टोऽग्निना वनान्यरण्यानि मिषात्ति । दग्धुं समवेति । सेवते वा ॥ चित्रा । सुपां सुलुगितिः सोः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । नित्यः । नेर्ध्रुवे । पा० ४. २. १०४. ३. इति त्यप् । प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्व उपसर्गस्वर एव शिष्यते । तस्मा । तक् हसने । गतिकर्मसु पाठितत्वादत्र गत्यर्थः । तक्कति गच्छतीति तस्मा । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । भूणिः । घृणिघृश्रित्यादौ भरतेर्निप्रत्ययांतो निपातितः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दाधार क्षेममाको न रण्वो यवो न पक्वो जिता जनानां ।

ऋषिर्न सुभ्वा विक्षुः प्रशस्तो वाजो न प्रीतो वयो

दधाति ॥ २ ॥

दाधार । क्षेमं । ओकः । न । रण्वः । यवः । न । पक्वः ।

जिता । जनानां ।

ऋषिः । न । सुभ्वा । विक्षुः । प्रशस्तः । वाजो । न ।

प्रीतः । वयः । दधाति ॥ २ ॥

अयमग्निः क्षेमं लब्धस्य धनस्य रक्षणं दाधार । धारयति ।
 स्तावृभ्यो दत्तस्य धनस्य रक्षणं कर्तुं शक्नोतीति भावः ।
 ओको न । निवासस्थानं गृहमिव रण्वो रमणीयः । यद्वा
 गंतव्यः । गृहवत्सर्वैः प्राप्यत इत्यर्थः । यवो न यव इव पक्कः ।
 यथा पक्को यव उपभोगयोग्यो भवति तद्वदग्निरपि पाकादि-
 कार्यहेतुतयोपभोग्य इत्यर्थः । जनानां जिता । शत्रुजनानां
 मध्येऽभिभविता । ऋषिर्न मंत्रद्रष्टा ऋषिरिव स्तुभ्वा देवानां
 स्तोता । विष्णु यजमानलक्षणेषु मनुष्येषु प्रशस्तः प्रख्यातः ।
 वाजो न । अश्व इव प्रौढो हर्षयुक्तः । यथाश्वा हर्षयुक्तो
 युद्धाभिमुखं गच्छति तद्वदयमपि देवानां हविर्वहने हर्षयुक्तो
 भवतोत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निर्भयोऽन्नं दधाति । दधातु । अस्मभ्यं
 ददात्वित्यर्थः । वय इत्यन्ननाम । वयः चङ्गेति तन्नामसु
 पाठात् ॥ दाधार । तुजादीनामित्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । क्षेमं ।
 क्षियति निवसत्यनेनेति क्षेमः । अर्तिस्तुस्त्रित्यादिना मन् ।
 नित्वादाद्युदात्तत्वं । रण्वः । रवि धवि गत्यर्थाः । अस्मात्कर्मणि
 कप्रत्ययः । इदित्वान्नुम् । जिता । त्वनंत आयुदात्तः । जनानां ।
 यतश्च निर्धारणं । पा० २. ३. ४१. । इति निर्धारणे षष्ठौ ।
 नेयं कर्मणि षष्ठौ । न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठौप्रतिषेधात् ।
 स्तुभ्या । स्तांभतिः स्तुतिकर्मा । अन्येभ्याऽपि दृश्यंत इति
 कनिप् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दुरोकशोचिः क्रतुर्न नित्या जायैव योनावरं विश्वस्मै ।

चित्रा यद्भ्राट् श्वेतो न विष्णु रथो न रुक्मी त्वेषः

समस्त ॥ ३ ॥

दुरोकऽशोचिः । क्रतुः । न । नित्यः । जायाऽइव । योनौ ।
अरं । विश्वस्मै ।

चित्रः । यत् । अभ्राट् । श्वतः । न । विक्षु । रथः । न ।
रुक्मौ । त्वेषः । समत्सु ॥ ३ ॥

दुरोकशोचिर्दुःप्रापतेजाः क्रतुर्न नित्यः । क्रतुः कर्मणां
कर्ता । स इव भ्रुवः । यथा स कर्मसु भ्रुवाऽप्रमत्तः सन्
जागर्ति तद्दयमप्यग्निः कर्मसु रचसां दहने भ्रुवो जागर्ती-
त्यर्थः । योनौ गृहे वर्तमाना जायेव । यांषिदिव । अग्नि-
होत्रादिगृहे वर्तमाना वह्निर्विश्वस्मै सर्वस्मै यष्टृजनायारमलं
भूषणं भवति । यथा जायया गृहमलंकृतं भवति तद्दग्निना
यज्ञगृहमप्यलंकृतं महश्यत इत्यर्थः । चित्रस्यायनीयो विचित्र-
दोसिर्वा यद्यदायमग्निरभ्राट् । भ्राजते । तदानीं श्वतो न
शुभ्रवर्ण आदित्य इव भवति । रात्रौ ह्यहनि सूर्य इवाग्निः
प्रकाशको भवति । विक्षु प्रजासु रथो न रथ इव रुक्मौ सुवर्ण-
वद्राचमानदोसियुक्तः समस्त, संग्रामेषु त्वेषु दोसः । एवंभूतो-
ऽग्निर्यदभ्राडिति पूर्वेणान्वयः ॥ दुरोकशोचिः । उच समवाये ।
ईषद्दुःसुष्विति कच्छार्थे खल् । बहुलवचनात्कुत्वं । लिङ्स्वरं
प्रत्ययात्पूर्वस्यादात्तत्वं । दुरोकं शोचिस्तेजो यस्य । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अर वालमूलेत्यादिना लकारस्य रेफा-
देशः । अभ्राट् । भ्राजृ दोसौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
बहुलं कंदसाति शपा लुक् । व्रश्चादिषत्वे जश्त्व । षडागम
उदात्तः । यद्वत्तयोमादिनिघातः । समस्त, समानं मादंत्ये-
ष्विति समदः संग्रामाः । औणादिकोऽधिकरणे क्तिप् । समा-

नख कंटमौति सभावः । यद्वा सम्यगिति भक्षयति वीरानाति
समत् । संपूर्वादत्तेः क्विप् चेति क्विप् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

सेनेव सृष्टामं दधात्यस्तुर्न दिद्युत्त्वेषप्रतीका ।

यमा ह जातो यमा जनित्वं जारः कनौनां पतिर्जनौनां ॥ ४ ॥

सेनाऽइव सृष्टा । अमं । दधाति । अस्तुः । न । दिद्युत् ।

त्वेषऽप्रतीका ।

यमः । ह । जातः । यमः । जनिऽत्वं । जारः । कनौनां ।

पतिः । जनौनां ॥ ४ ॥

सृष्टा प्रेरिता सेनेव स्वामिना सह वर्तमाना भटसंहतिरि-
वायमग्निरमं शत्रूणां भयं दधाति । विदधाति । करोतीत्यर्थः ।
यद्वा सृष्टा सेनेवामं बलं दधाति । सा यथा दलवती तददग्नि-
रपि बलवानित्यर्थः । निदर्शनांतरमुच्यते । दिद्युर्दिति वज्र-
नाम । तेन चात्रे षुर्लक्ष्यते । त्वेषप्रतीका दीप्तमुखास्तुर्न दिद्युत् ।
क्षेप्तुः संबन्धिनौषुरिव । सा यथा भीषयते तददग्निरपि राक्ष-
सादौन् भीषयत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । सेनेव सृष्टा भयं वा
बलं वा दधात्यस्तुरिव दिद्युत्त्वेषप्रतीकेत्यादि । नि० १०,
२१ । यच्छाति ददाति स्तादभ्यः कामानाति यमोऽग्निरुच्यते ।
यद्वा । इन्द्राग्न्यार्युगपदुत्पन्नत्वादग्नेर्यमत्वं । आस्मन्नर्थे यास्केन
मंत्रब्राह्मणे दर्शिते । यमो ह जात इन्द्रेण सह संगतः । यमा-
विहेह मातरेत्यापि निगमो भवति । यो जात उत्पन्नो भूतसंघो
यश्च जनित्वं जनयितव्यमुत्पत्स्यमानं भूतजातं तदुभयमपि यमो
ह । अग्निरेव । सर्वेषां भावानामाहुतिद्वाराग्न्यधीनत्वात् ॥
कनौनां कन्यकानां जारो जरायता । यतो विवाहसमय

अग्नौ लाजादिद्रव्येण होमे सति तासां कन्यात्वं निवर्तते ।
 अता जरयितेत्युच्यते । तथा जननीनां जायानां कृतविवाहानां
 पतिर्भर्ता । तथा चाख्यायते । अनुपजातपुरुषमभोगेच्छावस्थां
 स्त्रियं सोमो लेभे । स च सोम ईषदुपजातभोगेच्छां तां
 विश्वावसवे गंधर्वाय प्रादात् । स च गंधर्वो विवाहमभ्येऽग्नये
 प्रददौ । अग्निश्च मनुजाय भर्त्रे धनपुत्रैः सहितार्समां प्राय-
 च्छदिति । इममर्थं कार्चदृक् स्पष्टं ब्रूते । सोमो ददद्गंधर्वाय
 गंधर्वो दददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमा-
 मिति । यास्कस्त्वाह । तृतीयो अग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो
 भवति । नि० १०. २१. इति । यद्वा जननीनां पालयिता
 यतोऽयमनुष्ठितैर्यागैः फलं प्रयच्छति ॥ सेनव । इनेन सह
 वर्तत इति सेना । वोपमर्जनस्येति सभावः । बहुव्रीहिस्वरः ।
 जनित्वं । जनो प्रादुर्भावे । कृत्यार्थः । त्वैकेनिति कर्मणि
 त्वन्प्रत्ययः । इडागमः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जारः । जरय-
 तीति जारः । दारजारौ कर्तारि णिलुक् चेति निपात्यते ।
 कननीनां । कन्याशब्दात् षष्ठेऽकवचने बहुलं छंदसोति बहुल-
 ग्रहणात्संप्रसारणं । परपूर्वत्वं । जननीनां । जन्यंत आस्ताति
 जनयः स्त्रियः । इन् सर्वधातुभ्य इतौन्प्रत्ययः । निच्चादाद्यु-
 दात्तत्वं ॥

पंचमोऽमृचमाह ॥

तं वञ्चाराथा वयं वसत्यास्तं न गावो नक्षंत इह ।

सिंधुर्न क्षोदः प्र नौचोरैनोन्नवंत गावः स्वरुदशौके ॥ ५ ॥

तं । वः । चराथा । वयं । वसत्या । अस्तं । न । गावः ।

नक्षंतं । इह ।

सिंधुः । न । क्षोदः । प्र । नीचोः । ऐनोत् । नवंत । गावः ।

• स्वः । दृशौके ॥ ५ ॥

व इति व्यत्ययेन बहुवचनं । हे अग्ने तं त्वां चराथा ।
चरतीति चरथः पशुः । तत्प्रभवैर्हृदयादिभिः साध्याहुतिरपि
चरथेत्युच्यते । उपचारात्कार्ये कारणशब्दः । चराथा चरथथा
पशुप्रभवहृदयादिसाधनयाहुत्या । वसत्या । वसति निवसतीति
स्थायरा ब्रौह्मदिर्वसतिः । पूर्ववत्तत्साध्याहुतिर्लक्ष्यते । वसत्या
पुरोडाशाद्याहुत्या च वयमिदं प्रदोममग्निं नक्षंते । व्याप्रयाम ।
पुरुषव्यत्ययः । तत्र दृष्टान्तः । अस्तं न गावः । अस्मिन्मिति
गृह्यनाम । यथा गावा गृहं व्याप्रुर्वन्ति तद्वत् । अत्र यास्कः ।
तं वक्षराथा चरन्त्या पश्वाहुत्या वसत्या च निवसन्त्यौषधाहुत्यास्तं
यथा गावः व्याप्रुर्वन्ति तथा व्याप्रयाम । नि० १०. २१. । इति ।
अयमग्निः सिंधुर्न क्षोदः स्थंदनशोलमुदकमिव नौचौर्नितरा-
मंचतोरितस्ततां नितरामुद्गच्छन्तोर्ज्वालाः प्रैनोत् । प्रेरयति ।
यथा जलप्रवाहो निम्नदेशे शीघ्रं गच्छति तद्वदग्नेज्वाला
दग्धश्च प्रति गच्छतीति भावः । स्वर्नभसि वतमानं दृशौके
दर्शनोये तस्मिन्नग्नौ गावां गमनस्वभावा रश्मयो नवंत ।
संगच्छते । नवतिर्गतिकर्मा ॥ चराथा । चरेरीणादिकाऽथक्-
प्रत्ययः । दीर्घश्छांदमः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
वसत्या । बहिवस्वार्तिभ्यश्चित् । उ० ४. ६१. । इत्यतिप्रत्ययः ।
उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्व । अस्तं । अस्थतेऽस्मिन्सर्व-
मित्यस्तं गृहं । असिहसीत्यादिना तन् । तित्वत्वे तोट्प्रातपेधः ।
नित्त्वादाद्युदात्तत्वं । नक्षंते । नक्षतिर्वाप्तिकर्मा । नच गतो ।
व्यत्ययेनात्कर्तृपद । चादित्वापे विभाषित निघाताभावः ।

नीचीः । निपूर्वादंचतेसोपसंख्यानमिति ङीप् । अच इत्यकार-
लोपे चाविति दीर्घत्वम् । न्यधी च । पा० ६. २. ५३. । 'इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । ऐनोत् । इण् गतौ । अंतर्भावितव्यार्था-
च्छब्दसि लुङ्लट्लिट् इति वर्तमाने लङि व्यत्ययेन अ ।
आडागमां वृद्धिश्च । दृशोके । दृशिर् प्रक्षणे । अनिदृशिभ्यां
चेति कौकंगप्रत्ययः । निष्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे दशमो वर्गः ॥

वनेष्विति द्वैपदं दशर्चमध्ययनतः पंचर्चं तृतीयं सूक्तं
पराशरस्यार्थमाग्नेयम् । वनेष्वित्यनुक्रांतम् । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेषु जायुर्मर्तेषु मित्रो वृणोते शुष्टिं राजिवाजुयम् ।

क्षेमो न साधुः क्रतुर्न भद्रो भुवत्स्वाधौर्होता हव्यवाट् ॥ १ ॥

वनेषु । जायुः । मर्तेषु । मित्रः । वृणोते । शुष्टिम् ।

राजाऽइव । अजुयम् ।

क्षेमः । न । साधुः । क्रतुः । न । भद्रः । भुवत् । सुऽआधौः ।

होता । हव्यऽवाट् ॥ १ ॥

वनेषु जायुररण्येषु जायमानो मर्तेषु मनुष्येषु मित्रः मखा
सोऽयमग्निः शुष्टिम् । स्वाश्वश्च ते कर्माणि व्याप्नोतीति शुष्टियं-
जमानः । क्षिप्रेण कर्मणामनुष्ठातेत्यर्थः । तथा च यास्कः ।
शुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति । नि० ६. १२. । एवम्भूतं
यजमानं वृणोते । संभजते । अनेन प्रप्तं हविः स्वीकृत्य रक्ष-
तौति भावः । तत्र दृष्टांतः । राजिवाजुयम् । अजुयं जरारहितं
दृढगं सर्वकार्येषु शक्तमित्यर्थः । एवम्भूतं पुरुषं यथा राजा
वृणोते तद्वत् । क्षेमो न रक्षक इव साधुः साधयिता । क्रतुर्न ।

क्रतुः कर्मणां कर्ता । स इव भद्रो भजनीयः कल्याणो वा ।
होता देवानामाह्वाता हव्यवाट् हव्यवाहनो नाम देवाना-
मग्निः । तथा चान्नायते । त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो
देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणामिति । एवं-
भूतोऽग्निः स्वाधोः शोभनकर्मा शोभनध्वानो वा भुवत् ।
भवतु ॥ जायुः । जि जये । कृवापाजोत्यम् । अजुयं । जृष्-
वयोहानी । भावे ण्यत् । तृद्वौ कृतायामाकारस्य व्यत्ययेनो-
कारः । जुयं जरा नास्त्यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
पदातोदात्तत्वं । भुवत् । भवतेर्लेख्यडागमः । बहुलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । भूसुवास्तिडोति गुणप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

हस्ते दधानो नृम्णा विश्वान्यमे देवान्धाहु हा निषीदन् ।
विदंतोमत्र नरो धियंधा हृदा यत्तष्टान्मंत्रां अशंसन् ॥ २ ॥
हत्ये । दधानः । नृम्णा । विश्वानि । अमे । देवान् । धात् ।
गुहा । निऽसौदन् ।

विदंति । ई । अत्र । नरः । धियंऽधाः । हृदा । यत् ।

तष्टान् । मंत्रान् । अशंसन् ॥ २ ॥

विश्वानि सर्वानि नृम्णा नृम्णानि हविर्लक्षणानि धनानि
हस्ते स्वकीये बाह्वौ दधानि धारयन्नयमग्निर्गुहा गुहायामप्सु
मध्येऽश्वत्थादौ वा पंहृतप्रदेशे निषीदन् निगूढो वर्तमानः
सन्नम भये देवान्धात् । अस्थापयत् । अग्नौ हविर्भिः सह
पलायिते मति सर्व देवा अभैषुरित्यर्थः । नरो नेतारो धियंधाः
कर्मणां बुद्धीनां वा धारयितारो देवा अत्रास्मिन्काल ईमेन-
मग्निं विदंति । जानंति । यद्यदा हृदा हृदयावस्थितया बुद्ध्या

तष्टान्निर्मितानग्निस्तुतिपरान्मन्त्रानशंसन् । अस्तुवन् । अयो-
चन्नित्यर्थः ॥ निषौदन् । सदेरप्रतेरिति षत्वं । विदंति । विद
ज्ञाने । अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । धियंधाः ।
आतोऽनुपसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृते बहुलमिति बहुल-
वचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । तष्टान् । तच्च त्वच्च तनूकरणे ।
निष्ठा । यस्य विभाषेतौट्प्रतिषेधः । स्काः संयागाद्यार्ति
कलोपः ॥

तृतीयासूचमाह ॥

अजो न चां दाधार पृथिवीं तस्तंभ द्यां मंत्रेभिः सत्यैः ।
प्रिया पदानि पशूनि पाहि विश्वायुरग्ने गुहा गुहं
गाः ॥ ३ ॥

अजः । न । चां । दाधार । पृथिवीं । तस्तंभ । द्यां ।
मंत्रेभिः । सत्यैः ।

प्रिया । पदानि । पशूः । नि । पाहि । विश्वाऽऽयुः ।
अग्ने । गुहा । गुहं । गाः ॥ ३ ॥

अजो न । अजति गच्छतीत्यजः सूर्यः । यद्वा न जायत
इत्यजः । जम्बरहित इत्यर्थः । स इव चां । चेति पृथिवीनाम् ।
चां भूमिं दाधार । अयमग्निः प्रकाशकत्वेन धारयति ।
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम् । पृथिवीमन्तरिक्षं च धारयतीत्येव । द्यां
द्युलाकं सत्यैरवितथार्थैर्मन्त्रेभिर्मन्त्रैस्तस्तंभ । स्तभ्राति । यथाधो
न पतति । उपर्येव तिष्ठति तथा करोतीत्यर्थः । मन्त्रैर्दिवो
धारणं तैत्तिरीये समाम्नातं । देवा वा आदित्यस्य स्वर्गलोकस्य
पराचोऽतिपातादाबिभयुः । तं कंदोभिरदृहन्मृत्या इति । यद्वा
सत्यैर्मन्त्रैः स्तूयमानोऽग्निर्द्यां तस्तंभेति । हे अग्ने विश्वायुः ।

विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स त्वं पश्वः पशोः प्रिया प्रियाणि
पदानि शोभनवृणादकोपेतानि स्थानानि निपाहि । नितरां
पालय । मा धाक्षौरित्यर्थः । तर्हि कुत्र निवसामीति चेत्
तत्राह । गुहा गुहाया अपि गुहं गुहां गवां संचारायोग्यस्थानं
गाः । गच्छ । तत्रैव निवसेत्यर्थः ॥ पश्वः । जसादिषु कंडसि
वावचनमिति धेर्ङितौति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तयण इति
विभक्तेरुदात्तत्वं । गुहा । सुपां सुलुगिति पंचम्या आज्ञादेशः ।
चित्त्वादंतोदात्तत्वं । गुहं । व्यत्ययेन क्लृप्तत्वं । गाः । क्वांसो
लुक् । इणा गा लुङ्ङीति गादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

य ई चिकेत गुहा भवंतंमा यः ससाद धारामृतस्य ।
वि ये चृतंत्यृता सपंत आदिहसूनि प्र ववाचास्मै ॥ ४ ॥
यः । ई । चिकेत । गुहा । भवंतं । आ । यः । ससाद ।
धारां । ऋतस्य ।

वि । ये । चृतंति । ऋता । सपंतः । आत् । इत् । वसूनि ।
प्र । ववाच । अस्मै ॥ ४ ॥

यः पुमान् ईमेनं गुहा भवंतं गुहायां संतमग्निं चिकेत ।
जानाति । यस्य ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा धारयितारमेन-
मग्निमाससाद । आसीदति । उपास्त इत्यर्थः । ये च ऋता
ऋतानि सत्यानि यज्ञान्वा सपंतः समवयंतः स्मृशंतो वा पुरुषा
एतमग्निं विचृतंति । अग्निमुद्दिश्य स्तुतीर्यथ्यंति । कुर्वंतौ-
त्यर्थः । आदित् स्तुत्यनंतरमेवास्मै सर्वस्मै स्तोत्रजनाय वसूनि
धनानि प्रववाच । प्रकथयति ॥ चिकेत । कित ज्ञानं । लिटि

णलि लित्स्वरः । चृतन्ति । चृती हिंसाग्रथनयोः । तौदादिकः ।
 लसार्वधातुकानुदात्तत्वे विकरस्वरः शिष्यते । ववाच । लिटि
 ब्रुवो वचिः । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणं ।
 संप्रसारणाच्चेति परपूर्वत्वस्य वा कृन्दासि । पा० ६. १. १०८. १. ।
 इति विकल्पनाद्यथादेशः ॥

पंचमौष्ठचमाह ॥

वि यो वीरुत्सु रोधन्महित्वोत प्रजा उत प्रसूष्वन्तः ।
 चित्तिरपां दमे विश्वायुः सन्नेव धीराः संमाय चक्रुः ॥ ५ ॥
 वि । यः । वीरुत्सु । रोधत् । महिऽत्वा । उत । प्रऽजाः ।
 उत । प्रऽसूषु । अन्तरिति ।
 चित्तिः । अपां । दमे । विश्वऽआयुः । सन्नेऽइव । धीराः ।
 संऽमाय । चक्रुः ॥ ५ ॥

योऽग्निर्वीरुत्स्वोषधीषु माहत्वा यानि महत्त्वानि संति
 तानि विरोधत् । विरुणद्धि । विशेषेणावृणाति । नावशेष-
 यति । उत अपि च प्रजाः प्रकर्षेणोत्पन्नाः पुष्पफलादिलक्षणाः
 प्रसूषूत्पादयित्रीषु माहत्स्थानीयास्वोषधीष्वन्तर्मध्ये विरुणद्धी-
 त्वेव । द्वितीय उतशब्दः पादपूरणः । तथा चित्तिश्चेतयिता
 ज्ञापयितापां दमे जलानां मध्यभूते गृहे विश्वायुः सर्वान्नां
 योऽग्निर्वर्तत इति शेषः । तमग्निं धीरा मेधाविनः संमाय
 संमाननं पूजनं कृत्वा । स्तुतिभिः स्तुत्वेत्यर्थः । चक्रुः । कर्माणि
 कुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सन्नेव । यथा सदनं गृहं प्रथमतः
 संपूज्य पश्चात्तत्र कर्माण्याचरन्ति तद्वत् ॥ वीरुत्सु । विपूर्वाद्वा-
 द्यतेः क्तिप् । न्यंकादिषु वीरुध् इति पाठितत्वादुपसर्गस्य दीर्घो

धकारस्तादेशः । उक्तं च । वीरुध ओषधयो भवन्ति ।
रोधत् । रुधिर आवरणे । लेख्यडागमः । इतश्च लोप इती-
कारलापः । संमाय । माङ् माने शब्दश्च । ममासेऽनजपूर्वे
क्ता ल्यप् । पा० ७. १. ३७. । न ल्यपि । पा० ६. ४. ६६. ।
इतीत्वप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकादशो वर्गः ॥

श्रीणन्निति द्वैपदं दशचं चतुर्थं सूक्तं । तत्राध्ययनतः पंचचं ।
ऋष्याद्याः पूर्ववत् । विनियोगा लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

श्रीणन्नुप स्यादिवं भुरण्यः स्यातुश्चरथमक्तन्व्यूर्णात् ।
परि यदेषामिका विश्वेषां भुवद्देवा देवानां महित्वा ॥ १ ॥
श्रीणन् । उप । स्यात् । दिव । भुरण्यः । स्यातुः । चरथं ।
अक्तून् । वि । ऊर्णात् ।
परि । यत् । एषां । एकः । विश्वेषां । भुवत् । देवः ।
देवानां । महित्वा ॥ १ ॥

भुरण्यर्हविषां भर्ता धारयिता पयःप्रभृतिना अयणद्रव्येण
सोममिव तैर्हविर्भिः श्रीणन् मिश्रयान्द्विमुपस्थात् । उपति-
ष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । स्यातुः स्यात्वरं चरथं जंगमं तदुभया-
त्मकं जगदक्तून् सर्वा रात्रौश्च व्यूर्णात् । स्वर्तेजसा विश्वेषिणाच्छा-
दयति । हविर्वह्नं कुर्वन्सर्वमपि जगत्स्रभासा प्रकाशयति
स्मेति भावः । विश्वेषां सर्वेषां देवानां दानादिगुणयुक्ताना-
मिन्द्रादीनां मध्ये देवा द्यातमानः । एक एवायमग्निरेषां
पूर्वोक्तानां स्यावरादीनां महित्वा महत्त्वानि माहात्म्यानि

तृतीयामृचमाह ॥

ऋतस्य प्रेषा ऋतस्य धीतिर्विश्वायुर्विश्वे अपांसि चक्रुः ।
यस्तुभ्यं दाशाद्या वा ते शिचात्तस्मै चिकित्वाग्रयिं
दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य । प्रेषाः । ऋतस्य । धीतिः । विश्वऽआयुः । विश्वे ।
अपांसि । चक्रुः ।

यः । तुभ्यं । दाशात् । यः । वा । ते । शिचात् । तस्मै ।
चिकित्वान् । रयिं । दयस्व ॥ ३ ॥

ऋतस्य गतस्य देवयजनं प्राप्तस्याग्नेः प्रेषाः प्रकर्षणेऽथ्यमाणाः
स्तुतयः क्रियन्ते । धीतिः । धीयते सोमः पौयतेऽस्मिन्निति
धीतिर्यागः । सोऽपि ऋतस्य देवयजनदेशं प्राप्तस्याग्नेरेव
क्रियते । अतः सोऽग्निर्विश्वायुः । विश्वं सर्वमायुरन्नं यस्य स
तथाविधो भवति । अपि चास्मै विश्वे सर्वे यजमाना अपांसि
दर्शपूर्णमासादोनि कर्माणि चक्रुः । कुर्वन्ति । हे अग्ने तुभ्यं
वा दाशात् । चरुपुरोडाशादोनि हवींषि ददाति । यो
वाग्योऽपि यो यजमानस्ते शिचात् । त्वदीयं कर्म कर्तुं शक्तो
भूयासामितौच्छति । उभयविधाय तस्मै यजमानाय चिकित्वान्
तत्कृतमनुष्ठानं जानस्व रयिं दयस्व । धनं देहि ॥ दाशात् ।
दाशु दाने । स्वेत्याडागमः । शिचात् । शक्न शक्नौ । इच्छार्थं
मन् । सनि मौमाधुरभलभशकेत्यकारस्येसादेशः । अत्र लापो-
ऽभ्यासस्येभ्यासलोपः । स्को. संयोगाद्योरितीसः सलोपः ।
पूर्ववत्स्वेत्याडागमः । चिकित्वान् । कित ज्ञाने । लिट् कसुः ।
दयस्व । दय दानगतिरक्षणाहिसादानेषु ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

होता निषत्तो मनोरपत्ये स चिन्नासां पती रयीणां ।
इच्छंत रेतो मिथस्तनूषु सं जानत स्वैदेक्षैरमूराः ॥ ४ ॥

होता । निऽसत्तः । मनोः । अपत्ये । सः । चित् । नु ।

आमां । पतिः । रयीणां ।

इच्छंत । रेतः । मिथः । तनूषु । सं । जानत । स्वैः ।

दक्षैः । अमूराः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं मनोरपत्ये यजमानस्वरूपायां प्रजायन् होता
देवानामाह्वाता मन् निषत्तो निषत्तः । मानव्यो हि प्रजा इति
हि ब्राह्मणं । स चिन्नु स एव त्वमासां प्रजानां रयीणां गवादीनां
धनानामपि पतिः स्वामी । अतस्ताः प्रजास्तनूष्व्वात्मौघेषु
शरारिषु मिथः संसृष्टमेकोभूतं पुत्ररूपेण परिणतं रेतो वीर्य-
मिच्छंत । ऐच्छन् । त्वदनुग्रहेण पुत्रमलभन्तेति यावत् ।
लब्धपुत्राश्च ताः प्रजा अमूरा अमूढाः सत्यः स्वैः स्वकीयेदक्षैः
समर्थैः पुत्रैः सह संजानत । सम्यक् अवगच्छति । चिरकालं
जीवन्तोत्यर्थः । यद्वा दक्षशब्दः प्राणवाचौ । प्राणो वै दक्षा-
ऽपानः क्रतुरिति श्रुतेः । स्वैदेक्षैः स्वकीयैः प्राणैः मूराः संगता-
स्त्वयैव सर्वे जानन्ति ॥ इच्छंत । व्यत्ययेनात्मनेपदं । जानत ।
क्रांटमो लङ् । ऋष्यादादेशे आभ्यस्तयोरात् इत्याकारलोपः ।
अमूरा । मूरा अमूर्ग्यत्र यास्क एवं व्याचक्ष्यौ । मूढा वयं
स्माऽमूढस्त्वमसि । नि० ६. ८. इति । अतोऽत्राप्यमूर-
शब्देनामूढत्वमुच्यते । वर्णव्यापत्त्या ढकारस्य रेफः । यद्वा मुर्क्षी
मोहममुच्छाययोः । अस्मात्संपदादिलक्षणोभावेऽकिप् । राज्ञोप

इति च्छलोपः । रो मत्वर्थीयः । न मूरा अमूराः । अथवा ।
अम गत्वादिषु । अस्मादीणादिक ऊरन्प्रत्ययः ॥

पंचमौचमाह ॥

पितुर्न पुत्राः क्रतुं जुषंत ओषन्ते अथ शासं तुरासः ।

वि राय और्णोदुरः पुरुक्षुः पिपेश नाकं स्तृभिर्दमूनाः ॥५॥

पितुः । न । पुत्राः । क्रतुं । जुषंत । ओषन् । ये । अथ ।

शासं । तुरासः ।

वि । रायः । और्णोत् । दुरः । पुरुक्षुः । पिपेश । नाकं ।

स्तृभिः । दमूनाः ॥ ५ ॥

अस्मान्नेः शासं शासनं तुरास्वरमाणाः संतो ये यजमानाः
ओषन् । शृण्वन्ति । ते सर्वे तेनानुशिष्टं क्रतुं कर्म जुषंत ।
सेवन्ते । तच्च दृष्टान्तः । पितुर्न पुत्राः । यथा पुत्राः पुरु बहुलं
स्त्रायकाः पुत्रान्मो नरकाद्वा रक्षकास्तनयाः पितुराज्ञां कुर्वन्ति
तद्वत् । पुत्रः पुरुत्रायते निपरणाद्वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति
वा । नि० २. ११. । इति यास्कः । पुरुक्षुः । क्षु इत्यञ्जनाम ।
बह्वचः सोऽग्निरेषां यजमानानां दुरो दाराणि यज्ञस्य दार-
भूतानि रायो धनानि व्यौर्णोत् । विवृणोति प्रकाशयति
ददातौति यावत् । अपि च दमूना दमे यज्ञगृहे मनो यज्ञ
सोऽग्निः । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाको युलोकः । तं ।
स्तृभिरिति नक्षत्रनाम । स्तृभिर्नक्षत्रैः पिपेश । अवयवोचकार ।
नक्षत्रैर्युक्तमकरादित्यर्थः ॥ ओषन् । श्रु श्रवणे । लेखडागमः ।
सिन्धुलं लेटोति सिप् । बहुलं कंडसीति विकरणस्य लुक् ।
इतश्च लोप इतोकारलोपः । संयोगांतस्य लोपः । पिपेश ।
पिश अवयवे ॥ ॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वादशो वर्गः ॥

शुक्र इति ह्येदं दशचमध्ययनतः पंचचं पंचमं सूक्तं
पराशरस्यार्थमाग्नेयं । शुक्र इत्यनुक्रांतं । विनियोगो लौगिकः ॥

तत्र प्रथमावृत्तमाह ॥

शुक्रः शुक्राँ उषी न जारः परासमौची दिवो न
ज्योतिः ।

परि प्रजातः क्रत्वा बभूथ भुवो देवानां पिता पुत्रः सन् ॥ १ ॥

शुक्रः । शुशुक्रान् । उषः । न । जारः । परा । समौची इति
संज्ञैवा । दिवः । न । ज्योतिः ।

परि । प्रजातः । क्रत्वा । बभूथ । भुवः । देवानां । पिता ।
पुत्रः । सन् ॥ १ ॥

शुक्रः शुभ्रवर्णस्यमाग्नरूपा न जारः । उषसो जरयिता
सूर्य इव शुशुक्रान् शार्चयिता सर्वस्य प्रकाशयिता भवति ।
तथा समौची संगतं व्यावृष्टिब्यौ दिवो न ज्योतिर्यतिमानस्य
सूर्यस्य ज्योतिरिव परा । स्वतज्जमा पुरयिता । ह्ये अग्ने ।
अतस्त्वं प्रजातः प्रादुर्भूतः सन् क्रत्वा कर्मणा यद्वा ज्ञातृहेतुना
प्रकाशेनोक्तप्रकारेण सर्वं जगत्परिवभूथ । परितो व्याघ्रापि ।
दीप्यंतौति देवा ऋविजः । तेषां पुत्रः सन् पुत्रान्नां नरका-
क्षयकः सन् पिता भुवः । पालयिता भवामि । यद्वा देवानां
मन्द्रादीनामेव पुत्रः सन् पुत्र इव दूता भूत्वा पिता ऋषिभिः
पालयिता भवसि ॥ शुशुक्रान् । शुच दीप्तौ । लिटः कसुः ।
व्यत्ययेन कुत्वं । परा । पालनपूरणयोरित्यस्मादाद्यगमहन-
जन इति किप्रत्ययः । सुमा सुलुगिति सांडादेशः । समौची ।
सपूर्वादंवतेर्ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । समः सतिमि । पा० ६,
३, ५३ । इति मध्य देगः अंतीति वक्तव्यमिति डोप ।

अथ इत्थकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरेश्च
होप उदात्तत्वं । वा छंदसोति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । याटि तु
संज्ञेचोऽइति पदविभागः क्रियते । तच्छ्रुद ईत् । पा० ६. ४.
१६८. । इति विधीयमानमौत्वं मम उत्तरस्यापि द्रष्टव्यं ।
वभूथ । वभूथातंत्य । पा० ७. २. ६४. इति निपातनादिङ-
भावः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विधा अष्टसो अग्निर्विजानन्मधुमे गोनां स्वाद्या पितॄनां ।

जने न शिव आह्वयः सन्मध्य निषत्तो रण्वो दुरोणे ॥ २ ॥

विधाः । अष्टसः । अग्निः । विजानन् । ऊधः । न । गोनां ।

स्वाद्या । पितॄनां ।

जने । न । शिवः । आह्वयः । सन् । मध्ये । निऽसत्तः ।

रण्वः । दुरोणे ॥ २ ॥

विधाः । मेधाविनामैतत् । मेधावी यद्वा विधाता सर्वस्य
कर्ताष्टमा दर्परहिता विजानन् कर्तव्याकर्तव्यविभागं जानन्न-
ग्निर्गोनां गवामूवर्न गोसंबन्धिपयम पात्रयभूतं स्थानमिव
पितॄनामन्नानां स्वाद्या स्वादायिता रसायिता । यथा गोरूधः
यपःप्रदानेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोति तद्वदग्निरपि
सम्यक्पाकेन सर्वाण्यन्नानि स्वादूनि करोतीत्यर्थः । अपि च ।
एवंभूतोऽग्निर्जने न शिवः । जनपदे लोकसुखकरः पुरुष इव
मध्ये यज्ञेषु मध्य आह्वय आह्वातव्यः सन् दुरोणे यज्ञगृहे
निषत्तो निषण्णो रण्वो रसायिता स्तुत्यो वा भवति ॥ गोनां ।
गोः पदांते । पा० ७. १. ५७. इत्यपादांतेऽपि नुट् । स्वाद्या ।
स्वद आस्वादने । अंतर्भावितव्यार्थादन्यभ्याऽपि दृष्टान्त इति

मनिन् । सुपां सुलुगिति सोलुक् । पितॄनां । नामन्यतरस्या
मिति नाम उदात्तत्वं । आह्वयः । आह्पूर्वान् द्वयतेरचो
यदिति यत् । बहुलं कंदसीति संप्रसारणं । हल इति दीर्घः ।
रेफोपजनश्छांदसः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयास्तुचमाह ॥

पुत्रो न जातो रण्वो दुरोणे वाजो न प्रीतो विशो वि
तारीत् ।

विशो यदङ्गे नृभिः सनीला अग्निर्देवत्वा विश्वान्यश्याः ॥ ३ ॥

पुत्रः । न । जातः । रण्वः । दुरोणे । वाजौ । न । प्रीतः ।

विशः । वि । तारीत् ।

विशः । यत् । अङ्गे । नृभिः । सऽनीलाः । अग्निः ।

देवऽत्वा । विश्वानि । अश्याः ॥ ३ ॥

पुत्रो न पुत्र इव जातः प्रादुर्भूतोऽग्निर्दुरोणे गृहे रण्वो
रमयितां भवति । वाजौव अश्व इव प्रीतो हर्षयुक्तः सन्विशः
संप्रामे वर्तमानाः शत्रुभूताः प्रजा वितारीत् । विशेषेण
तरति । अतिक्रामति । अपि च नृभिर्ऋत्विग्भ्यश्चैर्मनुष्यैः
सहितोऽहं सनीलाः समाननिवासस्थाना विशो देवैः प्रजा
यद्यदाङ्गे । आह्वयामि । तदानौमयमग्निर्विश्वानि सर्वाणि
देवत्वा देवत्वान्यश्याः । अश्रुते प्राप्नोति । स्रयमेव तत्तद्देवता-
रूपो भवतीत्यर्थः । तथा च मंत्रांतरमाम्नास्यते । त्वमग्ने वरुणो
जायसे यक्षं मित्रो भवसि य यत्समिह इत्यादि ॥ अश्याः ।
अशू व्याप्तौ । लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । बहुलं कंद-
सीति विकरणश्च लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नकिष्ट एता व्रता मिनन्ति नृभ्यो यदेभ्यः शुष्टिं चकथं ।
तत्तु ते दंसा यदहन्त्समानैर्नृभिर्यद्युक्तो विवे रपांसि ॥ ४ ॥
नकिः । ते । एता । व्रता । मिनन्ति । नृभ्यः । यत् ।

एभ्यः । शुष्टिं । चकथं ।

तत् । तु । ते । दंसः । यत् । अहन् । समानैः । नृभिः ।

यत् । युक्तः । विवेः । रपांसि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तव संबन्धीन्येता व्रता । एतानि परिदृश्यमानानि दर्शपूर्णमामादीनि कर्माणि नकिर्मिनन्ति । राक्षसादयो बाधका न हिंसन्ति । यद्यस्मात्त्वमेभ्यः कर्मसु वर्तमानेभ्यो नृभ्यो यज्ञस्य नेहभ्या यजमानेभ्यः शुष्टिं । श्लाघ्यश्रुते व्याप्नोतीति शुष्टिर्यज्ञफलरूपं सुखं । तच्चकथं । कृतवानसि । सति हि तव व्रतानां बाधक एतस्मापपद्यते । अतोऽवगम्यते तव व्रतानां हिंसका न संतौति । हे अग्ने ते त्वदीयं तत्तु दंसस्तदेव कर्म यद्यदि राक्षसादिरहन् । इति नाश्रयात् । तदानीं समानैः समगणरूपेण सदृशैर्नृभिर्नेहभिर्महद्भिः युक्तस्त्वं रपांसि बाधकानि राक्षसादीनि यद्यस्मात्त्वं विवेः । गमयसि पलायनं प्रापयसि । तत्तस्मात्तव व्रतानि न हिंसन्तीति योज्यं ॥ मिनन्ति । मीज् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां कृत्स्न इति कृत्स्नत्वं । विवेः । छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लङ् । वी गत्यादिषु । सिष्यदादित्वाच्छपो लुकि प्राप्ते बहुलं छंदसीति शपः श्रुः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

उषो न जारो विभावोसः संचातरूपसिक्वेतदसौ ।

त्मना वहंतो रोदु व्यृण्वन् नवं विश्वे स्वः दृशीके ॥ ५ ॥

उषः । न । जारः । विभाऽवा । उस्त्रः । संज्ञातऽरूपः ।

चिकेतत् । अस्मै ।

त्मना । वहंतः । दुरः । वि । ऋण्वन् । नवंत । विश्वे ।

स्वः । दृशीकं ॥ ५ ॥

उषो न जारः । उषसो जरयितादित्य इव विभावा विशिष्टप्रकाशयुक्त उषसो निवासयिता संज्ञातरूपः सर्वैः प्राणिभिरवगतस्वरूपः । देवतांतरवदप्रत्यक्षो न भवतौत्यर्थः । एवंभूतोऽग्निरस्मै यजमानाय चिकेतत् । जानातु । अभिमतफलं ददात्वित्यर्थः । यद्वा विभक्तिव्यत्ययः । अस्मा इदं सूक्तरूपं स्तोत्रं चिकेतत् । जानातु । तथास्य रश्मयस्त्वनामनैव स्वश्चमेव वहंतो हविर्बह्वनं कुर्वतो दुरो यज्ञगृहद्वाराणि व्यृण्वन् । विशेषेण गच्छन्ति । व्याप्रवन्तौत्यर्थः । तदनंतरं दृशीके दर्शनीये स्वनभसि विश्वे सर्वे ते रश्मयो नवंत । गच्छन्ति । नवतिर्गतिकर्मा । देवान्प्राप्रवन्तौत्यर्थः ॥ उस्त्रः । वस निवासे । स्फायितंचीत्यादिना रक् । यजादित्वात्मप्रसारणं । चिकेतत् । कृत ज्ञाने । जीहोत्यादिकः । लेव्यडागमः । बहुलं छंदसीति वक्तव्यं । पा० ७. ३. ८७. २. । इति वचनाद्वाभ्यस्तस्याचिपितीति लघूपधगुणप्रतिषेधाभावः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ऋण्वन् । इति रि वि धिवि गत्यर्थाः । इदित्वाङ्गम् । छंदसो लङ् । व्यत्ययेन रेफस्य संप्रसारणं । यद्वा ऋणु गतौ । तनोत्वादिः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोदशो वर्गः ॥

वनेमेति द्वैपदमैकादशचर्मध्यगतः षडृजं षष्ठं सूक्तं ।
ऋषाद्याः पूर्ववत् । अनुक्रांतं च । वनेमैकादशेति । विनियोगो
लौगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वनेम पूर्वोरर्या मनोषा अग्निः सुशोको विश्वान्यश्याः ।

आ दैव्यानि व्रता चिकित्वाना मानुषस्य जनस्य जन्म ॥ १ ॥

वनेम । पूर्वोः । अर्यः । मनोषा । अग्निः । सुशोकः ।

विश्वानि । अश्याः ।

आ । दैव्यानि । व्रता । चिकित्वान् । आ । मानुषस्य ।

जनस्य । जन्म ॥ १ ॥

पूर्वोः प्रभूता इषाऽन्धानि वनेम । संभजेमहि । अग्निस्ता-
दृगान्यन्धानि ददात्वित्यर्थः । मनौषा । मनौषया बुद्ध्यार्यो
गंतव्यः प्राप्तव्यः । यदा मनौषयार्यः स्वामी । सुशोकः
शोभनदीप्तिः । एवंभूतोऽग्निर्विश्वानि सर्वाणि कर्माण्यश्याः ।
अश्रुते व्याप्नोति । किं कुर्वन् । दैव्यानि देवेषु भवानि व्रता
व्रतानि कर्माणि चिकित्वान् आ । समंताज्जानन् । तथा
मानुषस्य जनस्य मनुष्यजातस्य जन्मोत्पत्तिरूपं कर्म चिकि-
त्वान् । आभिमुख्येन जानन् । द्यावापृथिव्योः संबंधीनि यानि
कर्माणि तानि सर्वाण्यवगच्छन् अवगत्य व्याप्नोतीत्यर्थः ॥
वनेम । वन षण् संभक्तो । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदे-
शाक्षसार्वधातृकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । पूर्वोः । पुरु-
शश्चाद्वातो गुणवचनादिति ङीष् । हलि चेति दीर्घः ।
मनौषा । ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः । सुशोकः । शुच दीप्तौ ।
भावे घञ् । चर्जाः कु घिष्यतोरिति कुत्वं । शोभनः शोको

यश्च । आद्युदात्तं द्वाच् कंटमीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अश्याः ।
देवत्वा विश्वान्यश्या इतिवत् । चिकित्वान् । कित ज्ञाने ।
लिटः कसुः ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

गर्भा यो अपां गर्भो वनानां गर्भस्य स्थातां गर्भश्चरथां ।
अद्रौ चिदस्मा अंतर्दुराणे विशां न विश्वा अमृतः स्वाधीः ॥२॥
गर्भः । यः । अपां । गर्भः । वनानां । गर्भः । च । स्थातां ।
गर्भः । चरथां ।

अद्रौ । चित् । अस्मै । अंतः । दुराणे । विशां । न । विश्वः ।
अमृतः । सुऽआधीः ॥ २ ॥

योऽग्निरपां गर्भो गर्भवदंतर्वर्ती । अपानपातसंज्ञः । यस्य
वनानामरण्यानां गर्भा दावाग्निरूपेण तन्मध्ये वतते । यस्य
स्थातां स्थावराणां काष्ठादीनां गर्भोऽंतरवस्थाता । चरथां
चरणवतां जंगमानां गर्भो जठररूपेण देहमध्येऽवतिष्ठते ।
एवंभूतायास्मा अग्नये दुरोणे दुस्तर्यगृहेऽद्रौ चित् पर्वतेऽप्यं-
तमध्ये हविः प्रयच्छंतौति शेषः । सोऽयममृतोऽमरणधर्मो-
ऽग्निः स्वाधीः शोभनकर्मयुक्तः शोभनध्यानो वा । अस्माकं
भवतौति शेषः । तत्र दृष्टांतः । विश्वा निवेशयिता सुखेना-
वस्थापयिता राजा विशां न । प्रजानां यथा रक्षणरूपशोभन-
कर्मयुक्तो भवति तद्वत् ॥ स्थातां । तिष्ठतेः क्वापि क्वांदसस्तुक् ।
यद्वा । औणादिकस्तुप्रत्ययः । आस्यंत्यलोपश्चांदसः । चरथां ।
शौङ्गशपिरुगमि । उ० ३. ११२. । इति विधीयमानोऽथ-
प्रत्ययो बहुलवचनाच्चरैरपि द्रष्टव्यः । आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वादामो नुडभावे सवर्णदौर्घः । विश्वः । विश्व प्रवेशने ।

अस्मादंतर्भावितस्त्वर्थादग्निप्रुषीत्यदिना कन्प्रत्ययः । निस्त्रा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयासृचमाह ॥

स हि क्षपावाँ अग्नौ रयोणां दाशद्यो अस्मा अरं सूक्तैः ।

एता चिकित्वो भूमा नि पाहि देवानां जन्म मर्तांश्च

विद्वान् ॥ ३ ॥

सः । हि । क्षपाऽवान् । अग्निः । रयोणां । दाशत् । यः ।

अस्मै । अरं । सुऽउक्तैः ।

एता । चिकित्वः । भूम । नि । पाहि । देवानां । जन्म ।

मर्ताम् । च । विद्वान् ॥ ३ ॥

स ह्यग्निः क्षपावान् । क्षपेति रात्रिनाम । रात्रिमान् ।
आग्नेयो वै रात्रिरिति श्रुतेः । रात्रेरग्निसंबंधोऽप्यग्निर्ज्योति-
ज्योतिराग्निः स्वार्हिति ह्यमानत्वात् । यद्वा । राक्षसादीनां
क्षपणन नाशेन युक्तः । एवंभूतोऽग्निः स्तात्रे यजमानाय
रयोणां धनानि दाशत् । दाशति प्रयच्छति । यो यजमानोऽस्मा
अग्नये सूक्तैः सुष्ठूक्तैरथाशास्त्रं प्रयुक्तैर्भक्तैररमलं पर्याप्तं स्तात्रं
करोति तस्मा इत्यर्थः । हे चिकित्वः । चिकित्वांश्चेतनावा-
निति यास्कः । हे चेतनावन् सर्वज्ञाग्ने त्वं देवानामिन्द्रादीनां
जन्म जन्मान् मर्तान्मनुष्यांश्च विद्वान् जानन्नेतैतान् भूमा
भूम्युपलक्षितानि भूतजातानि निपाहि । नितरां पालय ।
यतस्त्वं देवमनुष्यादीन्सर्वान् जानासि । अत एवमुच्यत इत्यर्थः ॥
रयोणां । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्च-
तुर्थर्थे षष्ठो । दाशत् । दाशु दाने । लेख्यडागमः । अरं ।
बालमूलेत्यादिना लत्वविकल्पः । सूक्तैः । सूपमानात् क्त इत्यु-

त्तरपदांतोदात्तत्वं । चिकित्स्वः । मतुवसो रुरिति नकारस्य
रत्वं । भूमा । सुपां सुलुगिति भूमिशब्दादुत्तरस्या द्वितीयाया
डादेशः । पदकाले ऋस्वम्भांसः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वर्धान्यं पूर्वीः क्षपो विरूपाः स्थातुश्च रथमृतप्रवीतं ।

अराधि होता स्वः निःसत्तः कृणवन्विश्वान्यपांसि सत्या ॥ ४ ॥

वर्धान् । यं । पूर्वीः । क्षपः । विरूपाः । स्थातुः । च ।

रथं । ऋतः प्रवीतं ।

अराधि । होता । स्वः । निःसत्तः । कृणवन् । विश्वानि ।

अपांसि । सत्या ॥ ४ ॥

पूर्वीर्बह्व्य उषसः क्षपो निशाश्च विरूपाः शुक्लकृष्णतया
विविधरूपाः सत्या यमग्निं वर्धान् । वर्धयन्ति । तथा स्थातुः
स्थावरं वृक्षादिकं रथं रममाणं जंगमं मनुष्यादिकं च ऋत-
प्रवीतमृतेनादकेन सत्येन यज्ञेन वा प्रकर्षेण वेष्टितं यमग्निं
वर्धन्ति । सोऽग्निः स्वः सुष्ठुरणीये देवयजने निषत्तो निषस्व
उपविष्टः सन् होता देवानामाह्वाताराधि । संसिद्धोऽभूत् ।
यद्वा ऋत्विग्भिरराधि । आराधित इत्यर्थः । किं कुर्वन् ।
विश्वानि सर्वाणि सत्या सत्सु, यजमानेषु भवानि यद्वा
सत्यफलान्यपांसि कर्माणि कृण्वन् कुर्वन् ॥ वर्धान् । वृधेः
तात्त्विकडागमः । छंदस्य भययेति शप आर्द्धधातुकत्वात्
णिलोपः । इतश्च लोप इतोकारलापे संयोगांतलोप । ऋत-
प्रवीतं । व्यञ् संवरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । वचिस्वषी-
न्यादिना संप्रसारणं । कृद्गुणे गतिकारकपूर्वस्य ऋदृणा-

सृष्टौया कर्मणीति पूवपदप्रकृतिस्वरत्वं । अराधि । राध साध
संसिद्धौ । कर्तरि लुङि व्यत्ययेन चेश्विण् ॥

पञ्चमीष्टचमाह ॥

गोषु प्रशस्तिं वनेषु धिषे भरंत विश्वे बलिं स्वर्णः ।

वि त्वा नरः पुरुत्रा सपर्यन्पितुर्न जित्रेर्वि वेदो भरंत ॥ ५ ॥

गोषु । प्रशस्तिं । वनेषु । धिषे । भरंत । विश्वे । बलिं ।

स्वः । नः ।

वि । त्वा । नरः । पुरुत्रा । सपर्यन् । पितुः । न । जित्रेः ।

वि । वेदः । भरंत ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं वनेषु वननोयेषु संभजनोयेषु गोष्वस्मदीयेषु
पशुषु प्रशस्तिं प्रशंसां धिषे । दधिषे स्थापयसि । अस्माकं
प्रशस्ता गवादिपशवो भवंत्वित्यर्थः । विश्वे सर्वे जना नोऽस्मभ्यं
स्वः सुष्ठुरणीयं बलिमुपायनरूपं धनं भरंत । आहरंतु । हे
अग्ने त्वा त्वां नरो मनुष्याः पुरुत्रा बहुषु देवयजनदेशेषु
विसपर्यन् । विविधं पूजयन्ति । पूजयित्वा च वेदो धनं विभरंत ।
त्वत्तो विशेषेण हरन्ति । गृह्णन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः ।
जित्रे जीर्णाहृद्वात्पितुर्न । पितुरिव । यथा पुत्रा हृद्वात्पितुः
सकाशादनं हरन्ति तद्वत् ॥ धिषे । क्वांदसो वर्तमाने लिट् ।
द्विर्वचनप्रकरणे क्वांदसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ।
भरंत । हृज् हरणे । केवलोऽपि सांपसर्गार्थी द्रष्टव्यः । क्वांदसो
लङ् । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । पुरुत्रा । देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थे-
त्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । जित्रेः । जृष् वयोहानौ ।
जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इह्यातोरिति त्वं । उणादयो
व्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानोति जित्रिक्रियोग्रियोरित्येवमादिषु

दौर्घो न भवति । पा० ८. २. ७८. २. । इत्युक्त्वात् हलि
चेति दौर्घस्याभावः । रेफवकारयोर्विपर्ययः । उक्तं च । 'वर्णागमो
वर्णविपर्ययश्च । पा० ६. ३. १०८. ८. । इति नित्वादाद्यु-
दात्तत्वं । वेद इति धननाम । विद्यते लभ्यते इति वेदः ।
विदुः लाभे । कर्मण्यसुन् ॥

द्विपदास्त्रह्णसंख्यासु यांत्यातिरिच्यते सा तथैव पठि-
तव्येत्युक्तं । उत्तरा तादृशी द्विपदा ॥

तामेतां षष्ठौ चमाह ॥

साधुर्गृध्रस्तैव शूरो यातैव भीमस्त्वेषः समत्सु ॥ ६ ॥

साधुः । न । गृध्रुः । अस्ताऽइव । शूरः । याताऽइव ।

भीमः । त्वेष । समत्सु ॥ ६ ॥

अयमग्निः साधुर्न साधक इव गृध्रगृहीता । यथा साधकः
साध्यफलमाशु गृह्णाति तद्वदग्निरपि सर्वं स्वीकरोतीत्यर्थः ।
तथायमग्निरस्तैव शूरः । यथेषूणां क्षेप्ता धानुष्कः शूचून्प्रेरयति
तद्वदग्निरपि दहन् सर्वं प्राणिकान्तं प्रेरयति । तथा यातैव
भीमः । याता यातयिता हिंसको भीमः सर्वेषां भयंकरो
भवति । तद्वदग्निरपि दृष्टमात्रेण सर्वेषां भयमुत्पादयति ।
अत एवविधोऽग्निः समत्सु संग्रामेषु त्वेषो दौमः सन् अस्माकं
सहायो भवत्वित्यर्थः ॥ गृध्रुः । गृध्रु अभिकांक्षायां । तसि-
गृधिधृषिचिपेः कुः । शूरः । शु गतौ । अंतर्भावितस्यार्थादस्मात्
शुषिचिमौनां दौर्घ्येतिःक्रान् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्दशो वर्गः ॥

उप प्रेति दशचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । उप प्र
दशेति । ऋषिबान्यस्मादिति परिभाषया शक्तिपुत्रः पराशर

ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्निदेवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे कृन्दमौदमादौनि त्रौणि सूक्तानि । अथैतस्या इति खंडे तथैव सूत्रितं । उप प्र जिन्वन्निति त्रौणि का त उपेतिरिति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति । आश्विनशस्त्रेऽपि प्रातरनुवाकातिदेशादिदमादौनि त्रौणि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं । एतयाग्नेयं गायत्रमुपसंतनुयात् प्रातरनुवाकन्यायेनेति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उप प्र जिन्वन्नशतोरुशंतं पतिं न नित्यं जनयः सनीडाः ।
स्वसारः श्यावीमरुषीमजुष्राच्चित्रमुच्छंतौमुषसं न गावः । १॥
उप । प्र । जिन्वन् । उशंतोः । उशंतं । पतिं । न । नित्यं ।

जनयः । सऽनीडाः ।

स्वसारः । श्यावीं । अरुषीं । अजुष्रन् । चित्रं । उच्छंतौ ।
उषसं । न । गावः ॥ १ ॥

उशतोरुशत्यः कामयमानाः सनीडाः । नीडो निवासस्थानं । समाननिवासस्थानाः । एकपाण्यवस्थानात् । स्वसारः इत्यंगुलिनाम । एवंभूता अंगुलय उशंतं कामयमानमग्निं जनयो जाया नित्यमसाधारणं पतिं न भर्तारमिवोपप्रजिन्वन् । उपेत्य हविःप्रदानादिकर्मणा प्रीणयन्ति । प्रीणयित्वा च चित्रं चायनोयं पूजनीयं तमग्निमंजलिबंधनेनाजुष्रन् । असेवत । तत्र दृष्टान्तः । श्यावीं श्याववर्णां रात्रिसंबंधात्कृष्णा । तत उच्छंतौ सूर्यकिरणसंबंधात्तमो वर्जयन्ती । अत एवारुषीमारोचमानां । यद्वा शुभ्ररूपयुक्तामुषसं न । उषोदेवतां गावो रश्मयो यथा सेवन्ते तद्वत् । यथा रश्मय उषसा नित्यसंबद्धाः ।

एवं सर्वेषु यज्ञेष्वग्निपरिचरणेनांगुलयो नित्यसंबद्धा इति
 तात्पर्यार्थः ॥ जिन्वन् । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वाङ्मुम् । लेट्य-
 डागमः । उशतीः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । शतुरनुम
 इति नद्या उदात्तत्वं । स्वसारः । असु चेषण इत्यस्मात्सु अ-
 सेकृन् । उ० २. ६२. । इति ऋन् । न षट्सस्त्रादिभ्यः ।
 पा० ४. १. १०. । इति डौप्प्रतिषेधः । नित्त्वादाद्युदात्तत्वं ।
 श्यावो । शु गतो । इणशोङ्भ्यामिति बाहुलकादन् । शार्ङ्ग-
 वादित्वान्ङौन् । अरुषी । अरुषमिति रूपनाम । ऋ गतो ।
 ऋहनिभ्यामुषन् । कंदसीवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । अजुप् । जुषो प्रीतिसेवनयोः । तौटा-
 दिकः । लाङ व्यत्ययेन परस्मैपदं । रुडित्यनुवृत्तौ बहुलं
 कंदसीत्यंतादेशस्य रुडागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

वीलु चिहृलहा पितरो न उवथैरद्रिं रुजमंगिरसो रवेण ।
 चक्रुर्दिवो बृहतो गातुमस्मे अहः स्वर्विविदुः केतुमुस्माः ॥ २ ॥
 वीलु । चित् । हृलहा । पितरः । नः । उवथैः । अद्रिं ।

रुजन् । अंगिरसः । रवेण ।

चक्रुः । दिवः । बृहतः । गातुं । अस्मे इति । अहरिति ।

स्वः । विविदुः । केतुं । उस्माः ॥ २ ॥

नोऽस्माकं पितरोऽंगिरस एतत्संज्ञा ऋषय उवथैः शस्त्रै-
 रग्निं स्तुत्वा वीलु चिहृलहा । वीर्ष्विति बलनाम । बलवंतं
 दृढांगमप्यद्रिमत्तारं पणिनामानमसुरं रवेण स्तुतिशब्दमार्चनैव
 रुजन् । अभंजन् । तैः स्तुतोऽग्निस्तमसुरं हतवानित्यर्थः
 किंच बृहतो महतो दिवो द्युलोकस्य गातं मार्गमस्मे अस्माकं

चक्रः । कृतवन्तः । आवरकस्यासुरस्याग्निना हतत्वात् । मार्गं
 कृत्वा च स्वः सुष्ठुरणोयमसुरराहित्येन सुखेन प्राप्यमहर्दिवसं
 विविदुः । अजानन् लब्धवन्तो वा । तथा केतुमङ्गां केतयितारं
 ज्ञापयितारमादित्यमुन्नाः । पणिनापहृता गाश्च विविदुरित्य-
 नुषंगः । वौलु । सुपां सुलुगिति विभक्त्यलुक् । दृढहा । दृढः
 स्थूलबलयोरिति निपातितः । सुपां सुलुगिति डादेशः ।
 रुजन् । रुजो भंगे । तौटादिकः । बहुलं कंदस्यमाख्यांगेऽ-
 पोत्यडभावः । विविदुः । विद ज्ञाने विद् लाभ इति वा
 लिट्युसि रूपं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

दधन्नतं धनयन्नस्य धीर्मतिमादिदर्यो दिधिष्वो विभृत्वाः ।
 अदृष्ट्यंतोरपसो यंत्यच्छा देवाज्जन्म प्रयसा वर्धयंतौः ॥ ३ ॥
 दधन् । ऋतं । धनयन् । अस्य । धीतिं । आत् । इत् ।
 अर्यः । दिधिष्वः । विभृत्वाः ।
 अदृष्ट्यंतौः । अपसः । यंति । अच्छ । देवान् । जन्म ।
 प्रयसा । वर्धयंतौः ॥ ३ ॥

ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमंगिरसो महर्षयो दधन् ।
 गार्हपत्यादिरूपेणाधारयन् । धारयित्वा चास्याग्नेर्धीतिं कर्मा-
 ग्निहोत्रादिलक्षणं धनयन् । धनमकुर्वन् । यथा पुरुषा धनं
 संपादयन्ति तद्वदग्निदेवत्यं कर्मान्वतिष्ठन्नित्यर्थः । आदित्
 मंगिरसामनुष्ठानानंतरमेवार्योऽर्या धनस्य स्वामिन्यो दिधिष्व-
 स्तेन धनेन दिधिष्वोऽग्नीनां धारणं कुर्वन्त्यः । कृताग्न्याधाना
 इत्यर्थः । विभृत्वा आहितानग्नीनामग्निहोत्रादिकर्मणि विहरत्यो-
 ऽदृष्ट्यंतोर्विषयांतरदृष्ट्याः । अत एवापसोऽपसा कर्मणा

युक्ताः । एवंभूता यजमानलक्षणाः प्रजाः प्रथमा हविलक्षणे-
 नाच्चेन देवानिन्द्रादीन्नाम जातामनुष्यांश्च वर्धयंतोर्वर्धयन्त्यः
 सत्य एनमग्निमच्छाभिमुख्येन यन्ति । प्राप्नुवन्ति । परिचरं-
 तोति यावत् ॥ दधन् । दध धारणे । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 बहुलं कंदस्वमाख्यागोऽपौत्यडभावः । धनयन् । धनशब्दात्तत्क-
 रोतीति णिच् । इष्टवस्मै प्रातिपदिकस्यतीष्ठवद्भावाद्दृलोपः ।
 लङि पूर्ववत् । अयः । अयः स्वामिवैश्ययोरिति निपातितः ।
 लिंगवचनव्यत्ययी । अयः स्वाम्याख्या चेदित्यन्तादात्तत्वं ।
 दिधिवः । उधाञ् धारणपोषणयोः षो अंतकर्मणोत्याभ्यामं-
 दूढंभूजंबुकफेलूककंधूदिधिषूः । उ० १. ८३. । इति कूप्रत्य-
 यांता निपातितः । प्रत्ययस्वरः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 जसः स्वरितत्वं । विभृताः । हृञ् हरणे । विपूर्वाटस्मादौणा-
 दिकः कूप्रत्ययः । हृग्रहोर्भ इति भत्वं । अट्थन्तोः । जितृषा
 पिपासायां । जसि वा कंदसोति पूर्वमवर्णदौर्घस्य विकल्पि-
 तत्वात्पूवसवर्णदौर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपसः ।
 अपसशब्दादुत्पन्नस्य मत्वर्थीयस्य विनो बहुलं कंदसोति बहुल-
 वचनाङ्गक् । पा० ५. २. १२२. । विनंतस्य त्रिलिङ्गत्वेन
 नन्विषयत्वाभावात्प्रातिपदिकस्वरणांतोदात्तत्वं । जायंत इति
 जन्मानो मनुष्याः । अन्येभ्यांऽपि दृश्यंत इति मनिन् । सुपां
 सुलुगिति शसो लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

मथीद्यदीं विभृतो मातरिष्वा गृहेगृहे श्येतो जेन्यो भृत् ।

आदीं रात्रे न सहीयसे सचा सन्ना दूत्यं भृगवाणो

विवाय ॥ ४ ॥

मथौत् । यत् । ई । विऽमृतः । मातरिश्वा । गृहेऽगृहे ।

• श्येतः । जिन्यः । भूत् ।

आत् । ई । रात्रे । न । सन्नौयसे । सचा । सन् । आ ।

दूत्थं । भृगवाणः । विवाय ॥ ४ ॥

मातरिश्वा व्यानवृत्तिरूपेणावस्थितो मुख्यप्राण ईमेनमग्निं
यद्यदा मथौत् । अमथात् । अग्नेर्मथनस्य व्यानवायुसाध्यत्वमथ
यः प्राणापानयोः संधिः स व्यान इत्युपक्रम्य कंदोभैरान्नातं ।
अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाम्बेर्मथनमाजिः सरणं
दृढस्य धनुष आयमनमप्राणजनपानंस्तानि करोतौति । मंत्रा-
न्तरं च भवति । आन्यं दिवो मातरिश्वा जभारामथादन्यं परि
श्येनो अष्टेरिति । कौटुशो मातरिश्वा । विमृतः । प्राणिषु
प्राणापानादिपंचवृत्तिरूपेण विहृतो विभज्य स्थितः । तदपि
प्राणसंवादे तैरेवान्नातं । तानरिष्टः प्राण उवाच । मा मां ह-
मापन्यथाहमेवेतत् पंचधात्मानं प्रविभज्यैतत् वाणमवष्टभ्य
विधारयामोति । मंथनेनोत्पन्नोऽयमग्निः श्येतः शुभ्रवर्णो भूत्वा
गृहे गृहे सर्वस्मिन्वज्रगृहे यदा जिन्यः प्रादुर्मूतो भूत् । यदा
रक्षसां जिन्यो जिताभिभविता भूत् । तथा च तैत्तिरीयकं ।
देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् ।
तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति । तंऽग्निमेव वरूथं कृत्वा-
सुरानभ्यभवाञ्चति । ऐतरेयिणोऽप्यामनन्ति । ते देवाः प्रति-
बुध्याग्निं पुरस्तात्पातःसवने पर्यौहंस्तेऽग्निनेव पुरस्तात्पातः-
सवनेऽसुररक्षांस्यपाप्नतेति । आत् यज्रगृहे प्रादुर्भावानंतरमी-
मेनमग्निं भृगवाणः । भृगुर्हृषिः । स इवाचरन्यजमानो दूत्थं
दूतस्य कर्माविवाय । शास्त्रमर्यादया प्रापयामास । तत्र

दृष्टांतः । सचा सन् । सखा भवन्नन्यो राजा सहीयसेऽभिभ-
विषे प्रवलाय राज्ञे न । यथा राज्ञे स्वपुरुषं दूतकर्म प्रापयति
तद्वत् ॥ मयीत् । मये विलोडने । लुङि ऋतचणेति वृद्धि-
प्रतिषेधः । जन्यः । जनौ प्रादुर्भावे । अस्मादौणादिक एव-
प्रत्ययष्टिलोपचेति भट्टभास्करमिश्रः । यद्वा जि जय इत्यस्मा-
त्कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तर्यचो यदिति यत् ।
तस्य नुडागमश्च । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । दूत्यं । दूतस्य
कर्म दूत्यं । दूतस्य भागकर्मणौ इति यत् । तितस्वरित इति
स्वरितत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं त्वनित्यमिति वीरवीर्यौ
चेत्यत्र ज्ञापितं । भृमवाणः । भृगुरिवाचरन् । सर्वप्रातिप-
दिकेभ्यः क्तिव्वक्तव्य इति वचनात् क्तिप् । तदंताल्लटो व्यत्ययेन
ज्ञानच् । अदुपदेशाज्ञसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययांतधातोर्गं-
दात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । विवाय । वी
गत्यादिषु । अस्मादंतर्भावितष्वर्थ्याङ्गिट् ॥

पंचमौचमाह ॥

महे यत्पित्र ईं रसं दिवे करव सारत्पृथन्यश्चिकित्वान् ।

सृजदस्ता धृषता दिद्युमस्मै स्वायां देवो दुहितरि

त्विषिं धात् ॥ ५ ॥

महे । यत् । पित्रे । ईं । रसं । दिवे । कः । अय । सारत् ।

पृथन्यः । चिकित्वान् ।

सृजत् । अस्ता । धृषता । दिद्युं । अस्मै । स्वायां । देवः ।

दुहितरि । त्विषिं । धात् ॥ ५ ॥

महे महेते पित्रे पालयित्रे दिवे द्योतमानाय देवमणायै-
मिमं रसं पृथिव्याः सारभूतं हविर्यद्यदा यजमानः कः ।

करोति । तदानीं पृथग्यः स्पर्शनकुशलो राक्षसादिशिक्षित्वान्
हवींषि बहंतं हे अग्न त्वां जानन् अवत्सरत् । त्वङ्गयात्पलायते ।
अस्तेषुचेपणशीलोऽग्निर्धृप्रता धर्षकेन धनुषास्त्रै पलायमानाय
राक्षसादये दिव्यं दीप्यमानं वाणं सृजत् । विसृजति । देवो
दीप्यमान उषःकालं प्राप्तोऽग्निः स्त्रायां स्त्रकौयायां दुहितरि
दुहित्वात्समनंतरभाविन्यामुषसि त्विषिं स्त्रकौयां दप्तिं धात् ।
स्थापयति । उषःकाले हि सूर्यकिरणाः प्रादुर्भवन्ति । तैः
स्त्रकौयं प्रकाशमेकीकरोति । तथा च तैत्तिरीयकं । उद्यंतं
वावादित्यमग्निरनुसमारोहति तस्माद्भूम एवाग्नेर्दिवा ददृश
इति । अत उषसि दीप्तिं निदधातौत्युच्यते ॥ कः । करोतेर्लुङि
मंचे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् । त्सरत् । त्सर छद्मगतौ । छेत्त्य-
डागमः । इतस्तेतौकारलोपः । पृथग्यः । स्पृश संस्पर्शने ।
कृपृहजौति विधौयमानः क्युप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि
भवति । स्पृशनं स्पर्शः । तत्र साधुरिति यत् । सलोपश्छांदसः ।
तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं । दिव्यं । दिव्युरिति वज्रनाम ।
अंत्यलोपश्छांदसः । धात् । छांदसो वर्तमाने लुङ् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचदशो वर्गः ॥

षष्ठौमृचमाह ॥

स्व आ यस्तुभ्यं दम आ विभाति नमो वा दाशादुशतो

अनु द्यून् ।

वर्धो अग्ने वयो अस्त्र द्विवर्हा यासद्वाया सरथं यं

जुनासि ॥ ६ ॥

स्वे । आ । यः । तुभ्यं । दमे । आ । विभाति । नमः । वा ।

दाशात् । उशतः । अनु । द्यून् ।

वर्धो इति । अग्ने । वयः । अस्य । द्विऽवर्धाः । यासत् ।

राया । सरथं । यं । जुनासि ॥ ६ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वां स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे यो यजमानः । एक आकारो मर्यादायां । यथाशास्त्रमाविभाति । आ समंतात्क्षमिदादिभिः काष्ठैः प्रज्वलयति । अनु द्यून् अनुद्विषसमुग्रतः कामयमानाय तुभ्यं नमो वा दाशमत् । हविर्लक्षणमन्नं वा दद्यात् । अस्य यजमानस्य हे अग्ने द्विऽवर्धा द्वयोर्मध्यमोत्तमस्थानयोर्वृंहितो वर्धितस्त्वं वयोऽन्नं वर्धो । वर्धयैव । सरथं रथेन सहितं युयुत्सुं यं पुरुषं जुनासि । युद्धे प्रेरयसि स पुरुषो राया धनेन यासत् । संगच्छते ॥ तुभ्यं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दाशात् । दाशु दाने । लेट्याडागमः । उग्रतः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । चतुर्थ्यर्थे बहुलं कंदसीति षष्ठी । अनु द्यून् । द्युरित्यहर्नाम । लक्षणेऽनां । कर्मप्रवचनीयत्वं । कर्मप्रवचनोपयुक्त इति द्वितीया । वर्धो । वध उ । वधेर्ण्यंतात्ताटि कंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वाच्चेरानिटौति णिलोपः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । उजा सहैकादेश उजः । पा० १. १. १७. । इति प्रगृह्यत्वं । यासत् । या प्रापणे । सिव्वहुलं लेटौति सिप् । लेटोऽडाटवित्यडागमः । जुनासि । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । शपि प्राप्ते व्यत्ययेन आ ॥

सहमीमृचमाह ॥

अग्निं विश्वा अभि पृच्छः सचन्ते समुद्रं न सवतः

सप्त यज्ञैः ।

न जामिभिर्वि चिकिते वयो नो विदा देवेषु प्रमतिं

चिकित्वान् ॥ ७ ॥

अग्निं । विश्वाः । अभि । पृथः । सचंते । समुद्रं । न ।

स्रवतः । सप्त । यज्ञीः ।

न । जामिऽभिः । वि । चिकिते । वयः । नः । विदाः ।

देवेषु । प्रऽमतिं । चिकित्वान् ॥ ७ ॥

विश्वाः पृथक्कुरुपुरोडाशादीनि सर्वाण्यन्नान्यग्निमंगनादि-
गुणयुक्तमेनमभिसचंते । आभिसुख्येन समवयंति । प्राप्नुवंति ।
तत्र दृष्टान्तः । स्रवतः समुद्रं न । यथा स्रवन्त्यो नद्यः समुद्र-
मभिगच्छन्ति तद्वत् । कौटुष्यो नद्यः । सप्त । सप्तसंख्याकाः ।
इमं मे गंग इत्यस्यामृचि सप्त हि नद्यः प्राधान्येन श्रूयन्ते ।
यज्ञीः । महन्नामैतत् । महत्यः । जमन्त्येकस्मिन्पात्रे सह भञ्जत
इति जामयो ज्ञातयः । तैर्नोऽस्मदौयं वयोऽन्नं न चिकिते ।
न ज्ञायते । तेभ्यो दातुमस्माकमन्नं प्रभूतं नास्तीति भावः ।
अतो हे अग्ने त्वं देवेषु । दीव्यन्तीति देवा धनपतयः । तेषु
प्रमतिं प्रकर्षेण मननीयं धनं चिकित्वानवगच्छन्विदाः ।
अस्मभ्यं लभय । यद्वा प्रमतिं प्रकृष्टं स्तोत्रं देवेषु विदाः ।
वेदय ज्ञापय ॥ पृथः । अन्ननामैतत् । पृथो संपर्क इत्यास्मा-
दीणादिकः कर्मणि क्तिप् धातोः षुगागमश्च । यद्वा । असुनि-
सुपां सुलुगिति जसो लुक् । स्रवतः । सु गतौ । स्रवणं ।
स्रवः । तत्कुर्वन्ति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिव्यक्तव्य इति क्तिप् ।
एतदन्ताद्वातोः क्तिप् चेति क्तिप् । ऋस्वस्य पितीति तुक् ।
क्तिवन्ताद्वातोः सति शिष्टत्वाद्वातुस्वरेणांतोदात्तत्वं । यज्ञीः ।
पिप्पल्यादिभ्यश्चेति गौरादिषु पठितत्वात्तस्य चाकृतिगण-

त्वादत्रापि ङोष् । वा छंदसोति पूर्वसवर्णंदौघंत्वं । चिकिते ।
छांदसो वर्तमाने कर्मणि लिट् । विदाः । विद् लाभे । अंतर्भा-
वित्पण्यार्थाङ्गे व्याडागमः । तुदादित्वाच्छः । आगमानुशासन-
स्त्वानित्यत्वात्सुमभावः । विकरणस्तरः शिष्यते । यद्वा विदेशार्थ-
नार्थस्य लेटि व्यत्ययेन शः ॥

अष्टमौष्ठमाह ॥

आ यदिषि नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं
द्यौरभीके ।

अग्निः शर्धमनवद्यं युवानं स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ८ ॥

आ । यत् । इषे । नृऽपतिं । तेजः । आनट् । शुचि । रेतः ।
निऽसिक्तं । द्यौः । अभिके ।

अग्निः । शर्धं । अनवद्यं । युवानं । सुऽआध्यं । जनयत् ।
सूदयत् । च ॥ ८ ॥

अग्नेर्यत्तेजो नृपतिं नृणामृत्विजां पालकं यजमानमानट् ।
जाठरूपेण आ समंताद्ग्राप्नोत् । किमर्थं । इषे । अन्याय ।
कीदृशं । शुचि शुद्धं । द्यौर्दीप्तं । तेन तेजसा परिपक्वमन्नं
रसरूपं रेतो वीर्यमभीकेऽभ्यक्तेऽभिगतेऽभिप्राप्ते गर्भस्थाने
निषिक्तं नितरां सिक्तमग्निर्वक्ष्यमाणगुणविशिष्टपुत्ररूपेण जन-
यत् । जनयतु । शर्धं बलवंतमनवद्यमवद्यरहितं युवानं तरुणं ।
जरारहितमित्यर्थः । स्वाध्यं शोभनकर्माणं शोभनप्रज्ञं वोत्पन्नं
पुत्रं सूदयच्च । यागादिकर्मसु प्रेरयतु च । यद्वा रेत इत्युदक-
नाम । निषिक्तं मेधेन हृष्टमुदकमिषेऽन्नाय शस्त्रादिनिष्पत्त-
येऽग्नेर्यत्तेज आनट् । व्याप्नोत् । हृष्ट्युदकेन भीमाग्नेः संयोगे
सति हि शस्त्रान्यत्पद्यते । कीदृशं तेजः । नृपतिं । नृणां

रक्षकं । शुचि दीप्तं । तादृशेन तेजसा युक्तो द्योर्दीप्तोऽग्नि-
रभीकः आसन्नकाल एव शर्धादिगुणविशिष्टं पुत्रं जनयतु तं
च प्रेरयतु यज्ञादौ ॥ ३३ ॥ सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
नृपतिं । परादिच्छन्दसि बहुनमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनट् ।
अशू व्याप्तौ । लङि व्यत्ययेन परस्मैपदश्चमौ । अडागमः ।
ब्रह्मादिषत्वे ण्वत्वं । निषिक्तं । षिचिर् चरणे कर्मणि निष्ठा ।
गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । उपसर्गाच्चुनोतीति षत्वं ।
अभोके । अभिपूर्वादंचतेः पचाद्यचि पृषोदरादित्वाद्रूपसङ्घिः ।
यद्वा । इण् गतावित्यस्मादौष्णादिकः कक्प्रत्ययः । उभयथापि
दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । स्वाध्यं । एरनेकाच इति
यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं । जनयत् ।
जनेर्स्थिताक्षव्यडागमः । सूदयत् । षूढ चरणे । पूर्ववक्त्रे व्य-
डागमः ॥

नवमीऽष्टकमाह ॥

मनो न योऽध्वनः सद्य एत्यकः सत्रा सूरौ वस्त्र ईशे ।
राजाना मित्रावरुणा सुपाणौ गोषु प्रियममृतं रक्षमाणा ॥ ६ ॥

मनः । न । यः । अध्वनः । सद्यः । एति । एकः । सत्रा
सूरः । वस्त्रः । ईशे ।

राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणौ इति सुऽपाणौ । गोषु ।

प्रियं । अमृतं । रक्षमाणा ॥ ६ ॥

यः सूरः सूर्य एक एकाक्षसहायः सन्नध्वनो दिव्याभ्यार्ग-
न्सद्य एति । आशु मच्छति । असहायत्वं च श्रयते । सूर्यं
एकाकी चरतीत्याह । असौ वा अदित्य एकाकी चरतीति ।
श्रीन्नगमनं च स्मर्यते । योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च

योजने । एकेन निमिषाह्नेन क्रममाण नमोऽस्तु त इति ।
 शीघ्रगमने दृष्टान्तः । मनो न । यथा मनः शीघ्रं गच्छति
 तद्वत् । स च सूरौ वस्त्रो धनस्य सत्त्वा सहैव युगपदेवेशे ।
 ईष्टे । यो हि शीघ्रं गच्छति स बहुदेशेष्ववस्थितानि धनानि
 प्राप्नोति । तथा राजाना राजमानौ सुपाणौ शोभनबाह्व मित्रा-
 वरुणा मित्रावरुणावस्मदीयासु गोषु प्रियं सर्वेषां प्रीतिकर-
 ममृतममृतवत्स्वादुभूतं पयो रक्षमाणा रक्षन्तौ वर्तेते । हे अग्ने
 तत्तद्रूपेण त्वमेवैव वर्तस इति भावः ॥ वस्त्रः । लिंगव्यत्ययः ।
 जमादिषु कृन्दसि वावचनमिति घेर्ङितोति गुणाभावे यणा-
 देशः । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।
 मित्रावरुणा । देवताद्वन्द्वे चेति पूर्वपदस्थानडादेशः । देवताद्वन्द्वे
 चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीमृचमाह ॥

मा नो अग्ने सख्या पित्राणि प्र मर्षिष्ठा अभि

विदुष्कविः सन् ।

नमो न रूपं जरिमा मिनाति पुरा तस्या अभिशस्ते-

रधौहि ॥ १० ॥

मा । नः । अग्ने । सख्या । पित्राणि । प्र । मर्षिष्ठा ।

अभि । विदुः । कविः । सन् ।

नमः । न । रूपं । जरिमा । मिनाति । पुरा । तस्याः ।

अभिऽशस्तेः । अधिः । इहि ॥ १० ॥

हे अग्ने पित्राणि पितरं वसिष्ठसुपक्रम्यागतानि सख्या
 सखित्वानि मा प्रमर्षिष्ठाः । मा विनाशय । अत्र मृथतेरूपसर्ग-
 वशादर्थान्तरे वृत्तिः । यतस्त्वं कविः क्रांतदर्शी सन् अभ्याभि-

मुख्येन विदुः सर्वविद्वान् । नभो न रूपं । यथांतरिक्षं रूपवतः
सूर्यरश्मय आच्छादयति तद्वदाच्छादयति जरिमा जरा
मिनाति । मां सूक्तद्रष्टारं हिनस्ति । अभिशस्तेहिंसाहेतोस्तस्या
जराया पुगाधीहि । मां बुध्यस्व । मा यथा न प्राप्नोति तथा
कुरु । अमृतत्वं प्रयच्छेति यावत् ॥ सख्या । सख्यर्भावः सख्यं ।
सख्युर्य इति यः । पितृगाणि । पितृभ्य आगतानि । पितुर्यच्च ।
पा० ४. ३. ७८. । इति यत्प्रत्ययः । रोडृतः । पा० ७. ४.
२७. । इति रोडादेशः । यस्येति चेतोकारलोपः । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । सर्षिष्ठाः । मृष तितिक्षायां । प्रार्थनायां
छांदसो लुङ् । न माङ्योग इत्यङभावः । विदुः । विद ज्ञाने ।
बहुलमन्यत्रापित्यभिप्रत्ययः । अत एव बहुलवचनाद्गुणाभावः ।
छंदसि वाप्रास्त्रेडितयोरिति विसर्जनौयस्य षत्वं । नभः ।
नहेर्दिवि भस्व । उ० ४. २१०. । इत्यसुन् । जरिमा । जृष्
वयाहानी । ओणादिका भाव इमनिच्प्रत्ययः । मिनाति ।
मीञ् हिंसायां । ध्वादीनां ङस्व इति ङस्वत्वं । अभिशस्तेः ।
अभिगच्छते हिंस्यतेऽनयेत्यभिगच्छतिः । करणे क्तिन् । तादौ
चेति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । अधार्हि । इक् स्मरणे । लोच्यदादि-
त्वाच्छपो लुक् । हेराप्रत्वेन डित्वाङ्गुणाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षोडशो वर्गः ॥

नि काव्येति दशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं पराशरस्यार्धं ।
अनुक्रांतं च । नि काव्येति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्ती
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

नि का॒र्या वे॒प॒त॒ श॒खं॑ त॒स्क् ह॒स्ते द॒धानो॑ न॒र्या पु॒रु॒णि ।
अ॒ग्निर्भु॑वद्रयि॒प॒तौ र॒योणां॑ स॒त्वा च॑क्रा॒णा अ॒मृता॑नि
वि॒खा ॥ १ ॥

नि । का॒र्या । वे॒प॒त॒ श॒खं॑ त॒स्क् ह॒स्ते । द॒धानो॑ । न॒र्या । पु॒रु॒णि ।

अ॒ग्निः । भु॒व॒त् । र॒यि॒प॒तिः । र॒यो॒णां । स॒त्वा । च॒क्रा॒णः ।
अ॒मृता॑नि । वि॒खा ॥ १ ॥

शखतः शाखतस्य नित्यस्य वेधमा विधातुर्ब्रह्मणः संबन्धीनि
कार्या कार्यानि मन्त्ररूपाणि स्तोत्राण्ययमग्निर्निकः । नियमेन
स्वात्माभिमुखं कराति । किं कुर्वन् । नर्या नृभ्यो हितानि
नृषु माधूनि वा पुरुषाण्यवहनि धनानि हस्ते दधानः । हस्ते
धातवन् । ईदृगभूतमग्निमवनाक्य सर्वे जनाः स्तुवन्तीति
भावः । स्तोत्रभ्यो धनेषु दत्तेष्वप्यग्नर्वनं न क्षीयत इत्याह ।
अग्निरिति । अयमग्नो रयाणां रयिपतिर्भुवत् । धनानां मध्ये
यानि धनान्यत्कृष्टानि तेषां स्वामी भवति । किं कुर्वन् ।
विखा विखानि सर्वाण्यमृतानि । हिरण्यनामैतत् । अमृतं
वै हिरण्यमिति श्रुतः । सर्वाणि हिरण्यानि स्तोत्रभ्यः
सत्वा सहेव चक्राणः कुर्वन् । युगपदयच्छान्नित्यर्थः ॥ कः ।
करातेच्छांदसो लुङ् । मन्त्रे घमेति चोर्लुक् । हलङ्गाब्ध्य इति
तत्कारलायः । नर्या । नरशब्दाद्विनार्थे गवादिबलक्षणे यत्प्रत्ययः

द्रष्टव्यः । यद्वा तत्र साधुरिति यत् । चक्राणः । करोतेर्लटः ।
शानच् । बहुलं वृन्दसौति विकरणस्य श्रः । नन्वेवं सत्यभ्यस्ता-
नामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं । तर्हि लिटः कान
जस्तु । तस्यार्द्धधातुकत्वेनाभ्यस्ताद्युदात्तत्वाभावे चित्सुर एव
शिष्यते ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अस्मे वत्सं परि पतं न विदन्निच्छंतो विश्वे अमृता

अमूराः ।

अमयुवः पदव्यो धियं धास्तस्यः पदे परमे चार्वग्नेः । २ ॥

अस्मे इति । वत्सं । परि । पतं । न । विदन् । निच्छंतः ।

विश्वे । अमृताः । अमूराः ।

अमयुवः । पदव्यः । धियं धाः । तस्यः । पदे । परमे ।

चारु । अग्नेः ॥ २ ॥

अस्मे अस्माकं वत्सं वत्सवदत्यंतं प्रिय । यद्वा वत्सः पुत्रः
पश्चादुत्पन्नत्वात् । तद्वर्तमानरप्यस्माकं पुत्रः । तथा चास्माक्यते ।
ममैव सन्वह ज्ञेयान्यग्ने पुत्रः । पितृ लोककृज्जातवे ज्ञात ।
परिपतं पारतः सर्वत्र वर्तमानं । देवेभ्या निर्गत्याश्चत्यवेग्वत् । दृषु
निलीनं मंतर्मित्यर्थः । एवंविधमाग्नमिच्छंतो विश्वेऽमृताः
सर्वऽमरणधर्माणो देवा अमूरा अमूरा मरुतश्च न विदन् ।
तमग्निं नालभंत । अलभमानाश्च ते अमयुवा हव्यवाहनस्था-
भावेन हविषामभावात्तज्जन्यन अमण क्षेशिनैकोभूताः ।

तस्याग्नेरन्वेषणाय पदव्यः पादैर्गच्छंतः । धियंधा धियामग्नेः
 शयनासनस्थानादिलक्षणां कर्मणां धारायितारः । 'एवांबधाः
 संतस्वारु चारुणि शोभनेऽग्नेः परम उत्तमेऽत्ये पदे । यत्र
 ह्यग्निर्निलीनो वर्तते तत्रेत्यर्थः । तस्मिन्पदे तस्युः । स्थित-
 वंतः । बहुविधेन प्रयासेनाग्निं ददृशुरित्यर्थः ॥ परिषंतं ।
 उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । पा० ८, ३, ८७ । इति षत्वं ।
 अमयुवः । यु मिश्रणे । अमेण यूयंत इति अमयुवः । क्विप्क्वि-
 प्रच्छोत्यादिना विधीयमानौ क्विप्क्विर्धावस्मादपि धातोर्भवतः ।
 तन्वादित्वादुवङ् । पदव्यः । वो गत्यादिषु । पादेन विर्यंति
 गच्छंतीति पदव्यः । क्विप् चेति क्विप् । धियंधाः । आतोऽनु-
 पसर्गे क इति कः । तत्पुरुषे कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्दि-
 तीयाया अप्यलुक् । तस्युः । पादादित्वान्नधाताभावः । चारु ।
 सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

तृतीयासृचमाह ॥

तिस्रा यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् ।
 नामानि चिद्दधिरे यज्ञियान्यसूदयंत तन्वः सुजाताः ॥ ३ ॥
 तिस्रः । यत् । अग्ने । शरदः । त्वां । इत् । शुचिं । घृतेन ।
 शुचयः । सपर्यान् ।

नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियांनि । असूदयंत । तन्वः ।
 सुजाताः ॥ ३ ॥

शुचयः शोधयितारो दीप्ता वा मरुतो हे अग्ने शुचिं
 शुद्दं दौष्यमानं वा त्वामिद्वेभ्यो निर्गतं त्वामेवोद्दिश्य तिस्रः

शरदस्त्रोन् संवत्सरान्ष्टतेनाज्येन यद्यदा सपर्यान् । पूजां
 कुर्युः । तदानीं त्वमाविरभुः । तदनंतरं ते मरुतस्त्वयानु-
 गृहीताः संतो यज्ञियानि यज्ञार्हाणि यज्ञे प्रयोक्तुं योग्यानि
 नामानि चित् नामान्यापि दधिरे । आधारयन् । नामानि
 च तैत्तिरीयके समाम्नायन्ते । ईदृक् चान्यादृक् च तादृङ् च
 प्रतिदृङ् च मितश्च संमितश्च सभरा इत्यादीनि । एतैश्चाग्नि-
 चयने मारुताः सप्तकपाला ह्वयन्ते । नामानि धारयित्वा च
 सुजाताः पूर्वं रूपं परित्यज्य शोभनममृतत्वं प्राप्ताः संतस्तन्वः
 स्वकीयानि शरीराण्यसूदयन्त । स्वर्गं प्रापितवन्तः ॥ तिस्रः ।
 शमि त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ इति पूर्वमवर्णदोषत्वे
 प्राप्तेऽचि र ऋत इति रेफादेशः । त्रिशब्द, फिष् इत्यन्तादात्तः ।
 तिस्रादेशस्यापि स्थानिवद्भावेनातोदात्तत्व उदात्तयणो हल्पूर्वा-
 दिति शस उदात्तत्वं । शरदः । शृङ्गिंसायां । शौर्दंतऽस्यामो-
 षधय इति शरत्संवत्सरः । शृङ्गभिर्मांसोऽदिः । उ० १. १२८. ।
 इत्यदिप्रत्ययः । उभयत्र कालाध्वनोरत्यन्तमयोगे । पा० २. ३.
 ५. । इति दितोया । सपर्यान् । सपर पूजायां । कंडादिः ।
 लेख्याडागमः । इतश्च लाप इतीकारलोपः । यज्ञियानि ।
 यज्ञार्त्विभ्यां घञ्जावित्यर्हार्थे घप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

आ रोद॑सौ वृ॒हतौ वे॒वि॒दानाः प्र रु॒द्रिया॑ ज॒भ्रिरे

य॒ज्ञिया॑सः ।

वि॒द॒स॒तो॒ नेम॑धि॒ता चि॒क्त्वा न॒ग्निं प॒दे प॒रमे

त॑स्थि॒वासं ॥ ४ ॥

आ । रोद॑सो इति । बृ॒ह॒तो इति । वि॒वि॒दा॒नाः । प्र ।

रु॒द्रि॒या । ज॒भि॒र । य॒ज्ञि॒या॒सः ।

वि॒दत् । म॒र्तः । ने॒मऽधि॑ता । चि॒क॒त्वा॒न् । अ॒ग्निं । प॒दे ।

प॒र॒मे । त॒स्थि॒वा॒सं ॥ ४ ॥

बृहतो महत्यो रोदसो द्यावापृथिव्यावैविदाना अत्यर्थं
ज्ञापयंतः । कुत्राग्निर्वर्तत इति परस्परं वदंतो द्यावापृथिव्या-
र्मध्य वर्तमाना इत्यर्थः । यद्वा महत्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्य आवे-
विदाना अग्निमुपलभमानाः । एवंभूता यज्ञियासो यज्ञार्हा
देवा रुद्रियाः । रुद्रोऽग्निः । देवानामसुरैः सह युद्धमये
तैर्देवैः स्थापितं धनमपहृत्य गतवन्तमग्निं देवा आगत्याग्नः
सकाशाहलेन तद्धनमगृह्णन् । तदानीं साऽग्निरुदीत् ।
तस्माद्गुद इत्याख्यायते । तथा च तैत्तिरीयकं । तदाग्न्यर्काम-
यत । तेनापाक्रामत् । तद्देवा विजित्यावरुत्समाना अन्वा-
यन् । तदस्य सहसादिक्षंत । सोऽरोदीत् । यदरोदीत्तद्गुदस्य
रुद्रत्यमिति । तस्य रुद्रस्यार्हाणि स्तात्राणि प्रजभिरे । प्रज-
ङ्गिरे । चक्रुरित्यर्थः । नेमधिता । नेमशब्दोऽर्ध्वचनः । तथा
च यास्कः । त्वो नेम इत्यर्ध्वस्य । नि० ३. २०. । इति ।
सर्वेषां देवानामर्धभागिन घीयते घार्यते इति नेमाधत इन्द्रः ।
सर्वे देवा एकोऽर्धः । इन्द्र एक एवापरोऽर्ध इति यावत् । तथा
च तैत्तिरीयकं । यत्सर्वषामर्धमिन्द्रः प्राति तस्मादिन्द्रो देवानां
भूयिष्ठभाक्तम इति । तैन्द्रेण सांहतो मर्तो मरुद्गणः परम
उत्तमेऽत्ये पदे स्थानेऽस्त्यादौ तस्थिवासं स्थितवन्तमग्निं

चिकित्वाञ्जानन्यदत् । अलभत ॥ वेविटानाः । विदेर्ज्ञा-
नार्थाङ्गाभार्थाद्वा यङ्ङन्ताल्लटः शानच् । बहुलं क्दंसीति शपो
लुक । क्दंस्यभयथेति शानच अर्द्धधातुकत्वादतोलोपयलोपो ।
अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । विटत् । विद लाभे । लुङि
लृदिच्वात् चेरङादेशः । नेमधिता । दधातेः कर्मणि निष्ठा ।
सुवित वसुधित नेमधित । पा० ७. ४. ४५ । इति धिभाव
निपात्यते । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया आकारः । तस्थिवांसं । तिष्ठतेर्लिङः कसुः ।
वस्वकाजाह्वसामितोडागमः ॥

धर्माभिष्टवे संजानाना इत्येषा । अथोत्तरमिति खंडे
सूत्रितं । संजानाना उप सौटन्नाभिज्ञा दशभिर्विवस्वतः । आ०
४. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमौचमाह ॥

संजानाना उपसौटन्नाभिज्ञ पत्नीवंतो नमस्य नमस्यन् ।

रिरिकांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः सखा सख्युर्निमिषि

रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

संजानानाः । उप । सौटन् । अभिज्ञ । पत्नीऽवंतः ।

नमस्य । नमस्यन्नाति नमस्यन् ।

रिरिकांस । तन्वः । कृण्वत । स्वाः । सखा । सख्युः ।

निऽमिषि । रक्षमाणाः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां संजानानाः सम्यक् जानता देवा उपसौटन् ।

उपसौदंति प्राप्नुवंति । उपसत्तिं कृत्वा च पद्मौवंतः सपत्नीकाः
 संतो नमस्यं नमस्कारार्हमभिज्ञ, आभिमुख्येनावस्थितजानुयुक्तं
 त्वां नमस्यन् । अपूजयन् । पूजयित्वा च मर्त्युर्मित्तम्य तव
 निमिषि दर्शने निमित्तभृते सति रक्षमाणास्त्वया परिरक्ष्य-
 माणाः सखा सखायो देवाः स्वास्तन्वः स्वकौयानि शरीराणि
 रिरिक्तांसः । अनशनादिरूपेण दौक्षानियमेन रिक्तौकुर्वन्तः
 शेषयन्तः कृण्वन्त । यागानकुर्वन् । देवा वै यज्ञमतन्वतेति
 श्रुतेः ॥ नमस्यन् । नमोवरिवाश्चित्रड इति पूजार्थं क्यच् ।
 लङि बहुलं कृदस्यमाध्यागेऽपीत्यडभावः । रिरिक्तांसः ।
 रिचिर् विरेचने । लिटः कसुः । निमिषि । मिष स्पर्धायां ।
 अत्रोपमर्गवशाद्दर्शनार्थः । संपटादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 रक्षमाणाः । कर्मणि लटः शानच् । यकि प्राप्ते व्यत्ययेन
 शप् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे मन्त्रद्वयो वर्गः ॥

षष्ठोऽमृतमाह ॥

त्रि मम यद्गुह्यानि त्वे इत्पटाविदन्निहिता यज्ञियांसः ।

तेभि रक्षन्ते अमृतं सजोषाः पशून् स्थातृश्चरथं च पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः । मम । यत् । गुह्यानि । त्वे इति । इत् । पटा ।

अविदन् । निहिता । यज्ञियांसः ।

तेभिः । रक्षन्ते । अमृतं । सजोषाः । पशून् । च । स्थातृन् ।

चरथं । च । पाहि ॥ ६ ॥

त्रिः सप्त । एकविंशतिसंख्याकानि गुह्यानि रहस्यानि विदैकसमधिगम्यानि यद्यानि पदा पदानि । पद्यते गम्यते स्मर्ग एभिरिति व्युत्पत्त्या पदशब्देनात्र यज्ञा उच्यन्ते । ते चैकविंशतिसंख्याकाः । औपासनहोमवैश्वदेवादयः सप्त पाकयज्ञाः । अग्न्याधिषेदशपूर्णमासादयः सप्त हविर्यज्ञाः । अग्निहोमात् अग्निहोमादयः सप्त सोमयज्ञाः । एवमेकविंशतिसंख्याकानि यज्ञलक्षणानि पदानि हे अग्ने त्वे इत् त्वय्येव निहिता स्थापितानि । तेषां सर्वेषां त्वत्प्रधानत्वात् । न ह्यग्निमन्तरेण यागा अनुष्ठातुं शक्यन्ते । यन्नियासो यज्ञार्हार्थित्वसामर्थ्यवैदुष्यादिभिरधिकारहेतुभिर्युक्ताः । तथा चोक्तं । अर्थी समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तः कर्मण्यधिकारौति । एवंविधलक्षणोपेता यजमानास्तानि पदान्यविदन् । अलभन्त । लब्ध्वा च तेभिर्यज्ञलक्षणैः पदैरमृतममरणधर्माणं त्वां रक्षन्ते । पालयन्ति । यजन्तौत्यर्थः । संजोषास्तैर्यजमानैः समानप्रीतिस्त्वं पशून् गवाश्चादिपशून् स्थातृन् ब्रौह्मादिस्थावराणि चरथं पशुव्यतिरिक्तमन्यद्व्याणिजातमस्ति तच्च पाहि । रक्ष । तेषु हि रक्षितेषु त्वदीया यागाः कर्तुं शक्यन्ते नान्यथा । अतस्त्वमेव सुच्यस इत्यर्थः ॥ यत् । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । गुह्यानि । गुहायां भवानि । भवे कंदमोति यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः श्रे आदेशः । अविदन् । विद्वन् लाभे । लुङि लृटित्त्वादङ् । पशून् स्थातृन् । उभयत्रोभययत्स्वित्त्वं उभयथाभावात्कारण्यं कृत्वामावः ।

मममीमृचमाह ॥

विद्वाँ अग्ने वयुनानि क्षितीनां व्यानुषक् शुरुधी जीवसे
धाः ।

अंतर्विद्वाँ अध्वनो देवयानानद्रो दूतो अभवो

हविर्वाट् ॥ ७ ॥

विद्वान् । अग्ने । वयुनानि । क्षितीनां । वि । आनुषक् ।

शुरुधः । जीवसे । धाः ।

अंतःऽविद्वान् । अध्वनः । देवऽयानान् । अतंद्रः । दूतः ।

अभवः । हविःऽवाट् ॥ ७ ॥

हे अग्ने वयुनानि । ज्ञाननामैतत् इह तु ज्ञातव्ये वर्तते ।
सर्वाणि ज्ञातव्यानि विद्वान् जानंस्त्वं क्षितीनां यजमान-
लक्षणां प्रजानां जीवसे जीवितुं शुरुधः क्षुद्रूपस्य शोकस्य
रोधयिव्रीषोऽन्नान्यानुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा
विधाः । विधेहि । कुर्वित्यर्थः । एवं यजमानानन्नसमृद्धा-
न्कृत्वानंतरं हविर्वाट् तैर्देवभ्यः प्रक्तं हविर्बहन्दूतोऽभवः ।
देवानां दूतो भवामि । कौटुशस्त्वं अंतर्विद्वान् । द्यावापृथि-
व्योर्मध्ये जानन् । किं जानन् । अध्वनः । मार्गान् । कौटुशान् ।
देवयानान् । देवा येमार्गैर्यति गच्छन्ति तां ज्ञानां ब्रह्मार्थः ।
अतंद्रः । पुनर्हविर्बहनेऽप्यनलैः ॥ वयुनानि । अज गति-
क्षेपणयोः । अजियमिगोड्भ्यश्च । उ० ३. ६१. । इति कर्मण्यु-
नप्रत्ययः । अजेर्यघजपोरिति वीभावः । क्षितीनां । क्षियन्ति

निवसन्तीति क्षितयो मनुष्याः । क्षित्क्षौ च संज्ञायामिति
कर्तरि, क्षिच । अतोदात्ताद्भ्रूवांतात्क्षितिशब्दादुत्तरस्य नामो
नामन्यतरस्यामित्युदात्तत्वं । शुरुधः । शुचं रुंधन्तीति शुरुधः ।
क्षिप् चेति क्षिप् । पूर्वपदस्यात्यलोपः पृषोदरादित्वात् ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

स्वा॒धीं दि॒व आ स॒प्त य॒ज्ञो रा॒यो दुरो॒ व्य॑त॒ज्ञा अ॒जानन् ।

वि॒द॒ह॒व्यं सर॒मा दृ॒ह॒मूर्ध॑ येना॒ नु कं॒ मानु॑षी भो॒जते॑

विट् ॥ ८ ॥

सु॒ऽप्रा॒ध्यः । दि॒वः । आ । स॒प्त । य॒ज्ञोः । रा॒यः । दुरो॑ ।

वि । ऋत॒ऽज्ञाः । अ॒जान॒न् ।

वि॒द॒त् । ग॒व्यं । सर॒मा । दृ॒ह॒म् । ऊ॒र्ध्वं । ये॒न॑ । नु । कं॒ ।

मानु॑षी । भो॒ज॒ते॑ । विट् ॥ ८ ॥

स्वाध्यः शोभनकर्मयुक्ता यज्ञीर्यज्ञो महत्यः सप्त गंगाद्याः
सप्त नद्यो दिवो द्युलोकादागत्य भूम्यां प्रवहन्तीति शेषः । हे
अग्ने । ईदृग्विधा नद्यस्त्वया स्थापिताः । अग्नौ हामे सति
हि तेन लभः सूर्यो हृष्टिं करोति । तस्मिन्नर्थे स्मृतः पूर्वमु-
दाहृता । अतो वृष्टिद्वाराग्निरेव नदीः करोतीत्युच्यते । तथा
ऋतज्ञा ऋतं यज्ञं जानन्तोऽंगिरसो रायो बलनाम्नासुरेणा-
पहृतस्य गोरूपस्य धनस्य दुरो द्वाराणि गमनमार्गानजानन् ।
त्वया ज्ञातवन्तः । त्वत्साध्येन यागेन प्रीत इन्द्रो गवामन्वेषणाय
सरमां नाम देवशुनीं प्रेषितवान् । सा च सरमा गवां स्थान-

मवगत्थेद्रस्य न्यवेदयत् । इन्द्रश्च तानंगिरसो गाः प्रापयत् ।
 अत एतत्सर्वं त्वमेव कृतवान् । अंगिरोभ्यः सकाशाद्भ्यः गवि
 भवं दृष्टुं स्थूलं । बहुलमित्यर्थः । एवंविधं पयोलक्षणमूर्ध्वमन्नं
 सरमा देवशुनौ विदत् । अलभत । कमित्येतत्पादपूरणं । येन
 नु येन हि गव्येन मानुषी विट् मनोः संबन्धिनी प्रजा भोजते ।
 इदानीं भङ्गे । तद्भव्यमपि परंपरयाग्निरेव करोति ॥ स्वाध्यः ।
 सुआङ्पूर्वाद्दोषव्याजस्येनेकाच इति यणादेशः । यज्ञीः । वा
 छंदसोति पूर्वस्वर्णदोषत्वं । गयं । सर्वत्र गोरजादिप्रत्यय-
 प्रसंगे यद्वक्तव्यमिति भावार्थं यत् । ऊर्वे । उर्वी हिंसार्थः ।
 ऊर्वति क्षुधं दिनस्योत्पूर्वमन्नं । पचाद्यच् । भोजनै । भुज
 पालनाभ्यवहारयोः । अग्निं प्राप्तिं व्यत्ययेन शप् ॥

नवमीमृचमाह ॥

आ ये विश्वा स्त्रपत्यानि तस्थुः कृण्वानासो अमृतत्वाय

गातुं ।

मङ्गा महङ्गिः पृथिवी वि तस्थे माता पुत्रैरदितिर्धायसे

वेः ॥ ८ ॥

आ । ये । विश्वा । सुऽप्रपत्यानि । तस्थुः । कृण्वानासः ।

अमृतत्वाय । गातुं ।

मङ्गा । महत्सुभिः । पृथिवी । वि । तस्थे । माता । पुत्रैः ।

अदितिः । धायसे । वरिति वेः ॥ ८ ॥

य आदित्या अमृतत्वायामरणत्वसिद्धये गातुं मार्गमुपायं
 कृत्वा नासः कुर्वाणाः संतो विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्वपत्न्यानि
 शोभनान्यपतनहेतुभूतानि चतुर्दशरात्रशट्त्रिंशद्वात्रादित्या-
 नामयनादौनि कर्माण्यातस्युः । आस्थितवंतः । कृतवंत
 इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं । आदित्या अकामयंत सुवर्गं
 लोकमियामेतौति । त एतं षट्त्रिंशद्वात्रमपश्यन् । तमाहरंत
 तेनायजंतैति च । महद्भिरनुष्ठानेन महानुभावैस्तैः पुत्रैः सहिता
 माता जनयित्रादितिरदौना पृथिवौ धायसे सर्वस्य जगतो
 धारणाय मङ्गा स्वकीयेन महस्त्वेन वितस्ये । विशेषेण तिष्ठति ।
 हे अग्ने यतस्त्वं वेः । आदित्यैरनुष्ठितेषु यागेषु चरुपुरोडाशा-
 दौनि हवींश्चभक्षयः । अत एतत्सर्वं जातमिर्थः ॥ कृत्वा नासः ।
 कृवि ङिसाकरणयोश्च । व्यत्ययेनात्मनेपदं । धिन्विक्कण्वोरञ्चेत्यु-
 प्रत्ययः । तत्संनियोगेनाकारांतादेशश्च । तस्यातो लोपे सति
 स्थानिवद्भावाद्गुणाभावः । शानचक्षिच्चादंतोदात्तत्वं । आज-
 सेरसुक् । सुक् । महिस्नेत्यस्य वर्णलोपश्छांदसः । धायसे ।
 बहिष्वाधाउभ्यश्छांदसौति दधातेर्भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो
 युक् चिण्कृतोरिति युक् । वेः । वी गतिप्रजनकांत्यसनखा-
 दनेषु । लङि सिप्यदादित्वाच्छपो लुक् । बहुलं छंदस्यमाह्यो-
 गेऽपीत्युडभावः । धायस इत्यस्य वाक्यांतरगतत्वादस्य निघाता-
 भावः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अधि त्रियं नि दधुस्वारुमस्मिन्दिबो यदक्षी अमृता

अकृण्वन् ।

अध॑ चर॑न्ति॒ सिंध॑वो न सृष्टाः प्र नो॑ची॒रग्ने अरु॑षीर-

जानन् ॥ १०

अधि॑ । अ॒ग्रि॒यं । नि । द॒धुः । चारु॑ । अ॒स्मिन् । दि॒वः । यत् ।

अ॒क्षी इति॑ । अ॒मृताः । अ॒क्ष॑णन् ।

अध॑ । च॒रन्ति॑ । सिंध॑वः । न । सृष्टाः । प्र । नी॒चीः । अ॒ग्ने ।

अरु॑षीः । अ॒जानन् ॥ १० ॥

अस्मिन्नग्नौ चारुं शोभनां अग्र्यं परिस्तरणपरिषेचनादिरूपां यज्ञसंपदमधिनिदधुः । यजमानाः स्थापितवन्तः । निधाय च यद्यदाक्षी यज्ञस्याज्यभागलक्षणे चक्षुषो अक्षणन् । कुर्वन्ति । चक्षुषो वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागाविति श्रुतेः । तदानीं दिवो द्युलोकादमृता अमरणधर्माणो देवा यागसमयो जात इत्यवगम्यागच्छन्तीति शेषः । अधाज्यभागानंतरं सृष्टा अग्नेरुत्पन्नाः सिंधवो न शीघ्रं गच्छन्त्यो नद्य इव नीचीर्नितरां सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीररुषीरारोचमानाः । यद्वा निर्मलरूपाः । हे अग्ने । एवंभूतास्त्वदीया ज्वालाः चरन्ति । संचलन्ति । सर्वासु दिक्षु गच्छन्तीत्यर्थः । आगता देवाश्च प्राजानन् । अस्माकं ह्यमायेदृश्यो ज्वाला उत्पन्ना इति हृष्टाः संतः प्रकर्षेण जानन्ति ॥ अक्षी । परत्वान्नुमं बाधित्वा ई च द्विवचने । पा० ७. १. ७७. इत्यक्षिशब्दस्येकारांतादेशः । स चोदात्तः । ईत्वे कृते सकृद्गतपरिभाषया पुनर्नुम् न भवति । सर्वर्णदीर्घः । नीचीः । निपूर्वादंचतेऽर्त्त्विति गित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । अंचतेऽपसंख्यानमिति डौप् । अच इत्यकार-

लोपे चाविति दीर्घत्वं । ण्यधो चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
अरुषो । अरुषमिति रूपनाम । ऋहनिभ्यामुषच् ईत्यर्तेरुषच् ।
छंदसौवनिपाविति मत्वर्थीय ईकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टादशो वर्गः ॥

रयिर्नेति दशचं नवमं सूक्तं पराशरस्यार्षं चैष्टुभमान्नेयं ।
अनुक्रांतं च । रयिर्नेति । प्रातरनुषाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो
विनियोगः ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

रयिर्न यः पि॒ष्टवि॒त्तो व॒योधाः सु॒प्र॒णै॒ति॒श्चि॒कितु॒षो न

शासुः ।

स्यो॒न॒शी॒रति॑थि॒र्न प्रौ॒णानो॒ ह्यो॒ता॒ इव॒ स॒द्य॒ वि॒धतो॒ वि

ता॒रोत् ॥ १ ॥

रयिः । न । यः । पि॒ष्ट॒वि॒त्तः । व॒यः॒धाः । सु॒प्र॒णै॒तिः ।

चि॒कितु॒षः । न । शासुः ।

स्यो॒न॒शीः । अति॑थिः । प्रौ॒णा॒नः । हो॒ता॒ इ॒व । स॒द्य॒ ।

वि॒धतः । वि ता॒रोत् ॥ १ ॥

पिष्टवित्तः पितुः सकाशात्तस्यो रयिर्धनमिव योऽग्नि-
र्वयोधा अन्नस्य दाता । यथा पैष्टकं धनं विश्रंभेण व्यवह्रिय-
माणं सदनप्रदं भवति तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु विश्रंभेण
व्यवहृतः सन् अन्नप्रदो भवतीत्यर्थः । चिकितुषो विदुषो धर्मं

शास्त्राभिज्ञस्य शासुः शासनमिव सुप्रणौतिः सुखेन प्रणेतव्यः ।
यथा विद्वच्छासनं सर्वेष्वनुष्ठेयेषु तत्तत्संशयनिर्णयाय नौयते ।
तद्वदग्निरपि सर्वेषु यज्ञेषु प्रणीयते । यस्य स्योनशोः सुखप्रदे
गार्हपत्यायतनादौ शयानोऽतिथिनं सुखासन उपवेशितोऽर्घ-
पाद्यादिभिः सत्कृतोऽतिथिरिव प्रीणानो हविर्भिस्सर्पणीयः
सोऽग्निर्विधतः परिचरतो यजमानस्य सद्य गृहं वितारौत् ।
प्रवर्धयति ददाति वा । तत्र दृष्टान्तः । होतेव । होता होम-
कर्ताध्वर्युस्तत्तत्कर्मकरणेन फलैर्यजमानस्य गृहं यथा वर्धयति
तद्वत् ॥ पितृवित्तः । विद् लाभे । कर्मणि निष्ठा । यस्य
विभाषेतौट् प्रतिषेधः । विभाषा गमहनविदविशामिति कसा-
वस्य धातौरिटो विकल्पितत्वात् तत्रापि विशिसाहचर्यात्तौ-
दादिक एव क्तिर्दिगृह्यत इत्युक्तं । वित्तो भोगप्रत्यययोः । पा०
८. २. ५८. । इति निष्ठानत्वाभावो निपातितः । वयोधाः ।
डुधाड् धारणपोषणयोः । आतो मनिन्निति विच् । सुप्रणौतिः ।
प्रणीयत इति प्रणौतिः । कर्मणि क्तिन् । तादौ चेति मतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । पुनः सुशब्देन समासे कङ्कुहणे गतिकारक-
पूर्वस्यापि ग्रहणात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । चिकितुषः । लिटः
क्वसुः । षष्ठेप्रकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ।
शासिवसिषसौनां चेति षत्वं । शासुः । शासु अनुशिष्टौ ।
शृस्वस्त्रिहीत्यादिना विधौयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि
दृष्टव्यः । तत्र निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । स्योनशोः । स्योन-
मिति सुखनाम । स्योने सुखकरे गार्हपत्यादिस्थाने शेत इति
स्योनशोः । क्तिप् चेति क्तिप् । प्रीणानः । प्रीञ् तर्पणे ।
कर्मणि शानाचि व्यत्ययेन आ । विधतः । विध विधाने ।

विधतिः परिचरणकमेति नैरुक्ताः । तुदादित्वाच्प्रत्ययः ।
शतुरनुमं इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

दे॒वा न॒ यः स॒विता॒ सत्य॑म॒न्मा॒ क्रत्वा॑ नि॒पाति॑ ह॒जनानि॑
वि॒श्वा ।

पुरु॑प्र॒शस्तः॒ अ॒मति॑र्न॒ सत्य॑ आ॒त्मे॒व श्रे॒वी दि॒धिषा॑य्यी भूत् ॥ २ ॥

दे॒वः । न । यः । स॒विता । सत्य॑म॒न्मा । क्रत्वा॑ ।

नि॒पाति॑ । ह॒जनानि॑ । वि॒श्वा ।

पुरु॑प्र॒शस्तः । अ॒मति॑र्न॒ सत्यः॑ । आ॒त्माऽइ॒व । श्रे॒वः ।

दि॒धिषा॑य्यः । भूत् ॥ २ ॥

देवा न सविता द्योतमानः सर्वस्य प्ररक्तः सूर्य इव योऽग्निः
सत्यमन्मा सत्यज्ञाना यथार्थदर्शी सोऽग्निः क्रत्वात्मायन कर्मणा
विश्वा हजनानि । विभक्तव्यत्ययः । सर्वेभ्यः सग्रामेभ्यो
निपाति । नितरां पालयति । वज्र्या हिंस्यन्तेऽस्मिन्निपाति हजनं
संग्रामः । आप च पुरुप्रशस्तः पुरुर्भयजमानैः स्तुतोऽग्निः
रमतिर्न । रूपनामेतत् । रूपमिव सत्यो बाधराहितः । रूप्यत
इति रूपं स्वरूपं । यथा पृथिव्यादिः स्वरूपमागमापायिषु
विशेषिषु सत्स्वापि स्वयमैकरूप्यण नित्यं भवति । तद्वदग्नि
रप्युच्चावचेषु सर्वेषु कर्मसु स्वयमेक एव व्याप्य दत्ते । सोऽग्निः
श्रेवः सुखकरः । तत्र दृष्टान्तः । आत्मैव । परमप्रमास्यदतया
निरतिशयानन्दस्वरूप आत्मा यथा सर्वान्मुखयति । एतस्मैवानं-

दस्यान्यानि भूतानि मात्रमुपजीवन्ति । एष होवानंदयतीति
 च श्रवणात् । तद्दग्निरपि स्वर्गादिफलहेतुतया सुखयति ।
 एवंभूतोऽग्निर्दिधिषाय्यो भूत् । सर्वैर्यजमानैर्धारणौयो भवति ।
 परित्यागे हि वीरहस्यालक्षणो दोषो भवति । तथा च तैत्ति-
 रौयकं । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्दासयत इति ॥
 सत्यमन्त्रा । मननं मन्त्र । मन ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
 इति मनिन् । सत्यमवितथं मन्त्र यस्य । बहुब्रोहिस्वरः ।
 हजनानि । ऋजौ वर्जने । कृपृहृजौत्यादिना क्युप्रत्ययः । पुरु-
 प्रशस्तः । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते प्रहृहा-
 दोनां च । पा० ६. २. १४७. । इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । स
 ह्याकृतिगण इत्युक्तं । अमतिः । अम गत्यादिषु । अमेरतिः ।
 दिधिषाय्यः । दधातेर्दिधिषाय्यः । उ० ३. ८६. । इति साध्य-
 प्रत्ययांतो निपात्यते ॥

तृतीयामृचमाह ।

देवो न यः पृथिवीः विश्वधाया उपजेति हितमित्रो

न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वोरा अनवद्या पतिंशुष्टेव नारीं ॥ ३ ॥

देवः । न । यः । पृथिवी । विश्वधायाः । उपजेति ।

हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वोराः । अनवद्या ।

पतिंशुष्टाऽव । नारीं ॥ ३ ॥

देवो न द्योतमानः सूर्यं इव योऽग्निर्विश्वधायाः सर्वस्य
जगतो धर्ता । यथा सूर्यो वृद्धादिप्रदानेन सर्वं जगद्वत्ते ।
एवमग्निरपि यज्ञादिसाधनेन कृतस्यस्य जगतो धारयिता ।
सोऽग्निः पृथिवीं पृथिव्यामुपचेति । सर्वेषां प्रियः सत्त्वज्ञगृहादौ
निवसति । तत्र दृष्टान्तः । हितमित्रो न राजा । हितान्यजु-
क्लानि मित्राणि यस्य तादृशो राजा यथा सुखेन निवसति
तद्वत् । यथा सर्वजनमित्रो राजा । एवमग्निरपि सर्वजनमित्र
इत्यर्थः । न ह्यग्निं कश्चन द्विष्टे । यस्याग्नेः पुरःसदः पुरस्ता-
द्विष्टोऽन्त उपविशन्तः पुरुषाः शर्मसदो न वीराः पिबन्गृहि-
वर्तमानाः पुत्रा इव वर्तन्ते । पिता पुत्रानिवाग्निः स्वस्य
परिचारकावक्षतीति भावः । सोऽयमग्निरतिशयेन शुद्धः कर्म-
योग्या भवति । तत्र दृष्टान्तः । अनवद्यानिदिता पतिजुष्टेव
नारो स्वपतिना सेविता स्वीकृता योषिदिव । स यथा पाति-
ब्रत्येन शुद्धा सती सर्वकर्मयोग्या भवति । एवमग्निरपि ॥
विश्वधायाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं चेति
वचनात्कारकपूर्वादपि दधातेर्वृद्धिधाज्भ्यश्छन्दसीत्यसुन् ।
णिदित्यनुवृत्तेरातो युक् चिष्कृतोरिति युक् । मरुद्भृधादित्वा-
त्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । उगचेति । क्षि निवासगत्याः । बहुलं
छन्दसीति विकरणस्य लुक् । अनवद्या । बहुब्रुवोऽौ नञ्सुभ्या
मित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । पतिजुष्टेव । तृतीया कर्मणोति
पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । नारो । नृनरयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु
पाठात् छोनन्त आद्युदात्तः ॥

चतुर्थीसूचमाह ॥

तं त्वा नरो आ दमा नित्यमिदमग्ने मचंत क्षितिषु

ध्रुवामु ।

अधि द्यम्नं नि दधुर्भूर्यस्मिन्भवा विश्वद्युधरुणो रयोणां ॥ ४ ॥

तं । त्वा । नरः । दमे । आ । नित्यं । इदं । अग्निं । मचंत ।

क्षितिषु । ध्रुवामु ।

अधि । द्यम्नं । नि । दधुः । भूरि । अस्मिन् । भव ।

विश्वऽआयुः । धरुणः । रयोणां ॥ ४ ॥

हे अग्ने तं त्वा पूर्वोक्तगुणविशिष्टं त्वा नरो यज्ञस्य नितारो
यजमाना ध्रुवासु क्षितिषु निश्चलासु चलनरहितासु भूमिषु ।
निरुपद्रवेषु ग्रामेष्वित्यर्थः । दमे स्वर्काये यज्ञगृहे नित्यमिद-
मनवरतं समिद्धिः प्रज्वलितं कृत्वासचंत । अभिसुख्येत सेन्ते ।
किंच । अस्मिन्नग्नौ द्यम्नं हविलक्षणमन्नं भूरि चरुपुरोडाशादि-
रूपेण बहुविधमधिनिदधुः । स्थापितवंतः । एवंगुणविशिष्टो
योऽग्निः स त्वं विश्वायुरुक्तप्रकारेण सर्वान्नो भूत्वा रयोणां
धनानां धरुणो धारयिता भव । अस्मभ्यं दातुं धनानि धारये-
त्यर्थः ॥ मचंत । षच समवाये । क्वांदमो वर्तमाने लङ् । बहुलं
क्वटप्यमाड्योगेऽपौत्यडभावः । भवा । दात्रोऽतस्तिड इति
संहितायां दौघः । धरुणः । धारिर्णलुक्चेत्युनप्रत्ययः ॥

पंचमोऽमृतमहः ॥

वि॒ष्टु॒र्वी॒ प्र॒ग्न्ये म॒धवा॑नो अ॒श्विर्वि॒ सूर॒यो द॒द॒तो वि॒श्वमा॑युः ।

स॒नेम॒ वाजं॑ स॒मिधे॑ष्व॒र्यां भा॒गं दे॒वेषु॑ अ॒वसे॑ द॒धानाः॑ ॥ ५ ॥

वि । पृ॒क्षः । अ॒ग्ने । म॒घऽवा॑नः । अ॒श्वः । वि । सूर॒यः ।

द॒द॒तः । वि॒श्वः । आ॒युः ।

स॒नेम॑ । वा॒जं । सं॒ऽधे॒षु । अ॒र्यः । भा॒गं । दे॒वेषु॑ । अ॒वसे॑ ।

द॒धानाः॑ ॥ ५ ॥

हे अग्ने मघवानो हविलक्षणेन धनेन युक्ता यजमानाः
पृक्षाऽन्नानि व्यशुः । व्याप्रुवन्तु । त्वयानुगृहीताः सर्वाण्यन्नानि
लभन्तां । ये च सूरयो विद्वांसस्त्वां स्तुवति ददतश्च ये तुभ्यं हवींषि
ददतः प्रयच्छन्तो वर्तन्ते ते सर्वे विश्वमायुः सर्वं जीवितं व्यशुः ।
व्याप्रुवन्तु । वयं च समिधेषु संग्रामेष्वर्योऽरेः शत्रोः संबन्धिनं
वाजमस्रं सनेम । त्वदनुपहात्संभजेमहि । तदनन्तरं देवेषु
त्वत्प्रमुखेष्विन्द्रादिषु अवसे यगसे तदर्थं भागं हविर्भागं दधानाः
स्थापयन्तो भूयास्मेति शेषः ॥ अश्वः । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन
परस्मैपदं । बहुलं छंदमिति विकरणस्य लुक् । ददतः ।
नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुपागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्या-
द्युदात्तत्वं । सनेम । वन षण् संभक्तौ । व्यत्ययेन शः । अर्थः ।
अरिशब्दात्षष्ठ्याकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति घेर्ङि-
तोति गुणाभावे यणादेशः । अरिशब्दः अच इरितीप्रत्ययां-
तोऽतोदात्तः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं ।
कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकोनविंशे वर्गः ॥

षष्ठौमृचमाह ।

ऋतस्य हि धेनवा वावशानाः स्मदू'घ्नीः पौपयंत द्युभक्ताः ।

परावतः सुमतिं भिचमाणा वि सिंधवः समयाससुरदिं ॥६॥

ऋतस्य । हि । धेनवः । वावशानाः । स्मतेऽज'घ्नीः ।

पौपयंत । द्युभक्ताः ।

पराऽवतः । सुऽमतिं । भिचमाणाः । वि । सिंधवः ।

समया । सस्रः । अद्रिं ॥ ६ ॥

ऋतस्य हि ऋतं देवयजनदेशं प्राप्तमग्निमेव धेनवोऽग्नि-
होत्रादिहविषां दोग्धरो गावः पौपयंतः । क्षौरादिलक्षणं
गव्यमपापयन् । कौटस्थो गावः । वावशानाः । अग्निं पुनः
पुनः कामयमानाः । स्मदूघ्नीः । स्मच्छब्दो नित्यशब्दसमानार्थः ।
नित्यमूधसा युक्ताः । सर्वदाऽपयसः प्रदात्र इत्यर्थः । द्युभक्ताः ।
दिवा प्रकाशेन संभक्ताः संस्निष्टाः । तेजस्विन्य इत्यर्थः । अपि
च सिंधवः स्यंदनशीला नद्यः सुमतिमस्यान्नेः शोभनामनु-
ग्रहात्मिकां बुद्धिं भिचमाणा याचमानाः [सत्योऽद्रिं समयाद्रेः
पर्वतस्य समीपे परावतो दूरदेशादिसस्रः । विशेषेण गच्छन्ति
प्रवर्जति । अग्नये दातव्यनां हविषां निष्पत्तये प्रवहन्तीत्यर्थः ॥
ऋतस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये
षष्ठौ । वावशानाः । वशं कांतौ । यङन्ताच्छानच् । न वश
इति संप्रसारणप्रतिषेधः । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । छंदस्यु-
भययेति शानच् आर्द्धधातुकत्वादतोलोपमलोपो । अत एव

सप्तार्धधातुक्कानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते । अदूधीः ।
 अत् नित्यान्ध्रधांसि यासां । ऊधसोऽनङ् । पा० ५. ४. १११. ।
 इत्यनङादेशः समासांतः । संख्याव्ययादेर्डीप् । पा० ४. १.
 २६. । इति डौ । भमंज्ञायामङ्गोपोऽन इत्यङ्गोपः । डीपः
 पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वर एव शिष्यते । पौपयंत । पा
 पाने । अस्माद्धेतुमस्त्विति शास्त्रासाद्धेति युक् । ख्यंताङ्ग, डि
 च्चेष्टादेशादि । चक्ष्यन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं ।
 हि चेति निघातप्रतिषेधः । परावतः । परामतात् । दूरं हि
 परागतं भवति । अस्मिन्वात्वर्थे गम्यमान उपसर्गाच्छंदसि
 धात्वर्थे । पा० ५. १. ११८. । इति वतिः ॥

सप्तमीभृचमाह ॥

त्वे अग्ने सुमतिं भिच्चमाणा दिवि अवी दधिरे यज्ञियांसः ।

नक्ता च चक्रुरुषसा विरूपे कृष्णं च वर्णमरुणं च सं धुः ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुमतिं । भिच्चमाणाः । दिवि । अवीः ।

दधिरे । यज्ञियांसः ।

नक्ता । च । चक्रुः । उषसां । विरूपे इति विरूपे । कृष्णं ।

च । वर्णं । अरुणं । च । सं । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे अग्ने सुमतिं शोभनामनुग्रहात्मिकां बुद्धिं भिच्चमाणा
 याचमाना यज्ञियांसो यज्ञार्हाः सर्वे देवा दिवि द्योतमाने त्वे
 त्वयि अवी हविलक्ष्णमसं दधिरे । अस्थापयन् । अग्निदेवा-
 नामवद इति श्रुते । तदनंतरं तादृशे हविर्भुक्तायानुष्ठानाय

विरूपे विविधरूपे उषमाषःकालोपलक्षितमहर्नक्ता च नक्तं
 रात्रिं च चक्रः । अकुर्वन् । एतदेव स्पष्टयति । कृष्णं च वर्णं
 रात्र्यां श्यामलवर्णमंधकारमहुररुणमारोचनं श्वेतवर्णं तजश्च
 सधुः । सम्यक् स्थापितवन्तः ॥ त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्याः
 शि आदेशः । नक्ता । तेनैव द्वितीयाया डादेशः । उषसा ।
 तेनैव विभक्तेराकारः । धुः । डुधाज् धारणपोषणयो । लुङि
 गातिस्थेति मिचो लुक् । आत इति क्तेर्जुमादेशः । बहुलं
 छंदस्यमाख्यागेऽपौत्यडभावः ॥

अष्टमोऽनुचमाह ॥

यत्रायै म॒र्ता॒न्म॒षू॒दो अ॒ग्ने॒ ते स्या॒म॒ म॒ध॒वा॒नो व॒यं च॑ ।

ॐ॒ यै॒व॒ वि॒श्वं॒ भु॒व॒नं॒ सि॒स॒त्त्वा॒प॒प्रि॒वा॒त्रो॒द॒सी अ॒न्त॒रि॒चं॑ ॥ ८ ॥

या॒न् । रा॒ये । म॒र्ता॒न् सु॒सू॒दः । अ॒ग्ने । ते॒ स्या॒म॒ ।

म॒ध॒वा॒नः । व॒यं । च॒ ।

ॐ॒ या॒या॒ऽव॒ । वि॒श्वं॒ । भु॒व॒नं॒ । सि॒स॒त्ति॒ । आ॒प॒प्रि॒वा॒न॒ ।

रो॒द॒सी इति॑ । अ॒न्त॒रि॒चं ८

यान्मर्तान्मनुष्यान्स्मान्नायाये धनाय सुषूदः । अग्निहोत्रा-
 दिकर्मसु प्रेरयास । ते तादृशा वयं च मधवानो धनिनः स्याम ।
 भवेम । रोदसी द्यावापृथिव्यावन्तरिचं चापप्रिवान् स्वर्तजसा
 दृष्ट्युदकेन वापूरितवांस्त्वं च विश्वं भुवनं सर्वं जगत् सिसत्ति ।
 सैवसे । अनुगृह्य सर्वं रक्षसीत्यर्थः । तच्च दृष्टांतः । ॐ॒ या॒ये॒व॒ ।
 यथा ॐ॒ वा॒दे॒श्छ॒या॒त॒पा॒दि॒ज॒नि॒तं॒ क्लेशं॑ निवार्य रक्षति तद्वत् ॥

राये । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुषूदः । षूद प्रेरणे ।
 लेव्यडागमः । बहुलं कंदसौति शपः श्लुः । अथ्यस्तान्नाना-
 दिरित्याद्युदात्तत्वं । यद्भूतान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः ।
 सिसत्ति । षच समवाये । बहुलं कंदसौति शपः श्लुः । इदि-
 त्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसौत्यभ्यासस्येत्वं । आप्रपिवान् । प्रा-
 पूरणे । लिटः कसुः । वस्त्रेकाजाह्वसामितोडागमः । आतो-
 लोप इटि चेत्याकारलोपः । द्विर्वचनेऽचोति स्थानिवद्भावात्
 द्विर्भावादि ॥

नवमौचमाह ॥

अर्वाङ्गिरग्ने अर्वतो नृभिर्नृन्वीरैर्वीरान्वनुयामा त्वोताः ।

ईशानासः पिब्वित्तस्य रायो वि सूरयः शतहिमा नो

अश्रुः ॥ ८ ॥

अर्वाङ्गिभिः । अग्ने । अर्वतः । नृभिः । नृन् । वीरैः ।

वीरान् । वनुयाम् । त्वाऽऊताः ।

ईशानासः । पिब्वित्तस्य । रायः । वि । सूरयः ।

शतऽहिमाः । नः । अश्रुः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वोतास्त्वया रक्षिताः संतो वयमर्वङ्गिरस्मदीयैर-
 ष्वैरर्वतः शत्रुसंबन्धिनोऽश्वान्नृभिरस्मदीयैर्भटैर्नृन् शत्रोर्भटान् ।
 वीर्याज्जयंत इति वीराः पुत्राः । तैर्वीरान् शत्रुपुत्रांश्च वनुयाम् ।
 हन्याम । वनुष्यतिर्हंतिकर्मानवगतसंस्कारो भवति । नि०
 ५. २. । इति यास्कः । पिब्वित्तस्य पित्रादिपरंपरया लत्वस्म

रायो धनस्येशानामः स्वामिनः सूरयो विद्वांसो नोऽस्माकं पुत्राः
 शतहिमाः शतं संवत्सरान् जीवंतः संतो व्यशुः । विशेषेण
 भञ्जतां । अक्षदौयानां पुत्राणामारोग्यं दीर्घमायुश्च भवत्वित्यर्थः ॥ त्वोताः । त्वयोताः । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य
 त्वादेशः । व्यत्ययेनात्वं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । शतहिमाः । अत्र हिमशब्देन तद्वान्हेमंतो लक्ष्यते ।
 ब्राह्मणं च भवति । शतं हिमा इत्याह । शतं त्वा हेमंतानि
 धिषोयेति वावैतदाहेति । शतं हिमाः शतं हेमंतर्तवो येषां ते
 शतसंवत्सरजीविन इत्यर्थः । अशुः । अश भोजने । बहुलं
 हृदमीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमीमृचमाह ॥

ए॒ता ते॑ अ॒ग्न उ॒च॒था॒नि वे॒धो जु॒ष्टा॒नि सं॒तु म॒न॒से ह॒दे च ।

श॒केम॑ रा॒यः सु॒धुरो॑ य॒मं ते॒ऽधि अ॒र्वा दे॒वभ॑क्तं द॒धानाः ॥ १० ॥

ए॒ता । ते॒ । अ॒ग्ने । उ॒च॒था॒नि । वे॒धः । जु॒ष्टा॒नि । सं॒तु ।

म॒न॒से । ह॒दे । च ।

श॒केम॑ । रा॒यः । सु॒धुरे॑ । य॒मं । ते॒ । अ॒धि । अ॒र्वाः ।

दे॒वभ॑क्तं । द॒धानाः ॥ १० ॥

हे वेधः । मेधाविनामेतत् । मेधाविब्रह्मे । एतीचथान्ये-
 तानौदानोमस्माभिः प्रयुक्तानि स्तोत्राणि ते तव मनसे मनो-
 कृतये हृदे तद्वत्तिमतेऽतःकरणाय च जुष्टानि संतु । प्रियाणि

भवन्तु । ते ब्रव संबन्धिनः सुधुरः सुष्टु निर्वाहकस्य । यद्वा
शोभनं ध्रुवति दारिद्र्यं हिनस्तीति सुधुः । तादृशस्य रायो
धनस्य यमं नियमनं कर्तुं शक्नोति । शक्ता भूयास्य । किं कुर्वन्तः ।
देवभक्तं देवैः संभजनीयं श्रवो हविर्लक्षणमन्नमधिदधानाः ।
अग्निरुपरि धारयन्तः । अग्नौ हविर्भिर्होमं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥
उचथानि । वच परिभाषणे । रुदिविदिभ्यां किदिति । बध्नीय
मानोऽथपत्ययः कित्त्वं च बहुलवचनादस्मादपि भवति । वच्या-
दिना.संप्रसारणं । जुष्टानि । जुष्टार्पिते च छंदसि नित्यं मन्त्रे ।
पा० ६. १. २०८. २१०. । इत्याद्युदात्तत्वं । हृदे । पद्मि-
त्यादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः । शक्नोति । शक्नु शक्तौ ।
लिङ्यशिश्यङ् । सुधुरः । ध्रुवीं हिंसार्थः । क्तिप् चेति क्तिप् ।
राज्ञोप इति वकारलोपः । न पूजनादिति समासांतप्रतिषेधः ।
देवैर्भक्तं देवभक्तं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे विंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले द्वादशोऽनुवाकः ॥

त्रयोदशानुवाक एकादश सूक्तानि । तन्नोपप्रयन्त इति नवचं
प्रथमं सूक्तं । तन्नानुक्रम्यते । उपप्रयन्तो नव गोतमो राह्णगणो
गायत्रं त्विति । अस्यायमर्थः । राह्णगणनामा कश्चिद्वृषिः । तस्य
पुत्रो गोतमोऽस्य सूक्तस्य ऋषिः । गायत्रं त्वित्युक्तत्वाद्विदमुत्तरं
च गायत्रीछंदस्कं । परमाग्नेयमैन्द्रादिति परिभाषितत्वादग्नि-
देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रं छंदस्येतदादिके द्वे
सूक्ते । सूत्रितं च । आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्य उपप्रयन्त
इति सूक्ते । पा० ४. १३. । इति । आश्विनशस्त्रेऽप्येते सूक्ते
प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदेशात् ॥ पृष्ठपञ्चमस्य प्रथमेऽह्नयेत-

देव सूक्तमाज्यशस्त्रं । सूत्रितं च । उपप्रयंत इति तु प्रथमेऽ-
हन्याज्यं । आ० ७. १०. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

उपप्रयंतो अध्वरं मंत्रं वोचेम । अग्ने । आरे अस्मे च शृण्वते ॥ १ ॥

उपप्रयंतः । अध्वरं । मंत्रं । वोचेम । अग्ने । आरे ।

अस्मे इति । च । शृण्वते ॥ १ ॥

अध्वरं हिंसाप्रत्यवायरहितमग्निष्टोमादिशस्त्रमुपप्रयंत उपेत्य
प्रकर्षेण यंतो गच्छंतः । प्राप्तविच्छेदेन सम्यगनुतिष्ठंत इत्यर्थः ।
तादृशा वयमग्नेऽंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मंत्रं मननसाधन-
मेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्मेत्याशास्यते ।
कीदृशायान्ने । आरेऽस्मे च शृण्वते । चशब्दोऽप्यर्थ आरे-
शब्दात्परो द्रष्टव्यः । आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतीः
शृण्वते । अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र प्रवर्तमानोऽग्निरस्मा-
दौयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः ॥ वोचेम । ब्रुवो वचिः ।
लिङ्गाशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । शृण्वते । शतुरनुम इति
विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यः स्त्रोहितीषु पूर्यः संजग्मानामुक्लिष्टेषु । अरंचद्दाशुषे

गयं ॥ २ ॥

यः । स्त्रोहितीषु । पूर्यः । संजग्मानामुक्लिष्टेषु ।

अरंचत् । दाशुषे । गयं ॥ २ ॥

पूर्वस्त्रिरंतनो योऽग्निः स्त्रीहितेषु [बधकारिणीषु] कृष्टेषु
शत्रुभूतासु प्रजासु संजग्मानासु संगतासु सतीषु दाशुषे हवींषि
दत्तवते यजमानाय गयं धनमरक्षत् । रक्षति । तस्मै मंत्रं
वाचेमेति पूर्वेण संबंधः । स्त्रीहितेषु । णिह स्नेहने । चुरादिः ।
स्नेहयतीति बधकर्मसु पठितः । स्नेह्यते हिंस्यते प्रजा अभि-
रिति स्नेहितयः । करणं क्तिन् । तितुत्रेष्वग्रहादीना-
मिति वक्तव्यमिति वचनान्निगृहीतिर्निर्पाठितरिति वादिडागमः ।
व्यत्ययेनैकारस्येकारादेशः । क्तिनो दीर्घश्च । निष्वादाद्युदात्तत्वं ।
संजग्मानासु । समो गम्यच्छेत्यात्मनेपदे लिटः कानच् । गम-
हनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत् । कृदासि लुङ्लडलिट इति
वर्तमाने लङ् ॥

अग्निमंथने जातायानुब्रूहीत्युक्त उत ब्रुवंत्वित्येषानुवच-
नीया । प्रातर्वैश्वदेव्यामिति खंडे सूत्रितं । शिष्टेनोत्तरासुत
ब्रुवंतु जंतवः । आ० २. १६. । इति ॥ तथा साकमेधेषु मरुद्भ्यः
क्रौडिभ्यः पुरोडाशमित्यस्यामिष्टाविषैव प्रथमाज्यभागानुवक्या ।
सूत्रितंच । च मरुद्भ्यः क्रौडिभ्य उत्तरात् ब्रुवंतु जंतव इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

उत ब्रुवंतु जंतव उदग्निवृत्रहाजनि । धनंजयो रणे रणे ॥ ३ ॥

उत । ब्रुवंतु । जंतवः । उत् । अग्निः । वृत्रहा । अजनि ।

धनंजयः । रणे रणे ॥ ३ ॥

अग्निरुदजनि । अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । उतानंतरं
जंतवो जाताः सर्वे ऋत्विजो ब्रुवंतु । तमग्निं स्तुवंतु । कीदृशा-
ऽग्निः । वृत्रहा । वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हंता रणे रणे]

सर्वेषु संग्रामेषु धनंजयः शत्रुधनानां जीता ॥ धनंजयः । संग्रामायां
 भृतृवृजोति । पा० ३. २. ४६. । खच् । अरुर्हिषदजंतस्य ।
 पा० ६. ३. ६७. । इति सुम् । तितस्त्ररेणांतोदात्तत्वं । रणे
 रणे । रण शब्दार्थः । रणंति दुंदुभयोऽस्मिन्निति रणः संग्रामः ।
 वशिरण्योरुपसंख्यानं । पा० ३. ३. ५८. ३. । इत्यप् । नित्य-
 वीप्सयोरिति द्विषचनं । अस्त्रेडितानुदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

यस्य दूतो असि चये वैषि हव्यानि वीतये ।

दस्मत्कृणोष्यध्वरं ॥ ४ ।

यस्य । दूतः । असि । चये । वैषि । हव्यानि । वीतये ।

दस्मत् । कृणोषि । अध्वरं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य चये देवयजनलक्षणे गृहे देवानां
 दूतस्त्वमसि । भवसि । यस्य च हव्यानि चरुपुरोडाशादीनि
 हवींषि वीतये देवानां भक्षणाय वैषि । ममयसि । यस्य चाध्वरं
 यज्ञं दस्मत् सर्वदर्शनोयं कृणोषि । करोषि तमिष्णुहव्यमित्यु-
 त्तरया संबंधः ॥ वैषि । वी गत्यादिषु । अंतर्भावितव्यार्थास्तद् ।
 अदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वान्निघाताभावः । दस्मत् ।
 दसि दंसनदर्शनयोः । इषियुधींधोत्यादिना मक् । दस्ममित्यत्र
 मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः । कृणोषि । कृवि हिंसाकरण
 योश्च । धिन्विक्कृण्वोरच्चेत्युप्रत्ययः । तस्मिन्नियोगेन वकारस्या-
 कारः । तस्यातो लोपे सति स्थानिवद्भावात्तूपपधगुणाभावः ।
 यस्येत्यनुषंगाच्चिघाताभावः ॥

पंचमौऽमृतमाह ॥

तमि॒रसु॒हव्य॑मंगि॒रः सु॒दे॒वं स॒हसो॑ य॒हो । ज॒ना आ॒हुः

सु॒ब॒र्हिषं ॥ ५ ॥

तं । इ॒त् । सु॒ह॒व्यं । अंगि॒रः । सु॒दे॒वं । स॒ह॒सः । य॒हो

इति॑ । ज॒नाः । आ॒हुः । सु॒ब॒र्हिषं ॥ ५ ॥

हे सहसो यहो । बलस्य पुत्र । अंगिरः । अंगनादिगुण-
युक्ताग्ने । यो यजमानः पूर्वमुक्तस्तमित् तमेव यजमानं सुहव्यं
शोभनहविष्कं सुदेवं शोभनदैवतं सुबर्हिषं । बर्हिरिति यज्ञ-
नाम । शोभनयज्ञं च जनाः सर्वे मनुष्या आहुः । कथयन्ति ॥
सुहव्यमित्यादिषु नउसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सहसो
यहो । सुवामंत्रित इति परांगवद्भावात्षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्या-
ष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचम एकविंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृतमाह ॥

आ च ब॒र्हा॒सि ता॑ इ॒ह दे॒वा उप॑ प्र॒श॒स्तये॑ । ह॒व्या सु॒चंद्र

वी॒तये॑ ॥ ६ ॥

आ । च । ब॒र्हा॒सि । ता॑ । इ॒ह । दे॒वा । उप॑ । प्र॒श॒स्तये॑ ।

ह॒व्या । सु॒चंद्र । वी॒तये॑ ॥ ६ ॥

हे सुचंद्र शोभनाह्लादनाग्ने तान्देवानिहास्मिन्कर्मण्युपास्म-
न्नामीपं प्रशस्तये स्तुतयः आवर्हासि च । आवह प्रापय च ।

आगतेभ्यस्तेभ्यो हव्या हव्यानि चरुपुरोडादाशीनि हवींषी वीतये
 भक्षणाय प्रापयेत्यर्थः । बहसि । बह प्रापणे । लेख्याङागमः ।
 प्रशस्तये । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । नितुत्रेतीदृप्रतिषेधः ।
 अनदितामिति नलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्ररत्वं ।
 सुचंद्र । ऋत्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्र इति सुट् ॥

मममीमृचमाह ॥

न योर्^१प^२व्दि^३र^४श्व^५ः शृ^६खे रथ^७स्य क^८चन । यद^९ग्ने यासि^{१०}

दू^{११}त्यं ॥ ७ ॥

न । योः । उप^१व्दिः । अश्व^२ः । शृ^३खे । रथ^४स्य । क^५त् । चन ।

यत् । अग्ने । यासि^१ । दू^२त्यं ॥ ७ ॥

हे अग्ने यद्यदा दूत्यं देवोनां दूतत्वं यासि । प्राप्नोषि ।
 कच्चन कदाचन तदानीं सर्वदापि योर्गच्छतस्तव रथस्याश्वो-
 ऽश्वैरुत्पादित उपव्दिः अवणार्हः शब्दो न शृखे । न श्रूयते ।
 रथस्य शीघ्रगमननास्माभिः शब्दो नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ योः ।
 या प्रापण इत्यस्मात् यो हे च । उ० १. २१. । इत्यौणादिकः
 कुप्रत्ययः । बहुलवचनाद्भिर्भावाभावः । उपव्दिरित्येतत् श्रोतु-
 मर्हस्य शब्दस्याख्या । तथा च तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यं
 सशब्दमुपव्दिमत् । तै० प्रा० २. ११. । इति । शृखे । श्रु
 श्रवणे । कर्मणि लटि श्रुवः शृ चेति व्यत्ययेन श्रुः शृभावश्च ।
 लापस्त आत्मनेपदेष्विति तलापः । ऋश्रुवोः सार्वधातुक इति
 यणादेशः ॥

अष्टमोऽमृतमाह ॥

त्वोतीं वाज्यङ्गयोऽभि पूर्वस्मादपरः । प्र दाश्वान् अग्ने

अस्थात् ॥ ८ ॥

त्वाऽजतः । वाजी । अङ्गयः । अभि । पूर्वस्मात् । अपरः ।

प्र । दाश्वान् । अग्ने । अस्थात् ॥ ८ ॥

यः पुरुषः पूर्वस्मात् स्वस्मादधिकारादपरो निकृष्टो भवति ।
हे अग्ने म इदानीं दाश्वान् तुभ्यं हवींषि दाता सन् त्वात्-
स्वयातो रक्षिता वाज्यन्वान् अङ्गयो लज्जारहितः । एवंभूतः
सन् अभि प्रास्थात् । ऐश्वर्यमभिप्राप्य प्रातिष्ठति । सर्वोत्कृष्टो
भवत्यर्थः ॥ अङ्गयः । ङो लज्जायां जिङ्गतीति ङयः । न
ङ्गयाऽङ्गयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । दाश्वान् । दाश्व दाने ।
दाश्वान् साह्वानिति क्लृप्तप्रत्ययांता निपातितः ॥

नवमोऽमृतमाह ॥

उत द्युमत्सुवीर्यं ब्रह्मदेवे विवाससि । देवेभ्यो देव दाशुषे ॥ ९ ॥

उत । द्युमत् । सुवीर्यं । ब्रह्मत् । अग्ने । विवामसि । देवेभ्यः ।

देव । दाशुषे ॥ ९ ॥

उत अपि च हे देव द्योतमानाग्ने देवेभ्यो दाशुषे चरुपुरो-
डाशादीनि हवींषि दत्तवते तस्मै यजमानाय ब्रह्मत्प्रीडं धनं
विवामसि । गमयितुमिच्छामि । प्रापयसीति यावत् । कौटुशं ।
द्युमत् । अतिशयेन दीप्तं । सुवीर्यं । शोभनवीर्योपेतं ।
सुवीर्यं । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विवामसि । वा

गतिगंधनयोः । मनि द्विर्भावे सन्यत इतीत्वं । दाशुषे । चतुर्थ्य-
कचचनं वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसि वसोनां
चेति प्रत्वम् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे द्वाविंशो वर्गः ॥

जुषस्वेति पंचचं द्वितीयं सूक्तम् । अनुक्रांतं च । जुषस्व
पंचेति । ऋष्याद्याः पूर्ववत् ॥ प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्व-
सूक्तेन सहोक्तः सूक्ताविनियोगः । पशौ स्तोकानुवचन आद्या
विनियुक्ता । सूत्रितं च । प्रेषितः स्तोकेभ्योऽन्वाह जुषस्व
सप्रथस्तमम् । आ० ३. ४. । इति ॥

तामितां सूक्ते प्रथमासृचमाह ॥

जुषस्व सप्रथस्तमं वचो देवप्सरस्तमम् । हव्या जुह्वान
आमनि ॥ १ ॥

जुषस्व । सप्रथस्तमम् । वचः । देवप्सरस्तमम् । हव्या ।
जुह्वानः । आमनि ॥ १ ॥

हे अग्ने सप्रथस्तममातिशयेन विस्तृणीं वचः स्तोत्रलक्षण-
मस्मदीयं वचनं जुषस्व । सिदस्व । कोटशं । देवप्सरस्तमम् ।
देवानां प्रोणयितृतमम् । किं कुर्वन् । आमनि तवास्ये हव्या
हव्यानि स्ताकलक्षणानि हवींषि जुह्वानः प्रक्षिपन् । इमानि
स्ताकलक्षणानि हवींषि वृथा मा भुवन् तत्सर्वं त्वदीयेन मुखेन
स्वाकुर्वित्थर्थः ॥ देवप्सरस्तमम् । स्पृ प्रोतिबलनयोः । देवान्
स्पृणोति प्रोणयतीति । देवप्सराः । गतिकारकयोरपि पूर्वप्रद-
प्रकृतिस्वरत्वं चेत्यमुन् पूर्वप्रदप्रकृतिस्वरत्वं च । रकाराकारद्वौ

स्थानविपर्ययः । अतिशयेन देवस्य देवस्यस्तमः । जुहानः ।
जुहोतेत्यर्थेन शानच् । अभ्यस्तानामादिरत्यादुदात्तत्वं ।
आसनि । पद्वित्यादिनास्यशब्दस्यासन् अदेशः ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

अथा ते अंगिरस्तमग्ने वेधस्तम प्रियं । वोचेम ब्रह्म
सानमि ॥ २ ॥

अथ । ते । अंगिरस्तम । अग्ने । वेधस्तम । प्रियं ।
वोचेम । ब्रह्म । सानमि ॥ २ ॥

हे अंगिरस्तम । अतिशयेनांगनादिगुणयुक्त । यदा ।
अंगिरसां वरिष्ठ । वेधस्तम । वेधा इति मेधाविनाम ।
अतिशयेन मेधाविन्नग्ने । अथानंतरं ते तुभ्यं सानमि संभजनीयं
प्रियं प्रीतिकरं ब्रह्म स्तोत्रं वोचेम । वक्तारो भूयास्म ॥
वोचेम । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः । सानमि । वन
षण् संभक्तौ । सानमि वर्णसौत्याटावसिचप्रत्यायांतो निपात्यते ॥

तृतीयासृचमाह ॥

कस्मै जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः ।

को ह कस्मिन्नमि श्रितः ॥ ३ ॥

कः । ते । जामिः । जनानां । अग्ने । कः । दाश्वध्वरः ।

कः । ह । कस्मिन् । अमि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने जनानां मनुष्यानां मध्ये ते तव को जामिः ।
 को बंधुः । त्वं सर्वगुणैरधिकोऽसि । तवानुरूपो बंधुर्नास्तीति
 भावः । को दाशध्वरः । दाशुदंतोऽध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः ।
 त्वां यष्टुमपि समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । को ह त्वं ।
 कथंभूतस्त्वमौदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायम इत्यर्थः । कस्मिन् स्थाने
 अत्र आश्रितोऽमि वर्तसे तत्स्थानमपि न केनचित् ज्ञायते ।
 अतस्त्वमस्माभिर्मानुष्यैः कथमुपलब्धव्य इत्यग्निः प्रशस्यते ॥
 दाशध्वरः । दाशु दाने । उणादयो बहुलमिति बहुलवचना-
 कर्मण्युणप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यणादेश
 उदात्तस्वरितयोर्भणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।

सखा सखिभ्य ईड्यः ॥ ४ ॥

त्वं । जामिः । जनानां । अग्ने । मित्रः । असि । प्रियः ।

सखा । सखिभ्यः । ईड्यः ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वमुक्तप्रकारेणाचिंत्यरूपोऽप्यनुग्रहीतृतया सर्वेषां
 जनानां जामिर्बंधुरासि । तथा प्रियः प्रीणयिता त्वं यजमानानां
 मित्रः प्रमोतेस्त्रायकोऽसि । ईड्यः स्तुतिभिः स्तुत्यस्त्वं सखिभ्यः
 समानस्थानेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सखा सखिवदत्यंतं प्रियोऽसि ॥
 जामिः । जमु अदने । जमंति सहैकस्मिन्पात्रेऽदंतीति जामयो
 बंधवः । जनिघसिभ्यामिण् । उ० ४. १३१. इति विधीयमान
 इण् बहुलवचनादस्मादापि द्रष्टव्यः । ईड्यः । ईड स्तुतौ ।
 ईड्यंददृशंसदुहां प्लत इत्याद्युदात्तत्वं ।

पंचमीऽष्टकमाह ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वां ऋ॒तं ब्र॒ह्मत् ।

अ॒ग्ने॒ यत्ति॑ स्वं द॒मं ॥ ५ ॥

यज॑ । नः । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तं । ब्र॒ह्मत् ।

अ॒ग्ने॑ । यत्ति॑ । स्वं । द॒मं ॥ ५ ॥

हे अग्ने नोऽस्मदर्थं मित्रावरुणा । एतत्संज्ञी देवौ यज । हविषा पूजय । तथा देवानिन्द्रादौन्यज । पूजय । ऋतं सत्यं यथार्थफलं यज्ञं च यजित्येतदर्थं ब्रह्म प्रोढं स्वकीयं दमं यज्ञगृहं यत्ति । यज संगच्छस्व । त्वय्यतर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते ॥ यजा । इत्युच्यतेऽतस्तिङ् इति संहितायां दौर्घत्वं । देवान् । दौर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्य कृत्वं । आतोऽटि नित्यमित्यनुनासिक आकारः । यत्त्वलोपी । यत्ति । यजेर्बहुलं छंदसौतिशपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

का त इति पंचचं तृतीयं सूक्तं । का त इत्यनुक्रांतं । राहुगणो गोतम ऋषिः । त्रिष्टुप् छंदः । अग्निर्देवता ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छंदशीदमादिके द्वे सूक्ते ॥ सूत्रितं च । उप प्रजिन्वन्निति त्रोणि का त उपेतिरिति सूक्ते ॥ आ० ४ं १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येत प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमाऽष्टकमाह ॥

का त उपेतिर्मनसो वराय भुवदग्ने शंतमा का मनोषा ।

को वा यज्ञैः परि दत्तं त आप केन वा ते मनसा

दाशेम ॥ १ ॥

का । ते । उपेति । मनसा । वराय । भवत् । अग्ने ।

शंतमा । का । मनौषा ।

कः । वा । यज्ञैः । परि । दत्तं । ते । आप । केन । वा । ते ।

मनसा । दाशेम ॥ १ ॥

हे अग्ने ते तव मनसा वराय निवारणायाम्नास्वस्थापनाय कोपेति भवत् । कीदृशमुपगमनं भवेत् । न क्याप्यास्ति । तवोचितमुपगमनं वयं कर्तुं न शक्नुम इति भावः । मनौषा स्तुतिः शंतमा तवातिशयेन सुखकरा का कीदृशी भवेत् । तवोचिता स्तुतिरपि नास्तीत्यर्थः । को वा यजमानो यज्ञैस्तुव संबंधिभार्यागेर्दत्तं वृद्धिं बलं वा पर्याप । पर्याप्नात् । न कोऽप्येत्यर्थः । तवोचितान्यागाननुष्ठाय तैः फलं प्राप्यत इत्येतदपि दुर्घटमेवाति भावः । उपगमनादिकं तावदास्तां । तस्य सर्वस्य साधनभूतं मन एवास्माकं दुर्लभमित्याह । केनेति । हे अग्ने ते तुभ्यं केन मनसा कीदृश्या बुद्ध्या दाशेम । हवींषि प्रयच्छाम । तवोपगमनाद्यनुरूपं मनोऽस्माकं नोत्पद्यत इत्यर्थः । उपेति । तादौ चेति गतेः प्रकृति स्वरत्वं । वराय । वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्न हवदनिश्चयगमश्चेत्यप् । तस्य पित्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । भवत् । लेख्यडागमः । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिडौति गुणप्रतिषेधः । दत्तं । दत्तं वृद्धौ । भावे करणे वा घञ् । जित्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

एह्यग्ने इह होता नि षोढादंध्यः सु पुरेता भवानः ।

अवतां त्वा रोदसी विश्वमिन्वे यजां महे सोमनसाय

देवान् ॥ २ ॥

आ । इहि । अग्ने । इह । होता । नि । षोढ । अदंध्यः ।

सु । पुरःऽएता । भव । नः ।

अवतां । त्वा । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वंऽइन्वे ।

यज । महे । सोमनसाय । देवान् ॥ २ ॥

हे अग्ने । एहि । आगच्छ । इहास्मिन्यज्ञे होता देवा-
नामाह्वाता सन्निषीद । उपविश । नोऽस्माकं पुरेता पुरतो
गता सु भव । सुष्ठू भव । यस्मात्त्वमदंध्यः । राक्षसादिभि-
रहिंष्योऽमि । तादृशं त्वां विश्वमिन्वे सर्वं व्याप्नुवत्यौ रोदसी
द्यावापृथिव्यौ त्वा त्वामवतां । रक्षतां । आगत्योपविश्य च
द्यावापृथिवीभ्या रक्षितश्च सन् महे महते सोमनसाय सोमन-
साय देवान्दानादिगुणयुक्तानिन्द्रादीन्यज । हविर्भः पूजय ॥
निषोद । संदरप्रतेरिति षत्वं । सोमनसाय । सुमनसोऽभावः
सोमनसं । तस्येदमिति संबंधसामान्य इत्यण्प्रत्ययः । स चात्र
भावलक्षणे संबंधविशेषे पर्यवस्यति । यद्वा ज्ञायनांतयुवा-
दिभ्याऽण् । पा० ५, १, १३०, । इति भावेऽण् । युवादिष्वस्य
पाठा द्रष्टव्यः ॥

तृतीयासुचमाह ॥

प्र सु विश्वा॑न्व॒क्ष॒मो ध॒क्ष्य॒ग्ने भ॒वा य॒ज्ञाना॑म॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा ।
 अथा व॑ह सोम॑पतिं ह॒रि॒भ्यामा॑तिथ्य॒मस्मै च॒क्रम॑
 सु॒दा॒व्ने ॥ ३ ॥

प्र । सु । विश्वा॑न् । र॒क्ष॒सः । ध॒क्षि॑ । अ॒ग्ने । भ॒व ।
 य॒ज्ञाना॑ । अ॒भि॒श॒स्ति॒पा॒वा ।
 अथ॑ । आ । व॒ह । सोम॑पतिं । ह॒रि॒भ्यां । आ॒ति॒थ्यं ।
 अ॒स्मै । च॒क्रम॑ । सु॒दा॒व्ने ॥ ३ ॥

हे अग्न्ये विश्वान्सर्वान्वक्षमो राक्षसाग्र सु धक्षि । प्रकर्षेण दह । दग्ध्वा च यज्ञानामस्माभिरनुष्ठेयानां यागानामभिशस्तिपावाभिशस्तेहिंसायाः पाता रक्षिता भव । अथानंतरं सोमपतिं सर्वेषां सोमानां पालकमिंद्रं हरिभ्यां तदीयाश्वभ्यामावह । अस्मद्यज्ञं प्रापय । आगतायास्मै सुदाव्ने शोभनस्य फलस्य दातु इन्द्रायातिथ्यमतिथ्यहे सत्कारं चक्रम । कुर्मः ॥ धक्षि । दह भस्मीकरणे । बहुलं छंदसोति शपो लुक् । दत्वभष्भावकत्वषत्वानि । अभिशस्तिपावा । शसु हिंसायां । अस्मादभिपूर्वाद्भावे क्तिन् । अभिशस्तेः पातीत्यभिशस्तिपावा । पा रक्षणे । आतो मनिन्निति वनिप् । सोमपतिं । पत्यावैश्वर्य इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुदाव्ने । पूर्ववद्दत्तातेर्वनिप् । अक्षोपोऽन इत्यकारलोपः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्रजावता वचसा वज्रिरासा च हुवे नि च सत्सो ह देवैः ।

वेपि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बाधि प्रयंतर्जनितवसूनां ॥ ४ ॥

प्रजाऽवता । वचसा । वज्रिः । आसा । आ । च । हुवे ।

नि । च । सत्सि । इह । देवैः ।

वेपि । होत्रं । उत । पोत्रं । यजत्र । बाधि । प्रयंतः ।

जनितः । वसूनां ॥ ४ ॥

प्रजावता यजमानेभ्यो दातव्यापत्यादिफलोपेतेन वचसा
स्तात्रेण स्तुतः सन् याऽग्निरासास्यस्थानोयया ज्वालाया वज्रि-
देवेभ्यो हविषां वोढा तमग्निमा च हुवे । आह्वयामि । आहृतः
सन् त्वमिहार्हस्मिन्कर्मणि देवैरन्यैः सह निसत्सि च । निषीद
च । निषद्य च हे यजत्र यजनोयाग्ने होत्रं होत्रा क्रियमाणं
कर्म उत अपि च पोत्रं पोत्रा कृतं कर्म च वेपि । कामयस्व ।
वसूनां धनानां प्रयंतः । प्रकर्षणं नियंतः । वसून्यस्मदायतानि
कुर्वन् । जनितः । आहुतिद्वारा सर्वस्य जनयितरग्ने बोधि ।
अस्मान्वाधय ॥ आसा । पद्मिन्त्यादिनास्यशब्दस्यासन्नादेशः ।
सुपां सुलुगिति ढतियाया डादेशः । टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरैण
विभक्तेरुदात्तत्वं । हुवे । ह्रजा लटि बहुलं कंदसोति सप्रसारणं ।
बहुलं कंदसोति शपो लुक् । चवायोगे प्रथमेति निधातप्रति-
षेधः । बाधि । बुध अवगमने । अस्माख्यंताच्छंदस्युभयथेति
हेराक्षधातुकत्वात्परिनिर्णयित णिलोपः । हुक्कभ्यां ह्राक्षः ।
धातोरेत्यलोपश्छांदसः । हेरपित्वात्तस्यैव स्वरः शिष्यते ॥

एकादशिनस्याग्नेयस्य पशोर्यथा विप्रस्येत्येषा पशुपुरोडाशस्य
याज्या । सूत्रितं च प्रदानानामिति खंडे । यथा विप्रस्य मनुषो
हविर्भिः प्र कारवो मनना वच्यमानाः । ओ० ३. ७. ॥ इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भिर्देवा अयंजः कविभिः कविः
सन् ।

एवा हीतः सत्यतर त्वमद्यान्मि मंद्रया जुह्वा यजस्व ॥ ५ ॥

यथा । विप्रस्य । मनुषः । हविःभिः । देवान् । अयंजः ।

कविभिः । कविः । सन् ।

एव । हीतरिति । सत्यतर । त्वं । अद्य । अन्मि । मंद्रया ।

जुह्वा । यजस्व ॥ ५ ॥

कविः क्रांतदर्शी सन्कविभिर्मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः सह
विप्रस्य मेधाविना मनुषो मनोर्यज्ञे हविर्भिस्वरूपुरोडाशादिभिर्हे
अग्ने यथा देवानयजः । एवमेव हीतर्हीमनिष्पादक सत्यत-
रातिशयेन सत्सु साधो अग्ने त्वमद्यान्मिन्यज्ञे मंद्रया हर्षयित्वा
जुह्वा होमसाधनभूतया सुचा यजस्व । देवान्हविर्भिः पूजय ॥
मनुषः । मन ज्ञाने । बहुलमन्यत्वापोति मनेरुसिन्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

कथेति पंचचं चतुर्थं सूक्तं त्रैष्टुभं गोतमस्वार्पमाण्यं ।
अनुक्रांतं च । कथेति ॥ प्रातरनुवाकाग्निनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन
सहोक्तः सूक्तविनियोगः ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

कथा दाशेमाग्नये कास्मै देवजुष्टोच्यते भामिने गौः ।

यो मर्त्येषु अमृतः ऋतावा होता यजिष्ठ इत्युक्तोति

देवान् ॥ १ ॥

कथा । दाशेम । अग्नये । का । अस्मै । देवजुष्टा । उच्यते ।

भामिने । गौः ।

यः । मर्त्येषु । अमृतः । ऋतावा । होता । यजिष्ठः । इत् ।

उक्तोति । देवान् ॥ १ ॥

अस्मा अग्नये कथा दाशेम । [कथं हविषीषि दद्याम ।
अग्नेरनुरूपं यज्ञं कर्तुमशक्ता वयमित्यर्थः । अथवास्मै भामिने
तेजस्विनेऽग्नये देवजुष्टा सर्वैर्देवैः सेवितव्या वाक् स्तुतिरपि का
कीदृश्युच्यते । तादृशीं स्तुतिमपि कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः ।
अमृतो मरणरहित ऋतावा ऋतवान् सत्यवान्यज्ञवान् होता
देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा यजिष्ठोऽतिशयेन यष्टा ।
एवंभूतो योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मस्वस्मात् वर्तमानः सन्दे-
वानित्कृणोति । हविर्भिर्युक्तान्करोत्येव तादृशयाग्नये कथा
दाशेमेति पूर्वेणान्वयः ॥ कथा । या हेतौ च कंदसौति
याप्रत्ययः । भामिने । भा दौप्तौ । अर्तिस्तुस्वित्यादिना
मन्प्रत्ययः । ततो मत्वर्थीय इनिः । ऋतावा । कंदसौवनिपाविति
मत्वर्थीयो वनिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यो अ॒ध्व॒रेषु श॑ंत॒मः ऋ॒ता वा॒ होता॒ त॒मू न॒मो॒भिरा

क॒णु॒ध्वं ।

अ॒ग्नि॒र्य॒ज्ञे॒र्म॒र्ता॒य दे॒वान् न॒स च॒ बो॒धा॒ति॒ मन॑सा॒ य॒जा॒ति ॥२॥

यः । अ॒ध्व॒रेषु॑ । श॑ंत॒मः । ऋ॒तऽवा॑ । हो॒ता । तं ।

उ॑ इति॑ । न॒मोऽभिः॑ । वा । क॒णु॒ध्वं ।

अ॒ग्निः । यत् । वेः । म॒र्ता॒य । दे॒वान् । सः । च॒ बो॒धा॒ति ।

मन॑सा । य॒जा॒ति ॥२॥

योऽग्निरध्वरेषु यागीषु शंतमोऽतिशयेन सुखकारी ऋतावा सत्यवान् । यथार्थदर्शीत्यर्थः । होता देवानामाह्वाता भवति । हे ऋत्वग्यजमानाः । ययं तमू तमेवाग्निं नमोभिः स्तोत्रैराकणुध्वं । अभिमुखीकुरुत । यद्यदायमग्निर्मर्ताय मनुष्याय यजमानार्थं देवान्तेः । वेति गच्छति । तदानीं सोऽग्निर्यष्टव्यान्सर्वान्देवान्बोधाति च ॥ जानाति च । ज्ञात्वा च मनसा नमसा तान्यजाति । हविर्भिः पूजयति । अतस्तमेवाग्निमःकणुध्वमिति योज्यं ॥ वेः । वी गत्यादिषु । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लङ् । तिङां तिङो भवन्तीति प्रथमपुरुषैकवचनस्य मध्यमपुरुषैकवचनादेशः । बोधाति । बूध अवगमने । लेख्याडानमः । शपः पिप्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः । मनसा । सकारनकारयोः स्नानविपर्ययः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

स हि क्रतुः स मर्यः स साधुर्मित्रो न भूदङ्गुतस्य रथीः ।

तं मेघेषु प्रथमं देवयन्तीर्विश उप ब्रुवते दक्षमारीः । ३ ॥

सः । हि । क्रतुः । सः । मर्यः । सः साधुः । मित्रः न ।

भूत् । अङ्गुतस्य । रथीः ।

तं । मेघेषु । प्रथमं । देवयन्तीः । विशः । उप । ब्रुवते । दक्षं ।

आरौः ॥ ३ ॥

स ह्यग्नि क्रतुः कर्मणां कर्ता । स एव मर्या मारयिता विश्वस्योपसंहर्ता साधुः साधयितोत्पादयितापि स एवाङ्गुतस्या-
भूतस्यालम्बस्य धनस्य रथी रंहयिता प्रापयिता भूत् । भवति ।
तत्र दृष्टान्तः । मित्रो न । तथा सखा धनानि प्रापयति तद्वत् ।
एवंभूतो योऽग्निस्तमेव मेघेषु यज्ञेषु देवयन्तीर्देवयन्त्यो देवाना-
त्मन इच्छन्त्यो विश्वः प्रजाः प्रथममुपब्रुवते । स्तुतिभिरुपेत्य
प्रधानभूत इति कथयन्ति । कौटुश्यो विश्वः । दक्षं दर्शनौयं
तमम्बिमारौर्गच्छन्त्यः । भजन्त्य इत्यर्थः ॥ मर्यः मृड्
प्राणत्यागि । अस्मादन्तर्भावितव्यार्थाच्छन्दसि निष्कर्षेत्यादौ
निपातनाद्यत् । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तारि
द्रष्टव्यः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । देवयन्तीः । वा कन्दसीति
पूर्वसवर्णदोर्घत्वं । आरौः । ऋ गतौ । जनिघसिभ्यामिण्
इति बहुलग्रहणादस्मादपीणप्रत्ययः । कृदिकारादक्त्वन इति
ङीष् । वा कन्दसीति पूर्वसवर्णदोर्घत्वं । व्यस्येनाद्युदात्तत्वं ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

स नो नृणां नृतमो रिशादा अग्निर्गिरोऽवसा वेतु धीतिं ।

तना च ये मघवानः शविष्ठा वाजप्रसूता इषयंत

मन्म ॥ ४ ॥

सः नः । नृणा नृतमः । रिशादाः । अग्निः । गिरः ।

अवसा । वेतु । धीतिं ।

तना । च । ये । मघवानः । शविष्ठाः । वाजप्रसूताः ।

इषयंत । मन्म ॥ ४ ॥

नृणां यज्ञस्य नेतृणां मध्ये नृतमोऽतिशयेन नेता रिशादा रिशानां शस्त्राणामशा भक्षयिता । यद्वा रिशतां हिंसताममिता निरसिता । एवंविधः सोऽग्निर्नोऽस्माकं गिरः स्तुतीरवसा हविर्लक्षणेनाग्नेन युक्ता धीतिं कर्म च वेतु । कामयतां । अपि च ये यजमानास्तना । धननामैतत् । विस्तृतेन धनेन मघवानो धनवन्तः शविष्ठा अतिशयेन बलिनश्च भन्तो वाजप्रसूताः प्रसूतं प्रेरितं वाजो हविर्लक्षणमन्नं येस्तादृशा भूत्वा मन्माग्नेर्नन- रूपं स्तोत्रमिषयंत । एषयन्ति । ऋत्विग्भिः कारयितुमिच्छन्ति । तेषामपि स्तुतिमग्निः कामयतामिति भावः ॥ नृणां । नृ चेत्युभयथाभावाद्दीर्घाभावः । नामन्यतरस्यामिति नाम उदा-त्तत्वं । तना । तनु विस्तारे । पचाद्यच् । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुलुगित्वाकारः । घृषादेराकृतिगणत्वाद्वाद्युदात्तत्वं । शविष्ठाः । शव इति बलनाम । अस्मायाम्भेति मत्वर्थीयो

विनिः । तत आतिशयनिक इष्टन् । विन्मतोर्लुगिति विनो
लुक् । टेरिति टिलोपः । इष्टनो निच्चादाद्युदात्तत्वं ।
इषयंत । इषु इच्छायां । अस्माख्यंताच्छांदसौ लङ् । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्त्री लघूपधगुणाभावः । अदुपदेशात्-
सावंधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते ।

पंचमोऽष्टकमाह ॥

एवाग्निर्गोतमेभिर्ऋतावा विप्रैभिरस्तोष्ट जातवेदाः ।

स एषु द्युन्नं पीपयत्स वाजं स पुष्टिं याति त्रोषमा

चिकित्वान् ॥ ५ ॥

एव । अग्निः । गोतमेभिः । ऋतऽवा । विप्रैभिः । अस्तोष्ट ।

जातऽवेदाः ।

सः । एषु । द्युन्नं । पीपयत् । सः । वाजं । सः । पुष्टिं ।

याति । जाषं । आ । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

ऋतावा ऋतवान्यन्नवान् जातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो
वायमग्निर्वि प्रे भिर्मधाविभिर्गोतमेभिर्गोतमै ऋषिभिरैवमुक्ते न
प्रकारेणास्तोष्ट । स्तुतोऽभूत् । स्तुतस्य सोऽग्निरेषु गोतमेषु द्युन्नं
द्योतमानं सोमं पीपयत् । अपिबत् । यद्वा । तानृषीनपाययत् ।
तथा सोऽग्निर्वाजं हविलक्षणमन्नं पीपयदीत्येव । एवं समलक्षणं
चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविष्य स्त्रीकृत्य सोऽग्निर्जोषमस्माभिः
कृतं सेवनमाचिकित्वान् । आ संमताज्जानन् पुष्टिं याति ।
पोषं प्राप्नोति । यद्वा । अस्माकं धनानि पोषं प्रापयतु ॥

भातमेभिः । ऋष्यंधकृष्टिणिकुरुभ्यश्चेति वियितस्त्राणोऽचिभृगु-
कुत्सवसिष्ठगोतमांगिरोभ्यश्च । पा० २. ४. ६५. । इति बहुउ-
लुक् । अस्ताष्ट । स्तौतिः कर्मणि लुङि चिणभावश्छांदसः ।
पोपयत् । पा पाने । श्र्यंताङ्गुङि च्छेष्टडादि । जोषं । जुषी
प्रोतिसेशनयोः । भावे घञ् । जित्वादाद्यदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे पंचविंशो वर्गः ॥

अभि त्वेति पंचर्वं पंचमं सुक्तं गोतमस्यार्षमाग्नेयं गायत्रं ।
तथा चानुक्रांतं । अभि त्वा गोयत्रं त्विति । विनियोगो
लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमाभ्युचमाह ॥

अभि त्वा गोतमा गिरा जातवेदो विचर्षणे । द्युन्नेरभि

प्र णोनुमः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । जातवेदः । विचर्षणे ।

द्युन्नेः । अभि । प्र । णोनुमः ॥ १ ॥

हे जातवेदो जातानां वेदितर्विचर्षणे विशेषेण सर्वस्य
द्रष्टः । एवंभूताग्ने त्वा त्वां गोतमा अस्य सूक्तस्य द्रष्टा गोतम
ऋषिः । ऋषेरेकत्वेऽपि पूजार्थं बहुवचनं । गिरा स्तान्न-
लक्षणया वाच.भ्याभिसुख्येनास्तौदिति शेषः । तद्वद्वयमपि
त्वां द्युन्नेस्त्वदोयगुणप्रकाशकैर्भैरभि प्रणोनुमः । आभि-
सुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ नोनुमः । ए स्तुतौ । अम्यः द्यङ्लु-
गंताङ्गट् । उपसर्गादिसमासेऽपीति णत्वं ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

तमे त्वा गोतमो गिरा रायस्कामो दुवस्यति ।

द्युम्नैरभि प्र षोनुमः ॥ १ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । गोतमः । गिरा । रायःस्काम ।

दुवस्यति । द्युम्नैः । अभि । प्र । षोनुमः ॥ २ ॥

रायस्कामो धनकामो गोतमो यमग्निं गिरा स्तुत्या
दुवस्यति । परिचरति । तसु तमेव त्वां द्युम्नैर्योतमानैः
स्तौत्रैराभिमुख्येन पुनः पुनः स्तुमः ॥ रायस्कामः । रायो
धनानि कामयत इति रायास्कामः । कर्मस्थण् । तत्पुरुषे कृति
बहुलमिति बहुलवचनादलुक् । ऊडिदमित्यादिना पूर्वपदस्य
विभक्तेरुदात्तत्वं । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतः
लकमिकंसकुंभेति विसर्जनीयस्य सत्वं । दुवस्यति । दुवस
उपतापे परिचरणे च । कंडादिः ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

तमे त्वा वाजसातममंगिरस्त्रह्वामहे ।

द्युम्नैरभि प्र षोनुमः ॥ ३ ॥

तं । ऊं इति । त्वा । वाजःसातमं । अंगिरस्त्रत् । ह्वामहे ।

द्युम्नैः । अभि । प्र । षोनुमः ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजासातमं वाजानामतिशयेन सनितारं दातारं
तमेव त्वा त्वामंगिरस्त्रत् । अंगिरस इव ह्वामहे । आह्वयामः ।

शिष्टं गतं ॥ वाजमातमं । षण् दाने । जनसनखनक्रमगमो विट् ।
 विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अतिशयेन वाजसा वाजमातमः ।
 तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे क्लृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव शिष्यते ।
 अंगिरस्वत् तेन तुल्यमिति वतिः । नभोऽंगिरोमनुषां वत्युप-
 संख्यः नमिति भत्वेन पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तमु त्वा हव्रहंतं यो दस्यूरवधूनुषे ।

द्युन्नैरभि प्र णीनुमः ॥ ४ ॥

तं । जं इति । त्वा । हव्रहन्तं । यः । दस्यून् ।

अवधूनुषे । द्युन्नैः । अभि । प्र । णीनुमः ॥ ४ ॥

हे अग्ने दस्यून् उपक्षप्रयितृन् राक्षसादीन्यस्त्वमवधूनुषे ।
 अवचालयसि स्थानात्प्रचावयसि हव्रहंतं हव्राणां पाप्माना-
 मतिशयेन हंतारं तमु त्वा तमेव त्वां द्युन्नैरित्यादि पूर्ववत् ॥
 हव्रहंतं । अतिशयेन हव्रहा हव्रहंतमः । पदभञ्जायां नलोपे
 नाहल । पा० २.२.१७. । इति तमपा नुट् । दस्यून् । दौर्धादटि
 समात्पद इति नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
 वित्युच्चारः सानुनासिकः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अवीचाम रङ्ग'गणा अग्नये मधुमहवः ।

द्युन्नैरभि प्र णीनुमः ॥ ५ ॥

अवीचाम । र॒ह्म'गणाः । अ॒ग्नये' । मधु॑ऽमत् । वचः ।

द्य॒न्त्रैः । अ॒भि । प्र । नो॒नुमः ॥ ५ ॥

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपमंहरति । र॒ह्मगणा र॒ह्मगणस्य पुत्रा
वयं गोतमा अ॒ग्नये अंगनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचो म'धु
योपेतं वचनमवीचाम । प्रावादिष्य । तद्वचनरूपैर्द्युन्त्रैश्चरन्मः
स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयमभिप्रणोनुमः । आभिमुख्येन
प्रकर्षेण स्तुमः ।

॥ इति प्रथमस्य पंचमे षड्विंशो वर्गः ॥

हिरण्यकेश इति द्वादशचं षष्ठं सूक्तं । र॒ह्मगणपुत्रस्य
गोतमस्यार्पं । अत्रानुक्तस्यतेन हिरण्यकेशो द्वादशाद्यः तृती
त्रैष्टुभौष्णिहौ पूर्वोऽग्नये वा मध्यमार्योत । पूर्वत्र गायत्रं
त्वित्युक्तत्वादिदमपि गायत्रं सूक्तं । एतादांस्तु विशेषः ।
आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभः । द्वितीयस्त्रौष्णिहः । प्रथमतदस्य मध्यम-
स्थानो वेद्युतोऽग्निः शुक्लाग्निर्वा देवता । शिष्टा नवर्णः
केवलाग्निदेवताकाः ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नये कृतो त्रैष्टुभे
कंदस्याश्विनशस्त्रे चाद्यस्तुतः । सूत्रितं च । हिरण्यकेश इति
तिस्रोऽपश्यमस्य महत इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥
कारौर्यामग्नेर्धाम कदो हिरण्यकेश इति द्वे ऋचौ याज्यानु
वाक्ये । सूत्रितं च । हिरण्यकेशा रजसो विमार इति द्वे त्वं
त्या चिदच्युता धाम ते विश्वं भुवनमधिश्चितं । आ० २. १३. ।
इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

हिरण्यकेशो रजसो विसारेऽहिर्धुनिर्वात इव भ्रजौमान् ।
शुचिभ्राजा उषसो नवेदा यशस्वतौरपस्युवो न सत्याः ॥१॥

हिरण्यकेशः । रजसः । विऽसारे । अहिः । धुनिः ।

वातः इव । भ्रजौमान् ।

शुचिऽभ्राजाः । उषसः । नवेदाः । यशस्वतौः । अपस्युवः ।

न । सत्याः ॥ १ ॥

हिरण्यकेशो हितरमणीयाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य स
तथोक्तः । सुवर्णवद्रोचमानज्वालो वा । अहिरागत्य हंता
मेधानां धुनिस्तेषां कंपयिता वात इव वायुरिव भ्रजौमान्
शोभ्रगतियुक्तः । एवंभूता वैद्युतोऽग्नि रजस उदकस्य विसारे
विसरणे मेधावन्नगमने निर्गमयितुं जानाति । उषस उषो-
देवता नवेदाः । न विदन्ति इति नवेदाः । मेघादुदकस्य
निःसारणमग्निरेव जानाति उषसस्तु न जानन्तीत्यर्थः । अज्ञाने
दृष्टान्तः । यशस्वतौरद्युक्ता अन्नवत्योऽपस्युवोऽपः कर्मात्मन
इच्छन्त्यः सत्या अवितथारंभा न । एवंभूताः प्रजा इव । अतो-
षसामज्ञानेनाग्निः प्रशस्यते न तु ता निन्दन्ति । न हि निन्दा
निन्दं निन्दितं अपि तु स्तुत्यं स्तातुमिति न्यायात् ॥ भ्रजौमान् ।
भ्रज गतौ । इन् सर्वधातुभ्य इति भावः इन्प्रत्ययः । ततो
मतुप् । तस्य पिच्छादनुदात्तत्वं इनो निष्वात्प्रातिपदिकस्या-
द्युदात्तत्वं । नवेदाः । नजेपूर्वाद्देत्तेः पचाद्यच् । नभ्राणनपा-

दित्वादिना नञः प्रकृतिभावः । अपस्युवः । अपस्यब्दात्सुप
आत्मनः क्यच् । क्वाच्छ्रृंदसौत्युप्रत्ययः । तन्वादीनां छंदसि
बहुलसुपसंख्यानमित्युवङ् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

आ ते सुपर्णा अमिनंतं एवैः कृष्णो नोनाव हृषभो यदीदं ।
शिवाभिर्न स्मयमानाभिरागात्पतंति मिहः स्तनयंत्यभ्रा ॥२॥

आ । ते । सु॒पर्णाः । अ॒मिन॑न्तं । ए॒वैः । कृ॒ष्णः । नो॒ना॒व ।
हृ॒ष॒भः । य॒दि । इ॒दं ।

शि॒वाभिः । न । स्म॒य॑मा॒नाभिः । आ । अ॒गा॒त् । प॒तंति॑ ।
मि॒हः । स्त॒नय॑न्ति । अ॒भ्रा ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव सुपर्णाः शोभनपतना रश्मय एवैर्गण्डभि-
र्मरुद्भिः सहामिनंत । आ समंतान्मेघं हिंसन्ति । वर्षणार्थं
ताडयन्ति । प्रहृतश्च कृष्णः कृष्णवर्णो हृषभो वर्षिता मेघो
नोनाव । भृशं शब्दमकरोत् । यदि यदेदमीदृशं कर्म तदानीं
शिवाभिर्न सुखकारिणोभिः स्मयमानाभिर्हंसनवतीभिः कांति-
भिरिव शुभ्रवर्णाभिः फेनयुक्ताभिरङ्गिर्वद्यङ्गिर्वा सहागात् ।
वैद्युताग्निप्रेरितः पर्जन्य आगच्छति । तदनंतरं मिह आपः
पतन्ति । दिवः सकाशात्प्रवृष्टा भवन्ति । अभ्राभ्राण्यङ्गिः पूर्णा
मेघाः स्तनयन्ति । इतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति ॥ अमिनंत । मौञ्
हिंसायां । क्रौल्यादिकः । व्यत्ययेनांतादेशः । ईर्षा अक्षा-
दित्वात्प्रकृतिभावः । अणोऽप्रगृह्यस्य । पा० ८. ४. ५७. ।

इति वैकल्पिकमवसाने विधीयमानमनुनासिकत्वं व्यत्ययीनाच्च
संहितायामपि द्रष्टव्यं । नोनाव । नौतेर्यङ्लुगंताप्तिव्यमंत्र इति
निषेधादाम्प्रत्ययामावः । अयमानाभिः । झिङ् ईषडसने ।
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः
शिष्यते । स्तनयन्ति । स्तन शब्दे । सुरादिरदंतः । पतन्ति
स्तनयन्तीत्यनयोः पादादित्वादाक्यादित्वाच्च निघाताभावः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

यदी॒मृत॒स्य॒ पय॑सा॒ पिया॑नो॒ नय॑न्नृत॒स्य॒ पथि॑भौ रजि॒ष्ठैः ।

अ॒र्य॒मा मि॒त्रो वरु॑णः परि॒ज्मा त्वचं॑ पृ॒चन्त्यु॑पर॒स्य यो॒नौ ॥३॥

यत् । ईं । ऋतस्य । पयसा । पियानः । नयन् । ऋतस्य ।

पथिभिः । रजिष्ठैः ।

अ॒र्य॒मा । मि॒त्रः । वरु॑णः । परि॒ज्मा । त्वचं॑ । पृ॒चन्ति॒ ।

उपरस्य । योनौ ॥ ३ ॥

यदी॒यदा॑यमग्निर्ऋतस्योदकस्य पयसा पयोवत्सारभूतेन
रसेन पियानो जगदाप्ययनं कुर्वन् । आप्यायितं च जगदृतस्यो
दकस्य संबन्धिभौ रजिष्ठैर्ऋजुतमैः पथिभिर्मार्गैः स्नानपानादि
भिनयन् प्रापयन्वर्तते । तदानोमर्धमा मित्रो वरुणश्च परिज्मा
परितो गन्ता मरुद्गणश्चोपरस्य मेधस्य योनौ वृष्ट्युदकोत्पत्तिस्थाने
त्वचं पृचन्ति । वृष्ट्युदकस्याच्छादकं प्रदेशं स्नकोयैरायुधैः
संयोजयन्ति । उद्घाटयन्तीति यावत् ॥ पियानः । स्फायौ
ओप्यायौ वृद्धौ । बहुलं छंदसीति शपो लुक् । धात्योर्व्यत्ययेन
पीभावः । अनुदात्ते स्वास्सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः

शिष्यते । रजिष्ठैः ऋजुशब्दादिष्ठानि विभासजोऽष्टदसि । पा०
६. ४. १६२. । इत्यकारस्य रत्वं । ठेरिति टिलोपः । पृ० चंति ।
पृ० चो संपर्के । रौधादिकः ।

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतावौष्णिहे वृन्दस्याश्विनशस्त्रे चाग्ने
वाजस्येत्याद्यस्तिस्त्र ऋचः । सूत्रितं च । अग्ने वाजस्येति तिस्रः
पुरु त्वा त्वामग्ने । आ४. १३. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते चतुर्थोऽमृचमाह ॥

अग्ने वाजस्य गोमंत ईशानः सहसो यज्ञो ।

अस्मे धेहि जातवेदो महि अवं ॥ ४ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमंतः । ईशानः । सहसः । यज्ञो
इति ।

अस्मे इति । धेहि । जातवेदः । महि । अवं ॥ ४ ॥

हे सहसो यज्ञो बलस्य पुत्राग्ने गोमतो बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य
वाजस्यावश्येशान ईश्वरस्त्वमसि । अतोऽस्मे अस्मासु हे
जातवेदो जातधन जातानां वेदितर्वाग्ने महि प्रभूतं अवोऽन्नं
धेहि स्थापय ॥ सहसो यज्ञो । परांगवद्वावादामंत्रितस्य चेति
पङ्कगामंत्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मे । सुपांसुलुगिति सप्तम्याः
शे आदेशः ॥

पंचमौष्ठमाह ॥

स इ॒धानो वसु॑ष्कवि॒रग्नि॒रौदे॒न्यो गिरा ।

रेव॒दस्मभ्य॑ पुर्व॒णो॒क दी॒दिहि ॥ ५ ॥

सः । इ॒धा॒नः । वसु॑ः । क॒विः । अ॒ग्निः । ई॒दे॒न्यः । गिरा ।

रेव॒त् । अ॒स्मभ्य॑ । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क । दी॒दिहि ॥ ५ ॥

सोऽग्निरिधानो दीपनशौलो वसुनिवासयिता सर्वेषां कविः
क्रांतदर्शनो मेधावौ वा गिरा स्तोत्ररूपया वाचेदेन्यः स्तोतव्यो
भवति । हे पुर्वणो॒क । अनो॒कं मुखं । पुरु॒भिर्व॒होभिर॒नो॒कस्या॒
नीयाभि॒र्वालाभि॒र्यु॒क्ताग्ने । अ॒स्मभ्यं रेव॒चन॒यु॒क्तम॒न्नं यथा भवति
तथा दी॒दिहि । दी॒प्यस्त्र ॥ इ॒धा॒नः । जि इ॒धौ दी॒प्तौ । ताच्छी
लिक॒षानश् । बहु॒लं च्छंद॒सीति शपो लुक् । ई॒दे॒न्यः । ई॒ड
स्तु॒तौ । औ॒णादि॒क ए॒न्यप्र॒त्ययः । रेव॒त् । रये॒र्म॒तौ बहु॒लमि॒ति
संप्रसारणं । छंद॒सीर इति म॒तुपो वत्वं । रे॒शब्दाच्च म॒तुप
उ॒दा॒त्तत्वं व॒क्तव्यं । पा० ६. १. १७६. १. इति म॒तुप उ॒दा॒त्तत्वं ।
दी॒दिहि । दी॒देति॒च्छांद॒सो दी॒प्तिक॒र्मा ॥

षष्ठीनृचमाह ॥

क्षपो राज॒न् उ॒त अ॒नाग्ने व॒स्तीरु॒तोष॒सः ।

स ति॒ग्मजं॑भ र॒क्षसी॑ द॒ह प्र॒ति ॥ ६ ॥

क्ष॒पः । रा॒ज॒न् । उ॒त । अ॒ना । अ॒ग्ने । व॒स्तीः । उ॒त । उ॒ष॒सः ।

सः । ति॒ग्म॒ऽजं॑भ । र॒क्ष॒सः । द॒ह प्र॒ति ॥ ६ ॥

हे राजन् राजनशीलग्ने क्षपः । क्षपय । राक्षसादीन् ।
 स्त्रीकीयेः पुरुषैर्वाधस्त्व । उत अपि च क्षना न केवलमन्यैरेवा-
 क्षना च तान्वाधस्त्व । कदेति चेत् उच्यते । वस्तुः । सर्वाण्य-
 हानि । उत अपि चोषसः । उषःकालोपलक्षिता रात्रौः ।
 अत्यंतसंयोगे द्वितीया । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः ।
 हे तिग्मजंभ तौक्ष्णमुखान्ने रक्षसो राक्षसानुक्तप्रकारेण
 क्षपयित्वा स एव त्वं प्रतिदह । प्रत्येकं दह । न किंचिद्दग्धव्य-
 मित्युदास्तेत्यर्थः ॥ क्षपः । क्षपि क्षात्यां । लोट्थे क्वांसो
 लङ् । कंदस्य भययेति शप आर्द्धधातुकत्वात्परिनिठौति
 णिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्त्ररेण शप उदात्तत्वं । क्षना ।
 मंत्रेष्वाल्यादेरात्मनः इत्याकारलोप । रक्षसः । रक्षपालने ।
 रक्षितव्यमस्मादिति रक्षः । भीमादित्वात् । पा० ३. ४. ७४. ।
 अपादानेऽसिप्रत्ययः । क्षरतेर्वा ण्यंतादसिप्रत्यये णिलोपो
 वर्णविपर्ययश्च । अस्त्र च रक्षःशब्दस्यासिप्रत्ययांतत्वात्प्रत्ययस्वर
 एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे सप्तविंशो वर्गः ॥

प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे च्छंदस्यवा नो अग्ने
 इत्याद्याः षडृचः । सूत्रितं च । अवा नो अग्ने इति षट्ग्लि-
 मौङ्गेऽग्निं द्रुतं । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे चैताः
 शंसनीयाः प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

षट्सु प्रथमां सूक्ते सप्तमौचमाह ॥

अवा नो अग्ने ऊतिभिर्गायत्रश्च प्रभर्मणि ।

विष्वांसु । धौषु । वंस्य ॥ ७ ॥

अ॒व । नः । अ॒ग्ने । ज॒तिऽभिः । गा॒य॒त्र॒स्य । प्र॒भ॒र्म॒णि ।

वि॒श्वा॒सु । धी॒षु । व॒न्द्य ॥ ७ ॥

विश्वासु धीषु सर्वेषु कर्मसु वन्द्य स्तुत्य हे अग्ने गायत्रस्य
गायत्रसान्नो गायत्रीकंदस्कस्य सुक्तस्य वा प्रभर्मणि प्रभरणे
संपादने निमित्तभूते सति नोऽस्मानूतिभिस्त्वदीयैः पालनैरव ।
रक्ष ॥ अवा । इचोऽतस्तिड इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

अष्टमौष्ठमाह ॥

आ नो अ॒ग्ने र॒यिं भ॒र स॒त्रा॒सा॒हं व॒रे॒ण्यं ।

वि॒श्वा॒सु पृ॒क्त दु॒ष्ट॒रं ॥ ८ ॥

आ । नः । अ॒ग्ने । र॒यिं । भ॒र । स॒त्रा॒स॒हं । व॒रे॒ण्यं ।

वि॒श्वा॒सु । पृ॒त॒सु । दु॒स्त॒रं ॥ ८ ॥

हे अग्ने रयिं धनं नोऽस्मभ्यमाभर । प्रयच्छ । कीदृशं ।
सत्रासाहं । सत्रा सह युगपदेव दारिद्र्यस्य नाशकं । वरेण्यं ।
सर्वैर्वरणीयं । विश्वासु । पृक्त सर्वेषु मंग्रामेषु दुष्टरं । शत्रु-
भिस्तुरीतुमशक्यं ॥ सत्रासाहं । कंदसि सह इति शिवः ।
वरेण्यं । वृड एण्यः । पृक्त । पदादिषु मांस्यत्स्नूनामुपसंख्या-
मिति पृतनाशब्दस्य पृक्तावः । सवेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

आयुष्कामेष्ट्यां प्रथमस्याज्यभागस्यानुवाक्या आ नो अग्ने
इति । सूत्रितं च । आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमंतावा नो अग्ने
सुचेतुना । आ० २. १०. । इति ॥ महापितृयज्ञेऽप्येषैव प्रथमा-
ज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च । जीवातुमंती सव्योत्तर्युपस्थाः ।
आ० २. १८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमीमृचमाह ॥

आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विश्वायुपोषमं ।

मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ ८ ॥

आ । नः । अग्ने । सुचेतुना । रयिं । विश्वायुपोषमं ।

मार्डीकं । धेहि । जीवसे ॥ ८ ॥

हे अग्ने नाऽस्माकं जीवसे जीवनाय सुचेतुना शोभनेन
ज्ञानेन युक्तं रयिं धनमाधेहि । आस्थापय । कौटुशं । मार्डीकं ।
मृडोकं सुखं तद्धेतुभूतं । विश्वायुपोषमं सर्वस्मिन्नायुषि देहाटेः
पोषकं । यावज्जीवमस्मदुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ सुचेतुना ।
चित्ती संज्ञाने । औणादिक उपत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्वायुपोषमं । विश्वमायुर्यास्मिन् शरीरादौ तद्विश्वायु ।
बहुज्ञोऽहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतोदात्तत्वं । तद्युष्मातोति
विश्वायुपोषाः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन्
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । सकारलोपच्छांदसः । दीर्घायुत्वाय
वचसे इति यथा ॥

दशमीमृचमाह ॥

प्र पूतास्तिग्मशीचिषे वाचो गोतमाम्नये ।

भरस्व सुम्नयुगिरः ॥ १० ॥

प्र । पूताः । तिग्मऽशीचिषे । वाचेः । गोतम । अग्नये ।

भरस्व । सुम्नऽयुः । गिरः ॥ १० ॥

हे गीतम सूक्तद्रष्टः सुन्नयुः सुन्नं धनमात्मन इच्छंस्त्वं
 तिग्मशोचिषे तीक्ष्णज्वालायाग्नये पूताः शुद्धा वाचोऽग्ने गुणान्
 सम्यगभिदधतीर्गिरः स्तुतीः प्रभरस्व । प्रकर्षेण संपादय ॥
 तिग्मशोचिषे । तिज निशाने । युजिरुचितिजां कुत्वं
 चेति मक् । तिग्मानि शोचीषि यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 पृक्ततिस्वरत्वं । सुन्नयुः । सुन्नशब्दात्काचि न कंदस्यपुत्रस्ये-
 तौत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । क्यच्छंदसीत्युप्रत्ययः ॥

एकादशीनृचमाह

यो नो अग्नेऽभिदासत्यंति दूरे पदीष्ट सः ।

अस्माकमिहधे भव ॥ ११ ॥

यः । नः । अग्ने । अभिऽदासति । अंति । दूरे । पदीष्ट ।

सः । अस्माकं । इत् । हधे । भव ॥ ११ ॥

हे अग्ने नोऽस्मान् अंत्यंतिके समीपे दूरे विप्रकष्टदेशेऽवि-
 स्थितः सन् यः शत्रुरभिदासति । उपचपयति । स शत्रुः पदीष्ट ।
 पततु नश्यतु । त्वं चास्माकमित् अस्माकमेव हधे वर्धनाय
 भव ॥ अभिदासति । दसु उपचये । अस्माख्यंताकृष्टि
 कंदस्युभयथेति शप आर्द्धधातुकत्वात्शेरनिटीति णिलोपः ।
 अंतिकादिलोपो बहुलमिति वक्तव्यमित्यंतिकशब्दस्य ककार-
 लोपः । हधे । हधु हृद्घी । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।

द्वादशीमृचमाह ॥

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्नौ रक्षांसि सेधति ।

होता गृणीत उक्थः ॥ १२ ॥

सहस्रऽग्नयः । विऽचर्षणिः । अग्निः । रक्षांसि । सेधति ।

होता । गृणीते । उक्थः ॥ १२ ॥

सहस्राक्षोऽसंख्यातज्वालः । विचर्षणिर्विशेषेण सर्वस्य
द्रष्टायमग्नौ रक्षांसि सेधति । प्रतिषेधति । यन्नान्निर्गमयति ।
स चाग्निरुक्थ उक्थैः शस्त्रैरस्त्राभिः स्तूयमानः सन् होता
देवानामाह्वाता भूत्वा गृणीते । तान्स्तौति ॥ सहस्राक्षः ।
बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोरिति षच् समासांतः । सति शिष्टत्वात्तस्यैव
स्वरः शिष्यते । सेधति । विधु गत्यां । अत्र केबलोऽपि सोपस-
र्गार्थो द्रष्टव्यः । गृणीते । गृ शब्दे । प्लादीनां ऋस्व इति
ऋस्वत्वम् ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

इत्येति षडशच सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्धमैंद्रं पंक्तिर्द्वंद्वं ।
अनुक्रांतं च । इत्या शोडशैंद्रं पांक्तं हि । हिशब्दप्रयोगात्तुष्ट्या-
दिपरिभाषयेदमुत्तरे च द्वे पंक्तिर्द्वंद्वे ॥ षष्ठ्यषडहस्य पंचमे-
ऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तं । सूत्रितं च । अवितासीत्या
हींद्रं पिव तुभ्यमिति मरुत्वतीयं । आ० ७. १२. इति ॥
चतुर्विंशेऽहन्यच्छावाकस्याद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । होत्र-
काणामिति खंडे सूत्रितं । इत्या हि सोम इन्द्र उभे यदिंद्र
रोदसी इति । महाव्रते निष्केवल्यस्य दक्षिणपक्ष इत्या हीत्यंका ।

तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं । इत्या हि सोम इन्द्र इति
पंक्तिरिति ॥

तामितां सूक्ते प्रथमाश्चमाह ॥

इत्या हि सोम इन्द्रं ब्रह्मा चकार वर्धनं ।

शविष्ठ वाज्जिजसः पृथिव्या निः शशा अहिमर्चन्नु
स्वराज्यं ॥ १ ॥

इत्या । हि । सोम । इत् । मर्दं । ब्रह्मा । चकार । वर्धनं ।

शविष्ठ । वज्जिन् । अजमा । पृथिव्याः । निः । शशाः ।

अहिं । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ १ ॥

हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् वज्रन्वज्रवन्निद्र । इत्या
हि । इत्यमेव । अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव मदे मदकरे हर्षकरे
सोमे त्वया पोते सान् ब्रह्मा ब्राह्मणः स्ताता वर्धनं तव वृद्धिकरं
स्तोत्रं चकार । अनेन सूक्तेन कृतवान् । इदित्येतत्पादपूरणं ।
अतस्त्वमोजसा बलेन पृथिव्याः सकाशादहिमागत्य हन्तारं वृत्रं
निःशशः । निःशेषेणाशः । मा बाधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः
सकाशान्निरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् । स्वराज्यं स्वस्य राज्यं
राजत्समन्वनुलब्धार्धन् पूजयन् । स्वस्य स्वामित्वं प्रकटय-
न्नित्यर्थः ॥ शशाः । शसु अनुशिष्टौ । लङि लुकि प्राप्ते बहुलं
छन्दसोति शपः श्लुः । स्वराज्यं । राज्ञा भावः कर्म वा राज्यं ।
पथ्यंतपुरोहितादिभ्य यक् इति यक् । तत्र हि राजस इति
पठ्यते । स्वस्य राज्यं स्वराज्यं । अकर्मधारये राज्यं ।
पा० ६, २, १३०. । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

स त्वा॑मद॒वृषा॑ म॒दः सोमः॑ श्येनाभू॑तः सु॒तः ।

येन॑ ह॒व्रं निर॒द्भो जघंथ॑ वज्रि॒न्नोजमा॑र्च॒न्ननु॑ स्वरा॒ज्यं ॥ २ ॥

सः । त्वा । अ॒मदत् । वृषा । म॒दः । सोमः । श्येनऽ॒भाभू॑तः ।
सु॒तः ।

येन॑ । ह॒व्रं । निः । अ॒तऽभ्यः । जघंथ॑ । वज्रि॒न् । ओज॑सा ।
अ॒र्चन् । अ॒नु॑ । स्वऽरा॒ज्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां स सोमोऽमदत् । अमदयत् । हर्षं प्रापयत् ।
कोटशः सोमः । वृषा । सेचनस्वभावः । मदः । मदकरो हर्ष-
कारो । श्येनाभूतः । श्येनरूपमापन्नया पक्ष्याकारया गायत्र्या
दिवः सकाशादाहृतः । सुतः । अभिषुतः । हे वज्रिन् वज्र-
वर्चिन्द्र येन पोतेन सामेनौजसा बलकरेणाद्भोऽन्तरिक्षसका-
शाह्व्रं निर्जघंथ । हतवानमि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अमदत् । मदौ
हर्षे । अस्मास्मिचि मदौ हर्षग्लानयोरिति घटादिषु पाठात्
मित्वे सति मितं ऋष इति ऋषत्वं । लाङ् कंदस्यभयथेति
शप आर्द्धधःतुकत्वाखेरनिटोति णिलोपः । अद्भ्य । आप इत्यंत-
रिक्षनाम । अपो भि । पा० ७, ४, ४८ । इति पकारस्य तत्वं ।
जघंथ । क्रादिनियमप्राप्तस्थेऽपदेशेऽल्लत इति प्रतिषेधः ।
अभ्यामाञ्चेति हकारस्य घत्वं । स्त्रितोति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं ।
यद्वर्तयोनोऽनिष्ठात् ।

तृतीयाष्टमाह ॥

प्रेक्ष॒भीहि॑ धृ॒ष्णहि॑ न ते व॒ज्रो नि॒य॑सते ।

इ॒दं नृ॒म्णं हि॑ ते श॒वो ह॒नो ह॒व्रं जया॑ अपोऽर्च॒न्नु

स्वरा॒ज्यं ॥ ३ ॥

प्र । इ॒हि । अ॒भि । इ॒हि । धृ॒ष्णहि॑ । न । ते । व॒ज्रः । नि ।

य॑स॒ते ।

इ॒दं । नृ॒म्णं । हि॑ । ते । श॒वः । ह॒नः । ह॒व्रं । ज॒यः ।

अपः । अ॒र्चन् । अ॒नु । स्वरा॒ज्यं ॥ ३ ॥

हे इ॒दं प्रेक्ष॑ प्रकर्षेण गच्छ । अभीहि । हंतव्या न शत्रुनाभि-
मुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च धृष्णहि । तान् शत्रून् अभिभव । ते
तव वज्रो न नियंसते । शत्रुभिर्न नियम्यते । अप्रतिहतगति-
रित्यर्थः । तथा ते शवस्त्वदौयं बलं नृम्णं नृणां पुरुषाणां
नामकमभिभावकं । हि यस्मादेवं तस्माद्दृत्रमसुरं मेघं वा हनः ।
जहि । ततोऽनंतरं तेन निरुद्धा अप उदकानि जयाः । हव्रं
हत्वा तेनाहतमुदकं लभस्वेत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ यंसते । यमेः
कर्मणि लोटि सिब्वहुलमिति सिप् । लेटोडाटावित्यडागमः ।
हनः । लोट्ये क्वा॒दसो लङ् । बहुलं क्वा॒दसौति॑ शपो लुगभावः ।
शपः पित्वा॒दनु॒दात्त॒वे धातु॑स्वरः शिष्यते । पूर्वपदस्वासमान-
वाक्यस्थत्वाविघाताभावः । जयाः । जयते॒ल्ले॒ट्या॒डागमः । पूर्व-
वत्स्वरः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नि॒रिन्द्र॑ भू॒म्या॒ अधि॑ ह॒व्रं ज॑घ॒न्थ नि॒र्दिवः॑ ।
 सृ॒जा म॒रुत्व॑तोर॒वं जी॒वध॑न्या इ॒मा अ॒पोऽर्च॑न्नु॒ स्वरा॑ज्यं ॥ ४ ॥
 निः । इ॒न्द्र । भू॒म्या । अधि॑ । ह॒व्रं । ज॑घ॒न्थ । निः । दि॒वः ।
 सृ॒ज । म॒रुत्व॑तौः । अ॒र्च । जी॒वध॑न्याः । इ॒माः । अ॒पः ।
 अ॒र्चन् । अ॒नु । स्व॒राज्यं ॥ ४ ॥

हे इन्द्र भूम्या अधि भूलोकस्योपरि हव्रं निजंघन्थ ।
 निःशेषेण हतवानसि । तथा दिवो स्थलोकानिजंघन्थ । हत्वा
 चेमा अपो वृष्टादकान्यवसृज । अधः पातय । कीदृशीरपः ।
 मरुत्वतौः । मरुद्भिः संयुक्ताः । जीवधन्याः । जीवाः प्राणिनो
 धन्यास्तृप्ता याभिस्ताः । अन्यत्समा ॥

पंचमोमृचमाह ॥

इ॒न्द्रो ह॒व्रस्य॑ दो॒धतः॑ सा॒नुं वज्र॑ण॒ ही॒डितः॑ ।
 अ॒भिक्र॑म्या॒व जि॒घ्रते॑ऽपः॒ सर्मा॑य चो॒दय॑न्न॒र्चन्नु॒
 स्वरा॑ज्यं ॥ ५ ॥
 इ॒न्द्र । ह॒व्रस्य॑ । दो॒धतः॑ । सा॒नुं । वज्र॑ण॒ । ही॒डितः॑ ।
 अ॒भिक्र॑म्या॒व । अ॒र्च । जि॒घ्रते॑ । अ॒पः । सर्मा॑य । चो॒दय॑न् ।
 अ॒र्चन् । अ॒नु । स्व॒राज्यं ॥ ५ ॥

हीडितः क्रुद्ध इन्द्रोऽभिक्रम्याभिमुख्येन गत्वा दोधती मृधं

कंपमानस्य वृत्तस्य सानुं समुच्छितं हनुप्रदेशं वर्ज्यावजिघ्रते ।
 प्रहरति । किं कुर्वन् । अघो हृष्टुदकानि सर्माय सरणाय
 निर्गमनाय चोदयन् । प्रेरयन् ॥ दोषतः । धृञ् कंप्ने ।
 अस्माद्यङ्लुगंताच्छतयं त्यलोपच्छांदसः । अभ्यस्तानामादिरि-
 त्याद्युत्तात्वं । हिङतः । हिङ् ह्रीङ् अनादरे । हिङत इत्येतम्
 क्रुध्यतिकर्मसु पाठितं । अस्मान्निष्ठायां वर्णव्यापत्येकारः ।
 जिघ्रते । हंतेर्लाटि व्यत्ययेनात्मनेपदं बहुवचनं च । बहुलं
 छंदसीति शपः श्लुः । इदित्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ।
 गमहनेत्यादिनोपधालोपः । सर्माय । स्र गतौ । अर्तिसु-
 खित्वादिना भावे मन्प्रत्ययः । निश्वादाद्युदात्तत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकोनविंशो वर्गः ॥

षष्ठीश्रुचमाह ॥

अधि सानौ नि जिघ्रते वर्ज्ण शतपर्वणा ।

मंदान इंद्रो अंधसः सखिभ्यो गातुमिच्छत्यर्चनं

स्वराज्यं ॥ ६ ॥

अधि । सानौ । नि । जिघ्रते । वर्ज्ण । शतपर्वणा ।

मंदानः । इंद्रः । अंधसः । सखिभ्यः । गातुं । इच्छति ।

अर्चन् । अर्चन् । स्वराज्यं ॥ ६ ॥

इंद्रः शतपर्वणा शतसंख्याकधाराभिर्युक्तेन वज्रेण सानावधि
 निजिघ्रते । अधिः सप्तम्यर्थानुवादौ । समुच्छिते वृत्तस्य
 कपोलादौ स्थाने नितरां हिनास्ति । स चंद्रो मंदानो मंदमानः

स्तूयमानः सन् सखिभ्यः समानख्यानैभ्यः स्तोत्रभ्योऽधऽसो-
ऽन्नस्य गातुं मार्गमुपायमिच्छति । अन्यत्पूर्ववत् ॥ मंदानः ।
मदि स्तुतो । कर्मणि शानचि यक् । छंदस्युभयथेति शानच
आर्क्षधातुकत्वादतोलीपयलोपी । अनुदात्तेतः परत्वात् शानचो
लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सति यक् एवोदात्तत्वं । अनुदात्ते
शानचि तस्य यको लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच
उदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि शानच आर्क्षधातुकत्वादेव
लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावे चित्स्वर एव शिष्यते ॥

सप्तमीऽष्टकमाह ॥

इंद्रं तुभ्यमिदं द्विवोऽनुत्तं वज्रिन्वीर्यं ।

यद्द त्वं मायिनं मृगं तसु त्वं माययावधीरर्चन्नुं

स्वराज्यं ॥ ७ ॥

इंद्रं । तुभ्यं । इत् । अद्रिऽवः । अनुत्तं । वज्रिन् । वीर्यं ।

यत् । द् । त्वं । मायिनं । मृगं । तं । जं इति । त्वं ।

मायया । अवधीः । अर्चन् अनु । स्वराज्यं ॥ ७ ॥

अद्रिरिति मेघनाम । हे अद्रिवो वाहनरूपमेघयुक्त वज्रिन्
षष्ठ्यर्वाच्चंद्र तुभ्यमित् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तवैव वीर्यं सामर्थ्य-
मनुत्तं शत्रुभिरतिरस्कृतं । यद्दयस्मात् येन वीर्येण खलु
मायिनं मायाविनं त्वं तं प्रसिद्धं वंचयितारं । लोकोपद्रव-
कारिणमित्यर्थः । मृगं मृगरूपमापन्नं तं वृचं त्वमपि माययैवा-
वधीः । हतवानसि ॥ अनुत्तं । नसत्तनिषत्तेति निपातनाच्चिष्ठान-

त्वाभावः । अवधीः । हंतैर्लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः ।
तस्मातो लोपे सति स्थानिवद्धावात्सिचि वृद्धभावः ।

अष्टमौष्टचमाह ॥

वि ते वज्रांसो अस्थिरन्नवतिं नाव्याऽननु ।

महत्त इंद्र वीर्यं बाह्वोस्ते बलं हितमर्चननु स्वराज्यं ॥ ८ ॥

वि । ते । वज्रांसः । अस्थिरन् । नवतिं । नाव्याः । अननु ।

महत् । ते । इन्द्र । वीर्यं । बाह्वोः । ते । बलं । हितं ।

अर्चननु । अननु । स्वराज्यं ॥ ८ ॥

इ इन्द्र ते तव वज्रांसो वज्रास्त्वत्सकाशान्निर्गताभ्यायुधानि
नाव्या नावा तार्या नवतिं नवतिसंख्याका वृत्तेण निरुद्धा
नदीरनूपलक्ष्य व्यवस्थिरन् । विविधमस्थिरत । सर्वत्र व्याप्य
वर्तमानं वृत्तं हंतं तव वज्र एकोऽप्यनेक इवासीदित्यर्थः ।
किंच । इन्द्र ते तव वीर्यं महत् प्रभूतं । अन्यैरजेयमित्यर्थः ।
तथा ते बाह्वोस्त्वदीययोर्हस्तयोर्बलं हितं निहितं । त्वदीयौ
बाह्व अप्यतिशयेन बलिनावित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अस्थिरन् ।
तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थ इव्यात्मनेपदं । मंत्रे षसेति
च्चेर्लुक् । स्थाघोरञ्चेतीत्वं । व्यत्ययेन कस्य रन्नादेशः ।
नाव्याः । नौवयोधर्मेत्यादिना यत् । यतोऽनाव इति पर्युदा-
सात्तिट्स्वरित इति स्वरितत्वं । बाह्वोः । उदात्तयण इति
विभक्त्युदात्तत्वं ॥

नवमीष्टकमाह ॥

सहस्रं साकमर्चत परिं षोभत विंशतिः ।

शतैनमन्वनोनवुस्त्रिंश्र्य ब्रह्मोद्यतमर्चन्नु स्वरारण्यं ॥ ८ ॥

सहस्रं । साकं । अर्चत । परिं । स्तोमत । विंशतिः ।

शता । एनं । अनु । अनोनवुः । इन्द्राय । ब्रह्मा । उत्थयतं ।

अर्चन् । अनु । स्वरारण्यं ॥ ८ ॥

सहस्रं सहस्रसंख्याका मनुष्या साकमर्चत । एनमिन्द्रं युगपदेवापूजयन् । तत्रा विंशतिः षोडशत्विंशो यजमानः पञ्ची च सदस्यः शमिता चेति विंशतिसंख्याकाः । तेषां या विंशति-संख्या सा परिष्टोभत । परितः सर्वतोऽस्तौत् । तथा च शता शतसंख्याका ऋषय एनमिन्द्रमन्वनोनवुः । पुनः पुनरस्तुवन् । अस्माएवेन्द्राय ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमुद्यतं । दातुमूर्ध्वं धृतं । अत एवंविध इन्द्रा हवमहन्नित्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ परिष्टोभत । स्ताभतिः । स्तुतिकर्मा । उपसर्गास्तु नोतीति षत्वम् । अनोनवुः । णु स्तुतो । अस्माद्यडलुगंताङ्गुलिं सिजभ्यस्तुविदिभ्यश्चेति क्तेर्जुसादेशः । उद्यतं । यम उपरमे । उत्पूर्वादस्मात्कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनन्तर इति गन्ने प्रकृतिस्वरत्वं ॥

दशमीष्टकमाह ॥

इन्द्रो हवस्य तविंशीं निरहन्त्यहसा सहः ।

महत्तदस्य पौंसं हवसं जहन्वा असृजदध्वनु स्वरारण्यं ॥ ९ ॥

इंद्रः । वृत्रस्य । तविषीं । निः । अहन् । सहसा । सचः ।

महत् । तत् । अस्य । पौंस्यं । वृत्रं । जघन्वान् । असृजत् ।

अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ १० ॥

इंद्रो वृत्रस्यासुरस्य तविषीं वलं स्वकौयेन बलेन
निरहन् । हतवान् । सहसा सहनेनाभिभवसाधनेनायुधेन
सहोऽभिभवसाधनं वृत्रायुधं निरहन् । अस्येन्द्रस्य तत्पौंस्यं वलं
महत् अतिपौढं । यस्मादयं वृत्रं जघन्वान्हतवान् । हत्वा च
तन्निरुद्धा अपोऽसृजत् । तस्माद्वृत्राच्चिरगमयत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥
पौंस्यं पुंस् अभिवर्धने । चुरादिः । अत्रो यदिति यत् । यतोऽनाव
इत्याद्युदात्तत्वं । जघन्वान् । हंतर्लिटः कसुः । विभाषा
गमहर्नावदेतौटो विकल्पादभावः । अभ्यासाच्चेत्यभ्यासादुत्तरस्य
हंतर्हकारस्य घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे त्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

इमे चित्तवं मन्यवे वेपंते भियसा मही ।

यदिंद्र वज्रिन्नोजसा वृत्रं मरुत्वा अवधौरचंन्ननु

स्वराज्यं ॥ ११ ॥

इमे इति । चित् । तवं । मन्यवं । वेपंते इति । भियसा ।

मही इति ।

यत् । इ॒द्र । वज्रि॒न् । ओज॑सा । ह॒चं । म॒रु॒त्वा॒न् । अ॒व॒धीः ।

अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒ऽरा॒ज्यं ॥ ११ ॥

महौ महत्याविमे व्यावापृथिव्यावपि हे इन्द्र तव मन्त्रै
त्वदीयकोपाद्वियमा भीत्या वेपेते । कंपते । हे वज्रिन्वज्रवर्चिन्द्र
मरुत्वान्मरुद्भिर्युक्तैस्त्वमोजसा बलेन यद्यदा हवमवधीः । तदानीं
व्यावापृथिव्यावपि भयेनाकंपिषातामित्यर्थः ॥ वेपेते । टुवेष्ट
कंपेत् । भियसा । जिभी भये । औषादिकः कसिप्रत्ययः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

न वेप॑सा न त॑न्यते॒द्रं ह॒वो वि बी॑भयत् ।

अ॒भ्य॑नं वज्र॑ आयसः सहस्र॑भृष्टिराय॒ताच॑न्ननु॒ स्व॒रा॒ज्यं ॥ १२ ॥

न । वेप॑सा । न । त॒न्य॒ता । इ॒न्द्रं । ह॒वः । वि । बी॑भयत् ।

अ॒भि । ए॒नं । वज्र॑ः । आ॒य॒सः । स॒ह॒स्र॑भृष्टिः । आ॒य॒त ।

अ॒र्च॑न् । अ॒नु । स्व॒ऽरा॒ज्यं ॥ १२ ॥

हव इन्द्रं वेपसा स्वकीयेन वेपनेन कंपनेन न विबीभयत् ।
भीतं नाकरोत् । तथा तन्यता स्वकीयेन घोरेण गर्जनशब्देन
न विबीभयत् । अपि च । इन्द्रेण विरुष्ट आयसोऽयोमयः
सहस्रभृष्टिरनेकाभिधाराभिर्युक्तो वज्र एनं हवमभ्यायत ।
हंतुमाभिमुख्येनागच्छत् । अन्यत्पूर्ववत् । तन्यता स्तन शब्दे ।
ऋतन्यंजौत्यादिना तनोतेर्विधीयमानो यतुच् बहुलवचना-
दस्मादपि भवति । अत एव सलोपश्च । सुपां सुलुगिति
द्वतीयाया उादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्त्रेण तस्मोदात्तत्वं ।

बोभयत् । जिभौ भवे । हेतुभयाभावाद्धिमेतेहेतुभये । पा०
६. १. ५६. । इत्यात्वाभावः । ख्यंताङ्गुडि च्चेष्टडादि ।
आयत । अय पय गतौ । भौवादिरात्मनेपदौ ॥

अथोदशीलचमाह ॥

यद्द्वं तव चाग्रनिं वर्ज्येण समयोधयः ।

अहिमिन्द्र जिघांसतो दिवि ते बहधे शवोऽचंनं

स्वरार्ज्यं ॥ १३ ॥

यत् । द्वं । तव । च । अग्रनिं । वर्ज्येण । संयोधयः ।

अहिं । इन्द्रं । जिघांसतः । दिवि । ते । बहधे । शवः ।

अचंनं । अचं । स्वरार्ज्यं ॥ १३ ॥

हे इन्द्र यद्यदा द्वं तव हननार्थं तेन सृष्टमग्रनिं च त्वं
वज्रेण समयाधयं । सम्यक् प्राह्वर्षीः । तदानौमहिमान्य
हन्तारं द्वं जिघांसतो हंतुमिच्छतस्तौ तव शवो बलं दिवि
बहधे । बहमनुस्यूतं व्याप्तमासीत् । शिष्टं पुर्ववत् ॥ जिघांसतः ।
हन्तेरिच्छार्थं सन्यज्जनगमां सनौत्युपधादौर्ध्वं । बहधे बध
बंधने । कर्मणि लिटि व्यत्ययेन हस्तादिशेषाभावः ॥

अथोदशीलचमाह ॥

अमिष्टने ते अद्रिषो यतस्था जगच्च रेजते ।

त्वष्टा चित्तवं मन्यव इन्द्रं वेदिज्यते भियाचंनं । स्वरार्ज्यं ॥ १४ ॥

अभिऽस्तने । ते । अद्रिऽवः । यत् । स्थाः । जगत् । च ।

रेजते ।

त्वष्टा । चित् । तव । मन्त्रवे । इन्द्र । विविज्यते । भिया ।

अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १४ ॥

हे अद्रिवो बज्रवन्निद्र ते तवाभिष्टने सिंहनादे सति स्थाः
स्थावरं जगज्जंगमं च यदस्ति तदुभयं रेजते । कंपते । त्वष्टा
चित् वज्रनिर्माता त्वष्टा च तव मन्त्रवे त्वदीयाय कोपाये
भिया भीत्या विविज्यते । भृशं कंपते । अन्यत्समानं ॥ स्थाः ।
तिष्ठतेः किप् चेति किप् । विविज्यते । ओविजौ भयचलनयोः ।
अस्मात्क्रियासमभिहारे यङ् । सन्त्यङोरिति द्विर्भावः । अदु-
पदेशः सार्वधातुकानुदात्तत्वे यङ् एव स्वरः शिष्यते । इन्द्रेत्यस्य
पादादौ वर्तमानस्यामंत्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वे
सत्यस्य पादादित्वादपादादाविति पर्युदासान्निघाताभावः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

नहि नु यादधौमसीन्द्रं को वीर्यं परः ।

तस्मिन्मृण्मुत क्रतुं देवा ओजांसि सं दधुरर्चन्नु

स्वराज्यं ॥ १५ ॥

नहि । नु । यात् । अधिऽइमसि । इन्द्र । कः । वीर्यं । पर ।

तस्मिन् । नृमृण् । उत । क्रतुं । देवाः । ओजांसि । सं ।

दधुः । अर्चन् । अनु । स्वऽराज्यं ॥ १५ ॥

यात् यातं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानमिदं नहि न्वधीममि ।
 वयं न ह्यवगच्छामः । यतो वयमस्याः पर इत्येतत्कारांत-
 मग्र्यं वैदूर्यमाचष्टे । परो दिवा पर एनेति यथा । पर
 परस्तादतिदूरे मनुष्यैरनवगाह्ये स्थाने वीर्या वीर्येण सामर्थ्येन
 वर्तमानमिदं को मनुष्यो जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थः ।
 कस्मादिति चेत् । अत्राह । तस्मिन्निति । यस्मात्तस्मिन्नद्रे
 देवा नृमूणं धनं । उत अपि च क्रतुं वीर्यं कर्मैजांसि बलानि च
 संदधुः । स्थापयां चक्रुः । तस्मादित्यर्थः । यात् । या प्रापणे ।
 अस्माकृष्टः शब्दः । सुपां सुलुगिति द्वितीयाया लुक् । अधिममि ।
 इणं गतौ । इदतो मसिः वीर्या । सुपां सुलुगिति तृतीयाया
 आकारः ॥

षोडशोऽमुचमाह ॥

या अथर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमन्नत ।

तस्मिन् ब्रह्माणि पूर्वेषु उक्था समगमतार्चन्तु स्वराज्यं ॥ १६ ॥

यां । अथर्वा । मनुः । पिता । दध्यङ् । धियं । अन्नत ।

तस्मिन् । ब्रह्माणि । पूर्वेषु । इद्रे । उक्था । सं

अगमत । अर्चन् । अनु । स्वराज्यं ॥ १६ ॥

अथर्वतत्संज्ञक ऋषि पिता सर्वा मां प्रजानां पितृभूतो मनुष्य
 दध्यङ् अथर्वणः पुत्र एतत्संज्ञक ऋषिश्च यां धियमन्नत ।
 यत्कर्मातन्वत । अकुर्वन् । तस्मिन्कर्मणि यानि ब्रह्माणि हवि-
 र्लक्षणा न्यन्नान्यथवा शस्त्ररूपाणि स्तोत्राणि च यानि संति
 तानि सर्वाणि तस्मिन्नद्रे समगमत । समगच्छन्त । तत्र दृष्टान्तः ।

पूर्वथा पूर्वधामन्येषां वसिष्ठादीनां यज्ञेषु यथा हवींषि स्तोत्रानि
चंद्रेण संगच्छन्ति तद्वत् । य इन्द्रः स्वराज्यं स्वस्य राज्यत्व-
मन्वर्चन् । अनुपूजयन् हववधादिरूपेण कर्मणा स्वकीयमधि-
पतित्वं । प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ अन्नतः । तनु विस्तारे । बहुलं
हृदसोति विकरणस्य लुक् । तनिपत्योऽहं हृदसोतिपधालोपः ।
पूर्वथा प्रब्रपूर्वविश्वेमाख्याल् हृदसोतीवार्थे पूर्वशब्दात्याल्-
प्रत्ययः लित्स्वरेण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । उक्त्वा । शीघ्र-
दसि बहुलमिति शीर्षपः । समञ्जतः । समो गम्यन्ति ध्यामि-
त्य ऋगैपदं । लुङि मन्त्रे घसैति ष्लुङ् । गमयन्ति त्वादिनीप-
धायो लोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य पंचमे एकविंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्भ्राजराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवार्थे
वेदार्थप्रकाशे ऋक्मंहिताभाष्ये प्रथमाष्टके पंचमोऽध्यायः
समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदो यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

दशतथ्याः पंचमोऽयमध्यायो व्याकृतः पुरा ।

धौमता सायणार्येण षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

प्रथमे 'मंडले त्रयोदशानुवाके सप्त सूक्तानि व्याकृतानि ।
इंद्रो मदायेति नवर्चमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रो
नवेति । ऋषेस्त्रान्यस्माद्विपरिति परिभाषया रहगणपुत्रस्य
गोतमस्यानुवृत्तेरस्य सूक्तस्य स ऋषिः । पूर्वसूक्ते पांक्तं होत्युक्त-
त्वात्तद्वादिपरिभाषयेदमुत्तरं च सूक्तं पांक्तं । अनादेशपरि-
भाषयेंद्रो देवता । पृष्ठस्य पंचमेऽहनि निष्केवल्यंशस्य इदं
सूक्तं । सूत्रितं च । प्रेदं ब्रह्मेंद्रो मदाय सत्रा मदास इति
निष्केवल्यं । आ०. ७. १२. । इति ॥ । आरंभणीये चातुविंश-
केऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इंद्रो मदा-
येत्याद्यस्तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । होत्रकाणामिति खंडे
सूत्रितं । इंद्रो मदाय वावृधे मदे मदे हि नो ददिः ।
आ० ७. ४. । इति ॥ महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्ष इंद्रो
मदायेत्येका शंसनीया । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं । इंद्रो
मदाय वावृध इति पंक्तिः सूददीहाः ।

तामेतां सूक्ते प्रथमानुचमाह ॥

इन्द्रो मदाय वाहधे शर्वसे हवहा नृभिः ।

तमिन्महतस्वाजिषूतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र

नोऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वाहधे । शर्वसे । हवहा । नृभिः ।

तं । इत् । महत्सुम् । आजिषु । उत । ई । अर्भे ।

हवामहे । स । वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥ १ ॥

हवहा हवस्वावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा
हन्ता । यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हन्तिन्द्रो मदाय हर्षार्थं
शर्वसे । बलनामेतत् । बलार्थं च नृभिर्यज्ञस्य नेष्टभिर्ऋत्वि-
भिर्वाहधे । स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्धतो बभूव ।
स्तुत्या हि देवता प्राप्तवन्ता सतो प्रवर्धते । तमित्तमेवेन्द्रं
महत्सु, प्रभूतेवाजिषु संग्रामेषु हवामहे । अस्माकं रक्षणाया-
ह्वयामहे । उत अपि चेमेनमर्भेऽल्पे संग्रामे हवामहे । अस्मा-
भिराहृतः स चन्द्रो वाजेषु संग्रामेषु नोऽस्मान् प्राविषत् ।
प्रावतु । प्रकर्षेण रक्षतु ॥ वाहधे । हधेः कर्मणि लिट् । संहिता-
यामभ्यासस्यान्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वं । तुजादित्वे हि
तूतृजान इतिवत्पदकाले दीर्घः श्रूयते । नृभिः । सावेकाच इति
प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य नृ चान्यतरस्यामिति प्रतिषेधः ।
हवामहे । हव्यर्भेति ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं कृदसीति संप्रसा-
रणं । अपि गुणावादेशौ । अविषत् । अव रक्षणे । लैव्यडागमः ।

इतश्च लोप इतौकारलोपः । सिञ्चहुत्वं सेटोति शिप् ।
तस्माद्वधातुकत्वाद्धलादिलक्षण इट् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अभि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिह्वधो यजमानाय शिञ्चसि सुन्वते भूरि
ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वधः । यजमानाय । शिञ्चसि ।

सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

हे वीर शत्रुचेषणकुशलेंद्र त्वं सेन्योऽसि । सेनाहो भवसि ।
त्वमेकोऽपि सेनासदृशो भवसौत्यर्थः । हि यस्मादेवं तस्माद्भूरि
प्रभूतं शत्रुणां धनं पराददिः । परादाता । शत्रुणां पराङ्मुखं
यथा भवति तथा दातासि । भवसि । दभ्रस्य चित् । अल्प-
नामैतत् । अल्पस्यापि तव स्तोतुर्वृधो बर्धयितासि । तथा
यजमानाय यागं कुर्वते सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते पुरुषाय
शिञ्चसि । अपेक्षितं धनं ददासि । शिञ्चतिर्दानकर्मा ।
यस्मात्ते तव वसु धनं भूरि बहुलमक्षयं धनं विद्यते तस्माद्-
दामोति भावः ॥ पराददिः । उदाञ् दाने । आह्वगमहनजन
इति किप्रत्ययः । लिङ्गुद्भावाद्द्विर्वचने क्लृप्तत्वं । आतो लोप इटि
चेत्याकारलोपः । वधः । वधेरन्तर्भावितव्यर्थादिगुपधलक्षणः
क्वः । सुन्वते । शत्रुरनुम इति विभक्त्येव दातृत्वं ॥

तृतीयः सूचमाह ॥

यदुदीरते आजयो धृष्णवे धीयते धना ।

यत्त्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ वधाऽस्मा इन्द्र

वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उत्दीरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । धना ।

युत्त्वा । मदच्युता । हरी इति । कं । हनः । कं । वसौ ।

दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

अत्रेदमाख्यानं । रङ्गगणपुत्रो गोतमः कुरुमंजयानां राज्ञां पुरोहित आसौत् । तेषां राज्ञां परैः सह युद्धे सति स ऋषि-
रनेन सूक्तेनेद्रं स्तुत्वा स्वकौयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराम्नातं । गोतमो ह वै राङ्ग-
गण उभयेषां कुरुमंजयानां पुरोहित आसौदिति ॥ यद्यदाजयः संग्रामा उदीरते । उद्गच्छन्ति । उत्पद्यन्ते । तदानीं धना धनं धृष्णवे । यो धृष्णुर्धर्षयिता शत्रूणां जिता भवति तस्मै धीयते । निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु मदच्युता शत्रूणां मदस्य मर्वस्य च्यावायितारो हरी त्वदीयावश्वौ युत्स्व । रथे योजय । योजयित्वा च कं कंचिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं हनः । हन्याः । कं च न । त्वां परिचरन्तं वसौ वसुनि धने दधः । स्थापयसि । अतो जयपराजययोस्त्वमेव कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्रास्मान्-
स्मदीयाव्राजो वसौ धने दधः । स्थापय ॥ उदीरते । ईर गतौ ।

आदादिकः । अनुदात्तेत्वात्तसार्वधातुजानुदात्तत्वे धातुस्वर एव
 शिष्यते । यद्वत्तयोगादनिघातः । धना । सुपां सुलुगिति
 डादेशः । युच्वा । युजिर् योगे । अंतर्भावितव्यार्थास्त्रोऽटि बहुलं
 छंदसौति विकरणस्य लुक् । द्यचोऽतस्तिङ् इति संहितायां
 दीर्घत्वं । हनः । हंतेर्लेटि सिप्यडागमः । हनश्च दधश्चेति
 चायप्रतीवेद्यादिलोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघात-
 प्रतिषेधः । वसौ । लिंगव्यत्ययः । दधः । दध धारणे । लेटि
 व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

क्र॒त्वा म॒हा अनु॒ष्वधं॒ भी॒म आ वा॒वृधे॒ शवः॑ ।

श्रिय॑ ऋ॒ष्व उ॒पाकयो॑निं शि॒प्रो हरि॑वान्दधे

ह॒स्तयो॑र्वज्र॑माय॒मं ॥ ४

क्र॒त्वा । म॒हान् । अनु॒ऽष्वधं॒ । भी॒मः । आ । वा॒वृधे॒ । शवः॑ ।

श्रिये॑ । ऋ॒ष्वः । उ॒पाकयोः॑ । नि । शि॒प्रो । हरि॑वान् ।

दधे॑ । ह॒स्तयोः॑ । वज्र॑ । आय॒मं ॥ ४ ॥

क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञया वा महान् सर्वाधिको भीमः शत्रूणां
 भयंकर इन्द्रोऽनुष्वधं । स्वधेत्यन्ननाम । स्वधायां । विभक्त्यर्थे-
 ऽव्ययोभावः । सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । शव
 आत्मोयं बलमाववृधे । आभिमुख्येन प्रावर्धयत । तदनंतररूपो

दर्शनोयः शिप्रौ । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्युक्तः हरिवान्
हरिनामकाश्वापेत इन्द्र उपाकयोः । अंतिकनामैतत् ।
समोपवर्तिनोर्हस्तयोर्बाह्वोरायसमयोमयं वज्रं श्रिये संपदर्थं
निदधे । निदधाति । स्थापयति । सोमपानेन हृष्टः प्रबल इन्द्र
शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीति । तात्पर्यार्थः ॥ क्रत्वा ।
जसादिषु कुंदमौ बावचनमिति नाभावस्य विकल्पितत्वादभावः ।
आयसं । तस्य विकार इत्यण्प्रत्ययः ॥

पंचमोऽमृतमाह ॥

आ पंप्रौ पार्थिवं रजो बह्वधे रोचना दिवि ।

न त्वावां इन्द्र कश्चन न जातो न जनिष्यतेऽति विश्वं

ववक्षिथ ॥ ५ ॥

आ । पंप्रौ । पार्थिवं । रजः । बह्वधे । रोचना । दिवि ।

न । त्वावां । इन्द्र । कः । चन । न । जातः । न ।

जनिष्यते । अति । विश्वं । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

इन्द्रः स्वतेजसा पार्थिवं पृथिव्याः संबन्धि वस्तुजातं रजोऽन्त-
रिक्षलोकां चापंप्रौ । आपूरयति । तथा दिवि द्युलोके रोचना
राचमानानि दौप्तानि नक्षत्राणि बह्वधं । बबन्ध । स्थापितवान् ।
अता इ इन्द्र त्वावान् त्वत्सदृशः कश्चन न जातो नोत्पन्ना-
ऽस्ति । न च जनिष्यते । उत्पत्त्यमानोऽपि नास्ति । तादृशस्त्वं
विश्वं सर्वं रक्षितव्यं जगदतिववक्षिथ । अतिशयेन बोद्ध-
मिच्छसि । सर्वस्य जगतो निर्वाहको भवसीत्यर्थः ॥ पंप्रौ । प्रा-
पूरणे । लिट्यात औ णलः । पा० ७, १ ३४ः । इत्येकारदेशः ।

पाश्विं । पृथिव्या जाजावित्यञ्प्रत्ययः । जित्त्वादाद्युदात्तत्वे ।
 रजः । रंजत्यस्मिन् गंधर्वादय इति रजोऽनरिचं । रंज रागे ।
 असुनि रजकरजनरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । बहधे । बध
 बंधने । छिटि व्यत्ययेन हलादिशेषाभावः । एकहल्प्रत्ययतत्वा-
 भावादेवाभ्यामलोपावपि न स्तः । पादादिस्त्वान्निष्ठाताभावः ।
 त्वावान् । वतुप्प्रकरणे युष्मदस्मद्भां कंदसि सादृश्य उपसंख्यान-
 मिति वतुप् । आ सर्वमान्न इत्यात्वं । ववक्षिथ वह प्रापणे ।
 अस्मादिच्छासनि सन्द्यन् इतीत्यस्य सर्वे विधयश्चंदसि विक-
 र्मन्त इत्यभावः । सनन्तास्त्वयमंच इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य पष्ठे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठौ मृचमाह ॥

यो अर्यो मर्तभोजनं पराददाति दाशुषे ।

इंद्रो अस्मभ्यं शिचतु वि भजा भूरि ते वसु भक्षीय तव

राधंसः ॥ ६ ॥

यः । अर्यः । मर्तभोजनं । पराददाति । दाशुषे ।

इंद्रः । अस्मभ्यं । शिचतु । वि । भजं । भूरि । ते । वसु ।

भक्षीय । तव । राधंसः ॥ ६ ॥

अर्यः स्वामी पालयिता य इंद्रो मर्तभोजनं सर्वमनुष्यै-
 रूपभाज्यमन्नं दाशुषे चरुपुरोडागादीनि दत्तवते यजमानाय ।
 पराददाति प्रयच्छति । स इंद्रोऽस्मभ्यं शिचतु । तादृशमन्नं
 ददातु । अवशिष्टपादद्वयं प्रत्यक्षकृतं । हे इंद्र अस्मभ्यं दातुं
 धनं विभज । विभक्तं कुरु । यतस्ते तव वसु धनं भूरि

बहुलमसंख्यातं । अतस्तव राधसो धनस्यैकदेशं भक्षीय । भक्षीय ।
प्राप्नुयां ॥ पराददाति । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ।
तिङि चोदात्तवतीति गतेरनुदात्तत्वं । दाशुपे । दाशु दाने ।
दाशान् साह्वानिति कसुप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थे कवचने
वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वक्षिषसौनां चेति
षत्वं । भक्षीय । भज सेवायां । प्रार्थनायां ऋडि तस्य
कंदस्यभयथेत्याहंघातुकत्वाच्छब्दभावः । सलोपाभावश्च । एकाच
इतीट्प्रतिषेधः । आगमानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वर एव शिष्यते ।
पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतवाग्निघाताभावः । समानवाक्ये नि-
घातयुक्तदध्मादादेशा वक्तव्या इति वचनात् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्यंदिनसयने ब्राह्मणां च्छंसिनो मदै
मदे हि नो ददिरिति विकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । होत्रकाणामिति
खंडे सूत्रितं । मदे मदे हि नो ददिः सुरुपज्ञान्मृतये । आ०
७. ४. । इति ॥

तृचे प्रथमां सूक्ते सप्तमोऽष्टकमाह ॥

मदे'मदे हि नो ददिर्यथा गवांमृजुक्रतुः ।

सं गृ'भाय पुरु शतोभयाहृत्या वसु' शिश्रीहि राय

आ भर ॥ ७ ॥

मदे'मदे । हि । नः । ददिः । यूया । गवां । मृजुक्रतुः ।

सं । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहृत्या । वसु' । शिश्रीहि ।

रायः । आ । भर ॥ ७ ॥

मदे मदे सोमपानेन हर्षे हर्षे सति ऋजुक्रतुर्ऋजुकर्मा
 स इन्द्रो नोऽस्मभ्यं गवां यूथा यूथानि ददिहि । गयूथानां
 दाता खलु । हे इन्द्र स त्वं पुरु पुरुणि प्रभूतानि शता शत-
 संख्याकानि । अपरिमितानीत्यर्थः । वसु वसूनि धनान्युभ-
 याहस्त्योभाभ्यां हस्ताभ्यां भंगभाय । अस्मभ्यं दातुं सम्यक्
 गृहाण । शिशोहि । अस्मांस्तोच्छाकुरु । निमित्तबुद्धियुक्तान्
 कुर्वित्यर्थः । रायो घनानि हस्तयोः स्थितान्याभर । आहर
 प्रयच्छ ॥ ददिः । उदार्ज दाने । आट्टगमहनजन इति
 किप्रत्ययः । यूथा । शिश्कंदसि बहुलमिति शिशोपि । गवां ।
 सावेकाच इति प्राप्तस्य न गोश्वन्साववर्णेति प्रतिषेधः ।
 गृभाय । ग्रह उपादाने । लोटि द्वौ कंदसि शायजपीति
 आप्रत्ययस्य शायजादेशः । ह्यग्रहोर्भ इति भत्वं । उभयाहस्त्या ।
 उभयहस्तशब्दादुत्तरस्य तृतीयाद्विवचनस्य सुपां सुलुगिति
 व्यादेशः । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं ।
 समामांतोदात्तत्वं उदात्तनिर्वात्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं । वसु ।
 सुपां सुलुगिति विभक्तेर्लुक् । शिशोहि । शीतनुकरणे । बहुलं
 कंदसीति विकरणस्य श्लुः । आदेच इत्यात्वं । इदित्यनुवृत्तौ
 बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरिति धातोरीत्वं ।
 पादादित्वाभिघाताभावः । रायः । ऊडिदमिति विभक्ते-
 र्दत्तत्वं ॥

अष्टमौऽष्टमाह ॥

मादयस्त्र सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विद्वा हि त्वा पुरुवसमुप कामान्त्समृज्महेऽथा नोऽविता

भव ॥ ८ ॥

मादयस्त्र । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विद्वा । हि । त्वा । पुरुवसुं । उप । कामान् ।

समृज्महे । अथा । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे शूर शौर्यवन्निद्र सुते सोमेऽभिषुते सत्यागत्य सचास्माकं सखा सन् मादयस्त्र । तेन सोमेन तप्तो भव । किमर्थं । शर्वसे बलार्थं राधसेऽस्माकं धनार्थं च । त्वा त्वां पुरुवसं बहुधनं विद्वा हि । वयं जानौमः खलु । अतोऽस्मदीयान् कामान् मात्रा गवा वत्सानिव त्वयोपसमृज्महे हि । त्वया खल्वेकीकुर्मः । अथानंतरं नाऽस्माकमविताभिलषितफलप्रदानेन रक्षिता भव ॥ मादयस्त्र । मददृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदौ । अदुपदेशात्सावधातुकानुदात्तत्वे णिच एव स्वरः शिष्यते । समृज्महे । मृज विसर्गे । बहुलं छंदसौति विकरणस्य श्लुः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । अत्रापिशब्दानुषंगाच्छंदस्यनेकमपि साकाक्षं । पा० ८, १, ३५, । इति निधातप्रतिषेधः ॥

नवमौऽष्टमाह ॥

एते ते इन्द्र जंतवो विश्वं पुष्यंति वार्यं ।

अंतर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद

आ भद्र ॥ ९ ॥

एते । ते । इन्द्र । जंतवः । विश्वं पुच्छन्ति । वार्यं ।

अंतः । हि । ख्यः । जनानां । अयं । वेदः । अदाशुषां ।

तेषां । नः वेदः । आ । भर ॥ ८ ॥

हि इन्द्र ते तव स्वभूता एते जंतवो यजमानब्रह्मणा जना विश्वं सर्वं वार्यं सर्वैः संभजनीमं हविः पुच्छन्ति । वर्धयन्ति । अदाशुषां हविषामदातृणां जनानामंतर्मध्ये विद्यमानं वेदो धनमयः सर्वेषां स्वामी त्वं ख्यो हि । पश्यसि हि । जानामी-
त्यर्थः । विषामयजमानानां वेदो घनं नोऽस्माभ्यमाभर । आहर । प्रयच्छेति यावत् । अजयमानेषु विद्यमानं धनं यामानुपयुक्तत्वा-
द्वायमेव भवेत् । अतस्तस्य धनस्य सार्धकत्वः य तदीयं धन-
मपहृत्य यजमानेभ्यः प्रयच्छेति तात्पर्यार्थः ॥ ख्यः । ख्या प्रकथने । अयं दर्शनादोऽपि वर्तमाने छांदसो लुङ् । अस्यति-
वक्तृत्वादिना चुरेडादेशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्युक्तभावः । हि चेति निघात-
प्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वितीयो वर्गः ॥

उपो ष्विति षडृचं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्धमैन्द्रं । अंत्या जगती । आद्याः पंक्तयः । अब्रुक्रांतं च । उपो षु षड् जगत्यं-
तमिति । सूक्तविनियोगो लैंगिकः । षोडशिशस्त्र आद्या सुसंष्ट-
शमित्यादिके द्वे ऋचौ च विनियुज्यन्ते । अथ षाडशीति खंडे सूत्रितं । उपो षु शृणुही गिरः सुसंष्टं त्वा वयं मघवन्नित्येका द्वे च पंक्ती । आ० ६. २. । इति ॥

तत्र प्रथमाऽव्ययमाह ॥

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातया इव ।

यदा नः स्रुतावतः कर आर्थयास इदीजा न्द्र ते
हरी ॥ १ ॥

उपो इति । सु । शृणुहि । गिरः । मघवन् । मा ।

अतयाऽइव ।

यदा । नः । स्रुतावतः । करः । आत् । अर्थयासे । इत् ।

योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ १ ॥

हे मघवन् जनवन्निन्द्र गिरोऽस्मदीया स्तुतीरूपो उपैव
सु शृणुहि । उपगत्य सम्यक् शृणु । अतथा इव । पूर्वं यथा-
विधस्त्वं तद्विपरीतो मा भूः । अस्मासु पूर्वं यथानुग्रहबुद्धि-
युक्तस्तथाविध एव भवेत्यर्थः । अपि च नोऽस्मान्मृतावतः ।
प्रियसत्यात्मिका वाक स्रुता । तथा स्तुतिरूपया वाचा
युक्तान्यदा करः । करोषि । आत् अनंतरं त्वमप्यर्थयास इत् ।
अर्थयस एव । याच्यस एव । न तदास्ते । अस्माभिः प्रयुक्ताः
स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र ते हरी
त्वदीयावश्यौ नु क्षिप्रं योज । रथे योजय ॥ शृणुहि । उत्तश्च
प्रत्ययाच्छंदसि वावचनमिति वचनादुत्तश्च प्रत्ययादिति हेर्नुग-
भावः । अतथा इव । तथेवाचरति तथाति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य
इत्येक इति क्षिप् । तथात्रेप्रत्ययः । न तथा इव अतथा इव ।
अय्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । करः । डङ्गञ् करणे । लुङि
कम्बुहृङ्भ्यश्छंदसौति च रेडादेशः । नन्वडः सति शिष्टत्वात्

चित्स्वरणांतोदात्तेन भवितव्यं । तर्हि लङि व्यत्ययेन शप् ।
 ननु डङ्गञ् करण इति भूवादौ पठ्यते । अतो व्यत्ययः कस्मात्
 क्रियत इति चेत् नैवं । यस्मादस्य धातोस्तत्र पाठोऽनर्थः ।
 तथा हि । कः करत्करतीत्यत्र यदाह तु न्यासकारहरदङ्गौ
 व्यत्ययेन शबिति तस्मादस्य धातोर्भूवादौ पाठो नास्तीति
 गम्यते । किंच यद्वयं पठ्येत करदित्येवमादिरूपसिद्धयर्थं
 कस्यदृक्ङिभ्यश्छंदसीति करातेरङ्विधानमनर्थकं स्यात् ।
 अस्मात्लङि शप्यस्य रूपसिद्धेः । लुङ्लङोर्थभेदाद्भुङ्येतद्रूपसिद्धये
 कर्तव्यमङ्गिधानमिति चेत् न । छंदसि लुङ्लङ्लिट इति
 लुङादौनामेकत्र विधानेनार्थभेदाभावादित्यनेन प्रकारेणास्मा-
 भिधातुवृत्तावयं धातुर्निराकृतः । अतो व्यत्ययेनेति सिद्धं ।
 अर्थयासे । अर्थं याच्ञायां । चुरादिरात्मनेपदौ । लेख्या-
 ङागनः । योजा । युजिर् योगि । ण्यंताल्लोटि छंदस्यभयथेति
 श्रय आर्द्धधातुकत्वाखेरनित्येति णिलोपः । इयचोऽतस्तिङ्
 इति संहितायां दीर्घत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अ॒क्ष॒न्म॒मी॒मद॑न्त॒ ज्ञ॒व॑ प्रि॒या अ॒धूष॑त ।

अ॒स्ती॒षत॒ स्व॒भान॑वो वि॒प्रा न॑र्वि॒ष्ठया॒ म॒तो यो॒जा न्वि॑द्भ
 ते॒ ह॒री ॥ २ ॥

अ॒क्ष॒न् । अ॒मी॒मद॑न्त । हि । अ॒व॑ । प्रि॒याः । अ॒धूष॑त ।

अ॒स्ती॒षत॒ । स्व॒भान॑वः । वि॒प्राः । न॑र्वि॒ष्ठया॒ । म॒तो ।

यो॒ज॑ । नु । इ॒द्भ॒ । ते॒ । ह॒री॒ । इति॑ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वया दत्तान्यन्नान्यन्नम् । यजमाना भुक्तवन्तः ।
 भुक्ता चामोमदन्तु हि । तंसाश्वासन् । प्रियाः स्वकीयास्तनूर-
 वाधूषत । अकंपयन् । अतिशयितरसास्वादनेन वक्तुमशक्तवन्तः
 शरीराख्यकंपयन् । तदनन्तरं स्वभानवः स्वायतदोषयो विप्रा
 मेधाविनस्ते नविष्टया नविहतमया मती मत्वा स्तुत्यास्तोषत् ।
 अस्तुवन् । अन्यत्पूर्ववद्योज्यं ॥ अद्यन् । अदेर्लुङि लुङ्सनुर्घञ् ।
 पा० २. ४. ३७. । इति घञादेशः । मन्त्रे घसेत्यादिना च्लेर्लुक् ।
 ममहनेत्यादिनोपधालोपः । खरि चेति चत्वं । शासिवसिघ-
 सीनां चेलि षत्वं । अडागम उदात्तः । अमोमदन्तु । मद
 त्सियोगे । सुरादिरात्मनेपदी । लुङि च्लेर्लुङि णिलोपोपधा-
 ङ्गस्वत्वद्धिर्भावसन्वद्भावेत्वदौर्घाः । अधूषत । धूञ् कम्पने ।
 लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । यद्वा क्कंदस्युभयथेति सिचः
 सार्वधातुकत्वेन ङित्त्वात् किङिति चेति प्रतिषेधः । अथवा
 धू विधूनने । तौदादिकः । कुटादिः । अस्मात्कर्मणि लुङि
 गाङ्कुटादिभ्य इति सिचो ङित्त्वाङ्गुणाभावः । नविष्टया । ण
 स्तुतौ । करणभूताया अपि स्तुतेः स्वव्यापारकर्तृत्वानृच् ।
 तदन्तात् तुच्छंदसोतीष्ठन्प्रत्ययः । तुरिष्ठेमेयःस्त्विति ढलोपः ।
 मती । सुपां सुलुगिति ढतीयायाः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । मन्त्रे
 ढपेषपचमनेति ज्ञान उदात्तं ॥

महापितृयज्ञे सुसंदृशमित्येषाङ्गवनीयोपस्थाने विनियुक्ता ।
 सूत्रितं च । आङ्गवनीयं सुसंदृशं त्वेति पञ्चधा । आ० २. १८. ।
 इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

सुसं॒दृ॒शं॑ त्वा वयं मघ॑वन्व॒ वंदि॒षीम॑हि ।

प्र नूनं॑ पू॒र्ण॑वंधुरः स्तुतो॑ या॒हि व॒शां अनु॑ योजा न्वि॑द्र ते
हरी॑ ॥ ३ ॥

सु॒सं॒दृ॒शं॑ । त्वा । वयं । मघ॑वन् । वंदि॒षीम॑हि ।

प्र । नूनं॑ । पू॒र्ण॑वंधुरः । स्तुतः॑ । या॒हि । व॒शान् अनु॑ ।

योज॑ । नु । इ॒द्र । ते । हरी॑ इति ॥ ३ ॥

हे मघवन्निद्र सुसंदृशं सुष्ठुनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारं त्वा
त्वां वयं वंदिषीमहि । स्तवामहि । स्तुतिकर्तारो भूयास्मे-
त्याशस्यते । अस्माभिर्वदिभि स्तुतस्त्वं पूर्णवंधुरः स्तोतृभ्यो
देयेर्धनैः पुरितेन रथेन युक्तः सन् वशान् कामयमानानन्यान्यज-
मानान्प्रति नूनं प्रयाहि । अवश्य प्रतिष्ठस्व । योजेत्यादि पूर्ववत् ॥
वंदिषीमहि । वदि अभिवादनस्तुत्योः । आशीर्लिङ् ।
लिङ्ङाशिधि । पा० ३. ४. ११६. । इति तस्यार्द्धधातुकत्वेन
लसार्वधातुकस्वराभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । मघवन्नित्यस्यामंत्रितं
पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवच्चे सति पादादित्वान्निघाता-
भावः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स घा तं हृष॑णं रथम॑धि ति॒ष्ठाति गो॒वि॒दं ।

यः पात्रं॑ हारि॒योजनं॑ पू॒र्णमि॑द्र चि॒के॒तति॑ योजा न्वि॑द्र ते
हरी॑ ॥ ४ ॥

सः । घ । तं । वृषणं । रथं । अधि । तिष्ठाति । गोऽविदं ।

यः । पात्रं । हारिऽयोजनं । पूर्णं । इन्द्र । चिकेतति । योज ।

नु । इन्द्र । ते हरी इति ॥ ४ ॥

स घ स खल्विन्द्रो वृषणं कामाभिवर्षकं गोविदं गवां
लंभयितारं तं रथमधितिष्ठाति । ईदृशे रथेऽधितिष्ठतु । आरूढो
भवतु । हे इन्द्र यो रथो हारियाञ्जनमेतत्संज्ञकं धानामिश्रितं
पूर्णं सोमेन पूर्णं पात्रं चिकेतति ज्ञापयति तं रथमधितिष्ठेति
पूर्वेणान्वयः । अधिष्ठाय च त्वदीयावश्वौ क्षिप्रं योजय ॥ घा ।
ऋचितुनुवेति दीर्घः । रथं । अधिशीङ्स्थासां कर्म । पा०
१. ४. ४६. । इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । तिष्ठाति । तिष्ठते-
ल्येवडागमः । चिकेतति । कित ज्ञाने । लेव्यडागमः ।
जुहोत्यादित्याच्छपः श्लुः । बहुलं वृन्दसीति वक्तव्यमिति
वचनान्नाम्यस्तस्याचि पितौति लघूपधगुणप्रतिषेधो न भवति ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युक्तस्ते अस्तु दक्षिण उत सव्यः शतक्रतो ।

तेन जायासुपं प्रियां मंदानो याद्व्यधंसो योजा न्विन्द्र ते
हरी ॥ ५ ॥

युक्तः । ते । अस्तु । दक्षिणः । उत । सव्यः । शतक्रतो इति
शतऽक्रतो ।

तेन । जायां । उर्ध्व । प्रियां । मंदानः । याहि । अंधसः ।

योज । नु । इन्द्र । ते । हरी इति ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मवसिन्द्र ते त्वदीये रथे दक्षिणो दक्षिण-
पार्श्वस्थाश्वा युक्तोऽस्तु । उत अपि च सव्यो वामपार्श्वस्थोऽपि
युक्तोऽस्तु । तेन रथेनांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मंदानो
मत्तस्त्वं प्रियां प्रौणयित्रीं जायामुपयायि । सा यत्र वर्तते तत्र
गच्छेत्पर्यः । तदर्थं हे इन्द्र त्वदीयावश्वौ रथे क्षिप्रं योजय ।
अनयोत्तरया चः पौतसोमस्येन्द्रस्य स्वगृहं प्रति प्रयानं प्रति-
पाद्यते ॥ मंदानः मदि स्तुतिमोदसदस्वप्रकांतिगतिषु । लिटः
कानच् । द्विवचनप्रकरणे कंदसि घेति वक्तव्यमिति द्विवचना-
भावः । अंधसः । अद भक्षणे । अदेर्नुम् धञेत्यसुन् धातोर्नु-
मागमो धकारांतादेशश्च ॥

अंतोष्वहःसु हारियोजनस्य युगवमीत्येषा याज्या । सूत्रितं
च । युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी इति याज्यानुवाक्ये
अंतोष्वहःस्त्रिति ॥

तामेतां षष्ठीमृचमाह ॥

युनज्मि ते ब्रह्मणा केशिना हरी उप प्र याहि दधिधे

गर्भस्थोः ।

उत्ता सुतासी रभसा अमंदिषुः पूषणान्वजिगत्सु

पटन्वामदः ॥ ६ ॥

युन॒ज्मि॑ । ते । ब्र॒ह्म॒णा । के॒शिना॑ । ह॒री इति॑ । उप॑ । प्र ।

या॒हि । दधि॑षे । ग॒भ॒स्त्र्योः ।

उत् । त्वा । सु॒तासः॑ । र॒भ॒साः । अ॒मंदि॑षुः । पू॒षण॑ऽवान् ।

वज्जिन् । सं । उ॑ इति॑ । प॒त्न्या । अ॒मदः॑ ॥ ६ ॥

हे इंद्र केशिना केशयुक्तो शिखावंतो ते हरी त्वदीयावस्थौ
ब्रह्मणा स्तोत्ररूपेण मंत्रेण युनज्मि । रथे संयोजयामि । तेन
रथेनोप प्रयाहि । त्वदगृहमुपगच्छ । गभस्त्र्योः । बाहुनामै-
तत् । बाह्वोरश्वबंधकान् रश्मोन्मधिषे । धारयस्व । त्वा त्वां
सुतासो यज्ञेऽभिषुताः सोमा रभसा वेमवंतः । तीव्रः क्षिप्रं
मदकारि च इत्यर्थः । उदमंदिषुः । उल्कृष्टमदयुक्तमकार्षुः । हे
वज्जिन् अतस्त्वं स्वगृहं गत्वा पूषणान् । अत्र पूषणशब्द पुष्टौ
वर्तते । पुष्टिर्वै पूषा । पुष्टिमेवावबन्ध इति श्रुतेः । सोमपान-
जनितया पुष्ट्या युक्तः सन् पत्न्या स्वभार्यया सह समु अमदः ।
सम्यगेव तप्तो भव ॥ केशिना । केशशब्दात्तत्त्वार्थी इति ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । रभसाः । अर्शभादित्वादच् ।
अमंदिषुः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । पूषणान् । पुष पुष्टौ ।
श्वनुषन्नित्यादौ पूषन्निति निपात्यते । तच्चात्र भावसाधनं
द्रष्टव्यं । पूषास्त्रास्तौति पूषणान् । मादुपधाया इति मतुपो
वत्त्वं । नलोपेऽनो नुट् । पा० ८० २. १६. । इति नुट् ।
ऋस्वनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अमदः । मदी हर्षे ।
छंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनार्थी लङ् । श्यनि प्राप्ते
व्यत्ययेन शप् ॥ ॥ इति प्रथमस्य षष्ठे तृतीयो वर्गः ॥

अश्वावतीति षडृचं दशमं सूक्तं गोतमस्यार्षमैंद्रं जागतं ।
 तथा चानुक्रांतं । अश्वावति जागतमिति । अतिरात्रे तृतीये
 पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिगस्त्र इदं सूक्तं । सूत्रितं च । अश्वावति
 प्रोत्रां पीतिं वृष्ण इयमिं सत्यामिति याज्ये । आ० ६. ४. ।
 इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

अश्वा॑वति प्रथ॒मो गोषु॑ गच्छति सु॒प्रावो॑रिंद्र॒ मर्त्य॑स्त॒र्वो-
 तिभिः॑ ।

तमित्पृ॑णक्षि वसु॑ना भवी॑यसा सिंधु॑मापो यथा॒भितो॑

विचे॑तसः ॥ १ ॥

अश्वा॑वति । प्रथ॒मः । गोषु॑ । गच्छति । सु॒प्रा॒वो॒वीः । इंद्र॑ ।
 मर्त्यैः॑ । तव॑ । ऊ॒तिभिः॑ ।

तं । इत् । पृ॒णक्षि॑ । वसु॑ना । भवी॑यसा । सिंधु॑ । आपः॑ ।

यथा॑ । अ॒भितः॑ । वि॒चे॒तसः॑ ॥ १ ॥

हे इंद्र यो मर्त्यो मनुष्यस्तवोतिभिस्त्वदीये रक्षणेः सुप्रावीः
 सुष्ठु प्ररक्षितो भवति स मर्त्योऽश्वावति बहुभिरश्वैर्युक्ते गृहे
 वर्तमानो गोषु प्राप्तव्येषु प्रथमो गच्छति । सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः
 पूर्वमेव गोमान् भवतीत्यर्थः । त्वं तमित् तमेव पुरुषं भवीयसा
 बहुतरेण भवितुमेन वा शतसहस्रादिसंख्यायुक्तेन वसुना
 धनेन पृणक्षि । संपृक्तं संपूर्णं करोषि । तत्र दृष्टांतः । विचे-
 तसो विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपोयथाभितः सर्वासु दिक्षु सिंधं

समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ॥ अश्वावतिः । मन्त्रे सोमाश्चेति मतौ
दीर्घत्वं । सुपावोः । अवित्रस्तृतिभ्य ईरित्यवतेरीकारप्रत्ययः ।
ऊतिभिः । ऊतियूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । पृणक्षि ।
पृचो संपर्के । रौधादिकः । भवौयसा बहुशब्दादीयसुनि
बहोर्लोपो भू च बहोरिति बहुशब्दस्य भूभावः । ईयसुन
ईकारलोपश्च । अत्र तु क्वादसत्वादीकारलोपो न क्रियते ।
भूभावश्च क्रियते । अथवा भवितृशब्दात्तुम्हंदसीतीयसुन् ।
तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति ढलोपः ॥

अपोनम्रीये होतृचमसेऽङ्गिः पूर्यमाण आपो न देवीरित्तेषा-
वक्तव्या । सूत्रितं च । आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति
समाप्य । आ० ५. १. इति । ब्राह्मणं च भवति । आपो न
देवीरूपं यन्ति होत्रियमिति होतृचमसेऽवनौयमानास्त्वन्वाहेति ॥

तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति विततं यथा

रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र नयन्ति देवयं ब्रह्म प्रियं जोषयन्ते वरा

इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियं । अवः । पश्यन्ति ।

विततं । यथा । रजः ।

प्राचैः । देवासः । प्र । नयन्ति । देवयुं । ब्रह्मऽप्रियं ।

जोषयन्ते । वराःऽइव ॥ २ ॥

होत्रियं होतुः सभूतं चमसं देवीदेव्यो ज्योतिमाना आपी
 न यथाप उपयंति । उपगच्छंति । तद्दुपरि वर्तमाना देवा
 एतमेव चमसमवोऽवस्तात्यर्क्षंति । होतृचमसेऽस्माकं सोमाभि-
 धवायापः पूरिता इति तेषां दृष्टिरप्यस्मिन् संलम्नाभूत् । तन्न
 दृष्टांतः । विततं विस्तोर्णं रजो ज्योतिः सूर्यसंबन्धि यथा
 निरंतरमवस्तात्यतति तद्वत् । देवयुं देवान् कामयमानमेतं
 चमसं प्राचेः प्राचीनं यद्वा प्राचनैः प्रगमनैरुत्तरवेद्यभिमुखं
 होमकाले प्रणयंति । होमार्थं प्रणीतं ब्रह्मप्रियं ब्रह्मणा सोम-
 लक्षणेनाग्नेन प्रीतं । संहृतं पूरितमित्यर्थः । जोषयंते । सर्वे
 देवास्तं चमसं सेवन्ते । वरा इव कन्यकां । यथा वरा ममेधं
 भविष्यति ममेयं भविष्यतीति कन्यकां सेवन्ते । एवं देवा अपि
 ममायं सोमो ममायं सोम इत्यस्य पार्श्वे वर्तेत इत्यर्थः । एवम-
 पोन्नम्रौयविनियोगानुसारेण योजितं मंत्रस्यानुष्ठेयार्थप्रकाशक-
 त्वात् । यदा तु रात्रिपर्यायेऽस्या विनियोगस्तदा त्वेवं
 व्याख्येयं । हे इन्द्र देव्य आपी यथा निजदेशमुपगच्छंति ।
 एवं देवास्तदीयं 'स्तोत्रं' न्यग्रूषमाणा होत्रियं होतृसंबन्धि
 धिष्णास्थानमुपगच्छंति । उपगत्य चावस्तात्यर्क्षंति विततं
 ज्योतिरिव । देवयुं देवानात्मन इच्छंतमेतं शंसितारमागताः
 सर्वे देवाः प्राचीनं प्रणयंति । अग्रतो धारयंति । ब्रह्मप्रियं
 स्तोत्रप्रियं त्वां शंसंतं वराः कन्यका इव सेवन्ते ॥ होत्रियं ।
 होत्रिशब्दान्तस्येदमर्थे घप्रत्ययः । ऋवः । पूर्वाधरावराणामसि
 पुरधवसैवामित्यसिप्रत्ययातोदात्तः । प्राचेः । उच्चैर्नीचैरिति-
 वदव्ययं । यद्वा । प्रपूर्वादन्तेर्घञर्थे कविधानं स्यात्प्रापाव्यधि-
 ह्नियुध्यर्थमिति परिगणनस्योपलक्षणार्थत्वाद्वावे कप्रत्ययः ।

अनिदितामिति नलोपः । जोषयंते । जुषी प्रीतिसेवनयोः ।
स्वात्मनः प्रयोज्यत्वाद्धेतुमिति णिच् ॥

प्रवर्याभिष्टवेऽधि द्वयोरित्येषा । स्पृष्टोदकमिति खंडे
सूत्रितं । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यत् । आ० ४, ६ । इति ॥ हविर्धानप्रवर्तनेऽप्येषा । सूत्रितं
च । यमे इव यतमाने यदैतमधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच
इत्यर्द्धच आरमेत् । आ० ४, ८ । इति ॥

तामेतां सूक्ते तृतीयामृचमाह ॥

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं १'वचो यतस्रुचा मिथुना या
संपर्यतः ।

अभयतो ब्रते ते चेति पुष्यति भद्रा शक्तियजमानाय]
सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यं । वचः । यतऽस्रुचा ।
मिथुना । या । संपर्यतः ।

अभयतः । ब्रते । ते । चेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः ।
यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे इंद्र द्वयोर्हविर्धानयोरुक्थ्यं । उक्थ्यं शस्त्रं । तद्योग्यं
वचो युजे वामित्यादिमंचरूपं वचनमध्यदधाः । निहितवानसि ।
ननु हविर्धानयोर्द्वयोः कथमेकमेव वचाऽधिनिधीयत इत्याशङ्क्य
ब्राह्मणेनैवं व्याख्यातं । अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति

इयाञ्छेतत्तृतीयं हृदिरेधिनिधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह
यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्हयतीति । तत्र यथा
हविर्धानद्वय एकमेव द्वितीयं चदिरेधिनिधीयते । एवं स्तोत्र-
मप्यभयारकं युक्तं । उक्थ्यं नाम यज्ञसंबन्धि शस्त्रं तद्योग्यं
वचनमपि यज्ञियं कर्म । तस्य यज्ञरूपयोर्हविर्धानयोर्यज्ञत्व-
संपादनायाधिनिधानाद्यज्ञोऽपि समृद्धो भवति । कौटुशयो-
र्हविर्धानयोः । यतस्तुचा । यताः संबद्धाः सुचो ग्रहचमसादि-
क्षत्राणि पात्राणि ययोस्ते । मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने
या ये हविर्धाने त्वां सपर्यतः पूजयतस्तयोरित्यर्थः । किंच ।
ईदृग्रूपहविर्धानयुक्तो यजमानोऽसंयतः शत्रुभि सह युद्धार्थ-
मनभिगतः सन् ते व्रते त्वदोये कर्मणि क्षेति । निवसति ।
पुष्पति च । प्रजया पशुभिश्च पुष्टा भवति च । सुन्वते तद्देवत्ये
यामे सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य भद्रा कल्याणी शक्ति-
रुत्कृष्टं वनं भवति । एतत्सर्वे हविर्धानयोरुक्थ्यस्य वचसोऽ-
धिनिधानेन त्वया कृतमित्यर्थः ॥ यतस्तुचा । यम उपरमे ।
निष्ठायामनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । बहुव्रीहौ
पूषेपदप्रकृतिस्वरत्वं । इदमादिषु त्रिषु पदेषु सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः । सपर्यतः । सपर पूजायां । कंटादिभ्या यक् ।
अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्षेति ।
क्षि निवासगत्याः । बहुलं छंदसोति विकरणस्य लुक् । सुन्वते ।
षष्ठ्यर्थे चतुर्थीः वक्तव्येति चतुर्थी । शतुरनुम इति विभक्ते-
रुदात्तत्वं ।

चतुर्थीमृचमाह ॥

आदंगिराः प्रथमं दधिरे वयं इङ्गाग्नयः शम्या ये सुकृत्यया ।

सर्वं पणैः समविदंत भोजनमश्वावंतं गोभंतमा पशुं

नरः ॥ ४ ॥

आत् । अंगिराः । प्रथमं । दधिरे । वयः । इङ्गाग्नयः ।

शम्या । ये । सुकृत्यया ।

सर्वं । पणैः । सं । अविदंत । भोजनं । अश्वावंतं । गोभंतं ।

आ । पशुं । नरः ॥ ४ ॥

यदा पणिभिर्गोवोऽपहृतास्तदानीमंगिरा अंगिरसः प्रथमं पूर्वमग्रतो वया हविर्लक्षणमन्नं दधिरे । इन्द्राय संपादितवन्तः । अतः अनंतरं तादृशा येऽंगिरस इङ्गाग्नयः प्रज्वलिताग्नियुक्ताः संतः सुकृत्यया शोभनकरणीपेतया शम्या कर्मणा शोभनं यागिन्द्रमयजन्निति शेषः । ते नरो यज्ञस्य नेतारोऽंगिरसः पणैरेतन्नाम्नोऽसुरस्य संबंधि सर्वं भोजनं धनं समविदंत । समलभंत । कोट्यं । अश्वावंतं । अश्वदेवं । गोभंतं । गोभिर्युक्तं । आकारः समुच्चये । गवाश्चयतिरिक्तमन्यत्पशुजातं च समविदंत ॥ अंगिराः । सुपां सुलुगिति जसः सुः । शम्या । शमौति कर्मनाम । शम्यत्यनया क्रियया दोषजातमिति शमौ । करणे घञ् । नादात्तोपदेशस्य मातस्यानाचमेरिति । हविप्रतिषेधः । गौरादित्वात् ङोष् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं ।

सुक्लत्वा । शोभनं कृत्यं कारणं यस्यां सा तथोक्ता । नञ्सु
भ्यामित्युत्तरपदांतीदात्तत्वं ।

पंचमौचमाह ॥

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं

यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः ।

व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि ।

आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य ।

जातं । अमृतं । यजामहे ॥ ५ ॥

पणिभिरपहृतासु गोप्यथर्वेतत्संज्ञ ऋषिर्यज्ञैरिन्द्रदेवत्यैर-
नुष्ठितैर्यागैः पथो गोसंबन्धिनो मार्गान् प्रथमस्तते । तनते ।
सर्वेभ्य ऋषिभ्यः पूर्वमेव कृतवानित्यर्थः । ततस्तदनंतरं व्रतपा
व्रतानां कर्मणां पालयिता वेनः कांतः सूर्यः सूर्यरूप इन्द्र
अजनि । गवां प्रदर्शनायादिरभूत् । ततोऽथर्वा ता गा
आजत् । आभिमुख्येन प्राप्नोत् । तादृशसौद्रस्य काव्यः कविः
पुत्र उशना ऋगुः सचासुरारिरुजाय सहायोऽभूत् । यमस्या-
सुराणां नियमनार्थं जातं प्रादूर्भूतममृतं मरणराहित्यं तमिंद्रं
यजामहे । हविर्भिः पूजयामः ॥ पथः । शसि भस्व टेलाप इति
टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । तते । तनु
विस्तारे । बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तापदेशे-

त्यादिनानुनासिकलोपः । अजनि । जनौ प्रादुर्भावे । दीपजन-
बुध्न्यादिना । पा० ३. १. ६१. । कर्तरि लुङि घ्राञ्चिण् ।
आजत् । अज गतिघेपणयोः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय हज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

ग्रावा यत्र वदति कारुरुक्थ्य १ स्तस्येदंद्रो अभिपित्वेषु

रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । हज्यते । अर्कः । वा ।

श्लोकं । आऽघोषते । दिवि ।

ग्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् ।

इंद्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥ ६ ॥

स्वपत्याय शोभनापतनहेतुभूताय कर्मणे बर्हिर्वा यद्यदा
हज्यते । ह्रियते । अध्वर्युणा यागार्थमाह्रियते । अर्को वा
स्तात्रनिष्पादको होता वा श्लोकं स्तुतिरूपां वाचं दिवि द्योत-
माने यज्ञे यदाघोषते । उच्चारयति । यत्र यस्मिन्काले ग्रावा-
भिषवार्थं प्रवृत्त उपलो वदति शब्दं करोति । तत्र दृष्टांतः ।
कारुरुक्थ्यः । लुप्तोपममतत् । उक्थ्यस्य शस्त्रस्य शंसिता
कारुः स्ताता यथाभिमतशब्दं करोति तद्वत् । तस्य पूर्वोक्तस्य
सर्वस्याभिपित्वेष्वभिप्राप्तिष्विंद्रो रण्यति । रमते । यद्वा पूर्वो-
क्तानां बर्हिरादीनामभिप्राप्तिषु सतौष्विंद्रो रण्यति । अस्मदीयो
यागो भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति ॥ हज्यते । हजो वर्जने ।

अनुचदेशाद्भवार्वाधातुकानुदात्तत्वे यक एव स्वरः शिष्यते ।
निपातैषं यदिहंतेति निघातप्रतिषेधः । अ.घांपते । घुषिर ।
विशब्दने । भौवादिकः । अत्रापि यदित्यस्य निपातस्यानुप-
गान्निघाताभावः । रण्यति । रमु क्रीडायां । व्यत्ययेन श्यन्
यरसौपदं च । अंत्यधिकारश्छांदसः । यद्वा रण शब्दार्थः ।
व्यत्ययेन श्यन् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्थो वर्गः ॥

असावीति विंशत्युचमेकादशं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
असावि विंशतिः षडनुष्टुभ औष्णिहपांक्तगायत्रवैष्टुभास्तृचोः
त्रिषाव इति । आदितः षडनुष्टुभः सप्तम्याद्यास्तिस्त्र उष्णिहः ।
दशम्याद्यास्तिस्त्रः पंक्तयः । त्रयोदश्याद्यास्तिस्त्रा गायत्र्यः ।
षोडश्याद्यास्तिस्त्रश्चैष्टुभः । एकोनविंशौ बृहती विंशौ सतो-
बृहती । अनुवर्तनाज्ञातम ज्ञापः । अनादेशपरिभाषणेंद्रो
देवता ॥ सूक्तविनियोगो लिंगादवगंतव्यः ॥ अविहृतषाडशिशस्त्र
आसौ तृचो स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च । अथ षोडश्यासावि
सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियानुरूपौ । आ० ६. २. । इति ।
आभिप्लविकेषूक्थेषु तृतीयसवनेऽच्छावाकस्येमावेव तृचौ वै-
कल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । एष्टू ष्विति खंडे सूत्रितं । असावि
सोम इन्द्र त इममिन्द्र सुतं पिब । आ ७. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमासुचमाह ॥

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ पृष्णवा गंहि ।

आ त्वां पृष्णक्लिद्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १ ॥

असावि । सोमः । इंद्र । ते । शविष्ठ । धृष्यो इति ।

आ । गहि ।

आ । त्वा । पृणक्तु । इंद्रियं । रजः । सूर्यः । न ।

रश्मिभिः ॥ १ ॥

हे इंद्र ते त्वदर्थं सोम असावि । अभिषुतोऽभूत् । हे शविष्ठ । अतिशयेन बलवन् । अत एव धृष्यो मन्त्राणां धर्मयितरिंद्र आगहि । देवयजनदेशमागच्छ । आगतं त्वामिंद्रियं सोमपानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यमापृणक्तु । आपूरयतु । रजोऽंतरिक्षं रश्मिभिः किरणैः सूर्यो न । यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ शविष्ठ । शवस्त्रिंशब्दादिहमि विवृतोर्लुक् । टेरिति टिलापः । पादादित्वान्निघाताभावः । गहि । गमेर्लोपि बहुलं कंदसोति शपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेष्वादिमानुनासिकलोपः । तस्यासिद्धवदत्रा भादित्वसिद्धवत्त्वाच्चेर्लुगभावः ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

इंद्रमिद्वर्गे वहतोऽप्रतिष्टष्टशवसं ।

ऋषीणां च स्तुतीरूपं यज्ञं च मानुषाणां ॥ २ ॥

इंद्रं । इत् । हरो इति । वहतः । अप्रतिष्टष्टशवसं ।

ऋषीणां । च । स्तुतौः । उप । यज्ञं । च । मानुषाणां ॥ २ ॥

अप्रतिष्टष्टशवसं केनाप्यप्रतिधार्पितबलं । अहिंसितबलमित्यर्थः । इंद्रमित्तमिंद्रमेव ऋषीणां वसिष्ठादीनां मानुषाणां

मन्येषां च मनुष्याणां च स्तुतौर्यज्ञं च हरी अश्ववुपवहतः ।
समौघं प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवंति यत्र यत्र यजंते तत्र
सर्वत्रेन्द्रमश्वौ प्रापयत इत्यर्थः ॥ मानुषाणां । मनोजाताविति
मनुशब्दादञ् षुगागमश्च ॥

तृतीयाश्वचमाह ॥

आ तिष्ठ हव्रह्वर्थं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

अर्वाचीनं सु ते मनो यावा कृणोतु वग्नुना ॥ ३ ॥

आ । तिष्ठ । हव्रह्वन् । रथं । युक्ता । ते । ब्रह्मणा ।

हरी इति ।

अर्वाचीनं । सु । ते । मनः । यावा । कृणोतु । वग्नुना ॥ ३ ॥

हे हव्रहन् श्रवणां हंतिन्द्र रथमातिष्ठ । आरोह । यस्मात्ते
हरी त्वदीयावश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रलक्षणेन मंत्रेण युक्ता । रथेऽ-
स्माभिर्योजितौ । तस्मात्त्वं रथमातिष्ठ । ते मनस्त्वदीयं मनश्च
यावाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणो वग्नुना वचनीयेनाभिषवशब्दे-
नार्वाचीनमस्मदभिमुखं सु कृणोतु । सुष्ठु करोतु । युक्ता ।
सुपां सुलुगित्याकारः । वग्नुना । वचेर्गञ् । उ० ३. ३३. इति
तुप्रत्ययो गकारस्तादेशः ॥

चतुर्थीश्वचमाह ॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदं ।

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने ॥ ४ ॥

इ॒मं । इ॒न्द्र । सु॒तं । पि॒त्र । ज्येष्ठं । अ॒म॒र्त्यं । म॒दं ।

श॒क्र॒स्य । त्वा । अ॒भि । अ॒क्ष॒रन् । धा॒र॒त॒ । ऋ॒त॒स्य ।

स॒द॒ने ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतमभिषुतमिमं सोमं पित्र । कीदृशं । ज्येष्ठं ।
अतिशयेन प्रशस्यं । मदं । मदकरं । अमर्त्यं । अमारकं ।
सोमपानजन्यो मदो मदांतरवन्मारको न भवतीत्यर्थः । तथा
ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनि सद्ने गृहे वर्तमानाः शक्रस्य दौम-
स्यास्य भीमस्य धारास्वामभ्यक्षरन् । अभिसुख्येन संचलन्ति ।
त्वां प्राप्नुवन्ति स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ज्येष्ठं । प्रशस्यशब्दा-
दिष्ठानि ज्य चेति ज्यादेशः । अक्षरन् । क्षर संचलने । छांदसो
लङ् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

इ॒न्द्राय॑ न॒नम॑र्च॒तो॒क्थानि॑ च ब्रवी॒त॒न ।

सु॒ता अ॒म॒र्त्य॒रि॒दं॒वो ज्येष्ठं॑ नम॒स्य॒ता स॒ह ॥ ५ ॥

इ॒न्द्राय॑ । न॒नं । अ॒र्च॒त॒ । उ॒क्थ॒यानि॑ । च । ब्र॒वी॒त॒न ।

सु॒ताः । अ॒म॒र्त्य॒ः । इ॒न्द्र॒वः । ज्येष्ठं॑ । नम॒स्य॒त॒ । स॒ह ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजः । इन्द्राय नूनं क्षिप्रमर्चत । पूजनं कुरुत ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । उक्त्यान्वप्रगीतमंत्रसाध्यानि स्तोत्राणि
च ब्रवीतन । ब्रूत । सुता अभिषुता इन्द्रवः सोमाद्यामर्त्यः ।
आगतमेव तमिन्द्रं सत्तं कुर्वन्तु । अन्तरं ज्येष्ठं प्रशस्यतमं सहः
सहस्त्रिनं बलवन्तं तमिन्द्रं नमस्यत । नमस्कृत्य ॥ ब्रवीतन ।

अवीतेर्लोटि तप्तमसन्तथायेति तनवादेशः । अमत्सः । मदी
 हर्षे । कृन्दसः प्रार्थनायां लुङ् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वा-
 दिडभावः । नमस्यत । नमोवरिवसिब्रङ् इति क्यच् । सहः ।
 लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्याः । पा० ४. ४. १२८. २. । इति
 मत्वर्थीयस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीसूचमाह ॥

नकि॒ष्टद्र॒थी॒तरो॒ हरो॒ यदि॑द्र॒ यच्छ॑से ।

नकि॒ष्टानु॑ म॒ज्मना॒ नकिः॑ स्व॒श्वं आ॒नशे॑ ॥ ६ ॥

नकिः॑ । त्वत् । रथि॒ऽतरः॑ । हरो॒ इति॑ । यत् । इ॒न्द्र ।

यच्छ॑से ।

नकिः॑ । त्वा । अनु॑ । म॒ज्मना॑ । नकिः॑ । सु॒ऽश्वः॑ ।

आ॒नशे॑ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र यद्यस्मात्स्वं हरो एतत्संज्ञावशो यच्छसे रथे
 योजयसि । तस्मात्त्वन्नाऽन्यः कश्चिद्रथीतरोऽतिशयेन रथवान्
 नकिः । नास्ति । अन्येषामोदगश्वयुक्तरथाभावात् । त्वा त्वाम-
 नुलक्ष्य मज्मना । बलनामैतत् । बलेन सदृशोऽपि नकिः ।
 न ह्यस्ति । स्वश्वः शोभनाश्वोऽन्यश्च त्वां नकिरानशे । न
 प्राप । इन्द्रस्य वत्साश्वयोरसाधारणत्वादिन्द्रसदृशो बलवान-
 श्ववान् लोके कश्चिदपि नास्त्येत्यर्थः ॥ नकिष्टत् । युष्मन्तत्तुः-
 श्वन्तःपोदमिति षत्वं । रथीतरः । अतिशयेन रथी । तरपीत्

रथिन इतोकारान्तदेशः । अवग्रहसमये क्वांदमं क्खत्वं ।
यच्छसे । यमेव्यत्ययेनात्मनेपदं । स्वशः । बहुब्रीहावाद्युदात्तं
इत् अङ्दसौत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । आनशे । अश्रातश्चेत्यभ्यासा-
दुत्तरस्य नुट् ॥

आभिप्लविकेषूक्थेषु ततयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो य एक
इद्दिदयत इति वैकाल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । एह्ण प्विति रुंडे
सूत्रितं । सखाय आशिषामहि य एक इद्दिदयते ।
आ० ७. ८. इति ॥ महाव्रतेऽपि निष्केवल्य श्रीणिहृत्वाशो-
तावयं तदो विनियुक्तः । तथैव पंचमारण्यके सुप्रते । य एव
इद्दिदयत आयाह्याद्राभिः सुतामिति ॥

तच्चे प्रथमां सूक्ते सप्तमोऽमृतमाह ॥

य एक इद्दिदयते वसु मतीय दाशुषे ।

ईशानो अप्रतिष्कृत इंद्रो अंग ॥ ७ ॥

यः । एकः । इत् । विदयते । वसु । मतीय । दाशुषे ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः । इंद्रः । अंग ॥ ७ ॥

य इन्द्र एक इत् एक एव दाशुषे हविर्दत्तवर्ते मतीय
मनुष्याय यजमानाद्य वसु धनं विदयते । विशेषेण ददाति ।
अंगेति क्षिप्रनाम । अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दतः । प्रतिकूल-
शब्दरहित इत्यर्थः । एवंभूतः स इन्द्रः क्षिप्रमोशानः सर्वस्य
जगतः स्वामी भवति ॥ विदयते । दय दानगतिरक्षयहिंसादानेषु ।
शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । तिङश्च लसार्वाधातुकस्वरण धातुस्वर
एव शिष्यते । यद्दत्तयोगादभिधातः । अप्रतिष्कृतः । कु शब्द ।

प्रतिकूलं कूयते शब्दात् इति प्रतिस्कृतः । पारस्करादेराकृति-
मणत्वात्सुट् । सुषामादित्वात्षत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

कदा म॑र्त॒म॒राध॑सं प॒दा च॑ंप॒मिव॑ स्फुरत् ।

कदा नः॑ शु॒श्र॒व॒हिर॑ इ॒न्द्रो अंग॑ ॥ ८ ॥

कदा । म॑र्त॒ । अ॒राध॑सं । प॒दा । च॑ंप॒ऽइव॑ । स्फुरत् ।

कदा । नः॑ । शु॒श्र॒व॒त् । गिरः॑ । इ॒न्द्रः । अंग॑ ॥ ८ ॥

अराधसं हविलक्षणेन राधसा धनेन रहितं । अयष्टार-
मित्यर्थः । एवंविधं मर्तं मनुष्यमिन्द्रः पदा पादेन क्षुपमिवाहिच्छ-
न्नकमिव कदाः स्फुरत् । स्फुरिष्यति । वाधिष्यति । यथाहिच्छन्नं
मंडलाकारेण शयानं कश्चिदनायासेन हंति । एवमिन्द्रोऽपि
कदाः अहिच्छन्नं हविष्यतीत्यर्थः । स्फुरत् । स्फुरतिर्वधकर्मा ।
स्फुरति स्फुलतौति वधकर्मसु पठितत्वात् । नाऽस्माकं यष्टृणां
गिरः स्तुतिलक्षणा वाच इन्द्रः कदा कस्मिन्कालेऽंगं क्षिप्रं
शुश्रवत् । श्रोष्यतीति वितर्क्यते । अत्र निरुक्तं । क्षुपमहि-
च्छन्नकं भवति यत् क्षुभ्यते । कदा मर्तमनाराधयंतं पादेन
क्षुपमिवावस्फुरिष्यति । कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्राऽंग ।
अंगेति क्षिप्रनाम । नि० ५, १७, इति ॥ पदा । पादशब्दस्य
पह्नित्यादिना पदादेशः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
क्षुपमिव । क्षुभ संचलने । अस्मात्कर्मणि घञि बहुलवचना-
द्वातोर्नुमागमः । बर्णव्यापत्या भकारस्य पकारः । स्फुरत् ।

स्फुर संचलने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति नृडर्थे लङ् । बहुलं
कंदस्यमाख्यागेऽपौत्यडभावः । श्रुयवत् । श्रु अक्षणे । सेव्यडा-
गमः । बहुलं च्छंदसोति शपः श्लुः ॥

नवमौऽष्टकाह ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतादी आविवांसति ।

उग्रं तत्पत्यते शव इंद्री अंग ॥ ८ ॥

यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतऽवान् ।

आऽविवांसति ।

उग्रं । तत् । पत्यते । शवः । इंद्री । अंग ॥ ८ ॥

बहुभ्यो मनष्येभ्यः सकाशाद्यश्चिद्धि य एव खलु यजमानः
सुतावान् अभिषुतसोमयुक्तः सन् हे इद्र त्वा त्वामाविवासति ।
परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा । तन्नस्मै यजमानाय
यदुग्रमङ्गूणं शवो वलमिंद्रीऽङ्गं क्षिप्रं पत्यते । पातयति ।
प्रापयति ॥ तत् । सुपां सुलुपिति चतुर्थ्या लुक् । पत्यते ।
पत् गतौ । अस्मादंतर्भावितार्थाद्व्यत्ययेन श्यन् ॥

चातुर्विंशकेऽहनि माध्याह्ने सवनेऽच्छावाकस्य स्वादी-
रित्या विषुवत इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्मृत्युचः । होत्रकाणामिति
खंडे स्मृतितं । यः सत्राहा विदर्षणिः स्वादीरित्या विषूवतः ।
आ० ७. ४. । इति ॥ पृष्ठस्य पंचमेऽहनि निष्केबल्येऽप्ययं
वृचोऽनुरूपः । स्तोमं वर्धमान इति खंडे स्मृतितं । स्वादीरित्या
विषूवत उप नो हरिभिः सुतं । आ० ७. १२. । इति ॥

तच्चे प्रथमां सूक्ते दशमौचमाह ॥

स्वादोरित्या विषूवता मध्वः पिबन्ति गौर्यैः ।

या इंद्रेण सयावरी वृणा मर्दति शोभसे वस्त्रीरन्

स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः । इत्या । विषूवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यैः ।

याः । इंद्रेण । सयावरी । वृणा । मर्दति । शोभसे ।

वस्त्रीः । अन् । स्वराज्यं ॥ १० ॥

स्वादोः स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्येत्या विषूवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य मध्वः सयावमस्य सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थार्थे षष्ठी । एवंविधं सोमं गौर्या गौरवर्णा गावः पिबन्ति । इत्या गावः शोभसे शोभायं वृणा कामाभिवर्षकेन्द्रेण सयावरीः सह यांत्वा गच्छन्त्यः सत्या मर्दति । वृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं पिबन्तीत्यर्थः । वस्त्रीः पयःप्रदानेन निवासकारिण्यस्ता गावः स्वराज्यं स्वस्य स्वकोयस्तेन्द्रस्य यद्राज्यं राजत्वं तदनुलब्ध्यावस्थिता इति शेषः ॥ विषूवतः । निष्प व्याप्ती । अस्मादोणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् । ऋसनुङ्भ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । मध्वः । जमादिषु कृन्दसि वावचनमिति घेर्ङितौति गुणाभावे यणादेशः । गौर्यैः । पिबन्तीरादिभ्यश्चेति ङोष् । जसि यणादेश उदात्तस्वरितयोर्यण

इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । सयावरीः । या प्रापणे ।
 अतो मनन्निति वनिप् । वनो र चेति डीब्रेफौ । मटंति ।
 मदो हर्षे । श्यमि प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । वस्त्रोः । वस निवासे ।
 शृस्वृस्त्रिहौत्यादिना वसेरुप्रत्ययः । धान्ये निदित्यगुहत्तेराद्यु-
 दात्तत्वं । वोतो गुणवचनादित्यत्र गुणवचनाङ्गीवाद्युदात्तार्थं ।
 पा० ४. १. ४४. १. । इति वचनाहसुशब्दान्ङीपि बणादेशः ।
 जसि वा क्दंसौति पूर्वमवर्णदौर्घत्वं । स्वराज्यं । अकर्मधारये
 राज्यमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षष्ठो बर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ता अस्य पृथनायवः सोमं श्रीणति पृथयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्त्रोरनु
 स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ताः । अस्य । पृथनायवः । सोमं । श्रीणति । पृथयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रं । हिन्वन्ति । सायकं ।

वस्त्रौः । अनु । स्वराज्यं ॥ ११ ॥

ता पूर्वेक्ता अस्मिन्स्य पृथनायवः स्पर्शनकामाः पृथयो
 नानावर्णा गाव इन्द्रेण पातव्यं सोमं पयसा श्रीणति मिश्री-
 कुर्वन्ति । इन्द्रस्य प्रियाः प्रीतिहेतुभृतास्ता धेनवः सायकं
 शत्रुणाभन्तकारकं वज्रमायुधं हिन्वात । शत्रुषु प्रेरयन्ति ।

इंद्रो यथा शत्रुषु वज्रं प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयंतीत्यर्थः ।
 अन्यत्पूर्ववत् ॥ हिन्वन्ति । हिविः प्रोक्षताम् । इदित्त्वान्नाम् ।
 सायकं । षो अंतकर्मणि । खलुत्वात्वे युगागमः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

ता अस्य नमसा सहः सपथेति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्विरे पुरुषि पूर्वचित्तये वस्त्रोरनु

स्वराज्य ॥ १२ ॥

ता । अस्य । नमसा । सहः । सपथेति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्विरे । पुरुषि । पूर्वचित्तये । वस्त्रोः ।

अनु । स्वराज्य ॥ १२ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ता गावोऽस्येन्द्रस्य सहो बलं नमसा
 स्वकीयेन पयोरूपेणान्नेन सपथेति । परिचरन्ति । पुरुषि
 बह्वन्यस्येन्द्रस्य व्रतानि शत्रुवधादिरूपाणि वीर्यकर्मणि सश्विरे ।
 सेविरे । ज्ञापयन्त इत्यर्थः । किमर्थं । पूर्वचित्तये । युयुत्सूनां
 शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय । अनेन युध्यमाना हृत्वादय सर्वे
 मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यज्यन्त इति तेषां बोधना-
 येत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ सश्विरे । सश्व गतौ । व्यत्ययेनात्मने-
 पदं । पूर्वचित्तये । चितौ संज्ञाने । भावे क्तिन् । मरुदृधादि-
 त्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

आतुर्विश्वकीऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्र इन्द्रो
दधौ च इति षडहस्तात्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च । आदह
स्वधामन्वित्यका हे चन्द्रो दधौ चो अस्थिभिः । आ० ७, २ ।
इति ॥

तृचे प्रथमो सूक्ते त्रयोदशी सूचमाह ॥

इन्द्रो दधौ चो अस्थिभिर्वृत्राणां प्रतिष्कृतः ।

जघान नवतीर्नव ॥ २३ ॥

इन्द्रः । दधौ चः । अस्थिभिः । वृत्राणि । अप्रतिष्कृतः ।

जघान । नवतीः । नव ॥ १३ ॥

अत्र शाक्यायनिन इतिहासमाचक्षते । अथर्वणस्य दधौ चो
जीवता दर्शनेनासुराः परावभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गतेऽसुरैः
पूर्णा पृथिव्यभवत् । अग्नेद्रस्तरसुरैः सह यादृमशङ्कुवंस्तस्मात्प-
मान्वच्छन् स्वर्गं गत इति शुश्राव । अथ प्रच्छ तद्वत्यान् नेह
किमस्य किञ्चित्परिशिष्टमंगमस्तोति । तस्मा अवाचन् अस्ये-
तदाश्वं शोषं येन शिरसांश्वभ्या मधुविद्यां प्राब्रवीत् । तत्तु न
विद्य यत्राभवादिति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत् । तदन्विच्छतीति ।
तद्वान्वेषिषुः । तच्छर्याणावत्यनुविद्याजहुः । शर्याणावद् वे नाम
कुरुक्षेत्रस्य जघानर्हे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽस्थिभिर्गन्द्रो-
ऽसुराञ्जघानेति ॥ अप्रतिष्कृतः परैरप्रतिशब्दतः । प्रतिकूल-
शब्दरहित इन्द्र आथर्वणस्य दधौ च एतत्संज्ञकस्य ऋषेरस्थ-
भिरश्वशिरःसंवधिभिरस्थिभिर्नवतीर्नव नवसख्याका नवती-
र्दशात्तराष्ट्रशतसंख्याकाः । तथा हि । लोकत्रयवर्तिना देवाञ्जनु-

मादावासुरौ माया त्रिधा संपद्यते । त्रिविधातीतानागतवर्त-
मानकालभेदेन तत्कालवर्तिनो देवाच्चेतुं पुनरपि प्रत्येकं
त्रिगुणिता भवति । एवं नव संपद्यते । पुनरप्युत्साहादिशक्ति-
त्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति सप्तविंशतिः संपद्यते । पुनः सात्विका-
दिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सत्येकोत्तराशीतिः संपद्यते । एवं
चतुर्भिर्भौतिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दृष्टु प्रत्येकमवस्थाने
सति नव नवतयः संपद्यते । एवंविधमायारूपाणि वृत्राख्या-
वरकाण्यसुरजातानि जघान । हतवान् ॥ दधीचः ।
दध्यंचतीति दध्यङ् । अंचतेऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अनि-
दितामिति नलोपः । षष्ठेऽकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति
दीर्घत्वं । उदात्तनिर्वातस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्राप्ते तदपवाद-
तया चाविति पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं प्राप्तं । अंचेऽच्छंदस्य सर्वनाम-
स्थानं । पा० ६. १. ११०. । इति पुनर्विभक्त्युदात्तत्वविधानेन
तद्वाध्यते । अस्थभिः । कंदस्यपि दृश्यत इत्यनजादावप्यस्थि-
शब्दस्थानडादेशः । स चोदात्तः ॥

चतुर्दशौमृचमाह ॥

इच्छन् अश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितं ।

तद्विदच्छर्यावति ॥ १४ ॥

इच्छन् । अश्वस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपश्रितं ।

तत् । विदत् । शर्यावति ॥ १४ ॥

पर्वतेषु पर्वतस्य गिरिष्यपश्रितमपगत्य स्थितमश्वसंबन्धि
दधीचो यच्छिर इच्छन्निद्रो वर्तते । शर्यावत्येतस्मिन् सरसि

तच्छिरो विदत् । अज्ञासौत् । ज्ञात्वा तदाहृत्य तदीयैरस्थि-
भिर्वृत्राणि जघानेति पूर्वस्यामृचि संबंधः ॥ इच्छन् । इषु
इच्छायां । तुदादित्वाच्छप्रत्ययः । विदत् । वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन
च्लेरडादेशः । शर्यणावति । शर्यणा नाम देशः । तेषामदूरभवं
सरः शर्यणावत् । मध्यादिषु शर्यणशब्दस्य पाठान्मध्यादिभ्यश्च ।
पा० ४, २, ८६ । इति चातुर्थिको मतुप् । संज्ञायामिति
मत्तुपा वत्त्वं । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनामिति दीर्घः ॥

अतिमूर्तिनाम्नेरकाहे कर्तव्ये पूर्वमेवैकं मासं सौर्यचांद्रमसी-
भ्यामिष्टिभ्यां यष्टव्यं । तत्र पूर्वपक्षे चांद्रमसीष्टिः । अत्राह
गोरिति तस्यां प्रधानस्यानुवाक्या । अतिमूर्तिनेति खंडे
सूचितं । अत्राह गोरमन्वत नवो नवो भवति जायमानः ।
आ० ८, ८, इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचदशीमृचमाह ॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यं ।

इत्या चंद्रमसो गृहे ॥ १५ ॥

अत्र । अहं । गोः । अमन्वत । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यं ।

इत्या । चंद्रमसः । गृहे ॥ १५ ॥

अत्राहस्मिन्नेव गोरगंतुश्चंद्रमसो गृहे मंडले त्वष्टुर्दीप्तस्या-
दित्यस्य संबध्यपीच्यं रात्रावंतर्हितं स्वकीयं यन्नाम तेजस्त-
दादित्यस्य रश्मय इत्येत्यमनेन प्रकारेणामन्वत । अजानन् ।
उदकमये स्वच्छे चंद्रविंवे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति । तत्र
प्रतिफलिताः किरणाः सूर्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं

चंद्रेऽपि वर्तमाना लभंत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यद्वात्रा-
 वंतर्हितं मौरं तेजस्तच्चंद्रमंडलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो
 निवार्य सर्वं प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्यश्चंद्र एव
 द्वादशादित्येष्विंद्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः
 प्रकाशक इंद्र एवेतींद्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वादिंद्रो देवतत्वेतदुप-
 पन्नं भवति । ईदृग्भूतस्य तेजस आश्रयत्वेन चंद्रमसः प्रधान्य-
 विवक्षया चांद्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्यपपद्यते ॥ अत्र
 निरुक्तं । अथाप्यस्यैको रश्मिश्चंद्रमसं प्रतिदीप्यते तदेतेनो-
 पेक्षितव्यमादित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति । सुषुम्णः सूर्यरश्मि-
 श्चंद्रमा गंधर्व इत्यपि निगमो भवति । सोऽपि गौरुच्यते ॥
 अत्राह गोरमन्वतेति ॥ नि० २, ६ । अत्राह गोः सममं-
 तादित्यरश्मयः स्वं नामापीच्यमपचितमपगतमपिहितमंतर्हितं
 वा । नि० ४, २५ । इति ॥ अमन्वत । मनु अवबोधने ।
 अपीच्यं । अपपूर्वाच्चिनोतेरप्राटयश्च । उ० ४, ११३ । इति
 निपातनाद्यत् । अत एवाभिमतरूपसिद्धिः । यद्वा । अपिपूर्वा-
 दंचतेर्त्विगित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः ।
 अपिगते निगते भवमपीच्यं । भवे च्छंदसीति यत् । अच इत्य-
 कारलोपे चाविति दीर्घत्वं । तित्स्वरितः । अपीच्योऽप्रकाश
 इति भट्टभास्करमिश्रः । इत्या । इदमशब्दात्था हेतौ च
 छंदसीति प्रकारवचने थाप्रत्ययः । यदि तत्रेदंशब्दो नानु-
 वर्तते तदानीमिदमस्थसुः । पा० ५, ३, २४ । इति थसु-
 प्रत्ययः । अथयाडासुपः । पा० २, ४, ८२ । इति सुबलुकं
 बाधित्वा सुपां सुलुगिति ङादशेः । चंद्रमसः । चंद्रमाह्लादनं
 सिमौले निर्मिमीत इति चंद्रमाः । चंद्रे मो डित् । उ० ४,

३२७ । इत्यसिप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । पूर्वपदं च स्फायितंचौत्यादिना रक्प्रत्ययांत-
मंतोदात्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे मतमो वर्गः ॥

सर्वपृष्ठामासिष्टौ कायस्य हविषः को अद्येति द्वे ऋचौ
याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च । कायं दशमं को अद्य यंक्ते धुरि
गा ऋतस्येति द्वे इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

को अद्य यंक्ते धुरि गा ऋतस्य शिमौवतो भामिनो

दुहृणायून् ।

आसन्निष्पून्हत्स्वसा मयोभून् एषां भृत्यामृणधत्स

जीवात् ॥ १६ ॥

कः । अद्य यंक्ते । धुरि । गाः । ऋतस्य । शिमौवतः ।

भामिनः । दुःहृणायून् ।

आसन्ऽऽपून् । हत्सऽअसः । मयोऽभून् । यः । एषां ।

भृत्यां । ऋणधत् । सः । जीवात् ॥ १६ ॥

अद्यास्मिन्कर्मणि ऋतस्य गच्छत इन्द्रसंबन्धिनो रथस्य
धुर्यश्चवहनप्रदेशे गा गतिमतोऽश्वान् को यंक्ते । को नाम
नियोक्तुं शक्नोति । न कोऽपीत्यर्थः । कीदृशः नश्चान् । शमः
वतः । वीर्यकर्मपितान् । भामिनः । तेजसा युक्तान् । दुहृ-

णायून् । परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् । हृणीयतिः क्रुध्यति-
 कर्मा । आसन्निषून् । येषामासन्यास्ये सुखप्रदेशे शत्रूणां
 ग्रहरणार्थमिषवो वाणा बद्धास्तान् । हृत्स्वसः । हृत्सु शत्रूणां
 हृदयेष्वस्यन्ति स्वकौयं पादं क्षिपन्तीति हृत्स्वसः । मयोभून् ।
 मयसः सुखस्य भावयितृन् । स्वकौयानां सुखप्रदानित्यर्थः ।
 यो यजमान एषामौदृशानामश्नानां भृत्यां भरणक्रियां रथ-
 वाहनक्रियामृणधत् समर्चयति । स्तौतीति यावत् । स यज-
 मानो जीवात् । जीवनवान्भवेत् ॥ यद्वा क इति प्रजापति-
 रुच्यते । को ह वै नाम प्रजापतिरिति श्रुतेः । ऋतस्य यज्ञस्य
 धुरि निर्वाहे गा वेदरूपान्वाग्विशेषानद्येदानीं यंक्ते । संयोज-
 यति । कोदृशान् । शिमोवतः । प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् ।
 भामिनः । उज्ज्वलान् । दुर्हृणायून् । हृणीयतिर्हानिकर्मा ।
 ह्रातुमशक्यान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् । आसन्निषून् । आस-
 न्यास्य इषुरेषणं गमनमुच्चारणं येषां तान् । हृत्स्वसः ।
 हृत्सु हृदयेषु दौष्यमानान् प्रकाशमानानित्यर्थः । मयोभून् ।
 मयसोऽध्ययनप्रभवस्य सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् ।
 यो यजमान एषां वचसां भृत्यां भरणक्रियामृणधत् ।
 ऋद्धिमतीं करोति । स जीवात् । स एव जीवति । अन्ये
 जीवन्मृता इत्यर्थः ॥ दुर्हृणायून् । हृणीङ् लज्जायां । कण्डादि-
 त्वाद्यक् । बहुलवचनादस्मादुण्प्रत्ययः । अतो लोपे सति
 वर्णव्यापत्याकारः । मृगयादिर्वा द्रष्टव्यः । आसन्निषून् ।
 पृह्णित्वादिनासप्रशब्दसप्रासनादेशः । इष गतावित्यस्मादिषेः
 किक्षेत्युप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं । हृत्स्वसः ।
 असु क्षेपणे । असु गतिदीप्तादानेषु । क्षिप् चेति क्षिप् ।

तत्पुरुषे कति बहुलमित्यलुक् । कदुत्तरपदप्रकृतिसखत्वं ।
मयोभून् । व्यत्ययेन क्खत्वं । यद्वा मितद्रादिभ्य उपसंख्यानं ।
पा० ३. २. १८०. १. । इति डुप्रत्ययः । भृत्यां । भृज भरणे ।
संज्ञायां समजनिषद । पा० ३. ३. ८८. । इति क्वप् । उदात्त
इत्ययनुवृत्तेः प्रत्ययस्रोदात्तत्वं । ऋणधत् । ऋधु वृद्धौ । लेटि
व्यत्ययेन श्रम् । ङ्लिङोऽडाटावित्याडागमः । इतश्च लोप
इतीकारलोपः । जीवात् । जीव प्राणधारणे । पूर्ववत्ते व्या-
हाममः ॥

सप्तदशोऽष्टमाह ॥

क ईषते तुज्यते को विभाय को मंसते संतमिद्रं औ

अंति ।

कस्तोकाय क इभायोत रायेऽधि ब्रवत्तन्वे ईको

जनाय ॥ १७ ॥

कः । ईषते । तुज्यते । कः । विभाय । कः । मंसते । संतं ।

इंद्रं । कः । अंति ।

कः । तोकाय । कः । इभाय । उत । राये । अधि । ब्रवत् ।

तन्वे । कः । जनाय ॥ १७ ॥

अनुग्रहीतरींद्र आगते सति क ईषते । शत्रोर्भीतः सन् को
निर्गच्छति । न कोऽपीत्यर्थः । कस्तुज्यते । को हिंस्यते ।
शत्रुभिर्हिंस्योऽपि कश्चिन्नास्तीत्यर्थः । को यजमानो विभाय ।
विभेति । इंद्रे रक्षके सति भयमपि नोत्पद्यते । दूरे तस्य
शत्रुक्रता हिंसा । अंत्यंतिके समीपे संतमस्माकं रक्षकत्वेन

वर्तमानमिंद्रं कः पुरुषो मंसते । जानाति । वयमेव जानीमो
 नान्य इत्यर्थः । एकः कः पूरकः । युक्ते सहायार्थमिंद्र आगते
 सति को यजमानस्तोकाय पुत्रायाधिव्रवत् । हे इन्द्रास्मदोयं
 पुत्रं रक्षेत्येवंरूपमधिवचनं पक्षपातेन वचनं ब्राह्मणायाधि-
 व्रवत् इति यादृशं यथा । एवंरूपमधिवचनं को यजमानः कुर्यात् ।
 त्वयमेवैन्द्रा रक्षतीति भावः । इमाय गजाय कोऽधिव्रवत् ।
 उत अपि च राये शत्रुभिरपक्रियमाणाया धनाय कोऽधिव्रवत् ।
 अपक्रियमाणमस्मदौयं धनं रक्षेत्यधिवचनमपि को यज-
 मानः कुर्यात् । न कोऽपोत्यर्थः । अपि च तन्वे स्वकीयाय
 शरीराय जनाय परिजनाय च कोऽधिव्रवत् । स्वशरीररक्षार्थं
 परिजनरक्षार्थं चेद्रस्याधिवचनं नापेक्षितं । स्तुत्या प्रोत इन्द्र
 स्वयमेव रक्षतीत्यर्थः ॥ यदा तु कश्चादभिधेयस्य प्रजापतेः
 संबन्धिनि कर्माणि विनियोगः तदानीं परमैश्वर्ययोगादिन्द्रशब्देन
 प्रजापतिरेवाभिधीयते । यद्येन्द्रा गार्हपत्यमुपातिष्ठत इति
 विनियोगानुसारेण कदा चनेत्यस्यामृचि विद्यमान इन्द्रो गार्ह-
 पत्यपरंतथा नीयते तद्वत् ॥ ईषते । ईष गतिहिंसादर्शनेषु ।
 भौवादिक आत्मनपदी । तुज्यते । तुज हिंसायां । कर्माणि
 यक् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे यक् एव स्वरः
 शिष्यते । अतिड इति पर्युदासान्निघाताभावः । मंसते ।
 लियडागमः । सिव्वडुलं लीटति सिप् । अंति अंतिकस्य
 कादिलोपो दडुलमिति कलोपः । ब्रवत् । ब्रवीतेर्लियडागमः ।
 तन्वे तनुशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने जसादिषु छंदसि वावचनमिति
 वेडितीति गुणाभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति
 विभक्ते स्वरितत्वं ॥

अष्टादशौमृचमाह ॥

को अग्निमी॒ष्टे ह॒विषा॑ घृ॒तेन॑ सू॒चा य॑जा॒ता ऋ॒तुभिर्धु॑-
वेभिः ।

कस्मै॑ दे॒वा आ व॑हाना॒श हो॒म को म॑ंसते वो॒तिहो॑त्रः

सु॒देवः ॥ १८ ॥

• कः । अग्निं । ई॒ष्टे । ह॒विषा॑ । घृ॒तेन॑ । सू॒चा । य॑जा॒तै ।

ऋ॒तुभिः । ध्रु॒वेभिः ।

कस्मै॑ । दे॒वाः । आ । व॑हान् । आ॒श । हो॒म । कः । म॑ंसते ।

वो॒तिहो॑त्रः । सु॒देवः ॥ १८ ॥

को यजमानोऽग्निमीष्टे । इन्द्रायै हविर्निरुप्याग्निं
स्वीतीति । इन्द्राय हविर्निर्वापोऽपि सम्यक्कर्तुं न शक्यते । इन्द्रस्य
दुर्विज्ञानत्वात् । को वेन्द्रयागार्थमग्निं सूचा जुह्वा ध्रुवेभिर्धु-
वैर्नित्यैः ऋतुभिर्वसन्तादिकालैरुपलक्षितेन घृतेन हविषा
यजातै । यजेत् । यद्वा ऋतवः प्रयाजदेवताः । ऋतवो वै
प्रयान्ता इति श्रुतेः । ताभिर्ध्रुवैः प्रकृतौ विकृतौ चानुष्ठेयतया
निश्चलैः ऋतुभिः सहाग्निमाज्यभागदेवतां घृतेन हविषा को
यजेत् । न कोऽपीत्यर्थः । कस्मै यजमानाय होमं ज्ञातव्यं
प्रशस्यं धनमाशु शीघ्रं देवा आवहान् । आवहन्ति । प्रयच्छन्ति ।
न कस्मा अपीत्यर्थः । इन्द्र एव धनस्य दाता नान्ये देवा इतीन्द्रः
स्तूयते । वोतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः सुदेवः शोभनदेवताकः को
यजमानो मंसते । इन्द्रं सम्यक् जानाति । न कोऽपीत्यर्थः ।

बहुविधेन स्तोत्रेण चिरकालोपासनेन चंद्रः प्रत्यक्षो भवति
 नान्येन प्रकारेणेति तात्पर्यार्थः ॥ ईद्रे । ईड स्तुतौ । अदादि-
 त्वाच्छपो लुक् । सुचा । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 यजातै । यजतेर्लेख्यडागमः । वैतोऽन्यत्रेत्यैकारः । वहान् ।
 वहतेर्लेख्यडागमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । संयोगांत-
 स्येति तकारलोपः । होम । ह्वयतेः कृतात्वस्यातो मनिन्निति
 मनिन् । ह्व इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसोति संप्रसारणं । यद्वा ।
 नामन् सीमन्नित्यादौ । उ० ४. १५२. । होमनशब्दो मनिन्-
 प्रत्ययांतो निपात्यते । मंसते । मन ज्ञाने । लेख्यडाममः ।
 सिव्वहुलं लेटोति मिप् । वोतिहोत्रः । वो गत्यादिषु ।
 अस्मात्कर्मणि मंत्रे हृषेत्यादिना क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं
 होमः । हुयामाशुभसिभ्यस्तन्निति त्वनप्रत्ययः । वोतिः प्राप्नो
 होमो येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतस्वरत्वं । सुदेवः । नञ्सु-
 भ्यामित्युत्तरपदांतादात्तत्वं ॥

एकोनविंशोऽमृचमाह ॥

त्वमंग प्र शंसिषा देवः शविष्ठ मर्त्यं ।

न त्वदन्या मघवन्नस्ति मर्द्धिन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ १८ ॥

त्वं । अंग । प्र । शंसिषः । देवः । शविष्ठ । मर्त्यं ।

न । त्वत् । अन्यः । मघवन् । अस्ति । मर्द्धिता । इन्द्र ।

ब्रवीमि । ते । वचः ॥ १८ ॥

अंगेत्यभिमुखोकरणे । अंग शविष्ठ हे बलवत्तमेन्द्र देवो
 द्योतमानस्त्वं मर्त्यं मरणधर्माणं त्वां स्तुतवन्तं पुरुषं प्रशंसिषः ।

सम्यग्नेन स्तुतमिति प्रशंस । हे मघवन् धनवन्निद्र त्वदन्य-
स्त्वत्तोऽन्यः कश्चिन्मर्दिता सुखायता नास्ति । अतः कारणात्ते
तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं वचो ब्रवीमि । उच्चारयामि ॥ शसिषः ।
शंस स्तुतौ । लेटि सिप्यडागमः । सिव्वहुलं लेटोति विकरणश्च
सिप् । तस्यार्द्धधातुकत्वादिडागमः । शविष्ट । अतिशयेन
शवस्वौ शविष्ठः । इष्टनि विन्मतोर्लुक् । ढेरिति टिलोपः ।
मर्दिता । मृड सुखने । ढच इडागमः ॥

विंभीमृचमाह ॥

मा ते राधांसि मा तं ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन् ।

विश्वा च न उपमिमौहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य

आ ॥ २० ॥

मा । ते । राधांसि । मा । ते । ऊतयः । वसो इति । अस्मान् ।

कदा । चन । दभन् ।

विश्वा । च । नः । उपमिमौहि । मानुष । वसूनि ।

चर्षणिभ्यः आ ॥ २० ॥

हे वसो निवासयितरिन्द्र ते तव संबन्धीनि राध्नोऽह्येभिरिति
राधांसि भूतान्यस्मान्कदाचन कदाचिदपि मा दभन् । मा
विनाशयंतु । तथोतयो गंतारः । यद्वा धूतय इत्यत्र वर्णलोपः ।
धूतयः कंपयितारस्ते त्वदीया मरुतश्च मा दभन् । हे मानुष
मनुष्यहितेन्द्र चर्षणिभ्यो मंत्रद्रष्टृभ्यो नोऽस्मभ्यं विश्वा विश्वानि
सर्वाणि वसूनि धनानि च आ उपमिमौहि । सर्वत आहृत्या-

अत्समीपे कुरु । सर्वत्र वर्तमानं धनमस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः ॥
 कदा । किंशब्दात्सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले देति दाप्रत्ययः ।
 किमः क इति कादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । दभन् । दंभु
 दंभे । लोटर्थे क्त्वंसे लङि बहुलं क्दंसीति विकरणस्य लुक् ।
 न मोह्योग इत्यडभावः । भिमौहि । माह् माने शब्दे च ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदं । जेहोत्यादित्वाच्छ्लुः । भृजामिदित्यभ्या-
 सस्येत्वं । हेर्ङित्वात् घृमास्येतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले त्रयोदशोऽनुवाकः ॥

चतुर्दशेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र प्र य इति द्वादशचं
 प्रथमं सूक्तं गीतमस्मार्धं । पंचमौद्वादशौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा
 जगत्स्यः । मरुतो देवता । तथा चानुक्रांतं । प्र ये द्वादश
 मारुतं ह पंचस्यंते त्रिष्टुभाविति । द्वादशप्रयोगादिदमादीनि
 चत्वारि सूक्तानि मरुदेवत्यानि ॥ अभित्यवषडहस्य चतुर्थेऽह-
 न्याग्निमारुत एतत्सूक्तं मारुतनिविहानीयं । सूचितं च ।
 प्र ये शुभंते जनस्य गोपा इत्याग्निमारुतं । आ० ७. ७. ।
 इति ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह ॥

प्र ये शुभंते जनयो न सप्तयो यामवृद्रस्य सूनवः सुदंभसः ।

रोदंसी हि मरुतश्चक्रिरे हृधे मदीति वीरा विदधेभु

ष्ट्वयः ॥ १ ॥

प्र । धी । शुंभंते । जनयः । न । सप्तयः । यामन् । रुद्रस्य ।

सूनवः । सुदंससः ।

रोदंसौ इति । हि । मरुतः । चक्रिरे । वृधे । मदंति ।

वीराः । विदथेषु । वृष्ययः ॥ १ ॥

ये मरुतो यामन् यामनि ममने निमित्तभूते सति प्रशुं-
भंते । प्रकर्षेण स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति । जनयो न । जाया
इव । यथा योषितः स्वकीयान्यंगान्यलंकुर्वन्ति तद्वत् । कौटशा ।
मरुतः । सप्तयः । सर्पणशीलाः । रुद्रस्य सूनवः । रोदयति
सर्वमंतकाल इति रुद्रः परमेश्वरः । तस्य पुत्राः । सुदंससः ।
शोभनकर्माणः । एतदेवोपपादयति । हि यस्मान्मरुतो रोदंसौ
द्यावापृथिव्यौ वृधे वृष्टिप्रदानादिना वर्धनाय चक्रिरे कृतवन्तः ।
अतः सुदंसस इत्यर्थः । वीरा विशेषेण शत्रुक्षेपणशीलाः ।
वृष्ययः । सर्पणशीलाः । महोरुहशिलोच्चयादेर्भजका इत्यर्थः ।
एवंभूतास्ते मरुतो विदथेषु । विदंत्येषु यष्टव्यतया देवानिति
विदथा यज्ञाः । तेषु मदंति । सोमपानेन वृथ्यन्ति ॥ शुंभंते ।
शुभ शुभ दौसौ । भौवादिकः । जनयः जायन्त आस्त्रपत्नानीति
जनयो जायतः । इन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । यामन् । या
प्रापणे । कृत्यव्युटा बहुलमिति बहुलवचनादातो मनिन्निति
भावे मनिन् । सृपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । सुदंससः । दंस
इति कर्मनाम । शोभनं दंसो येषां । सोमनसौ अस्मीमोषसौ
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चक्रिरे । हि.चेति निघातप्रतिषेधः ।
वृधे । वृधु । वृधी । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच

इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मदन्ति । मदी हर्षं । श्वनि प्राप्ते
व्यत्ययेन शप् । पादादित्वान्निघाताभावः । विदथेषु । विद
ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः । घृष्वयः । घृषु संहर्षे
कृविघृष्वीत्यादिना विन्प्रत्ययांतो निपात्यते ॥

द्वितीयामृतमाह ॥

त उ॑ चि॒तासो॑ म॒हि॒मान॑माशत दि॒वि रु॒द्रासो॑ अधि॑
चक्रि॑रे स॒दः ।

अ॒र्च॑तो अ॒र्कं ज॒नय॑त इ॒न्द्रि॒यम॒धि त्रि॒यां द॒धिरे
पृ॒श्नि॑मातरः ॥ २ ॥

ते । उ॒चि॒तासः॑ । म॒हि॒मानं॑ । आ॒शत॑ । दि॒वि । रु॒द्रासः॑ ।
अधि॑ । चक्रि॑रे । स॒दः ।

अ॒र्च॑तः । अ॒र्कं । ज॒नय॑तः । इ॒न्द्रि॒यं । अधि॑ । त्रि॒यः । द॒धिरे ।
पृ॒श्नि॑मातरः ॥ २ ॥

ये पूर्वोक्तगुणविशिष्टास्ते मरुत उचितासो देवैरभिषिक्ताः
संतो महिमानं महश्चमाशत । आप्रवन् । रुद्रासो रुद्रस्य
पुत्राः । उपचाराज्जन्य जनकशब्दः । ते रुद्रपुत्रा मरुतो दिवि
द्योतमाने नभसि सदः सदनं स्थानमधिचक्रिरे । अधिकं
सर्वोत्कृष्टं कृतवन्तः । अर्कमर्चनीयमिन्द्रमर्चतः पूजयन्त इन्द्रि॒य-
मिन्द्रस्य॑ लिंगं वीर्यं जनयन्तः । प्रहर भगवो जहि वीर्यस्वेत्येवं-
रूपेण वाक्येनोत्पादयन्तः । पृश्निमातरः पृश्नेर्नानारूपाया
भूमेः पुत्रा मरुतः त्रिय ऐश्वर्याण्यधिदधिरे । आधिक्येना-

धारयन् ॥ उद्धितासः । उच्च सेचने । कर्मणि निष्ठा ।
आज्जसेरसुक् । महिमानं । महच्छब्दात् पृथादिलक्षण इम-
निच् । टेरिति टिलोपः । आशत । अशु व्याप्ती । लङि बहुलं
कंदसोति विकरणस्य लुक् । इन्द्रियं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्र-
दृष्टमिति घच्प्रत्ययांतो निपात्यते । पृश्निमातरः । प्राश्नुते
सर्वाणि रूपाण्येति : पृश्निर्भूमिः । श्रुयते च । इयं वै पृश्निः ।
घृणिपृश्निरित्यादौ निपातनादभिमतरूपसिद्धिः । पृश्निर्माता
येषां ते तथोक्ताः ऋतच्छब्दसि । पा० ५. ४. १५८. । इति
समासांतस्य कपः प्रतिषेधः ॥

तृतीयानुचमाह ॥

गोमा॑तरो यच्छु॒भय॑ते अ॒ंजिभि॑स्त॒नूषु॒ शुभ्रा॑ द॒धिरे॒

वि॒रुक्क॑तः ।

वाध॑ते वि॒श्वं म॒भिमा॑ति॒नमप॑ वर्त्मान्येषा॒मनु॑ री॒यते॑ घृ॒तं ॥ ३ ॥

गोऽमा॑तरः । यत् । शुभ॑यंते । अ॒ंजिभिः॑ । त॒नूषु॒ । शुभ्राः॑ ।

द॒धिरे॒ । वि॒रुक्क॑तः ।

वाध॑ते । वि॒श्वं । अ॒भिमा॑ति॒नं । अप॑ । वर्त्मा॑नि । एषां॑ ।

अ॒नु॒ । री॒यते॑ । घृ॒तं ॥ ३ ॥

गोमातरः । गोरूपा भूमिर्माता येषां ते मरुत अंजिभौ
रूपाभिर्व्यंजकैराभरणैर्यद्यदा शुभयंते । स्वकीयान्यंगानि शोभा-
युक्तानि कुर्वन्ति । तदानीं शुभ्रा दीप्ता मरुतस्तनूषु स्वकीयेषु
शरीरेषु विरुक्कतो विशेषेण रोचमानानलंकारान्दधिरे । धार-

यन्ति । अपि च विश्वं सर्वमभिमातिनं शत्रुमपवाधन्ते । हिंसन्ति ।
 एषां मरुतां वर्त्तानि मार्गाननुसृत्य घृतं क्षरणशौलमुदकं रीयते ।
 स्त्रवति । यत्र मरुतो गच्छन्ति वृष्ट्युदकमपि तदनुसारेण तत्र
 गच्छतोस्तथः ॥ शुभयन्ते । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणध-
 गुणाभावः । अंजिभिः । अंजू व्यक्तिसंज्ञणकांतिगतिषु । खनि-
 कथंज्यसि वसि वनिसनि ध्वनिग्रंथि चरिभ्यस्तेतौ प्रत्ययः । शुभ्राः ।
 शुभ दोसो । स्फायितं चोत्थादिना रक् । विरुक्कतः । विशिष्टा
 रक् विरक् । तदन्तो विरुक्कतः । मतुप्ययस्मयादित्वेन पदत्वा-
 त्कत्वं । भत्वात् जशत्वाभावः । रीयते । रीङ् स्त्रवणे ।
 दैवादिकः ॥

चतुर्थीमृचमाह ।

वि ये भ्राजन्ते सुमखास ऋष्टिभिः प्रच्यावयन्तो अच्युता
 चिदोजसा ।

मनोजुवो यन्मरुतो रथेष्व्वा वृषव्रातासः पृषतीरयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

वि । ये । भ्राजन्ते । सुमखासः । ऋष्टिभिः । प्रच्यावयन्तः ।
 अच्युता । चित् । ओजसा ।

मनःजुवः । यत् । मरुतः । रथेषु । वा । वृषव्रातासः ।

पृषतीः । अयुग्ध्वं ॥ ४ ॥

सुमखासः शोभनयज्ञा ये मरुत ऋष्टिभिरायुधैर्विभ्राजन्ते
 विशेषेण दौष्यन्ते । ते मरुतोऽच्युता चित् आचयितुमशक्यानि
 वृट्पानि पर्वतादीन्यप्योजसा स्वकीयेन बलेन प्रच्यावयन्तः

प्रकर्षेण च्यावयितारः प्रेरयितारो भवन्ति । उत्तरार्धः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे मरुतः । मनोजुवो मनोवद्देगगतयो वृषव्रातासो
वृष्ट्यदकसेचनसमर्थसप्तसंघात्मका यूयं रथेष्वाम्नीयेषु पृषतीः ।
पृषत्य इति मरुद्वाहनानां संज्ञा पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् ।
पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्युक्ता मृगौर्यददायुग्ध्वं । अभिसुख्येन
नियुक्ता अकृद् । तदानीं पर्वतादिकं प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ सुम-
खासः । सर्वे विधयच्छंदसि विकल्प्यत इति नञ्सुभ्यामित्यस्य
प्रवृत्त्यभावे बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अच्युता । श्रेष्ठ-
दसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । मनोजुवः । जु इति सौत्रो धातुर्ग-
त्यर्थः । क्षिब्धचोल्यादिना क्षिब्धीर्घौ । अयुग्ध्वं । युजिर् ।
यागे । लुङि धि चेति सकारलोपः ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

प्र यद्रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं वाजे अद्रिं मरुतो रंहयंतः ।
उतारुषस्य वि स्यंति धाराश्चर्मोदोदभिर्व्युदंति भूमं ॥ ५ ॥
प्र । यत् । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वं । वाजे । अद्रिं ।
मरुतः । रंहयंतः ।
उत । अरुषस्य । वि । स्यंति । धाराः । चर्मोदव ।
उदभिः । वि । उदंति । भूमं ॥ ५ ॥

हे मरुतः पृषतीर्यदथा रथेषु प्रायुग्ध्वं प्रायुजत । किं
कुर्वतः । वाजेऽन्ने निमित्तभूते सत्याद्रिं मेघं रंहयंतः । वर्षणार्थं
प्रेरयंतः । उत तदानीमरुषस्यारोचमानस्य सूर्यस्य वैद्युताग्नेर्वा

सकाशाद्दृष्ट्वा दकधारा भवन्तो विष्यन्ति । विमृच्छन्ति । विमुक्ता-
स्ताश्च धारा उदभिरुदकैश्चर्मैव परिमितमल्पं चर्म यथाप्रयत्नेन
क्लेद्यते । एवं भूमिः सर्वा भूमिं व्युन्दति । विशेषेणाद्रा कुर्वन्ति ॥
रंहयन्तः । रहि गतौ । विष्यन्ति । षो अंतकर्मणि । देवादिकः ।
आतः श्यनि । पा० ७. ३. ७१. । इत्योकारलोपः । उपसर्गा-
त्सुनोतीति षत्वं । उदभिः । पृथ्व्यादिनोदकशब्दस्योदना-
देशः । व्युन्दति । उन्दौ क्लेदने । भूमिः । सुपां सुलुगिति भूमि-
शब्दादुत्तरस्यामो डादेशः । क्वांदसं क्लृप्तत्वं ॥

तृतीयसवन आ वो वहन्त्विति पोतुः प्रस्थितयाज्या ।
सूत्रं च । आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदोऽमेव नः सुहवा आ
हि गन्तव । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदी रघुपत्वाँनः प्र जिगात
बाहुभिः ।

सोदता बर्हिर्ऋ वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो
अध्वनः ॥ ६ ॥

आ । वः । वहन्तु । सप्तयः । रघुष्यदः । रघुपत्वाँनः ।
प्र । जिगात । बाहुभिः ।

सोदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतं । मादयध्वं ।
मरुतः । मध्वः । अध्वनः ॥ ६ ॥

हे मरुतो वो युष्मान् समयः सर्पणगीला अश्वा आवहंतु ।
 अस्मद्यज्ञं प्रापयंतु । कीदृशाः समयः । रघुण्दः । लघु शौघ्रं
 स्यंदमानाः । वेगेन गच्छंत इत्यर्थः । रघुपत्वानो लघु शौघ्रं
 पतंतो गच्छंतो द्यूयं बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरस्मभ्यं दातव्यं
 धनमाहृत्य प्रजिगात । प्रकर्षेण गच्छत । हे मरुतो वो युष्माकं
 सदः सदनं वेदिलक्षणं स्थानमुरु विस्तीर्णं कृतं । तत्र यदा-
 स्तीर्णं बर्हिस्तदासीदत । तस्मिन्बर्हिष्युपविशत । उपविश्य च
 मध्वो मधुरस्थांधसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मादयध्वं ।
 तृप्ता भवत ॥ रघुण्दः । रघु स्यंदंत इति रघुण्दः । थंदू
 प्रस्रवणे । किप् चेति किप् । अनिदितमिति नलोपः । कृदुत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वं । रघुपत्वानः । पलु गतौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत
 इति वनिप् । जिगात । गास्तुतौ । जीहोत्यादिकः । जिगातीति
 गतिकर्मसु पाठादत्र । गत्यर्थः । लोणमध्यमबहुवचनस्य तप्तनप्त-
 नथनाच्चेति तबादेशः । तस्य पित्वेन ङित्त्वाभावाद्दौ हल्य-
 धारितीत्वाभावः । सदः । अतः कृकमीति विसर्जनोयस्य
 सत्वं । मादयध्वं । मद तृप्तियोगे । चुरादिरात्मनेपदी ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे नवमो वर्गः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

तेऽवधंत स्वतवसो महित्वना नाकं तस्यरुरु चक्रिरे सदः ।

विशुर्यद्वावदृषणं मदच्युतं वयो न सीदन्नधि बर्हिधि

प्रिये ॥ ७ ॥

ते । अवर्धंत । स्वऽतवसः । महिऽत्वना । आ । नाकं ।

तस्युः । उरु । चक्रिरे । सदः ।

विष्णुः । यत् । ह । आवत् । वृषणं । मदऽच्युतं । वयः ।

न । सौदन् । अधि । बर्हिषि । प्रिये ॥ ७ ॥

ते मरुतोऽवर्धयत । वृद्धिं गताः । कौटुशाः । स्वतवसः ।
स्वाश्रयबलाः । नाम्यस्य कस्यचिद्वलमपेक्षन्ते । वृद्धिं प्राप्य च
महित्वना महिम्ना महत्त्वेन नाकं स्वर्गमातस्युः । आस्थित-
वन्तः । सदः सदनं नभोलक्षणं स्थानं च स्वकीयनिवासायोरु-
विस्तीर्णं चक्रिरे । यत् येभ्यो मरुद्भ्यः । यदर्थं वृषणं कामाभि-
वर्षकं मदच्युतं मदस्य हर्षस्यासेक्तारं यज्ञं विष्णुर्हवत् । विष्णु-
रेवागत्य रक्षति । ते मरुतो वयो न पक्षिणो यथा शीघ्रमाग-
च्छन्ति । एवं शीघ्रमागत्य बर्हिष्यध्यस्मदीये यज्ञे प्रिये प्रीतिकरे
सौदन् । सौदन्तु । उपविशन्तु ॥ तेऽवर्धन्त । स्वरितो वानुदात्ते
पदादौ । पा० ८. २. ६. । इत्येकादेशस्य स्वरितत्वं । महि-
त्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याडो व्यत्ययेन नाभाव उदात्तत्वं
च । यद्वा सुपां सुलुगित्याजादेशो नकारोपजनश्च । तस्युः ।
नाकमातस्युश्च सदश्च विस्तीर्णं चक्रिर इति चार्थप्रतीतिश्चादि-
लोपे विभाषेति प्रथमायास्तिङ्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । यत् ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् । आवत् । छांदसो वर्तमाने लङ् ।
वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादीर्घाभावः । मदच्युतं ।
मदं च्योततीति मदच्युत् । च्युतिर् आसेचने । क्षिप् चेति क्षिप् ।
सौदन् । लिङर्थे लेट्यडागमः ॥

अष्टमौष्ठमाह ॥

शूरा इवेद्युधयो न जग्मयः अवस्थवो न पृतनासु येतिरे ।

भयंते विश्वा भुवना मरुद्भ्यो राजान इव त्वेषसंदृशो

नरः ॥ ८ ॥

शूराःऽइव । इत् । युयुधयः । न । जग्मयः । अवस्थवः ।

न । पृतनासु । येतिरे ।

भयंते । विश्वा । भुवना । मरुत्ऽभ्यः । राजानःऽइव ।

त्वेषऽसंदृशः । नरः ॥ ८ ॥

इदित्येतत्समुच्चये । शूरा इवेत् शौर्योपेता युयुत्सवः पुरुषा इव च युयुधयः शत्रुभिर्युध्यमानाः पुरुषा इव च जग्मयः शीघ्रं गच्छन्तो मरुतः अवस्थवो न अवोऽन्नमात्मन इच्छन्तः पुरुषा इव पृतनासु संग्रामेषु येतिरे । प्रयतन्ते वृत्रादिभिर्युद्धे व्याप्रियन्ते । तादृशेभ्यो मरुद्भ्यो विश्वा भुवना सर्वानि भूतजातानि भयन्ते । बिभ्यति । ये नरो वृष्ट्यादेर्नेतारो मरुतो राजान इव राजमाना नृपतय इव त्वेषसंदृशो दीप्तसंदर्शना अग्ररूपतया दृष्टुमशक्या भवन्ति । तेभ्य इत्यर्थः ॥ युयुधयः । युध संप्रहारे । आट्टगमहनजन इत्यत्रात्मगर्गच्छंदसौति वचनात्किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावाहिर्भावादि । किप्त्वाहुणाभावः । निच्चादाद्युदात्तत्वं । जग्मयः । तेनैव सूत्रेण किन्प्रत्ययः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाहिर्भावादि । अवस्थवः । अव इच्छति अवस्थति । क्वाच्छंदसौत्युप्रत्ययः । येतिरे । यतौ प्रयत्ने । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने

लिट् । भयंते । जिभी भये । बहुलं कंदसीति शपः श्लोभायः ।
 त्वेषमंदृशः । त्विष दौसी । पचाद्यच । दृशिर प्रेक्षणे ।
 संपूर्वादस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमौचमाह ॥

त्वष्टा यद्वज्रं सुकृतं हिरण्यं सहस्रभृष्टिं स्वपा अवर्तयत् ।

धत्ते इन्द्रो नर्यपांसि कर्तवेऽहं हव्यं निरपामौजदर्शवं ॥ ८ ॥

त्वष्टा । यत् । वज्रं । सुकृतं । हिरण्यं । सहस्रभृष्टिं ।

सुअपाः । अवर्तयत् ।

धत्ते । इन्द्रः । नरि । अपांसि । कर्तवे । अहं । हव्यं ।

निः । अपां । औजत् । अर्थवं ॥ ८ ॥

स्वपाः शोभनकर्मा त्वष्टा विश्वनिर्माता यद्वज्रमवर्तयत् ।
 इन्द्रं प्रत्यगमयत् । दत्तवानित्यर्थः । कौटुशं । सुकृतं ।
 सम्यक् निष्पादितं । हिरण्यं । सुवर्णमयं । सहस्रभृष्टिं ।
 अनेकाभिधाराभिर्युक्तं । तद्वज्रमिन्द्रो धत्ते । धारयति ।
 किमर्थं । नरि । अत्र नृसंबधान्नृशब्देन संग्रामोऽभिधीयते ।
 संग्रामेऽपांसि शत्रून् हननादिलक्षणानि कर्मानि कर्तवे कर्तुं ।
 एवं वज्रं धृत्वा तेन वज्रेण हव्यं दृष्ट्युदकस्यावरकमर्णवमर्ण
 सोदकेन युक्तं मेघमहन् । अवधोत् । अपां तेन निरुद्धा अपश्च
 स निरौजत् । निःशेषेणाधोमुखमपातयत् । प्रवृष्टा अकरो-
 दित्यर्थः ॥ सुकृतं । संपूर्वात्करोतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर
 इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । हिरण्यं । हिरण्यशब्दादुत्तरस्य

मयटो मकारस्य लोप ऋत्व्यवास्वावास्वेत्यादौ निपात्यते ।
स्वपाः । साम्नसौ अलोमाषसौ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
कर्तवे । तुमर्थे सेसेनिति करोतेस्तवेन्प्रत्ययः । अपां । क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे पष्ठौ । ऊडिद-
मिति विभक्त्युदात्तत्वं । औजत् । उज आजवे । अण्वं ।
अर्णसो लापश्चेति मत्वर्थोयो वः सलोपश्च ॥

दशमौचमाह ॥

ऊङ् नुनुद्रेऽवतं त आजसा दादृहाणं चिद्भिभिदुर्वि पर्वतं ।

धमंतो वाणं मरुतः सुदानवो मटे सोमस्य रण्यानि

चक्रिरे ॥ १० ॥

ऊङ् । नुनुद्रे । अवतं । ते । आजसा । दादृहाणं । चित् ।

बिभिदुः । वि । पर्वतं ।

धमंतः । वाणं । मरुतः । सुदानवः । मटे । सोमस्य ।

रण्यानि । चक्रिरे ॥ १० ॥

अत्रेयमाख्यायिका । गोतम ऋषि पिपासया पीडितः
मन् मरुत उदकं ययाचे । तदनंतरं मरुतोऽदूरस्थं कूपमुद्गत्य
यत्र स गोतम ऋषिस्तष्ठति तां दिशं नौत्वाऋषिसमौपे
कूपमवस्थाप्य तत्पार्श्वं आहारं च कृत्वा तस्मिन्नाहवे कूप-
मुत्सिच्य तमृषिं तेनोदकेन तर्प्यांचक्रुः । अयमर्थोऽनयोत्तरया
च प्रतिपाद्यते ॥ ते मरुतोऽवतं । अवस्तात्तलो भवतौत्यवतः
कूपः । कूपनामसु चावतोऽवट इति पठितं । तमूङ्मुपरि
यथा भवति तथौजसा स्वकायेन बलेन नुनुद्रे । प्रेरितवतः ।

उत्खातवन्त इत्यर्थः । एवं कूपसुखाय ऋषेराश्रमं प्रति नयन्तो
 मरुता मार्गमध्ये दादृहाणं प्रहृष्टं गतिनिरोधकं पर्वतं चित्
 पर्वतं शिलाञ्चयमपि विबिभिदुः । विशेषेण बभञ्जुः ।
 सुदानवः शाभनदानास्ते मरुतोवाणं शतसंख्याभिस्तंत्रीभि-
 र्युक्तं वीणाविशेषं धमन्तो वादयन्तः सोमस्य मदे सोमपानेन
 हर्षे सति रण्यानि स्तुत्यानि रमणीयानि धनानि चक्रिरे ।
 स्तादृभ्यः कुर्वन्ति ॥ नुनुद्रे । गुद प्रेरणे । लिटोरयो र इति रे
 आदेशः । दादृहाणं । दृह दृह वृद्धौ । लिटः कानच् ।
 धमतः । धा शब्दाग्निसंयोगयोः । पाप्मेत्यादिना धमादेशः ।
 वाणं । अण रण वण शब्दार्थाः । कर्मणि घञ् । कर्षात्त्वत्
 इत्यन्तोदात्तत्वं । रण्यानि । रणतेर्मावे वशिरण्यारूपमंख्यानं ।
 पा० ३. ३. ५८. । इत्यप् । ततो भावे कन्दसौति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ॥

एकादशोमृचमाह ॥

जिह्मं नुनुद्रेऽवतं तया दिशासिचक्षुत्वं गोतमाय तृष्णजे ।

आ गच्छन्तीमवसा चित्रभानवः कामं विप्रस्य तर्पयन्त

धामभिः ॥ ११ ॥

जिह्मं । नुनुद्रे । अवतं । तया । दिशा । असिचक्षुत्वं । तृष्णजे ।

गोतमाय । तृष्णजे ।

आ । गच्छन्ति । इ । अवसा । चित्रभानवः । कामं ।

विप्रस्य । तर्पयन्त । धामभिः ॥ ११ ॥

मरुतोऽवतमुद्धृतं कूपं यस्यां दिशि ऋषिर्वसति तया
दिशा जिह्वां वक्रां तिर्य्यचं नुनुद्रे । प्रेरितवन्तः । एवं कूपं नीत्वा
ऋथाश्रमेऽवस्थाप्य तृणजे तृषिताय गोतमाय ऋषये तदर्थ-
मुत्सं जलप्रवाहं कूपादुद्धृत्यासिंचन् । आहावेऽवनयन् । एवं
कृत्वेमेनं स्तोतारमृषिं विचित्रभानषो विचित्रदोमयस्ते मरुतोऽष-
सेदृशेन रक्षणेन सहागच्छन्ति । तत्समीपं प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च
विप्रस्य मेधाविनो गोतमस्य काममभिलाषं धामभिरायुषो
धारकैरुदकैस्तर्पयन्त । अतर्पयन् ॥ तया । न गोश्वन्मावकर्णेति
सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तस्य प्रतिषेधः । दिशा ।
सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । तृणजे । जितृष पिपासायां ।
स्त्रपितृषोर्नाजङ् । पा० २. २. १७२. । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं ।
पदकारस्य शाकल्यस्य त्वयमभिप्रायः । अन्येष्वपि दृश्यत इति
दृशिग्रहणात्केवलादपि जनेर्दप्रत्ययः । तृणा जाता यस्य स
तथाक्तः । व्यापाः संज्ञार्जटसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं । बहुव्रीहौ
पूर्वेपदप्रकृतिस्वरत्वं । धामभिः । दधतिरातो मगिञ्चिति
स्मिन् ॥

मारुतं पशो या वः शर्मेति हविषो याज्या । प्रदानाना-
मिति ऋडे सूचितं । अरा इवेदचरमा अहेव या वः शर्म
शशमानाय मन्ति । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वादशीमृचमाह ॥

या वः शर्म शशमानाय संति त्रिधातूनि दाशुषे
यच्छताधि ।

अस्मभ्यं तानि मरुतो वि यंत रयिं नो धत्त वृषणः
सुवीरं ॥ १२ ॥

या । वः । शर्म । शशमानाय । संति । त्रिधातूनि ।
दाशुषे । यच्छत । अधि ।

अस्मभ्यं । तानि । मरुतः । वि । यंत । रयिं । नः । धत्त ।
वृषणः । सुवीरं ॥ १२ ॥

हे मरुतो वो युष्माकं संबंधीनि यानि शर्म शर्मानि
सुखानि गृहाणि वा । कोटशानि । त्रिधातूनि । पृथिव्यादिषु
त्रिषु स्थानेष्ववस्थितानि । शशमानाय युष्मान् स्तुतिभिर्भ-
जमानाय दातुं संपादितानि । पूर्वोक्तलक्षणां शर्माणि यानि
संति यानि च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानायाधियच्छत ।
अधिकं प्रयच्छथ । हे मरुतस्तानि सर्वाणि शर्माण्यस्मभ्यं
वियंत । विशेषेण प्रयच्छत । किंच हे वृषणः कामानां
वर्षितारो मरुतो नोऽस्मभ्यं सुवीरं शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं
रयिं धनं धत्त । दत्त ॥ या । श्रेष्ठं दत्तं बहुलमिति श्रुतिः ।
शर्म । सुपां सुलुगिति जसो लुक् । शशमानाय । शश
भृतगती । ताच्छौलिकस्वान्श । यच्छत । क्वांदसे लाड

बहुलं छंदस्यमाद्योगेऽपीत्यडभावः । यंत । यमेर्लोटि बहुलं
छंदसीति शपो लुक् । तप्तनप्तनयनाच्चेति तवादेशः । अतस्तस्य
पिप्प्लेन छित्वाभावादनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपो न
भवति । वृषणः । वा षपूर्वस्य निगम इत्युपधादौर्धाभावः ।
सुवीरं । बहुब्रीहौ वीरंवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे दशमो वर्गः ॥

मरुतो यस्येति दशचं द्वितीयं सूक्तं गीतमस्यार्धं गायत्रं
मरुद्देवताकं । अनुक्रम्यते च । मरुतो दश गायत्रमिति ॥
व्यूहं तृतीये छंदोम आग्निमारुते, शस्त्रं एतत्सूक्तं । तृतीयस्या-
गन्महेति खंडे सूत्रितं । मरुतो यस्य हि प्राग्नये वाचमित्या-
ग्निमारुतं । आ० ८. ११. । इति ॥ ऐंद्रामारुत्यां प्रधानस्य
हविषो मरुतो यस्येत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । ऐंद्रामारुतीं
भेदकामा मरुतो यस्य हि क्षये । आ० २. १५. । इति ॥
एषैव वरुणप्रधासेषु मारुत्या आमिक्षाया अनुवाक्या । सूत्रितं
च । मरुतो यस्य हि क्षयेऽरा इवेदचरमा अहेव । आ० २. १७. ।
इति ॥ तथा प्रातःसवने पोतुरेषा प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च ।
मरुतो यस्य हि क्षयेऽग्ने पत्नौरिहावह । आ० ५. ५. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टकमाह ॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः ।

स सुगोपातमो जनः ॥ १ ॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विमहसः ।

सः । सुगोपातमः । जनः ॥ १ ॥

हे विमहसो विशिष्टप्रकाशा मरुतः । दिवोऽन्तरिक्षलोका-
दागत्य यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे पाथ ।
सोमं पिवथ । स जनो जातो यजमानः सुगोपातमः शोभनैः
पालकैरत्यन्तं युक्तो भवति ॥ पाथ । पा पाने । लेटि बहुलं
छन्दसीति शपो लुक् । यदृत्तयोगादनिघातः । विमहसः ॥
विशिष्टं महस्तेजो येषां ते तथोक्ताः । सुगोपातमः । शोभनो
गोपा रक्षको यस्य स सुगोपाः । अतिशयेन सुगोपाः सुगो-
पातमः । तमपः पिप्त्वादनुदात्तत्वे सति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्या-
मित्यन्तरपदातोदात्तत्वमेव शिष्यते ।

द्वितीयामृचमाह ॥

यज्ञैर्वा यज्ञवाहसो विप्रस्य वा मतीनां ।

मरुतः शृणुता हव ॥ २ ॥

यज्ञैः । वा । यज्ञवाहसः । विप्रस्य । वा । मतीनां ।

मरुतः । शृणुत । हव ॥ २ ॥

हे यज्ञवाहसो यज्ञस्य वोढारो मरुतो त्वं दर्शय ।
वाशब्दः सगृह्ये । यज्ञैर्वि यजमानस्य मतीनां स्तुतीनां
संबन्धीनो विप्रस्य वा यजमानस्य मेधाग्निश्च हवमाह्वानं शृणुत ।
यज्ञवतो यजमानस्य यागरहितस्य स्तोतुयाद्धानं भवद्भिः
ओतव्यं यतो भवन्तो यज्ञस्य वोढारः स्तुतिप्रियाश्चेति भावः ॥
यज्ञवाहसः । गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति
वचनादहिहाधाज्भ्यश्छन्दसीति कारकपूर्वाद्द्वहतेरसुन् । णिदि-
व्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । मतीनां । मन ज्ञाने । अस्मात्करणे

क्षिन् । नामेन्यतरसग्रामिति नाम उदात्तत्वं । शृणुता । श्रुवः
श्रु चेति श्रुः । सति शिष्टस्य स्त्ररबलीयस्त्वमन्वत् विकरणेभ्य
इति वचनात्तिङ् एव स्त्ररः शिष्यते । मरुत इत्यसग्रामंत्रित-
सग्रामंत्रितं पूर्वमविद्यमनवदित्यविद्यमानवत्त्वेन पदादपर-
त्वाविघाताभावः । इदं । भावेऽनुपसर्गस्येति द्वयतेरप्यसं-
सारणं च ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

उत वा यस्य वाजिनोऽनु विप्रमतेक्षत ।

स गंता गोमंति व्रजे ॥ ३ ॥

उत । वा यस्य । वाजिनः । अनु । विप्रं । अतक्षत ।

सः । गंता । गोमंति । व्रजे ॥ ३ ॥

उत वा अपि च यस्य यजमानस्य वाजिनो हविलक्षणाद्वी-
पेता ऋत्विजो विप्रं मेधाविनं मरुद्भनमन्वतक्षत । हविःप्रदाना-
दिना तोक्षणीकुर्वन्ति । स यजमानो गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते व्रजे
गोष्ठे गंता गमनशीलो भवति ॥ अतक्षत । तच्छ्रुत्व तन्-
करणे । क्वांसो लङ् । व्यत्ययेन मध्यमः । गंता । गमेस्ताच्छो-
लिकस्तृन् ॥

चतुर्थीष्टकमाह ॥

अस्य वीरस्य बर्हिषि सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

उक्तं मदस्य शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । वीरस्य । बर्हिषि । सुतः । सोमः । दिविष्टिषु ।

उक्थं । मदः । च । शस्यते ॥ ४ ॥

दिविष्टिषु यजनीयदिवसेषु बर्हिषि यज्ञे वीरस्य शत्रुक्षेपण-
कुशलस्यास्य मरुद्गणस्य यागाय सोमः सुतः । ऋन्निग्भिर-
भिषुतो भवति । उक्थं मरुद्देवताकं शस्त्रं मदश्च । मदिधातुना
युक्ता मरुतो देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिका मारुती निवि-
क्षास्य मरुद्गणस्य हर्षाय शस्यते । होत्रा पठ्यते ॥ अस्य ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । दिविष्टिषु । इष्टय एषणानि
गमनानि दिवो द्योतमानस्य सूर्यस्य येषु दिवसेषु ते तथोक्ताः ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यत्ययैनीत्वाभावः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

अस्य ओषंत्वा भुवो विश्वा यस्पर्षणीरभि ।

सूरं चित्सुषीरिषः ॥ ५ ॥

अस्य । ओषंतु । आ । भुवः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

सूरं । चित् । सुषीरिः । इषः ॥ ५ ॥

अस्य यजमानस्य स्तुतिं मरुत आ आभिसुख्येन ओषंतु ।
शृण्वंतु । यो मरुद्गणो विश्वास्पर्षणीः सर्वान् शत्रुभूतान्नुष्यो-
नभिभुवः । अभिभवति । तादृग्गणाकारा मरुतः शृण्वंत्वित्यर्थः ।
सूरं चित् स्तुतेः प्रेरयितारं यजमानमपीषो मरुद्भिः प्रत्तान्य-
त्रानि सुषीरिः प्राप्तानि भवंतु ॥ ओषंतु । शृ अवणे । लोटि

सिद्धं लुलं लैटोति बहुलवचनात्सिप् । भुवः । भवतीलैटि तिप-
 स्तिङां तिङो भवन्तीति सिप् । लैटोऽडाटावित्यडागमः ।
 बहुलं कंदसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिङोति गुणप्रतिषेधः ।
 सूरं । पू प्रेरणे । सुसंधागृधिम्वः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः ।
 ससुषोः । सु गतौ । अस्मात्कृठः कृतुः । उगितश्चेति ङोप् ।
 भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिबसिघसौनां
 चेति षत्वं । जसि वा कंदसीति पूर्वसवणंदौघत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे एकादशो वर्गः ॥

षष्ठोऽष्टकमाह ॥

पूर्वीभिर्हि ददाशिम शरद्भिर्मरुतो वयं ।

अर्वाभिश्चर्षणीनां ॥ ६ ॥

पूर्वीभिः । हि । ददाशिम । शरत्भिः । मरुतः । वयं ।

अवःभिः । चर्षणीनां ॥ ६ ॥

हे मरुतः पूर्वीभिर्बहोभिः शरद्भिः संवत्सरैश्चर्षणीनां सर्वस्य
 द्रष्टृणां सर्वज्ञानां भवतां संबंधिभिरबोभौ रक्षणेयुक्ताः संतो
 वयं ददाशिम । युष्मभ्यं हवींषि दत्तवन्तः । हि यस्मादर्थे ।
 यस्मादेवं तस्मादिदानीमप्यस्मादीयहविःस्वीकरणायागच्छते-
 त्यर्थः ॥ पूर्वीभिः । पुरुषब्दाद्भोतो गुणवचनादिति ङोप् ।
 यणादेशे हलिचेति दीर्घत्वं । ददाशिम । दामृ दाने । लिटी-
 डागमः । हि चेति निघातप्रतिषेधः । चर्षणीनां । नामन्यत-
 रस्यमिति नाम उदात्तत्वं ॥

सप्तमौऽनुचमाह ॥

सुभगः स प्रयज्यवो मरुतो अस्तु मर्त्यः ।

यस्य प्रयांसि पर्षथ ॥ ७ ॥

सुभगः । सः । प्रयज्यवः । मरुतः । अस्तु । मर्त्यः ।

यस्य । प्रयांसि । पर्षथ ॥ ७ ॥

हे प्रयज्यवः प्रकर्षणं यदृष्या मरुतः स मर्त्यो मनुष्यो यजमानः सुभगोऽस्तु । शोभनघनो भवतु । यस्य यजमानस्य प्रयांसि हविलक्षणादन्यत्त्वानि पर्षथ । आत्मनि सिंचय । स्त्रीकु-
रुथेत्यर्थः ॥ सुभगः । भग इति घननाम । शोभनो भगो यस्य ।
क्रत्वादयश्चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । पर्षथ । पृषु वृषु मृषु सेचने ।
भौवादिकः । यद्वृत्तान्तित्वमिति निघातप्रतिषेधः ॥

अष्टमौऽनुचमाह ॥

शशमानस्य वा नरः स्वेदस्य सत्यशवसः ।

विदा कामस्य वेनतः ॥ ८ ॥

शशमानस्य । वा । नरः । स्वेदस्य । सत्यशवसः ।

विद । कामस्य । वेनतः ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसोऽवितथबला नरो नेतारो मरुतः शशमानस्य
युष्मान्स्तुतिभिः संभजमानस्य स्वेदस्य स्तावकमंत्रोच्चारणजनि-
तेन श्रमेण स्त्रियमानगात्रस्य वेनतो । वेनतिः कांतिकर्मा ।
कामयमानस्य । वाशब्दः समुच्चये । एवंभूतस्य स्तोतुश्च कामस्य
काममभिलाषं विद । संभयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ शशमानस्य ।

अथ प्रसूतगतौ । ताच्छैलिकखानश् । सेटश्च । जिष्विदा गात्र-
प्रचरणे । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । निष्ठादाद्युदात्तत्वं ।
विदा । विद् लाभे । लोटि मध्यमपरुषवहुवचनस्य व्यत्ययेन
च्छादेशः । बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । ह्रस्वादादेशः ।
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । पाठादि-
त्वान्विधाताभावः । इयचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घः ।
कामस्य वृषादिषु पाठादाद्युदात्तत्वं । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

युयं तत्त्वशवस आविष्कृतं महित्वना ।

विध्यता विद्युता रक्षः ॥ ८ ॥

युयं । तत् । सत्यऽशवसः । आविः । कृतं । महित्वना ।

विध्यत । विद्युता । रक्षः ॥ ८ ॥

हे सत्यशवसः सत्यबला अन्यैरप्रपृथग्बला मरुतो युयं
तद्ब्रवधादिषु प्रसिद्धं युष्मदीयं माहात्म्यमाविष्कृतं । आवि-
ष्कृतं । प्रकाशयत । विद्युता विद्यातमानेन महित्वना तेन
महत्त्वेन माहात्मेन रक्षोऽस्माकमुपद्रवकारिणं राज्ञसादिकं
विध्यत । ताडयत । नाशयतेत्यर्थः ॥ कृतं ॥ करोतेर्लोटि
बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । तप्तनप्तनयनाच्चेति तवादेशः ।
गुणः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य चेत्याविःशब्दे विसर्जनीयस्य
षत्वं । महित्वना । भावप्रत्ययादुत्तरस्याङो व्यत्ययेन नाभाव
उदात्तत्वं च । यदा सुपां सुलुमिति तृतीयाया आजादेशो ।

जकारोपजनश्च । विध्यता । व्यध ताडने । श्यनि ग्रहिण्यादिना
संप्रसारणं । तशब्दस्य सार्वधातुकमपिदिति ङित्वे सति ऋचि
तुनुधमञ्चुतङ्ङिति संहितायां दीर्घः ॥

दशमौष्ठमाह ॥

गूहता गुह्यं तमो वि यात विश्वमत्रिणं ।

ज्योतिष्कर्ता यदुश्मसि ॥ १० ॥

गूह॑त । गु॒ह्यं । तमः॑ । वि । या॒त । विश्वं॑ । अ॒त्रि॒णं ।

ज्योतिः॑ । क॒र्त॑ । यत् । उ॒श्म॒सि ॥ १० ॥

हे मरुतो गुह्यं गुहायां स्थितं सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं
तमोऽंधकारं गूहत । संवृतं कुरुत । यथास्माभिर्न दृश्यते
तथादर्शनं प्रापयत । विनाशयतेत्यर्थः । विश्वं सर्वमत्रिणमन्तारं
राक्षसादिकं वियात । विविधं यापयत । अस्मात्सकाशाद्विर्ग-
मयत । यज्ज्योतिः सूर्यादिकं वयमुश्मसि । कामयामहे ।
तत्कर्त॑ । कुरुत । यद्वा गुह्यं गुहायां शरीरांतर्गतगुहारूपे
हृदये भवं तमो भावरूपाज्ञानं तद्गूहत । विनाशयत । अत्रिणं
पुरुषार्थस्यान्तारं कामक्रोधादिकं सर्वं विनिर्गमयत । यत्त-
ज्ज्योतिः परतत्त्वसाक्षात्काररूपं ज्ञानं कामयामहे प्राणापाना-
दिपंचहतिरूपा हे मरुतस्सत्कर्त॑ । कुरुत ॥ गूहता । गुह्यं
संवरणे । शपि सधूपधगुण ऊदुपधाया गोहः । पा० ६. ४.
८९. । इत्युपधाया ऊकारः । यात । या प्रापणे । अस्मादंतर्भा-
वितस्त्वर्थोद् । अत्रिणं । अदेस्त्रिनिश्चेति त्रिनिप्रत्ययः ।

उग्रमसि । वश कांती । इदं तो मसिः । अदादित्वाच्छपो युक् ।
ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वादशो वर्गः ॥

प्रत्वक्षस इति षडृचं तृतीयं सूक्तं गोतमस्यार्धं जागतं
मारुतं । तथा चानुक्रांतं । प्रत्वक्षसः षट् जागतमिति ॥ अग्नि-
ष्टोम आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविधानं । अथ
यथेतमिति खंडे सूत्रितं । प्रत्वक्षसः प्रतवसो यज्ञा यज्ञा वो
अग्नये । आ० पू. २०. । इति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ॥

प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरप्शिनीऽनानता अविधुरा

ऋजौषिणः ।

जुष्टमासो नृत्तमासो अंजिभिर्व्यानजे के चिदुसा ईव

स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः । प्रतवसः । विरप्शिनः । अनानताः ।

अविधुराः । ऋजौषिणः ।

जुष्टमासः । नृत्तमासः । अंजिभिः । वि । व्यानजे ।

के । चित् । उसाः ईव । स्तृभिः ॥ १ ॥

प्रत्वक्षसः शङ्खणां प्रकर्षेण तनूकर्तारः । शङ्खघातिन
इत्यर्थः । यतः प्रतवसः प्रकृष्टबलोपेता अत एव विविधेन जय-
घोषेणोपेताः । यदा बहुनामैतत् । महान्तो हि विविधैः शब्दैः
प्रशस्यन्ते । अत एवानानता आनतिरहिताः । सर्वोत्कृष्टा

इत्यर्थः । अविद्युरा अविद्युक्ताः । सप्तगणरूपेण संघोभूता इत्यर्थः ।
 ऋजोषिणः । तृतीयसवने ऋजोषस्याभिषवात् तत्र च मरुतः
 स्तूयंतः इति तेषामृजोषित्वं । यद्वा ऋजोषिणः प्रार्जयितारो
 रसानां । जुष्टतमासोऽतिशयेन यष्टृभिः सेविताः । नृतमासो-
 ऽतिशयेन मेघादेर्नेतारः । एवंभूता मरुतः स्तृभिः स्वशरीर-
 आच्छादकैरंजिभौ रूपाभिव्यंजकैराभरणैर्व्यानजैः । नभसि
 व्यक्ता दृश्यन्ते । तत्र दृष्टांतः । केचिदुक्ता इव । ये के चन
 सूर्यरश्मयो यथा नभसि दीप्यन्ते तद्वत् ॥ प्रत्वक्षसः । प्रकर्षेण
 त्वक्षन्ते तनूकुर्वन्तीति प्रतक्षसः । तच्च त्वक्षू तनूकरणे । गति-
 कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेत्यसुन् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 च । प्रतक्षसः । तव इति बलनाम । प्रकृष्टं तवो येषां । बहु-
 ब्रौहो पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं । विरपिशनः । रप लप जल्प
 व्यक्तायां वाचि । विरपणं विरप्यः । औणादिकः शकप्रत्ययः ।
 तदंतो विरपिशनः । अनामताः । आनता अवनताः प्रह्वोभूताः ।
 न आनता अनानताः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अविद्युराः ।
 व्यथ भयचलनयोः । व्यथेः संप्रसारणं घः क्तिञ्च । उ० १. ३८ ।
 इत्युरध्वप्रत्ययः । अत्र तु बहुलवचनाद्वत्वं न क्रियते । पूर्ववत्स-
 मासस्वरौ । नित्यं मंत्र इति जुष्टशब्द आदादात्तः । तत आति-
 शायनिकस्य तमपः । पित्वादनुदात्तत्वे स एव स्वरः शिष्यते ।
 आनज्जे । अंजू व्यक्तिस्त्रचणकांतिगतिषु । कर्मणि कंदसि
 लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । अत आदेरित्यभ्यास-
 स्थात्वं । तस्माज्जुट् द्विहलः । पा० ७. ४. ७१. । इति जुट् ।
 व्यत्ययेनोपधादेर्लोपः । इरयो रे । स्तृभिः । स्तृज् आच्छादने ।
 क्षिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वात्तुगभावः ॥

द्वितीयानुचमाह ।

उपह्वरेषु यदचिध्वं ययिं वयं इव मरुतः केन चित्पथा ।

ओतंति कोशा उप वो रथेष्व्वा घृतमुक्षता मधुवर्ण-

मर्चते ॥ २ ॥

उपह्वरेषु । यत् । अचिध्वं । ययिं । वयंऽइव । मरुतः ।

केन । चित् । पथा ।

ओतंति । कोशाः । उप । वः । रथेषु । वा । घृतं । उक्षत ।

मधुवर्णं । अर्चते ॥ २ ॥

हे मरुतः । उपह्वरेषूपह्वृतव्येषु गंतव्येष्वस्माकं संनिक्षेष्टेषु
नभसः प्रदेशेषु यद्यदा ययिं गतिमंतं मेघमचिध्वं । वर्षणसामर्थ्ये-
नोपचितं कुरुथ । किं कुर्वतः । वय इव । पक्षिण इव केन
चित्पथा केनचिदाकाशमार्गेण शीघ्रं गच्छंतः । नभसि शीघ्रं
वर्षणार्थं प्रवर्तमानैर्मरुद्भिर्मेघा उपचोयंत इत्यर्थः । तदानीं
काशाः । मेघनामैतत् । वो युष्माकं रथेष्व्वासक्ता मेघाः ओतंति ।
जलं मंचंति । यस्मादैवं तस्मात् हे मरुतो यूयमर्चते युष्मान्
हविर्भिः पूजयते मद्यं यजमानाय मधुवर्णं मधुसदृशरूपं स्वच्छं
घृतं वृष्युदकमा समंतादुक्षत । सिंचत । अस्मदभिलषितां
वृष्टिं कुरुतेत्यर्थः ॥ उपह्वरेषु । ह्रू कौटिल्ये । उपह्वरंति
कौटिल्येन तिर्यगच्छंत्येष्वित्युपह्वरा नभःप्रदेशाः । पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेणेत्यधिकरणे घः । अचिध्वं । चिनोतेर्वर्तमाने
लङ् । बहुलं छंदसौति विकरणस्य लुक् । ययिं । या प्रापणे ।
आदृगमहनजन इति किप्रत्ययः । पथा । आडि भस्य टेलीपि

इति टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 शीतंति । स्युर्तिर् चरणे । क्वांदसो यलोपः । उच्चता । उच्च
 सेचने । लोटि तशब्दस्य डित्त्वं सति ऋचि तुनुषेत्यादिना
 सांहितिको दीर्घः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

प्रेषामज्मेषु विथुरेव रेजते भूमिर्यामेषु यद् यंजते शुमे ।

ते क्रीडयो धुनयो भ्राजदृष्टयः स्वयं महित्वं पनयंत

धृतयः ॥ ३ ॥

प्र । एषां । अज्मेषु । विथुराऽदेव । रेजते । भूमिः । यामेषु ।

यत् । ह । यंजते । शुमे ।

ते । क्रीडयः । धुनयः । भ्राजत्ऽदृष्टयः । स्वयं । महित्वं ।

पनयंत । धृतयः ॥ ३ ॥

यद् यदा स्त्रल्वते मरुतः शुमे शोभनाय हृष्ट्युदकाय यंजते ।
 मेघान् सज्जो कुर्वति । तदानीमज्मेषु मेघानामुत्क्षेपकेश्वेषां
 मरुतां संबंधिषु यामेषु मेघानां नियमनेषु सत्सु भूमिः पृथिवी
 प्ररेजते । प्रकर्षेण कंपते । यद्वा । यदा खलु मरुतः स्वकीया-
 ब्रथान्युजते । अश्वैर्योजयति । तदानीमेषां रथानां संबंधिषु
 पर्वतादेरुत्क्षेपकेषु यामेषु गमनेषु भूमिर्भीत्या कंपते । तत्र
 दृष्टान्तः । विथुरेव । यथा भर्ता विथुक्ता जाया राजोपद्रवादिषु
 सत्सु, निरालंबा सती कंपते तद्वत् । ते तादृशाः क्रीडयो
 विहारशीला धुनयश्चलनस्वभावा भ्राजदृष्टय दीप्यमानायुधा
 एवम्भूता मरुतो धृतयः पर्वतादीन्धुन्वन्तः संतो महित्वं स्वकीयं

महिमानं स्वयमेव पनयंत । व्यंबहरंति । प्रकटयंतीत्यर्थः ॥
 अज्मेषु । अज गतिक्षेपणयोः । अतिस्तुखित्यादिना विधीय-
 मानो मन् बहुलवचनादस्मादपि द्रष्टव्यः । बलादावाहधातुके
 विकल्प इत्थत इति वचनादजेर्व्यघजपोरिति बीभावाभावः ।
 निष्वादाद्युदात्तत्वं । रेजते । रेजृ कंपने । भ्यसते रेजत इति
 भयवेपनयोरिति यास्कः । नि० ३. २१. । यामेषु । यम
 उपरमे । भावे घञ् । कर्षात्त्वत इत्यंतोदात्तत्वे प्राप्ते वृषादिषु
 पाठादाद्युदात्तत्वं । यद्वा या प्रापण इत्यस्मादतिस्तुखित्यादिना
 मन्प्रत्ययः । शुभे दौप्तो । संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् ।
 सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं । पनयंत । पन व्यवहारे ।
 गुपूधूपविच्छीत्यायः । पा० ३. १. २८. । अस्माच्छांदसो लङ् ।
 व्यत्ययेन क्लृप्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

स हि स्वस्तृपृषदश्चो युवां गणोऽया ईशानस्तविषोभि-

राहृतः ।

असि सत्य ऋणयावाऽनेद्योऽस्या धियः प्राविताथा वृषा

गणः ॥ ४ ॥

सः । हि । स्वस्तृत् । पृषत् अश्नः । युवां । गणः । अया ।

ईशानः । तविषोभिः । आहृतः ।

असि । सत्यः । ऋणयावा । अनेद्यः । अस्याः । धियः ।

प्रअविता । अथ । वृषा । गणः ॥ ४ ॥

स हि स खलु मरुद्गणोऽया अस्य सर्वस्य जगत ईशान
 ईश्वरशीलो भवति । कीदृशः । स्रष्टृत् । स्वयमेव सरन् । न
 ह्यन्यः कश्चिदस्य मरुद्गणस्य प्रेरकोऽस्ति । पृषदश्वः । अन्त्यः
 श्वेतविंदंकिता मृग्योऽश्वस्थानीया यस्य स तथोक्तः । युवा ।
 नित्यतरुणः । तविषोभिरन्येषामसाधारणैर्बलैरावृतः परि-
 वेष्टितः । सत्यः । सत्कर्माहं । ऋणयावा । स्तोतृणां ऋणस्याप-
 गमयिता । बहुलस्य धनस्य दातेत्यर्थः । अनेद्यः । प्रशस्य-
 नामेतत् । सर्वैरनिन्दितः । वृषा । जलानां वर्षिता । एवंभूतो
 मरुद्गणोऽस्या धियोऽस्मदीयस्यास्य कर्मणोऽथानंतरं प्रावितासि ।
 प्रकर्षेण रक्षिता भवति ॥ अया । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या
 याजादेशः । हलि लोपः । पा० ७. २. ११३. । इतीदम
 इद्रूपस्य लोपः । ईशानः । ईश ऐश्वर्य इत्यस्मात्ताच्छैलिकस्या-
 नश् । तस्य लसार्बधासुकत्वाभावेन चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं ।
 अया ईशान इत्यत्रेषा अस्मादेत्यात्मकतिभावः । असि । पुरुष-
 व्यत्ययः । ऋणयावा । या प्रापण इत्यस्मादंतर्भावितव्यर्थादातो
 मनिन्निति वनिप् । अनेद्यः । णिदि कुत्सायां । ऋहलोऽस्मिदिति
 ण्यत् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावे लघूपधगुणः ।
 नजसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ॥

पंचमौऋचमाह ॥

पितुः प्रज्ञस्य जन्मना वदामसि सोमस्य जिह्वा प्र जिमाति

३१ ।

यदौमिंद्रं शम्यकाण आशतादिन्नामानि यज्ञियानि

दधिरे ॥ ५ ॥

पितुः । प्रदृश्य । जन्मना । वटामसि । सोमस्य । जिह्वा ।

प्र । जिगाति । चक्षसा ।

यत् । ई । इन्द्र । शमि । ऋक्काणः । आशत । आत् । इत् ।

नामानि । यज्ञियानि । दधिरे ॥ ५ ॥

प्रदृश्य विरंतस्य पितुस्माकं जनकस्य रङ्गणस्य
संकाशाद्यज्जस्य तेन वयं वटामसि । व्रूमः । वक्ष्यमाणमस्माकं
वृत्तांतं पितापदिष्टवान् । अतो वयं व्रूम इत्यर्थः । काऽसौ
वृत्तांत इति चेत् । उच्यते । मामस्य यज्ञेष्वभिषुतस्य सोम
द्रव्यस्य चक्षसा प्रकाशमानयाहुत्या सहिता जिह्वा स्तुतिरूपा
वाक् प्रजिगाति । मरुद्गणं प्रकर्षेण गच्छति । यज्ञेषु सोमाहुतिः
स्तुतिश्च मरुद्गः क्रियते । यस्मादोमेनमिन्द्र शमि वृत्रवधादिरूपे
कर्मणि ऋक्काणः प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवंरूपया स्तुत्या
युक्ताः संत आशत । प्राप्नुवन् । न पर्यत्याक्षुः । आदित एव-
मिन्द्रशमयनंतरमेव यज्ञियानि यज्ञार्हाणोदृष्ट्वा चाम्यादृष्ट्वा चेत्य-
वमादौनि नामानीन्द्रमकाशादृष्ट्वा दधिरे । धृतवन्तः । तस्मादेषां
यज्ञे सोमाहुतिः स्तुतिश्च क्रियते ॥ शमि । शमीति कर्मनाम ।
मत्तस्य कवचने क्वांटस इकारलोपः । ऋक्काणः । ऋच स्तुतौ ।
संपदार्दिलक्षणो भावे क्तिप् । क्वांटसोर्वानपाविंशत मत्वर्थीयो
वनिप् । अत्यविकारश्च क्वांटसः । यद्वा । अयस्मयाऽपि क्वाचि-
दुभयं भवति । पा० १. ४. २०. १. । इत्युक्तत्वात् स सुष्टुभा स
ऋक्कृतत्वादाविव पदत्वात्कुत्वं भात्वाज्जत्वाभावः । आशत ।

लङि बहुलं कंदमोति विकरणस्य लुक् । यज्ञियानि । यज्ञ-
त्विग्भां घञ्जाबित्यर्थं च ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अयसे कं भानुभिः सं भिमिच्चिरे ते रश्मिभिस्त ऋक्भिः

सुखादयः ।

ते वाशीमंत इष्णिगो अर्भौरवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य

धान्नः ॥ ६ ॥

अयमे । कं । भानुभिः । सं । भिमिच्चिरे । ते । रश्मिभिः ।

ते । ऋक्भिः । सुखादयः ।

ते । वाशीमंतः । इष्णिगः । अर्भौरवः । विद्रे । प्रियस्य ।

मारुतस्य । धान्नः ॥ ६ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतो भानुभिर्भानुशोलेर्दीप्यमानैः सूर्यर-
श्मिभिः सह कं दृष्टादकं अयसे अयितं प्राणिभिः सेवितं
संभिमिच्चिरे । सम्यक् मेढमिच्छन्ति । पृथिवीं दृष्टादकेन
सम्यक् सेक्तुमिच्छन्ति । एवं दृष्टिमुत्पाद्य ते मरुत ऋक्भिः स्तुति-
मद्भिर्हृत्विग्भिः सह सुखादयः शोभनस्य हविषो भर्त्रायितारो
भवन्ति । वाशीमंतः । वाशीति वाङ्माम । शोभनया स्तुति-
लक्षणाया वाचापेताः । इष्णिगो गतिमंतः । अर्भौरवो भय-
रहितास्त मरुतः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य मरुत्संबन्धिनां
धान्नः स्थानस्य सर्वाभिमतं मरुत्संबद्धं विशिष्टं स्थानं विद्रे ।

लब्धवन्तः ॥ अयिसे । तुमर्थं सेसेनिति कसेन्प्रत्ययः । मिमि-
क्षिरे । मिह सेचने । अस्मादिच्छासनंतास्मिद्यमंत्र इति
निषेधादासभावः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । सुखादयः । खाट्ट
भक्षणे । श्रीणादिक इप्रत्ययः । शोभना खादिर्भक्षणं येषां ।
नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । इषिणः । इष गतौ । इषि-
युधीधौत्यादिना मक् । तता मत्वर्थीय इनिः । विद्रे । विद्म
लाभे । लिटिः द्विवचनप्रकरणे च्छंदांस वेति वक्तव्यमिति
द्विवचनाभावः । इरया र इतोरया रेभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोदशो वर्गः ॥

आ विद्युन्मद्भिरिति षडृचं चतुर्थं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
आ विद्युन्मद्भिराद्यात्ये प्रस्तारपंक्ती पंचमी विराड्रूपेति ।
पूर्वषट्षिदेवते । आद्या षष्ठो च द्वे प्रस्तारपंक्ती । आद्यौ पादौ
जागतौ तृतीयचतुर्थौ गायत्रौ यस्याः सा प्रस्तारपंक्तिः । सूत्रितं
च । प्रस्तारपंक्तिः पुरत इति । अस्यायमर्थः । जागतौ गायत्रौ
चेत्यनुवर्तते । यदि पुरतः पुरस्ताद्धो जागतौ पादौ स्यातामंत्यौ
गायत्रौ सा प्रस्तारपंक्तिरिति । एतत्त्यदित्येषा पंचमीविराड्रूपा ।
आदितस्तयः पादा एकादशका अंत्योऽष्टकः सा विराड्रूपेत्यु-
च्यते ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ विद्युन्मद्भिर्मरुतः स्वर्के रथेभिर्यात ऋष्टिमद्भिरश्वपैर्णे ।

आ वर्षिष्ठया न इषा वयो न पंसता सुमायाः ॥ १ ॥

आ विद्यन्मत्सभिः । मरुतः । सुऽअर्केः । रथैभिः । यात ।

ऋष्टिमत्सभिः । अश्वऽपर्णेः ।

आ । वर्षिष्ठया । नः । इषा । वर्यः । न । पतत । सुऽमायाः ॥१५

हे मरुतः । मित निर्मितमंतरिक्षं प्राप्य कुर्वति शब्दं
 केवन्तीति मरुतः । यदा । अमितं भृगं शब्दकारिणः अथवा
 मितं स्वेर्निमित्तं मेघं प्राप्य विद्युदात्मना राचमानाः । अथवा
 महत्यंतरिक्षे द्रवतीति मरुतः । ये मध्यमस्थाने देवगणाः
 समान्नातास्ते सर्वे मरुत आख्यायते । तथा चाहुः । सर्वा खो
 मध्यमस्थाना पुमान् वायुश्च सर्वगः । गणाश्च सर्वे मरुत इति
 ब्रह्मनुशासनमिति । पौराणिकास्त्वाचक्षते । मारीचात्कश्य-
 पात्सप्तगणात्मका एकानपचाशत्संख्याका मरुता जज्ञिर इति ।
 एवंभूता हे मरुता रथाभिरात्मौघै रथैरायात । अस्मदीयं
 यज्ञमागच्छत । कोटुशै रथैः । विद्युन्मद्भिः । विद्युतनं विद्युत् ।
 विशिष्टदौमित्युक्तैः । स्वर्कैः । स्वर्चनैः शोभनगमनयुक्तैः ।
 यदा शोभनमर्कोऽर्चनं स्तुतिर्येषामस्ति तादृशैः । अथवा
 शोभनदौमित्युक्तैः । ऋष्टिमद्भिः । ऋष्टयः । शक्तिरूपाण्यायु-
 धानि । स्थृणा इत्यन्ये । तदद्भिः । अश्वपर्णैः । अश्वानां पतनं
 गमनं येषामस्ति तादृशः । यदा रंढणशोला मेघा रथाः । तैः
 मह्यंतरिक्षे वर्षणार्थमागच्छत । कोटुशैः । विद्युन्मद्भिः ।
 विद्युत् तडित् । तदद्भिः । स्वर्कैः । शोभनगमनैः । ऋष्टिमद्भिः ।
 अघ्रेण गमनं । तत्त्वभावनीरयुक्तैः । अश्वपर्णैः । अश्वं व्याप्तं
 पुष्पं पतनं गमनं येषां । अंतरिक्ष व्याप्य वतेमानैरित्यर्थः । हे

सुमायाः । मायेति कर्मणो ज्ञानस्य च नामधेयं । शोभन-
कर्माणः शोभनप्रज्ञा वा मरुतः । वर्षिष्ठया प्रवृहतरयेषास्मभ्यं ।
दातव्यं नानेन सह नोऽस्मान्प्रति वयो न पक्षिण इव शौघ-
मापसत । आपतत । आगच्छतेत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथातो
मध्यस्थाना देवगणास्तथा मरुतः प्रथमा गान्धिनो भवन्ति । मरुतो
मितराविणा वा मितराचिनो वा महद्भवन्तीति वेति । विद्युन्म-
द्भिर्मरुतः स्वर्गैः स्वर्चनेरिति स्वर्चनंरिति वा स्वर्चिभिरिति वा
रथै रायात ऋष्टिमद्भिरश्वपणैरश्वपतनैर्वर्षिष्ठेन च नोऽन्नन वय
इवापतत सुमायाः कल्याणकर्माणो वा कल्याणप्रज्ञा वा ।
नि० ११. १३. । इति ॥ विद्युन्मद्भिः । यवादेराकृतिगणत्वेन
विद्युच्छब्दस्य यत्राद्यन्तर्भावादयवादिभ्य इत्यत्रानुवृत्तेर्भ्यः ।
पा ८. २. १०. । इति मतुपो वत्वं न प्रवर्तते । ऋष्टिमद्भिः ।
ऋस्वनुडभ्यां मतुबिति मतुप उदात्तत्वं । अश्वपणैः । अशु
व्याप्तौ । अशिप्रुषोत्यादिना कृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । वर्षिष्ठया । वृद्धशब्दादातिशायिनिक इष्टनि
प्रियस्थिरेत्यादिना वर्षादेशः । पसता । पत् गतौ । लुङि
लृटिच्चात् च्चेरङादेशः । पतः पुम् । पा० ७. ४. १८. । इति
पुमागमः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

तेऽरुणेभिर्वरमा पिशंगेः शुभे कं योति रथतुभिरश्वैः ।

रुक्मो न चित्रः स्वधितौवान्पव्या रथस्य जघनंत

भूमं ॥ २ ॥

ते । अरुणेभिः । वरं । आ । पिशंगैः । शुभे । कं ।

यांति । रथतूर्भिः । अश्वैः ।

रुक्मः । न । चित्रः । स्वधितिऽवान् । पय्या । रथस्य ।

जघनंत । भूमं ॥ २ ॥

ते पूर्वोक्ता मरुतोऽरुणेभिररुणवर्णैः पिशंगैः पिंगलवर्णै-
रुभयवर्णोपितै रथतूर्भि रथस्य प्रेरयित्वाभिरश्वैर्वरं देवानां
वरीतारं कं शब्दयितारं स्तुवंतं यजमानमायांति । आगच्छन्ति ।
किमर्थं । शुभे । तस्य शाभां कर्तुं । अथवा शुभ उदाकाय ।
वृद्ध्यर्थमित्यर्थः । तेषां मरुतां गणा रुक्मा न रोचमानं
सुवर्णमिव चित्राऽतिशयेन दर्शनीयः स्वधितौवान् । स्वधितरिति
वज्रनाम । शत्रूणां खड्केनायुधनोपेतः । एवंविधगणरूपास्त
मरुतो रथस्य पय्या चक्रधाराया भूम नूमिं जघनंत । अत्यर्थं
घ्नन्ति । स्तातरक्षणार्थभागतानां तेषां मरुतां भारमसहमाना
भूमिरतिषोडिता बभूवत्यर्थः ॥ वरं । त्रिवंते देवा अर्नन्ति
वरः । ग्रहवृदनिश्चोति करणेऽप् । कं । कै गै शब्दः । कायतीति
कः । बहुलवचनात्कप्रत्ययः । रथतूर्भिः । तुर त्वरणे । रथं
तुतुरति त्वरायुक्तं कुर्वतीति रथतुरः । क्तिप् चेति क्तिप् ।
भिसि हलि चेति दीर्घत्वं । पय्या । पयौ रथर्नामर्भवतीति
यास्कः । नि० ५. ५. । पूङ् पवने । अस्मादच इतीप्रत्ययः ।
उदात्तयण इति विभक्तोरुदात्तत्वं । जघनंत । हंत्यर्हतादतमाने
छांदसा लङ् । छंदस्युभययेत्यादिधातुकत्वादतालोपरलोपौ ।

भूप । भूमिशब्दादुत्तरस्यामः सुपां सुलुगिति डादेशः । चाटभं
कृत्स्नत्वं ॥

तृतीयासृचमाह ॥

अ॒त्रि॒के कं वो अ॒धि॒ त॒नू॒ष॒ वा॒श॒ी॒ मे॒धा॒ व॒ना॒ न॒ कृ॒ण॒व॒न्त॒ ऊ॒र्द्धा॒ ।

यु॒ष्म॒भ्यं कं म॒रुतः॑ सु॒जा॒तास्तु॒विद्यु॒न्नामो॑ ध॒नय॑न्ते अ॒द्रिः ॥ ३ ॥

अ॒त्रि॒ये । कं । वः । अ॒धि॒ । त॒नू॒षु॒ । वा॒श॒ीः । मे॒धा॒ । व॒ना॒ । न॒ ।

कृ॒ण॒व॒न्ते । ऊ॒र्द्धा॒ ।

यु॒ष्म॒भ्य॒ । कं । म॒रुतः॑ । सु॒जा॒ताः । तु॒वि॒द्यु॒न्नामः॑ ।

ध॒नय॑न्ते । अ॒द्रिः ॥ ३ ॥

हे मरुतः । वो युष्माकं तनूषु शरीरेष्वमप्रदेशेषु वाशीः
शत्रुणामाक्रोशकमा राख्यमायुधं अत्रिये कं । ऐश्वर्याय वर्तत
इति शेषः । कामत्यतत्पादपूरणं । तदुक्तं । अथापि पादपूरणाः
कमौमिद्विताति । तादृशा मरुतो वना न । उच्छितान्वृक्षसमू-
हानिव मेधा मेधान्यज्ञानूर्द्धा ऊर्द्धान् एकाहो नमत्वरूपेणा-
च्छितान् कृण्वन्ते । यजमानैः कारयति । हे सुजाताः शोभनजन-
नयुक्ता मरुतः । युष्मभ्यं युष्मदर्थं कं सुखकरमद्रि सोमाभिषवे
प्रवृत्तं ग्रावाण तुविद्युन्नामः प्रभूतधना यजमाना धनयन्ते । धनं
कुर्वन्ति । युष्माकं यागाय ग्रावाभिरभिषुण्वन्तीत्यर्थः ॥ वाशीः ।
शत्रुणां भयात्पादनेनाक्रोशशब्दकरणं वाशः । ततश्चंदसो-
र्वानिपाविति मत्वर्थीय ईकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । मेधा ।
सुपां सुलुगिति शसो डादेशः । वना । शिश्चंदसि बहुलमिति

शीर्षीयः । कृण्वन्ते । कृवि हिंमाकरणयोश्च । लटि व्यत्ययेनात्मने-
पदं । धिन्वि कृण्वन्तारञ्छेत्यप्रत्ययः । पुनरपि व्यत्ययेनांतादेशः ।
छेदस्य भयये चाद्वि शत्रुकत्वेन छव्याडित्वाद्गणेश्वादेशः । ऊर्द्धा ।
पूर्ववङ्गादेशः । धनयन्ते । धनशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

चतुर्थोऽमृतमाह ॥

अ॒हानि॑ गृ॒त्राः प॒र्या व॒ आगु॑रि॒मां धि॑यं वा॒र्कायीं॑ च॒
दे॒वीं ।

ब्र॒ह्म कृ॒ण्वन्तो॑ गो॒त॒मासो॑ अ॒र्के॒रू॒र्द्धं नु॑नु॒द्र उ॒त्सधिं॑
पि॒ब॒ध्ये ॥ ४ ॥

अ॒हानि॑ । गृ॒त्राः । प॒रि । आ । वः । आ । अ॒गुः । र्मां ।
धि॑यं । वा॒र्कायीं॑ । च । दे॒वीं ।

ब्र॒ह्म । कृ॒ण्वन्त॑ । गो॒त॒मासः॑ । अ॒र्के । ऊ॒र्द्धं । नु॒नु॒द्रे ।
उ॒त्स॒धिं । पि॒ब॒ध्ये ॥ ४ ॥

तृषितैर्गोतमेः स्तुता मरुतस्तैर्भ्यो गोतमेभ्यो देशांतरे
वर्तमानं कूग्मुत्खायानौय ददुः । एतदृष्ट्वा काश्चिदपिब्रूते । हे
गोतमा गृत्रा जलाभिर्कांक्षायुक्तान्वा युष्मानहानि शोभना-
दकापेतानि दिनानि पर्यागुः । पर्यागतानि । परित आभि-
मुख्यत प्राप्तानि । प्राप्य च वार्कायीं वाभिर्दृढैर्निष्पाद्यां
धि॑यं ज्योतिष्ठांमादिलक्षणं कर्म च देवीं द्योतमानमकुर्वन् ।
येष्वहस्मि ब्रह्म हविर्लक्षणमन्नमर्कैर् मंत्रसाध्येः स्तात्रैः सह
कृण्वन्तो मरुद्भ्यः कुर्वन्तो गोतमासो गोतमा ऋषय उत्सधिः ।

उत्सो जलप्रवाहोऽस्मिन्धीयत इत्युत्सधि कूपः । तं पिबध्ये
स्वकौयपानायोर्ध्वं नुनुद्रे । नुनुदिरे । देशांतरे वर्तमानं कूप-
मुत्खातवतः । एतदीयस्तोत्रैः स्तुता मरुतः कूपमुत्खातवत
इति यत्तदेव तदीयस्तोत्रकारितमित्येतेषूपचर्यते ॥ गृध्राः ।
गृधु अभिकांक्षायां । सुसूधागृधिभ्यः क्रन्निति क्रन्प्रत्ययः ।
सुपां सुपो भवन्तीति शसो जम् । निच्चादाद्युदात्तत्वं । अगुः ।
एतेर्लुङौणो गा लुङौति गादेशः । आत इति च्छेर्जुस् ।
वाक्कायां । उक्कञ् करणे । ऋहलोर्णत् । वाभिः कार्या
वाक्कार्या । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । नुनुद्रे । शुद
प्रेरणे । इरयो र इति रे आदेशः । उत्सधिं । कर्मण्यधिकरणे
चेति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । पिबध्ये । पा पाने । तुमर्थे
सेसेनिति शध्यैन्प्रत्ययः । पाघ्नेत्यादिना पिवादेशः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

एतत्त्यन्न योजनमचेति सस्वर्हं यन्मरुतो गोतमो वः ।

पश्यन्हिरण्यचक्रानयोदंष्ट्रान्विधावन्तो वराहुन् ॥ ५ ॥

एतत् । त्यत् । न । योजनं । अचेति । सस्वः । ह । यत् ।

मरुतः । गोतमः । वः ।

पश्यन् । हिरण्यऽचक्रान् । अयःऽदंष्ट्रान् । विऽधावन्तः ।

वराहुन् ॥ ५ ॥

हे मरुतः । एतद्योजनं । युज्यतेऽनेन देवतेति योजनमेत-
त्स त्साध्यं स्तोत्रं । त्यन्न त्यत् प्रसिद्धमन्यदुत्कृष्टं स्तोत्रमिवा-

चेति । सर्वैर्ज्ञायते । वो युष्मदर्थं यत् यदेतस्मै कृत्तारूपं स्तोत्रं
 गीतम ऋषिः सस्वर्ह । उच्चारितवान् खलु । किं कुर्वन् हिरण्य-
 चक्रान् हिरण्यमयचक्ररथारूढान् हितरमणीयकर्मयुक्तान्वायो-
 दंष्ट्रान् । दशतोति दंष्ट्रा चक्रधारा । अयोमयोभिश्चक्रधारा-
 भिर्युक्तान् । यद्वा दंशनसाधना ऋष्टयो दंष्ट्राः । अयोमया
 ऋष्टयो यैषां । तान्विधावतो विविधमितस्ततः प्रवर्तमाना-
 न्वराहन् वरस्योत्कृष्टस्य शत्रोर्हन्तृन् । यद्वा । उत्कृष्टस्य
 वृष्यदकस्याहन्तृन् । अथवा । उत्कृष्टानां देवतानामाह्वातृन्
 वरस्य हविषा भक्षयितृन्वा । एवंभूतास्मृतः पश्यन् सम्यक्
 जानन् गीतमो यत्स्तात्रं कृतवान् तदेतस्मैर्वोत्कृष्टं सदस्माभिः
 सर्वैरुपलभ्यत इत्यर्थः । अत्र निरुक्तं । अथाप्येते माध्यमिका
 देवगणा वराहव उच्यन्ते । पश्यन् हिरण्यचक्रान् । नि० ५. ४. ।
 इति ॥ अचेति । चितो मञ्जाने । क्वांदसो वर्तमाने कर्मणि
 लुङ् । सस्वः । स्वः शब्दोपतापयोः । लङि तिपि बहुलं कंटसौति
 शपः श्वः । गुणे हलङ्याब्ध्य इति तलापः । धातुस्वरेणांतो
 दात्तत्वं । वराहन् । वरशब्दापपदादाङ्पूर्वाद्धतेर्वा हरतेर्वा
 ह्यतेर्वा जुहोतेरदनार्थाद्वा । हु इत्येतस्य निष्पत्तिरिति स्कंद
 स्मामो । अस्य पृषोदरादित्वादभिमतसिद्धिः ॥

षष्ठीचमाह ॥

एषा स्था वो मरुतोऽनुभवीं प्रति द्योमति वाधतो न

वाणी ।

अस्तीभ्यद्वर्थासामनु स्वधां गभस्त्योः ॥ ६ ॥

एषा । स्था । वः । मरुतः । अनुभर्त्री । प्रति । स्तोभति ।
 वाधतः । न । वाणी ।

अस्तीभयत् । वृथा । आसां । अनु । स्वधां । गभस्त्वोः ॥ ६ ॥

हे मरुतः स्था सैषास्मदीया स्तुतिर्वो युष्माकमनुभर्त्री
 युष्माननुहरन्ती यस्मिन् सट्टशौ प्रतिष्ठोभति । प्रत्येकं स्तौति ।
 स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । तथा वाधतो न वाणी । नशब्दः
 संप्रत्यर्थे । तदुक्तं यास्केन । अस्यपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः ।
 नि० ७. ३१, । इति । इदानीमृत्तिकसंबन्धिनो वागपि
 वृथानायासेनासामभिर्ऋग्भिरस्तीभयत् । अस्तीत् । इदानी
 मित्युक्ते कदेत्याह । गभस्त्वोरस्मदीययोर्बाह्वोः स्वधां । अन्न-
 नामैतत् । यदा बहुविधमन्नं मरुतः स्थापयन्ति । तामनुलक्ष्ये-
 त्यर्थः ॥ अनुभर्त्री । हृज् हरणे । लृच् । ऋन्नेभ्य इति डीप् ।
 उदात्तयणो हलपूर्वादिति नद्या उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्दशो वगः ॥

आ नो भद्रा इति दशर्चं पंचमं सूक्तं । गीतमस्यार्घं वैश्व-
 देवं । आदितः पंचर्चः सप्तमी च जगत्यः षष्ठो स्वास्तु न
 इंद्रेत्येषा विराट्स्थाना । नवको वैराजस्तैष्टुभश्चेत्युक्तलक्षण-
 योगात् । अष्टम्याद्यास्तिस्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रांतं । आ
 नो दश वैश्वदेवं तु पंचाद्या सप्तमी च जगत्यः षष्ठो विराट्-
 स्थानेति ॥ अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्र उक्तमावर्जमेतत्सूक्तं वैश्वदेव-
 निविद्वानौयं । सा तु प्रकृतौ विहृतौ च वैश्वदेवशस्त्रस्य
 परिधानीया । तथा च सूत्रितं । आ नो भद्राः क्रतवो यंतु

विश्वत इति नव वैश्वदेवं । आ० ५. १८. । इति ॥ अदिति
 व्यौरदितिरंतरिचमिति परिदध्यास्वदेव वैश्वदेवे । आ० ५.
 १८. । इति च । ब्राह्मणं च भवति । सदेव पंचजनौयया
 परिदध्यादिति ॥ महाव्रते निष्केवण्य एतत्सूक्तं । तथा च
 पंचमारण्यके सूच्यते । आनोभद्रौयं च तस्य स्थान इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

आ नो भद्राः क्रतवो यंतु विश्वतोऽदव्यासो अपरोतास
 उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिदृधे असन्नप्रांयुवो रक्षितारो
 दिवेदिवे ॥ १ ॥

आ । नः । भद्राः । क्रतवः । यंतु । विश्वतः । अदव्यासः ।
 अपरिऽइतासः । उत्भिदः ।

देवाः । नः । यथा । सदं । इत् । इधे । असन् ।

अप्रऽआयुवः । रक्षितारः । दिवेऽदिवे ॥ १ ॥

नोऽस्मान् क्रतवोऽग्निष्टोमादयो महायज्ञा विश्वतः सर्व-
 स्मादपि दिग्भागादायंतु । आगच्छंतु । कीदृशाः क्रतवः ।
 भद्राः । समौचौनफलसाधनत्वेन कल्याणा भजनौया वा ।
 अदव्यासः । असुरैरहिंशिताः । अपरोतासः । शत्रुभिरपरि-
 गताः । अप्रतिरुद्धा इत्यर्थः । उद्भिदः । शत्रुणामुद्धेतारः ।
 ईदृशाः क्रतवोऽस्मांस्तथागच्छंतु । अप्रायुवोऽप्रगच्छंतः स्वकीयं

रक्षितव्यमपरित्यजंतः । अत एव दिवे दिवे प्रतिदिवसं
रक्षितारो रक्षां कुर्वंतः । एवंगुणविशिष्टाः सर्वे देवा नोऽस्माकं
सदमित् सदैव हृधे वर्धनायासन् । भवंतु ॥ अदव्यासः । दंभु
दंभे । दंभो हिंसा । निष्ठायां यस्य विभाषेतौट्प्रतिषेधः ।
नज्जसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपरीतासः । इण् गतौ ।
पूर्ववत्कर्मणि निष्ठा । उभयत्राज्जसेरसुक् । हृधे । हृधु हृषी ।
संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं ।
अमन् । असु भुवि । लेव्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपो
लुगभावः । तस्याडित्वात् अमोरक्षोप इत्यकारलोपाभावः ।
अप्रायुवः । इण् गतौ । अस्मात्पूर्वाच्छंदसीण इत्यणप्रत्ययः ।
नज्जसमासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जसि जसादिषु छंदसि
वावचनमिति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे तन्वादित्वादुवङ् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दे॒वानां॑ भ॒द्रा सु॒मति॑ऋ॒जूय॑तां दे॒वानां॑ रा॒तिर॒भि नो॒ नि
व॑र्त॒तां ।

दे॒वानां॑ स॒ख्यमु॒प॑ से॒दिमा॒ वयं॑ दे॒वाः न॒ आ॒युः प्र॒ति॒रंतु॑
जी॒वसे॑ ॥ २ ॥

दे॒वानां॑ । भ॒द्रा । सु॒मतिः॑ । ऋ॒जुऽय॑तां । दे॒वानां॑ ।

रा॒तिः । अ॒भि । नः । नि । व॑र्त॒तां ।

दे॒वानां॑ । स॒ख्यं । उ॒प॑ । से॒दिम॑ । व॒यं । दे॒वाः । नः ।

आ॒युः । प्र॒ । ति॒रंतु॑ । जी॒वसे॑ ॥ २ ॥

भद्रा सुखयित्री भजनीया वा देवानां सुमतिः शोभना
 मतिरनुग्रहात्मिका बुद्धिरस्माकमस्त्विति शेषः । कौटुशानां ।
 ऋजूयतां ऋजुमार्जवयुक्तं सम्यगनुष्ठातारं यजमानमात्मन
 इच्छतां । तथा देवानां रातिर्दानं नोऽस्मानाभिसुख्येन नितरां
 वर्ततां । तदभिमतफलप्रदानमप्यस्माकं भवत्वित्यर्थः । वयं च
 तेषां देवानां सख्यं सखित्वं सख्यः कर्म वोपसेदिम । प्राप्नुवाम ।
 तादृशा देवा नोऽस्माकमादुर्जीवसे जीवितुं प्रतिरंतु । वर्धयंतु ॥
 भद्राः । भदि कल्याणे सुखे च । ऋज्जैर्द्राग्रेत्यादौ रक्प्रत्ययांतो
 निपातितः । ऋजूयतां । ऋजुमात्मन इच्छति ऋजूयति । सुप
 आत्मनः क्यच् । तदंताक्षटः शष्ट । शतुरनुम इत्यजादिविभक्तेरु-
 दात्तत्वं । रातिः । रा दाने । मंत्रे वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं ।
 सख्यं । सख्यं इति भावे कर्मणि वा यप्रत्ययः । सेदिमा ।
 षट् विशरणगत्यवसादनेषु । कंदसि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने
 प्रार्थनायां लिट् । सत्वस्मानैमित्तिकत्वेन लिटि परत आदेशा-
 दित्वाभावादत एकहल्प्रथम इत्येत्वाभ्यासलोपी । अन्येषामपि
 दृश्यत इति संहितायां दौर्घत्वं । प्रतिरंतु । प्रपूर्वास्तरति-
 वर्धनार्थः । तथा च यास्को व्याचख्यौ । देवानां सख्यमुपसौदैम
 वयं देवा न आयुः प्रवर्धयंतु चिरं जीवनाय । नि० १२,
 ३८, । इति ॥

तृतीयाश्रुचमाह ॥

ताग्पूर्वायां निविदा ह्रमहे वयं भगं मित्रमदिति दक्षमस्त्रिधं ।

अयमणं वरुणं सोमं मश्विना सरस्वती नः सुभगा

मयस्तरत् ॥ ३ ॥

तान् । पूर्वेया । निविदा । ह्रमहे । वयं । भगं । मित्रं ।

अदितिं । दक्षं । अस्त्रिधं ।

अर्यमणं । वरुणं । सोमं । अश्विनां । सरस्वती । नः ।

सुभगां । मर्यः । करत् ॥ ३ ॥

तान्विद्वान्देवान्पूर्वया पूर्वकालीनया नित्यया निविदा
वेदात्मिकाया वाचा । निविदिति वाङ्माम । यद्वा निविदा विश्वे
देवाः सोमस्य मत्सन्नित्यादिकाया वैश्वदेव्या निविदा वर्य
ह्रमहे । आह्वयामः । देवानिति यत्सामान्येनोक्तं तदेव
विब्रियते । भगं भजनौयं द्वादशानामादित्यानामन्यतमं । मित्रं
प्रमोतेस्त्रायकं । अहरभिमानिनं देवं । मैत्रं वा अहरिति
श्रुतेः । अदितिमखंडनीयामदीनां वा देवमातरं । दक्षं सर्वस्य
जगतो निर्माणे समर्थं प्रजापतिं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वेषु प्राणिषु
व्याप्य वर्तमानं हिरण्यगर्भं । प्राणो वै दक्ष इति श्रुतेः ।
अस्त्रिधं शोषणरहितं । सर्वदैकरूपेण वर्तमानं मरुद्गणं । अर्यमणं ।
अरौन् मंदेहादीनसुरान्यच्छति नियच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । असौ
वा आदित्योऽर्यमेति श्रुतेः । तं । वरुणं । वृणोति पापकृतः
स्वकीयेः पाशैरावृणोतीति रात्र्यभिमानिदेवो वरुणः । श्रूयते
च । वारुणो रात्रिरिति । सोमं । द्वेधात्मानं विभज्य पृथिव्यां
क्षतार्क्येण दिवि च चंद्रात्मना देवतारूपेण वर्तमानं । अश्विना ।
अश्ववंतो । यद्वा सर्वं व्याप्रवंतो । तथा च यास्कः । अश्विनी
यद्वाश्रुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्योऽश्वैराश्विनावित्यौर्णवा-
भस्तत्कावश्विनी व्यावापृथिव्यावित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्या-

चंद्रमसावित्येके राजानो पुण्यकृतावित्येतिहासिकाः । नि०
 १२. १. । इति । एवंभूतान् सर्वान्देवानस्मद्रक्षणार्थमाह्वयाम
 इति पूर्वत्र संबंधः । अस्माभिराहता सुभगा शोभनधनोपेता
 सरस्वती नोऽस्मभ्यं मयः सुखं करत् । करोतु ॥ ह्रमहे । ह्यो
 लटि ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं कंदसीति संप्रसारणं । परपूर्वत्वे
 हल इति दीर्घत्वं । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । अस्मिधं ।
 सिधु शोषणे । संपदादिलक्षणे भावे क्तिप् । बहुव्रीहौ नञ्सु-
 भ्यामित्युत्तरपदांतोटात्तत्वं । मयस्करत् । करोतेर्लेट्यडागमः ।
 बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् । अतः ककमीति विसर्ज-
 नीयस्य सत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता
 द्यौः ।

तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना अगुतं धिष्णा
 युवं ॥ ४ ॥

तत् । नः । वातः । मयःऽभु । वातु । भेषजं । तत् ।
 माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ।

तत् । ग्रावाणः । सोमऽसुतः । मयःऽभुवः । तत् ।
 अश्विना । अगुतं । धिष्णा । युवं ॥ ४ ॥

वातो वायुस्तद्भेषजमौषधं नोऽस्मान्वातु । प्रापयतु । यज्ञे-
 षजं मयोभु मयसः सुखस्य भावयित् । माता सर्वेषां जननी

पृथिवी भूमिरपि तद्भेषजमस्मात्प्रापयतु । पिता हृदिप्रदानेन
 सर्वेषां रक्षिता सौख्यलोकोऽपि तद्भेषजमस्मात्प्रापयतु । सोम-
 सुतः सोमाभिषवं ज्ञतवन्तो मयोभुवो मयसो यागफलभूतस्य
 सुखस्य भावयितारो आवाणोऽभिषवसाधनाः पाषाणाश्च तद्भेष-
 जमस्मान्प्रापयंतु । हे धिष्ण्याः धिषणा बुद्धिः । तदर्हाविश्विनौ
 युवं युवां तद्भेषजं शृणुतं । आकर्ण्यतं । यद्भेषजमस्माभिर्वाय्वादिषु
 प्रार्थ्यते । तद्भेषजं देवानां भिषजौ युवामस्माकमनुकूलं यथा
 भवति तथा जानौतमित्यर्थः ॥ मयोभु । ऋसो नपुंसके प्रातिप-
 दिकस्य । पा० १. २. ४७. । इति ऋसत्वं । वातु । वा
 गतिगंधनयोः । अंतर्भावितव्यार्थाग्राह्यनायां लोट् । सोमसुतः ।
 सोमे सुजः । पा० ३. २. ८०. । इति भूते क्तिप् । धिष्ण्या ।
 धिषणाशब्दादर्हायै कंदसिं चेति यः । वर्णलोपश्चादसः ।
 सुपां सुलुगित्वाकारः ॥

पंचमौचमाह ॥

तमी॒शानं॒ जग॑त॒स्य॒स्युष॒स्यति॑ धियं॒जिन्म॒वसे॒ ऋम॑हे वयं ।

पू॒षा नो॒ यथा॒ वेद॑सा॒मसं॒हृधे॒ रक्षि॒ता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥५॥

तं । ई॒शानं॒ । जग॑तः । त॒स्युषः॑ । पति॑ । धि॒यं॒ । जिन्म॑ ।

अव॑से । ऋ॒म॒हे । वयं॑ ।

पू॒षा । नः॑ । यथा॑ । वेद॑सां । अ॒संत् । हृ॒धे । र॒क्षि॒ता ।

पा॒युः । अद॑ब्धः । स्व॒स्तये॑ ॥ ५ ॥

पूर्वाह्नेनेद्रः स्तूयते । अपराह्णेन पूषा । ईशानमैश्वर्यवन्तं ।
 अत एव जगतो जंगमस्य प्राणिजातस्य तस्थुषः स्थावरस्य च
 पतिं स्वामिनं धियंजिन्वं धीभिः कर्मभिः प्रीणयितव्यं । एवं-
 भूतं तमिंद्रमवसे रक्षणाय वयं ह्वमहे । आह्वयामः । पूषा
 नाऽम्माकं वेदसां धननां हृषे बर्धनाय रक्षिता यथामत् । येन
 प्रकारेण भवति । तेनैव प्रकारेणादव्यः केनाप्यङ्घिसितः पूषा
 स्वस्तयेऽम्माकमविनाशाय पायुः रक्षिता भवतु ॥ तस्थुषः ।
 तिष्ठतेर्लिटः कसुः । षष्ठ्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्र-
 सारणं । शासिवविघसोनां चेति षत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति
 विसर्जनोपस्य सत्वं । धियंजिन्वं । जिविः प्रीणनार्थः । कृत्य
 ल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्स्वच् । इच एकचोऽम् प्रत्ययवञ्च
 पा० ६, ३, ५, ८ । इत्यमागमः । असत् । असु भुवि । लेट्य
 डागमः । बहुलं कंदमौति शपो लुगभावः । पायुः । पा
 रक्षणे । कृवापाजौत्युण् । स्वस्तये । सपूर्वादस्तेर्भावे क्तिन् ।
 कंदस्युभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वादस्तेर्भावे । पा० २, ४, ५२, १
 इति भूभावाभाव इति वृत्तावुक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेः पंचदशो वगः ॥

षष्ठौ नृबमाह ॥

स्वस्ति न इंद्रे॑ ह॒व्यश्र॑वाः स्वस्ति नः॑ पू॒षा विश॑व॒दाः ।

स्वस्ति न॑स्तार्क्ष्यो॑ अ॒ग्नि॒ष्टने॑मिः स्वस्ति॑ नो

ह॒व्यमि॑त॒र्द्धातु॑ ॥ ६ ॥

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । बृहद्भ्यवाः । स्वस्ति । नः । पूषा ।

विश्ववेदाः ।

स्वस्ति । नः । तार्यः । अरिष्टनेमिः । स्वस्ति । नः ।

बृहस्पतिः । दधातु ॥ ६ ॥

बृहद्भ्यवाः । बृहद् प्रभूतं श्रवणं स्तोत्रं हविलक्षणमन्नं वा
यस्य तादृश इन्द्रा नोऽस्माकं स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्य-
विनाशं दधातु । विदधातु करोतु । विश्ववेदाः । विश्वानि
वेत्तीति विश्ववेदाः । यद्वा विश्वानि सर्वाणि वेदांसि ज्ञानानि
धनानि वा यस्य तादृशः पूषा पोषको देवो नोऽस्माकं स्वस्ति
विदधातु । अरिष्टनेमिः । नेमिरित्यायुधनाम । अरिष्टाऽहिं-
वितो नेमिर्यस्य । यद्वा । रथचक्रस्य धारा नेमिः । यत्संबन्धिनो
रथस्य नेमिनं हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः । एवंभूतस्तार्यः ।
तृक्षस्य पुत्रा गरुत्मान् नोऽस्माकं स्वस्यविनाशं विदधातु ।
तथा बृहस्पतिर्वृद्धतां देवानां पालयिता नोऽस्माकं स्वस्य-
विनाशं विदधातु ॥ बृहद्भ्यवाः । बहुब्रौहो पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
विश्ववेदाः । विद ज्ञाने । विद् लाभे । अभ्यामसुन्प्रत्ययांता
वेदस्यब्दः । बहुब्रौहो विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदांतादात्तत्वं ।
तार्यः । तृक्षस्यापत्यं । गर्गादिभ्यो यञ् । पा० ४. १. १०५. ।
जित्वादायुदात्तत्वं । अरिष्टनेमिः । न रिष्टाऽरिष्टः । अव्यय-
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथाक्तः । बृह-
स्पतिः । तद्बृहताः करपत्नोरिति सुदत्तलोपी । उभे वनस्पत्या-
दिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमौऋचमाह ॥

पृषद॒श्वा म॒रुतः॑ पृ॒श्नि मा॒तरः॑ शु॒भं या॒वानो वि॒दथे॑षु
ज॒ग्मयः॑ ।

अ॒ग्निजि॒ह्वा म॒नवः॑ सूर॑ च॒क्षसो॒ वि॒श्वे नो दे॒वा अ॒वसा॑
ग॒मन्नि॒ह ॥ ७ ॥

पृष॑त्पृष॒श्वाः । म॒रुतः॑ । पृ॒श्नि मा॒तरः॑ शु॒भं या॒वानः॑ ।
वि॒दथे॑षु । ज॒ग्मयः॑ ।

अ॒ग्नि जि॒ह्वाः । म॒नवः॑ । सूर॑ च॒क्षसः॑ वि॒श्वे । नः॑ ।
दे॒वाः । अ॒वसा॑ । आ । ग॒मन् । इ॒ह ॥ ७ ॥

पृषद॒श्वाः । पृष॑द्भिः श्वेतविंदुभिर्युक्ता अ॒श्वा येषां ते
तथो॒क्ताः । पृ॒श्नि मा॒तरः॑ । पृ॒श्निर्ना॒वावर्णा॑ गो॒र्माता॑ येषां ।
शु॒भं या॒वानः॑ । शु॒भं शो॒भनं॑ या॒न्ति गच्छ॑न्तीति शु॒भं या॒वानः॑ ।
शो॒भन॑गतय इत्यर्थः । वि॒दथे॑षु यज्ञेषु ज॒ग्मयो ग॑न्तारः । अ॒ग्नि-
जि॒ह्वाः । अ॒ग्नेर्जि॒ह्वायां॑ वर्त॒मानाः॑ । सर्वे॒ हि दे॒वाः इ॒विः सौ-
का॒रणा॒यान्नेर्जि॒ह्वायां॑ वर्त॒न्ते । तात्पर्यात्ताच्छब्दार्थः । म॒नवः॑ सर्वं स्र-
मन्तारः । सूर॑ च॒क्षसः॑ । सूर्य॑प्रकाश इव चक्षः प्रकाशो येषां त
एवंभूता म॒रुतो॑ म॒रुत्क्षेत्र॑का वि॒श्वे दे॒वा सर्वे॑ दे॒वा नोऽस्मा-
नि॒हस्मिन्काले॑ऽवसा रक्षणेन सहागमन् । आगच्छन्तु ॥ शु॒भं-
या॒वानः॑ । या प्रापणे । आतो म॒निन्निति॑ वनिप् । तत्पुरुषे
कृति बहुलमिति बहुलवचनाद्वितीयाया अप्यलुक् । ग॒मन् ।

गमेः प्रार्थनायां लोम्यडागमः । इतश्च लोप इतीकारलोपः ।
बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।

अस्ति सौम्यचरुस्तृतीयसवने । तेन चरुणा देवता इष्टा
शेषे तस्मिन्च हृतमवनीय तस्मिन्वषट्कर्त्ता स्रक्वीया ष्याया
द्रष्टव्या । सा यदि न दृश्येत तदानीं भद्रमित्येका पठितव्या ।
त्वं सोमेति खंडे तथैव सूत्र्यते । राज्ञा सोमने तद्वयमस्मासु
धारयामसि भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा इति च । आ० ५. १८. ।
इति ॥ महानाग्नौव्रतेऽप्येषा भूमिस्पर्शने जप्या । सूचितं
चेतद्दिदमिति खंडे । भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः शं न इंद्राग्नौ
भवतामवोभिः आ० ८. १४. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टमवचमाह ॥

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ ८ ॥

भद्रं । कर्णेभिः । शृणुयाम । देवाः । भद्रं । पश्येम ।

अक्षभिः । यजत्राः ।

स्थिरैः । अङ्गैः । तुष्टुवांसः । तनूभिः । वि । अशेम ।

देवहितं । यत् । आयुः ॥ ८ ॥

हे देवा दानगुणयुक्ताः सर्वे देवाः कर्णेभिरस्मादीयैः श्रोत्रैर्भद्रं
भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम । युष्मत्पसादाच्छ्रोतुं समर्थाः
स्याम । अस्माकं वाधिर्यं कदाचिदपि मा भूत् । हे यजत्रा
। यागेषु चरुपुरोडाशादिभिर्यष्टव्या देवा अक्षभिरक्षभिराग्नीये-
श्चतुर्भिर्भद्रं शोभनं पश्येम । द्रष्टुं समर्थाः स्याम । अस्माकं

दृष्टिप्रतिघातोऽपि मा भूत् । स्थिरैर्दृढैरगैर्हस्तपादादिभिरवय-
 वैस्तनूभिः शरैरैश्च युक्ता वयं तुष्ट्वांसो युष्मान् स्तुवंतो यदायुः
 षोडशाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा देवाहितं देवेन
 प्रजापतिना स्थापितं तद्विशेम । प्राप्नुयाम ॥ कर्णेभिः । बहुलं
 हृदसोति भिस ऐसभावः । अक्षभिः । कंसस्यपि दृश्यत इत्यनङ्
 स चोदात्तः । यजत्राः । अमिनक्षीत्यादिना यजेरन्नप्रत्ययः ।
 तुष्ट्वांसः । दृञ् स्तुतौ । लिट् कसुः । शपूर्वाः खय इति
 तकारः शिष्यते । अशेम । अशू व्याप्तौ । लिङ्वाशिष्यङ् । यदि
 तु तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदानीं लिङि व्यत्ययेन शप् ।
 देवहितं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमौष्टचमाह ॥

शतमि॒न्नु शर॑दो अ॒न्ति दे॒वा यत्रा॑ न॒क्ष॒क्रा जर॑सं॒ तनू॑नी ।

पु॒त्रासो॒ यत्र॑ पि॒तरो॑ भव॑न्ति॒ मा नो॑ म॒ध्या

रौ॒रिष॑तायु॒र्गन्तोः॑ ॥ ८ ॥

शतं॑ । इत् । नु । शरदः॑ । अ॒न्ति । दे॒वाः । यत्र॑ । नः ।

चक्र॑ । जरसं॑ । तनू॑नी ।

पु॒त्रासः॑ । यत्र॑ । पि॒तरः॑ । भव॑न्ति । मा । नः । म॒ध्या ।

रि॒रिष॑त । आ॒युः । ग॒न्तोः॑ ॥ ८ ॥

हे देवाः । अत्यंतिके मनुष्याणां समीप आयुष्टेन भवद्भिः
 कल्पिताः शरदः संवत्सराः शतमिन्नु शतं खलु । यस्मात्सृष्टे-
 काले मनुष्याणां शतं संवत्सरा आयुरिति युष्माभिः परिकल्पितं

तस्मात्तस्माकमायुर्गतोः कृतस्यायुषो गमनात्पूर्वं मध्या मध्ये
 मा रौरिषत । मा हिंसिष्ट । कोटशान् । नोऽस्माकं ननूतां
 शरीराणां जरसं जरां यत्र यस्यामवस्थायां चक्र कृतवन्तो यूयं ।
 यत्र च पुत्रासः पुत्रा पितरोऽस्माकं रक्षितारो भवन्ति । ईदृग्द-
 शापन्नानित्यर्थः ॥ अंति । अंतिकशब्दस्य कादिलोपे बहुलमिति
 वक्तव्यमिति कलोपः । यत्रा । ऋचि तुनुघमस्तुतङ्कुचेति
 संहितायां दौर्घः । चक्रा । लिटि मध्यमबहुवचनस्य किच्चाङ्गु-
 णाभावे यणादेशः । इयचाऽतस्तिङ इति संहितायां दौर्घत्वं ।
 जरसं । जराया जरसन्यतरस्यां । पा० ७. २. १०१. । इति
 जरसादेशः । मध्या । सुपां सुलुगिति मसम्या डादेशः ।
 रौरिषत । रिष रुष हिंसायां । अस्मास्मांतात् माङि लुङि
 मध्यमबहुवचने च्चेद्यङि णिलोपोपधाङ्गस्वद्विवचनहलादिशेष-
 सन्वद्भावेत्वदौर्घाः । क्वादसः पदकालीनो ऋस्वः । गंतोः ।
 भाबलक्षणे स्थेण । पा० ३. ४. १६. । इति गमेस्तोसुन्प्रत्ययः ॥

अदितिर्द्यौरदितिरित्येषादितिदेवताके पशौ हविषो याज्या ।
 सूत्रितं च । अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षं न ते विष्णो जायमानो
 न जातः । आ० ३. ८. । इति ॥

तामितां सूक्ते दशमौष्ठमाह ॥

अदितिर्द्यौरदितिर्गन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स

पुत्रः ।

विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना

अदितिर्जातमदितिर्जनित्वं ॥ १० ॥

अदितिः । द्यौः । अदितिः । अंतरिक्षं । अदितिः ।

माता । सः । पिया । स । पुत्रः ।

विश्वे । देवाः । अदितिः । पंच । जनाः । अदितिः ।

जातं । अदितिः । जनिऽत्वं ॥ १० ॥

अदितिरदोनाखंडनीया वा पृथिवी देवमाता वा सैव
 द्यौर्द्योतनशीलो नाकः । ततश्च सैवांतरिक्षमंतरा व्यावा-
 पृथिव्योर्मध्य ईक्षमाणं व्योम । सैव माता निर्मात्री जगतो
 जननो । सैव पितोत्यादकः । ततश्च स पुत्रः । मातापित्रो-
 र्जातः पुत्रोऽपि सैव । विश्वे देवाः सर्वेऽपि देवा अदितिरेव ।
 पंच जना निषादपंचमाश्रित्वारो वर्णाः । यद्वा गंधर्वाः पितरो
 देवा असुरा रक्षांसि । तदुक्तं यास्केन । गंधर्वाः पितरो देवा
 असुरा रक्षांसौत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौप-
 मन्यवः । नि० ३. ७. । इति । ब्राह्मणे त्वेवमान्नातं । सर्वेषां
 वा एतत्पंचजनानामुक्तं देवमनुष्याणां गंधर्वाप्सरसां सर्पाणां च
 पितृणां चेति तत्र गंधर्वाप्सरसामैक्यात्पंचजनत्वं । एवंविधाः
 पंच जना अप्यदितिरेव । जातं जननं प्रजानामुत्पत्तिः । आप्य-
 दितिरेव । जनित्वं जन्माधिकरणं तदप्यदितिरेव । एवं सकल-
 जगदात्मनादितिः स्तूयते । उक्तं च यास्केन । इत्यदितेर्विभूति-
 माचष्टे । नि० ४. २३. । इति ॥ अदितिः । दो अखंडने ।
 अस्मात्कर्मणि क्तिनि व्यतिस्यतिमास्थामि ति कितौतीत्वं ।
 यास्कपक्षे तु दौड् अय इत्यस्मात् क्तिनि व्यत्ययेन क्त्वत्वं ।
 नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिसरत्वं । सः पिता । निर्दिश्यमान-

प्रतिनिदिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण
तल्लिङ्गतामुपददत इत्युद्देशल्लिङ्गतया पुंलिङ्गत्वं । जनित्वं ।
जनेरौणादिकस्त्वन्प्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षोडशो वर्गः ॥

ऋजुनीतीति नवर्चं षष्ठं सूक्तं गातमध्वर्युः । अत्रानुक्रम्यते ।
ऋजुनीतीति नव गायत्र्यमंथानुष्टुप्ति । पूर्वत्र वैश्वदेवं त्वित्युक्त-
त्वात्तुष्ट्यादिपरिभाषयेदमपि सूक्तं बहुदेवताकं । सूक्ताविनियोगो
लङ्गिकः । चातुर्विंशकेऽहनि प्रातःवसने मैत्रावरुणस्य ऋजुनीती
न इत्यप्रारंभणोया । चतुर्विंश इति खण्डे सूचितं । ऋजुनीती
नो वरुण ईन्द्र वा विश्वतस्परि । आ० ७. २. । इति ॥ अहर्गणेषु
द्वितीयादिष्वङःस्वप्नप्रारंभणोया शसनीया । सूचितं च । प्रारंभ-
णोयाः पर्यासान्कद्वताऽङ्गः शस्यानीति ह्यचका द्वितीया-
दिष्वेव । आ० ७. १. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमाऋचमाह ॥

ऋजुनीती नो वरुणा मित्रा नयतु विद्वान् ।

अर्यमा देवेः सजाघाः ॥ १ ॥

ऋजुनीती । नः । वरुणः । मित्रः । नयतु । विद्वान् ।

अर्यमा । देवेः । सजाघाः ॥ १ ॥

अहर्भिमानी देवा मित्रो वरुणो रात्र्यभिमानी । मित्रस्य
वरुणस्य विद्वान् नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् नोऽस्मान् ऋजुनीती
ऋजुनीत्या ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितं गमनेन नयतु ।
अभिमतं फलं प्रापयतु । तथा देवरन्ध्रैरिन्द्रादिभिः सजाघाः

समानप्रौतिरयं माहोरात्रविभागश्च कर्ता सूर्यस्यास्मानृजुगमने-
नाभिमतं स्थानं प्रापयतु ॥ ऋजुनीती । सुपां सुतुगिति
द्वितीययाः पूर्वसवर्णदौघत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

ते हि वस्त्रो वसवानास्ते अप्रमूरा महोभिः ।

व्रता रक्षन्ते विश्वाहा ॥ २ ॥

ते । हिः । वस्त्रः । वसवानाः । ते । अप्रमूराः । महोभिः ।

व्रता । रक्षन्ते । विश्वाहा ॥ २ ॥

ते हि पूर्वोक्ता मित्रादयो वस्त्रो वसुनो धनस्य वसवाना
वासका आच्छादयितारः । सर्वे जगदनेनाच्छादयन्तीत्यर्थः ।
अतस्ते मित्रादयोऽप्रमूरा अप्रमूर्च्छिता प्रमूढाः प्राज्ञाः संतो
महोभिरात्मोद्येस्ते जाभिर्विश्वाहा सर्वाण्यहानि । अत्यंतसंयोगा-
द्वितीया । सर्वेष्वप्यहस्य व्रतानि जगद्विर्बाहूरूपानि स्वकीयानि
कर्माणि रक्षन्ते । पालयन्ति ॥ वस्त्रः । आगमानुशासनस्थानित्य-
स्याद्यमभावे जसादिषु कंदसि वावचनमिति वे. डन्तीति गुणस्य
विकल्पनादभावे यणादेशः । वसवानाः । वस आच्छादने ।
अस्मादंतर्भावितव्यर्थोक्तः शानच् । बहुलं कंदसीति शर्पा
लुगभावः । वर्णव्यापत्त्या मकारस्य वकारः । अप्रमूराः । मुहूर्तं
मोहसमुच्छ्राययाः । अस्मात्पटादिलक्षणा भावे क्लिप् । राज्ञाघ
इति ककारलोपः । प्रकृष्टा मूः प्रमूः । ततो मत्वर्थीयो रः ।
रो रोति रेफलापः । न प्रमूरा अप्रमूरयः । अव्ययपूर्वपदप्रकर्त-
स्वरत्वं । रक्षन्ते । रक्ष पालने । व्यत्ययेन तड् ॥

ततोऽयामृचमाह ॥

ते अस्मभ्यं शर्मं यंसन्नमृता मर्त्येभ्यः ।

बाधमाना अप द्विषः ॥ ३ ॥

ते अस्मभ्यः । शर्मं । यंसन् । अमृता । मर्त्येभ्यः ।

बाधमानाः । अप । द्विषः ॥ ३ ॥

अमृता अमरणधर्माणस्ते विश्वे देवा मर्त्येभ्यो मरणधर्मेभ्यो-
ऽस्मभ्यमनुष्ठातव्यः शर्मामृतलक्षणं सुखं यंसन् । यच्छंतु
प्रयच्छंतु । किं कुर्वतः । द्विषोऽस्मदौयान्पापलक्षणान् शत्रून्प-
बाधमानाः । विनाशं प्रापयंतः ॥ यंसन् । यम उपरमे ।
लोक्यडागमः । सिद्धहुलं लेटौति सिप् । अमृताः । मृतं मरणं
येषां नास्तौत्वमृताः । नञां जरमरमिवमृता इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि नः पथः सुविताय चियंत्विंद्री मरुतः ।

पूषा भगो वंद्यासः ॥ ४ ॥

वि । नः । पथः । सुविताय । चियंतु । इंद्री । मरुतः ।

पूषा । भगः । वंद्यासः ॥ ४ ॥

वंद्यासः सर्वेदेवनीयाः स्तोतव्या नमस्कृतव्या वेद्रादयो
देवा नाऽस्माकं पथो मार्गान्विचियंतु । विचिन्वंतु । अशो-
भनेभ्यो मार्गेभ्यः सकाशात्पृथक्कुर्वंतुः । किमर्थं । सुविताय ।
सुष्टु प्राप्तव्याय स्वर्गादिफलदाय ॥ पथः । शसि भस्म टेर्कोप इति

टिलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरिण्यं शस उदात्तत्वं । सुविताय ।
 इण् गतावित्यस्मात्कर्मणि निष्ठा । तन्वादीनां कंदसि बहुल-
 मुपसंख्यानमित्यवङ् । गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे
 प्राप्ते सूपमानात् क्त इत्युत्तरपदांतादात्तत्वं । चियंतु । चिञ्
 चयने । बहुलं कंदसोति विकरणस्य लुक् । इयङ् । पादादित्वा-
 निष्ठाताभावः । वंद्यासः । यदि अभिवादनस्तुत्योः । ऋहसो-
 ष्यंतु । ईडवंदतृशंसदुहां ष्यत इत्याद्युदात्तत्वं । पाळसेरसुक् ॥

अतोर्यामि संति चत्वार्यतिरिक्तोक्त्यानि । तत्र चतुर्थेऽच्छा-
 बाकातिरिक्तोक्त्य उत नो धिय इत्येषानुरूपद्वयस्य वैकल्पिकी
 द्वितीया । सूचितं च । उत नो धियो गोअग्रा इति वानुरूप-
 ष्योत्तमा । आ० ८. ११. । इति ॥

तामेतां सूक्ते पंचमौ नृचमाह ॥

उत नो धियो गोअग्राः पूषन्विष्णवेवयावः ।

कर्ता नः स्वस्तिमतः ॥ ५ ॥

उत । नः । धियः । गोऽअग्राः । पूषन् । विष्णो इति ।

एवऽयावः ।

कर्त्ता । नः । स्वस्तिऽमतः ॥ ५ ॥

हे पूषन् पोषक देव हे विष्णो व्यापनशील देव हे
 एवयावः । एवैर्गणैर्भिरग्नैर्याति गच्छतीत्येवयावा मरुहणः ।
 हे मरुहणः ते सर्वे यूयं नोऽस्माकं धियोऽतोर्यामस्तत्त्वणानि
 कर्माणि गोअग्राः पशुअग्राणि पशुमुष्टान्धस्मत्सकाशाङ्गष्टैः पशु-
 भिरङ्गानि कर्तं । कुरुत । अतोर्यामकर्मणश्च पशुप्राप्तिहेतुत्व-

मान्नायते । यस्मात्पशवः पञ्चैव मंथेरन् स एतेन यजत इति ।
उत अपि च नोऽस्मान्स्वस्तिमतोऽबिनाशिनः कुरुतः ॥ एव-
यावः । इण् गतो । इण्शौङ्भ्यां वन्निति वग्नप्रत्ययः । अस्मिन्प-
पदे या प्रापण इत्यस्मादाता मनिन्निति वनिप् । संबुद्धौ वन
उपसंख्यानं । पा० ८. ३. १. १. । इति वकारस्य कृत्वं ।

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तदशो वगः ॥

ऋत्विगाद्यर्थमाहुतं मधुपर्कं मधु वाता इति त्वेन
ऋत्विगादिः प्रतिषद्भौतावेक्षेत । तथा च सूद्वरते । मधु वात्स
इति त्वेनावेक्ष । आ० गृ० १. २४. । इति ॥

त्वचे प्रथमां सूक्ते षष्ठौ मृचमाह ॥

मधु वातां ऋतायते मधु चरन्ति सिंधवः ।

माध्वीर्नः संतोषधीः ॥ ६ ॥

मधु । वाताः । ऋतायते । मधु । चरन्ति । सिंधवः ॥

माध्वीः । नः । संतु । ओषधीः ॥ ६ ॥

ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन इच्छते यजमानाय वाता
वायवो मधु माधुर्योपेतं कर्मफलं चरन्ति । वर्धेति । प्रयच्छं-
तीत्यर्थः । तथा सिंधवः स्यंदनशैला नद्यः समुद्रा वा मधु
माधुर्योपेतं स्वकीयं रसं चरन्ति । एवं नोऽस्मभ्यमीषधीः फल-
पाक्तां ओषधयस्तास माध्वीर्माधुर्योपेताः संतु । भवंतु ॥
मधु । अस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य लुगकारेकाररेफास्य वक्तव्या
इति लुक् । ऋतायते । ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
वध्व् । नः कंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि

संहितायां दीर्घत्वं । व्यजंताकटः श्रुत् । शतुरनुम इति विभक्तेः
 रुदात्तत्वं । माध्वीः । मधोरज च । पा० ४. ४. १०८. ।
 इति मत्वर्थीयोऽञ्प्रत्ययः । ऋतव्यशास्त्रेत्यादावजि यणादेशो
 निपात्यते । वा रुंदसौति पूर्वसवर्णदोर्घत्वं । ओषधीः । ओषः
 पाक आसु धीयत इत्योषधयः । कर्मण्यधिकरणे चेति कि-
 प्रत्ययः । कटिकारादक्लिन इति ऊोप् । जसि पूर्ववत्पूर्वसवर्ण-
 दीर्घः । दासौभारादिषु पठितत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च
 व्यजंतमाद्युदात्तं ॥

सप्तमौचमाह ॥

मधु नक्तमु ओषसो मधुमत्पार्थिवं रजः ।

मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ ७ ॥

मधु । नक्तं । उत । उषसः । मधुमत् । पार्थिवं । रजः ।

मधु । द्योः । अस्तु । नः । पिताः ॥ ७ ॥

नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधुमती माधुर्योपेतफलप्रदा भवतु ।
 उत अपि ओषस उषःकालोपलक्षितान्यहानि च मधुमंति
 भवंतु । पार्थिवं रजः पृथिव्याः संबन्धौ लोकोऽस्माकं मधुमत्
 माधुर्यविशिष्टफलयुक्तो भवतु । पिता दृष्टिप्रदानेन सर्वेषां
 पालयिता द्यौर्यलोकाऽपि मधु मधुयुक्तो भवतु ॥ पार्थिवं ।
 पृथिव्या आज्जाविति प्राग्दोष्यतौयोऽञ्प्रत्ययः । रजः । रजः-
 शब्दो लोकवाची । लोका रजांस्युच्यंते । नि० ४. १८. । इति
 शास्त्रः । रजंत्वस्मिन्नना इति रजः । असुनि रजकरजनरजः-
 रूपसंख्यानमिति रजेर्नलोपः ॥

अष्टमौऽष्टमाह ॥

मधुमानो वनस्पतिर्मधुमा अस्तु सूर्यः ।

माध्वोर्गावो भवन्तु नः ॥ ८ ॥

मधुमान् । नः । वनस्पतिः । मधुमान् । अस्तु । सूर्यः ।

माध्वी । गावः । भवन्तु । नः ॥ ८ ॥

नोऽस्माकं वनस्पतिर्वनानां पालयिता यूपाभिमानी देवो
मधुमान् माधुर्योपितफलवानस्तु । तादृश फलमस्मभ्यं प्रयच्छ-
त्वित्यर्थः । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता च मधुमानस्तु । गावो-
ऽग्निहोत्राद्यर्था धेनवश्च नोऽस्माकं माध्वीर्माधुर्योपितेन पयसा
युक्ता भवन्तु ॥ वनस्पतिः । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्कारा-
दित्वात्सट् । वनपतिशब्दावाद्युदात्तो । उभे वनस्पत्यादिषु
युगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवमौऽष्टमाह ॥

श नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा ।

शं न इन्द्रा बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ ९ ॥

शं । नः । मित्रः । शं । वरुणः । शं । नः । भवतु । अयमा ।

शं । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शं । नः । विष्णुः ।

उरुक्रमः ॥ ९ ॥

अहरिभिमानी मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु ।
यद्वा । अस्मदीयानामुपद्रवाणां शमयिता भवतु । राक्षस-

भिमानी वरुणश्च शं सुखकरो भवतु । अर्यमाहोरात्रयोः
 ख्यापयिता सूर्यश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु । बृहस्पति-
 र्वृहतां देवानां पालयितेन्द्रश्च नोऽस्माकं शं सुखकरो भवतु ।
 उरुक्रमः । उरुविस्तीर्णं क्रामन्ति पादौ विक्षिपतीत्युरुक्रमः ।
 विष्णुर्हि वामनावतारे पृथिव्यादौन् लोकान्पदस्यरूपेणा-
 क्रान्तवान् । अत उरुक्रमा विष्णुश्च नोऽस्माकं शं सुखकर
 उपद्रवाणां शमयिता च भवतु ॥ उरुक्रमः । क्रमु पाटविक्षेपे ।
 पचाद्यच् । यद्वा । उरून् क्रामतीत्युरुक्रमः । कर्मण्यण् ।
 नोदात्तोपदेशश्च मांतस्येति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टादशो वर्गः ॥

त्वं सोमेति त्रयाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं गोतमस्यार्षे सोम-
 देवताकं । पंचम्याद्याः षाडश्यंता द्वादशर्ची गायत्रयः । सप्त-
 दश्युष्णिक् । शिष्टा दश त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तं । त्वं सोम
 द्वात्रिंशदधिका सौम्यं पंचम्यादि गाथत्रयो द्वादशोष्णिक् चेति ।
 सूक्तविनियोगा लैंगिकः ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोर्वंपा-
 पुराडाशयोस्त्वं सोमेति द्वादचावनुवाक्ये । सूत्रितं च । त्वं
 सोम प्र चिकितो मनीषीति हे । आ० ३. ७. । इति महापितृ-
 यज्ञ एकैकस्य इविषा इ इ चानुवाक्ये । तत्र सोमस्य पितृ-
 मतस्त्वं सोमेत्येषा प्रथमानुवाक्या । दक्षिणाग्नेरर्ज्जमिति खडि
 सूत्रितं । त्वं साम प्र चिकिता मनीषा सोमो धेनुं । आ० २.
 १८. । इति ॥ एषैव प्रायणीयेष्टौ सौम्यस्यानुवाक्या । तद्वहः
 प्रायणीयेष्टिरित्यत्र सूत्रितं । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या
 ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ५. ३. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

त्वं सोम प्र चिकितो मनौषा त्वं रजिष्ठमनु नेषि पंथां ।

तत्र प्रणीती पितरो न इंदो देवेषु रत्नं मभजंत धीराः ॥ १ ॥

त्वं । सोम । प्र । चिकितः । मनौषा । त्वं । रजिष्ठं ।

अनु । नेषि । पंथां ।

तत्र । प्रणीती । पितरः । नः । इंदो इति । देवेषु ।

रत्नं । अभजंत । धीराः ॥ १ ॥

हे सोम त्वं मनौषा मनौषयास्मदीयया बुद्ध्या प्रचिकितः ।
प्रकर्षेण ज्ञातोऽसि । वयं त्वां स्तुतिभिरञ्जामिषेत्यर्थः । अतस्त्वं
रजिष्ठमृजुतममकुटिलं पंथां पंथानं कर्मफलावाप्तिहेतुभूतं
मार्गमनुनेषि । अस्माननुक्रमेण प्रापयसि । किंच हे इंदो ।
उद्वेगशूलं सर्वं जगदमृतेन क्लेदयितः सोम तव प्रणीती प्रणीत्या
त्वत्कर्तृकेन प्रकृष्टनयनेन धीरा धीमंतः कर्मवंतः प्रज्ञावंतो
नोऽस्माकं पितरो देवेष्विन्द्राद्रिषु रत्नं रमणीयं धनमभजंत ।
असेवंत प्राप्नुवन् । अतोऽस्मानपि तादृशं धनं प्रापयेत्यर्थः ॥
प्रचिकितः । कित ज्ञाने । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । छांदसं
द्विर्वचनं । यद्वा यङ्लुगंतामिष्ठा । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्य-
त्वाद्गुणो यङ्लुकोरित्यभ्यासस्य गुणाभावः । यद्वा । छंदस्यु-
भययेति निष्ठायाः सार्वधातुकमंज्ञायां शप । जुहोत्यादि-
त्वात्तस्य श्रुः । श्लाघिति द्विर्वचनं । गतिरनंतर इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । मनौषा । सुपां सुलुगिति तृतीयाया ङादेशः ।

रजिष्ठं । ऋषुशब्दादिष्ठनि विभाषर्जोऽखंदसीति रत्वं । टैरिति
 टिलोपः । नेषि । नयतेर्लटि बहुलं खंदसीति शपो लुक् ।
 पंथां । पथिमथ्यभुक्षामात् । पा० ७. १. ८५. । इत्यसावपि
 व्यत्ययेनात्वं । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्युदात्तत्वं ।
 प्रणोतो । बादौ चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगिति
 तृतीयायाः पूर्वसवर्णदौर्घत्वं ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतोये त्वं सोम क्रतुभिरित्येषा धाय्या ।
 सूत्रितं च । अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिबन्त्यप इति
 धाय्याः । आ० ५. ४. । इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वितीयामृचमाह ॥

त्वं सोम क्रतुभिः सुक्रतुभूर्स्त्वं दक्षैः सुदक्षो विश्ववेदाः ।
 त्वं हृषा हृषत्वेभिर्महत्वा द्युक्तेभिर्द्युमन्यभयो नृचक्षाः ॥२॥
 त्वं । सोम । क्रतुभिः । सुक्रतुः । भूः । त्वं । दक्षैः ।
 सुदक्षः । विश्ववेदाः ।
 त्वं । हृषा । हृषत्वेभिः । महत्वा । द्युक्तेभिः । द्युक्ती ।
 अभवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

हे सोम त्वं क्रतुभिस्त्वत्संबन्धिभिरग्निष्टोमादिकर्मभिः
 क्षीयैर्जनैर्वा सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा भूः । भवसि ।
 तथा विश्ववेदाः सर्वधनस्त्वं दक्षैराक्षीयैर्बलैः सुदक्षः शोभनबलो
 भवसि । तथा त्वं हृषत्वेभिर्वृषत्वैः कामाभिवर्षणैर्महत्वा
 महत्त्वेन माहात्म्येन च हृषा कामानां वर्षिता महान् भवसि ।

तथा त्वं नृचक्षा नृणां यज्ञस्य नेतृणां यजमानानामभिमत-
फलस्य दर्शयिता सन् युक्ते भिर्युग्मैस्तैर्दत्तैर्हविलक्षणे रश्मैर्दुग्ध-
भवः । प्रभूताक्षो भवसि ॥ सुक्रतुः । बहुव्रीहौ कृत्वादयश्चेत्य-
त्तरपदाद्युदात्तत्वं । सुदक्षः । दक्ष हृद्दौ । दक्ष्यतेऽनेनेति दक्षो
बलं । करणे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं । सुशब्देन बहुव्रीहावा-
द्युदात्तं इच्छंदसौत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । विश्ववेदाः । विश्वानि
वेदांसि यस्यासौ । बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति पूर्वपदातो-
दात्तत्वं । वृषत्वेभिः । वृष्णो भावो वृषत्वं । बहुलं कंदसौति
भिस ऐसभावः । महित्वा । महेरौणादिक इन्प्रत्ययः । भाव-
प्रत्ययांताक्षुपां सुलुगिति विभक्तोराकारः ॥

तृतीयांशमृचमाह ॥

राज्ञो नु ते वरुणस्य व्रतानि बृहद्गभीरं तव सोम धाम ।

शुचिद्धर्मसि प्रियो न मित्रो दद्याय्यो अर्यमेवासि

सोम ॥ ३ ॥

राज्ञः । नु । ते । वरुणस्य । व्रतानि । बृहत् । गभीरं ।

तव । सोम । धाम ।

शुचिः । त्वं । अमि । प्रियः । न । मित्रः । दद्याय्यः ।

अर्यमाऽहं । असि । सोम ॥ ३ ॥

हे सोम राज्ञो ब्राह्मणानां स्वामिनः । सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेति श्रुतेः । वरुणस्य यागार्थमाहूतः क्रीतो

वस्त्रेणावृतः सोमो वरुणः । वरुणोऽसि धृतव्रत इति मञ्च-
 लिंगात् । क्रौतस्य ते नु तव संबन्धौनि हि व्रतानि सर्वाण्यग्नि-
 ष्टोमादीनि कर्माणि । अतः सर्वेषु यागेषु त्वमेव करणभूतो
 भवसीत्यर्थः । अतस्तव धाम त्वदीयं तेजो बृहन्महद्भिस्तीर्थं
 गभौरं गांभीर्योपेतं च । यद्वा नु इत्येतदुपमार्थे । तदुक्तं
 यास्केन । अत्राप्युपमार्थे भवति वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वयाः ।
 नि० १. ४. । इति । राज्ञो राजमानस्य वरुणस्य नु वरुणस्येव
 हे सोम ते तव व्रतानि कर्माणि लोकहितकारीणि । शिष्टं
 समानं । हे सोम त्वं शुचिः सर्वेषां शोधकाऽसि । तत्र दृष्टान्तः ।
 प्रियो न मित्रः । यथा सर्वेषामनुकूलोऽहरभिमानौ मित्रो देवः
 शोधयिता भवति तद्वत् । तथा त्वमयमेवास्माभिर्दृश्यमानः
 सूर्य इव दक्षाख्योऽसि । सर्वेषां वर्धको भवसि । यथाहनि सूर्यः
 प्रकाशेन सर्वं वर्धयति । एवं निश्चमृतमयैः सोमकिरणैराप्याय-
 मानं सत्स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगद्वर्धते ॥ शुचिद्वं । युष्मत्तत्त-
 तक्षुःश्वन्तःपादमिति विसर्जनीयस्य पत्वं । दक्षाय्यः । दक्ष
 बृहद्भि । अदक्षिस्पृह्यहिभ्य आय्य इत्याय्यप्रत्ययः ॥

आग्रयणेष्टौ सौम्यस्य हविषा या ते धामानीति याज्या ।
 आग्रयणं ब्रौहिण्यामाकयवानामिति खंडे सूत्रितं । सोम यास्ते
 मयोभुवो या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० २. ८. ।
 इति ॥ एषैवैकादशिनस्य सौम्यस्य पशर्वपायां याज्या । सूत्रितं
 च । या ते धामानि दिवि या पृथिव्यामषाढं युत्सु पृतनासु
 पप्रि । आ० ३. ७. । इति ॥ प्रायणौयेष्टावप्येषैव सौम्यस्य
 याज्या । सूत्रितं च । त्वं सोम प्र चिकितो मनीषा या ते
 धामानि दिवि या पृथिव्यां । आ० ४. ३. । इति ॥

तामेतां सूक्ते चतुर्थीमृचमाह ॥

या ते धामानि दिवि या पृथिव्यां या पर्वतेष्वोषधीष्वप्सु ।

तेभिर्नो विश्वैः सुमना अहेङ्ग्राजन्सोम प्रति हव्या

गृभाय ॥ ४ ॥

या । ते । धामानि । दिवि । या । पृथिव्यां । या ।

पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु ।

तेभिः । नः । विश्वैः । सुमनाः । अहेङ्गन् । राजन् ।

सोम । प्रति । हव्या । गृभाय ॥ ४ ॥

हे सोम ते तव दिवि द्युलोके या यानि धामानि तेजांसि वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ यानि वर्तते । तथा पर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु यानि वर्तते । तथा ब्रोह्माद्योषधीष्वप्सु च यानि वर्तते तेभिर्विश्वेस्तैः सर्वैस्तेजोभिर्युक्तः सुमनाः शोभनमना अहेङ्गन्नक्रुध्यन् हे राजन् सोम राजमान सोम । एवंभूतस्त्वं हव्यास्माभिः प्रदत्तानि हवींषि प्रतिगृभाय । प्रतिगृहाण ॥ या । शिखंदसि बहुलमिति शिर्लोपः । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । ओषधीषु । ओषधेः विभक्तावप्रथमाया मिति दीर्घः । अप्सु । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । सुमनाः । सोमर्नसौ अलोमोषसौ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गृभाय । ग्रह उपादाने । खंदसि शायजपीति ह्री आप्रत्ययस्य शायजादेशः ॥

पौर्णमासेष्टौ सौम्यस्याज्यभागस्य त्वं सोमेत्येषानुवाक्या ।

सूत्रितं च । अग्निवृत्रानि जंचनदिति पूर्वस्याज्यभामस्यानु-
वाक्या त्वं सोमासि सत्यतिरित्युत्तरस्य । आ० १. ५. । इति ।
एवं यत् यत् वार्चप्रावाज्यभागौ तत् सर्वत्रास्या विनियोगः ॥
प्रातःकालीनायामुपसदि प्रधानस्य सौम्यस्यैवानुवाक्या ।
अपराह्णिकामुपसदि सेव याज्या । सूत्रितं च । त्वं सोमासि
सत्यतिमंबस्थानो अभीवहा । आ० ४. ८. । इति । विपर्यासो
ग्राज्यानुवाक्यानां । आ० ४. ८. । इति च ॥

नामेतां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

त्वं सोमासि सत्यतिस्त्वं राजोत हव्रहा ।

त्वं भद्रो असि क्रतुः ॥ ५ ॥

त्वं । सोम । असि । सत्पतिः । त्वं । राजा । उत ।

हव्रहा ।

त्वं । भद्रः । असि । क्रतुः ॥ ५ ॥

हे सोम त्वं सत्यतिरसि । सतां कर्मसु वर्तमानानां
ब्राह्मणानामधिपतिर्भवसि । तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा इति
श्रुतेः । यदा संतः स्वानादयः पतयः पालका यस्य सोमस्य
तादृशो भवसि । तथा चान्नायते । स्वानभ्राजित्याहैते व
अमुष्मिन् लोके सोममरक्षन्ति । उत अपि च राजा राज-
मानस्त्वं हव्रहा हव्रस्यासुरस्य शत्रोर्वा हंतासि । भद्रः शोभनः
क्रतुर्योऽयमग्निष्टोमादियागस्त्वमेव तद्रूपो भवसि । त्वत्ताभ्य-

त्वाद्यागानां ॥ सत्पतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ।
तत्पुरुषपक्षे तु पत्न्यावेज्यं इति पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥ •

सामिन्चित्थे क्रतावन्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमन्वष्टौ देव-
सुवां हवींषि निरुप्येते । तत्र सोमस्य वनस्पतेर्हविषस्त्वं च सोमे-
त्येषानुवाक्या । अथाग्नोषोमीयेणेति खंडे सूत्रितं । त्वं च सोम
नो वशो ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां । आ० ४. ११. । इति ॥

तामेतां षष्ठोऽष्टकमाह ॥

त्वं च सोम नो वशी जीवा नतु मरामहे ।

प्रियस्तोत्रो वनस्पतिः ॥ ६ ॥

त्वं । च । सोम । नः । वशः । जीवातुं । न । मरामहे ।

प्रियऽस्तोत्रः । वनस्पतिः ॥ ६ ॥

हे सोम नोऽस्माकं स्तोत्राणां जीवातुं जीवनीषधं त्वं च त्वं
चेद्वशः कामयेथाः । तदानीं वयं न मरामहे । न स्त्रियामहे ।
कौटुशस्त्वं । प्रियस्तोत्रः । प्रियार्ण स्तोत्राणि यस्य स तथोक्तः ।
बहुभिः स्तोतव्य इत्यर्थः । वनस्पतिः । वनानामोषधिवनस्पति-
रूपाणां पतिः पालयितासि । सोमो वा ओषधीनां राजेति
श्रुतेः ॥ वशः । वशं कर्तौ । लेटि सिष्यडागमः । आगमानु-
दात्तत्वे धातुस्तरः शिष्यते । त्वं चेति चशब्दश्रुतिनिपा-
तांतरं चेदथ । तद्योगान्निपातैर्यद्यद्विहतेति निघातप्रतिषेधः ।
जीवातुं । जीव प्राणधारणे । जीवेरातुः । मरामहे । मृदु
प्राणत्यागी । व्यत्ययेन शप् ॥

आयुःकामेष्ट्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं सोम महे भग-
मित्वेषानुवाक्या । अथ काम्या इति खंडे सूत्रितं । आ नो
अग्ने सुचेतुना त्वं सोम महे भगं । आ० २. १०. । इति ॥

तामेतां सूक्ते सप्तमौच्यमाह ॥

त्वं सोम महे भगं त्वं यूने ऋतायते ।

दक्षं दधासि जीवसे ॥ ७ ॥

त्वं । सोम । महे । भगं । त्वं । यूने । ऋतायते ।

दक्षं । दधासि । जीवसे ॥ ७ ॥

हे सोम त्वं महे महते वृद्धाय ऋतायते ऋतं यज्ञमात्मन
इच्छते पुरुषाय जीवसे जीवितं दक्षमुपभोगसमर्थं भगं धनं
दधासि । विदधासि करोषि । तथा त्वं यूने तरुणाय च
ऋतायते जीवितं धनं करोषिः ॥ महे । महते । अच्छद्-
लापच्छांसः । वृद्धमहतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
यूने । श्वयुवमघानामतद्धित इति संप्रसारणं । ऋतायते ।
ऋतमात्मन इच्छति । सुप आत्मनः क्यच । छंदस्यपुत्रस्येतौत्व-
दोर्घयोर्निषेधः । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः ।
क्यजंताकृतः शट् । शतुरनुमो नद्यजादो इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

स्वस्थयन्यां द्वितीयस्याज्यभागस्य त्वं नः सोमेत्वेषानु-
वाक्या । सूत्रितं च । स्वस्थयन्यां रक्षितवंतावग्ने रक्षा षो
अंहसस्त्वं नः सोम विश्वतः । आ० २. १०. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टमौ नृचमाह ।

त्वं नः सोम विश्वतो रक्षां राजन्वायतः ।

न रिष्येत्त्वावतः सखा ॥ ८ ॥

त्वं । नः । सोम । विश्वतः । रक्षां । राजन् । अधऽयतः ।

न । रिष्येत् । त्वाऽवतः । सखा ॥ ८ ॥

हे सोम राजन् राजन्शील त्वमवायतः । अघं पापं । तदेतत्कं दुःखमस्माकं कर्तुमिच्छता विश्वतः सर्वस्मादपि पुरुषान्नोऽस्माकं पालय । त्वावतस्त्वत्तद्वयस्य सखा सख्यं प्राप्तः पुरुषो न रिष्येत् । नहि विनश्येत् किमु वक्तव्यं त्वत्सखा विनश्यतीति ॥ अवायतः । अघं पापं परिषामिच्छतीत्यवायन् । कंदसि परेच्छायामपीति क्वच । अखाघस्यादित्यात्वं । रिष्येत् । क्व रिष हिंसायां । त्वावतः । वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्वा कंदसि सादृश्य उपसंख्यानमिति वतुप् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्येतस्य त्वादेशः । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ॥

सोमप्रवहणे सोम यास्ते इति तृचोऽनुवक्तव्यः । सूत्रितं च । सोम यास्ते मयोभुव इति तिस्रः । आ० ४. ४. ॥ आग्नयणे सौम्यस्य सोम यास्ते इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । सोम यास्ते मयोभुवो या ते धामानि दिवि वा पृथिव्यां । आ० २. ८. । इति ॥ अश्वमेधेऽपि चौणाग्रमिष्टौ द्वितीयस्याज्यभागस्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति मङ्गती । आ० १०. ६. । इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमौचमाह ॥

सोम यास्ते मयोभुव जतयः संति दाशुषे ।

ताभिर्नोऽविता भव ॥ ८ ॥

सोमं । याः । ते । मयः । मयोभुवः । जतयः । संति । दाशुषे ।

ताभिः । नः । अविता । भव ॥ ८ ॥

हे सोम ते तव संबन्धिन्यो दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दक्षवते यजमानाय मयोभुवो मयसः सुखस्य भावयित्र्यो या जतयो रक्षाः संति विद्यन्ते । ताभिः रक्षाभिर्नोऽस्माकमविता रक्षिता भव ॥ मयोभुवः । अस्योतिविशेषणत्वेन स्त्रीलिङ्गत्वे भुवश्च । पा० ४. १. ४८. । इति ङोष् प्राप्नोति । तदोती गुणवचनादित्यस्मादुत इति तपरकरणस्यानुवर्तनात् भवति ॥

दशमौचमाह ॥

इमं यज्ञमिदं वचो जुजुषाण उपागंहि ।

सोम त्वं नो हृषे भव ॥ १० ॥

इमं । यज्ञं । इदं । वचः । जुजुषाणः । उपागंहि ।

सोमं । त्वं । नः । हृषे । भव ॥ १० ॥

हे सोम त्वमिममस्माभिः क्रियमाणं यज्ञमिदं वच इदानीं क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं वचनं जुजुषाणः सेवमानः सन् उपागंहि । उपागच्छ । प्राचीनवंशलक्षणं गृहं प्राप्नुहि । प्राप्य च नाऽस्माकं हृषे यज्ञस्य वर्धनाय भव ॥ जुजुषाणः । जुषो

म्रीतिसेवनयोः । छंदसि लिट् । लिटः कानच् । चित इत्थं-
तोदात्तत्वं । उपागहि । गमेलीति बहुलं छंदसौति यपो
लुक् । अनुदासोपदेशेत्यादिना मकारलोपः । असिद्धवदत्ता
भादित्यस्यासिद्धत्वाच्चेर्लुगभावः । गतिर्नतौ । पा० पृ. १. ८०. ।
इति पूर्वस्य गतेर्निघातः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे विंशो वर्गः ॥

दर्शयन्ने सोम्यस्याज्यभागस्य सोम गीर्भिरित्येषानुवाक्या ।
सूक्तितं च । अग्निः प्रज्ञेन मन्मना सोम गीर्भिष्टा वयं । आ०
१. ५. । इति । अन्यत्रापि यत्र ब्रुधन्वंतावाज्यभागौ तत्रैषः
द्वितीयाज्यभागानुवाक्या ॥

तामेतां सूक्त एकदाशौचमाह ॥

सोमं गीर्भिष्टा वयं वर्धयामो वचोविदः ।

सुसृङ्गोको न आ विशः ॥ ११ ॥

सोमं । गीर्भिः । त्वा । वयं । वर्धयामः । वचोविदः ।

सुसृङ्गोकोः । नः । आ । विशः ॥ ११ ॥

इे सोम त्वा त्वां वचोविदः स्तुतिलक्षणानां वचसां वेदि-
तारो वयमनुष्ठितारो गीर्भिः स्तुतिलक्षणेर्वचोभिर्बन्धयामः ।
प्रहृष्टं कुर्मः । तादृशस्त्वं च नोऽस्माकं सुसृङ्गोकोः शोभनं
सुखं कुर्वन् सन् आविशः । आगच्छ ॥ सुसृङ्गोकोः । सुड-
सुखने । मृडेः कौकन्कनौ । उ० ४. २४. । इति भावे
कौकन्प्रत्ययः । शोभनं मृङ्गोको यस्येति बहुव्रीहौ नञ्सुभ्याम्
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

संति पवमानेष्टयस्तिष्ठः । तत्र तृतीयस्यामिष्टावुत्तरस्या-
न्यभागस्य गयस्फान इत्येषामुवाक्या । सूत्रितं च । पुष्टिमंता-
वग्निना रयिमग्नवद्वयस्फानो अमीवहा । आ० २. १. । इति ॥
एवैव प्रातःकालीनोपसदि सौम्यग्रागस्य याज्या सायंकालीनायां
त्वनुवाक्या । सूत्रितं चाथोपसदिति खंडे । त्वं सोमासि सत्य-
तिर्गयस्फानो अमीवहा । आ० ४. ८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते द्वादशौमृचमाह ॥

गयस्फानो अमीवहा वसुवित्युष्टिबर्धनः ।

सुमित्रः सौम नो भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिबर्धनः ।

सुमित्रः । सोम । नः । भव ॥ १२ ॥

गयस्फानः । गय इति धननाम । धनस्य बर्धयिता अमी-
वहा । अमीवानां रोगाणां हंता । वसुवित् । स्तोतृणां धनस्य
लभयिता प्रापयिता । पुष्टिबर्धनः । पुष्टेः संपद्ो बर्धयिता ।
सुमित्रः । शोभनानि मित्राणि सखायो यस्य स तद्योक्तः । हे
सोम त्वं नोऽस्माकमेवंगुणविशिष्टो भव ॥ गयस्फानः । स्फायो
हृदो । अंतर्भावितस्त्वर्थात् व्युटि व्यत्ययेन यत्नापः । इदमादिषु
चतुर्षु पदेषु छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुमित्रः । नञ्सुभ्यामि-
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

त्रयोदशौमृचमाह ॥

सोमं रारंधि नो हृदि गावा न यवसेष्वा ।

मयं इव स्व ओर्वी ॥ १३ ॥

सोमं । ररंधि । नः । हृदि । गावः । न । यवसेषु । आ ।

मर्यः इव । स्व । ओक्थे । १३ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्माकं हृदि हृदये ररंधि । रमस्व । तन्न
निदर्शनद्वयमुच्यते । गावो न । यथा गावो यवसेषु ओमनद्वये-
ष्वभिमुख्येन रमन्ते । मर्य इव । यथा वा मर्यो मरणधर्मा
मनुष्यः स्व ओक्थे स्वकीय ओकसि गृहे पुत्रादिभिः सह रमते
तद्वदस्माभिर्दत्तेन हविषा द्रुमः सन् अस्मास्त्रेबावातष्ठक ।
नान्यत्र गच्छेति निदर्शनद्वयस्य तात्पर्यार्थः ॥ ररंधि । रसु
क्रीडायां । व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं कंदसीति शपः श्रुः ।
कंदस्य भययेति हेरादेधातुकत्वेन कृत्वाभावादङितचेति हेर्धः ।
अत एवाङ्त्वादननुनासिकलोपाभावः । सेर्घ्यपिञ्चेति हेरपिञ्चा-
त्तस्यैव स्वरः शिष्यते । क्वांसमभ्वासदीर्घत्वं । आमन्त्रितं पूर्वम-
विद्यमानवदिति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वात्पदादपरत्वेन
निघाताभावः । मर्य इव । कंदसि निष्टर्क्येत्यादौ मर्यशब्दो
यत्प्रत्ययांता निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ओक्थे ।
उच समवाये । उच्यते समवेयते प्राप्यत इत्योक्थं गृहं । ऋह-
कोर्धत् । चजो कु घिष्यतारिति कुत्वं । तिप्स्वरितः ॥

चतुर्दशीऋचमाह ॥

यः सोम सखे तव रररंधेव मर्यः ।

तं दक्षः सचते कविः ॥ १४ ॥

यः । सोम । सख्य । तव । ररणत् । देव । मर्त्यः । तं ।

दक्षः । सचते । कविः ॥ १४ ॥

हे देव द्योतमान सोम तव सख्ये त्वदीये सखित्वे निमित्त-
भूते सति यो मर्त्यो मरणधर्मा यजमानो रारणत् । रणति ।
एतत्सूक्तरूपेण स्तावेण त्वां स्तौति । तं यजमानं कविः क्रांत-
दर्शो दक्षः सर्वकार्यसमर्थस्त्वं सचते । सेवसे । अनुगृह्णासी-
त्यर्थः ॥ रारणत् । रण शब्दार्थः । लैक्यडागमः । बहुलं
कंदसौति ग्रपः ऋः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । कंदस्युभय-
येत्यर्धधातुकत्वाट्ठनिटौति सार्धधातुके । विधीयमानस्या-
भ्यस्ताद्युदात्तत्वस्याभावे धातुस्वरः शिष्यते । सचते । षच सम-
वाये । पुरुषव्यत्ययः ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

उरुष्यो नो अभिशस्तेः साम नि पाह्यं हंसः ।

सखा सुशेव एधि नः ॥ १५ ॥

उरुष्य । नः । अभिशस्ते । सोम । नि । पाहि । अंहंसः ।

सखा । सुशेवः । एधि । नः ॥ १५ ॥

हे सोम त्वं नोऽस्मानभिग्रस्तेरभिग्रसनादभिशापरूपाकिं
दनादुरुष्य । रक्ष । उरुष्यतो रक्षाकमेति यस्कः । तथाहसो-
ऽस्मत्कृतात्पापाश्च निपाहि । नितरां पालय । एवमस्मदीयं
पापं परिहृत्य सुशेवोऽस्मभ्यं दातव्येन शोभनेन सुखेन युक्तः
समसुखेधि । हितकारी भव ॥ अभिशस्तेः । शंसु कृतौ ॥

अस्माद्वावै त्तिन् । तादो चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एधि । असु
भुवि । लोटि सेर्हिः । तस्य डिङ्त्वात् अङोऽङोपः इत्यकार-
लोपः । घुसारेद्वावभ्यासलोपश्चेति सकारश्चैत्वं । तथासिद्धवदत्रा
भादित्यसिद्धत्वात् हुङ्ङ्यभ्यो ह्रीर्धिरिति ह्रीर्धिरादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकविंशो वंगः ॥

आवर्त्तयन् आप्यायस्व समेतु त इति वृचो विनियुक्तः ।
सूत्रितं च । आप्यायस्व समेतु त इति त्रिस्तो मृजंति त्वा दश
क्षिपः । आ० ५. १२. । इति ॥ पञ्चीसंयोजेषु सौम्यस्याप्याय-
स्वेत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि
समु यंतु वाजाः । आ० १. १०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा-
विनियुक्ता । सूत्रितं च । आप्यायस्व समेतु ते सं ते पयांसि
समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपाद्यान् । आ० ५. ६. ।
इति ॥

तामेतां सूक्ते षोडशीमृचमाह ॥

आ प्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोमं वृष्ण्य ।

भवा वाजस्य संगथे ॥ १६ ॥

आ । प्यायस्व । सं । एतु । ते । विश्वतः । सोमं । वृष्ण्य ।

भव । वाजस्य । संगथे ॥ १६ ॥

हे सोम त्वमाप्यायस्व । वर्धयस्व । ते तव वृष्ण्यं वृषत्वं
वीर्यं सामर्थ्यं विश्वतः सर्वतः समेतु । संगच्छतां । त्वया संयुक्तं
भवतु । एवंभूतस्त्वं वाजस्यान्वस्य संगथे संगमने भव । अस्माक-
मन्नप्रदो भवेत्त्वर्थः ॥ वृष्ण्य । वृष सेचने । कनिष्ठ्यवृषौत्यादिना

कनिन् । वृष्णिं भवं वृष्णां । भवे छंदसौति यत् । अन्नोपोऽन
इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन
न प्रवर्तेते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । भवा । इन्द्रोऽतस्त्रिंशु
इति संहितायां दीर्घत्वं । संगथे । प्रातृतृदिबचीत्वादिना
विधीयमानस्यकप्रत्ययो बहुलवचनाद्भूमेरपि भवति । आवादि-
बोद्धरपदांतोदात्तत्वं ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ प्यायस्व मदि॒तम॒ सोम॒ वि॒श्वेभिरंशुभिः ।

भवा॑ नः सु॒अव॑स्तमः सखा॑ वृधे ॥ १७ ॥

आ । प्या॒यस्व । मदि॒न्ऽतम॒ । सोम॑ । वि॒श्वेभिः । अंशु॑भिः ।

भव॑ । नः । सु॒अव॑ऽतमः । सखा॑ । वृधे ॥ १७ ॥

हे मदि॒तम । अतिशयेन मदवन् सोम वि॒श्वेभिः सर्वे-
रंशुभिर्लतावयवैराप्यायस्व । आ समंताद्ब्रूया भव । स त्वं सुअ-
वस्तमोऽतिशयेन शोभनाजयुक्तः सन् नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय
सखा भव । मित्रोभव ॥ मदि॒तम । मदो हर्षः । तद्वा न् मदौ ।
अतिशयेन मदौ मदि॒तमः । नाहस्येति तमपां नुट् । सुअ-
वस्तमः । अय इत्यन्ननाम । अयत इति सत इति यास्तः ।
शोभनं अयो यस्य स तथोक्तः । अतिशयेन सुअवाः सुअवस्तमः ।
तमपः पिप्वादनुदात्तत्वे सोमं न सी आलोमोषसी इत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वमेव शिष्यते ॥

पक्षीसंयाजेषु सौम्यस्य सं ते पयांसितीति याज्या । सूचितं
च । सं ते पयांसि समु यंतु वाजा इह त्वष्टारमपियं । आ० १.

१०. । इति ॥ चमसाप्यायनेऽप्येषा । सूत्रितं च । सं ते पयांसि
समु यंतु वाजा इति चमसानाद्योपद्यान् । आ० ५. ६. । इति ॥

तामेतां सूक्तेऽष्टादशीमृचमाह ॥

सं ते पयांसि समु यंतु वाजाः सं वृणान्यभिमातिषाहः ।

आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि अवांस्युत्तमानि

धिष्व ॥ १८ ॥

सं । ते । पयांसि । सं । ऊं इति । यंतु । वाजाः । सं ।

वृणानि । अभिमातिऽसहः ।

आप्यायमानः । अमृताय । सोम । दिवि । अवांसि ।

उत्तमानि । धिष्व ॥ १८ ॥

हे सोम । अभिमातिषाहोऽभिमातीनां शत्रूणां हंतुस्ते
तव । एवंभूतं त्वां पयांसि अपणार्थानि क्षीराणि संयंतु ।
संगच्छंतां । तथा वाजा उ हविलक्षणान्यन्नानि च त्वां संग-
च्छंतां । वृणानि वीर्याणि च संगच्छंतां । हे सोम त्वम-
मृतायाम्नाकममृतत्वायामरणत्वायाप्यायमान आ समंतादध-
मानः सन्दिवि नभसि स्वर्ग उत्तमान्युद्धततमान्युत्कृष्टानि
अवांस्यन्नान्यन्माभिर्भोक्तव्यानि हविलक्षणानि वा धिष्व ।
धारय ॥ ते । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान-
त्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । अभिमातिषाहः । षह अभिभवे । च्छंदसि
सह इति शिवप्रत्ययः । सुषामादित्वात् षत्वं । अमृताय । नजो
जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । उत्तमानि । उच्छब्दा-

त्साधनक्रियावचनादातिशायनिकस्तमम् । उत्तमशशक्तमौ
सर्वं चेतुच्छादिषु पाठादंतोदान्तत्वं । धिष्व । सुधित वसुधित
नेमधित धिष्व धिषीय चेति धिभावो निपात्यते ॥

सोमप्रवहणे या ते धामानौत्येषा । सूत्रितं च । या ते
धामानि हविषा यजंतौमां धियं शिञ्जमानस्य देवेति निहिते
परिदध्यात् । आ ४. ४. । इति ॥ एकादशिनस्य सौम्यस्य
पशोर्हविष एषैव याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं ।
अषाढं युक्तु पृतनासु परिंया ते धामानि हविषा यजंति ।
आ० ३. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्त एकोनविंशोऽमृचमाह ॥

या ते धामानि हविषा यजंति ता ते विष्वा परिभूरस्तु

यज्ञं ।

गयस्स्फानः प्रतरणः सुवीरोऽवीरहा प्र चरा सोम

दुर्यान् ॥ १८ ॥

या । ते । धामानि । हविषा । यजंति । ता । ते । विष्वा ।

परिभूः । अस्तु । यज्ञं ।

गयस्स्फानः । प्रतरणः । सुवीरः । अवीरहा । प्र ।

चर । सोम । दुर्यान् ॥ १८ ॥

हे सोम ते त्वदीयानि या यानि धामानि सुप्रभृतिष्व-
वस्थितानि तेजांसि हविषा चरुपुरोडाशादिना यजंति ।
यजमानाः पूजयंति । ता ते विष्वा त्वदीयानि तांनि सर्वाणि

धामानि यज्ञमस्मदीयमध्वरं परिभूरस्तु । परितो भावयितृणि
परितः प्राप्तानि संतु । यद्वा त्वदीयानां तेषां सर्वेषां धाम्नाम-
स्मदीयो यजमानः परिभूर्यज्ञं प्रति परिग्रहीता यागेन स्त्री-
कर्तास्तु । भवतु । परिपूर्वी भवतिः परिग्रहार्थः । तादृशैर्धूम-
भिरुपेतस्त्वं दुर्यान् प्राचीनवंशादिलक्षणानस्मदीयान् गृहान् ।
गृहा वै दुर्या इति श्रुतेः । प्रचर । प्रकर्षेण गच्छ । कौटुशस्त्वं ।
गयस्फानः । गयस्य गृहस्य धनस्य वा वर्धयिता । प्रतरणः
प्रकर्षेण दुरितान्तारयिता । सुवीरः । शोभनैर्वीरैः पुरुषैरुपेतः ।
अवीरहा । वीर्याज्जायंत इति वीराः पुत्राः । तेषामहंता ॥
परिभूः । भू प्राप्तौ । अस्मात्किप् चेति क्तिप् । व्यत्ययो बहुलं ।
पा० ३. १. ८५. । इति लिङ्गवचनव्यत्ययो । 'अस्तु । व्यत्यये
नैकवचनं । गयस्फानः । गय इति गृहस्य धनस्य च नामधेयं ।
तेषां स्फायिता वर्धयिता । कृत्यस्युटो बहुलमिति कर्तरि स्युटि
छांदसो यलोपः । अवीरहा । वीराणां हंता वीरहा । न
वीरहा अवीरहा ॥

महापितृयज्ञे सोमस्य पितृमतो यागे सोमो धेनुमित्येषा
द्वितीयानुवाक्या । तत्र ह्येकैकस्य हविषा हे हे अनुवाक्ये
समुच्चयेन बिहिते । तथैव दक्षिणाग्नेरिति खंडे सूत्रितं ।
सोमो धेनुं सोमो अर्वातमाशुं त्वं सोम पितृभिः संविदानः ।
आ० २. १८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते विंशीमृचमाह ॥

सोमो धेनुं सोमो अर्वातमाशुं सोमो वीरं कर्मस्थं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं समेयं पितृश्रवणं यो ददाशदसौ ॥ २० ॥

सोमः । धेनुं । सोमः । अर्वतं । आशं । सोमः । वीरं ।

कर्मण्यं । ददाति ।

सदन्यं । विदथ्यं । समेयं । पितृश्रवणं । यः । ददाशत् ।

अस्मै ॥ २० ॥

यो यजमानो ददाशत् । सोमाय हविर्लक्षणाभ्यानि दद्यात् । तस्मै यजमानाय सोमो धेनुं सवत्सां दोग्ध्रीं गां ददाति । तथाशं शीघ्रगामिनमर्वतमश्वं ददाति । प्रयच्छति । तथा वीरं पुत्रमस्मै यजमानाय ददाति । कौटुशं पुत्रं । कर्मण्यं । लौकिककर्मसु कुशलं । सादन्यं । सदनं गृहं तदहं । गृहकार्यकुशलमित्यर्थः । विदथ्यं । विदंत्येषु देवानिति विदथा यज्ञाः । तदहं । दर्शपूर्णमासादियागानुष्ठानपरमित्यर्थः । समेयं । सभायां साधुं सकलशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । पितृश्रवणं । पिता श्रूयते प्रख्यायते येन पुत्रेण तादृशं ॥ कर्मण्यं । कर्मसु साधुः कर्मण्यः । तत्र साधुरिति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तित्स्वरित एव स्वरितत्वं । एवमुत्तरत्रापि यत्प्रत्ययः । समेयं । ढञ्छंदसि । पा० ४. ४. १०६. । इति तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः । ददाशत् । दाशु दाने । लेख्यडागमः । बहुलं छंदसीति शपः झुः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वाविंशो वर्गः ॥

एकादशिनस्य सौम्यस्य पशोः पुरोडाशस्याषाड्ज्ञं युत्स्वित्येषा याज्या । प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं । अषाड्ज्ञं युत्सु घृतनासु पप्रिं या ते धामानि हविषा यजन्ति । आ० ३. ७. । इति ॥

तामेतामेकविंशौमृचमाह ॥

अषाङ् हं युक्त्वा पृतनासु परिं स्वर्षांमप्सां वृजनस्य गोपां ।

भरेषुजां सुचिंतिं सुश्रवसं जयंतं त्वामनु मदेम सोम ॥ २१ ॥

अषाङ् हं । युक्त्वा । पृतनासु । परिं । स्वःसां ।

अप्सां । वृजनस्य । गोपां ।

भरेषुजां । सुचिंतिं । सुश्रवसं । जयंतं । त्वां । अनु ।

मदेम सोम ॥ २१ ॥

युक्त्वा युद्धेष्वषाङ् हं शत्रुभिरनभिभवनीयं । तथा पृतनासु सेनासु परिं जयस्य पूरयितारं स्वर्षां स्वर्गस्य सनितारं दातारं । अप्सामप्सां वृष्टिलक्षणासुदकानां दातारं । यद्वा । अप्सां । अनन्तकं भक्षकरहितं । सर्वेषामनुग्राहकमित्यर्थः । वृजनस्य गोपां । वृज्यतेऽनेनेति वृजनं बलं । तस्य गोपां गोपयितारं रक्षितारं । भरेषुजां । भ्रियंत एषु हवींषीति भरा यागाः । तेषु प्रादुर्भवतं । सुचिंतिं शोभननिवासस्थानं । सुश्रवसं शोभनयशस्कं । जयंतं शत्रून् अभवतं । हे सोम । इदंभूतं त्वामनुलक्ष्य मदेम । हर्षयुक्ता भवेम ॥ अषाङ् हं । षड् अभिभवे । साक्ष्यै साढा साढेति निगम इति निपातनात् सहिबहोरोदवर्णस्येत्योत्वाभावः । सहेः साङः स इति षत्वम् । परिं । पृ पालनपूरणयोः । आदृगमहनजन इति किन्प्रत्ययः । स्वर्षां । स्वः स्वर्गं सनोतीति स्वर्षाः । षण् दाने । जनसनश्च-नेति विट् । विङ् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वम् । अप्सां । अप्-

शब्दोपपदात्सुनोतेः पूर्ववद्विट् । यद्वा एसा भक्षणे । एसाति भक्षय-
तीतिः एसाः । क्षिप् चेति क्षिप् । न विद्यते एसा अस्थेति बहु-
ब्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । भरेषुजां । जनी
प्रादुर्भावे । पूर्ववद्विट् आत्वं च । मदेम । मदौ हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् ॥

द्वाविंशीशीमृचमाह ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः ।

त्वमा तंतथोर्व॑तरि॑क्षं त्वं ज्योति॑षा वि तमो॑ ववर्थ ॥ २१ ॥

त्वं । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वं ।

अपः । अजनयः । त्वं । गाः ।

त्वं । आ । ततंथ । उरु । अंतरि॑क्षं । त्वं । ज्योति॑षा ।

वि । तमः । ववर्थ ॥ २२ ॥

हे सोम त्वमिमा भूम्यां वर्तमाना विश्वाः सर्वा ओषधी-
रजनयः । उत्पादितवानसि । तथा त्वमपस्तासामोषधीनां
कारणभूतानि वृष्ट्युदकान्यजनयः । तथा त्वं गा सर्वाण्यशुनुद-
पादयः । उरु विस्तोर्णमंतरिक्षं त्वमाततंथ । विस्तारितवानसि ।
तस्मिन्नंतरिक्षे यत्तमोऽस्मद्विष्टिनिरोधकमंधकारं तदपि त्वं
ज्योतिषात्कीयेन प्रकाशेन विववर्थ । विवृतं विश्लिष्टं विनष्टं
कृतवानसि ॥ ततंथ । तनु विस्तारे । ववर्थ । वृज् वरणे ।
उभयत्र क्षिप्तस्थलि वभूयाततंथ जगृभम् ववर्थेति निगम इति
निपात्यते ॥

अयोविंशौचमाह ।

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागं सहसावन्नभि युध्य ।

मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा

गविष्टौ ॥ १३ ॥

देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागं ।

सहसाऽवन् । अभि । युध्य ।

मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः ।

प्र । चिकित्सा । गोऽष्टौ ॥ १३ ॥

हे देव द्योतमान सहस्रवन् बलवन् सोम देवेन मनसा द्योतमानया त्वदीयया बुद्ध्या रायो भागं धनस्यांशं नोऽस्मान्भिलष्य युध्य । प्रेरय । यद्वा नोऽस्माकं रायो धनस्य भागं भक्तारमपहर्तारं शत्रुमभियुध्य । आभिमुख्येन सम्यक् प्रहर । त्वा तादृशं त्वां कश्चिदपि शत्रुर्मातनत् । क्लेशेनाततं मा कार्षीत् । मा हिंसौदित्यर्थः । उभयेभ्य उभयेषां युध्यमानानां संबन्धिनो वीर्यस्य बलस्य त्वमीषिषे । ईश्वरो भवसि । स त्वं गविष्टौ संग्रामे प्रचिकित्स । अस्मदीयमुपद्रवं परिहर ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । भागं । भजतेः कर्मणि घञ् । कृत्यव्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्तरि घा । कर्षात्त्वत इत्थं तोदात्तत्वं । सहसावन् । सहःशब्दान्मतुपि क्हांदसः आकारीपजनः । युध्य । युध संप्रहारे । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तनत् । तनु विस्तारे । व्यत्ययेन शप् । न माध्योग इत्यङ्गभावः । ईशिषे । ईशः से । पा० ७, २, ७७ । इतीडागमः । चिकित्सा ।

कित ज्ञाने । गुप्तिज्किङ्कः सन् । पा० ३. १. ५. । गविष्टौ ।
गवां बाणानामिष्टय एषणानि गमनानि येष्विति बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे त्रयोविंशो वर्गः ॥

एता उ त्या इत्यष्टादशचर्मष्टमं सूक्तं गोतमस्यार्घं । आदि-
तस्यतस्रो जगत्यः । त्रयोदश्याद्याः षडृच उष्णिहः । शिष्टा
अष्टौ त्रिष्टुभः । उषा देवता । अश्विना वर्तिरित्यंत्यस्तृचोऽश्वि-
देवताकः । तथा चानुक्रांतं । एता उ त्या हूनोषस्यं चतुर्जं-
गत्यादि षड्, णिगंतं ढचोऽंत्य आश्विन इति । सूक्तविनियोगो
लेंगिकः ॥ प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ जागते कंदस्याश्विनशस्त्रे
चेता उ त्या इति चतस्रो विनियुक्ताः । सूत्रितं च । एता उ
त्या इति चतस्रो जागतं । आ० ४. १४. । इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

एता उ त्या उषसः केतुमक्रत पूर्वे अर्हे रजसो भानुमंजते ।

निष्कृण्वाना आयुधानीव धृष्णवः प्रति गावोऽरुषीर्यंति

मातरः ॥ १ ॥

एताः । ऊं इति । त्याः । उषसः । केतुं । अक्रत । पूर्वे ।

अर्हे । रजसः । भानुं । अंजते ।

निःकृण्वानाः । आयुधानिऽइव । धृष्णवः । प्रति । गाव ।

अरुषीः । यंति । मातर । ॥ १ ॥

उ इत्येतत्पादपूरणं । त्वास्ता एता उषसः प्रभातकालाभि-
मानिन्यो देवताः केतुमन्धकारावृतस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं
प्रकाशमकृत । अकृषत । कृतवत्यः । यस्मादेवं तस्मादुषसो
रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य पूर्वोऽर्द्धे प्राचीनदिग्भागे भानं प्रकाश-
मंजते । व्यक्तौ कुर्वन्ति । धृष्णवो धर्षणशोला योद्धार आयु-
धानौव । यथासिप्रभृतीन्यायुधानि संस्कर्तुं । एवं निष्कृ-
ण्वानाः । स्वभासा जगत्संस्कर्वाणाः । गावो गमनस्वभावा
अरुषोरारोचमाना मातरः सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्रो जगज्ज-
नन्यो वोषसः प्रतियन्ति । प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा
उषसोऽस्माव्रजं त्वित्यर्थः ॥ अत्र निरुक्तं । एतास्ता उषसः
केतुमकृषत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजार्थं बहुवचनं स्यात्
पूर्वोऽर्द्धेऽन्तरिक्षलोकस्य समंजते भानुना निष्कृण्वाना आयु-
धानौव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । एमोदेषां
निष्कृतं जारिणीवेत्यपि निगमो भवति । प्रति यन्ति गावो
गमनादरुषोरारोचनात्मतरो भासो निर्मात्राः । नि० १२.
७. । इति ॥ करोतेर्लुङि मन्त्रे घसेति च्लेर्लुक् । निष्कृण्वानाः ।
क्वावि हिंसाकरणयोश्च । अस्मात्ताच्छौलिकश्चानश् । धिन्विक्क-
ण्वोरश्चेत्युप्रत्ययः । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनौयस्य
सत्त्वं । कदुत्तरपटप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

उद'पसव'रुणा भानवो वृथा स्त्रायुजो अरु'षीर्गा अयुचत ।

अक्र'अषासो वयुनानि पूर्वथा रुशंतं भानुमरु'षीर-

शिश्रयुः ॥ २ ॥

उत् । अपसन् । अरुषाः । भानवः । वृथा । सुऽधायुजः ।

अरुषीः । गाः । अयुक्षत ।

अक्रन् । उषसः । वयुनानि । पूर्वथा । रुशतं । भानुं ।

अरुषीः । अग्निश्रयुः ॥ २ ॥

अरुषा आरोचमाना भानव औषधो दीप्तयो वृथानायासेन
स्वयमेवोदपसन् । उदगमन् । तदनंतरमुषसश्च स्वायुजः सुखेन
रथ अयोक्तं शक्या अरुषीः शुभ्रवर्णा गा पूर्वमुखितान् रश्मीन्
ईदृशीः स्वबाह्वनभूतास्तुष्यदौर्गा एव वायुक्षतः । स्वरथेऽयो-
जयन् । उक्तं च । अरुष्यो गाव उषसामिति । एवं गोभिर्युक्तं
रथमारुह्योषसः पूर्वथा पूर्वेष्वतीतेष्वहःस्त्रिव वयुनानि सर्वेषां
प्राणिनां ज्ञानान्यक्रन् । अकार्षुः । उषःकाले जाते हि सर्वे
प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति । तदनंतरमरुषीरारोचमानास्ता
उषसो रुशतं । रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः ।
नि० २. २०. । इति यास्कः । शुभ्रवर्णं भानुं सूर्यमग्निश्रयुः ।
असेवंत । तेन सहेकौभवन्तौत्यर्थः ॥ अपसन् । पतलू गतौ ।
लुङि लृटित्वात् च्चेरडादेशः । पतः पुमिति धातोः पुमागमः ।
अक्रन् । मंत्रे घनेत्यादिना चर्लुक् । पूर्वथा । प्रज्ञपूर्वविश्वे-
माख्यालं कंदमि । पा० ५. ३. १११. । इतीवार्थे याल्प्रत्ययः ।
अग्निश्रयुः । अत्र सेवायां । बहुलं कंदसीति शपः श्रुः । सिञ्जभ्य-
स्तग्निदिभ्यश्चेति छेर्गुप् । लुपि च । पा० ८. ३. ८३. ।
इति गुणः ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

अर्चति नारीरपसो न विष्टिभिः समानेन योजनेना
परावतः ।

इषं वहतीः सुकृते सुदानवे विश्वेदह यजमानाय
सुन्वते ॥ ३ ॥

अर्चति । नारीः । अपसः । न । विष्टिभिः । समानेन ।
योजनेन । आ । परावतः ।

इषं । वहतीः । सुकृते । सुदानवे । विश्वा । इत् । अह ।
यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

नारीनेत्रा उषसो विष्टिभिर्निवेशकैः स्त्रकीयेस्तेजोभिः
समानेन योजनेनैकेनैव योजनेनोद्यागेन आ परावत आ
दूरदेशात् आ पश्चिमदिम्भागादर्चति । नभःप्रदेशं पूजयति ।
स्तृष्णं जगद्युगपदेव व्याप्नुवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अपसो
न । युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्त्रकीयैरायुधैर्घाटोसुखेन
सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वत्यः । सुकृते शोभनस्य
कर्मणः कर्त्रे सुन्वते सोमाभिषवम् कुर्वते सुदानवे कस्यापी-
र्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते यजमानाय विश्वेदह सर्वमेवेषमसं
वहन्तीरावहन्त्यः । प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः ॥ नारीः । नृ नये ।
ऋदोरप । नृनयोर्वृद्धिश्चेति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् ङीन् । जसि
वा कंदसोति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं । अपसः । अपस्यश्वादर्श-
नादिभ्योऽजित्यच् । सुपां सुसुगिति जसः सुः । व्यत्ययेन ।

प्रत्ययान्तपूर्वस्योदात्तत्वं । विष्टिभिः । विश प्रवेशने । विशन्ति
प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः । क्षिप्त्वा च संज्ञायामिति
क्षिप् । विश्वा । सुपां सुलुगित्यमो डादेशः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अधि पेशांसि वपते नृत्तूरिवापोर्णुते वक्षः उस्त्रे व वज्रं हं ।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय क्षण्वती गावो न व्रजं व्युषा

आवर्तमः ॥ ४ ॥

अधि । पेशांसि । वपते । नृत्तूः । व । अप । ऊर्णुते । वक्षः ।

उस्त्राः । व । वज्रं हं ।

ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । क्षण्वती । गावः । न ।

व्रजं । वि । उषाः । आवर्तितावः । तमः ॥ ४ ॥

उषाः पेशांसि जगतस्त्रास्त्रिष्टानि क्षण्वर्णानि तमांस्यध्या-
धिक्येन वपते । क्षिनत्ति । तच्च दृष्टान्तः । नृत्तूरिव । नृत्तूर्वति
केशेन रिक्तीकरोतीति नृत्तूर्नापितः । स यथा केशान्निःशेषेण
क्षिनत्ति । एवमुषा अप्यधकारं समूलं हिनस्तौत्यर्थः । यद्वा
नृत्तूरिव । नृत्तून्ती योषिदिव । पेशांसि । रूपनामैतत् सर्वेदंश-
नीयानि रूपाण्युषा अधिवपते । स्वात्मन्यधिकं धारयति एवं
प्रथमतोऽधकारं स्वकिरणैर्निरस्य वक्षः स्वकीयमुरःप्रदेश-
मपोर्णुते । तमसानाच्छादितं करोति । स्वयमाविर्भवतीत्यर्थः ।
वज्रं हं पयस उत्पत्तिस्थानं दोहनसमय उस्त्रा गौर्यथाविःकरोति
तद्वत् । किं कुर्वती । गावो न व्रजं यथा गावः स्वकीयं गोष्ठं

स्वयमेव शौघं व्याप्नुवन्ति । एवं स्वयमेव प्राचीं दिशं प्राप्य
विश्वस्मै लोकाय ज्योतिष्कृण्वती । प्रकाशं कुर्वती । एवमुक्तेन
प्रकारेणोषास्तमोऽधकारं व्यावः । विवृतमपस्त्रिष्टमकरोत् ॥
नृत्तुरिव । तुरीं हिंसार्थः । क्षिप् चेति क्षिप् । राज्ञोप इति
बन्तोपः । वीर्यपथाया इति दीर्घत्वं । यद्वा नृतौ गात्रविनामे ।
नृतिमृद्ध्योः कूः । उ० १. ८१. । इति कूपत्ययः । वर्जहं । वृङ्
संभक्तौ । वृणोते संभजते गामिति वः पयः । विच । तज्जहा-
तीति वर्जहः । ओहाङ् त्यागि । खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धे-
ष्वजधेटुदजहातिभ्य उपसंख्यानं । पा० ३. २. २८. १. ।
इत्यशर्धशब्दोपपदादपि कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्
खश् । तस्य सार्वधातुकत्वेन कर्तरि शपि जुहोत्यादित्वात्
शुः । द्विवचनादि । वयोरमेद इति वत्वं । दिवोदासादित्वा-
त्पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । आवः । वृङ् वरणे । लुङि मंचे घसेति
च्लेर्लुक् । गुणे वृङ्ख्याबभ्य इति लोपः । वृंदस्त्रापि दृश्यते । पा०
६. ४. ७३. । इत्याडागमः ॥

प्रातरनुवाकस्थीषस्ये क्रतौ प्रत्यर्चिरित्यष्टावनुवक्तव्याः ।
आश्विनशस्ते च । तथा च सूत्रितं । प्रत्यर्चिरित्यष्टौ व्युषा आ
वो दिविजा इति षडिति त्रैष्टुभं । आ० ४. १४. । इति ॥

अष्टसु प्रथमां सूक्ते पंचमीमृचमाह ॥

प्रत्यर्चो रुशदय्या अदर्शि वि तिष्ठते बाधते कृष्णमभ्व ।

स्वरं न पैशौ विदथेष्वाज्जित्व दिवो दुहिता

भानुमयेत् ॥ ५ ॥

प्रति । अर्चिः । रुशत् । अक्षाः । अदग्निं । वि । तिष्ठते ।

बाधते । कृष्णं । अभ्वं ।

स्वरं । न । पेशः । विदधेषु । अंजन् । चित्रं । दिवः ।

दुहिता । भानुं । अश्वेत् ॥ ५ ॥

अस्या उषसो रुशद्दीप्यमानमर्चिस्तेजः प्रत्यदग्निं । सर्वैः
पूर्वस्थां दिशि प्रथमतां दृश्यते । वितिष्ठते । सर्वासु दिक्षु
विविधमवतिष्ठते । व्याघ्रातीत्यर्थः । सर्वा दिशो व्याप्य चाभ्वं ।
महन्नामैतत् । अतिशयेन विपुलं कृष्णं कृष्णवर्णमंधकारं
बाधते । अपसारयति । विदधेषु यज्ञेषु स्वरं न स्वरनाम्ना
शकलेन युक्तं यूपं यथाज्येनाध्ययवोऽंजन् । अंजन्ति । तद्वन्नभसि
स्वकीयं पेशो रूपमुषा अनक्ति । संश्लिष्टं करोति । तदनंतरं
चित्रं चायनौघं भानुं सूर्यं दिवो दुहिता द्युलोकादुत्पन्नोषा
अश्वेत् । असेवत ॥ वितिष्ठते । समवप्रविभ्य इत्यात्मनेपदं ।
अश्वेत् । अिज् सेवायां । लङि बहुलं कंदसौति शपो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे चतुर्विंशो वगः ॥

षष्ठीभूषमाह ॥

अतारिष तमसस्यारमणोषा उच्छन्तीं वयुनां कृणोति ।

त्रिये कंदो न स्मयते विभातो सुप्रतीका सौम-

नसायाजीगः ॥ ६ ॥

अतारिष । तमसः । पारं । अथ । उषाः । उच्छ्रंतौ ।

वयुना । कृणोति ।

श्रिये । कंदः । न । स्मयते । विभातो । सुप्रतीका ।

सौमनसाय । अजीगरिति ॥ ६ ॥

अथ नैशस्य तमसोऽंधकारस्य पारं समाप्तिप्रदेश-
मतारिष । उत्रोर्णा अभूम । अनंतरमुच्छ्रंतौ नैशं तमो
वर्जयंत्युषा वयुना वयुनानि सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि
कृणोति । निर्मिमौते । श्रिये संपदर्थं कंदो न स्मयते । यथोप-
च्छंदयिता वशौकरणे समर्थः पुरुष आद्यसमीपं प्राप्य
तत्प्रीत्यर्थं स्मयते । हसति । एवं विभातो विशिष्टप्रकाशं
कुर्वत्युषाः स्वकीयया निर्मलदीप्तया हसंतौव दृश्यते । एवं
सुप्रतीका विशिष्टप्रकाशरूपत्वेन शोभनांगी सती सौमनसाय
सर्वेषां सौमनस्यायाजीगः । अंधकारं भक्षितवती ॥ अतारिष ।
तृ प्लवनतरणयोः । लुङि सिचि वृद्धिः । तमसः । षष्ठ्याः
पतिपुत्रेति विसर्जनौयस्य संहितायां सत्त्वं । स्मयते । स्निग्ध
ईषदसने । भौवादिकः । अजीगः । गृ निगरणे । लङि बहुलं
कंदसौति शपः क्तुः । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । तुजादि-
त्वादीर्घः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ।

मास्रंतौ मैत्रौ सृष्टानां दिव स्तंवे दुहिता गोतमेभिः ।

प्रजाधंतो नृवतो अश्वध्वानुषो गोधंया उप मासि

वाजान् । ७ ।

भास्वती । नेत्रो । सुनृतानां । दिवः । स्तवे । दुहिता ।

गोतमेभिः ।

प्रजाऽवतः । नृऽवतः । अश्वऽबुध्यान् । उषः । गोऽअग्रान् ।

उष । मासि । वाजान् ॥ ७ ॥

भास्वती तेजस्विनी । सुनृतेति वाङ्माम् ॥ सुनृतानां प्रियसत्यात्मिकानां नेत्रो प्रणेत्रो कारयित्रो । उषसि हि जातायां मनुष्यप्रमुखाः प्राणिनः स्वस्वव्यापारायेतस्ततः शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूता दिवो दुहिता द्यलोकसकाशादुत्पन्नोषा गोतमेभिर्ऋषिभिरस्माभिः स्तवे । स्तूयते । हे उषः । अस्माभिः स्तुता त्वं वाजानन्नान्युपमासि । प्रयच्छ । कृदृशान्वाजान् । प्रजावतः । प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तान् । नृवतः । दासलक्षणेर्नृभिरुपेतान् । अश्वबुध्यान् । अश्वा बुध्या विद्यमानत्वेन बोद्धव्या येषु वाजेषु तान् । यद्वा । अश्वबुध्नान् । वर्णस्यापत्या यकारः । अश्वमूलान् । अश्वेहिं राजानो धनान्यन्नानि च लभते । अतोऽन्नानां तम्भूलत्वं । गोअग्रान् । गावोऽग्रे प्रमुखे येषां तादृशान् ॥ भास्वतो । भा दीप्तौ । अश्वन् । ततो मतुप् । मादुपधाया इति मतुपो वत्वं । उगितश्चेति ङोप् । नेत्रो । ऋन्नेभ्यो ङीप् । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । स्तवे । शृञ् स्तुतौ । कर्मणि लङि बहुलं वृन्दसौति बहुलग्रहणाद्यकोऽपि लुक् । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः । वृन्दस्युभयथेत्येकारस्यार्द्धधातुकत्वेन ङित्वाभावाद्गणाभावादेशौ । नृवतः । व्यत्ययेन मतोर्वत्वं । ऋन्ननुङ्भ्यां मतुविति मतुप् उदात्तत्वं । मासि । मा माने । आदादिकः ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

उषस्तमश्यां यशमे सुवीरं दासप्रवर्गे रयिमश्वबुध्यं ।
सुदमसा अवंसा या विभासि वाजप्रसूता सुभगे हृदंतं ॥ ८ ॥
उषः । त । अश्यां । यशसे । सुवीरं । दासप्रवर्गे । रयिं ।

अश्वबुध्यं ।

सुदंससा । अवंसा । या । विभासि । वाजप्रसूता ।

सुभगे । हृदंतं ॥ ८ ॥

हे उषः । उषादेवते तं रयिं धनमश्यां । प्राप्नुयां । कीदृशं ।
यशमं । यशसा कीर्त्या युक्तं । सर्वैः प्रशस्यमित्यर्थः । सुवीरं ।
शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तं । दासप्रवर्गं । प्रकृष्टो वर्गः संघः
प्रवर्गः । दासानां कर्मकराणां प्रवर्गो यस्मिन् तं । अनेकैर्भृत्यै-
रुपेतमित्यर्थः । अश्वबुध्यं । अश्वा बुध्या बोद्धव्या येन धनेन
तादृशं हे सुभगे शोभनधन उषः । सुदंससा शोभनेन कर्मणा
युक्तेन अवसा अवषोयेन स्तात्रेण प्रीता त्वं वाजप्रसूतास्मर्भ्य
दत्तान्ना सती हृदंतं प्रौढं या यं रयिं विभासि । विशेषेण
प्रकाशयसि तमश्यामिति पूर्वेण संबंधः । अश्यां । अशू व्याप्तौ ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं हृदंतीति विकरणस्य लुक् ।
यशमं । अश्वं वादित्वास्मत्त्वर्थीयोऽच् । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्यो-
दात्तत्वं । दासप्रवर्गं । दासयत्युपक्षपयति शत्रुनिति दासो
भृत्यः । दसु उपक्षये । अस्माभ्यंतात्पचाद्यच् । चित्त्वादंतो-
दात्तत्वं । तदेव बहुव्रीहिस्वरेण शिष्यते । सुदंससा । सोममसी
अलोमोषसौ इति बहुव्रीहौत्तरपदाद्युदात्तत्वं । या । सुपां
सुलुगित्वमो डादेशः ॥

નવમીસૃષ્ટિમાહ ॥

વિશ્વાનિ દેવો ભુવનાભિચક્ષ્યા પ્રતીચો ચક્ષુર્વિયા વિ ભાતિ ।

વિશ્વં જીવં ચરસં બોધયંતી વિશ્વસ્ય વાચમવિદમ્મનાયોઃ ॥૮ ॥

વિશ્વાનિ । દેવો । ભુવના । અભિચક્ષ્યા । પ્રતીચો ।

ચક્ષુઃ । ઉર્વિયા । વિ । ભાતિ ।

વિશ્વં । જીવં । ચરસં । બોધયંતી । વિશ્વસ્ય । વાચં ।

અવિદત્ । મનાયોઃ ॥ ૮ ॥

દેવો દ્યોતમાનોષા વિશ્વાનિ સર્વાણિ ભુવના ભુવનાનિ
ભૂતજાતાન્યભિચક્ષ્યાભિપ્રકાશ્ય પ્રકાશવંતિ કૃત્વાનંતરં પ્રતીચો
પ્રત્યક્ષુસ્ત્રી સતો ચક્ષુઃ પ્રકાશકેન તેજસોર્વિયોર્વો વિસ્તીર્ણી
સતો વિભાતિ । પ્રકાશતે । અપિ ચ વિશ્વં જીવં સર્વં પ્રાણિજાતં
ચરસે ચરણાય સ્વસ્વવ્યાપારેષુ પ્રવર્તનાય બોધયંતી નિદ્રાતઃ
સંકાશાદુદ્બોધયંત્યુષા વિશ્વસ્ય સર્વસ્ય મનાયોઃ મનસા યુક્તસ્ય
વાગ્વાચહારસમર્થસ્ય પ્રાણિજાતસ્ય યા વાગસ્તિ તાં વાચમ-
વિદત્ । અલભત । અતં એવોષસઃ સ્મૃતાવતીતિ સંજ્ઞોપપન્ના
ભવતિ ॥ અભિચક્ષ્યા । ચક્ષુઃ વ્યક્તાયાં વાચિ । અયં પ્રકાશ-
નાર્થોઽપિ । સમાસેઽનન્વર્ણવત્ત્વેન્નિવૃત્તિર્વાદિત્યર્થઃ ।
પ્રતીચો । પ્રતિપૂર્વાદંચતેર્ઋત્વિગિત્યાદિના ક્લિન્ । અનિર્દિતા-
મિતિ નલોપઃ । અંચતેષ્વોપસંખ્યાનમિતિ હ્રીપ્ । અચ્ચ દત્ત્યકાર-
ણોપે ચાવિતિ દીર્ઘત્વં । ઉદાત્તનિવૃત્તિસ્ત્રરેણ હ્રીપ્ ઉદાત્તત્વં ।
ઉર્વિયા । ઉર્વીશ્ચદાદુત્તરસ્ય સોરિયાહિયાજીકારાણાં ઓપ-
સંખ્યાનં । પા° ૭, ૧, ૨૮, ૩, ૪ । ઇતિ હિયાજાદેશઃ । અદેશ-

सामर्थ्यात्तत्र लोपो न भवति । मनायोः । मन आत्मन इच्छति
मनश्चति । सुप आत्मनः क्वच् । क्वाच्छंदसीत्युः । वर्णव्यापत्वा
सकार आकारः । यदा कर्तुः क्वङ् सलोपयेति क्वङ् सकार-
लोपश्च । अक्षस्त्वावधातुकयोरिति दीर्घः ॥

दशमीसूचमाह ॥

पुनःपुनर्जायमाना पुराणी समानं वर्णमभि ग्रंभमाना ।

श्वघ्नोर्व क्तनुर्विजं आमिनाना मर्त्यस्य देवी जरयंत्यायुः ॥ १० ॥

पुनःऽपुनः । जायमाना । पुराणी । समानं । वर्णम् ।

अभि । ग्रंभमाना ।

श्वघ्नोऽहं । क्तनुः । विजः । आऽमिनाना । मर्त्यस्य ।

देवी । जरयंतौ । आयुः ॥ १० ॥

पुनःपुनर्जायमाना प्रतिदिवसं सूर्योदयात्पूर्वं प्रादुर्भवन्ती
चिरंतनी पुराणी । नित्येत्यर्थः । यस्मात्समानं वर्णमेकमेव
रूपमभि प्राप्य ग्रंभमाना शोभमाना । विभिन्नेष्वपि दिवसे-
ष्वस्या ऐकरूप्येणावस्थानादित्यत्वमित्यर्थः । एवंगुणविशिष्टा
देवी देवतशीलोषा मर्त्यस्य मरणधर्मणः सर्वस्य प्राणिजात-
स्यायुर्जीवनं जरयंतूनयंतौ वर्तते । बह्वीषूषः स्वातितासु हि
सर्वेषामायुर्ह्रियते । उषाश्च पुनः पुनर्जायमानेत्युक्तं । अतः
सैवायुर्जरयति । तत्र दृष्टान्तः । क्तनुः कर्तनशीला श्वघ्नोर्व
व्याधस्त्रोव । सा यथा विजस्रलतः पक्षिण आमिनाना पक्षादि-
च्छेदनेन हिंसन्ती तेषामायुर्जरयति तद्वत् ॥ पुराणी । पुरेत्य-
स्मादव्ययात् सायंचिरंप्राक् इत्यादिना । पा० ४. १. २३ ।

भवार्थं व्युत्पत्त्ययः । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु । पा० ४. ३.
 १०५. । इति निषातनात्तुडभावः । योरणादेशः । टित्त्वाडडौप् ।
 व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं । शंभमाना । शंभ दीप्तौ । शपः पित्त्वादन-
 दात्तत्वं । शानचो लसार्वाधातुकस्वरण धातुस्वरः शिष्यते ।
 श्वघ्नो । शुन मृगान् इतवान् श्वहा । बहुलं कंदसि । पा० ३.
 २. ८८. । इति वचनाद्ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हंतिः क्लिप् ।
 ऋन्नेभ्यो डीविति डौप् । अक्लोपोऽन इत्यकारलोपः । हो
 हंतैरिति घत्वं । उदात्तनिष्ठत्तिस्वरण डौप उदात्तत्वं ।
 क्तानुः । क्ततो क्तेदने । औणादिकः क्तप्रत्ययः । विजः । ओविजो
 भयचलनयोः । विजंति चलंतीति विजः पक्षिणः । आमि-
 नाना । मीज् हिंसायां । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां क्स्व इति
 क्स्वत्वं । शानचश्चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

व्यू॒र्ण॒व॒तो दि॒वो अ॒न्तो अ॒वो॒ध्यप॒ स्वसा॒रं म॒नुत॒र्यु॒ योति॑ ॥

प्र॒मि॒न॒तो म॒नु॒ष्यां यु॒गा॒नि या॒षां जा॒र॒स्य च॒क्ष॒सा

वि॒ भा॒ति ॥ ११ ॥

विऽऊ॒र्ण॒व॒तो । दि॒वः । अ॒न्ता॒न् । अ॒वो॒धि । अ॒पं ।

स्वसा॒रं । म॒नु॒तः । यु॒यो॒ति ।

प्रऽमि॒न॒तो । म॒नु॒ष्यां । यु॒गा॒नि । या॒षां । जा॒र॒स्य ।

च॒क्ष॒सा वि॒ भा॒ति ॥ ११ ॥

दिवो नभसोऽतान् प्रांताग्भ्रूखती विवृतान्तमसा विद्युत्तान्
कुर्वत्युषा अबोधि । सर्वैः प्राणिभिरज्ञायि । ज्ञाताभूत् ।
तदनंतरं स्वसारमुषसः प्रादुर्भावे सति स्वयमेव सरंतीं निशां
सनुतः । अंतर्हितनामैतन् । अंतर्हितप्रदेशेऽपयुवोति । अप-
गमय्य पृथक्करोति । मनुष्या मनुष्याणां संबंधौनि युगानि
कृतव्रेतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रकर्षेण हिंसंती
जारख्य रात्रेर्जरयितुः सूर्यस्य योषा जायोषाश्चक्षसात्मीयेन
प्रकाशेन विभाति । विशेषेण प्रकाशते ॥ व्यूखती । ऊर्णञ्
आच्छादने । विपूर्वादस्माकटः शट् । उगितश्चेति डौप् ।
शतुरनुम इति नद्या उदात्तत्वं । सनुतः । एतदंतोदात्तं
स्वरादिषु निपातितं । अतोऽव्ययसंज्ञायामव्ययादासुप इति
सप्तम्या लुक् । युयोति । यु मिश्रणामिश्रयोः । बहुलं वृंदसीति
शपः झः । मनुष्या । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या डादेशः । युगानि ।
यजिः करणे कर्मणि वा घञ् । चजोः कु घिष्यतोरिति कुत्वं ।
उच्छादिषु कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दपाठात् लघूपध-
गुणाभावः । उच्छादौनां चेत्यंतोदात्तत्वं । जारख्य । दास्जारौ
कर्तरि णिलुक् चेति घञंतो निपात्यते ॥

द्वादशीसूचमाह ॥

पशून् चित्रा सुभगां प्रथाना सिंधुर्न चोदं उर्विया व्यश्नेत् ।
अमिनती दैव्यानि व्रतानि सूर्यस्य चेति रश्मिर्भट्टशाना ॥ १९
पशून् । न । चित्रा । सुभगां । प्रथाना । सिंधुः । न ।

चोदं । उर्विया । वि । व्यश्नेत् ।

अमिनती । देव्यानि । व्रतानि । सूर्यस्य । चति ।

रश्मिभिः । दृश्याना ॥ १२ ॥

सुभगा शोभनधना चित्रा चायनीया पूजनीयोषाः पशून्
यथा पशून् गोपालकोऽरण्ये विस्तारयति तथा प्रधाना तेजांसि
विस्तारयन्त्युर्विद्योर्वी महती । एवंभूता सा व्यश्नैत् । सर्वं
जगद्वाप्नोत् । तत्र दृष्टान्तः । सिंधुर्न चोदः । यथा स्यंदन-
शीलमुदकं निम्नदेशेऽचिरादेव व्याप्नोति तद्वत् । सैवोषाः
सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः सह दृश्याना दृश्यमाना सती चेति ।
प्रज्ञातासीत् । किं कुर्वती । देव्यानि देवसंबंधीनि व्रतानि
दर्शपूर्णमासादोनि कर्माण्यमिनती । अहंसती । अनुष्ठाने
यजमानान्प्रवर्तयंतौत्थर्यः । उषसः प्रादुर्भावांतरं अग्नि-
होत्रादौनि सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठायते । न रात्रौ न सायमस्त
देवया अजुष्टमिति श्रुतेः ॥ प्रधाना । प्रथ प्रख्याने । अस्मादंत-
र्भावितव्यर्थान्ताच्छैलिकखानश्च । बहुलं छंदसीति शपो लुक् ।
सिंधुः । स्यंदू प्रस्रवणे । स्यंदेः संप्रसारणं धसेत्युप्रत्ययः ।
निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । अश्नैत् । टुप्पोश्चि गतिवृद्धोः ।
लुङ्चङ्छोर्विकल्पितत्वात् । पा० ३. १. ४८. ५८. । च्ः सिच् ।
आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिडभावः । सिचि वृद्धिः । पा० ७.
२. १. । अनिडादित्वात् ह्यंगतक्षणेति वृद्धिप्रतिषेधाभावः ।
बहुलं छंदसि । पा० ७. ३. ८७. । इतोडागमाभावः । स्तोः
संयोगाद्योरिति सलोपः । चेति । चिती संज्ञाने । कर्मणि
लुङि बहुलं छंदस्यामाद्योमेऽपीत्यडभावः । दृश्याना । दृष्टेः
कर्मणि लटः शानच् । बहुलं छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

प्रातरनुवाकस्योषस्ये क्रतावौष्णिहं कंदस्युषस्तश्चित्रमिति
 छंदो विनियुक्तः । आग्निशस्त्रे च । अथोषस्य इति खंडे
 सूत्रितं । उषस्तश्चित्रमाभरेति तिस्र औष्णिहं । आ० ४,
 १४. । इति ॥

तत्र प्रथमां सूक्ते त्रयोदशीमृचमाह ॥

उषस्तश्चित्रमा भेरास्मभ्यं वाजिनीवति ।

येनं तोकं च तनयं च धामहे ॥ १३ ॥

उषः । तत् । चित्रं आ । भर । अस्मभ्यं ।

वाजिनीवति ।

येनं । तोकं । च । तनयं । च । धामहे ॥ १३ ॥

हे वाजिनीवति । वाजो हृबिलक्षणमश्वं । तद्युक्ता क्रिया
 वाजिनो । तथा क्रियया युक्त उष उषोदेवतेऽस्मभ्यं चित्रं
 चायनीयं तद्वनमाभर । आहर प्रयच्छ । येन धनेन तोकं पुत्रं
 तनयं तत्पुत्रं च धामहे । दधामहे धारयामः । अत्र निरुक्तं ।
 उषस्तश्चित्रं चायनीयं धनमाहरास्मभ्यमन्नवति येन पुत्रांश्च
 पौत्रांश्च दधौमहि । नि० १२. ६. । इति ॥ धामहे । दधाते-
 र्लटि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा
 स्तोत्रादुत्तमस्य पिबेत्याडागमः । प्रत्ययस्य पिदङ्गावश्च । अतः
 प्रत्ययस्य पिप्वादन्युदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । अस्मिन्पक्ष
 एत ए । पा० ३. ४. ८३. । इत्येत्वाभावो व्यत्ययेन द्रष्टव्यः ।
 ग्रहस्तयोगादनिघातः ॥

अथ चतुर्दशीमृचमाह ॥

उषीं अश्वेह गोमत्यश्नावति विभावरि ।

रेवदस्मे व्युच्छ सूनृतावति ॥ १४ ॥

उषः । अश्व । इह । गोऽमति अश्वेऽवति । विभाऽवरि ।

रेवत् । अस्मे इति । वि । उच्छ । सूनृताऽवति ॥ १४ ॥

हे गोमति । अस्मभ्यं दातव्यैर्गोभिर्युक्ते । तथाश्नावति । अश्वैर्युक्ते । विभावरि विशिष्टप्रकाशोपेते । सूनृतावति । प्रिय-
सत्यात्मिका वाक् सूनृता । तादृश्या वाचा युक्ते । एवंभूते हे
उष उषादेवतेऽद्येदानीं प्रभातसमय इहास्मिन्देयेऽस्मै अस्माकं
रेवत् धनयुक्तं कर्म यथा भवति तथा व्युच्छ । नैशं तमो
निवारय ॥ अश्नावति । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियेति मतो दौर्घत्वं ।
पाटादित्वादामन्त्रितस्याष्टमिकनिष्ठाताभावः । रेवत् । रयेर्मती
बहुलमिति संप्रसारणं । कृन्दसीर इति मतुपो वत्वं । रेगब्दाच्च
मनुप उदात्तत्वं वक्तव्यमिति मतुप उदात्तत्वं । उच्छ । उच्छो
विवासे । विवासो विसर्जनं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

युक्त्वा हि वाजिनीवत्यश्वीं अद्यारुणां उषः ।

अथी नो विश्वा सौभगान्या वह ॥ १५ ॥

युक्त्व । हि । वाजिनीऽवति । अश्वान् । अद्य ।

अरुणान् । उषः ।

अथ । नः । विश्वा । सौभगानि । आ । वह ॥ १५ ॥

हे वाजिनोवति । हविर्नक्षत्रान्नवत्युप उपोदेवते । अरुणा-
नरुणवर्णानश्नानश्नस्थानीयान् गोविशेषानद्यास्मिन्काले युक्त्वा
हि । योजयेव । हिरवधारणे । अथानंतरं रथमारुह्य विश्वा
सौभगानि सर्वाणि सौभाग्यानि नोऽस्मभ्यमावह । आनय ॥
अश्नान् । दोर्घादटि समानपाद इति संहितायां नकारस्व
रत्वं । अतोऽटि नित्यमिति सानुनामिक आकारः । सौभगानि ।
सुभगान्मंत्र इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्भावकर्मणोरर्थयोः प्राणि-
भृज्जातिवयोवचनाद्गात्रादिभ्यां जित्यञ्प्रत्ययः । हृद्गसिंध्यन्ते
पूर्वपदस्य चेत्यभयपदद्वयौ प्राप्तायां सर्वविधोनां छंदसि
विकल्पितत्वादत्रोत्तरपदद्वयिर्न भवत्युक्तं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे षड्शो वगैः ॥

प्रातरनुवाकस्याश्विने क्रतावोऽणिहे छंदस्यश्विना वर्ति-
रित्ययं त्वः । आश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । आश्विना
वर्तिरस्मदाश्विनावहे गच्छतामिति त्वचो । आ. ४. १५. । इति ॥

त्वचे प्रथमां सूक्ते षोडशोमृचमाह ॥

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदस्रा हिरण्यवत् ।

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतं ॥ १६ ॥

अश्विना । वतिः । अस्मत् । आ । गोऽमत् । दस्रा ।

हिरण्यवत् ।

अर्वाक् । रथं । समनसा । नि । यच्छतं ॥ १६ ॥

उषःसाहचर्यादुद्दिष्ट्यावश्विनाविदमादिकेन त्वचेन स्तुयते ।
हे अश्विना । अश्ववंतौ व्यापनशौली वा देवौ । दस्रा शत्रुणा-

मुपक्षपयितारौ । अस्मदस्माकं वर्तिर्वर्तनहेतुभूतं गृहमा समंता-
 क्रोमद्वहुभिर्गोभिर्युक्तं हिरण्यवद्वितरमणीयधनयुक्तं च यथा
 भवति तथा समनसा समानमनस्की संतौ युवां युष्मदीयं रथ-
 मर्वाक् अर्वाचीनमस्मदीयगृहमभिमुखं नियच्छतं । आवर्तयतं ॥
 अश्विना । सुपां सुलुगित्याकारः । वर्तिः । वर्ततेऽस्मिन्निति
 वर्तिर्गृहं । औणादिक इतिप्रत्ययः । अस्मत् । सुपां सुलुगिति
 षष्ठ्या लुक् । समनसा । समानं मनो ययोस्ती । समानस्व
 हृदसीति सभावः ॥

सप्तदशोचमृमाह ॥

यावित्या श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रयुः ।

आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवं ॥ १७ ॥

यो । इत्या । श्लोकं । आ । दिवः । ज्योतिः ।

जनाय । चक्रयुः ।

आ । नः । ऊर्जं । वहतं । अश्विना । युवं ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ यौ युवां दिवो द्यलोकात् श्लोकमुपश्लोकनीयं
 प्रशंसनीयं ज्योतिस्तेज इत्येत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण
 चक्रयुः । कृतवन्तौ । केषांचिन्मतेन सूर्याचंद्रमसावाश्वनावुच्येते ।
 तदुक्तं यास्केन । तत्कावाश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके सूर्याचंद्र-
 नसावित्येक इति । तथा च प्रकाशकत्वं तयोरुपपन्नं । तौ युवं
 युवां नोऽस्मभ्यमूर्जं बलप्रदमन्नमावहतं । आनयतं प्रयच्छतं ॥
 श्लोकं । श्लोक संघाते । अयं स्तुत्यर्योऽपि । कर्मणि षञ् ।
 जिह्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ।

एह देवा मयोभुवा दस्त्रा हिरण्यवर्तनी ।

उषर्बुधो वहंतु सोमपीतये ॥ १८ ॥

आ । इह । देवा । मयःऽभुवा । दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी
इति हिरण्यवर्तनी ।

उषःऽबुधः । वहंतु । सोमपीतये ॥ १८ ॥

उषर्बुध उषसिः प्रबुद्धा अश्वा इहास्मिन्यागे सोमपीतये
सोमपानाय दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनावाबहंतु ।
आनयंतु । कीदृशी । देवा । देवनशीली दानादिगुणयुक्ती
वा । मयोभुवा । मयस आरोग्यप्रदस्य सुखस्य भावयितारौ ।
अश्विनौ वै देवानां भिषजाविति श्रुतेः । हिरण्यवर्तनी । वर्तते-
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या वर्तनिशब्देन रथ उच्यते । सुवर्णमयो वर्तनिर्य-
योस्ती ॥ देवेत्यादिषु त्रिषु सुपां सुलुगित्याकारः । सोमपीतये ।
पा पाने । भावे क्तिनि घुमास्येतीत्वं । सोमस्य पीतिः सोम-
पीतिः । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे सप्तविंशो वर्गः ॥

अग्नीषोमाविति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं गीतमस्यार्धं ।
आदितस्तिस्त्रोऽनुष्टुभः । नवस्याद्यास्तिस्त्रो गायत्रयः । अष्टमी-
जगती त्रिष्टुब्बा । शिष्टाः पंच त्रिष्टुभः । अग्नीषोमौ देवता ।
तथा चानुक्रांतं । अग्नीषोमौ द्वादशाग्नीषोमीयमाद्यास्तिस्त्रो-
ऽनुष्टुभ उपांत्यास्तिस्त्रो गायत्रयोऽष्टमी जगती वेति ॥ अग्नी-
षोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषामादितस्तिस्त्र ऋचः क्रमेणा-

नुवाक्याः । सूत्रितं च । अग्नीषोमाविभं सु मे युवमेतानि
दिवि रोचनानीति ढ्वौ । आ० ३. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमाऋचमाह ॥

अग्नीषोमाविभं सु मेऽश्रुतं वृषणा हव ।

प्रति सूक्तानि हर्यतं भवतं दाशुषे मयः ॥ १ ॥

अग्नीषोमौ । इमं । सु । मे । अश्रुतं । वृषणा । हव ।

प्रति । सुऽसूक्तानि । हर्यतं । भवतं । दाशुषे । मयः ॥ १ ॥

वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे अग्नीषोमौ ।
इममिदानीं प्रयुज्यमानं सु मदीयं हवमाह्वानं सु अश्रुतं ।
सम्यगवगच्छतं । सूक्तानि शोभनानि स्तुतिलक्षणान्यस्माभिः
कृतानि वचांसि प्रतिहर्यतं । प्रत्येकं कामयेथां । तदनंतरं
दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय मयो मयसः
सुखस्य दातारौ भवतं ॥ अग्नीषोमौ । अग्निश्च सोमश्च । इदं
ईदग्नेः सोमवरुणयोः । पा० ६. ३. २७. । इतीत्वं । अग्नेः
स्तुतृस्तोमसोमाः । पा० ८. ३. ८२. । इति षत्वं । देवताइंद्रे
चेत्यभयपदप्रकृतिस्वरं प्राप्त आमंत्रितस्य चेत्याद्युदात्तत्वं ।
वृषणा । सुपां सुलुगित्याकारः । वा षपूर्वस्येति विकल्पनादुप-
धाया दीर्घाभावः । हव । भावेऽनुपसर्गस्येति ह्यतेरप् संप्रसारणं
च । सूक्तानि । सुपूर्वाद्धक्तेः कर्मणि निष्ठा । सूपमानात् क्त
इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । हर्यतं । हर्य गतिकांत्योः । भौवादिकः ॥
यदा पौर्णमास्यामग्नीषोमावुपांशुयाजस्य देवता तदानी-
मग्नीषोमा यो अर्थेति तस्यानुवाक्या । सूत्रितं चोक्ता देवता
इति खंडे । अग्नीषोमो यो अद्य वामान्यं दिवो मातरिश्वा
जभार । आ० १. ६. । इति ॥

तामेतां द्वितीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा यो अद्य वा॒मिदं वचः॑ सपर्य॑ति ।

तस्मै॑ धत्तं सुवो॒र्यं गवां॑ पोषं स्व॒श्व्यं ॥ २ ॥

अग्नीषोमा । यः । अद्य । वां । इदं । वचः । सपर्यति ।

तस्मै । धत्तं । सुवोर्यं । गवां । पोषं । सुऽश्व्यं ॥ २ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमानोऽद्यास्मिन्कर्मणि वां युवाभ्यां
युष्मदर्थमिदं स्तुतिलक्षणं वचो वाक्यं सपर्यति । पूजितं करोति ।
तस्मै यजमानाय गवां पशूनां पोषमभिद्विदं धत्तं । प्रयच्छतं ।
कीदृशं पोषं । सुवोर्यं । शोभनेन वोर्येण सामर्थ्येनोपेतं ।
स्वश्वं । शोभनैरश्वैर्युक्तं ॥ गवां । सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वन् साववर्णेति प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अग्नीषोमा य आहु॑तिं॒ यो वां दाशा॑द्विष्कृ॑तिं ।

स प्रजया॑ सुवो॒र्यं विश्व॑मायुर्व्य॑श्रवत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमा । यः । आहुतिं । यः । वां । दाशात् ।

हविः॑ऽक्तं॒ तिं ।

सः । प्रजयां । सुवोर्यं । विश्वं । आयुः । वि ।

अश्रवत् ॥ ३ ॥

हे अग्नीषोमौ यो यजमान आहुतिमाग्याहुतिं वां
युवाभ्यां दाशात् । दद्यात् । अथवा हविष्कृतिं हविषा चरुपुरो-

डाशादिना कृतमाहुतिं यो यजमानो दद्यात् । स यजमानः
 प्रजया पुत्रपौत्रादिना युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्यं युक्तं विश्वं सर्वमा-
 युर्जीवनं व्यश्नवत् । व्याप्रात् ॥ आहुतिं । जुहोतेः कृतिनि तादौ
 चेति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । दाशात् । दाशृ दाने । लेख्यडागमः ।
 यह्नयोगादनिघातः ॥ हविष्कृतिं । हविषः कृतिः करणं
 यस्यामाहुतौ । बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । नित्यं समासे-
 ऽनुत्तरपदस्थस्येति विमर्जनीयस्य षत्वं । अश्नवत् । अश्नाते-
 र्यत्ययेन परस्मैपदं । लेख्यडागमः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा चेति तद्वीर्यं वां यदमुष्णोतमदसं पणिं गाः ।

अवातिरतं हसयस्य शेषोऽविदतं ज्योतिरेकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

अग्नीषोमा । चेति । तत् । वीर्यं । वां । यत् । अमुष्णीतं ।

अवसं । पणिं । गाः ।

अव । अतिरतं । हसयस्य । शेषः । अविदतं । ज्योतिः ।

एकं बहुभ्यः ॥ ४ ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोस्तद्व्यमाणं वीर्यं सामर्थ्यं चेति ।
 अस्माभिर्ज्ञातमभूत् । यद्येन वीर्येण गा अवसं गोरूपमन्नं
 पणिं पणेः । विभक्त्यत्ययः । एतन्नाम्नोऽसुरादमुष्णीतं ।
 अपाहाष्टं । तथा हसयस्य । हसिर्वेष्टनार्थः । हसयति सर्वं
 वेष्टयतीति हसयोऽसुरस्त्वष्टा । तस्यासुरस्य शेषोऽपत्यं । शेष
 इत्यपत्यनामं शिष्यते प्रयत इति यास्कः । नि० ३. २. ।

त्वेष्टसक्राशादुत्पन्नं हव्रमवातिरतं । अवाधिष्टं । अवतिरति-
वंधकर्मा । प्राणापानरूपयोर्युवयार्हवेऽनवस्थानात्स मरणं
प्राप्तः । तथा चार्क्षयते । तस्माज्जंजभ्यमानादग्नीषोमी
निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहतामिति । ततो हव-
वधानंतरं ज्यातिर्द्योतमानं सूर्यमेकं नभसि गच्छंतं बहुभ्यो
जनेभ्यो वह्ननामर्थायाविंदतं । अलप्साथां । एतत्सर्वं येन
वीर्येण क्रियते तदस्माभिर्ज्ञातमित्यर्थः ॥ चेति । चितौ मंजाने ।
लुङि चिण् भावकर्मणोरिति च्छिण्णटेशः । चिणो लुगिति
तशब्दस्य लुक् । अमुष्णीतं । मुष स्तेये । क्रैय्यादिकः ।
अवसं । अवतेरौणादिकोऽसच् । शेषः । सुपां सुलुगिति द्वितो-
यायाः सुः । एकं । इण् गतौ । इण्भोकापाशस्यतिमर्चिभ्य
कन्निति कन्प्रत्ययः । निच्चांदाद्युदात्तत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां युवमेतानीत्या-
द्यास्तिस्र ऋचः क्रमेण याज्याः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतं ।
आ० ३. ८. ॥ पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य पुरोडाशस्य
युवमेतानीत्येषा याज्या । उक्ता देवता इति खंडे सूत्रितं ।
युवमेतानि दिवि रोचनानीन्द्राग्नी अवसागतं । आ० १. ८. ।
इति ॥ तामेतां सूक्ते पंचमोऽष्टकमाह ॥

युवमेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सक्रतू अधत्तं ।

युवं सिंधूं रभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुचतं गृभीतान् ॥५॥

युवं । एतानि । दिवि । रोचनानि । अग्निः । च । सोम ।

सक्रतू इति सक्रतू । अधत्तं ।

युवं । सिंधून् । अभिशस्तेः । अवद्यात् । अग्नीषोमी ।

अमुं चतं । गृभीतान् ॥ ५ ॥

हे सोम त्वमग्निश्च सक्रतू समानकर्माणौ संतौ युवं युवां
रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानान्येतान्यस्माभिर्निशि दृश्य-
मानानि ताराग्रहादीनि ज्योतीषि दिवि द्यलोकेऽधत्तं ।
अधारयतं । उत्तरार्द्धस्येयमाख्यायिका । इन्द्रो वृत्तं हत्वा
ब्रह्महत्याया भोतः सन् पृथिव्यां वृक्षेषु स्त्रीष्वप्सु च तां
ब्रह्महत्यां न्यमार्चीत् तासामपां शुद्धिरग्नीषोमाभ्यां जातेति ।
ब्रह्महत्यांशेन पापेन गृभीतान् गृहीतानाक्रांतान् सिंधून्
नदीविशेषान् हे अग्नीषोमी युवामभिश्चस्तेरभिश्चस्यमानाद-
भितः प्रकटितादवद्यात्तस्मात्पापादमुंचतं । मुक्तवंतौ । यद्वा
वृत्त इन्द्रेण हतः सन् नदीषु पपात । ततो मृतेन वृत्रशरीरेण
नद्यः सर्वा दुष्टा बभूवुः । तथा च तैत्तिरीयकं । इन्द्रो वृत्रमहन्
सोऽपोऽभ्यस्त्रियत । तासां यस्मैध्यं यन्नियं सदेवमासोत्तद-
पोदक्रामदिति । तेन दांषेण गृहीता नदीस्तस्माद्दोषादग्नी-
षोमी मुक्तवंतो ॥ रोचनानि । रुच दीप्ती । अनुदात्तेतश्च
ह्लादेरिति युच् । सिंधून् । दीर्घादटि समानपाद इति
नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिक इत्यनुनासिकः । गृभीतान् ।
हृग्रहोर्भ इति भत्वं ॥

अग्नीषोमीयस्योपांशयाजस्यान्यं दिव इत्येषा याज्या ।
अग्नीषोमा यो अद्य वामित्यत्र सूत्रमुदाहृतं । आ० १. ६. ॥

तामेतां षष्ठौमचमाह ॥

आन्ध्रं दिवो मातरिश्वां जभारामथादन्यं परि श्येनो अद्रैः ।

अग्नीषोमा ब्रह्मणा वहधानां यज्ञाय चक्रथुः लोकं ॥ ६ ॥

आ । अन्ध्रं । दिवः । मातरिश्वा । जभार । अमथात् ।

अन्ध्रं । परि । श्येनः । अद्रैः ।

अग्नीषोमा । ब्रह्मणा । वहधाना । उक् । यज्ञाय । चक्रथुः ।

लोकं इति । लोकं ॥ ६ ॥

हे अग्नीषोमौ युवयोर्मध्येऽन्यमेकमग्निं मातरिश्वा वायु-
र्दिवो ब्रह्मलोकादाजभार । भृगवे यजमानायाजहार । तथा च
मंत्रांतरं । द्विजन्मानं रथिमिव प्रशस्तं रातिं भरद्भृगवे
मातरिश्वेति । श्येनः शंसनीयगतिमानपक्षी पक्ष्याकारा
णायत्नान्यं सोममद्वैः परि मेरोरुपर्यवस्थितात्स्वर्गादमथात् ।
बलादाहृतवती । एवं महानुभावौ युषां ब्रह्मणा स्वप्ना मंत्र-
रूपेण स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनाग्नेन वा वहधाना वर्धमानौ युषां
यज्ञायान्तेषां देवानां यागायोरुं विस्तौर्णं लोकं स्थानं चक्रथुः ।
कृतवन्तौ । उ इत्येतत्पादपूरणं । आज्ञाभागदेवतधारणौषो-
मयोरुत्तरार्द्धदक्षिणाह्नयोर्हूयते । तन्मध्येऽन्यदेवत्यानि सर्वाणि
हवींषि हूयन्ते । तन्मध्यमं स्थानमग्नीषोमकृतं । तथा च
तैत्तिरीयकं । राजानौ वा एतौ देवानां यदग्नीषोमाबंतरा

देवता इज्येते देवतानां विष्टुत्या इति ॥ वाङ्मधाना । वृधेर्लिटि
कानच् । छांदसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमा हविषः प्रस्थितस्य वीतं हयंतं वृषणा जुषेथां ।

सुशर्माणा स्ववसा हि भूतमथा धत्तं यजमानाय शं योः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा । हविषः । प्रस्थितस्य । वीतं । हयंतं ।

वृषणा । जुषेथां ।

सुशर्माणा । सुऽस्ववसा । हि । भूतं । अथ । धत्तं ।

यजमानाय । शं । योः ॥ ७ ॥

हे अग्नीषोमौ प्रस्थितस्य होमार्थमाहवणीयसमीपं प्राप्तं
हविष इदं हविर्वीतं भक्षयतं । तदनंतरं च हयंतं । आस्मा-
कामयेथां । हे वृषणा कामानां वर्षितारौ जुषेथां । अस्मदीयं
परिचरणं सेवेथां । तदनंतरं सुशर्माणां शोभनसुखी स्ववसा
हि शोभनरक्षणौ च भूतं । अस्माकं भवतं । अथानंतरं
हविर्दत्तवते यजमानाय शं शमनीयानां रोगाणां शमनं योः
पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं च धत्तं । विधत्तं ।
कुरुतं । उक्तं च यास्केन । शमनं च रोगाणां यावनं च
भयानां । नि० ४. २१. । इति ॥ हविषः । क्रियाग्रहणं
कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वीतं । वी-
गतिप्रजननकांत्वनखादनेषु । यसस्तं । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
वीतं च हयंतं चेति चार्थप्रतीतेरालोपे विभाषेति प्रथमा-

यास्त्रिङ्बिभक्तोर्निघातप्रतिषेधः । इयत् । पादादित्राविघाता-
भावः । लुपेथां । हृषणेत्यामंत्रितस्यामंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमान-
वत्त्वे सति तिङ्ः परत्राविघाताभावः । सुशर्माणा । स्ववसा ।
उभयत्र बहुव्रीहौ सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वं । भूतं । लोटि बहुलं छंदसीति शपो लुक् ॥

अष्टमौ नृचमाह ॥

यो अग्नीषोमां हविषा सपर्याद्वद्रीचा मनसा यो घृतेन ।
तस्य व्रतं रक्षतं पातमंहसो विशे जनाय महि शर्म
यच्छतं ॥ ८ ॥

यः । अग्नीषोमां । हविषा सपर्यात् । देवद्रीचा ।
मनसा । यः । घृतेन ।

तस्य । व्रतं । रक्षतं । पातं । अंहसः । विशे । जनाय ।
महि । शर्म । यच्छतं ॥ ८ ॥

यो यजमानोऽग्नीषोमौ देवद्रीचा देवानं च ता देवता-
परायणेन अद्यायुक्तेन मनसांतःकरणेन युक्तः सन् हविषा
चरुपुरोडाशादिना सपर्यात् । सपर्यति परिचरति । यश्च
यजमानो घृतेनाज्येनाग्नीषोमौ परिचरति । तस्य यजमानस्य
व्रतं कर्म रक्षतं । अंहसः पापात्तं च यजमानं पातं । रक्षतं ।
विशे यागेषु प्रविशते तस्मै जनाय यजमानाय महि मह्यभूतं
शर्म सुखं यच्छतं । दत्तं ॥ १ अग्नीषोमा । देवताद्वंद्वे चेत्युभय-
पदप्रकृतिस्वरत्वं । सपर्यात् । सपर पूजायां । कंडादिः । स्नेह-

डागमः । देवद्रोचा । देवानंचतीति देवद्यूङ् । अंचतेऋत्विगि-
त्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः । विश्वग्देवयोश्च
टेरद्राचती वप्रत्यये । पा० ६. ३. ८२. । इति देवशब्दस्य
टेरद्रादेशः । तृतीयैकवचनेऽच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं ।
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्तेऽद्विसंघोरंतोदात्तनिपातनं क्त्वास्वर-
निवृत्त्यर्थमिति वचनादद्यादेशोऽंतोदात्तः । विश्वे । सावेकाच
इति विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

पौर्णमासयागेऽग्नीषोमीयस्य यागस्याग्नीषोमेत्येषानुकाक्या ।
तथा च सूत्रितमुक्ता देवता इति खंडे । अग्नीषोमा सवेदसा
युवमेतानि दिवि रोचनानि । आ० १. ६. । इति ॥

तामेतां सूक्ते नवमौष्ट्रमाह ॥

अग्नीषोमा सवेदसा सङ्गतो वनतं गिरः ।

सं देवता बभूवथुः ॥ ८ ॥

अग्नीषोमा । सवेदसा । सङ्गतो इति सङ्गतो । वनतं ।

गिरः । सं । देवता । बभूवथुः ॥ ८ ॥

हे अग्नीषोमी युवां सवेदसा समानेनैकेन वेदसा हवि-
लक्षणेन धनेन युक्ता सङ्गतो समानङ्गानौ च संतो गिरोऽस्म-
दीयाः स्तुतौवनतं । संभजेषां । देवता देवेषु सर्वेषु यौ युवां
संबभूवथुः । संभूतो संभावितौ प्रशस्तौ स्युः । राजानौ वा एतौ
देवानां यदग्नीषोमाविति श्रुतेः ॥ सवेदसा । समानं वेदो ययोः ।
समानस्य कंदसोति सभावः । वनतं । वन षण् संभक्तौ ।
देवता । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्वाप्रत्ययः ॥

दशमीमृचमाह ॥

अग्नीषोमावनेन वां यो वां हृतेन दाशति ।

तस्मै दीदयतं बृहत् ॥ १० ॥

अग्नीषोमौ । अनेन । वां । यः । वां । हृतेन । दाशति ।

तस्मै । दीदयतं । बृहत् ॥ १० ॥

हे अग्नीषोमौ वां युवयोः संबंधी यो यजमानोऽनेन हृतेनोत्पवनादिभिः संस्कृतेनाज्येन युक्तं हविर्वा युषाभ्यां दाशति प्रयच्छति । तस्मै यजमानाय बृहत्प्रभूतं धनं दीदयतं । प्रकाशयतं । प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दाशति । दाशु दाने । शप्तिपोः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । यद्वत्तयोगादनिघातः । दीदयतं । दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अग्नीषोमाविमानि नो युवं हव्या जुजोषतं ।

आ यातमुपं नः सचा ॥ ११ ॥

अग्नीषोमौ । इमानि । नः । युवं । हव्या । जुजोषतं ।

आ । यातं । उपं । नः । सचा ॥ ११ ॥

हे अग्नीषोमौ युवं युवां नोऽस्मदीयानीमानि हव्या हवींषि जुजोषतं । सेवेयां । तदर्थं नोऽस्मान् सचा सह युषामुपायातं । उपागच्छतं ॥ जुजोषतं । जुषी प्रीति-सेवनयोः । लोटि व्यत्ययेन शप् । छांदसं द्विर्वचनं । यद्वा

विकरणस्य बहुलं कंदसौति श्रुः । ततो व्यत्ययेन शप् । बहुलं
कंदसौति वक्तव्यमिति वचनात्ताभ्यस्तस्माच्चि पितीति लघूपध-
गुणप्रतिषेधाभावः ॥

हादशौचमाह ॥

अग्नीषोमा पिपृतमर्वतो न आ प्यायंतामुस्त्रिया हव्यसूदः ।

अस्मे बलानि मघवत्सु धत्तं कणुतं नो अध्वरं शुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

अग्नीषोमा । पिपृतं । अर्वतः । नः । आ । प्यायंतां ।

उस्त्रियाः । हव्यसूदः ।

अस्मे इति । बलानि । मघवत्सु । धत्तं । कणुतं । नः ।

अध्वरं । शुष्टिमंतं ॥ १२ ॥

इ अग्नीषोमौ नोऽस्माकमर्वतोऽश्वान्पिपृतं । पालयतं ।
हव्यसूदः क्षीरादिहविष उत्पादयित्वा उस्त्रिया अस्मदीया
गावसाप्यायंतां । आप्यायिताः प्रवृद्धाः संतु । मघवत्सु हवि-
र्लक्षणधनयुक्तेष्वस्मे अस्मासु बलानि धत्तं । व्यापयतं । तथा
नोऽस्माकमध्वरं यागं शुष्टिमंतं धनयुक्तं कणुतं । कुरुतं ॥
पिपृतं । पृ पालनपूरणयोः पृ इत्येके । शुष्टीत्यादित्वाच्छपः
श्रुः । अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । हव्यसूदः । हव्यं सूदंते
क्षरंतीति हव्यसूदः । सूद क्षरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । अस्मे ।
सुपां सुलुगिति सप्तम्याः शे आदेशः । शुष्टिमंतं । शुष्टीति
धननाम । शु आश्वश्रयते व्याप्यत इति शुष्टिः । पृषोदरादिः ।
ऋक्सुण्डभ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकोनविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले चतुर्दशोऽनुवाकः ॥

पंचदशेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्रेमं स्तोममिति षोडशर्वं प्रथमं सूक्तं । आंगिरसस्य कुत्सस्वार्धं । पंचदशी-
षोडश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टा जगत्यः । अग्निदेवता । पूर्वी देवा
भवतु सुन्वतो रथ इति त्रयः पादा देवदेवत्याः । तन्नो मित्रो
वरुण इत्यर्धचोर् लिंगोक्तमित्रावरुणादिषड्देवत्यः । अथवा
तस्याप्यग्निरेव देवता मित्रावरुणादयस्तु निपातभाक्तेना-
प्रधानाः । एतत्तत्त्वमनुक्रांतं । इमं षोडश कुत्स आग्नेयं तद्वि-
त्रिष्टुवंतं पूर्वी देवास्तत्रयः पादा देवास्तन्नो मित्रोऽर्धचोर् लिंगोक्त-
देवतो यद्वैवत्यं वाऽसूक्तमिति ॥ प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ
जागते कंदस्येतत्सूक्तं । आश्विनश्चे च । तथा च सूत्रितं ।
इमं स्तोममहंते सं जागृवद्भिः । आ० ४, १३, । इति ॥ आभि-
क्षविके षष्ठेऽह्न्याग्निमारुतेऽप्येतत्सूक्तं जातवेदस्य निविहानं ।
सूत्रितं च । प्रयज्यव इमं स्तोममित्याग्निमारुतं । आ० ७,
७, । इति ॥ तृतीयसवन इमं स्तोममित्येषाग्नीधः प्रस्थित-
घाण्या । सूत्रितं च । इमं स्तोममहंते जातवेदस इति
तार्तीयसवनिव्यः । आ० ५, ५, । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमाष्टकमाह ॥

इमं स्तोममहंते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमेतिरस्य संसद्यन्ने सत्ये मा रिषामा

वयं तव ॥ १ ॥

इ॒मं । स्तो॒मं । अ॒र्ह॑ते । जा॒त॒ऽवे॒द॒से । रथे॑ऽइ॒व ।

सं । म॒हे॒म । म॒नो॒षया॑ ।

भ॒द्रा । हि॒ । नः । प्र॒ऽम॑तिः । अ॒स्य । सं॒ऽस॑दि । अ॒ग्ने ।

स॒ख्ये । मा । रि॒षाम॑ । व॒यं । तव॑ ॥ १ ॥

अर्हते पूण्याथ जातवेदसे जातानामुत्पन्नानां विदित्वे
जातप्रज्ञाय जातधनाय वाग्नये मनोषया निशितया बुद्ध्याम-
भितत्सूक्तरूपं स्तोमं स्तोत्रं रथमिव यथा तच्चा रथं संस्कारोति
तथा संमहेम । सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः संसदि
संभजने नोऽस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्भद्रा हि । कल्याणी
समर्था खलु । अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे अग्ने तव
सख्येऽस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं मा रिषाम ।
हिंसिता न भवाम । अस्मावचेत्यर्थः ॥ अर्हते । अर्ह पूजायां ।
अर्हः प्रशंसायां । पा० ३. २. १३३. । इति लटः शत्रादेशः ।
शयः पिप्त्वाटनुदात्तत्वं । शतुश्चादुपदेशात्सर्वधातुकस्वरण
धातुस्वरः शिष्यते । महेमा । मह पूजायां । रिषामा । रिष
हिंसायां । व्यत्ययेन यः । तव । युष्मदस्मदोर्हंसीत्याद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

यस्मै त्वमायजंसे स साधत्यनर्वा क्षीति दधते सुवीर्ये ।

स तू॒ताव॑ नैन॒म॒श्री॒त्य॒हति॑र॒ग्ने स॒ख्ये मा रि॒षामा॑ व॒यं

तव॑ ॥ २ ॥

ये॒क्षे । त्वं । आ॒ऽय॒ज॒से । सः । सा॒ध॒ति । अ॒न॒र्वा । चे॒ति ।

द॒ध॒ते । सु॒ऽवी॒र्य॑ ।

सः । तू॒ता॒व । न । ए॒नं । अ॒ग्नौ॒ति । अ॒ह॒तिः । अ॒ग्ने ।

स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यं । त॒व ॥ २ ॥

ये॒क्षे य॒ज॒मा॒नाय॑ हे अ॒ग्ने त्व॒मा॒य॒ज॒से दे॒वा॒ना॒भि॒मुख्ये॑न
ये॒ज॒सि स॒ य॒ज॒मा॒नः सा॒ध॒ति । स्वा॒भि॒ल॒षि॒तं सा॒ध॒य॒ति । प्रा॒प्नो॒-
ती॒त्यर्थः॑ । किं॒च स॒ य॒ज॒मा॒नोऽन॒र्वा श॒त्रु॒भि॒र॒प्र॒त्यृ॒तः सन्
चे॒ति । नि॒व॒स॒ति । त॒था सु॒वी॒र्यं शो॒भ॒न॒वी॒र्यो॒पे॒तं ध॒नं द॒ध॒ते ।
धा॒र॒य॒ति । प्रा॒प्नो॒ती॒त्यर्थः॑ । धृ॒त्वा च॒ स॒ य॒ज॒मा॒नस्तू॒ता॒व ।
व॒ध॒ते । ए॒नं य॒ज॒मा॒नम॑ह॒ति॒रार्ति॑र्दा॒रि॒द्रं न॒आ॒ग्नौ॒ति । न प्रा॒प्नो॒-
ती॒त्यर्थः॑ । अ॒न्य॒त्पूर्व॑वत् ॥ सा॒ध॒ति । षि॒धु सं॒रा॒द्धौ । णि॒चि
सि॒ध्व॒ते॒र॒पा॒र॒लौ॒कि॒के । पा० ६. १. ४८. । इ॒त्या॒त्वं । क॒न्द॒स्यु॒-
भे॒य॒थे॒ति श॒प आ॒र्द्ध॒धा॒तु॒क॒त्वा॒खे॒र॒नि॒टो॒ति णि॒लो॒पः । चे॒ति ।
क्षि॒ नि॒वा॒स॒ग॒त्योः । व॒हु॒लं क॒न्द॒सो॒ति वि॒क॒र॒ण॒स्य लुक् । द॒ध॒ते ।
द॒ध॒ धा॒रणे॑ । भौ॒वा॒दि॒कः । तू॒ता॒व तु इति॑ वृ॒द्धार्थ॑ सौ॒त्रो
धा॒तुः । अ॒स्मा॒च्छा॒न्द॒सो लि॒ट् । तु॒जा॒दि॒त्वा॒द॒भ्या॒स॒स्य दौ॒घ॒त्वं ।
अ॒ग्नौ॒ति । व्य॒त्य॒येन॑ प॒रस्मै॑प॒दं । अ॒ह॒तिः । ह॒न्ते॒र॒ह॒ च । उ० ४
६३. । इ॒त्य॒ति॒प्र॒त्ययः । चि॒दि॒त्य॒नु॒वृ॒त्ते॒र॒न्तो॒दा॒त्त॒त्वं ।

तृतीयामृचमाह ॥

शकेम त्वा समिधं साधया धियस्त्वे देवा हविरदंत्याहुतं ।

त्वमादित्याँ आ वह तान्द्वाग्ने' सस्ये मा

रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

शकेम । त्वा । संऽइधं । साधय । धियः । त्वे इति । देवाः ।

हविः । अदंति । आऽहुतं ।

त्वं । आदित्यान् । आ । वह । तान् । द्वि । उश्मसि ।

अग्ने' । सस्ये । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां समिधं सस्यगिधं कर्तुं शकेम । शक्ता भूयास्व । त्वं च धियोऽस्मदीयानि दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि साधय । निष्पादय । त्वया हि सर्वे यागा निष्पाद्यन्ते । यस्मात्त्वे त्वय्यग्नाबाहुतं ऋत्विग्भिः प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविर्देवा अदंति । भक्षयन्ति । तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वमादित्यानिदितेः पुत्रान् सर्वान्देवानाबह । अस्मद्यज्ञार्थमानय । तान्होदानोमेव वयमुश्मसि । कामयामहे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शकेम । शक्त शक्तौ । लिष्ट्याशिष्यङ् । अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वेऽङ् एव स्वरः शिष्यते । समिधं । जि इंधी दीप्ती । अस्मात्संपदादिलक्षणः कर्मणि क्तिप् । त्वे । सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शे आदेशः । उश्मसि । वयं कांती । इदंती मसिः । अदादित्वाच्छपो लुक् । ग्रहिज्येत्यादिना संप्रसारणं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

भ॒रामि॑धं क॒णवा॑मा ह॒वीषि॑ ते चि॒तय॑तः प॒र्वणा॑प॒र्वणा॑ वयं ।

जी॒वात॑वे प्र॒तरं सा॑धय॒ धियोऽग्ने॑ स॒ख्ये मा रि॑षामा

वयं तव॑ ॥ ४ ॥

भ॒राम॑ । इ॒धं । क॒णवा॑म । ह॒वीषि॑ । ते । चि॒तय॑तः ।

प॒र्वणा॑ऽप॒र्वणा॑ । वयं॑ ।

जी॒वात॑वे । प्र॒तरं । सा॑धय॒ धियः॑ । अ॒ग्ने॑ । स॒ख्ये । मा ।

रि॑षाम । वयं॑ । तव॑ ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वद्यागार्थमिधमिधनसाधनमेकविंशतिदार्वात्मकं समित्समूहं भराम । संपादयाम । तदनंतरं ते तुभ्यं हवींषि ऋपुरोडाशादीन्यन्नानि वयं कणवाम । करवाम । किं कुर्वतः । पर्वणा पर्वणा प्रतिपक्षमावृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां चितयंतः । त्वां प्रज्ञापयंतः । स त्वं जीवातवेऽस्माकं जीवनौषधाय चिरकालावस्थानाय धियः कर्माख्यग्निहोत्रादीनि प्रतरं प्रकृष्टतरं साधय । निष्पादय । अन्यत्समानं ॥ चितयंतः । चितौ संज्ञाने । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्ब्रूपधगुणाभावः । पर्वणा पर्वणा । नित्यवीष्मयोरिति वीष्मायां द्विर्भावः । तस्य परमास्त्रेडितमिति परस्मास्त्रेडितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्यनुदात्तत्वं । प्रतरं । तरवंतात्प्रशब्दान्क्रियप्रकर्षे वर्तमानादमु च कंदसीत्स्वमुप्रत्ययः ॥

पंचमीसूचमाह ॥

वि॒शां गो॒पा अ॒स्य च॒रन्ति॑ ज॒न्तवो॑ द्वि॒पञ्च॒ यदु॒त च॒तु॒ष्पट॒क्तुभिः॑ ।

चि॒त्रः प्र॒केत॑ उ॒षसी॑ स॒हा अ॒स्य अ॒ग्ने स॒ख्ये मा रि॑षामा वयं
तव॑ ॥ ५ ॥

वि॒शां । गो॒पाः । अ॒स्य । च॒रन्ति॑ । ज॒न्तवो॑ । द्वि॒पञ्च॒ । य॒ । यत् ॥
उ॒त । च॒तु॒ष्पट॒ । अ॒क्तु॒भिः॑ ।

चि॒त्रः । प्र॒केतः॑ । उ॒षसो॑ । स॒हान् । अ॒ग्नि । अ॒ग्ने । स॒ख्ये ।
मा । रि॒षाम् । वयं॑ । तव॑ ॥ ५ ॥

अस्याग्नेर्जंतवो जातः रक्षयो विशां सर्वेषां प्राणिनां
गोपा यापयितारो रक्षकाः संनचरन्ति । उद्दिच्छन्ति । तदनंतरं
यच्च द्विपत् द्विपात् मनुष्यादिकमस्ति । उत अपि च चतुष्पत्
चतुष्पात् गवादिकं यदस्ति तदुभयमक्तुभिरंजकैरस्य रश्मिभिः
रक्तमाश्लिष्टमभूत् । हे अग्ने चित्रो विचित्रदीप्तियुक्तः प्रकेतो
रात्राबंधकाराहतानां सर्वेषां प्रजापयिता प्रदर्शयतीषस उषो-
देवताया अपि सहान् गुणैरधिकोऽग्निः । भवसि । उषास्तु
रात्रेश्वरसभायां प्रकाशयति । अग्निस्तु सर्वस्यां रात्रौ प्रकाशय-
तीति तस्य गुणाधिक्यं ॥ यापाः । गुपू रक्षणे । गुपूधूषावच्छी-
त्यायप्रत्ययः । अस्मात्किप् । अतो लोपः । वरपृक्तलोपाहलि
लोपो बलौयानिति पूर्वं बलि लोपः । न चानो लोपस्य
स्थानिवत्त्वं । न पदांत्यादिना यलोपं प्रति तन्निषेधात् ।
द्विपत् । द्वौ पादावस्येति बहुव्रीहौ संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्द-

स्वात्त्वलोपः समासांतः । अयस्मयादित्वेन भत्वे णादः पठिति
पङ्कावः । एकादेशविकृतस्यानन्यवत्त्वाद्द्विचिभ्यां पाङ्गमूर्धास्त्र-
त्पुत्तरपदांतोदात्तत्वं । चतुष्पात् । पूर्ववत्तमासांतः पङ्कावश्च ।
इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति विसर्जनौयस्य षत्वं । वः संख्यायाः ।
फि० २. ५. । इति चतुर्गण्यद् आद्युदात्तः । स एव बहुद्वौहि-
स्वरैण शिष्यते ॥

। इति प्रथमस्य षष्ठे त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

त्वमध्वर्यु॒रु॒त॒ होता॑सि॒ पू॒र्व्यः॑ प्र॒शा॒स्ता पो॒तां॒ जनु॑षां
पुरो॒हितः॑ ।

वि॒ष्वा वि॒ह्वान् आ॒र्त्वि॒ज्या धी॒र पु॒ण्य॒स्य॒ग्ने॑ स॒ख्ये मा
रि॒षामा॑ व॒यं तव॑ ॥ ६ ॥

त्वम् । अध्व॒र्युः । उ॒त । हो॒ता । अ॒सि । पू॒र्व्यः । प्र॒शा॒स्ता ।
पो॒ता । जनु॑षां । पुरो॒हितः ।

वि॒ष्वा । वि॒ह्वान् । आ॒र्त्वि॒ज्या । धी॒र । पु॒ण्य॒सि । अ॒ग्ने ।
स॒ख्ये । मा । रि॒षाम् । व॒यम् । तव॑ ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वमध्वर्युरध्वरस्य यागस्य नेता देवान्प्रति प्रेरयिता
यहा याग आध्वर्यवस्य कर्ता भवसि । अध्वर्यो मनुष्ये जाटर-
रूपेण वागिन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन वावस्याय यागनिष्पादकोऽसि ।
उत अपि च पूर्व्यो मुख्या होता देवानामाह्वाता पूर्वबहोतर्य-

वस्थाय होत्रस्य कर्मणः कर्ता वासि । भवसि । मानुषो होता-
मुख्यः । तदपेक्षयास्य मुख्यत्वं । तथा प्रशास्ता प्रकर्षेण शास्ता
सर्वेषां शिञ्जकोऽसि । यद्वा होतर्यज पोतर्यजेत्यादिना प्रेषेण
शास्तौति : मैत्रावरुणः प्रशास्ता । पूर्ववत्तस्मिन्नवस्थाय याग-
निष्पादकोऽसि । पोता यज्ञस्य पार्यायता शोधयितासि । यद्वा
पोतनामकस्य त्विजः पूर्ववदधिष्ठाय यागनिष्पादकोऽसि । तथा
जनुषा जन्मना स्नाभाव्येन पुरोहितः पुरस्तादागामिति स्वर्गादौ
हितोऽनुकूलाचरणोऽसि । यद्वा सर्वेषु कर्मसु पूर्वस्थां दिश्याह-
वनीये स्थापितोऽसि । अथवा पुरोहितो ब्रह्मा देवपुरोहितस्य
हृहस्यतेः प्रतिनिधित्वात् । तथा च मंत्रांतरं । हृहस्यतिदेवानां
ब्रह्माहं मनुष्याणामिति । अतस्तस्मिन्ब्रह्मणि पूर्ववदवस्थाय
तद्रूपः सन्विशा सर्वाण्यार्त्विज्या ऋत्विजः कर्माण्याध्वर्यवादीनि
विद्वान् जानंस्त्वं हे धीर प्राज्ञाग्ने पुथसि । न्यूनाधिकभावरा-
हित्येन संपूर्णानि करोषि । अन्यत्समानं ॥ जनुषा । जनैरुसिः ।
पुरोहितः । दधाते कर्मणि निष्ठा । पूर्वाधरेत्यादिनासि-
प्रत्ययांतः पुरस्शब्दोऽंतोदात्तः । तद्धितश्चासर्वविभक्तित्व-
व्ययसंज्ञायां पुरोऽव्ययमिति गतित्वाहतिरनंतर इति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । आर्त्विज्या । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । जिह्वा-
दाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तमीचमृमाह ॥

यो विश्वतः सुप्रतीकः सदृङ्ङसि दूरे चित्सन्तडिदि-

वाति रोचसे ।

रात्राश्चिदंधो अति देव पश्यस्यन्ते सुख्ये मा रिषामा

वयं तव ॥ ७ ॥

यः । विश्वतः । सुप्रतीकः । सदृङ् । असि । दूरे । चित् ।

सन् । तडित् । अति । रोचसे ।

रात्राः । चित् । अंधः । अति । देव । पश्यमि । अग्ने ।

सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ७ ॥

हे अग्ने यस्त्वं सुप्रतीकः शोभनांगः सन् विश्वतः सर्व-
स्मादपि सदृङ् । अन्यः सदृशो भवसि । स त्वं दूरे
चित्सन् दूरेऽपि वर्तमानः सन् तडितिव । अतिकनामैतत् ।
अतिके वर्तमान इवातिरोचसे । अतिशयेन दीप्यसे । तदुक्तं
यास्केन । दूरेऽपि सन्नतिक इव सन्दृश्यसे । नि० ३. ११. ।
इति । रात्राश्चित् रात्रेः संबंधिनमंधो बहुलमंधकारमपि
हे देव द्योतमानाग्नेऽतिपश्यसि । अतीत्य प्रकाशयसि ।
अन्यत्पूर्ववत् ॥ सुप्रतीकः । शोभनं प्रतीकोऽंगं यस्य ।
क्रत्वादयस्तेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । सदृङ् । समानान्ययां चेति
वक्तव्यं । पा० ३. २. ६०. १. । इति समानोपपदादृशेः किन् ।
दृग्दृशवतुष्विति समानस्य सभावः । दृक्स्वः स्वतवसां कंदसि ।
पा० ७. १. ८३. । इति नुम् । संयोगांतलोपः । किन्प्रत्ययस्य
कुरिति कुत्वं । कदुत्तरपदप्रज्ञातिस्वरत्वं । रात्राः । रात्रे-
श्चाजसौ । पा० ४. १. ३१. । इति ङीप् ॥

अष्टमीमृचमाह ।

पूर्वा देवा भवतु सुखतो रथोऽस्माकं शंसी अभ्यस्तु दुर्ग्यः ।

तदा जानीतोत पुंथता वचोऽग्ने मख्ये मा रिषामा

वयं तव ॥ ८ ॥

पूर्वः । देवाः । भवतु । सुन्वतः । रथः । अस्माकं । शंसः ।

अभि । अस्तु । दुःस्थः ।

तत् । आ । जानीत । उत्त । पुष्यत । वचः । अग्ने ।

सख्ये । मा । रिषाम् । वयं । तव ॥ ८ ॥

हे देवा अग्न्यवयवभूनाः सर्वे देवाः सुन्वतः सीमाभिषव' कुर्वता यजमानस्य रथः पूर्व अन्वेषामयजमानानां रथेभ्यो मुख्यो भवतु । अपि चास्माकं शंसः शंसनीयमभिशापरूपं पापं दूष्या दुर्धियः पापबन्धनस्मदनिष्टाचरणपरान्वञ्च नभ्यस्तु । अभिभवतु । तान्वाधतां । तदिदं मद्वाक्वं हे देवा आजानीत । आभिसुख्येनावगच्छत । उत्त अपि च तद्वचोऽस्मदीयं वचनं तदर्थाचरणेन पुष्यत । प्रवधयत । हे सर्वदेवात्मकाग्ने सख्य इत्यादि पूर्ववत् ॥ सुन्वतः । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । शंसः । शंस्यते कौत्स्यत इति शंसाऽभिशापः । कर्मणि घञ् । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं । दूष्यः । दुष्टं ध्यायंतीति दुर्धियः । ध्ये चितायामित्यस्मान् क्तिप् चेति क्तिप् । दृशियहणानुवृत्तेस्तस्य च विध्वंतरोपसंग्रहार्थत्वात्प्रसारणं । पृषादरादिषु ध्ये चेति पाठाहुरो रेफस्यात्वं । उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥

नवमौमृचमाह ॥

वधैर्दुःशंसां अप' दूष्यो जहि दूरे वा ये अंति' वा के

चिद्विचिणः ।

अथा यज्ञाय गृणते सुगं कृध्यन्' सख्ये मा रिषामा

वयं तव ॥ ८ ॥

वधैः । दुःशंसान् । अप । दुःध्यः । जहि । दूरे । वा ।

ये । अंति । वा । के । चित् । अत्रिणः ।

अथ । यज्ञाय । गृणते । सुगं । कृधि । अग्ने । सख्ये ।

भा । रिषाम । वयं । तव ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं वधैर्हननसाधनैरायुधैर्दुःशंसान्दुःखेन कीर्त-
नीयान्दुर्विधयः पापबुद्धीनपजहि । वधं प्रापय । ये केचित्
ये केचन दूरे विप्रकृष्टदेशे वांतिके समीपदेशे वा वर्तमाना
अत्रिणोऽत्तारो राक्षसादयो विद्यन्ते तान्दुर्विधयोऽपजहीत्यर्थः ।
अथानंतरं यज्ञाय यज्ञपतये गृणते त्वां स्तुवते यजमानाय
सुगं शोभनं मार्गं कृधि । कुरु । अन्यत्पूर्ववत् ॥ वधैः । हनश्च
वध इति हंतः करणेऽप्यवधादेशश्च । स चादंतोऽंतोदात्तः ।
तस्यातो लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्त्रेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ।
दुःशंसान् । ईषद्दुःसुष्विति कर्मणि खल् । लितीति प्रत्ययात्पूर्व-
स्योदात्तत्वं । जहि । लोटि हिः । हंतेर्ज इति जादेशः ।
तस्यासिद्धवदवा भादित्यसिद्धत्वाद्देलुगभावः । अंति । अंति-
कस्य कादिलोपो बहुलमिति कलोपः । अत्रिणः । अदेस्त्रिणि
चित् त्रिणिप्रत्ययः । इकारो नकारपरित्राणार्थः । गृणते ।
शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । सुगं । सुदुरोरधिकरण इति
गमेडः । कृधि । शृशृणुपृकृहभृच्छंदसीति हेर्धिः । बहुलं
छंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

दशमोऽमृतमाह ॥

यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजता हृषभस्यैव
ते रवः ।

आदिन्वसि वनिनी धूमकेतुजग्मे मध्ये मा रिषामा
वयं तव ॥ १० ॥

यत् । अयुक्थाः । अरुषा । रोहिता । रथे । वातजता ।
हृषभस्यैव । ते । रवः ।

आत् । इन्वमि । वनिनः । धूमकेतुना । अग्ने । मध्ये ।
मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १० ॥

हे अग्ने । अरुषा रोचमानो रोहिता लोहितवर्णो । रोहित
इत्यग्नेरश्वस्याख्या । रोहितोऽग्नेरिति दर्शनात् । रोहितेन
त्वग्निदेवतानागमयत्विति मंत्रवर्णाच्च । एते वै देवाश्वा इति
हि तत्र व्याख्यातं । वातजूतौ । वातस्य वायोर्जूतं जवो वेग
इव ययोस्तौ । ईदृशावश्वौ रथे यद्यदायुदयाः । अयोजयः ।
तदानीं वनानि दहतस्तव रवः शब्दो हृषभस्येव हृषभस्य
महोच्चस्य शब्द इव गंभीरो भवति । आदनंतरं वनिनो
वनसंबद्धान्वृक्षान्धूमकेतुना । धूमः केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशेन
रश्मिनेन्वसि । व्याप्रोषि । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अयुक्थाः । [युजिर्
यागे । लुङि क्लृो क्लृीति सकारस्य लोपः । अरुषेत्यादि-

द्विवचनेषु सुपां सुलुगित्याकारः । रवः । र शब्दे । ऋदोरविति भावेऽप् । इन्वसि । इवि व्याप्तौ । भौवादिकः । इदित्त्वानुम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठ एकत्रिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अधं स्वनादुत बिभ्युः पतत्रिणी द्रप्सा यत्ते यवसादो

व्यस्थिरन् ।

सुगं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सख्ये मा रिषामा

वयं तव ॥ ११ ॥

अधं । स्वनात् । उत । बिभ्युः । पतत्रिणः । द्रप्साः । यत् ।

ते । यवसऽअदः । वि । व्यस्थिरन् ।

सुगं । तत् । ते । तावकेभ्यः । रथेभ्यः । अग्ने । सख्ये ।

मा । रिषाम । वयं । तव ॥ ११ ॥

हे अग्ने । अध द्रष्टुं वनप्रवेशानन्तरं स्वानात्त्वदीयात्पूर्वोक्त-
गंभीरशब्दात् । उतशब्दोऽप्यर्थः । पतत्रिणः पक्षिणोऽपि
बिभ्युः । बिभ्यति भयं प्राप्नुवंति । उत्पतनेन देशांतरं गंतुं
समर्थाः पक्षिणोऽपि यदा भयं प्राप्नुवंति किमु वक्तव्यमन्वेषां
तत्रत्यानां वृकादीनां भीतिर्जायत इति । अतस्त्वयि वनं
प्रविशति सर्वे प्राणिनो भयं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तादृशस्य ते तव
द्रप्सा ज्वलैकदेशा यवसादो यवसानामरख्ये वर्तमानानां
वृणानामन्तारः संतो यद्यदा व्यस्थिरन् । विविधमवतिष्ठते ।
तत्तदा ते तव सर्वमरण्यं सुगं सुखेन गंतं शक्यं । अतस्ताव-

केभ्यस्त्वदीयेभ्यो रथेभ्यश्च तदरण्यं सुगं भवति । पूर्वं प्रवृत्तौ
 ज्वालाग्रैस्तृणादिषु दग्धेषु सक्तु त्वदीया रथाः प्रतिबंधमंतरेण
 पञ्चाङ्गं च्छंतोति भावः । अन्यत्सभानं ॥ विभ्युः । जिभौ भये ।
 छांदसो लिट् । एरनेकाच इति यण् । व्यस्थिरन् । समवप्रविभ्य
 इति तिष्ठतेरात्मनेपदं । लुङि व्यत्ययेन चस्य रन् । स्थघ्नारि-
 ज्ञेतीत्वं । ऋस्वादंगादिति सलोपः । तावकेभ्यः । तवकममका-
 वेकवचन इति युष्मदस्तवकादेशः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अयं मित्रस्य वरुणस्य धार्यसेऽवयातां मरुतां हेङो अङ्गुतः ।

सृङा सु नो भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सखरे मा रिषामा

वयं तव ॥ १२ ॥

अयं । मित्रस्य । वरुणस्य । धार्यसे । अवयातां ।

मरुतां । हेङः । अङ्गुतः ।

सृङ । सु । नः । भूतुं । एषां । मनः । पुनः । अग्ने ।

सखरे । मा । रिषाम । वयं । तव ॥ १२ ॥

अयमग्नेः स्तोता मित्रस्याहरभिमानिनो देवस्य वरुणस्य
 रात्रिभिमानिनश्च संबंधिने धार्यसे धारणायावस्थापनाय भवतु ।
 मित्रावरुणाविममग्नेः स्तोतारं धारयतामित्यर्थः । अवयाताम-
 वस्ताङ्गच्छतां स्वर्गलोकस्याधस्तादंतरिक्षे वर्तमानानां मरुता-
 सेतत्संज्ञानां देवानां हेङः क्रोधोऽङ्गुतो महाभ्रमति ।

अङ्गुत इत्येतन्महन्नाम । तस्मात्क्रोधादिममग्नेः स्तोतारं
मित्रावरुणौ रक्षतामिति शेषः । अपि च नोऽस्मान् हे
अग्ने सु मृड । सुष्टु मृडय । सुखय । एषां मरुतां मनश्च
पुनर्भूतु । पुनरपि प्रसन्नं भवतु । अन्यत्समानं ॥ धायसे ।
बहिर्द्वाधाज्भ्यश्छन्दसीति भावेऽसुन् । णिदित्यनुवृत्तेरातो युक्
चिष्णक्तोरिति युक् । अवयातां । या प्रापणे । अस्मादवपूर्वात्तटः
शट् । शतुरनुम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । मृडा । मृड सुखने ।
छन्दस्युभयथेति शप आङ्घ्रिधातुकत्वास्मेरनिटौति णिलोपः ।
ह्यचोऽतस्तिङ इति संहितायां दीर्घत्वं । भूतु । बहुलं
छन्दसीति शपो लुक् ॥

त्रयोदशोऽष्टकमाह ॥

दे॒वो दे॒वाना॑म॒सि मि॒त्रा अ॒ङ्गु॒तो व॒सु॒र्व॒सूना॑म॒सि

चा॒रु॑र॒ध्वरे॑ ।

श॒र्मन्त्स॑ग्राम॒ तव॑ स॒प्रथ॑स्त॒मे अ॒ग्ने स॒ख्ये॑ मा रि॒षामा॑

व॒यं तव॑ ॥ १३ ॥

दे॒वः । दे॒वानां॑ । अ॒सि । मि॒त्रः । अ॒ङ्गु॒तः । व॒सुः । व॒सू॑नां ।

अ॒सि । चा॒रुः । अ॒ध्वरे॑ ।

श॒र्मन् । स्या॑म । तव॑ । स॒प्रथ॑ऽत॒मे । अ॒ग्ने । स॒ख्ये॑ ।

मा । रि॒षाम॑ । व॒यं । तव॑ ॥ १३ ॥

हे अग्ने देवो द्योतमानस्त्वं देवानां सर्वेषामङ्गुतो महा-
श्रितोऽसि । प्रौढः सखा भवसि । तथा चारुः शोभनस्त्वमध्वरे

यज्ञे वसूनां सर्वेषां धनानां वसुरसि । निवासयिता भवसि ।
 अतोऽस्माकं वसूनि देहीत्यर्थः । किंच संप्रथस्तमे सर्वतः
 पृथुतमेऽतिशयेन विस्तोर्णे तव त्वत्संवांधिनि शर्मणि यज्ञगृहे
 स्याम । प्रवर्तमाना भवेम । अन्यत्पूर्ववत् ॥ शर्मन् । सुपां
 सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

तत्ते॑ भद्रं॑ यत्क॑मि॒द्वः स्वे॒ दमे॒ सोमा॑हुतो॒ जर॑से मृ॒डय॑त्तमः ।

दधा॑सि रत्नं॑ द्र॒विणं॑ च दा॒शुषे॑ऽग्ने॒ मख्ये॒ मा रि॑षामा

वयं॑ तव॑ ॥ १४ ॥

तत् । ते । भद्रं । यत् । संऽइ॒द्वः । स्वे । दमं । सोमं॑-

आहुतः । जर॑से । मृ॒डय॑त्तमः ।

दधा॑सि । रत्नं॑ । द्र॒विणं॑ । च । दा॒शुषे॑ । अग्ने॒ । मख्ये॒ ।

मा । रि॑षाम । वयं॑ । तव॑ ॥ १५ ॥

हे अग्ने ते त्वत्संबंधि तत्खलु भद्रं भजनीयं । प्रशस्तमित्यर्थः । किं पुनस्तत् । स्वे दमे स्वकीय उत्तरवेदिलक्षणे निवासस्थाने । तस्यैष स्त्री लोको यदुत्तरवेदीनाभिरिति श्रुतेः । तस्यामुत्तरवेद्यां समिद्धः सम्यक् इद्धः प्रज्वलितः सोमाहुतो हुतेन सोमरसेन संतर्पितः सन् जरसे । ऋत्विग्भिः स्तूयत इति यदस्ति तद्भद्रमित्यर्थः । एवं प्रशस्तस्त्वं मृडयत्तमोऽतिशयेनास्माकं सुखयिता भूत्वा रत्नं रमनीयं कर्म फलं वा द्रविणं धनं च दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दधासि । प्रयच्छसि ।

अन्यत्समानं ॥ समिद्धः । जिह्वो दीप्तो । कर्मणि निष्ठा ।
 ष्वीदिता निष्ठायामितौट्पतिषेधः । गतिरनंतर, इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । सोमाहुतः । सोमेनाहुतः । तृतीया कर्मणीति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । जरसे । जरतिः स्तुतिकर्मा । व्यत्ययेन
 कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यहृत्तयोगादनिघातः । दधासि । अनुदात्ते
 चित्यभ्यस्तस्याद्युदात्तत्वं ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

यस्मै त्वं सु॒द्रवि॒णो ददा॑शोऽनागा॒स्त्वम॑दिते सर्व॒ताता ।
 यं भ॒द्रेण॑ शर्व॒सा चोद॑यासि, प्रजा॒वता॑ राध॒सा ते स्या॑म ॥१५॥
 यस्मै । त्वं । सु॒द्रवि॒णः । ददा॑शः । अनागाः । त्वं ।
 अ॒दिते । सर्व॒ताता ।
 यं । भ॒द्रेण॑ । शर्व॒सा । चोद॑यासि । प्रजा॒वता॑ । राध॒सा ।
 ते । स्या॑म ॥ १५ ॥

हे सुद्रविणः शोभनधनादितेऽखंडनीयाग्ने सर्वताता सर्वासु
 कर्मततिषु । यद्वा सर्वेषु यज्ञेषु वर्तमानाय यस्मै यजमानाया-
 नागास्त्वमपापत्वं पापराहित्येन कर्माहतां त्वं ददाशः ।
 प्रयच्छसि । स यजमानः समृद्धो भवति । यं च यजमानं भद्रेण
 भजनीयेन कल्याणेन शर्वसा बलेन चोदयासि । संयोजयासि ।
 सोऽपि समृद्धो भवति । वयं च स्तोतारः प्रजावता प्रजाभिः
 पुत्रपौत्रैर्युक्तेन ते राधसा त्वया दत्तेन धनेन युक्ताः स्याम ।
 भवेम ॥ सुद्रविणः । शोभनानि द्रविणानि धनानि यस्य ।
 द्र गतो । द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्रविणशब्दस्यांते, सकारोपजन

ऋक्षांदसः । ददाशः । दाशु दाने । लेखाडागमः । बहूलं
 छंदसोति शपः शुः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सर्व-
 ताता । सर्वदेवात्तातिलिति स्वार्थे तातिल्प्रत्ययः । यास्कपक्षे
 तु सर्वा स्तुतयो येषु यागेष्विति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ।
 वर्णव्यापत्त्यात्वं । उभयत्रापि सुपां सुलुगिति संस्रम्यां डादेशः ।
 चोदयासि । चुद प्रेरणे । लेखाडागमः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

स त्वमग्ने सौभगत्वस्य विद्वानस्माकमायुः प्र तिरेह देव ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी

उत द्यौः ॥ १६ ॥

सः । त्वं । अग्ने । सौभगत्वस्य । विद्वान् । अस्माकं ।

आयुः । प्र । तिर । इह । देव ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः ।

सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १६ ॥

हे देव दानादिगुणयुक्ताग्ने स पूर्वोक्तगुणविशिष्टस्त्वं
 सौभगत्वस्य सुभगत्वं सौभाग्यं विद्वान् जानन् इहास्मिन्कर्मण्य-
 स्माकमायुः प्रतिर । प्रबर्धय । पपूर्वस्तिरतिबर्धनार्थः । त्वया
 प्रबर्धितं नोऽस्माकं तदायुर्मित्रादयः षट् देवता मामहंतां ।
 पूजयंतां । रक्षन्त्वित्यर्थः । मित्रः प्रसीतेस्त्राता । वरुणोऽव-
 शिष्टानां निवारयिता । अदितिरदीनाखंडनीया वा देवमाता ।
 सिंधुः स्यादनशोलोदकात्मा देवता । पृथिवी प्रथिता भूदेवता ।

उतेति समुच्चये । द्यौः प्रकाशमाना द्युलोकात्मा देवता ।
एतास्य सर्वा अग्निना प्रवर्धितमायुर्मामहन्तामिति पूर्वव्रान्वयः ॥
सौभगत्वस्य । सुभगस्य भावः सांभगं । सुभगास्तत्र इत्युक्ताच्चादिषु
पाठाद्भाविज् । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसौः । मामहन्तां ।
मह पूजायां । भोवाटिकः । लांठि बहुलं छंदसौति अपः
सूः । तुजादित्वाटभग्रामस्य दौर्घ्वत्वम् ॥

॥ इति प्रथमस्य षष्ठे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमयांसतुरा देयादित्यातोर्थमहेक्षर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीधोर-
बुक्कभूपालमाम्त्रज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवौये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके षष्ठोऽध्याय समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

येष निःस्त्रसितं वेदा यां वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाके प्रथमं सूक्तं व्याख्यातं । हे विरूपे इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । हे एकादशौषसाय वाग्नय इति । ऋषिस्त्राण्यस्मादिति परिभाषया कुक्षस्त्रानुवृत्तेरागिरसः कुक्ष ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छंदः । उषसि प्रातःकाले हविर्भाग्योऽग्निरस्ति स देवता । यद्वाग्नेयं तदिति पूर्वोक्तत्वात्तुष्ट्यादिपरिभाषयेदमादौनि पंच सूक्तानि केबलाग्निदेवत्यानि । अतोऽस्य सूक्तस्यौषसगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवतेति वाशब्दार्थः । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतो वैष्टुभे छंदसीदमादिके हे सूक्ते । तथा च सूत्रितमथेतस्या इति खंडे । हे विरूपे इति सूक्ते । आ० ४. १३. । इति ॥ आश्विनशस्त्रं चैते प्रातरनुवाकन्यायेन तस्मैव समान्नायस्येत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमांशुचमोह ॥

हे विरूपे चरतः स्वर्थे अन्यान्या वक्षामुप धापयेते ।

हरिरन्यस्यां भवति स्वधावांश्चक्रो अन्यस्यां ददृशे

सुवर्चाः ॥ १ ॥

हे इति । विरूपे इति विरूपे । चरतः । स्वर्थे इति

सुऽपथे । अन्यऽभ्या । वत्स । उध ।

धापयते इति ।

हरिः । अन्यस्या । भवेति । स्वधाऽवान् । शुक्रः ।

अन्यस्या । दृष्टे । सुऽवर्चाः ॥ १ ॥

स्वर्थे स्वरूपे शोभनगमनागमने । यद्वा । अर्थः प्रयोजनं ।
शोभनप्रयोजनोपेते विरूपे विषमरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे
हे अहोरात्रे चरतः । पुनःपुनः पर्यावर्तते । ते चाहोरात्रे
अग्नेः सूर्यस्य च जनन्यौः । तत्र रात्रेः पुत्रः सूर्यः । स हि
गर्भवद्रात्रावन्तर्हितः सन् तस्याश्चरमभागादुत्पद्यते । अङ्गः
पुत्रोऽग्निः । स हि तत्र विद्यमानोऽपि प्रकाशराहित्येना-
सत्कल्पः सन् तस्मादङ्गः सकाशाग्निर्मुक्तः प्रकाशमानं स्वात्मानं
लभते । अनयोरेतयोः पुत्रत्वं च तैत्तिरीयेराम्नायते । तयोरेतौ
वत्सावग्निश्चादित्यश्च । रात्रेर्वत्सः श्वेत आदित्यः । अङ्गोऽग्नि-
स्ताम्रोऽरुण इति । ते चाहोरात्रे वत्सं स्वं स्वं पुत्रमन्यान्या
परस्परव्यतिहारेणोपधापयते । स्वकीयं रसं पाययतः । यद्रात्रा
कर्तव्यं स्वपुत्रस्यादित्यस्य रसस्य पायनं तदहः करोति । यदङ्गा
कर्तव्यं स्वपुत्रस्याग्ने रसस्य पायनं तद्रात्रिः करोति । एतच्च
सायंप्रातःकालीनाहुत्यभिप्रायं । श्रूयते च । तस्मा अग्नये साष्टं
ह्वयतेः सूर्याय प्रातरिति । यस्मादेवं तस्मादन्यस्यां स्वजनन्या
अन्यस्यामहरात्मिकायामग्नेर्जनन्यां हरी रसहरणशील आदित्यः
स्वधावान् इविलक्षणाश्चवाभवति । शुक्रो निर्मलदौमिरग्निः
स्वजनन्या अन्यस्यां रात्र्यामादित्यस्य जनन्यां सुवर्चाः शोभन-

दोसियुक्तः सन्दृश्ये । दृश्यते ॥ स्वर्थे । ऋ गतौ । उपिकुषि-
 गार्तिभ्यश्चिकिति भावे कर्मणि वा यन्प्रत्ययः । निष्ठादाद्य-
 दात्तत्वं । शोभनऽर्थो ययोस्ते । आद्युदात्तं । इच्छ् क्कन्तसीत्य-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वं । अन्यान्या । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो हे-
 भवत इति वक्तव्यं । समासवच्च बहुलमिति द्विर्भावः । बहुल-
 ग्रहणात्समासवद्भावाभावे तस्य परमास्त्रेडितमिति परस्यास्त्र-
 डितसंज्ञायामनुदात्तं चेत्स्यास्त्राडतानुदात्तत्वं । चापयेते । घेट-
 षानि । आदेच इत्यात्वं । ततो हेतुर्मातृ णिच् । अर्तिङ्गौत्यादिना-
 म्नातोः पुगागमः । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति
 ज्ञापितं - शास्त्रमाह्वयति कृतात्वानां निर्देशेन । स हि
 युक्प्राप्तिव्यापनार्थः । यदि तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया
 युक् न प्राप्नोति सोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादध्यापयतीत्यादावव-
 धापयेते इत्यत्रापि पुगागमः सिद्धः । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।
 पा० १. ३. ८७. इति प्राप्तिस्तस्य परस्मैपदस्य पाटिषु घेट-
 उपसंख्यानं । पा० १. ३. ८८. १. १. इति प्रतिषेधादात्मनपदं ।
 हरिः । हृञ् हरणे । औणादिक इन्प्रत्ययः । णित्यादिर्नित्य-
 मित्याद्युदात्तत्वं । भवति । एकान्याभ्यां समर्थ्याभ्यां । पा०
 ८. १. ६५. इति प्रथमायास्त्वङ्वादिभक्तोर्घातप्रतिषेधः ।
 दृश्ये । दृश्येच्छ्दमि लुङ्लङ्लिट इति वर्तमाने लिट् ।
 सुवर्चाः । शोभनं चर्चस्तेजा यस्य । सोमनसो अलोमोषसौ-
 इत्यन्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दशेमं त्वष्टुर्जनयंत गर्भमंतद्रासो युवतयो विभृत् ।

तिग्मानीकं स्वयंशसं जनेषु विरोचमानं परि षीं नयन्ति ॥ २ ॥

दशं । इमं । त्वष्टुः । जनयंत । गर्भं । अंतद्रासः । युवतयः ।

विभृत् ।

तिग्मऽानीकं । स्वऽयंशसं । जनेषु । विऽरोचमानं ।

परि । षीं । नयन्ति ॥ २ ॥

अतद्रासः स्वकार्ये जगतः पोषणेऽनलसाः । आलस्यरहिता
जागरूका इत्यर्थः । युवतयो नित्यतरुण्यः । जरामरणरहिता
इत्यर्थः । एवंभूता दश प्राच्याद्या दशसंख्याका दिशो गर्भं
मेघेषु गर्भरूपेणांतर्वर्तमानं त्वष्टुर्दीप्तामध्यमाह्वयोः सकाशा-
ज्जनयंत । वैद्युतमग्निमुत्पादयन्ति । यद्वा दशसंख्याका अंगुल-
यस्त्वष्टुर्दीप्तिस्व वायौर्गर्भं स्वकारणभूते वायौ गर्भरूपेण वर्तमानं ।
अग्नेर्हं वायुः कारणं वायोरग्निरिति श्रुतेः । एवंभूतमम-
मग्निरण्डाः सकाशाज्जनयंत । उत्पादयन्ति । कौटुशो-
ऽंगुलयः । अतद्रासः पुनः पुनः कर्मकरण आलस्यरहिताः ।
युवतयः । अप्रयुक्तव्य वर्तमानाः । एकास्मिन्षाणौ संहत्याव-
स्थिता इत्यर्थः । कौटुशमग्निं । विभृत् । सर्वेषु भूतेषु विहृतं ।
जाटरूपेण विभज्य वर्तमानमित्यर्थः । तिग्मानीकं । तीक्ष्ण-
तेजसं । अत एव हि वैद्युताग्निदर्शने दृष्टिः प्रतिह्वयते ।
स्वयंशसं । स्वायत्तयशस्कं । अतिशयेन यशस्विनमित्यर्थः ।
जनेषु जनपदेषु सर्वदेशेषु विरोचमानं विशेषेण दीप्यमानं ।

ब्रह्मनामुपकारकमित्यर्थः । एवंभूतं सीमेनमग्निं परि परितः
 सर्वतो नयंति । स्वस्वोपकाराय सर्वे जनाः स्वकीयं देशं
 प्रापयंति ॥ त्वष्टुः । त्विष दीप्तौ । नमृनेष्टृत्वष्टृ इत्यादिना ।
 उ० २. ८१. । उणादिषु त्वनंतो निपातितः । अतो निस्त्वा-
 दाद्यदात्तत्वं । विभृत्वं । ह्रज हरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा ।
 ह्रादसो रेफोपजमः । गतिरनंतर इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 ह्रप्रहोर्भ इति भत्वं । यदा । औणादिकः ऋपत्ययः । तिग्मा-
 नौकं । तिज निशाने । युजिरुचितिजां कुत्वं च । उ० १.
 १४४. । इति मक् । अन प्राणने । अनिट्शिभ्यां चेतीकन् ।
 तिग्मं तोक्ष्यमनीकं यस्य । ब्रह्मोहौ पूर्वषट्प्रकृतिस्वरत्वं ।
 परि षीं । पूर्वपदादिति षत्वं ॥

तृतीयानृचमाह ॥

जोणि जाना परि भूषंत्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमधु ।
 पूर्वामनु प्र दिशं पार्थिवानामृतून्प्रशामहि देधावनुष्टु ॥३॥
 औणि । जानां । परि । भूषंति । अस्य । समुद्रे । एकं ।
 दिवि । एकं । अप्सु ।
 पूर्वा । अनु । प्र । दिशं । पार्थिवानां । ऋतून् । प्रशामत् ।
 वि । दधी । अनुष्टु ॥ ३ ॥

अस्याग्नेस्त्रौणि त्रिसंख्याकानि जाना जननानि जन्मानि
 परि भूषंति । परितः सर्वतोऽनंकुर्वेति । यदा परीत्येष
 समित्येतस्य स्थाने । अस्याग्नेस्त्रौणि जन्मानि संभवंति ।

समुद्रेऽथो वडवानलरूपेणैक जन्म । दिवि द्युलोक आदि-
 त्वात्मनैकं । अप्सु । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वैद्यु-
 ताग्निरुनेणैक । एवमग्निस्रेष्ठात्मानं विभज्यं त्रिषु स्थानेषु
 वर्तत इत्यर्थः । तत्रादित्यात्मना वर्तमानः सोऽग्निर्ऋतून्वसं-
 ताद्यान् षडृतूप्रशासत् प्रकर्षेण विभक्ततया ज्ञापयन्पार्थि-
 वानां पृथिव्याः संवन्धिनां सर्वेषां प्राणिनां पूर्वा प्राचीं प्रतिर्श
 प्रकृष्टां ककुभं । अनुष्टिप्तेतदव्ययं सम्यक्शब्दसमानार्थं सृष्टिति
 यथा । सम्यगनुक्रमेण विदधौ । कृतवान् । स्वता मेदरहित-
 योरखंडयादिकालयोः प्राच्यादिभेदो वसन्तादिभेदश्च सूर्यगत्या
 निष्पाद्यते । अतः सूर्य एव तयोः कर्तेत्यर्थः ॥ जाना । जनीं
 प्रादुर्भावे । घञ् । कर्षात्त्वत इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ह्रस्वादेरा-
 कृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । श्रेष्ठदसि बहुलमिति श्रेष्ठोपः ।
 भूषति । भूष अलंकारे । भौवादिकः । यद्वा भवतेल्लेष्टि
 सिञ्चद्बुल लेष्टीति सिप् । आगमानुशासनस्थानित्यत्वादुडभावः
 संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाङ्गणाभावश्च । दिवि । अप्सु ।
 उभयत्राडिङमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पार्थिवानां । पृथिव्या
 आज्ञाविति प्राग्दोष्यतीयाञ्जप्रत्ययः । प्रशासत् । शासु अनु-
 शिष्टौ । अस्माकृतः ब्रह्म । जज्ञित्यादय षाडित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्
 नाभास्ताच्छतुरिति नुम्प्रतिषेधः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 अनुष्टु । अपदुःसुषु स्थः । उ० १. २५. । इति विधीयमानः
 कुप्रत्ययो बहुलवचनात्तिष्ठतरनुपूर्वादपि भक्तिः ।

चतुर्थोऽमृतमह ॥

क इ॒मं वो॑ नि॒ष्क॒म॒ । चि॒के॒त व॒त्स॒ । मा॒तृ॒ज॒न॒य॒त स्व॒धाभिः॑ ।

ब॒ह्वी॒नां ग॒र्भे॑ । अ॒प॒सां॒मु॒प॒स्था॑न्म॒हान्क॒विर्नि॒श्च॑रति

स्व॒धावा॑न् ॥ ४ ॥

कः । इ॒मं । वः । नि॒ष्क॒म॒ । आ । चि॒के॒त । व॒त्सः । मा॒तृः ।

ज॒न॒य॒त । स्व॒धाभिः॑ ।

ब॒ह्वी॒नां । ग॒र्भेः॑ । अ॒प॒सां । उ॒प॒ऽस्था॑त् । म॒हान् । क॒विः ।

निः । च॒र॒ति । स्व॒धा॒ऽवा॑न् ॥ ४ ॥

हे ऋत्विग्वजमाना निष्कं । निर्णीतांतर्हितनामैतत् ।
अवादिषु गर्भरूपेणांतर्हितं । तथा च मंत्रांतरं । गर्भे यो
अपां गर्भे वनानां गर्भस्य स्थातां गर्भश्चरयामिति । एवंभूत-
मिममग्निं वो युष्माकं मध्ये क अचिकेत । को जानाति ।
न कोऽपौत्यथः । सोऽषमग्निर्वत्सो मेघस्थानामपां वैद्यताग्नि-
रूपेण पुनस्थानीयः सन् मातृस्तस्य मातृस्थानीयानि वृष्ट्यु-
दकानि स्वधाभिर्हविलक्षणाैरस्रैर्जनयत । उत्पादयति । तथा
च स्मर्यते । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सस्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । अपि च
बह्वीनां मेघस्थानामपां गर्भे वैद्यतरूपेण गर्भस्थानीयः सोऽग्नि-
रपसामुपस्थात् समुद्रान्निश्चरति । औषसाग्निरूपेणादित्यः
सन्निर्गच्छति । कोदृशः । महान् । तेजसा प्रौढः । कविः ।
क्रांतदर्शी । स्वधावान् । हविलक्षणावान् । एक एवाग्नि-

होमनिष्पादकलक्षणेन पार्थिवरूपेण वैद्यतात्मनोऽवसरूपेणादि-
 त्वात्मना च विभज्य वर्तत इत्यर्थः ॥ त्रिकेन । कित ज्ञाने ।
 क्वांदसो लिट् । जतया । जनो जूष क्षसु रंजाऽमंताश्चेति
 भित्त्वान्मितां कृत्वा इति कृत्वात्वं । पूर्वयच्छांदसो लङ् ।
 बह्वोनां । नित्यं क्वादसि । पा० ४. १. ४६. । इति बहु-
 शब्दाङ्ङोप् । आश्वाङ्दसि बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ।
 अपसां । आप्नू व्याप्तौ । आपः कर्माख्यायां कृत्वा लुट् चेति
 बहुलवचनादकर्माख्यायामप्याप्नोतेरसिप्रत्ययो कृत्वा । उप-
 स्थात् । उपतिष्ठंत्यापाऽचेत्युपस्थः । आतस्थोपसर्ग इति कृत्य-
 ल्युटा बहुलमिति बहुलवचनादधिकरणे कप्रत्ययः । मरुदृधा-
 दित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

आविष्टो वर्धते चारु'रासु जिह्मनांमूङ्'ः स्वयंशा उपस्थे ।
 उभे त्वष्टुर्बिभ्रतुर्जायमानात्प्रतीचो सिंहं प्रति जोषयेते ॥ ५ ॥
 आविःऽल्यः । वर्धते । चारु' । आसु । जिह्मनां । ऊङ्'ः ।

स्वयंशाः । उपऽस्थे ।

उभे इति । त्वष्टुः । बिभ्रतुः । जायमानात् । प्रतीचो इति ।
 सिंहं । प्रति । जोषयेते इति ॥ ५ ॥

आसु मेघस्थास्वप्न, वैद्यतात्मना वर्तमानोऽग्निधारुः शोभन-
 दौमिः सन् आविष्टो वर्धते । आविर्भूतः प्रकाशमानो हृदि
 प्राप्नोति । किं कुर्वन् । जिह्मनां कुटिलानां मेघेषु तिर्यग-

वस्थितानां तासामपासुपस्थ उत्तमंगे स्वयशाः स्वायत्तयशस्को-
 ऽग्निरूह्वं ऊर्ध्वज्वलनः मन् । स्वकारणभूतास्वप् तिर्यग-
 वस्थितास्वपि स्वयमूह्वं ज्वलन्नित्यर्थः । तदुक्तं वैशेषिकैः ।
 अग्नेरूह्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनं । अणुमनसाराद्यं कर्मतान्य-
 दृष्टकारितानोति । अपि च । उभे द्यावापृथिव्यौ त्वष्टर्दीप्ता-
 ज्जायमानादुत्पद्यमानात्तस्मादग्नेर्विभ्यतुः । भयं प्रापतुः । तदनं-
 तरमुत्पन्नं सिंहं सहनशीलमभिभवनशीलं तमग्निं प्रतोचौ
 प्रत्यंचंतौ प्रतिगच्छंत्यावाभिमुख्येन प्राप्नुवंत्यौ जाषयेते ।
 सेवेते । यास्कस्त्वाह । आविरावेदनात्तस्या बर्धते चारुरासु
 चारु चरतेर्जिह्वां जिह्वीतेरूह्वं उच्छ्रितो भवति स्वयशा
 आत्मयशा उपस्थ उपस्थान उभे त्वष्टुर्विभ्यनुर्जायमानात्प्रतीची
 भिंहं प्रतिजाषयेते द्यावापृथिव्याविति बाह्वारात्रे इति वारणी
 इति वापि चैते प्रत्यक्ते सिंहं सहनं प्रत्यासेवेते । नि० ८. १५. ।
 इति ॥ आविष्ट्यः । आविःशब्दाच्छंदसि । पा० ४. २. १०४.
 ६. । इति शैषिकस्यप् । ऋखात्तादौ तद्धिते । पा० ८. ३.
 १०१. । इति षत्वम् । आसु । इदमाऽन्वादेश इत्यशादेशोऽनु-
 दात्तः । विभक्तश्च सुध्वादनुदात्तेति सर्वानुदात्तत्वं । न चोडिद-
 मिति विभक्तेरुदात्तत्वं शङ्कनीयम् । अतोदात्तादिदंशब्दाद्धि
 तद्धिधौयते । प्रतोचौ । प्रतिपूर्वादंचतेऋत्विगित्वादिना क्तिन् ।
 अनदितामिति नलोपः । अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् । अच
 इत्याकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्वरण ङीप
 उदात्तत्वं । वा नंदसौति पूर्वसवर्णदीर्घः । जाषयेते । जषौ
 प्रीतिसेवनयोः । स्वार्थे णिच् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ।

उ॒मे भ॒द्रे जी॒षये॒ते न मे॒ने गा॒वो न वा॒श्रा उ॒प॑ त॒स्य॒रैर्वै॑ ।

स द॒क्षा॒णां द॒क्ष॑प॒तिर्ब॒नूवांज॑न्ति यं द॒क्षि॒णतो॒ ह॒विर्भिः॑ ॥ ६ ॥

उ॒मे इति॑ । भ॒द्रे इति॑ । जी॒षये॒ते इति॑ । न । मे॒ने इति॑ ।

गा॒वः । न । वा॒श्राः । उ॒प॑ । त॒स्य॒ः । ए॒वैः ।

सः । द॒क्षा॒णां । द॒क्ष॑प॒तिः । ब॒भूव॑ । अ॒ज॑न्ति । यं ।

द॒क्षि॒णतः॑ । ह॒विः॒भिः॑ ॥ ६ ॥

उमे अहय रात्रिष्व । यद्वा । उमे द्यावापृथिव्यौ । अरणी
वा । भद्रे भजनीये शोभनांग्यौ मेने स्त्रियौ जीषयेते न ।
सेवेते इव । यथा शोभने स्त्रियौ चामरहस्ते राजानमुभयतः
सेवेते । एवं द्यावापृथिव्यावेनमग्निमुभयतः सेवेते इत्यर्थः ।
अपि च वाश्रा हंभारवं कुर्वत्या गावो न गावो यथैवैः स्वकीयै-
श्वरिचैरादरातिशयेन स्वकीयान्वत्सानुपतस्थुः । संगच्छन्ते ।
तथेममग्निं द्यावापृथिव्यावुपस्थिते भवतः । पूर्व स्थेनमात्रमुक्तं ।
इदानीं पुनर्गोनिदर्शनेन तत्रैवादरातिशयो द्यात्यते । अतः
सोऽग्निर्दक्षाणां सर्वेषां बलानां दक्षपतिर्बलाधिपतिर्बभूव ।
आसीत् । बलानां मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिर्वभूवे-
त्यर्थः । यमग्निं दक्षिणत आहवनौयस्य दक्षिणमागोऽवस्थिता
ऋत्विजो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिरंजन्ति । आर्द्राकुर्वन्ति
तर्पयन्ति । सोऽग्निरिति पूर्वेणान्वयः ॥ वाश्राः । वाश्व शब्दे ।
स्फायितंचीत्यादिना रक् । एवैः । इण् गतौ । इण्शीङ्भ्यां
वर्द्धति भावे वृन्पत्ययः ॥

सप्तमीमृचमाह ।

उ॒द्य॒मो॒ति॒ स॒वि॒ते॒व॒ बा॒ह्व॒ ऋ॒भे॒ सि॒चौ॑ य॒त॒ते॒ भो॒म॒
ऋ॒ज॒न् ।

उ॒च्छ्र॒क॒म॒त्क॑ म॒ज॒ते॒ सि॒म॒स्मा॒न्न॒वा॑ मा॒तृ॒भ्यो॒ व॒स॑ना
ज॒हा॒ति॒ ॥ ७ ॥

उ॒त् । य॒ंय॒मो॒ति॒ । स॒वि॒ताऽ॒व॒ । बा॒ह्व॒ इ॒ति॒ । ऋ॒भे॒ इ॒ति॒ ।
सि॒चौ॑ । य॒त॒ते॒ । भो॒म॒ । ऋ॒ज॒न् ।

उ॒त् । शु॒क्रं॑ । अ॒त्वा॑ । य॒ज॒ते॒ । सि॒म॒स्मा॒त् । न॒वा॑ ।
मा॒तृ॒भ्यः॑ । व॒स॑ना । ज॒हा॒ति॒ ॥ ७ ॥

सवितेव सर्वस्य प्रेरक आदित्यो यथा बाह्व बाहुस्थानीया-
ब्रह्मोनुद्गमयति । तथायमोषमोऽग्नि स्वकौयानि तेजांस्युद्यं-
मोति । मृगमुद्यतान्यर्द्धाभिमुखानि करोति । तदनंतरं भोमः
सर्वेषां भयं करोऽग्निरुभे सिचावुभे द्यावापृथिव्यौ ऋजन्
प्रमाधयन् स्वतेजमालं कुर्वन् यतते स्वव्यापारे प्रयतते । तदनंतरं
सिमस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताच्छ्रकं दौगमत्कं सारभूतं रममुदजते ।
ऊर्ध्वं राश्याभरादत्त । अपि च मातृभ्यः स्वमातृस्थानीयेभ्यो
वृष्ट्यादकेभ्यः सकाशात् नवा नवानि प्रत्यग्राणि वसना सर्वस्य
जगत आच्छादकानि तेजांसि जहाति । उद्गमयति ॥ यंयमोति ।
यम उपरमे । अस्माद्यङ्लुकि नुगतोऽनुनासिकांतस्य । पा०
७. ४. ८५. । इत्यभ्यासस्य नुगागमः । एतच्चानुस्वरेण
लक्षणार्धं । सिचौ । विच क्षरणे । सिंचतः फलेन संयोजयत

इति सिचो व्यावापृथिव्यो । क्षिप् चेति क्षिप् । यतते । यतो
प्रयत्ने । अतमां । अत सातत्यगमने । इणभौकापाशख्यति-
मर्चिभ्यः कन्निति कन् । निस्वादाद्युदात्तत्वं । मिमस्मात् ।
मिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । नवा वसना । उभयत्र शिखंडास
बहुलमिति शिर्षाप्रः । जहाति । आहाक् त्यागे । जीहो-
त्यादिकः ॥

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

त्वे॒षं॒ रूपं॑ कृ॒णु॒त उत्त॑रं॒ यत्सं॑पृ॒चानः॒ स॒द॒ने गोभि॑र॒ङ्गिः ।
क॒विर्बु॒ध्नं॑ परि॒ मर्म॑ज्यते॒ धीः सा दे॒वता॑ता॒ समि॑तिर्ब॒भूव॑ ॥ ८ ॥
त्वे॒षं । रूपं॑ । कृ॒णु॒ते । उत्त॑रं । यत् । सं॒पृ॒चानः॑ ।
स॒द॒ने । गोभिः॑ । अ॒त्त॒भिः ।
क॒विः । बु॒ध्नं॑ । परि॑ । म॒र्म॒ज्य॒ते । धीः । सा । दे॒व॒ता॒ता ।
सं॒ह॒तिः । ब॒भू॒व॑ ॥ ८ ॥

सदनेऽन्तरिक्षे गोभर्गत्रोभिरङ्गिर्मेवस्थाभिः सह संप्रचानो
वैद्युतरूपेण संयुक्तः सन् त्वेषं दोषं सर्वद्रष्टृमशक्यमुत्तर-
मुत्कृष्टतर रूपं वैद्युतं प्रकाशं यद्यदा कृणुते करोति । तदानीं
कविः कृतदर्शी धीः सर्वेषां धारकः सोऽग्निर्बुध्नं सर्वस्योदकस्य
मूलं मूलभृतमन्तरिक्षं परि मर्मज्यते । परितो मार्ष्टि स्वतेज-
साच्छादयति । तस्याग्नेः सा देवताता । देवेन देवनशीले-
नाग्निना तता विस्तारिता दीप्तिरस्माभिः स्तुता सती
समितिर्बभूव । तेजसां संहतिर्भवति ॥ संप्रचानः । पृथ्वी

संपर्कः । गौधादिकः । अस्मात्तटः शानच् । असोरक्षोप इत्यकार-
लोपः । सीदंत्यास्मिन् गंधर्वादय इति सदनमंतरिचं । अधि-
करणे ल्युट् । मर्मृज्यते । मृजुष् शङ्खौ । प्रस्माद्यङि मर्मृज्यते
मर्मृज्यमानास इति चोपसंख्यानं । पा० ७. १. ८१. ९. । इति
निपातनादभ्यासश्चस्य रुगागमः । देवताता । देवेन तता
देवताता । तनोतेः कर्मिण निष्ठा । अनुदानोपदेशेत्यादिना-
नुनासिकलोपः । व्यत्ययेनात्वं । तताया कर्मणोति पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ॥

नवगोचमाह ॥

उरु ते जूयः पर्येति बुध्नं विरोचमानं महिषस्य धाम ।

विश्वेभिरग्ने स्वयंशोभिरिहोऽद्वेभिः पायुभिः

पाञ्चस्मान् ॥ ८ ॥

उरु । ते । जूयः । परि । एति । बुध्नं । विरोचमानं ।

महिषस्य । धाम ।

विश्वेभिः । अग्ने । स्वयंशोभिः । इहः । अद्वेभिः ।

पायुभिः । पाहि । अस्मान् ॥ ८ ॥

महिषस्य महतस्ते तव जूयो राक्षसादीनामभिवुक्कं
विरोचमानं विशेषेण दौष्यमानमुरु विस्तीर्णं धाम तंजा
बुध्नमपां मूलभूतमंतरिचं पर्येति । परितो व्याप्नोति । हे अग्ने ।
इहोऽस्माभिः प्रज्वलितः सन् विश्वेभिः सर्वैः स्वयंशोभिः
स्वकीयैरात्मीयैस्तंजाभिरस्मान्पाहि । रक्ष । कौटुशैः । अद-

ब्धेभिः । राक्षसादिभिरहिंसितैः । पायुभिः । पालनशक्तैः ॥
जयः । जि जि अभिभवे । असुन् । अदब्धेभिः । दंभु दंभे ।
निष्ठायां यस्य विभाषेतोऽप्रतिषेधः । अनिदितामिति नलोपः ।
कृषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्तरत्वं । बहुलं कंदसोति भिस एसभावः ॥

दशमोऽमृतमाह ॥

धन्व॑न्स्रोतः॑ कृणु॑ते गा॒तु॒भूमिं॑ शु॒क्रैर्भूमि॑भिर॒भि न॑क्षति॒ च्चां ।
वि॒श्व्वा स॒नानि॑ ज॒ठरे॑षु ध॒त्तेऽन्त॑र्न॒वासु॑ चरति प्र॒सूषु॑ ॥ १० ॥
धन्व॑न् । स्रोतः॑ । कृणु॑ते । गा॒तुं । भूमिं॑ । शु॒क्रैः । भूमि॑भिर॒भिः ।
अभि॑ । नक्षति॑ । च्चां ।
वि॒श्व्वा । स॒नानि॑ । ज॒ठरे॑षु । ध॒त्ते । अन्तः॑ । न॒वासु॑ ।
च॒रति॑ । प्र॒सूषु॑ ॥ १० ॥

धन्वन् नभसि गातुं गमनशौलभूमिमुदकसंघमयमग्निः
स्रोतः कृणुते । स्नातसा प्रबाहुरूपेण युक्तं करोति । शुक्रै-
र्निर्मलैर्भूमिभिस्तेर्जलसंघैः च्चां भूमिमभिनक्षति । अभि-
व्याप्नोति । स्वतेजाभिरन्तरिक्षे जलसंघमुत्पाद्य तेन सर्वा भूमि-
मभिवर्षतीत्यर्थः । पश्चाद्दिश्व्वा सर्वाणि सनानि । अन्ननामैतत् ।
सर्वाण्यन्नानि जठरेषु धत्ते । अवस्थापयति । तदर्थं नवासु
वृद्ध्यन्तरमुत्पन्नसु प्रसूषु सर्वेषामन्नानां प्रसवित्रीष्वापधीषु
पाकार्यमन्तश्चरति । मध्ये वर्तते । अन्तरवस्थितेन भौमाग्निना
सर्वा ओषधयः पच्यन्ते ॥ धन्वन् । रिवि रवि धवि गत्यर्थाः ।

इदिस्वानम् । कनिन्युहषीत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति
सप्तम्या लुक् । धन्वांतरिचं धन्वंत्यस्मादाप इति यास्कः । नि०
५. ५. । निस्वादाद्यदात्तत्वं । गातुं । गाङ् गतौ । कमिमनि-
जनौत्यादिना तुप्रत्ययः । ऊर्मि । अर्तंरुञ्चेति मिप्रत्ययः ।
नक्षति । नक्ष गतौ ॥

एकादशीमृचमाह ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने स॒मिधा॑ ह॒धानो॑ रे॒वत्पा॑व॒क अव॑से

वि भा॑हि ।

तन्नो॑ मि॒त्रा वरु॑णा॒ माम॑हंताम॒दि॒तिः सि॑धुः पृ॒थि॒वी

उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

ए॒व । नः । अ॒ग्ने । सं॒इ॒धा । ह॒धानः । रे॒वत् । पा॒व॒क ।

अ॒व॒से । वि । भा॑हि ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दि॒तिः । सि॑धुः ।

पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

इ पावक शोधकाग्ने समिधास्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण ।
एवेवमुक्तप्रकारेण हृधानो वर्धमानः सन् रेवत् रयिमते धन-
युक्ताय नोऽस्माकं अवसेऽन्नाय विभाहि । विशेषेण दीप्यस्व ।
अस्माकं तादृशमन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । नोऽस्माकं तदन्नं मित्रादयो
ममहंताः । पूजयंताः । रक्षन्त्यित्यर्थः । उतशब्दः समुच्चये ।
पृथिवी च द्यौश्चत्यर्थः ॥ एवा । निपातस्य चेति संहितायां
दीर्घः । हृधानः । हृधेरन्तर्भावितण्यर्थात्ताच्छौलिकस्थानश्च ।
बहुलं वृन्दसीति शपो लुक् । धानशः सार्धधातुकत्वेन डिच्वा-

अधूपधगुणाभावः । लसार्धधातुकत्वाभावेनानुदात्तत्वाभावे
चित्सर एव शिष्यते । रेवत् । रयिशब्दाभ्युत्प । रयेर्मन्तौ
अङ्गुलिमिति संप्रसारणं । .. कंदसीर इति मन्तुपी वत् ।
रेशब्दाच्चेति मन्तुप उदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वितीयो वर्गः ॥

स प्रब्रथेति नवचं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्धं चैष्टुभं । द्रविणो-
दस्त्वगुणविशिष्टोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं ।
स प्रब्रथा नव द्रविणोदस इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः
पूर्वसूक्तेन सहोक्तः सूक्तविनियोगः । व्यूढस्य दशरात्रस्य षष्ठेऽह-
न्याग्निमारुत इदं सूक्तं जातवेदस्यनिबिद्धानं । व्यूढ् हस्तेदिति
खंडे सूत्रितं । स प्रब्रथेत्याग्निमारुतं । आ० ८. ८. । इति ।
स प्रब्रथा सहसा जायमान इति जातवेदस्यं समानोदर्क-
मित्यादि ब्राह्मणं ॥ महापितृयज्ञे स्विष्टकृत्स्थानीयस्य कव्य-
बाहनस्य स प्रब्रथेत्येषा याज्या । दक्षिणाग्निरिति खंडे सूत्रितं ।
स प्रब्रथा सहसा जायमान इत्यग्निः स्विष्टकृत्कव्यबाहनः ।
आ० २. १८. । इति ॥

तामेतां सूक्ते प्रथमाभ्युत्पमाह ॥

स प्रब्रथा सहसा जायमानः सद्यः काव्यानि बड्धन्त
विश्वी ।
आपंश्च मित्रं धिषणां च साधन्देवा अग्निं धारयन्त-
विणोदां ॥ १ ॥

सः । प्र॒क्ष॒ऽथा । स॒ह॒सा । जा॒य॒मा॒नः । स॒द्यः । का॒व्या॒नि ।

व॒द् । अ॒ध॒त्त । वि॒श्व॒ः ।

आ॒पः । च । मि॒त्रं । धि॒ष॒णा । च । सा॒ध॒न् । दे॒वाः ।

अ॒ग्निं । धा॒र॒य॒न् । द्र॒वि॒णः॒ऽदा॑ ॥ १ ॥

सहसा बलेन जायमानो निर्मथनेनोत्पद्यमानः सोऽग्निः । सद्यस्तदानीमुत्पत्त्यनंतरमेव प्रक्षया प्रतन इव चिरंतन इव विश्वा विश्वानि सर्वाणि काव्यानि कवेः क्रांतदर्शिनः प्रगल्भस्य कर्माणि वद् सत्त्वमधत्त । अधारयत् । पूर्वं विद्यमान इवाग्निः कृत्पत्तिसमकालमेव स्वकीयं हविर्वहनादिकं सर्वं कार्दमकरोदित्यर्थः । इममग्निं वैद्युतरूपेण वर्तमानं मेघेऽवस्थिता आपस्य धिषणा च या माध्यमिका वाक् सा च मित्रं सखिभूतं साधन् । साधयंति । कुर्वन्ति । तमिमं द्रविणोदां द्रविणस्य धनस्य दातारमग्निं देश ऋत्विजो धारयन् । गार्हपत्यादिरूपेण धारयन्ति । यदा देवा एवेन्द्रादय इममग्निं द्रविणोदां हविलक्षणस्य धनस्य दातारं कृत्वा दूत्ये धारयन् । धारयन्ति ॥ प्रतनथा । प्रतनपूर्वविश्वेमात्याल् छंदसीतीवार्थे यात्प्रत्ययः । काव्यानि । कवेः कर्म काव्यं । गुणवचनमास्त्रादिभ्य इति षञ् । जिह्वादाद्युदात्तत्वं । साधन् । सिधु संराक्षी । शो सिध्यतेरपारलौकिक इत्यात्वम् । लेव्यडागमः । इतश्च लोप इतोकारलोपः । छंदस्यभयथेति शप आर्धधातुकत्वाच्चेरानटीति णिलोपः । द्रविणोदां । द्रविणानि ददातीति द्रविणोदाः । इ

गतौ । दृष्टिभ्यामिनन् । छांदसः पूर्वपदस्य सुक् । अन्येभ्योऽपि
दृश्यंत इति ददातेर्विच् । सकारांतं त्वसुनि कृते निष्पद्यते ॥

द्वितीयानृचमाह ॥

स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अजनयन्नूनां ।
विवस्वता चक्षसा द्यामपश्च देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥ २ ॥
सः । पूर्वया । निऽविदा । कथ्यता । आयोः । इमाः । प्रजाः ।
अजनयत् । मनुनां ।
विवस्वता । चक्षसा । द्यां । अपः । च । देवाः । अग्निं ।
धारयन् । द्रविणऽदां ॥ २ ॥

सोऽग्निः पूर्वया प्रथमयाग्निदेवेह इत्यादिकया निविदा
कथ्यता गुणिनिष्ठगुणाभिधानलक्षणां स्तुतिं कुर्वतायोर्मनोः
संबन्धिनोक्थेन च स्तूयमानः सोऽग्निर्मनूनां संबन्धिनीरिमाः
प्रजा अजनयत् । उदपादयत् । मनुना स्तुतः सन् मानवौः
सर्वाः प्रजा अजनयदित्यर्थः । तथा विवस्वता विवासनवता
विशेषेणाच्छादयता चक्षसास्त्रीयेन तेजसा द्यां द्युलोकमपश्चां-
तरिक्षं च व्याप्नोतीति शेषः । अन्यत्समानं ॥ कथ्यता । कु
शब्दे । अचो यदिति भावे दत् । कथ्यं कवनं स्तुतिं करोति ।
तत्करोतीति णिप् । तदंतात् क्तिप् । बहुलमन्यत्रापि संज्ञा-
च्छंदसोरिति णिलुक् । तत्तस्तुक् । धातुस्वरिणांतोदास्तत् ।
आयोः । इण् गतौ । छांदसीण इत्युण्प्रत्ययः ।

तृतीयामृचमाह ॥

तमोऽत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरौराहुतमंजसानं ।

ऊजः पुत्रं भरतं सृप्रदानं देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदां ॥३॥

तं । ईडत । प्रथमं । यज्ञसाधं । विशः । आरौः ।

आहुतं । ऊजसानं ।

ऊजः । पुत्रं । भरतं । सृप्रदानं । देवाः । अग्निं ।

धारयन् । द्रविणःदां ॥ ३ ॥

हे विशः सर्वे मनुष्याः । आरौरग्निं स्वामिनं गच्छन्त्यो
यूयं तमग्निमोडत । स्तुध्वं । कीदृशं । प्रथमं । सर्वेषु देवेषु
सुख्यं । यज्ञसाधं । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः साधकं निष्पादकं ।
आहुतं । हविर्भिस्तरपितं । ऊजसानं । स्तोत्रैः प्रसाध्यमानं ।
ऊजोऽयस्य पुत्रं । भुक्तेनाग्नेन जाठराग्नेर्बर्धनादग्नेरक्षपुत्रत्वं ।
भरतं । हविषां भर्तारं । यद्वा प्राणरूपेण सर्वासां प्रजानां
भर्तारं । श्रूयते च । एष प्राणो भूत्वा प्रजा विभर्ति तस्मादेव
भरत इति । सृप्रदानं । सर्पणशीलदानयुक्तं । अविच्छेदेन
धनानि प्रयच्छन्तमित्यर्थः । देवा इत्यादि गतं । ईडत । ईड
स्तुतौ । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं हृदसौति लुगभावः ।
यज्ञसाधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । साधयतेः क्तिप् ।
धोरनिटीति णिलोपः । आरौः । ऊ गतौ । सूचिपुत्री-
त्यादिना । पा० ३. १. २२. १. । यङ् । यङोऽचि चेति
चशब्देन बहुलग्रहणानुकार्पणादनैमित्तिको लुक् । प्रत्ययसन्नपेन

विर्भावः । उरदत्वह्लादिशेषौ । रुधिकौ च लुकीति रुक् ।
यङ्लुगन्तादौषादिकः किप्रत्ययः । यणादेशे रो रीति रेफ-
लोपः । द्रलोपे पूर्वस्येति दीर्घत्वम् । कृदिकारादङ्गान इति
ङीष् । जसि वा कृदसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । व्यत्ययेनायु-
दात्तत्वम् । ऋजसानं । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । ऋजिह्वधि-
मंदिसहिभ्यः किदिति कर्मस्थसानच् । भरतम् । भृञ् भरणे ।
भृञ्भृदशीत्यादिनातच् । सृप्रदानुम् । सृप् गतौ । स्फायितञ्चै-
न्यादिना रक् । सृप्रो दानुर्दानं यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं ।

चतुर्थीसूचमाह ।

स मातरि॒क्षां पु॒रु॒वार॑पु॒ष्टिर्वि॒द॒ज्ञातुं॑ तन॑याय स्व॒र्वित् ।

वि॒क्षां गो॒पा ज॒निता॑ रोद॑स्त्रो॒र्दे॒वा अ॒ग्निं

धा॒रयन्॑द्रवि॒णोदां॑ ॥ ४ ॥

सः । मा॒त॒रि॒क्षां पु॒रु॒वार॑ऽपु॒ष्टिः । वि॒दत् । गा॒तुं ।

तन॑याय । स्वःऽवि॒त् ।

वि॒क्षां । गो॒पाः । ज॒निता॑ । रोद॑स्त्रोः । दे॒वाः । अ॒ग्निं ।

धा॒रयन् । द्रवि॒णोदां॑ ॥ ४ ॥

सोऽग्निस्तनयायाश्चदीयाय पुत्राय मातुमनुष्ठानमार्गे
विदत् । संभयतु । कोदृशः । मातरिक्षा । मातरि सर्वस्य
ज्ज्ञातो निर्मातयंतरिचे यश्चस्त्वर्तमानः । पुरुवारपुष्टिः । पुरुभि-
र्बहुभिर्वारा व्रणौया पुष्टिरमिहोद्भिर्ग्यस्य स तथोक्तः । स्वर्वित् ।

स्वः स्वर्गस्य यागद्वारेण संभयिता । विशां सर्वाणां प्रजानां
 गोपा गोपायिता रक्षिता । रोदस्योर्द्यावापृथिव्योर्जनिता
 जनयितोत्पादयिता । देवा इत्यादि गतं ॥ मातरिश्वा । श्वन्-
 क्षत्रित्यादौ मातृशब्दोपपदात् श्वस प्राणन इत्यस्मात् कनिष्प-
 त्वयातो निपात्यते । विदत् । विद् स्नामे । अस्मादंतर्भावि-
 तस्यार्थाच्छांदसो लुङ् । लृदिस्त्वात् च रेङादेशः । पादादिस्त्वा-
 क्षिप्वाताभावः । जनिता । जनिता मंत्रे । पा० ६. ४. ५३ ।
 इति ऋचि णिलोपो निपात्यते ॥

पंचमौष्ठमाह ॥

नक्तोषासा वर्षमामेभ्यानि धापयेते शिशुमेकं समीची ।

द्यावाद्यामा रुक्मो अंतर्षि भाति देवा अग्निं

धारयद्भविष्योदां ॥ ५ ॥

नक्तोषसा । वर्षम् । आमिभ्यानि इत्याऽमेभ्यानि । धापयेते

इति । शिशुम् । एकम् । समीची इति संज्ञा ।

द्यावाद्यामा । रुक्मः । अंतः । षि । भाति । देवाः ।

अग्निं । धारयन् । भविष्योऽदां ॥ ५ ॥

नक्तोषासा रात्रिरहस्य वर्षं स्वकीयं स्वरूपमामेभ्यानि
 परस्परं पुनः पुनर्हिसंस्थौ समीची संगते संश्लिष्टे । एषंभूते अह-
 स्त्रियामे एकं शिशुमङ्गः पुत्रमग्निं धापयेते । हवींषि पाययेते ।
 रुक्मो रोचमानः सोऽग्निर्द्यावाद्यामा द्यावापृथिव्योरंतर्मध्ये

विभाति । विद्येष्टेण प्रकाशते । अन्यत्पूर्ववत् ॥ नक्तोषासा ।
 नक्तोति रात्रिनाम । नक्तोषाश्च नक्तोषसा । सुपां सुलुगिति
 विभक्तोराकारः । अन्येषामपीति सांज्ञितिकमुपधादौघत्वं ।
 देवताहं द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्ररत्वं । आमेम्याने ।
 मोङ् हिंसायां । अस्माद्यङ्लुगंताद्व्यत्ययेन ग्रानच् । अदादि-
 वञ्चेति वचनाच्छपो लुक् । एरनेकाच् इति यष् । अभ्यस्ताना-
 मादिरित्याद्युदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्ररत्वं । धापयेते ।
 धेद् पाने । अस्त्राण्यन्तान्निगणचलनेति प्राप्तस्य परस्मैपदस्य
 पादिषु धेट् उपसंख्यानमिति वचनात् न पादम्याद्यम् । पा०
 १. ३. ८८. । इति प्रतिषेधः । अदुपदेशात्तसार्धधातुकानुदात्तत्वे
 णिच् एव स्ररः शिष्यते । पादादित्वान्निघाताभावः । समीधौ ।
 संपूर्वादंचतेऋत्वित्गित्यादिना क्तिन् । अनिदितामिति नलोपः ।
 समः समीति सम्यादेशः । अंचतेष्वोपसंख्यानमिति ङीप् ।
 अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घत्वं । उदात्तनिवृत्तिस्ररेण
 ङीप् उदात्तत्वं । परकारस्य त्वयमभिप्रायः । उद ईदिति
 विधौयमानमौत्वं सम उत्तरस्याप्यंचतेर्व्यत्ययेन भवतीति । वा
 क्कंदसौति पूर्वसवर्णदौघत्वं । व्यावाचामा । दिषो व्यावेति
 व्यावादेशः । देवताहं द्वे चेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्ररत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे तृतीयो वर्गः ॥

षष्ठीश्चमाह ॥

रा॒यो दु॒ध्नः सं॒गम॑नो वसू॑नां य॒ज्ञस्य॑ के॒तुर्मे॒साध॑नो वेः ।

अ॒मृत॑त्वं र॒क्षमा॑णास ए॒नं दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन्द्ब॒विषो॑दां ॥६॥

रायः । बुध्नः । संऽगमनः । वसूनां । यज्ञस्य । केतुः ।

मन्त्रऽसाधनः । वेरिति । वेः ।

अमृतत्वं । रक्षमाणासः । एनं । देवाः । अग्निं । धारयन् ।

द्रविणऽदां ॥ ६ ॥

योऽग्नि रायो धनस्य बुध्नी मूलभूतः । आहुतिद्वारा सर्वेषां धननां कारणत्वात् । वसूनां निवासदेवूनां धनानां संगमनः संगमयिता । स्तोतृणां प्रापयिता । यज्ञस्य दर्शपूर्णमासादेः केतुः केतयिता ज्ञापयिता । वेरात्मानमभिगच्छतः पुरुषस्य जन्मसाधनो मननीयस्याभिलषितस्य साधयिता । अमृतत्वं स्वकीयामरण्यं रक्षमाणासः पालयन्तो देवा एनं धनस्य दातारमग्निं धारयन्ति ॥ रायः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । संगमनः । नन्दादिलक्षणे ल्युः । वेः । वी गत्यादिषु । अस्मा-
दीणादिक इप्रत्ययः । टिलोपस्य ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

न च पुरा च सदनं रयीणां जातस्य च जायमानस्य

च चां ।

सतस्य गोपां भवतस्य भूरिदेवा अग्निं धारयद्द्रविणीदां ॥७॥

नु । च । पुरा । च । सदनं । रयीणां । जातस्य । च ।

जायमानस्य । च । चां ।

सतः । च । गोपां । भवतः । च भूरि । देवाः । अग्निं ।

धारयन् । द्रविणऽदां ॥ ७ ॥

नू चेति निपातसमुदाय अद्येत्यस्यार्थे । नू चिदिति
निपातः पुराणनवयोर्नू च । नि० ४. १७. । इति यास्काः । नू
चाद्यास्मिन्काले पुरा च रयीणां सर्वेषां धनानां सदनमावा-
सस्थानं जातस्योत्पन्नस्य कार्यजातस्य जायमानस्योत्पद्यमा-
नस्य च चानिवासयितारं । सतश्च सर्वत्र विद्यमानस्वभावस्य
नित्यस्य चाकाशादेर्भवतश्च सद्भावं प्राप्नुवतो भूररसंख्यातस्या-
न्यस्य च भूतजातस्य गोपां गोपायितारं रक्षितारं द्रविणोदां
धनप्रदं । एवंगुणविशिष्टमग्निं देवा धारयन् । हविर्वोदृत्वेन
धारयन्ति ॥ नू च । ऋचि तुनुवेति दीर्घः । रयीणां । नामन्य-
तरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । चानि । निवासगत्योः ।
अस्मास्मिच् । हृदयायादेशौ । श्यन्तात्किप् । णेरनिटीति
णिलोपः । वीरपृक्तलोपादलि लोपो बलीयानिति पूर्व लोपो
व्योर्बलीति यलोपः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वं । न पदांत-
द्विवचनवरेयलोपेति प्रतिषेधात् । यद्वा चे जै स्त्रै चये । अस्मा-
त्किप् । आदेच इत्यात्वं । सतः । अस्तं शतर्थदादित्वाच्छपो
लुक् । असौरज्जोप इत्यकारलोपः । शतुरनुम इति विभक्तौ
दात्तत्वं ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

द्रविणोदा द्रविणसस्तुरस्य द्रविणोदाः सनरस्य प्र यंसत् ।

द्रविणादा वीरवतौमिधं नो द्रविणोदा रासवे दोर्वमायुः ॥८॥

द्रविणःऽदाः । द्रविणसः । तुरस्य । द्रविणःऽदाः ।

सनरस्य । प्र । यंसत् ।

द्रविणःऽदाः । वीरऽवतीं । इषं । नः । द्रविणःऽदाः ।

रासते । दीर्घं । आद्युः ॥ ८ ॥

द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य बलस्य वा दाताग्निसुरस्य
त्वरमाणस्य चलतो जंगमस्य द्रविणसो बलस्य धनस्य वैकदेशं
प्रयंसत् । अस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदाः सनरस्य
सननीयस्य संभजनीयस्य स्थावररूपस्य धनस्यैकदेशं प्रयच्छतु ।
अपि च द्रविणोदा वीरवतीं वीरैः पुत्रादिभिर्युक्तामिषमन्नं
नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु । तथा द्रविणोदा दीर्घमायुरस्मभ्यं रासते ।
प्रयच्छतु ॥ तुरस्य । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । सनरस्य ।
वन षण् संभक्तौ । कदरादयश्च । उ० ५. ४. । इत्यरन्प्रत्ययः ।
यंसत् । यम उपरमे । लेव्यडागमः । सिव्वहुलं लेटोति सिप् ।
रासते । रा दाने । पूर्ववज्जोऽटि सिप् । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

नवमोऽनुब्रूमाह ॥

एवा नीं अग्ने समिधा वृधानो रेवत्यावक अवसे

वि भाहि ।

तवीं मित्रो वरुणो मामहंतामर्दतिः सिधुः पृथिवी

उत द्यौः ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । संऽइधा । वृधानः । रेवत् । पावकः ।

अवसे । वि । भाहि ।

तत् । नः । मित्रः । बर्ध'णः । ममहंतां । अदितिः ।

सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

व्याख्यातेयं पूर्वसूक्ते । अक्षराथंस्तु हे शोधकाम्ने । एवम-
स्माभिर्दत्तेन समिदादिद्रव्येण वृधानो बर्धमानः सन् नोऽस्माकं
धनयुक्तायाज्ञाय विशेषेण प्रकाशस्त्र । अस्माकं तदन्नं मित्रादयो
मामहंतां । पूजयंतां । रक्षंत्वित्यर्थः । तथा सिंधुरव्येवता
द्यावापृथिव्यौ च मामहंतां ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्थी वर्गः ॥

अप न इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं कुत्सस्यार्धं गायत्रं । शुचि-
गुणकोऽग्निः शुद्धोऽग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं । अप
नोऽष्टौ शुचये गायत्रमिति । विनियोगो लैंगिकः ॥ अत्रेदमा-
ख्यानं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी सर्वान्यज्ञान्बद्धाधे । तां
हंतुमिन्द्रोऽशक्तः सन् सर्वं मित्रभूतं कुत्समन्नबौदेया त्वया
हंतव्येति । स चावधीत् । तं वागभ्यवदत् अनुचितमिदं त्वया
चरितं यत्त्वं सर्वेषां मित्रभूतः सन् क्रूरमकार्षीरिति । तमृषिं
शोकः प्राप्नोत् । स ऋषिरनेन सूक्तेनाग्निं स्तुत्वा शोकमपा-
गमयत् । तथा च तांडकं । दीर्घजिह्वी नाम राक्षसी यज्ञान-
बलिहंत्यचरत् । तामिन्द्रः कया च मायया हंतुं नाशंसत् ।
अथ ह सुमित्रः कुत्सः कल्याण आस । तमन्नबौदित्यादि ।
तस्मादेतत्सूक्तं शुगपनयनाय विनियोज्यं । अत एव हि
सूत्रकारेण भारद्वाजेन दशमेऽह्नि कर्तव्ये शान्तिकर्मणि यजुर्वेदे
पठितमेतत्सूक्तं विनियुज्यते । नव च सुचाहुतौरप नः शोशुक्-
दधमिति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

अपं नः शोशुचदधमग्ने शुशुग्ध्या रयिं । अपं नः

शोशुचदधं ॥ १ ॥

अपं । नः । शोशुचत् । अधं । अग्ने । शुशुग्धि । आ ।

रयिं । अपं । नः । शोशुचत् । अधं ॥ १ ॥

हे अग्ने नोऽस्माकमधं पापमपशोशुचत् । अस्मत्तो
निर्गत्यास्मदीयं शत्रं शोचयतु । यद्वा । अस्मदीयं पापं शोशुचत् ।
शोकग्रस्तं संहिनश्यतु । अपि चास्माकं रयिं धनमा समंताच्छु-
शुग्धि । प्रकाशय । उक्तार्थमपि वाक्यमादरातिशयस्योत्तनाय
पुनः पठ्यते । अवश्यमस्माकमधं विनश्यत्विति ॥ शोशुचत् ।
शुच शोके । अस्माद्यङ्लुगंताङ्गे व्यङागमः । अदादिवच्चेति
वचनाच्छपो लुक् । अभ्यस्तानामादिरत्याद्युदात्तत्वं । अधं
शोशुवद्रयिं शुशुग्धि चेति चार्थप्रतीतेखादिलोपे विभाषेति
निघातप्रतिषेधः । शुशुग्धि । शुच दीप्तौ । लोटि बहुल
बृन्दस्येति शपः श्रुः । हुक्त्वभ्यो हेर्धिः । चोः कुरिति कुत्वं ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

सुचेत्रिया सुगातुया वसूया च यजामहे । अपं नः

शोशुचदधं ॥ २ ॥

सुचेत्रिया । सुगातुया । वसूया । च । यजामहे ।

अपं । नः । शोशुचत् । अधं ॥ २ ॥

सुचेत्रिया शोभनचेचेच्छया सुगातुया शोभनमार्गेच्छया
वसूया च धनेच्छया निमित्तभूतया च यजामहे । अग्निं
हविर्भिः पूजयामहे । यद्वा । सुचेत्रिया देवयजनलक्षणशोभन-
देशसंबन्धिना हविषाग्निं यजामहे । नोऽस्माकमघमपशो-
शुचत् । विनश्यतु ॥ सुचेत्रिया । शोभनं चैत्रं सुचेत्रं । तद्विष्णु-
येच्छा सुचेत्रिया । सुप आत्मनः क्वच् । न ह्रंदस्यपुत्रस्येतीत्व-
दौर्घयोर्निषेधः । व्यत्ययेनेत्वं । क्वजंतात् अ प्रत्ययादिति भावे
ऽकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । सुपां सुनुगिति तृतीयाया लुक् ।
एवमुत्तरत्रापि । यद्वा शोभनं चैत्रमस्यास्तीति सुचेत्रं । इयाङि-
याजौकाराणामुपसंख्यानमिति तृतीयाया ङियाजादेशः ॥

तृतीयासूचमाह ॥

प्र यङ्मंदिष्ठ एषां प्रास्माकांसश्च सूरयः । अप नः

शोशुचटघं ॥ ३ ॥

प्र । यत् । मंदिष्ठः । एषां । प्र । अस्माकांसः । च ।

सूरयः । अप । नः । शोशुचत् । अघं ॥ ३ ॥

यद्यथेषां स्तोत्राणां मध्येऽयं कुलः प्रभंदिष्ठः प्रकर्षेण स्तोत्र-
तमः । एवमस्माकासोऽस्माकीनाः सूरयः स्तोतारश्च प्रकर्षेण
स्तोत्रतमा भवन्ति । अन्यत्समानं ॥ मंदिष्ठः । मंदतिः स्तुति-
कर्मा । भदि कल्याणे सुखे चेति तु धातुः । अस्मात्तृजंतात्तु-
म्हंदसीतीष्ठन् । तुरिष्ठेमेयःस्त्रिति तलापः । अस्माकासः ।
अस्माकं संबन्धिनोऽस्माकाः । तस्मिन्नि च युष्माकास्माका-
वित्यस्माकादेशः । ह्रंदसोऽणप्रत्ययस्य लोपः । संज्ञापूवकस्य

विधेरनित्यत्वाद्वाभावः । आत्मसेरसुक् । स्वानिवदादेशेऽपि
मकारात्परस्याकारस्योदात्तत्वं । यद्वा षष्ठीबहुवचनेऽस्माकं-
शब्दस्य मध्यादात्तस्य दृष्टत्वात् एवाचार्येणातिदिश्यते ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

प्र यत्ते अग्ने सूरयो जायेमहि प्र ते वयं । अप नः

शोशुचदघं ॥ ४ ॥

प्र । यत् । ते । अग्ने । सूरयः । जायेमहि । प्र । ते । वयं ।

अप । नः । शोशुचत् । अघं ॥ ४ ॥

हे अग्ने यद्यस्मात्ते तव सूरयः स्तोतारः प्रजायन्ते । पुत्र-
पौत्रादिरूपेण बहुविधा भवन्ति । ततो वयं च ते तव स्तोतारः
सन्तः प्रजायेमहि । पुत्रपौत्रादिभिरूपेता भवेम । जायेमहि ।
प्रार्थनायां लिङ् । अग्नि आजनोञ्जेति जादेशः । अदुपदेशात्
सार्वधातुकानुदात्तत्वे अग्नौ निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ॥

प्र यदग्नेः सहस्रतो विश्वतो यन्ति भानवः । अप नः

शोशुचदघं ॥ ५ ॥

प्र । यत् । अग्नेः । सहस्रतः । विश्वतः । यन्ति । भानवः ।

अप । नः । शोशुचत् । अघं ॥ ५ ॥

सहस्रतः सहस्रवतः शत्रुनभिभवतोऽग्नेर्भानवो दौसयो
विश्वतः सहस्रतः सर्वस्मादपि प्रदेशात्प्रयति । प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति ।

सख्यस्नादेवं तस्मात्तेनाग्नितेजसास्मादीयमघं नश्यतु ॥ यंति ।
इषो यण् । पा० ६, ४, ८९. । इति यणादेशः ॥

-अष्टौचमाह ॥

त्वं हि विश्वतोमुख विश्वतः परिभूरसि । अपं नः

शोशुचदघं ॥ ६ ॥

त्वं । हि । विश्वतःऽमुख । विश्वतः । परिभूः । असि ।

अपं । नः । शोशुचत् । अघं ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वं हि त्वं खलु विश्वतोमुखः सर्वतोऽन्वाहः । त्वं
मुखस्थानौघानां ज्वालानां न कुत्रापि प्रतिहतिरस्ति । अतो
हे विश्वतोमुखाम्ने विश्वतः सर्वतः सर्वस्मादप्युपद्रवजातात्परि-
भूरसि । अस्माकं परिग्रहीता भव । रक्षको भवेत्यर्थः ।
अग्न्यत्समानं ॥

सप्तमीचमाह ॥

द्विषो नो विश्वतोमुखाति नावेव पारयं । अपं नः

शोशुचदघं ॥ ७ ॥

द्विषः । नः । विश्वतःऽमुखं । अति । नावाऽवेव । पारयं ।

अपं । नः । शोशुचत् । अघं ॥ ७ ॥

हे विश्वतोमुख सर्वतोमुखाम्ने नावेव नावा नदीमिव द्विषः
शत्रवोऽस्मानतिपारय । अतिक्रमस्य शत्रुरहितं प्रदेशं प्रापय ॥

नावाऽइव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पारय । पार
स्तोर कर्मसमाप्तौ ॥

अष्टमीमुचमाह ॥

स नः सिंधुमिव नावयाति पर्षा स्वस्तये । अप नः

शोशुचदधं ॥ ८ ॥

सः । नः । सिंधुऽइव । नावया । अति । पर्ष । स्वस्तये ।

अप । नः । शोशुचत् । अधं ॥ ८ ॥

पूर्वोक्त एवार्थः पुनरपि दाढ्याय प्रार्थ्यते । हे अग्ने स त्वं
नोऽस्मान्नावया नावा सिंधुमिव नदीमिव स्वस्तये क्षेमार्थ-
मितिपर्ष । शत्रून्तिक्रमय्य पालय । शत्रुरहितं प्रदेशमस्मा-
न्प्रापयेत्यर्थः । त्वत्प्रसादान्नोऽस्माकमध पापं चापशोशुचत् ।
अस्मत्तोऽपक्रम्यास्मच्छत्रः शोकयुक्तो भवतु ॥ नावया । आङ्-
याजयारामुपसंख्यानमिति तृतीयाया अयारादेशः । उपोत्तमं
रिति । पा० ६. १. २१७. । इत्यकारस्योदात्तत्वं । पर्षा । पृ
पालनपूरणयोः । लोटि बहुलं छंदसौति शपः श्लोरभावः ।
सिन्धुलं लेटौति बहुलवचनात्सिप् । गुणः । इयचाऽतस्तिड
इति दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचमो वर्गः ॥

वैश्वानरस्येति त्वचं पंचमं सूक्तं कुत्सस्यार्घं त्वैष्टुभं ।
वैश्वानरगुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा चानुक्रांतं ।
वैश्वानरस्य त्वचं वैश्वानरोयमिति । व्यूढस्य चतुर्थेऽह्न्याग्नि-
मारुत इदं सूक्तं वैश्वानरोयनिबिद्धानं । व्यूढश्चेदिति खंडे
सूत्रितं । वैश्वानरस्य सुमंतौ क ईं व्यक्ताः । आ० ८. ८. । इति ॥

तत्र प्रथमाष्टकमाह ।

वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः ।

इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण ॥१॥

वैश्वानरस्य । सुमती । स्याम । राजा । हि । कं ।

भुवनानां । अभिधीः ।

इतः । जातः । विश्वं । इदं । वि । चष्टे । वैश्वानरः ।

यतते । सूर्येण ॥ १ ॥

वैश्वानरस्य विश्वेषां नराणां लोकांतरनेष्टत्वेन स्वामित्वेन वा संबन्धिनोऽग्नेः सुमती शोभनायामनुग्रहात्मिकायां बुद्धौ स्याम । अनुग्राह्यत्वेन वर्तमाना भवेम । हि कमित्येतद्विशेषार्थः । स हि वैश्वानरोऽभिधीरभिधायणीय आभिमुख्येन सेवितव्यः सन्भुवनानां सर्वेषां भूतजातानां राजा स्वामी भवति । यो वैश्वानरोऽग्निरितोऽस्मादरणिहयाज्जातमात्र एवेदं सर्वं जगद्विचष्टे । विशेषेण पश्यति । प्रातरुद्यता सूर्येण च यतते । संयतते संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहतीति तैत्तिरीयकं । यद्वा पार्थिवस्याग्नेस्तेजांस्युद्गच्छन्ति । सूर्यकिरणाश्चाधोमुखं प्रसरन्ति । तयोः संगमनं दृष्ट्वा वैश्वानरो यतते सूर्येणेत्यृषिब्रूते । तथा च यास्कः । असुतोऽसुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्तोतोऽस्यार्चिषः । तयोर्भासोः संसंगं दृष्ट्वैवमवप्यत् । नि० ७, २३ । इति । एवंभूतस्य महानुभावस्य वैश्वानरस्य सुमती स्यामेति संबंधः ॥ वैश्वानरस्य । विश्वेषां नराणां

संबंधी । नरे सञ्चायामिति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । तस्येदमित्यण् ।
 सुमती । शोभना मतिः सुमतिः । तौदौ चेति गतेः प्रकृति-
 स्वरे प्राप्ते मन्त्रित्वित्यादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ननु तत्र
 कारकादित्यनुवृत्तेर्गतेरुत्तरस्य क्तिनो न प्राप्नोति । एवं । तद्धि
 मतिर्मननं । भावे क्तिन् । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ सा
 सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ्
 व्यक्तायां वाचि । अयं पश्यतिकर्मा च । अदादित्वाच्छपो
 लुक् । स्कोः संयोगाद्योरिति कलोपः । यतते । यती प्रयत्ने ॥

चातुर्मास्यान्वारंभणीया वैश्वानरपाजंन्या । तस्यां वैश्वा-
 नरस्य हविषः पृष्टो दिवोति याज्या । चातुर्मास्यानोति खंडे
 सूत्रितं । पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पर्जन्याय प्रगायत ।

आ० २. १५. । इति

तामितां द्वितीयासृचमाह ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विष्वा

ओषधीर्ग विवेश ।

वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषः पातु

नक्तं ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्यां । पृष्टः । विष्वाः ।

ओषधीः । आ । विवेश ।

वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा ।

सः । रिषः । पातु नक्तं ॥ २ ॥

अयं वैश्वानरोऽग्निर्दिवि द्युलोक आदित्यात्मना पृष्टः
संस्पृष्टः । यद्वा निपिक्तो निहितो वर्तते । तथा पृथिव्यां भूमौ
गार्हपत्यादिरूपेण पृष्टः संस्पृष्टो निहितो वा । तथा विश्वाः
सर्वा ओषधीः पृष्टः संस्पृष्टः सोऽग्निराविवेश । पाकार्यमंतः-
प्रविष्टवान् । अंतःप्रविष्टेन पार्थिवेनाग्निना हि सर्वा ओषधयः
पच्यन्ते । सहसा परेषामसाधारणेन बलेन पृष्टः संस्पृष्टो
वैश्वानरो नोऽस्मान्दिवाङ्गि रिषो हिंसतः शत्रोः पातु ।
रक्षतु । तथा स वैश्वानरो नक्तं रात्रावप्यस्मान् हिंसकात्पातु ॥
पृष्टः । स्पृश संस्पर्शने । क्वांसः सकारलोपः । यद्वा पृषु
सेचने । निष्ठायां यस्य विभापेतीट्प्रतिषेधः । दिवि । ऊडिद-
मिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पृथिव्यां । उदात्तयण इति विभक्तिरु-
दात्ता । रिषः । रिष हिंसायां । क्तिप् चेति क्तिप् । सावेकाच
इति पंचम्या उदात्तत्वं ॥

तृतीयानुचमाह ॥

वैश्वानर तच्च तत्सत्यमस्त्वस्मात्त्रायो मघवान सचन्तां ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिंधुः पृथिवी उत

द्यौः ॥ ३ ॥

वैश्वानर । तच्च । तत् । सत्यं । अस्तु । अस्मान् । रायः

मघवानः । सचन्तां ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ३ ॥

हे वैश्वानर तव तत्त्वदीयं तदस्माभिः क्रियमाणं कर्म
सत्यमस्तु । अवितथफलं भवतु । ततोऽस्मान्मघवानो मघवंतो
धनवंतो रायो धनवदतिप्रियाः पुत्राः सचंतां । सेवंतां । एवं
यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तत् मित्रोऽहरभिमानो देवो
वरुणो रात्र्यभिमानो । अदितिरदीना देवमाता सिंधुः
स्यंदनशैलोदकाभिमानो देवः । उत्तशब्दः समुच्चये । एते सर्वे
मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां । पालयंतमित्यर्थः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षष्ठो वर्गः ॥

जातवेदस इत्येकं पठं सूक्तं मरौचिपुत्रस्य कश्यपस्यार्धं
त्रैष्टुभं । जातवेदो गुणकोऽग्निः शुद्धाग्निर्वा देवता । तथा
चानुक्रांतं । जातवेदस एका जातवेदस्येतदादीन्येकभूयांसि
सूक्तसहस्रमेतत्तु कश्यपार्धमिति ॥ अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहः-
स्त्राग्निमारुते जातवेदस्य निविज्ञानात् पूर्वमेवा शंसनीया ।
सूचितं च । जातवेदसे सुनवाम सोममित्याग्निमारुते जात-
वेदस्थानां । आ० ७. १. इति ॥

तामेतां प्रथमानृचमाह ॥

जातवेदसे सुनवाम सोममरातीयतो नि दहति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिंधुः

दुरितात्यग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे । सुनवाम । सोमं । अरातिऽयतः । नि ।

दहति । वेदः ।

सः । नः । पर्षत् । अति । दुः॒ऽगानि । वि॒श्वा । ना॒वाऽ॒व ।

सिंधुं । दुः॒ऽइता । अति । अ॒ग्निः ॥ १ ॥

जातवेदसे जातानामुत्पत्तिमतां सर्वेषां वेदिष्वे । यद्वा
जातैः सर्वैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय जातधनाय जातप्रज्ञाय
वाग्नये लतारूपं सोमं सुनवाम । अभिपुण्याम । जातवेदो-
गुणकमग्निं यष्टुं सोमाभिषवं करयामेत्यर्थः । सोऽग्निररा-
तीयतोऽरातिं शत्रुमिवास्मानाचरतः शत्रोर्वेदो धनं निदहाति ।
नितरां दहतु भस्मोकरोतु । अपि च सोऽग्निर्नोऽस्मान्विश्वा
विश्वानि सर्वाणि दुर्गाणि दुर्गमनानि भोक्तुमशक्यानि दुःखा-
न्यतिपर्षत् । अतिपारयतु । अतिक्रमय्य दुःखरहितं सुखं
प्रापयतु । तत्र दृष्टान्तः । नापेव सिंधुं । यथा कश्चित्कर्णधारो
ग्राह्यादिभिर्दुष्टसत्त्वैराकुलिताः नदीं नावा तारयति । तद्वत् ।
तथा दुरिता दुरितानि दुःखहेतुभूतानि पापान्यस्मानग्नि-
रतिपारयतु । दुःखनिमित्तात्पापादप्यस्मानुत्तारयत्वित्यर्थः ।
अत्र निरुक्तं । जातवेदाः कस्मात् जातानि वेद जातानि वैनं
विदुर्जाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो
जातविद्यो वा जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जात-
वेदसो जातवेदस्त्वमिति हि ब्राह्मणमित्यादि । नि० ७. १९. ॥
जातवेदसे । जातानि वेत्तोति जातवेदाः । नतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्रत्वं चेति वचनात्कारकपूर्वाद्देशेतरमुन् पूर्वपद-
प्रकृतिस्रत्वं च । अरातीयतः । न विद्यते रातिर्दानं यस्ये-
त्यरातिः शत्रुः । तमिवास्मानाचरति । उपमानादाचारे ।
पा० ३. १. १०. । उपमानभूतात्कर्मणः क्वच । क्वजंताङ्गटः

शब्द । शतरनुम इति ङस ङदात्तत्वं । दहाति । दह भस्मी-
कारणे । लेख्यङागमः । विद्यते लभ्यत इति वेदो धनं । विदु
लामे । औणादिकः कर्मण्यसुन् । पर्वत् । पृ पालनपूरणयोः ।
अस्मादंतर्भावितण्यर्थाङ्गे व्यङागमः । मिव्यङ्गुलं लेटीति सिप् ।
दुर्गाणि । दुःखेन गम्यत एष्विति सुदुरोरधिकरण इति गमेङः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तमो वर्गः ॥

स यो हृषेत्येकोनविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते ।
स यो हृषैकोनां वार्षागिरा ऋज्याश्वांवरीषसहृदेवभयमान-
सुराधस इति । हृषागिरी महाराजस्य पुत्रभूता ऋज्याश्वादयः
पंच राजर्षयः सहैदं सूक्तं ददृशुः । अतस्तेऽस्य सूक्तस्य ऋषयः ।
उक्तं ह्यार्षानुक्रमण्यां । सूक्तं स यो हृषेत्येतत्पंच वार्षागिरा
विदुः । नियुक्ता नामर्षयैः खैरपि चैतत्त्यदित्युच्येति । अनादेश-
परिभाषया त्रिष्टप् । इंद्रो देवता ॥ दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि
मरुत्वतौयं इदं सूक्तं । तथा च सूत्रितं । यं त्वं रथमिंद्र स यो
हृषेन्द्र मरुत्व इति तिस्र इति मरुत्वतौयं । आ० ८, १. इति ॥

तच्च प्रथमाष्टचमाह ॥

स यो हृषा हृषत्येभिः सप्तमीका महो दिवः पृथिव्याश्च

सम्नाद ।

सतीनसत्त्वा हव्यो भरपु मरुत्वान्नो भवत्विंद्रं ऊती ॥ १ ॥

सः । यः । हृषा । हृषत्येभिः । सप्तमीकाः । महः । दिवः ।

पृथिव्याः । च । संस्नाद ।

सतीनऽसत्वा । हव्यः । भरेषु । मरुत्वान् । नः । भवतु ।

इंद्रः । ऊती ॥ १ ॥

य इन्द्रो हषा कामानां वर्धिता हृष्योऽभिर्घृष्णि भवेर्घीर्यैः
समोकाः सम्यक् समवेतः संगतः । महो महतो दिवौ
द्युलोकस्य पृथिव्याः प्रथिताया भूमेश्च सम्नाडीश्वरः । सतीन-
सत्वा । सतीनमित्युदकनाम । उदकस्य सत्वा सादयिता ।
गमयिता । भरेषु संग्रामेषु हव्यः सर्वं स्तोत्रभिराह्वातव्यः ।
एवंभूतो मरुत्वान्मरुद्भिर्गुक्तः स इन्द्रो नोऽस्माकमूतो ऊतये
रक्षणाय भवतु ॥ हृष्योऽभिः । हृष्यन्शब्दाद्भवे कंदमीति यत् ।
अज्ञोपोऽन इत्यकारलोपः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृति-
भावस्तु व्यत्ययेन न भवति । महः । मह पूजायां । क्विप् ।
यद्वा महच्छब्दोच्छब्दलोपः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
सम्नाट् । मो राजि समः काविर्नात राजतौ क्विन्त उत्तरपदे
समो मकारस्य मकारादेशः । मकारस्य च मकारवचनमनु-
स्वारबाधनार्थं । सतीनसत्वा । षट् विशरणगत्यवसादनेषु ।
मेषेषु निषीदतीति सतीनं हृष्युदकं । श्रौणादिक ईनप्रत्यय-
स्तदन्तरांतादेशश्च । यद्वा सती माध्यमिका वाक् । सा इना
ईश्वरा यस्य तत्सतीनं । व्यत्ययेन पुंयद्वावाभावः । तत्सत्वा ।
मदरंतर्भावितख्यार्थाग्र ईरमद्योस्तुट् चेल्योणादिकी वनिप्
तुडागमश्च । मरुह्वादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । मरुत्वान् ।
हव्य इति मतुपो वत्वं । ऊतियुतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं ।
सुपां सुनुगिति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदौर्घः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

यस्यानांसः सूर्यस्येव यामो भरेभरे वृत्रहा शुष्मो अस्ति ।

वृषंतमः सखिभिः स्वेभिरेवैर्मरुत्वान्को भवत्विद्रं ऊती ॥ २ ॥

यस्य । अनांसः । सूर्यस्येव । यामः । भरेभरे ।

वृत्रहा । शुष्मः । अस्ति ।

वृषन्तमः । सखिभिः । स्वभिः । एवैः । मरुत्वान् ।

नः । भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य यामो गतिरनांसः पौरप्रप्ता सूर्यस्येव । यथा सूर्यस्य गतिरन्यैर्न प्राप्तं शक्यते तद्वत् । स्वेभिरात्मैरेवेर्गमनशीलैः सखिभिर्मित्रभूतैर्मरुद्भिः सह वृषंतमोऽतिशयेन कामानां वर्षिता । भरे भरे सर्वेषु संग्रामेषु वृत्रहा शत्रूणां हन्ता शुष्मः सर्वेषामसुराणां शोषकः । एवंभूतो य इन्द्रोऽस्ति विद्यते स मरुत्वानिद्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु । यामः । या प्रापणे । अर्तिस्तुखित्यादिना भावे मन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । शुष्मः । शुष शोषणे । अविंसिषिसिशुषिभ्यः किदिति मन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । अस्ति । यद्वत्तयोगादनिघातः । वृषंतमः । वृषन्शब्दादुत्तरस्य तमपो नाहस्येति नुट् । एवैः । इण् गतौ । इण्शोड्भ्यां वन् ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

दिवो न यस्य रेतसो दुर्धनाः पंथासो यंति शवसापरीताः ।

तरहेषाः सामहिः पौंसिभिर्मरुत्वान्को भवत्विद्रं ऊती ॥ ३ ॥

दिवः । न । यस्य । रेतसः । दुधानाः । पंथासः । यन्ति ।

शवसा । अपरिऽइताः ।

तरत्तृषाः । ससहिः । पौष्टैभिः । मरुत्वान् । नः । भवतु ।

इंद्रः । उ० ॥ ३ ॥

यस्येन्द्रस्य पंथासो रश्मयो रेतसो वृष्ट्युदकानि दुधाना
दुहंतः प्रवर्षन्तो यन्ति । निर्गच्छन्ति । द्युलोकादितस्ततः
प्रसरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । दिवो न । यथा द्योतमानस्य सूर्यस्य
किरणा वृष्टिं कुर्वन्तो नभःस्थलान्निर्गच्छन्ति तद्वत् । कादृशा
रश्मयः । शवसा बलेन सहिताः । अपरौताः । परैरनभिगताः ।
दुःप्रापा इत्यर्थः । सोऽयमिन्द्रस्तरुषा षेषांसि शत्रून्तरन्
जितशत्रुक इत्यर्थः । पौष्टैर्भिवलैः सासहिः शत्रूणामभ-
भविता । एवंभूतो मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥
रेतसः । रेत इत्युदकनाम । रीयते गच्छतीति रेतः । री
गतिरेषणयोः । सूरौभ्यां तुट् चेत्यसुन् तुडागमश्च । शमा
व्यत्ययेन डसादेशः । दुधानाः । दुह प्रपूरणे । कर्तार लट्
शानच् । अदादित्वाच् लुक् । व्यत्ययेन घत्वं । वृषादेरा
कृतिगणत्वादाद्युदात्तत्वं । पंथासः । पतन्तीति पंथानां रश्मयः ।
पतेत्य् चेतोनिप्रत्ययः । थकारान्तादेशश्च । जसि पथिमथ्यृ-
मुच्चामादिति व्यत्ययेनात्वं । आज्ञसेरसुक् । यद्वा पंथान
इत्यत्र वर्णव्यापत्त्या नकारस्य सकारः । पथिमथोः सर्वनाम-
स्थान इत्याद्युदात्तत्वं । सासहिः । षह अभिभवे । उत्सर्ग-
श्चिदसोति वचनादाट्गमहन इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावा-
हिवचनं ॥

चतुर्थीऋचमाह ॥

सो अंगिरोभिरंगिरस्तमो भूदृषा वृषभिः सखिभिः ।

सखा सन् ।

ऋग्मिभिर्ऋग्मौ गातुभिर्व्येष्टौ मरुत्वान्नो भवत्विदं

ऊतौ ॥ ४ ॥

सः । अंगिरःऽभिः । अंगिरःऽतमः । भूत् । वृषा ।

वृषऽभिः । सखिऽभिः । सखा । सन् ।

ऋग्मिऽभिः । ऋग्मौ । गातुऽभिः । व्येष्टः । मरुत्वान् ।

नः । भवतु । इदं । ऊतौ ॥ ४ ॥

स इन्द्रोऽंगिरोभिः । अंगंति गच्छन्तीत्यंगिरसो गन्तारः ।
 तिभ्योऽप्यंगिरस्तमोऽभूत् । अतिशयेन गन्ता भवति । वृषभि-
 र्वृषा वर्षिदभ्योऽप्यतिशयेन वर्षिता । सखिभिः समान-
 प्त्यानेभ्यो मित्रभूतेभ्योऽपि सखातिशयेन हितकारी । एवंभूतः
 सन् ऋग्मभिरर्चनीयेभ्योऽपि ऋग्मार्चनीयो भवति । गातु-
 भिरगातव्येभ्यः स्तोतव्येभ्योऽपि व्येष्टोऽतिशयेन स्तोतव्यः ।
 एवंगुणविशिष्टो मरुत्वानिन्द्रो रक्षणाय भवतु ॥ अंगिरोभिः ।
 अंगि रंगि लंगि गत्यर्थाः । अंगिरा अक्षराः । उ० ४. २३५,
 २३६ । इत्वीणादिकोऽसुन्प्रत्ययो निपात्यते । इदमादिषु सर्वत्र
 पंचम्यर्थे तृतीया । ऋग्मिभिः । ऋच सुतौ । संपदादिलक्षणो
 भावे क्तिप् । मत्वर्थीयो मिनिः । पदत्वात्कुत्वं जशत्वं च । गातु-
 भिः । गा सुतौ । कमिमनिजनीत्यादिना कर्मणि तुप्रत्ययः ॥

पंचमोऽवसाहः ।

स स॒नुभिर्न॑ रु॒द्रेभिर्ऋ॑त्वा नृ॒षाद्यै॑ सा॒सद्वा॑ अ॒मित्रा॑न् ।

स॒नौले॑भिः अ॒वस्था॑नि तूर्व॑म॒रुत्वा॑न्मो भव॒त्वि॒द्रं॑ ज॒ती ॥ ५ ॥

सः । स॒नु॒ऽभिः । न । रु॒द्रेभिः । ऋ॒त्वा । नृ॒ऽषाद्यै॑ ।

स॒स॒द्वा॒न् । अ॒मि॒त्रा॒न् ।

स॒नौले॑भिः । अ॒वस्था॑नि । तूर्व॑न् । म॒रुत्वा॑न् । नः ।

नः । भव॑तु । इ॒न्द्रं॑ । ज॒ती ॥ ५ ॥

स॒नुभिर्न॑ पु॒त्रे रि॒व रु॒द्रेभ्यो॑ रु॒द्रपु॒त्रैर्म॑रु॒द्भिर्यु॑क्त ऋ॒त्वा म॑हान् ।
 एवंभूतः स इ॒न्द्रो नृ॒षाद्यै॑ नृ॒भिः पु॒रुषैः॑ सोढ॒व्ये सं॒ग्रामे॑ऽमि॒त्रान्
 शत्रून् सा॒सद्वा॒नभि॑भूतवान् । अपि च स॒नौले॑भिः स॒मान॒
 निल॑यैर्मरु॒द्भिः सह॑ अ॒वस्था॑नि । अ॒व इत्य॑वनाम । तद्धेतु॒
 भूतान्यु॒दका॑नि तूर्व॑न् मेघा॒व्रचा॑वयन् म॒रुत्वा॑नि॒न्द्रोऽस्मा॑कं
 रक्ष॑णाय भवतु ॥ नृ॒षाद्यै॑ षड् म॒र्षभे॑ । श॒किस॒होऽस्येति॑ कर्मणि
 यत् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां धात्वकारस्य
 दीर्घत्वं । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वे छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 सा॒सद्वा॒न् । षड् अ॒भिभ॑वे । लिट् । कसुः । अ॒भ्यास॑दीर्घत्वं
 ह्रस्वसं । अ॒मि॒त्रा॒न् । मि॒त्राण्येषु॑ न संतीत्यमित्राः । नञो
 जरमरमित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । स॒नौले॑भिः स॒मानं
 नीलं॑ येषां ते म॒नौलाः॑ । स॒मानस्य॑ ह्रस्वसौति सभावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमोऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

स म॒न्य॒मौः स॒मद॑नस्य क॒र्तास्मा॑कैर्भिर्नृ॒भिः सूर्य॑ सनत् ।

अ॒स्मिन्न॒हन्स॒त्पतिः॑ पुरु॒ह॒तो म॒रु॒त्वानो॑ भव॒त्वि॒द्रं ऊ॒ती ॥ ६ ॥

सः । म॒न्य॒मौः । स॒मद॑नस्य । क॒र्ता । अ॒स्मा॑कैर्भिः ।

नृ॒भिः । सूर्य॑ । सनत् ।

अ॒स्मिन् । अ॒हन् । स॒त्पतिः॑ । पुरु॒ह॒तः । म॒रु॒त्वान् ।

नः । भव॒तु । वि॒द्रं । ऊ॒ती ॥ ६ ॥

शत्रुभिरपहृतासु गोषु तैः सह युद्धार्थं विनिर्गता ऋज्या-
श्वाद्योऽनेन सूक्तेनेद्रमस्तुवन् । स इन्द्रो मन्यमौः । मन्याः
कोपस्य निर्माता । यदा । अभिमन्यमानस्य शत्रोर्हिसकाः ।
अपि च । समदनस्य संग्रामस्य कर्ता । सत्पतिः सतां
पालयिता । पुरुहतो बहुभिर्यजमानैराहृतः । एवंगुणविशिष्टः
स अस्मिन्नहन् अस्मिन्दिवसेऽस्माकैर्भिरस्माकैरस्मदीयैर्नृभिः ।
पुरुषैः सूर्ये सूर्यप्रकाशं सनत् । संभक्तं करोतु । शत्रुपुरुषैस्तु
दृष्टिनिरोधकमंधकारं संयोजयतु । स च मरुत्वानिन्द्रोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ मन्यमौः । मन्यं मिनातीति मन्यमौः ।
मौञ् हिंसायां । क्षिप् । समदनस्य । सह माद्यन्त्यस्मिन्निति
समदनः संग्रामः । मदी हर्षे । अधिकरणे ल्युट् । सहस्य
सः संज्ञायां । पा० ६. २. ७८ । इति सभावः । अस्माकैभिः ।
तस्मिन्निणि च युष्माकास्माकावित्यण्यस्मच्छब्दस्यास्माकादेशः ।
संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्द्वयभावः । बहुलं इदंसीति

भिस ऐसभावः । स्वरस्तु प्रास्त्राकासश्च सूरयः । ऋ० १. ८७.
३. । इत्यत्रोक्ताः । सनत् । वन षण् संभक्तौ । लेव्यडागमः ।
अहन् । सुपां सुलुर्गात सप्तम्या लुक् । सत्पतिः । पत्यावै-
श्वयं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

तमृतयो रणयञ्चूसातो तं क्षेमस्य चितयः कण्वत त्वां ।
स विश्वस्य करुणस्येष्ट एको मरुत्वान्ना भवत्विंद्रं जतौ ॥७॥
तं । जतयः । रणयन् । शूरऽसातो । तं । क्षेमस्य ।
चितयः । कण्वत । त्वां ।
सः । विश्वस्य । करुणस्य । ईशे । एकः । मरुत्वान् । नः ।
भवतु । इन्द्रः । उतौ ॥ ७ ॥

तमिंद्रं शूरसातो शूरवीरपरुषैः संभजनीये मंग्राम जतयो
गंतारो मरुतो रणयन् । रमयंति । यद्वा प्रहर भगवो जहि
वोरयस्त्रत्यवन् रूपं शब्दमिंद्रमुदाहर कुर्वति । अपि च चितयो
मनुष्यास्तमिंद्रं क्षेमस्य रक्षणायस्य सवस्य धनस्य त्वां त्रातारं
कण्वत । कुर्वति । देवतांतरादस्य कोऽतिशय इति चेत्
उच्यते । स इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्य करुणस्याभिमतफलानिष्पादन-
रूपस्य कर्मण एकाऽसहाय एवेशे । ईष्ट । अन्यत्पूर्ववत् ॥
जतयः । अवतेर्गत्यर्थात् कृत्यल्लुटो बहुनामिति कर्तरि क्तिन् ।
तितुव्रेतीट्प्रतिषेधः । ज्वरत्वरत्यादिना वकारस्योपधायाश्च
ऊट् । ऊतिगुतोत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । यद्वा कर्तरि

क्षिप् । रणयन् । रमतेहेतुमसिजंतादत्तमाने छांदसो लङ् ।
 चत्विक्कारण्छांदसः । यद्वा । रण शब्दार्थः । अस्मासिजंता-
 म्पूर्ववत्तङ् । दां । द्रङ् पालने । द्रायत इति दाः । क्षिप् चेति
 चशब्दन दृशिप्रहणानुकर्षणान्निरूपपदादपि क्षिप् । करुणस्य ।
 दुक्कञ् करणे । कृष्टदारिभ्य उनन्निति भाव उनन् । व्यत्ययेन
 प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । ईशे । ईश ऐश्वर्ये । लोपस्त आत्मनेपदे-
 ष्विति तलोपः ॥

अष्टमौश्रमाह ॥

तमस्मंत शर्वस उत्सवेषु नरो नरमर्वसे तं धनाय ।

सो अघे चित्तमसि ज्योतिर्विदम्भरुत्वान्नो भवत्विद्रं

जतो ॥ ८ ॥

तं । अस्मंत । शर्वसः । उत्सवेषु । नरः । नरं ।

अर्वसे । तं । धनाय ।

सः । अघे । चित् । तमसि । ज्योतिः । विदत् । मरुत्वान् ।

नः । भवत् । इन्द्रः । जतो ॥ ८ ॥

नरो नेतारः स्तोतारः शर्वसो बलस्य संबंधिषूत्सवेषु
 संग्रामेषु नरं जयस्य नेतारं तमिन्द्रमस्मंत । आप्रुवंति ।
 किमर्थं । अर्वसे । अन्नार्थं रक्षणार्थं वा । तथा धनाय । धनायं
 च तमिन्द्रं प्राप्नुवंति । यस्मात्स इन्द्रस्तमसि दृष्टिप्रतिबंधकेऽघे
 चित् आध्यानरहिते चित्तव्यामोहकरेऽपि संग्रामे ज्योति-
 र्विजयलक्षणं प्रकाशं विदत् । लभयति । तस्मात्तमेव प्राप्नु-
 वंतीत्यर्थः । अन्यत्समानं ॥ अस्मंत । आप्रु व्याप्तौ । लङ्

व्यत्ययेनात्मनेपदं । व्यत्ययेन क्प्रत्ययः । व्यत्ययेन धातोङ्-
स्त्वत् । विदत् । विदत् । लाभे । छंदसि तुङ्लङ्लिट इति
वर्तमाने छंदसो तुङ् । नृदिश्वम्भोरडादेशः । बहुलं
छंदस्यमाद्योमेऽपीत्यडभावः ॥

नधमौच्यमाह ॥

स सव्येन यमति ब्राधंतश्चित्स दक्षिणे संगृभीता कृतानि ।

स कौरिणा चित्सनिता धनानि मरुत्वानो भवत्वंद्रं

उती ॥ ८ ॥

सः । सव्येन । यमति । ब्राधंतः । चित् । सः । दक्षिणे ।

संगृभीता । कृतानि ।

सः । कौरिणा । चित् । सनिता । धनानि । मरुत्वान् ।

नः । भवत् । वंद्रं । कृती ॥ ८ ॥

स इंद्रः सव्येन वामहस्तेनैकहस्तेन ब्राधतश्चित् हिंसती
महतः शत्रून्पि यमति । नियमयति । तथा स इन्द्रो दक्षिणे
दक्षिणपार्श्वस्थेन हस्तेनैकेन यजमानैः कृतानि हवींषि
संगृभीता । संगृह्णाति । अपि च स इंद्रः कौरिणा चित्
कीर्तयित्वा स्तोत्रा च स्तुतः सन्धनानि सनिता प्रदानशीलो
भवति । हविःप्रदातृणामिव स्तोतृणामपि धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ।
शिष्टं स्रष्टं ॥ यमति । यम उपरमे । णिच्यमंतत्वान्निस्वे मितं
कृत्स्व इति कृत्स्वत् । छंदस्युभयथेति शप आर्धधातुकत्वाच्चेर-
निटीति णिलोपः । ब्राधतः । बहु हृदौ । अस्मादतिप्रत्यय

औणादिक आमागमश्च । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । संष्टभीता ।
 अह उपादाने । लिङि बहुलं कंदमोति विकरणस्य लुक् ।
 लिङः सलोप इति सलोपः । अहिज्यादिना संप्रसारणं ।
 छग्रहार्भ इति भत्वं । द्वाचोऽतस्तिङ इति दोषः । सनिता ।
 षणु दाने । ताच्छोलिकस्तृन् । धनानि । न लोकाव्ययेति
 षष्ठोऽप्रतिषेधः ॥

दशमोऽष्टममाह ॥

स ग्रामेभिः सनिता स रथेभिरिन्द्रं विश्वाभिः कृष्टिभिर्ब्र॑ह्म॑ ।

स पौ॒त्येभि॑रभिभूर॑शस्ती॒र्मरु॑त्वान्नो भव॒त्वि॒न्द्रं॑ ऊ॒ती ॥ १० ॥

सः । ग्रामेभिः । सनिता । सः । रथेभिः । विदे । विश्वाभिः ।

कृष्टिभिः । नु । अथ ।

सः । पौत्येभिः । अभिभूः । अशस्तीः । मरुत्वान् । नः ।

भवतु । इन्द्रः । ऊती ॥ १० ॥

स इन्द्रो ग्रामेभिर्मरुत्संघे सह सनिता फलानां प्रदाता
 भवति । स चाद्यास्मिन्नज्ञान न क्षिप्रं विश्वाभिः कृष्टिभिः
 सर्वमनुष्यै रथेभिरिन्द्रमंबविभी रथैः कारणभूतैर्विदे । विज्ञायते ।
 अपि च स इन्द्रः पौत्येभिः स्वकोयवर्लेरशस्तीरशंसनीयान्
 शत्रून् अभिभूः । अभिभवन्वते । मरुत्वान्स इन्द्रो नोऽस्माकं
 रक्षणाय भवतु ॥ ग्रामेभिः । बहुलं कंदमोति भिस ऐसभावः ।
 ग्रामादीनां च । िफ० २, १५, । इत्याद्युदात्तत्वं । विदे ।

विदं ज्ञाने । कर्पणि लट् । बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ।
लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे नवमी वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

स जा॒मिभि॒र्यत्स॒मजा॑ति मी॒ङ्हेऽजा॑मिभिर्वा पुरु॒हृत॒ एवैः ।

अपां॑ तो॒कस्य॑ तन॒यस्य॑ जे॒षे मरु॑त्वा॒न्नो भव॑त्वि॒द्रं ज॒तौ ॥११॥

सः । जा॒मिऽभिः । यत् । सं॒ज॒जाति॑ । मी॒ङ्हे ।

अजा॑मिऽभिः । वा । पू॒रुऽहृतः॑ । ए॒वैः ।

अपां॑ । तो॒कस्य॑ । तन॒यस्य॑ । जे॒षे । मरु॑त्वा॒न् । नः ।

भव॑तु । इ॒द्रं । ज॒तौ ॥ ११ ॥

पुरुहृतो बहुभिर्यजमानैराहृतः स इंद्री मीङ्हे संग्रामे ।
मीङ्हमिति धननाम । तद्धेतुत्वात्संग्रामोऽपि मीङ्हशब्दे-
नोच्यते । जामिभिर्बध्भिरजामिभिर्वा बांधवरहितैर्वैर्युद्धार्यं
मरुद्भिः सह यद्यदा समजाति संगच्छते । तेषामुभयविधानाम-
पामिंद्रं प्राप्नुवतां पुरुषाणां तोकस्य पुत्रस्य तनयस्य तत्पुत्रस्य
च जेषे जयप्राप्तये स इंद्रो भवति । किमु वक्तव्यमस्माकं
स्तोतृतमानां जयो भवतीति । अन्यत्समानं ॥ समजाति ।
अज गतिक्षेपणयोः । लैव्यडागमः । जेषे । जि जये ।
श्रीणादिकः सप्रत्ययः । चतुर्थर्थे सप्तमी । यद्वा । जेष् णेष् प्रेष्
गतौ । क्षिप् चेति क्षिप् । सावेकाच इति विभक्तैरुदात्तत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

स वज्रभृद्दस्युहा भौम उग्रः सहस्रचेताः शतनीथ ऋभवा ।

चम्ब्रीषो न शवसा पांचजन्यो मरुत्वानो भवत्किं

ऊतो ॥ १२ ॥

सः । वज्रभृत् । दस्युहा । भौमः । उग्रः । सहस्रचेताः ।

शतनीथः । ऋभवा ।

चम्ब्रीषः । न । शवसा । पांचजन्यः । मरुत्वान् । नः ।

भवत् । किं । ऊतो ॥ १२ ॥

स इन्द्रो वज्रभृत् अन्यैर्भर्तुमशक्यस्य वज्रस्य भर्ता । दस्युहा
दस्यनामुपक्षपयितृणामसुराणां हन्ता । भौमः सर्पेषां भयहेतुः ।
उग्र उद्गूर्णतजाः । सहस्रचेता बहुविधज्ञानः । सर्वज्ञ इत्यर्थः ।
शतनीथ । बहुस्तुतिर्बहुविधप्रापणो वा । ऋभवा । उरु
भाममानो महान्वा । चम्ब्रीषो न चम्बां चमसे रसात्मना-
वस्थितः सोम इव शवसा बलेन पांचजन्यः । गंधर्वा अप्सरसो
देवा असुरा रक्षांसि पंच जनाः । निषाटपंचमाश्रित्वारो वर्णा
वा । तेषु रक्षकत्वेन भवः । एवंभूतः स मरुत्वानिन्द्रो नोऽस्माकं
रक्षणाय भवतु ॥ दस्युहा । बहुलं कूटमीति हन्तेः क्लिप् ।
भौमः । जिभौ भये । भीमाटयाऽपाटान इत्यपादाने भियः
पुग्वेति मक् । शतनीथः । णीञ् प्रापणे । हनिकुप्तिनौर-
मिकाग्निभ्यः कथञ्चित् कथन्प्रत्ययः । चम्ब्रीषः । इष गतौ ।
चम्बामिष्यति गच्छतीति चम्ब्रीषः । इगुपधलक्षण, कप्रत्ययः ।

वर्णस्यापत्या रेफो दीर्घश्च । यद्वा चमेरौणादिक ईषन्प्रत्ययः ।
पूर्वक्द्रेफः । पांचजन्यः । भवार्थे बहिर्देवपंचजनभ्यश्चेति वक्तव्यं ।
पा० ४. ३. ५८. ३. । इति अष्टमप्रत्ययः । अित्वादाद्युदात्तत्वं ॥

त्रयोदशौष्ठमाह ॥

तस्य वज्रः । क्रंदति स्मत्स्वर्षा दिवो न त्वेषो रवथः

शिमौवान् ।

तं संचते सनयस्तं धनो न मरुत्वान्नी भवत्विंद्र

ऊतो ॥ १३ ॥

तस्य । वज्रः । क्रंदति । स्मत् । स्वःऽमाः । दिवः । न ।

त्वेषः । रवथः । शिमौवान् ।

तं । संचते । सनयः । तं । धनानि । मरुत्वान् । नः ।

भवतु । इंद्रः । ऊतो ॥ १३ ॥

तस्यैन्द्रस्य वज्रः कुलिशः स्मत् भृशं क्रंदति । शत्रूना-
क्रंदयति । राटयतीत्यर्थः । य इंद्रः स्वर्षाः शोभनस्योटकस्य
दाता । दिवो न दिवः संबन्धो सूर्य इव त्वेषो दीप्तः । रवथः
शब्दस्य गर्जनलक्षणस्य कर्ता । शिमौवान् । शिमौति कर्मनाम ।
लोकानुग्राहकेन कर्मणा युक्तः । तमिंद्रं सनयो धनस्य दानानि
संचते । सेवते । तथा तं धनानि च सेवते । स मरुत्वानिंद्रा-
नाऽस्माकं रक्षणाय भवतु ॥ क्रंदति । कदि कदि क्कदि
आह्वाने रोदने च । इंद्रस्युभयथेति शप आर्षधातुकत्वात्सेर-
निटोति णिलोपः । स्वर्षाः । सुपूर्वादर्गेर्विच् । सुद्धतिं गच्छतीति

स्वरुदकं । तस्मिनोतीति स्वर्षाः । षण्ण दाने । जनसनस्वन-
क्रमगमो विद् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । सनातेरन
इति षत्वं । त्वेषः । त्विष दौसौ । पचाद्यच् । रवथः । रु
शब्दे । शीङ्शपिरुगमिर्वाचिजीविप्राणिभ्योऽथ इत्यथप्रत्ययः ।
गुणावादेशौ । सनयः । सनातेर्भाव औणादिक इप्रत्ययः ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

यस्याजं॑स्रं शर्व॑सा मानं॑मुक्थं प॑रिभुजद्रोद॑सौ विश्व॑तः सी॑ ।
स प॑रिष॒त॒क्र॒तु॒भिर्म॑दसानो म॒रु॒त्वान्ना भ॑वत्वि॒द्र॑ ऊ॒तौ ॥ १४ ॥
यस्य॑ । अजं॑स्रं । शर्व॑सा । मानं॑ । उ॒क्थं । प॑रि॒भुज॑त् ।

राद॑सी इति॑ । विश्व॑तः । सी॑ ।

सः प॑रिष॒त् । क्र॒तुऽभिः । म॒द॒सानः । म॒रु॒त्वान् । नः ।

भ॒व॒तु । इ॒द्रः । ऊ॒तौ ॥ १४ ॥

यस्येन्द्रस्योक्थं प्रशस्यं शर्वसा मानं बलेन सर्वस्य परिच्छेदकं
सर्वेषां बलस्योपमानभूतं वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ विश्वतः
सोमजस्रमनवरतं परिभुजत् परितः सर्वतः भुर्नाक्त पालयात् ।
स इन्द्रः क्रतुभिरस्माभिः कृतैर्यागेर्मदसानो मादमानः संपा-
रिषत् । अस्मान्दुरितात्पारयतु ॥ उक्थं । वच परिभाषणे ।
पातृतुदिवचोत्यादिना कर्मणि थक् । वचिस्वपौत्यादिना
संप्रसारणं । परिभुजत् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । स्वेव्य-
ङागमः । व्यत्ययेन शः । पारिषत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ ।
स्वेव्यङागमः । सिव्यङ्लं लेटोति सिप् । तस्यार्धधातुकत्वादित् ।

व्यत्ययेन णिलोपः । मंदसानः । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकांति-
गतिषु । ऋजिहृदिमंदिसहिभ्यः किादित्यसानच्प्रत्ययः ॥

पंचदशोऽष्टमाह ॥

न यस्य' देवा देवता न मर्ता आपश्चन शवसो अंतमापुः ।

स प्ररिक्ता त्वक्षसा क्ष्मा दिवश्च मरुत्वान् भवत्विंद्रं ऊती ॥१५॥

न । यस्य' । देवाः । देवता । न । मर्ताः । आपः । चन ।

शवसः । अंत' । आपुः ।

सः । प्ररिक्ता । त्वक्षसा । क्ष्माः । दिवः । च । मरुत्वान् । नः ।

भवतु । इंद्रः । ऊती ॥ १५ ॥

देवता देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यस्येन्द्रस्य शवसो बलस्यं-
तमवसानं देवा वस्त्राद्या देवगणा नापुः । नानाशरी । तथा
मर्ता मनुष्या आपश्चनोऽपि न प्रापुः । स तादृश इंद्रस्त्वक्षसा
शत्रूणां तनूकर्त्रात्कीयेन बलेन क्ष्माः पृथिव्या दिवश्च स्वर्गस्य च
प्ररिक्ता प्रकर्षेण रेचको भवति । लोकद्वयादप्यस्य बलम-
तिरिच्यतः इत्यर्थः । मरुद्भिर्युक्तः स इंद्रा नाऽस्माकमूतो ऊतये
रक्षणेय भवतु ॥ देवता देव एव देवता । देवात्तलिति स्वार्थे
तल् । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् । मर्ताः । मृड् प्राणत्यागी ।
असिहसीत्यादिना तन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । प्ररिक्ता ।
रिचिर् विरेचने । अन्येभ्यःऽपि दृश्यंत इति कनिप् । अंत्याविकार-
श्छांदसः । त्वक्षसा । तत् त्वक्ष तनूकरणे । असुन् । निष्वा-
दाद्युदात्तत्वं । क्ष्माः । क्ष्मेति पृथिवीनाम । आतो धातोरि-
त्यत्रात इति योगविभागादिष्टसिद्धिरित्यभिधानात् ऊसि

भमंज्ञायामाकारलोपः । यद्वा स्त्रायौ विधुनने । अस्त्रात्किप्
 चेति क्तिप् । वेरपृक्तलोपात्पूर्वं बलि लोपः । अन्यत्समानं ।
 छदान्तनिवृत्तिस्वरेश विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे दशमो वर्गः ॥

षोडशोऽमृचमाह ॥

रोहिच्छा॒वा सु॒मदं॑ शु॒र्ल॒लामी॑र्यु॒क्षा रा॒ये ऋ॒जः॑ श्व॒स्य ।

वृष॑ण्व॒तं विभ्र॑ती ध॒र्षु रथं॑ म॒द्रा चि॒केत॑ नाहु॒षीषु॑

वि॒क्षु ॥ १६ ॥

रोहि॒त् । श्या॒वा । सु॒मत् । अंशुः । ल॒लामीः । यु॒क्षा ।

रा॒ये । ऋ॒जः । अश्व॑स्य ।

वृष॑ण्व॒तं । विभ्र॑ती । धः । सु । रथं । म॒द्रा । चि॒केत॑ ।

नाहु॒षीषु॑ । वि॒क्षु ॥ १६ ॥

रोहित् रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा । उभयोः पार्श्व-
 योरुभयविधवर्णयुक्तैत्यर्थः । सुमदंशुः । सुमत् स्वतः प्रांशुः ।
 उक्तं च यास्केन । सुमत् स्वयमित्यर्थः । नि० ६. २२. । इति ।
 अतिदीर्घावयवा । ललामीः पुंङ्गवतौ । अश्वभूषणयुक्ता वा ।
 युक्षा दिवि युक्तोक्ते कृतनिवासा ऋजः श्वस्यैतत्तमंज्ञस्य राजर्षे
 राये धनार्थं वृषण्वतं वृणा सेक्तोद्रेण युक्तं रथं धर्षु युगसंबन्धिषु
 बह्वनप्रदेशेषु विभ्रती बहन्ती मद्रा सर्वेषामाङ्गाटकयंश्वपंक्तानां
 क्षौषु । नहुषा मनुष्याः । तत्संबन्धिनीषु सेनालक्षणासु प्रजासु
 चिकेत । ज्ञावते । ईदृश्याश्वपंक्त्या युक्त इन्द्रः संप्रामेयानु-

ग्राहकतया प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ललामौः । ललामशब्दाच्छन्दसी-
 वनिपाविति मत्वर्थीय इकारः । अथ तत्वात्सुलोपाभावः ।
 द्युच्चा । क्षि निवासगत्थोः । शीणादिको उपत्ययः । ततष्टाप् ।
 ऋज्राश्च ऋज गतिस्थानार्जनापार्जनेषु । ऋजुद्रेत्यादिना
 रक्प्रत्ययांती निपातितः । ऋज्रा गतिभंतोऽश्वा यस्य ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषण्वंतं । अनो मुङिति
 मतुपो नुटं । चिकेत । कित ज्ञानं । वंदसि लुङ्लङ्लिट् इति
 वर्तमाने कर्मणि लिट् । व्यत्ययेन तिप् ॥

सप्तदशौचमाह ॥

एतत्त्यत् इन्द्र वृष्ण उक्थं वार्षागिरा अभि गृणति राधः ।
 ऋज्राश्चः प्रष्टिभिरंबरोषः सहदेवा भयमानः सुराधाः ॥ १७ ॥
 एतत् । त्यत् । ते । इन्द्र । वृष्ण । उक्थं । वार्षागिराः ।
 अभि । गृणति । राधः ।
 ऋज्राश्चः । प्रष्टिभिः । अंबरोषः । सहदेवः । भयमानः ।
 सुराधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र वृष्णः कामानां वर्षितुस्ते तव त्यक्तदेतदुक्थं स्तोत्रं
 राधः संराधकं त्वत्प्रोतिहेतुं वार्षागिरा वृषागिरा राज्ञः पुत्रा
 ऋज्राश्च।दयोऽभिगृणन्ति । आभिमुख्येन वदन्ति । वार्षागिरा
 इत्यतद्विवृणोति । ऋज्राश्च एतत्संज्ञो राजर्षिः प्रष्टिभिः
 पार्श्वस्थैरन्येऽर्षिभिः सहैद्रमस्तोत् । के ते पार्श्वस्थाः । अंब-
 रोषादयश्चत्वारो राजर्षयः ॥ वार्षागिराः । तस्यापत्वामित्यण्-

प्रत्ययः । गृणन्ति । गृ शब्दे । ष्वादीनां ऋस इति ऋसत्वं ।
 राधः । राध साध संसिद्धौ । राधोति मष्टद्धौ भवत्यनेनेति
 राधः । करणेऽसुन् । ऋजुः । ऋजु गतिमंतोऽश्वा यस्य सं
 तथोक्तः । अंवरार्षः । अवि शब्द । औणादिकाऽरौषन्प्रत्ययः ।
 उ० ४. २८. । सहदेवः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवः ।
 वापसर्जनस्येति विकल्पनात्सभावाभावः । भयमानः । जिभौ
 भये । अस्मादंतर्भाषितण्यर्थाद्व्यत्ययेन शानच् । बहुलं वृद्ध-
 सौति शपः स्मारभावः । अदुपदेशात्तुमावधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वर एव शिष्यते । सुराधाः । राध इति धननाम । शोभनं
 राधो यस्य । सोमनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

दस्युं खूं मूं च पुरुहंत एवैर्हत्वा पृथिव्यां शर्वा

नि बर्हीत् ।

सनत्नेत्रं सखिभिः श्वित्नेभिः मनसूयं सनदपः

सुवज्रः ॥ १८ ॥

दस्युं न् । शिम्बू न् । च । पुरुहंतः । एवैः । हत्वा ।

पृथिव्यां । शर्वा । नि । बर्हीत् ।

सनत् । सैत्रं । सखिभिः । श्वित्नेभिः । सनत् । सूयं ।

सनत् । अपः । सुवज्रः ॥ १८ ॥

पुरुहंतो बहुभिर्यजमानैराहृत इन्द्र एवैर्गमनशौलैर्मर्कट-
 र्यक्तः सन् पृथिव्यां भूमौ वर्तमानान्दस्युनपक्षपयितृन्वज्रन्

शिशूश्च शमयितृन्बधकारिणो राक्षसादींश्च हत्वा प्रहृत्य तदनं-
तरं शर्वा हिंसकेन वक्ष्येण निबर्हीत् । अवधीत् । निबर्हयति
बधकर्मा । एवं शत्रून्विरस्य शित्त्वेभिः श्वेतवर्णैरसंकारेण
दीप्तांगैः सखिभिर्मित्रभूतैर्महद्भिः सह क्षेत्रं शत्रूणां स्वभूतां
भूमिं सनत् । समभाचीत् । तथा हवेण तिरोहितं सूर्यं तस्य
वृत्रस्य हननेन सनत् । अभजत । प्राप्तवानित्यर्थः । तथा
सुवज्रः शोभनवज्रयुक्त इन्द्रो हवेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि
सनत् । समभजत ॥ दस्यून् । दंसु उपक्षये । यजिमनिशुंधि-
दसिजनिभ्यो युः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वं । शिष्यून् । शमु
उपशमे । शमयति सर्वं तिरस्करोतीति राक्षसादिः शिष्युः ।
औणादिको युन्प्रत्ययः । वर्णव्यप्यत्याकारस्वेत्वं । शर्वा । शृ
हिंसायां । अन्येभ्योऽपि दृश्यं इति वनिष् । सुपां सुलुगिति
ष्टतीयाया उादेशः । सनत् । वन वण संभक्तौ । लडि बहुलं
छंदस्वमाज्योगेऽपीत्युभभावः । शित्त्वेभिः । श्विता वर्णे ।
औणादिको नक्प्रत्ययः । श्वित्रं श्वेतवर्णमर्हतीति शित्त्वाः ।
छंदसि चेति यः । सुवज्रः । आद्युदात्तं इत्युच्छंदसीत्युत्तरप-
दाद्युदात्तत्वं ॥

एकोनविंशौ नृचमाह ॥

विश्वाहेंद्रो अधिवक्ता नो अस्त्वपरिहृता सनुयाम वाजं ।

सन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी

उत द्यौः ॥ १८ ॥

विश्वाहा । इन्द्रः । अधिऽवक्ता । नः । अस्तु । अपरिऽहृताः ।

सनुयाम । वाजं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः ।

सिंधुः । पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १८ ॥

विश्वाहा सर्वकालोऽनोऽस्माकमिन्द्रोऽधिवक्तास्तु । अधिवचनं पक्षपातेन वचनं । यथोक्तं ब्राह्मण्यायाधिव्रूयादिति । सर्वदा-
स्माकमिन्द्रः पक्षपातवचनयुक्तो भवतु । वयं अपरिहृता
अकुटिलगतयः संतो वाजं हविलक्ष्णमममं सनुयाम । संभजा-
महे । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं तस्मिन्नादयो मामहंतां ।
पूजितं कुर्वेत् ॥ विश्वाहा । विश्वान्यहानि विश्वाहानि ।
अत्यंतसंयोगे द्वितीया । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेष्ठोपः ।
उपधादौर्ध्वं नलोपः । मरुहधादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं ।
अपरिहृताः । हृ कौटिष्ये । निष्ठायामपरिहृताश्च । पा०
७. २. ३२. । इति निपातनात् ऋभावाभावः । अव्ययपूर्वपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । सनुयाम । षण् दाने । लिङि तनादित्वादु-
प्रत्ययः । वन षण् संभक्तावित्वास्माद्वा व्यत्ययेनोप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकादशो वर्गः ॥

प्र मंदिन इत्येकादशर्वमष्टमं सूक्तमांगिरसस्य कुक्षस्वार्थं ।
अष्टम्याद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभः शिष्टाः सप्त जगत्यः । इन्द्रो देवता ।
तथा चानुक्रांतं । प्र मंदिन एकादश कुक्षस्वतुस्त्रिष्टुभंतमास्या
गर्भस्त्राविष्युपनिषत् ॥ दशरात्रस्य नवमेऽहनि मरुत्वतीय

एतत् सूक्तं । विश्वजित इति खंडे सूत्रितं । प्र मंदिन इमा उ
त्वेति मरुत्वतीयं । आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमा मृचमाह ॥

प्र मंदिने पितुमर्चता वचो यः कृष्णगर्भा निरहन्

जिखना ।

अवस्थवो वृषणं वज्रदक्षिणं मरुत्वंतं सख्यायं हवामहे ॥१॥

प्र । मंदिने । पितुमत् । अर्चत । वचः । यः । कृष्णगर्भाः ।

निःअहन् । ऋजिखना ।

अवस्थवः । वृषणं । वज्रदक्षिणं । मरुत्वंतं । सख्यायः ।

हवामहे ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः । मंदिने स्तुतिमते स्तोतव्यायेद्राय पितुमहचो
हविलक्षणेनाग्नेनोपेतं स्तुतिलक्षणं वचनं प्रार्चत । प्रकर्षेणो-
च्चारयत । य इन्द्र ऋजिखनैतत्संज्ञकेन राज्ञा सख्या सहितः
सन् कृष्णगर्भाः । कृष्णो नाम कश्चिदसुरः । तेन निषिक्त-
गर्भास्तदौया भार्या निरहन् । अवधीत् । कृष्णमसुरं हत्वा
पुत्राणामप्यनुत्पत्त्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अप्यवधौदित्यर्थः ।
अवस्थवो रक्षणेच्छवो वयं वृषणं कामानां वधितारं वज्रदक्षिणं
वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेनोपेतं तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्याय सख्युः
कर्मणे हवामहे । आह्वयामहे ॥ मंदिने । मदि स्तुति
मोदमदस्त्रप्रकांतगतिषु । श्रीणादिक इतिप्रत्ययः । तदुक्तं
यास्केन । मंदौ मंदयतेः स्तुतिकर्मण इति । पितुमत् ।
ऋखनुद्भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वं । कृष्णगर्भाः । कृष्णेन

निषिक्ता गर्भा यासु तास्तथोक्ताः । परादिच्छंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवस्त्ववः । अवैरोणादिको भावेऽसुन् ।
अव इच्छत्यवप्सति । सुप आत्मनः क्यच् । क्यच्छंदसीत्यु-
प्रत्ययः । वृषणं । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधा-
दीर्घाभावः । सख्याय । सख्यः कर्म सख्यं । सख्युयं इति
यप्रत्ययः । हवामहे । हेजो लटि बहुलं छंदसीति संप्रसारणं ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

यो व्यंसं जाह्नवाणेन मन्युना यः शंबरं यो

अहग्निप्रमत्रतं ।

इंद्रो यः शुष्णमशुषं न्याहणमरुत्वंतं सख्याय

हवामहे ॥ २ ॥

यः । वि० व्यंसं । जाह्नवाणेन । मन्युना । यः । शंबरं । ।

यः । अहन् । पिप्रु । अत्रतं ।

इंद्रः । यः । शुष्णं । अशुषं । नि । अहणक् । मरुत्वंतं ।

सख्याय । हवामहे ॥ २ ॥

य इंद्रो जाह्नवाणेन प्रवृद्धेन मन्युना क्रोधेन व्यंसं विगतभुजं
वृत्रमहन् । अवधीत् । अपि च य इंद्रः शंबरमेतत्संज्ञमसुरं
चावधीत् । तथाव्रतं व्रतस्य यागादेः कर्मणो विरोधिनं
पिप्रमेतत्संज्ञमसुरं च य इंद्रोऽवधीत् । किंच य इंद्रोऽशुषं
शोषणरहितं शुष्णं सर्वस्य जगतः शोषकमेतत्संज्ञमसुरं
न्यहणक् । न्यवर्जयत् । समूलं हतवानित्यर्थः । तं मरुत्वं-

तमिंद्रं सख्यायाङ्ग्यामहे । व्यंसं । विगतोऽंसो यस्मात् ।
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यण उदात्तस्वरितयोर्यण इति
परस्वानुदात्तस्य स्वरितत्वं । जाङ्गषाणेन । ङष तुष्टौ । अत्र
हृदार्थः । छंदसि लिट् । लिटः कानञ्जेति तस्य कानजादेशः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अशुषं । शुष शोषणे । इगुपधलक्षणः
कः । शुषाः शोषका न संत्यस्येत्शुषः । परादिभ्यंदसि बहुल-
मित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अवृणक् । वृजौ वर्जने । रौघादिकः ॥

तृतीयाश्वचमाह ॥

यस्य द्यावापृथिवी पौंस्यं महद्यस्य व्रते वरुणो

यस्य सूर्यः ।

यस्येंद्रस्य सिंधवः सञ्चति व्रतं मरुत्वंतं सख्याय

हवामहे ॥ ३ ॥

यस्य । द्यावापृथिवी इति । पौंस्यं । महत् । यस्य ।

व्रते । वरुणः । यस्य । सूर्यः ।

यस्य । इंद्रस्य । सिंधवः । सञ्चति । व्रतं । मरुत्वंतं ।

सख्याय । हवामहे ॥ ३ ॥

यस्येंद्रस्य महद्भिपुलं पौंस्यं बलं द्यावापृथिवी द्यावा-
पृथिव्यावनुवर्तते । यस्य चेंद्रस्य व्रते नियमनरूपे कर्मणि वरुणो
वर्तते । वरुणोऽपींद्रस्य नियमनं नातिक्रामतीत्यर्थः । अपि
च । सूर्योऽपि यस्येंद्रस्य व्रते वर्तते । तथा यस्येंद्रस्य व्रतं कर्म
सिंधवो नद्यः सञ्चति । वचनव्यत्ययः । गच्छन्ति । सञ्चति-

म॑च्छति॒कर्मा । इ॒न्द्रे॒षानु॒शिष्टाः प्र॒ब॒हंतौ॒त्यर्थः । तं म॒रु॒त्वं-
तमि॒न्द्रं स॒ख्याया॒ह्वयाम॑हे ॥ द्यावा॑पृथि॒वी । द्यौश्च॑ पृथि॒वी च
द्यावा॑पृथि॒व्यौ । दि॒वो द्या॒वेति॑ द्या॒वादेशः । स चा॒द्यु॒दा॒त्तो
नि॒पा॒तितः । पृथि॒वीशब्दो॒ ङौष्प्र॒त्यया॑न्तोऽन्तो॒दा॒त्तः । दे॒वता-
ह्वे चे॒त्यु॒भय॑पदप्रकृतिस्वरत्वं । वा इ॒न्द॒सीति॑ पूर्॒वस॒वर्ण॑दीर्घः ॥

चतुर्थीम्वचमाह ॥

यो अ॒श्वानां॑ यो ग॒वां गो॒प॒तिर्व॑शी य आ॒रितः॑

कर्म॑णि॒कर्म॑णि स्थि॒रः ।

वी॒ङ्गा॒श्चि॒दिन्द्रो॒ यो अ॒मु॒न्वतो॒ व॒धो म॒रु॒त्वंतं॑ स॒ख्याय॑

ह्व॒याम॑हे ॥ ४ ॥

यः । अ॒श्वानां॑ । यः । ग॒वां । गो॒प॒तिः । व॒शी । यः ।

आ॒रितः॑ । कर्म॑णि॒कर्म॑णि । स्थि॒रः ।

वी॒ङ्गोः । चि॒त् । इ॒न्द्रः । यः । अ॒मु॒न्वतः॑ । व॒धः । म॒रु॒त्वंतं॑ ।

स॒ख्याय॑ । ह्व॒याम॑हे ॥ ४ ॥

य इन्द्रोऽश्वानां पतिरधिपतिः । तथा य इन्द्रो गोपतिः ।
न केवलमेकस्या गोः किंतु सर्वासामित्याह गवामिति ।
सर्वासां गवामधिपतिर्भवति । वशी । अपराधीनः । स्वतंत्र
इत्यर्थः । अपि च य इन्द्रः कर्मणि कर्मणि सर्वेषु कर्मसु स्थिरो
नेत्युच्येनावतिष्ठमान आरितः स्तुतिभिः प्रत्यतः प्राप्ता भवति ।
आरितः प्रत्यृतः स्तोमानिति निरुक्तं । नि० ५. १५. ।
यश्चेन्द्रोऽमुन्वतः सुन्वतां यागानुष्ठातॄणां विरोधिनी विङ्गाश्चित्

हृदस्यापि शत्रोर्बन्धो हन्ता तं मरुत्वतमिंद्रं सख्यायाद्भुयामहे ॥
 गवां । न गोश्चन्माववर्णेति विभक्तेरुदात्तत्वस्य प्रतिषेधः ।
 गोपतिः । पत्यावैश्वर्यं दातुं पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । आरितः ।
 ऋ गतौ । अस्मासंरतान्निष्ठा । आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-
 त्यगागमाभावः । यद्वा । सूचिसूत्रिमूत्राव्यत्यंशूर्णोतीनामिति
 विहितस्य यङो यङोऽचि चेत्यत्र चशब्देन बहुलग्रहणानु-
 कर्षणादनेमित्तिके लुकि प्रत्ययलक्षणेन सन्यङोरिति ऋ
 इत्येतस्य द्विवचन उरदत्वहलादिशेषयोः सतो रुयिकौ च
 लुकीति रुक् । ततो निष्ठायां ङादस इडागमः । ऋकारस्य
 यणादेशः । रो रौत्वभ्यासरेफलोपः । ङलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण
 इति दीर्घत्वं । बधः । कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्
 हनस्य बध इति कर्तर्यप् बधादेशश्च । स चादंतः । अतो लोप
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

पंचमीमृचमाह ।

यो विश्वस्य जगतः प्राणतस्यतिर्यो ब्रह्मणे प्रथमो

गा अविदत् ।

इंद्रो यो दस्वरधरां अवातिरन्यत्वं तं सख्यायं

हवामहे ॥ ५ ॥

यः । विश्वस्य । जगतः । प्राणतः । पतिः । यः । ब्रह्मणे ।

प्रथमः । गाः । अविदत् ।

इंद्रः । यः । दस्य॑न् । अध॑रान् । अव॑ऽपतिरत् । मरु॑त्वं ।

सख्याय॑ । हवामहे ॥ ५ ॥

य इन्द्रो विश्वस्य जगतो गच्छतः प्राणतः प्रश्वसतः प्राणि-
जातस्य पतिः स्वामी यस्य ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिभ्योऽंगिरोभ्यः
प्रथमोऽन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन् पणिभिरपहृता गा
अविंदत् । अलभत । अन्येभ्यो देवभ्यः पूर्वमेव तैरसुरैर्युद्धा
गाः स्वयमलभतेत्यर्थः । अपि च । इन्द्रो दस्युपक्षयितूनसु-
रानधरान्निष्कृष्टाङ्गत्वावातिरत् । अवधीत् । अपतिरतिर्वध-
कर्मा । तं मरुत्वंतमिंद्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ जगतः । गम्
सृष्ट्वा गतो । वर्तमाने पृषदृहन्महज्जगच्छटवश्चेत्यतिप्रत्ययांतो
निपातितो जगच्छब्द आद्यदात्तः । प्राणतः । स्वस प्राणने ।
अन च । अस्माकटः शट । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतुरनुम
इति विभक्तेरुदात्तत्वं । षष्ठ्याः पतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य
सत्वं ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यः शूरे॑भिर्ह॑व्यो यस्य॑ भीरु॑भिर्यो धाव॑न्निर्ह॑यते यस्य॑
जिग्य॑भिः ।

इंद्रं॑ यं विश्वा॑ भुव॑नाभि॒ सं॒दधु॑र्मरु॑त्वंतं सख्याय॑
हवामहे ॥ ६ ॥

यः । शूरे॑भिः । हव्यः॑ । यः । च । भीरु॑भिः । यः ।

धाव॑न्भिः । ह्यते॑ । यः । च । जिग्यु॑भिः ।

इंद्रं । यं । विष्वा । भुवना । अग्नि । संदधुः । मरुत्वंतं ।

सख्याय । हवामहे ॥ ६ ॥

य इन्द्रः शूरेभिः शौर्यापेतैः पुरुषैर्हव्यो योद्धमाद्घातव्यः ।
यश्च भौरुभिर्भयशौलैः कातरैः पुरुषैः सहायार्थमाद्घातव्यः ।
अपि च । य इन्द्रा धावद्भिः पराजयेन पलायमानैर्ह्वयते
रेचार्थमाह्वयते । यश्च जिग्युभिः प्राप्तजयैराह्वयते । यं चेंद्रं
विष्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि स्त्रेषु स्त्रेषु कार्येष्वभिसंदधुः ।
आभिसुख्येन स्थापयन्ति । तं मरुत्वंतमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥
शूरेभिः । बहुलं छंदसोति भिस ऐसभावः । हव्यः । ह्वयतेरचो
एदिति ह इत्यनुवृत्तौ बहुलं छंदसोति संप्रसारणं । गुणे
धातास्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । भौरुभिः । भियः क्रुकुकनी ।
उ० २. ३२. । इति क्रुप्रत्ययः । धावद्भिः । सृ गतौ । सतेर्वे-
गितायां अपि पाप्मत्वादिना धावादेशः । शपः पिप्वादनु-
दात्तत्वं । शतुश्च लसार्बधातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते ।
जिग्युभिः । जि लये । लिट्ः क्वासुः । द्वित्रिचने सन्निटोर्जेरित्य-
भ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । भिष्ययस्त्रयादित्वेन भत्वाहसोः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं । छंदसाऽत्यलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वादशी वर्गः ॥

सप्तमौचमाह ॥

रुद्राणामेति प्रदिशा विचक्षणो रुद्रेभिर्योषां तनुते

पृथु जयः ।

इन्द्रं मनोषा अभ्यर्चति श्रुतं मरुत्वतं सख्याय हवामहे ॥ ७ ॥

रुद्राणां । एति । प्रदिशा । विवचक्षणः । रुद्रेभिः ।

योषां । तनुते । पृथु । अयः ।

इन्द्रं । मनोषा । अभि । अर्चति । श्रुतं । मरुत्वतं ।

सख्याय । हवामहे ॥ ७ ॥

विवचक्षणः सूर्यात्मना प्रकाशमान इन्द्रो रुद्राणां रुद्रपुत्राणां
मध्यात्मं प्राणरूपेण वर्तमानानां मरुतां । यदा रोदयितॄणां
प्राणानां । प्राणा हि शरीराद्विर्गताः संतो बधुजनादादयन्ति ।
प्रदिशा प्रदेशनेन मनुष्येभ्यः प्रदानेन सहेति । अंतरिक्षे
गच्छति । तथा चास्त्रायते । योऽसौ तपन्नदेति स सर्वेषां
भूतानां प्राणानादायोदेतीति । अपि च रुद्रेभिरधिभूतं वर्तमानै
रुद्रपुत्रैर्मरुद्भिर्योषा माध्यमिका वाक् पृथु विस्तीर्णं अयो वेगं
तनुते । विस्तारयति । प्रसंगादत्र मरुतां स्तुतिः । मरुद्भिः
सह वर्तमानं श्रुतं प्रख्यातं सूर्यात्मानमिन्द्रं मनोषा स्तुति-
लक्षणा वाक् अभ्यर्चति । आभिमुख्येन स्तौति । तं मरुत्व-
तमिन्द्रं सख्यायाह्वयामहे ॥ प्रदिशा । दिश अतिसर्जने ।
संपदादिलक्षणा भावे क्लिप् । अयः । जि जि अभिभवे ।
ज्रीयतेऽभिभूयतेऽनेनेति जूयो वेगः । करणेऽसुन् । मनोषा ।
ईषा अक्षादित्वात्प्रकृतिभावः ।

अष्टमोऽनुवचमाह ॥

यदा मरुत्वः परमे सधस्ये यद्वावमे वृजने मादयांसि ।

अत आ याँद्वाध्वरं नो अच्छा त्वाया हविषंक्तमा

सत्यराधः ॥ ८ ॥

यत् । वा । मरुत्वः । परमे । सधऽस्थे । यत् । वा ।

अवमे । वृजने । मादयासे ।

अतः । आ । याहि । अध्वरं । नः । अच्छ । त्वाऽया ।

हविः । चक्तम । सत्यराधः ॥ ८ ॥

हे मरुत्वः । मरुद्भिर्युक्तेन्द्र परम उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने
गृहे यद्वा यदि वा मादयासे तप्तो वर्तसे । यद्वा यदि वावमे-
ऽर्वाचीने वृजने । वृज्यते रित्तौक्रियनेऽस्मिन्वनमिति वृजनं
गृहं । तस्मिन्मादयासे । अतोऽस्मादुभयविधातस्थानाञ्चोऽस्माक-
मध्वरं यन्नमच्छमभिसुख्येनायाहि । आगच्छ । हे सत्यराधः
सत्यधन त्वाया त्वत्कामनया वयं हविषंक्तम । कृतवन्तः ॥
मरुत्वः । मतुवसो ररिति संवुद्धैः नकारस्य रुत्वं । सधस्थे ।
सुपि स्थः इति कप्रत्ययः । सध मादस्ययोश्चंदसोति सहस्य
सधादेशः । मादयासे । मद दक्षिणयोगे । सुरादिरात्मनेपदी ।
लैत्यङागमः । त्वाया । त्वामात्मन इच्छति । सुप आत्मनः
क्वच् । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन
दकारस्यात्वं । अ प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति
द्वितीयाया लुक् ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

त्वायेन्द्र सोमं सुषुमा सुदक्ष त्वाया हविषंक्तमा ब्रह्मवाहः ।

अधा॑ नियु॒त्वः स॒ग॒णो मरु॑द्भि॒रस्मि॒न्य॒ज्ञे ब॒र्हिषि॑

माद॑यस्व ॥ ८ ॥

त्वा॒ऽया । इ॒न्द्र । सो॒म । सु॒सु॒म । सु॒द॒क्ष । त्वा॒ऽया ।

ह॒विः । च॒क्र॒म । ब्र॒ह्म॒वा॒हः ।

अधा॑ । नियु॒त्वः । स॒ग॒णः । मरु॑त्॒ऽभिः । अस्मि॒न् ।

य॒ज्ञे । ब॒र्हिषि॑ । माद॑यस्व ॥ ८ ॥

हे सुदक्ष शोभनबलेन्द्र त्वाया त्वत्कामनया सोमं सुषुम ।
अभिषुतवन्तो वयं । हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्ररूपेण स्तोत्रेणो-
ज्जमानं प्राप्यमाणेन्द्र त्वाया त्वत्कामनयाहवनीये पुरोडाश-
लक्षणं हविष्यक्रमः । कृतवन्तः । हे नियुत्वः । नियुतोऽश्वाः ।
तद्वन्निन्द्र । अधानन्तरं मरुद्भिः सप्तगणरूपैरेतत्संज्ञैर्देवैः सगणो-
गणसहितः सन्नस्मिन्वर्तमाने यज्ञे बर्हिष्यास्तीर्णं दर्भं उपविश्य
मादयस्व । तप्तो भव ॥ सुषुमा । पुञ् अभिषवे । लिटि
क्तादिनियमप्राप्तस्येदोऽनित्यमागमशासनमिति वचनादभावः ॥

दशमोऽनुब्रह्मवाहः ॥

माद॑यस्व ह॒रि॒भिर्ये॑ तं इ॒न्द्र वि॒श्व॒सि॒ प्रे॒ वि॒

सृ॒ज॒स्व धे॒ने॑ ।

आ॒ त्वा॒ सु॒शि॒प्र॒ ह॒र॒यो ब॒ह्व॒तू॒श॒न॒ह॒व्यानि॒ प्र॒ति॑

तो॒ लु॒प॒स्व ॥ १० ॥

मादयस्व । हरि॑भिः । ये । ते । इ॒न्द्र । वि । अ॒स्र ।

शि॒प्रे इति॑ । वि । सृ॒जस्व । धेने॑ इति॑ ।

पा । त्वा । सु॒शि॒प्र । हर॑यः । व॒हंतु । उ॒ग्रन् । ह॒व्यानि॑ ।

प्रति॑ । नः । ज॒षस्व ॥ १० ॥

हे इन्द्र हरिभिरश्वैः सह मादयस्व । त्वमो भव । ये ते तव
स्वभूताः । तदर्थं शिप्रे हनू संहते विष्यस्व । सोमपानार्थं
विवृते कुरु । तथा धेने पानसाधनभूते जिह्वोपजिह्विके
विसृजस्व । सोमपानार्थं विश्लिष्टे कुरु । हे सुशिप्र । शिप्रे हनू
नासिके वा । शोभनशिप्रेन्द्र त्वा त्वां हरयोऽश्वा आवहंतु ।
अस्मदीयं यज्ञं प्रापयंतु । त्वं चोग्रन् अस्मान्कामयमानो
नोऽस्माकं हव्यानि हवींषि प्रतिजुषस्व । प्रत्येकं सेवस्व । मोदा-
सिद्धाः ॥ विष्यस्व । प्रो अंतकर्मणि । व्यत्ययेनात्मनेपदं । दिवा-
दित्वात् श्यन् । श्रोतः श्यनीत्योकारलोपः । उपसर्गात् सुनो-
तीति षत्वम् ॥

एकादशीमृचमाह ॥

म॒रुत्स्ती॑व॒स्य ह॒जन॑स्य गो॒पा व॒यमि॑न्द्रेण स॒नुया॑म वा॒जं ।

त॒न्नी मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑तामदि॒तिः मि॑धुः पृथि॒वी

उ॒त खीः ॥ ११ ॥

म॒रुत्स्ती॑व॒स्य । ह॒जन॑स्य । गो॒पाः । व॒यं । इ॒न्द्रेण॑ ।

स॒नुया॑म । वा॒जं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः ।

सिंधुः । पृथिवी । उत । द्योः ॥ ११ ॥

मरुत्स्तोत्रस्य मरुद्भिः सह स्तोत्रं यस्य स मरुत्स्तोत्रः ।
तस्य वृजनस्य शत्रूणां क्षेमरिद्रस्य संबन्धिनो गोपा गोपायनीया
रक्षणीया वयं तेनेद्रेण वाजमघ्नं सनुयाम । लभेमहि । यदेत-
द्रक्ष्मभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयो द्यावापृथिव्यौ च
मामहंतां । पूजितं कुर्वेत् ॥ वृजनस्य । वृजौ वर्जने । कूप-
वृजिमंदिनिधाज्भ्यः क्यरिति क्यप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोदशो वर्गः ॥

इमां त इत्येकादशचै नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्धमैष्टं । अंत्या
द्विष्टुप् शिष्टा दश जगत्स्यः । तथा चानुक्रांतं । इमां तेऽंत्या
द्विष्टुविति । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमाशुचमाह ॥

इमां ते धियं प्र भरे महो महौमस्य स्तोत्रे धिषणा ।

यत्तं आनजे ।

तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिंद्रं देवासः शवंसामदन्नं ॥ १ ॥

इमां । ते । धियं । प्र । भरे । महः । महौ । अस्य ।

स्तोत्रे । धिषणां । यत् । ते । आनजे ।

तं । उत्सवे । च । प्रसवे । च । सासहिं । इंद्रं ।

देवासः । शवंसा । अमदन् । अन्नं ॥ १ ॥

हे इन्द्र महो महतस्ते तवेमामिदानीं क्रियमाणां महीं
महतीं अत्यन्तोत्कृष्टां धियं स्तुतिं प्रभरे । प्रकर्षेण संपा-
दयामि । ते तव धिषणा त्वदीया बुद्धिरस्य मम स्तोत्रे स्तुतौ
यद्यस्मादानजे । अज्ञा संश्लिष्टासीत् । तस्मात्तव प्रियां स्तुतिं
करामौत्यर्थः । उत्तरोऽर्द्धचः परोक्षकृतः । सासङ्गिं शत्रूणाम-
भिभवितारं पूर्वोक्तं तमिन्द्रं देवामः कर्मसु दीव्यन्त ऋत्विजः
शवसा स्तुतिभिः कीर्तनवलेनान्वमदन् । अनुक्रमेण हर्षं
प्रापयन् । किमर्थं । उक्तवे च । उक्तवार्थमभिहृदार्थं । प्रसवे
च । धनानां वृद्ध्युदकानां वोत्पत्त्यर्थं च ॥ आनजे । अंजू
व्यक्तिसूक्ष्मकांतिगतिषु । अस्मात्कर्मणि लिट् । द्विर्वचनद्वला-
दिशेषी । अत आदेरित्यभ्यासस्यात्वं । तस्मान्मुद द्विहल इति
मुद । व्यत्ययीनोपधानकारलोपः । उक्तवे । प्रसवे । ष् प्रेरणे ।
ऋदोरविति भावेऽप् । निमित्तात्कर्मसंयोगे । [प० २. १. ३६.
३.] इति सप्तमौ । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । सासङ्गिं ।
षड् अभिभवे । आट्टगमहन इत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्कि-
प्रत्ययः । लिङ्गावाह्विर्वचनं । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितां-
यामभ्यासस्य दीर्घत्वं । अमदन् । मदी हर्षे । हेतुमति णिच् ।
मदी हर्षग्लपनयोरिति घटादिषु पाठान्मितां क्लृप्त इति
क्लृप्तत्वं । कंदस्युभयथेत्याह्वधातुकत्वाच्चे रनिटौति णिलोपः ॥

द्वितीयास्यचमाह ॥

अस्य अवी नद्यः सप्त बिभ्रति द्यावाक्षामां पृथिवी

दर्शतं वपुः ।

अस्मै सूर्याचंद्रमसाभिचक्षे अद्वे कभिन्द्र चरतो विततुरं ॥१॥

अस्य । अ॒वः । न॒द्यः । स॒प्त । वि॒भ्र॒ति । द्या॒वा॒चा॒मा ।

पृ॒थि॒वी । द॒र्श॒तं । व॒पुः ।

अ॒स्मे इति । सूर्या॑चंद्र॒मसा॑ । अ॒भि॒च॒क्षे । अ॒द्दे । कं ।

इ॒ंद्र । च॒रतः॑ । वि॒त॒तु॒रं ॥ २ ॥

अस्येन्द्रस्य अवो यशः कीर्तिः सप्त इमं मे गंग इत्यस्यामृष्टिं
प्राधान्येन प्रतिपादिता गंगाद्याः सप्तसंख्याका नद्यो विभ्रति ।
धारयन्ति । वृत्रहनेनेन्द्रस्य यहृष्टेः प्रदातृत्वं तत्प्रभूतजलोपेता
नद्यः प्रकटयन्तीत्यर्थः । अपि च द्यावाचामा द्यावापृथिव्यौ ।
पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षं चास्य सूर्यात्मना वर्तमान-
स्येन्द्रस्य दर्शतं सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनैयं वपुः । रूपनामैतत् ।
प्रकाशात्मकं रूपं धारयन्ति । किंच हे इंद्र । अस्मे अस्माक-
मभिचक्षे द्रष्टव्यानां पदार्थानामाभिमुख्येन प्रकाशनार्थं अद्दे कं
अदार्थं । चक्षुषा दृष्टे हि वस्तुनीदं सत्यमिति अज्ञोत्पद्यते ।
कमित्येतत्पादपूरणं । तदुभयार्थं सूर्याचंद्रमसौ विततुरं
परस्परव्यतिहारेण तरणं पुनःपुनर्गमनं यथा भवेति तथा
चरतः । वर्तन्ते । त्वमेव तद्रूपः सन्वतंस इत्यर्थः ॥ अस्य ।
ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । द्यावाचामा । द्यौश्च चामा
च । दिवो द्यावेति द्यावादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः ।
देवताहं चेत्पुन्यपदप्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतं । मृसदृशीत्या-
दिनातच् । सूर्याचंद्रमसा सूर्यश्च चंद्रमाश्च । देवताहं चेति
पूर्वपदस्यानडादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चंद्र-
मस्यश्चो दासौभारादिस्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपे मध्योदात्तः ।

अती देवताहं चेति प्रातस्खोभयपदप्रकृतिस्वरस्य नोत्तरपदै-
 ऽनुदात्तादावपृथिवीति प्रतिषेधः । अभिचदे । चदेः प्रकाश-
 नार्थत्वात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तादृशं चतुर्थी । अहं ।
 दृशियहणाद्वाधातेर्भावे विच् । चतुर्थ्येकवचनं घातो घातोरित्या-
 कारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं । कित्तु रं ।
 तरतेर्यङ्लुगंतादौणादिकोऽच् । बहुलं हंसोत्प्लव्यं ॥

तृतीयासूचमाह ॥

तं स्मा रथं मघवन्प्राव सातये जैत्रं यं ते अनुमदाम
 संगमे ।

आजा न इन्द्र मनसा पुरुष्टुत त्वायङ्ग्री मघवच्छर्म

यच्छ नः ॥ ३ ॥

तं । स्मा । रथं । मघऽवन् । प्र । अव । सातये । जैत्रं ।

यं । ते । अनुऽमदाम । संगमे ।

आजा । नः । इन्द्र । मनसा । पुरुऽस्तुत । त्वायत्ऽभ्यः ।

मघऽवन् । शर्म । यच्छ । नः ॥ ३ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र सातयेऽस्माकं धनलाभाय तं स्मा
 तमेव रथं प्राव । प्रेरय वर्तय । नोऽस्माकं मनसा बुद्ध्या पुरुष्टुत
 बहुशः स्तुतिं ते । तव स्त्रभूतं जैत्रं जयश्रीलं यं रथं संगमे
 शत्रूभिः सह संगमन आजा युद्धे सत्यनुमदाम । वयमनुक्रमेण
 स्तुमः । अपि च हे मघवन् त्वायङ्गस्त्वां कामयमानेभ्यो
 नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ अब । अव रश्चरगति-

कांतीत्युक्तत्वादवतिरत्र गत्यर्थः । संगमे । अहं हृदि निश्चिगमयेति
कर्मण्यप् । आथादिनात्तरपदांतादात्तत्वं । आज्ञा । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या डादेशः । त्वायङ्गः । सुप आत्मनः क्यच् ।
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति मपर्यंतस्य त्वादेशः । व्यत्ययेन दकार-
स्यात्वं । क्यजंताकृतः शब्द । अदुपदेशात्त्वमावर्धधातुकानुदात्तत्वे
स्मात् क्यथा सहैकादेश एकादेश उदात्तेनेति तस्यादात्तत्वं ॥

चतुर्थीश्रवमाह ॥

वयं जयेम त्वया युजा हतमस्माकमंशमुदेवा भरेभरे ।

अस्मभ्यमिन्द्र वरिवः सुगं कधि प्र शत्रूणां मघवन् हृष्या

रुज ॥ ४ ॥

वयं । जयेम । त्वया । युजा । हतं । अस्माकं । अंशं ।

उत् । अथ । भरेभरे ।

अस्मभ्यं । इन्द्र । वरिवः । सुगं । कधि । प्र । शत्रूणां ।

मघवन् । हृष्या । रुज ॥ ४ ॥

हे इन्द्र युजास्माभियुक्तेन सहायभूतेन त्वया हतमाह्वयंतं
शत्रुं वयं स्तातारो जयेम । अभिभवंस । अपि च भरे भरे
संग्रामे संग्रामेऽस्माकमंशमस्मदीयं भागमुदेव । शत्रुं कृतपीडा-
परिहारिणोत्कृष्टं रक्ष । तथा हे इन्द्र वरिवो धनमस्मभ्यं सुगं
सुगमं सुप्रापं कधि । कुरु । तथा हे मघवन् शत्रूणामस्मादुप-
द्रवकारिणां हृष्या हृष्यानि वीर्यानि प्ररुज । प्रभंग्ध ।
बाधस्त्वर्थः ॥ हतं । हज् वरणे । क्षिप् चेति क्षिप् । तुमागमः ।

सुगं । [सुदुरोरधिकरण इति गमेर्हंप्रत्ययः । कृषि । नृशृणु-
पृक्तव्य इति हेर्धिः । रुज । रुजो भंमे । तौदादिकः ॥

पंचमीगृहमाह ॥

नाना हि त्वा हवमाना जना इमे धनानां धर्त॑रवसा
विपन्यवः ।

अस्माकं स्मा रथमा तिष्ठ सातये जैत्रं हींद्र निभृ॑तं
मनस्त॑व ॥ ५ ॥

नाना॑ । हि । त्वा । हव॑मानाः । जनाः । इमे । धना॑नां ।
धर्त॑ः । अव॑सा । विपन्य॑वः ।

अस्माकं॑ । स्मा । रथं । आ । तिष्ठ । सातये॑ । जैत्रं॑ । हि ।
इंद्र॑ । निभृ॑तं । मनः॑ । तव॑ ॥ ५ ॥

हे धनानां धर्तः । गोहिरण्यादिरूपाणां द्रव्याणां धारयि-
तरिंद्र । विपन्यवः । स्तोत्रनामेतत् । स्तोतार इमे जना
अथवा रक्षणो हेतुना त्वा हवमानास्त्वयमाह्वयंतो नाना हि ।
विभिन्नाः खलु । तेषां मध्येऽस्माकं स्मास्माकमेव सातये धन-
दानाय रथमातिष्ठ । आरोह । हे इंद्र निभृतमव्याकुलं तव
मनश्चित्तं जैत्रं हि । जयशीलं खलु । शत्रुञ्जित्वास्मभ्यं धनं
दातुं समर्थमित्यर्थः ॥ सातये । षण्ण दाने । क्लृप्तिं जनसमखनं
सन्कुलोरित्यात्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्दशो वर्यः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

गोजितां बाह्व अमितक्रतुः सिमः कर्मकर्मन्वृतमूतिः

खजंकरः ।

अकल्प इन्द्रः प्रतिमानमोजसाया जना वि द्वयंते

सिसासवः ॥ ६ ॥

गोऽजिता । बाह्व इति । अमितऽक्रतुः । सिमः ।

कर्मन् कर्मन् । शतऽजतिः । खजंकरः ।

अकल्पः । इन्द्रः । प्रतिमानं । ओजसा । अयं । जनः ।

वि । द्वयंते । सिसासवः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र तव बाह्व हस्तौ गोजिता जयेन मवां लंभयितारौ ।
 त्वं अमितक्रतुः । अपरिच्छिन्नज्ञानः । सिमः । श्रेष्ठः । तथा
 च आध्यायनकं । सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षत इति । यद्वा
 सिमः शत्रूणां बंधकः । कर्मकर्मन् स्तोत्राणां कर्मणि कर्मण्य-
 पस्थिते शतमूतिः । बहुविधरक्षणोपेतः । खजंकरः । खजति
 मध्नाति पुरुषानिति खजः संग्रामः । तस्य कर्ता । अकल्पः ।
 कल्पेनान्येन रहितः । स्वतंत्र इत्यर्थः । ओजसा सर्वेषां
 प्राणिनां यदोजो बलमस्ति तेन सर्वेण प्रतिमानं प्रतिनिधित्वेन
 मीयमानः । यस्मादेवंगुणविशिष्ट इन्द्रोऽयातः कारणास्त्रिषा-
 सवो धनं लब्धुकामा जना विद्वयंते । विविधमाद्वयंति ॥
 गोजिता । गा जयत इति गोजितौ । सुपां सुलुगिति विभक्ते-

राकारः । सिमः । धिञ् बंधने । अस्मादीयादिको मक् ।
खजंकरः । खज मंथने । पचाद्यच् । चेमप्रियमद्रेऽण् च । पा०
३. २. ४४. । इति चशब्दस्मानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् खजशब्दोप-
पदादपि करोतेः खच् । अरुर्द्विषदजंतस्येति मुम् । छदुत्तर-
घदप्रकृतिस्वरत्वं । अकल्पः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ।
सिषासकः । वन षण् संभक्तौ । सनि सनीवंतर्धेति विकल्पना-
दिङभावः । जनसनखनां सन्छन्नोरित्वात्वं । द्विवचनादि ।
सनाशंसभिच्च उरित्युप्रत्ययः । सति शिष्टत्वाच्चस्यैव स्वरः
शिष्यते ॥

सप्तमीचमाह ।

उत्ते शताब्धवक्त्रं भूयस उक्ताहस्ताद्रिरिचे कृष्टिषु श्रवः ।

अमात्रं त्वा धिषणां तित्विषे महीषां हवाणि जिघ्रसे

पुरंदर ॥ ७ ॥

उत् । ते । शतात् । मघऽवन् । उत् । च । भूयसः । उत् ।

सहस्रात् । रिरिचे । कृष्टिषु । श्रवः ।

अमात्रं । त्वा । धिषणां । तित्विषे । मही । अध ।

हवाणि । जिघ्रसे । पुरंदर ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवसिंद्र कृष्टिषु मनुष्येषु त्वया दीयमानं श्रवः
यद्वन्नमस्ति तच्छ्रुतात् शतसंख्याकाहनादुद्रिरिचे । उद्रिक्तम-
धिकं भवति । अपि च भूयसः शतसंख्याकादपि बहुतराहना-
दुद्रिरिचे । अधिकं भवति । किं बहुना । सहस्रात्सहस्रसंख्या-
कादप्युद्रिरिचे । त्वया दत्तं तद्वन्नमयमित्यर्थः । अपि च ।

अमात्रं मात्रवैशतया रहितं । परिमणितुमशक्यैः सर्वैर्गुणैरधिकं
 त्वां मही महतो धिषणास्त्रदीया स्तुतिलक्षणा वाक् तिल्विषे ।
 दौपयति । त्वत्संबन्धिनो गुणान्प्रकाशयति । हे पुरंदर शत्रूणां
 पुरां दारयितरिंद्र । अध स्तुत्यनंतरं वृत्राख्यावरकान् शत्रू-
 ष्विघ्नसे । हंसि विनाशयसि ॥ रिरिचे । रिचिर् विरेचने ।
 कर्मणि लिट् । तिल्विषे । त्विष दौसौ । जिघ्नसे । हंतेर्लोट्
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । खेटोऽडाटावित्यडागमः । बहुलं कंदसीति
 शपः ऽशुः । गमहनेत्यादिनोपधालोपः । स्थानिवद्भावाद्भवं-
 चनादि । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । पुरंदर । पूःसर्वया-
 दारिसहोः । पा० ३. २. ४१. । इति खच् । खचि ऋस्वः ।
 पा० ६. ४. ८४. । इति ऋस्वत्वं । वाचंयमपुरंदरौ च । पा०
 ६. ३. ६८. । इति निपातनादम् ।

अष्टमौशचमाह ।

त्रिविष्टिधातुं प्रतिमानमोजसस्तिष्ठो भूमौ नृपते

त्रोषि रोचना ।

अतोदं विश्वं भुवनं ववचिथाशत्रुरिंद्र जनुषां

सनादसि ॥ ८ ॥

त्रिविष्टिधातुं । प्रतिमानं । ओजसः । तिष्ठः । भूमौः ॥

नृपते । त्रोषि । रोचना ।

अति । इदं । विश्वं । भुवनं । ववचिथ । अशत्रुः ।

इंद्र । जनुषां । सनात् । असि ॥ ८ ॥

हे नृपते नृणां पालयितरिन्द्र त्वमोजसः सर्वेषां प्राणिनां
 लक्ष्य प्रतिमानं प्रतिनिधिरसि । कौटुशं प्रतिमानं । त्रिविष्ट-
 धातु । धातुशब्दो रज्जुभागवचनः । यथा त्रिधातु पंचधातु वा
 शुक्लं करोतीति । यथा त्रिविष्टस्त्रिगुणिता रज्जुर्द्रुढौयसी ।
 एवमिन्द्राऽपि दृढ इत्यर्थः । किंच त्वं तिस्रा भूमौल्लोन् लोकान्
 त्राणि रोचना त्राणि तेजांसि । दिव्यादिस्वास्थ्यमंतरिक्षे वैद्युत-
 रूपमग्निं पृथिव्यामाहवनीयादिरूपेषु वर्तमानं धार्मिकमग्निं ।
 एवं त्रौन् लोकान् त्राणि तेजांसि चातिशयश्च । अतिशयेन
 वर्वाच्य । अतिशयेन बोद्धुमिच्छसि । अपि च । दृढं विश्वं
 सर्वं भुवनं भूतजातं चातिबोद्धुमिच्छसि । सर्वस्य जगतः
 पालनेन त्वमेव सर्वेषां निर्वाहको भवसीत्यर्थः । यस्माद्दे इन्द्र
 त्वं सनाच्चिरकालादारभ्य जनुषा जन्मना जन्मप्रभृत्यशत्रुः
 सपत्नरहितोऽसि ॥ त्रिविष्टिधातु । त्रिधा त्रिप्रकारेण विद्या
 प्रवेशनेन विधेयते क्रियत इति त्रिविष्टिधातुस्त्रिगुणिता रज्जुः ।
 विशेषांवे क्तिन् । धातुः । सितनिगमिमसौत्यादिना कर्मणि
 तुन्प्रत्ययः । लुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । दृढरज्जुवाचकः शब्द-
 स्तद्वत्तं दाढ्यं लक्षयित्वा तद्वति प्रतिमाने वर्तते । यथा माणव-
 केऽग्निशब्दः । तिस्रः । अग्निं त्रिचतुरोः स्त्रियामिति तिस्रा-
 देशोऽतोदात्तः । अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तयणो
 हृत्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ववाचयथा । बह प्रापण इत्यस्मा-
 दिच्छासनि ढलकत्वप्रत्वानि । सन्वत इतीत्वाभावश्छांदसः ।
 छांदसे स्त्रियप्रत्वं इति निषेधादाम्प्रत्ययाभावः । जनुषा ।
 जनेरुमिः ॥

नवमोऽष्टमाह ॥

त्वां देवेभ्यु प्रथमं हवामहे त्वं बभूव पृतनासु सासहिः ।

सिमं नः कारमुपमन्युमुद्भिदमिंद्रः कृणोतु प्रसवे

* रथं पुरः ॥ ८ ॥

त्वां । देवेभ्यु । प्रथमं । हवामहे । त्वं । बभूव ।

पृतनासु । सासहिः ।

सिः । इमं । नः । कारं । उपमन्युं । उद्भिदं । इंद्रः ।

कृणोतु । प्रसवे । रथं । पुरः ॥ ८ ॥

हे इंद्र देवेषु प्रथमं श्रेष्ठं त्वां हवामहे । यागार्थमा-
ह्वयामहे । तथा त्वं पृतनासु संग्रामेषु सासहिर्वभूय । शत्रूणा-
मभिभवितासि । उत्तरार्द्धः परोक्षकृतः । स इंद्रो नोऽस्माकं
कारं स्तुतीनां कर्तारमुपमन्युमुपमंतारं सर्वज्ञमुद्भिदं शत्रूणा-
मुद्भेत्तारमिममेवंगुणविशिष्टं पुत्रं कृणोतु । करोतु । अपि च
प्रसवे युद्धोत्पत्तावस्मदीयं रथं पुरोऽन्येभ्यो रथेभ्यः पुरतो
वर्तमानं करोतु । यद्वा कारमित्यादीनि रथविशेषणानि ।
कारं युद्धस्य कर्तारमुपमन्युमुपमतेन प्राप्तिन मन्युना क्रोधेन
युक्तमुद्भिदं मार्गेऽवस्थितानां वृक्षादीनामुद्भेत्तारमतिशयेन
भक्षारं ॥ बभूव । बभूयाततंथ जगृभम ववर्येति निगम इति
निपातनादिङ्भावः । स इमं । सोऽचिलोपे चेत्यादपूरणमिति
कुबोपः । प्रसवे । षूङ् प्राणिप्रसवे । ऋदोरप् । वायादिनो-
त्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

दशमौचमाह ॥

त्वं जिगेथ न धनां रुरोधिधामे^१ष्व्राजा मघवन्माह्वन् च ।

त्वामुग्रमवसे सं शिशोमस्यथा न इन्द्र हवनेषु चोदय ॥१०॥

त्वं । जिगेथ । न । धनां । रुरोधिथ । अमे^१षु । आजा ।

मघवन् । महत्सु । च ।

त्वां । उग्रं । अवसे । सं । शिशोमसि । अथ । नः ।

इन्द्र । हवनेषु । चोदय ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं जिगेथ । अत्रूचयसि । तथा धनां शत्रुभ्यो-
ऽपहृतानि धनानि न रुरोधिथ । नावरुणात्सि । स्तोत्रभ्यः
प्रयच्छसौत्यर्थः । हे मघवन् धनविमिद्रे । अमे^१ष्वत्पेष्वाजा
आजिषु संग्रामेषु महत्सु च प्रौढेषु संग्रामेषु चावसेऽस्माकं
रक्षणार्थमुग्रमुहूर्णमधिकबलं त्वां संशिशोमसि । स्तोत्रैस्तो-
त्स्वो^२कुर्मः । अथानंतरं हे इन्द्र त्वं हवनेषु युद्धार्थमाह्वानेषु
सतस्वागत्य नोऽस्माच्चोदय । संग्रामेषु प्रेरय । जयं प्रापयेत्यर्थः ॥
जिगेथ । जि जये । लिटि थलि क्रादिनियमात्प्राप्तस्ये^३चस्ता-
स्वत्यत्थनिटो नित्यं । पा० ७. २. ६१. इति प्रतिषेधः ।
सन्निटा^४र्जेरित्थभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं । रुरोधिथ ।
क्रादिनियमादिट् । आजा । सुपां सुलुगिति सप्तमीबहुवचनस्य
ङादेशः । शिशोमसि । शो तनूकरणे । बहुलं छंदसीति
विकरणस्य झः । आदेच इत्यात्वं । हिवंचने बहुलं छंदसीत्व-
भ्यासस्येत्वं । ई हल्यघोरितीकारांतादेशः । इदंतो मसिः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

वि॒श्वाहे॑दीं॒ अधि॒वक्ता॒ नो अ॒स्तुप॑रि॒हृताः॒ सनु॒याम॒ वाजै॑ ।

तन्नी॑ मि॒त्रो वरु॑णो॒ माम॒हंता॒मदि॑तिः॒ सिंधुः॒ पृथि॒वी

उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

वि॒श्वाहा॑ । इ॒न्द्रः । अधि॒वक्ता॒ । नः । अ॒स्तु । अ॒प॑रि॒हृताः ।

सनु॒याम॒ । वाजै॑ ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हंता॑ । अ॒दि॑तिः ।

सिंधुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

व्याख्यातेयं रोहिच्छ्यावेति वर्गे । इन्द्रः सर्वेष्वहःस्वस्माकं
पद्मपातेन वक्ता भवतु । वयं चाकुटिलगतयः संत इन्द्रेण
टत्तमन्नं लभामहे । यदस्माभिः प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयः
पूजितं कुर्वतु ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचदशो वर्गः ॥

तत्त इत्यष्टचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्पणैर्द्वं वैष्टुभं । तथा
चानुक्रांतं ॥ तत्तेऽष्टाविति । तृतीये कंदोमे निष्केवत्य इदं
सूक्तं निविद्वानं । विश्वजित इति खंडे सूत्रितं । तत्त इन्द्रिय-
मिति निष्केवत्यं । आ० ८. ७. । इति ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरधारयंत कवयः पुरेदं ।

क्षमेदमन्यद्विष्य॑ न्यद॑स्य॒ समी॑ पृ॒च्यते॒ सम॒नेव॑ केतुः ॥ १ ॥

तत् । ते । इन्द्रियं । परमं । पराचैः । अधारयंत ।

कवयः । पुरा । इदं ।

क्षमा । इदं । अन्यत् । दिवि । अन्यत् । अथ । सं ।

ईमिति । पृच्यते । समनाऽइव । केतुः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयं परममुत्कृष्टं तत्प्रसिद्धमिदं वर्तमान-
मिन्द्रियं बलं पुरा पूर्वस्मिन्काले कवयः क्रांतदर्शिनः स्तोतारः
पराचैः पराचीनं पराङ्मुखं । यदा पराचैः परांचनैः परागमनै-
र्युक्तं । यदा । अभिमुखमेवाधारयंत । धृतवंतः । अपि च ।
अस्येन्द्रस्यान्यदेकमिदमग्न्याख्यं ज्योतिः क्षमा क्षमायां भूमौ
वर्तते । अन्यदप्येकं सूर्याख्यं दिवि द्यलोके । ईं तदिदमुभय-
विधमिन्द्रस्य ज्योतिः संपृच्यते । परस्परं संयुज्यते । रात्रिणादि-
त्याग्निना संयुक्तो भवति । अग्निं वावादित्यः सायं प्रविशति
तस्मादग्निर्दूरावृत्तं ददृश इति श्रुतेः । अह्निं त्वग्निः सूर्येण
संगच्छते । उद्यंतं वावादित्यमग्निरनुसमारोहति । तस्माद्भूम-
एवाग्नेर्दिवा ददृश इति श्रुतेः । अनयोः परस्परसंगमने दृष्टांतः ।
समनेव केतुः । समनशब्दः संग्रामवाची । यथा समने संग्रामे
युध्यमानयोरुभयोः केतुर्ध्वजो ध्वजांतरेण संयुज्यते तद्वत् ॥
इन्द्रियं । इन्द्रस्य लिंगं बलं । इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिति घच्-
प्रत्ययांतो निपात्यते । पराचैः । अव्ययमेतत् उच्चैर्नीचैरिति
यथा । यास्कस्त्वाह । पराचैः परांचनैः । नि० ११. २५. ।
इति । क्षमा । सुपां सुलुगिति समस्या लुक् । ई । ईमो
मलोपः सांहितिकश्चांदसः । समनेव । प्रम, प्रम अवैक्ये ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यते । पा० ३. ३. १३० । इति युच् । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या आकारः । इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं चेति समासः ॥

द्वितीयास्यचमाह ॥

स धारयत्पृथिवीं पप्रथञ्च वज्रेण हत्वा निरपः संसर्ज ।

अहन्नहिमभिर्नद्रौहिणं व्यहन्व्यसं मघवा शचीभिः ॥ २ ॥

सः । धारयत् । पृथिवीं । पप्रथत् । च । वज्रेण । हत्वा ।

निः । अपः संसर्ज ।

अहन् । अहिं । अभिनत् । रौहिणं । वि । अहन् ।

विह्व्यसं । मघवा । शचीभिः ॥ २ ॥

स इन्द्रः पृथिवीमसुरैः पीडितां भूमिं धारयत् । धृतवान् ।
षीडाराहित्येन स्थितामकरोदित्यर्थः । तदनंतरं पप्रथञ्च ।
भूमिं विस्तौर्णामकरोत् । अपि च वज्रेणायुधेन हंतव्यान्वृत्ता-
दौहत्वापोऽवृष्ट्युदकानि निःसर्ज । मेघान्निर्गमयामास ।
एतदेव स्पष्टीक्रियते । अहिमंतरिक्षे वर्तमानं मेघमहन् । वज्रेण
वधेणार्थमवाडयत् । रौहिणं । रौहिणो नाम कश्चिदसुरः । तं
च व्यभिनत् । विदारयत् । अपि च । मघवा घनवानिन्द्रः
शचीभिरात्मीयैर्युद्धकर्मभिर्व्यसं विगतभुजं हत्वासुरमहन् ।
अवधीत् ॥ पप्रथत् । पृथं करोति प्रथयति । तत्करोतीति
चिन् । नाविष्टवप्रातिपदिकस्य कार्यमिति वचनाद् ऋतो
पुलादेलघोरिति ऋकारस्य रत्वं । टेरिति टिलोपः । नः

स्थानिवद्वावाहृद्वाभावः । प्रथयतेर्लुङि चङि णिलोपः । द्विवचने
चञ्चन्यतरस्यामिति चङः पूर्वस्योदात्तत्वं । न णिलोपस्य
स्थानिवत्त्वं न पदांतेत्यादिना स्वरविधिं प्रति तन्निषेधात् ।
पूर्वपदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः ॥

तृतीयानुचमाह ॥

स जातू॒र्भर्मा अ॒ह॒धानं॒ भोजः॒ पुरो॑ वि॒भिन्दन्॒ चरत्॒ वि दासी॑ ।

वि॒द्वान् वज्रि॒न्दस्व॑ वे हे॒तिम॒स्यार्थं॒ स॒हो॑ वर्ध॒या द्यु॒न्मभि॑न्द्र ॥१॥

सः । जातू॒र्भर्मा । अ॒तः॒ ह॒धानः॒ । भोजः॒ । पुरः॑ ।

वि॒भिन्दन् । अ॒चरत् । वि । दासी॑ ।

वि॒द्वान् । वज्रि॒न् । द॒स्व॒वे । हे॒ति॒ । अ॒स्य॒ । आ॒र्थं॒ । स॒हः॑ ।

वर्ध॒य । द्यु॒न्म॒ । इ॒न्द्र॒ ॥ १ ॥

जातूभर्मा । जातू इत्यशनिमाचक्षते । भर्मायुधं । अशनि-
रूपमायुधं यस्य स तथोक्तः । यद्वा । जातानां प्रजानां भर्ता ।
भोज भोजसा बलेन निष्पन्नं कार्यं अह्वानः । आदराति-
शयेन कामयमानः । एवंभूतः स इन्द्रो दासीदंस्युसंबंधौनि
पुरः पुराणि विभिन्दन् विनाशयन्वाचरत् । विविधमगच्छत् ।
हे वज्रिन्वज्रमिन्द्र विद्वान् स्तुतोर्विजानंस्त्वमस्य स्तोतुर्दस्वव
उपक्षयकारिणे शत्रवे हेतिमायुधं विसृजति शेषः । अपि च
हे इन्द्र । आर्थं सहः । आर्या विद्वांसः स्तातारः । तदीयं बलं
वर्धय । अतिवृद्धं कुरु । तथा द्युन्मं तदीयं यशस्य प्रवर्धय ॥
जातूभर्मा । जनौ प्रादुर्भावे । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशि-

ग्रहणस्य सवीपाधिव्यभिचारार्थत्वात्केवलादपि उपत्ययः ।
जांसूर्वतीति जातूः । तुर्योः हिंसार्थः । क्विपि राज्ञोप इति
बलोपः । भ्रियत इति भर्म । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ।
जातूर्भर्म यस्य । छांदसो रेफलोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । पक्षांतरे तु जनेर्निष्ठा । जनसनखनामित्यात्वं ।
जातं सर्वं भर्म भतं व्यं येन । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वर्णव्यापत्त्याकारस्य चोकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

तदूचुषे मानुषेमा युगानि कीर्तेन्यं मघवा नाम बिभ्रत् ।

उपप्रयन्दस्यहत्याय वज्री यद् सूनुः श्रवसे नाम दधे ॥ ४ ॥

तत् । ऊचुषे । मानुषा । इमा । युगानि । कीर्तेन्यं ।

मघवा । नाम । बिभ्रत् ।

उपऽप्रयन् । दस्यऽहत्याय । वज्री । यत् । ह । सूनुः ।

श्रवसे । नाम । दधे ॥ ४ ॥

नाम शत्रूणां नामकं तदिंद्रस्य बलमूचुष उक्तवते स्तुतवे
यजमानाय कीर्तेन्यं कीर्तनीयं स्तुत्यं । नामकं तद्वलं बिभ्रत्
धारयन्मघवा धनवानिंद्रो मानुषा मनुष्याणां संबंधौनीमेमानि
दृश्यमानानि युगान्यहोरात्रसंघनिष्पाद्यानि कृतचेतादीनि
सूर्यात्मना निष्पादयतीति शेषः । किं पुनस्तन्नाम । दस्यहत्याय
दस्यूनां वृत्रादीनां हननायोपप्रयन् गृहसमीपाग्निर्गच्छन् वज्री
वज्रवान्सूनुः शत्रूणां प्रेरयितेन्द्रा यद् यत्खलु नाम शत्रूणां
नामकं श्रवसे जयलक्ष्णाय यशसे दधे धृतवान् ॥ ऊचुषे ।

भूञ् व्यक्तायां वाचि । भूवो वचिः । लिटः कसः । वचिस्त्व-
पीत्यादिना संप्रसारणं । चतुर्थ्येकवचने भसंज्ञायां वसोः
संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिर्वसिघसीनां चेति घत्वं ।
कसुप्रत्ययाद्युदात्तत्वं । कीर्तेन्यं । कृत संशब्दने । कृत्यार्थे
तवैकेनिति केन्यप्रत्ययः । मघवा । मघशब्दाच्छंदसौवनिपाविति
मत्वर्थीयो वनिप । विभ्रत् । ङुभृञ् धारणपोषणयोः । शतरि
जुहोत्यादित्वाच्छपः स्तुः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । नाभ्य-
स्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । अभ्यस्तानामादिरित्याद्यु-
दात्तत्वं ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

तदस्येदं पश्यता भूरि पुष्टं अदिंद्रस्य धत्तन वीर्याय ।

स गा अविंदत्सो अविंददृशान्त्स ओषधीः सो अपः

स वनानि ॥ ५ ॥

तत् । अस्य । इदं । पश्यत । भूरि । पुष्टं । अत् । इंद्रस्य ।

धत्तन । वीर्याय ।

सः । गाः । अविंदत् । सः । अविंदत् । अश्वान् । सः ।

ओषधीः । सः । अपः । सः । वनानि ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानलक्षणा जनाः । अस्येद्रस्य तदिदं वीर्यं
पुष्टं प्रसूतं । अत एव भूरि विस्तार्यं पश्यत । आलोकयत ।
तस्मै वीर्याय अत् धत्तन । बहुमानं कुरुत । किं पुनस्तस्मै वीर्य-
मिति चेत् उच्यते । स इंद्रः पणिभिरपहृता गा यैन वीर्येणा-

विंदत् अक्षमत । तथा तैरपहृतानश्वान्स इन्द्रो येनाविंदत् ।
 अपि च स इन्द्र ओषधीरोषध्यपलक्षितां सर्वां भूमिं येन
 वीर्येणालमत । तथा वृत्रेण निरुद्धा अपो वृष्ट्युदकानि स इन्द्रो
 येनालमत । तथा वनानि वननीयानि संभजनीयानि धनानि
 स इन्द्रो वैन वीर्येण प्राप्नोत् ॥ धत्तन । तप्तनप्तनयनाश्चेति तस्य
 तनादेशः । अविंदत् । विद्रु लामे । अत्रे सुचादीनामिति शुम् ॥
 ॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षोडशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

भूरिकर्मणे हृषभाय हृष्ये सत्यशुभाय सुनवाम सोम ।
 य आदृत्या परिपंथीव शूरोऽयज्वनो विभजन्नेति वेदः ॥६॥
 भूरिऽकर्मणे । हृषभाय । हृष्ये । सत्यऽशुभाय । सुनवाम ।
 सोम ।
 यः । आऽदृत्य । परिपंथीऽइव । शूरः । अयज्वनः ।
 विऽभजन् । एति । वेदः ॥ ६ ॥

भूरिकर्मणे बहुविधेन शत्रुवधादिरूपेण कर्मणा युक्तायं
 हृषभाय हृषभवत्सर्वेषु देवेषु श्रेष्ठाय हृष्ये सेचनसमर्थाय
 सत्यशुभायावितथबलायेन्द्राय तदर्थं सोमं सुनवाम । होमार्थं
 इसरूपं करवाम । शूरः श्रौर्योपेतो य इन्द्र आदृत्य धनविषय-
 मादरं कृत्वायज्वनोऽयजमानस्य वेदो धनं विभजन् । तस्माद-
 यजमानादिभक्तां कुर्वन्नपहरन्नेति । यजमानेभ्यस्तद्धनं दातुं
 गच्छति । तच्च दृष्टान्तः । परिपंथीव । यथा मार्गनिरोधकसौरो
 गच्छतां पुच्छपुरुषाणां धनं बलात्कारेणापहृत्य गच्छति ।

तद्वत् ॥ आहत्वा । दृष्ट्वा चोदरे । समासेऽनन्पूर्वे क्तो ल्यप् ।
तस्य स्थानिवद्भावेन कृत्वे सति कृत्स्नस्य पिति कर्तौति तुक् ।
परिपंथौ । कंटसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरीतीनि-
प्रत्ययांती निपात्यते ।

सप्तमौचमाह ।

तदिंद्र प्रेव वीर्यं चकथं यत्ससंतं वज्जे णाबोधयोऽहिं ।

अनु त्वा पत्नीं हृषितं वयं च विश्वे देवासो अमदमनु त्वा ॥८॥

तत् । इंद्र । प्रऽइव । वीर्यं । चकथं । यत् । ससंतं ।

वज्जे ण । अबोधयः । अहिं ।

अनु । त्वा । पत्नीः । हृषितं । वयः । च । विश्वे । देवासः ।

अमदन् । अनु । त्वा ॥ ७ ॥

हे इंद्र तदीर्यं वीरकर्म प्रेव चकथं । प्रख्यातमिवाकार्षीः ।
किं पुनस्तदीर्यं । ससंतं स्वपंतं मदोन्मत्तमहिं हृत्वं वज्जे ण
कुलिशेन यद्येन वीर्येण त्वमबोधयः । प्रबुधः सन्मया सह युद्धं
करोत्विति हृषितं तादृशस्य हृषस्य हननेन प्राप्तहर्षं त्वामनु
पश्चात्पत्नीर्देवपतन्य अमदन् । हर्षं प्राप्ताः । अपि च वयस्य
गमनशीला मरुतोऽपि तथा विश्वे देवासोऽन्ये च सर्वे देवास्त्वा-
मनु पश्चादमदन् । अमाद्यन् ॥ ससंतं । वस स्वप्ने । अदादि-
त्वाच्छपो लुक् । पत्नीः । वा कंटसीति पूर्वसवर्णदीर्घत्वं ।
अमदन् । मदौ हर्षे । व्यत्ययेन शप् ।

अष्टमौचमः ॥

शु॒ष्णं पि॒प्रं कु॒यवं ह॒त्रमि॒न्द्र य॒दाव॑धौ॒र्वि पुरः शं॒बर॑स्य ।

तन्नी॑ मि॒त्रा वरु॑णो मा॒महं॑ताम॒र्दतिः॑ सि॒न्धुः पृथि॑वी

उ॒त द्यौः ॥ ८ ॥

शु॒ष्णं । पि॒प्रं । कु॒यवं । ह॒त्रं । इ॒न्द्र । य॒दा । अ॒व॑धौः ।

वि । पुरः । शं॒बर॑स्य ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महं॑तां । अ॒र्दतिः॑ ।

सि॒न्धुः । पृथि॑वी । उ॒त । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं शुष्णादींश्चतुरोऽसुरान्यद्यदावधौः । हतवानसि । तदानीं शंबरस्यासुरस्य पुरा नगराणि विदारितवानसि । असुराणां मुख्येषु हतेष्वन्यान्यप्यसुरपुराणि विदारिष्यति । सत्यं । यदनेन सूक्तेन प्रार्थितमस्मदीयं तन्मित्रादयो मामहंतां पूजितं कुर्वन्तु ॥ शुष्णं । शुष शोषणे । अंतर्भावितस्यार्थात् ढषिशुषिरसिभ्यः किञ्चेति नप्रत्ययः । निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । पिप्रं । पृ पालनपूरणयोः । पृ इत्यके । औणादिकः कुप्रत्ययः । छंदस्यभयथेति तस्य सार्वधातुकत्वे सति शप् । जुह्यात्यादित्वात् झः । अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । कुयवं । यवो यवनं मिश्रणं । कुलित यवनमस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । शंबरस्य । शमयतीति शंव आयुधं । शमेर्वन् । उ० ४, ८६ । ततो मत्वर्थीयो रप्रत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तदशो वर्गः ॥

योनिरिति नवर्चमेकादशं सूक्तं कुत्सस्थाषे त्रैष्टुभमैन्द्रं ।
योनिरनवेत्यनुक्रांतं । सूक्तविनियोगो लौगकः ॥

तत्र प्रथमाऽवस्था ॥

योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि तमा नि षौद स्नानो नार्वी ।

विमुच्या बयीऽवसायाश्चान्दोषा वस्तोर्वह्नीयसः प्रपित्वे ॥ १ ॥

यानिः । ते । इन्द्र । निऽमदे । अकारि । तं । आ । नि ।

सीद । स्नानः । न । अर्वा ।

विऽमुच्या । बयः । अवऽसाय । अश्चान् । दोषा । वस्तोः ।

वह्नीयसः । प्रऽपित्वे ॥ १ ॥

हे इन्द्र योनिर्वेद्याख्यं स्थानं ते तव निषदे निषदनायोप-
वेशनायाकारि । कृतमस्माभिः प्रकल्पितमभूत् । तं योनिमा-
निषौद । शीघ्रमागत्य तत्रापविश । शीघ्रागमने दृष्टांतः ।
स्नानो नार्वी । अर्वेत्यश्वनाम । यथाश्वः स्नानो हेष्वाशब्दं
कुर्वन् स्वकीयं स्थानं शीघ्रमागच्छति नदत् । किं कृत्वा ।
तथाऽश्वसंभनार्थान् रश्मोर्न्यमुच्य । रथाद्विस्लिष्य । तथाश्चान्
रथं यजितांश्च तुरगानवसाय विमुच्य । अत्र निरुक्तं । अवसा-
याश्चानिति स्यतिरुपमृष्टो विमोचने । नि० १. १७. । इति ।
कोट्टशानश्चान् । प्रपित्वे । यागकाले प्राप्ते । प्रपित्वे प्राप्तेऽभी-
केऽभ्यक्ते । नि० ३. २०. । इति यास्कः । दोषा रात्रौ
वस्तारहनि च बह्वीयसः । आदरातिशयेन वोढृन् ॥ निषदे ।
सदेः संपदादिलक्षणो भावे क्लिप् । स्नानः । अमु स्नन ध्वन
शब्दे । बहुलवचनात्कारि घञ् । कर्षात्त्वत इत्यंतोदात्तत्वं ।

वयः । विर्यंति रथेन सह संगच्छन्त इति विशब्देन रश्मय
 उच्यन्ते । षी गत्यादिषु । औणादिक इप्रत्ययः । टिलोपश्च ।
 द्वितीयार्थे प्रथमा । अवसाय । षी अंतकर्मणि । आदेच
 इत्यात्वं । समासेऽनञ्पूर्व इति क्लो ल्यवादेशः । वह्नौयसः ।
 वह प्रापणे । ढजंताहोदृशब्दात्तृच्छंदमौतीयसुन् । तुरिष्ठमेयः-
 स्त्रिति ढलोपे कर्तव्ये ढत्वधत्वष्ट्वढ्रलोपानामसिद्धत्वात्तदाश्रि-
 तस्यौत्सवाप्यभावे ढलोप एव क्रियते ।

द्वितीयः सूत्रमाह ॥

आ त्थे नर इंद्रमूतये गुनं चित्ताग्नस्यो अध्वनो

जगम्यात् ।

देवासी मन्थं दासं च सन्नन्तं न आ वचम्वुविताय

वर्णं ॥ २ ॥

आ इति । त्थे । नरः । इंद्रं । ऊतये । गुः । नु । चित् ।

तान् । सद्यः । अध्वनः । जगम्यात् ।

देवासः । मन्थुं । दासं च । सन्नन् । तं । नः । आ ।

वचन् । सुविताय । वर्णं ॥ २ ॥

त्थे ते नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना ऊतये रक्षणार्थेन्द्रं ।
 आ आ उ इत्येतन्निपातद्वयसमुदाय आकारार्थः । आगुः ।
 आगच्छन्ति । स चेन्द्र आगतांस्तान् चिन्धिप्रं सद्यस्तदानी-
 मेवाध्वनोऽनुष्ठानमार्गाञ्जगम्यात् । गमयतु । प्रापयतु । देवासः
 सर्वे देवा दासस्योपचपयितुरसुरस्य मन्थं क्रोधं सन्नन् ।

भवयंतु । हिंसंत्वित्यथे । अपि च ते देवा नोऽस्माकं सुविताय
सुष्टु प्राप्तव्याय यज्ञाय वर्णमनिष्टनिवारकमिंद्रमावक्षन् ।
आवहंतु । आनयंतु ॥ जगम्यात् । गमेरंतर्भावितण्यर्थात् लिङि
बहुलं कंदसोति शपः श्नः । सन्नन् । चमु अदने । लेटि
व्यत्ययेन आ । शकारोपजनश्छांदसः । यद्वा सन्नातिः प्रकृत्यं-
तरं हिंसार्थं द्रष्टव्यं । वक्षन् । बह प्रापणे । लेटि सिव्वहुलं
लेटीति सिप् । ढत्वकत्वषत्वानि । सुविताय । सुपूर्वादेतेः
कर्मणि निष्ठा । तन्वादित्वादुवङ् । सूपमानात् ता इत्युत्तर-
पदांतोदात्तत्वं । वर्णं । वृञ् वरणे । अस्मादंतर्भावितण्यर्था-
त्कृष्टजृसिद्रुपण्यनिस्त्रपिभ्यो निश्च । उ० ३. १०. । इति न-
प्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तत्वं ॥

तृतीयासुचमाह ॥

अव त्मना भरते केतवेदा अ । त्मना भरते फेनमुदन् ।

चौरिणं स्नातः कुयंवस्य योषिं हते ते स्यातां प्रवणे

शिफायाः ॥ ३ ॥

अव । त्मना । भरते । केतवेदाः । अव । त्मना । भरते ।

फेनं । उदन् ।

चौरिणं । स्नातः । कुयंवस्य । योषिं इति । हते इति ।

ते इति । स्यातां । प्रवणे । शिफायाः ॥ ३ ॥

केतवेदाः केतं ज्ञातं वेदः परेषां धनं येन स तादृशः
कुयवनामासुरस्त्वनात्मना स्त्रयमेवावभरते । ज्ञातं परेषां धनम-

पहरति । अपि च सोऽसुर उदन्नदकेऽतर्वर्तमानः सन्फेनं
 फेनयुक्तमुदकमात्मना स्वयमेवावभरते । अपहरति । क्षीरेण
 क्षरणशैलेन तेनापहृतेनोदकेन कुयवस्यासुरस्य गोषे भार्ये
 स्नातः । स्नानं कुर्वति । तादृश्यौ स्त्रियौ शिफायाः । शिफा
 नाम नदी । तस्याः प्रवणे निम्ने प्रवेष्टुमशक्येऽगाधप्रदेशे
 हृते नष्टे स्थातां । भवेतां । हे इन्द्र त्वं परेषां धनमपहृत्यान्वै-
 र्दुरवगाह उदकस्य मध्ये वर्तमानं कुयवं सकुटुम्बमबधीरित्यर्थः ॥
 त्मना । मंचेष्वारुह्यादेरात्मन इत्याकारलोपः । भरते । ह्रञ्
 हरणे । ह्रय होर्म इति भत्वं । केतवेदाः । कित ज्ञानं । कर्मणि
 घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । उदन् । पद्मान्नद्यादिनो-
 दकशब्दस्योदन्नादेशः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्र पूर्वाभिस्तिरते राष्टि शूरः ।

अंजमौ कुलिशौ वीरपंक्षी पयः हिन्वाना उदभिर्भरन्ते ॥४॥

युयोप । नाभिः । उपरस्य । आयोः । प्र । पूर्वाभिः ।

तिरते । राष्टि । शूरः ।

अंजमौ । कुलिशौ । वीरपंक्षी । पयः । हिन्वानाः ।

उदभिः । भरन्ते ॥ ४ ॥

उपरस्योदकमध्य उत्पन्नावस्थितस्यायोः परेषामुपद्रवार्थ-
 मितस्ततो गच्छतः कुयवस्यासुरस्य नाभिः संनद्धमावसनस्थानं
 युयोप । गूढमासीत् । यथान्येन दृश्यते सोऽसुरस्तथाकरोदि-

त्यर्थः । अपि च । पूर्वाभिः पूरयित्वाभिरात्मनापहृताभिरङ्गः
प्रतिरते । सोऽसुरः प्रवर्धते । स च शूरः शौर्योपेतो राष्ट्रि ।
राजते च । आत्मौयेन-शौर्येण लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ।
तमिममसुरमंजस्थाजस्यापेता कुलिशो कुलं शातयन्ती वीर-
पत्नी वीरस्य पालयित्वा । एतत्तमंजिकास्तस्मै नयः पयः
पयसा तत्संबन्धिना सारभूतेनोदकेन हिन्वानाः पोषयन्त्य
उदभिरात्मीयैरुदकैर्भरन्ते । धारयन्ति ॥ युयोप । युप विमोहने ।
नाभिः । नहा भस्तेतीङ्प्रत्ययः । राष्ट्रि । राजृ दीप्ती । बहुलं
कुन्दमौति शपा लुक् । वस्त्रादिना पत्वे दृत्वं । पयः । सुपां
सुलुगिति तृतीयाया लुक् । हिन्वानाः । हिविः प्रीणनार्थः ।
इदित्त्वानुम् । अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् । आगमानुशासनस्या-
नित्यत्वान्मगभावः । चानशो लसार्वधातुकत्वाभावात्तत्स्वरा-
भावे चितस्वर एव शिष्यते ॥

पञ्चमीमृचमाह ॥

प्रति यत्स्या नोथादर्शि दस्योरोको नाच्छा सदनें जानती

गात् ।

अध स्मा नो मघवश्चर्कृतादिन्मा नो मघेवं निष्पपौ

परां दाः ॥ ५ ॥

प्रति । यत् । स्या । नोथा । अदर्शि । दस्योः । ओकः । न ।

अच्छ । सदनें । जानती । गात् ।

अध । स्मा । नः । मघवन् । चर्कृतात् । इत् । मा । नः ।

मघाऽइव । निष्पपौ । परां । दाः ॥ ५ ॥

यद्यदा नीथा नयनहेतुभूता स्या सा पदवी प्रत्यदर्शि ।
 अस्माभिर्दृष्टाभूत् । सा च पदवी दस्योरुपचर्पयितुः कुयवस्या-
 सुरस्य सदनं गृहमच्छाभिसुख्येन गात् । गता प्राप्ता । तत्र
 दृष्टांतः । जानतो स्वकीयं वत्समभिजानतो गौरीको न ।
 निवासस्थानं स्वकीयं गाष्ठं यथा ऋजु प्राप्नोति । तद्वन्मार्गे-
 ऽप्यसुरगृहं प्राप्त इत्यर्थः । अध स्म अथानंतरमेव हे मघवन्धन-
 वक्रिन्द्र चर्कृतात्पुनःपुनस्तेनासुरेण कृतादुपद्रवाऽस्मावक्षेति
 शेषः । इदित्यवधारणे । अस्मावक्षेव नाऽस्मान्मा परादाः । मा
 परित्याक्षीः । अस्माभिर्ज्ञातेन मार्गेण गत्वाऽदुपद्रवकारिणम-
 सुरं जहीति तात्पर्यार्थः । तत्र व्यतिरेके दृष्टांताऽभिधीयते ।
 मघेव निष्वपौ । विनिर्गतसपो विनिर्गतशेषो यथेष्टाचारी
 दासौपतिर्मेघेव यथा धनान्यस्थाने परित्यजति तथास्मान्मा
 परित्याक्षीरित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । निष्वपौ स्त्रीकामो भवति
 विनिर्गतपत्न्याः । पसः सपते स्पृशतिकर्मणः । मा नो मघेव
 निष्वपौ परा दाः । स यथा धनानि विनाशयति मा नस्त्वं
 तथा परा दाः । नि० ५. १६. । इति ॥ नीथा । णीज् प्रापणे ।
 हनिकुषिनौरमिकाशिभ्यः कथञ्चित् करणे यथन्प्रत्ययः ।
 गात् । एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो
 लुक् । बहुलं छंदस्यमाध्योगेऽपीत्युद्भावः । चर्कृतात् ।
 करोतेर्यङ्लुगंताच्चिष्ठेति क्तप्रत्ययः । मघाऽइव । श्रेष्ठं दस्येति
 श्रेष्ठोपः । निष्वपौ । षप समवाये । सपति समवेति योन्या
 संगच्छत इति सपः शेषः । पचाद्यच् । निर्गतो नित्योद्भूतः सपः
 शेषो यस्य स स्त्रीव्यसनी निष्वपः । वषं व्यापय्या ईकारः ।

दाः । डुदाञ् दाने । लुङि गातिस्थेति सिचो लुक् । न
भाष्योग इत्युभावाः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टादशो वर्गः ॥

षष्ठोऽनुब्रूयामाह ॥

स त्वं न इन्द्र सूर्ये सो अप्स्र्वनागास्त्व आ भज जीवशंसे ।
मांतरां भुजमा रौरिषो न अद्वितं ते महते इन्द्रियाय ॥ ६ ॥
सः । त्वं । नः । इन्द्र । सूर्ये । सः । अप्स्र्व । अनागाः । त्वे ।

आ । भज । जीवः । शंसे ।

मा । मांतरां । भुजं । आ । रौरिषः । नः । अद्वितं । ते ।

महते । इन्द्रियाय ॥ ६ ॥

हे इन्द्र स त्वं नोऽस्मान्सूर्ये सर्वस्य प्रेरका आदित्य आभज ।
आभजय । आभिसुख्येन भक्तान्संभक्तान्कुरु । तथा स
त्वमप्स्र्वदेवतास्त्वस्मानाभाजय । अपि च जीवशंसे जीवैः
प्राणिभिः शंसनीये कामयितव्येऽनागास्त्वेऽपापत्वे पापराहि-
त्येऽस्मानाभाजय । अपि च नोऽस्माकमांतरां गर्भरूपेणांत-
र्वर्तमानां भुजं पालयित्रीं प्रजामा समंतान्मा रौरिषः । मा
हिंसो । ते तव महते प्रभूतार्येन्द्रियाय बलाय अद्वितं ।
अस्माभिः अहानं कृतं । त्वदीयं बलं बहुमानपूर्वकं स्तुम
इत्यर्थः । तस्मात्तादृशबलयुक्तस्त्वं मा रौरिष इति पूर्वेण
संबधः ॥ अनागास्त्वे । न विद्यत आगः पापं यस्य स अनागः ।
तस्य भावस्तत्त्वं । छांदस उपधादीर्घः । जीवशंसे । शंसु
स्तुतो । कर्मणि घञ् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । भुजं ।

भुनक्ति पालयतीति भूक् प्रजा । क्षिप् । रौरिषः । रिक्
 हिंसायां । स्वार्थे ख्यंतादस्मात्कुडि चडि णिलोप उपधाङ्गस्व-
 त्वादौनि । क्वांदभं पदकालौनमभ्यासङ्गस्वत्वं । अङ्कितं ।
 अच्छदस्य ऊर्यादित्वेन । पा० १. ४. ६१. । गतित्वाङ्गति-
 रनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अधा॑ मन्ये॒ अत्र॑ अस्मा॑ अधायि॒ वृषा॑ चोद॒स्व म॒हते॑ धना॒य ।
 मा नो॑ अ॒कृते॑ पु॒रु॒ह॒त योना॑वि॒न्द्र क्षु॒ध्य॒द्भ्यो वयं॑ अ॒सुतिं॑ दाः ॥ ७ ॥

अध॑ । मन्ये॒ । अत्र॑ । ते । अस्मै॑ । अधायि॒ । वृषा॑ ।

चोद॒स्व । म॒हते॑ । धना॒य ।

मा । नः । अ॒कृते॑ । पु॒रु॒ह॒त । योना॑ । इ॒न्द्र । क्षु॒ध्य॒त॒भ्यः ।

वयं॑ । अ॒सुतिं॑ । दाः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र अधा अथानंतरं मन्ये । त्वां मनसा जानामि ।
 ते तवास्मै बलाय अदधायि । अस्माभिः अद्वा कृता ।
 त्वदौयबलविषयमादरातिशयेन स्तोत्रं कृतमित्यर्थः । वृषा
 कामानां वर्षिता म त्वं महते प्रौढाय धनाय चोदयस्व ।
 अस्मान्पेरय । हे पुरहृत । पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराहतेन्द्र ।
 अकृतेऽनिष्पादिते धनशून्ये योनौ । गृहनामैतत् । गृहे
 नाऽस्मात्मा धाः । निधेहि । धनधान्यपूर्णं गृहेऽस्मान्वास-
 येत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र क्षुध्यद्भ्यो ब्रुधितेभ्योऽन्येभ्योऽपि
 स्नातृभ्या वयाऽन्नमासुतिं पेयं क्षीरादिकं च दाः । देहि ॥

अधायि । दधातेः कर्मणि लुङि चूर्णसिण् । आतो युक्
चिण्कतोरिति युक् । क्षुध्यद्वाः । क्षुध ब्रुमुन्नायां । दिवा-
दित्वात् श्यन् । निष्त्वादाद्युदात्तत्वं ।

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नो वधोऽरिन्द्र मा परा दा मा नः प्रिया भोजनानि प्र
भोषीः ।

आडा मा नो मघवच्छक्र निर्भेन्मा नः पात्रां
भेत्सहजानुषाणि । ८ ॥

मा । नः । वधोः । इन्द्र । मा । परा । दा । मा । नः ।
प्रिया । भोजनानि । प्र । भोषीः ।

आडा । मा । नः । मघवन् । शक्र । निः । भेत् । मा नः ।
पात्रां । भेत् । सहजानुषाणि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नोऽस्माम्मा वधोः । मा हिंसोः । सर्वदा
रक्षेत्यर्थः । अपि च मा परादाः । मा परित्याक्षोः । परादानं
परित्यागः । अस्मात्कृतां पूजां सर्वदा गृह्णाणेत्यर्थः । अपि च
नोऽस्माकं प्रिया प्रियाणोष्पितानि भोजनान्युपभोग्यानि
धनानि मा प्रभोषीः । मापहर्षीः । अस्मास्वेव धनानि
यथा स्युत्यथा कुर्वित्यर्थः । तथा हे मघवन् धनवन् शक्र सर्व-
कार्यशक्तेन्द्र नोऽस्माकमाडाडसंबंधीनि गर्भरूपेण निषिक्तान्य-
पत्यानि मा भेत् । मा भिनः । गर्भरूपेणावस्थितानस्मात्पुत्राव-
चेत्यर्थः । मा च नः पात्रा । पतन्ति गच्छन्ति गमनसमर्थानि

यानि तान्यपत्न्यानि पात्राणि । तानि च मा भेत् । मा भिनः ।
 सहजानुषाणि । जानुभ्यां यानि भूमि सनन्ति गच्छन्तित्यर्थः ।
 तानि जानुषानि । तेः सहितानि मा विनीनशः । यद्वा ।
 नोऽस्माकं सहजानुषाण्याधाने सहोत्पन्नानि पात्रा पात्राणि
 सुवादौनि मा निर्भेत् । मा भिनः ॥ वधीः । हतेर्माङ्गि
 लुङि चेति वधादेशः । स चादंतः । सिच् । अतो लोप
 इत्यकारलोपः । तस्य स्थानिवद्भावादतो हलादेर्लघोरिति
 ह्रस्वभावः । इट ईटीति सिचो लोपः । मोषीः । मुष स्तेये ।
 लुङि सिच् इट् । नेटीति ह्रस्वप्रतिषेधः । भेत् । भिदिर्
 विदारणै । लङि सिपि बहुवं कंदसौति विकरणस्य लुक् ।
 लघूपधयुणः । इड्याब्ध्य इति सिचो लोपः ॥

माध्यंदिने सवनेऽर्वाङ्गेहीत्येषा पोतुः प्रस्थितयाज्या ।
 सूत्रितं च । अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेघ-
 वाह । आ० ५. ५. । इति ॥

तामैतां सूक्ते नवमौनृचमाह ॥

अर्वाङ्गेहि सोमकामं त्वाहुः सुतस्तस्य पिबा मदाय ।
 उरुव्यचा जठर आ हृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥ ८ ॥
 अर्वाङ् । आ । इहि । सोमकामं । त्वा । आहुः । अयं ।
 सुतः । तस्य । पिब । मदाय ।
 उरुव्यचाः । जठरे । आ । हृषस्व । पिताऽव । नः ।
 शृणुहि । ह्यमानः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वमर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि । आगच्छ । किं
कारणमिति चेत् । यस्मात्त्वां सोमकामं सोमविषयाभिला-
षमाहुः । पुराविदः क्रथयन्ति । अयमस्मदौयः सोमः सुतः ।
ऋत्विग्भिरभिषुतः । अत आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च मदाय
हृषार्थं तस्य तमस्मदौयमभिषुतं सोमं पिब । एतदेव
स्यष्टौक्रियते । उरुव्यचाः । उरु विस्तीर्णं व्यचो व्यापनं यस्य
तादृशा महावयवो भूत्वा जठर आत्मीय उदर आहृषस्व ।
सोममाभिंच । आ समन्तात्परयेत्यर्थः । एवंभूतस्त्वं ह्ययमानः
स्तुतिभिराह्वयमानः सन् पितेव पुत्राणां वाक्यानि शृणोति
तथा नोऽस्माकं वाक्यानि शृणुहि । शृणु ॥ सोमकामं ।
सोमविषयः कामोऽभिलाषो यस्य । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वं । आहुः । ब्रुवः पंचानामादित आहो ब्रुव इति
क्लृप्तादेशो धाताराहादेशश्च । तस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । मदाय । मदी हर्षे ।
मदोऽनुपसर्ग इति भावेऽप् । उरुव्यचाः । व्यच व्याजीकरणे ।
श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । व्यचेः कुटादित्वमनसीति वचनात्
ङित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । परादिष्छंदसि बहुलमित्युत्तर-
पदाद्युदात्तत्वं । यद्वा । उरु विचति व्याप्नोतीत्युरुव्यचाः ।
ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । वृषस्व । वृष सेचने । व्यत्ययेनात्मने-
पदशप्रत्ययौ । शृणुहि । शृशृणुपृक्तवृश्च इति सेहि ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनविंशो वर्गः ॥

चंद्रमा इत्येकोनविंशत्यृचं द्वादशं सूक्तं । अपां पुत्रस्य
द्वितस्य कूपे पतितस्य कुक्षस्य वार्षं । तथा चोभयोः कूपपात

आम्नायते । त्रितः कूपेऽवहितः काटे निवाङ् ह ऋषिरह-
 दूतय इति च । त्रितस्य चापां पुत्रत्वं तैत्तिरीया स्पष्टमा-
 न्ति । तत एकतोऽजायत इति स द्वितीयमभ्यपातयत् ततो
 द्वितोऽजायत स तृतीयमभ्यपातयत् ततस्त्रितोऽजायत ।
 यदङ्गोऽजायंत तदाप्यानामाप्यत्वमिति । तमेतमाप्यं त्रितस्त-
 द्वेदास्य इति तकारोपजनेन ययमधीमह इति । अंत्या
 त्रिष्टुप् । सं मा तपंतीत्येषा ययमध्या महाहृहती । आद्यौ
 द्वावष्टाक्षरो पादौ द्वादशाक्षरस्तृतीयस्ततो द्वावष्टाक्षरी सा
 ययमध्या महाहृहती । चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाहृहती-
 त्युक्त्वा मध्ये चेश्वरमध्येत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । अनु० १. ८. ।
 शिष्टाः पंक्तयः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्तांतं ।
 चंद्रमा एकोनाम्रस्त्रितो वा वैश्वदेवं हि पांक्तमंत्वा त्रिष्टु-
 वष्टमौ महाहृहती ययमध्येति । हौत्यभिधानादिदमादौनि
 त्रीणि सूक्तानि वैश्वदेवानि । विनियोगः । अत्र शाच्यायनेन
 इतिहासमाचक्षते । एकतो द्वितस्त्रित इति पुरा त्रय ऋषयो
 बभूवुः । ते कदाचिन्नरुभूमावरण्ये वर्तमानाः पिपासया
 संतप्तगात्राः संत एकं कूपमविंदन् । तत्र त्रिताख्य एको
 जलपानाय कूपं प्राविशत् । स्वयं पीत्वेतरयोश्च कूपादुदक-
 मुह्यत्य प्रादात् । तौ तदुदकं पीत्वा त्रितं कूपे पातयित्वा
 तदौयं धनं सर्वमपहृत्य कूपं च रथचक्रेण पिधाय प्रास्थिषातां ।
 ततः कूपे पतितः स त्रितः कूपादुत्तरोत्तुमशक्तुर्वन्तर्वे देवा
 मामुद्धरंत्विति मनसा सस्मार । ततस्तेषां स्थावकमिदं सूक्तं
 ददर्श । तच्च रात्रौ कूपस्थांतसंद्रमसो रश्मौपश्यन्परि-
 देवयते ॥

तत्र प्रथमानृचमाह ॥

चंद्रमा अप्स्र^१तरा सुपर्णी धावते दिवि ।

न वो हिरण्यनेमयः पदं विदंति विद्युतो वित्तं मे

अप्स्र रोदसी ॥ १ ॥

चंद्रमाः । अप्स्र । अंतः । आ । सुपर्णः । धावते । दिवि ।

न । वः । हिरण्यनेमयः । पदं । विदंति । विद्युतः ।

वित्तं । मे । अप्स्र । रोदसी इति ॥ १

अप्स्रांतरिक्षासु । उदक्रमये मंडलेऽंतर्मध्ये वर्तमानः
सुपर्णः शोभनपतनः । यद्वा सुपर्ण इति रश्मिनाम । सुषुग्णा-
ख्यन सूर्यरश्मिना युक्तचंद्रमा दिवि व्युत्थोक्त आ धावते ।
आङ् मर्यादायां । एकेनैव प्रकारेण धावते । शीघ्रं गच्छति ।
तादृशस्य चंद्रमसः संबंधिनो हे हिरण्यनेमयः सुवर्णसदृशप-
र्यंताः । यद्वा हितरमणीयप्रांता विद्युतो विद्योतमाना
रश्मयो वो युष्माकं पदं पादस्थानीयमश्वं न विदंति ।
मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वाच्च लभन्ते । अत इदमनुचितं ।
तस्मात्कूपान्नामुत्तारयतेत्यर्थः । अपि च । हे रोदसी द्यावा-
भूयिष्यौ मे मदीयमश्वेदं स्तोत्रं वित्तं । जानीतं । यद्वा
मदीयं कूपपतनरूपं यदिदं दुःखं तद्वगच्छतं । मदीयं
स्तोत्रं श्रुत्वा मदीयं दुःखं ज्ञात्वा वास्मात्कूपान्नामुत्तारयत-
मित्यर्थः ॥ चंद्रमाज्ञादनं सर्वस्य जगतो निर्मिमौत इति
चंद्रमाः । चंद्रे माडो ङिदित्यसुन् । दासीभारादिषु पाठाभ्यूर्व-

पदप्रकृतिस्वरत्वं । धावते । स्र गतौ । पात्रेत्यादिना वैगि-
तायां धावादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदं । वित्तं । विद आनि ।
साव्यदादित्वाच्छपो लुक् । पादादित्वात्तिङ्ङितिङ् इति
निघाताभावः । अथ । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मण
संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठौ । ऊडिदमिति विभक्तोरुदात्तत्वं ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

अर्थमिहा उ' अर्थिन आ जाया युवते पतिं ।

तंजाते वृषण्यं पयः परिदाय रसं दुहे वित्तं मे

अथ रोदसी ॥ २ ॥

अर्थे । इत् । वै । ऊ' इति । अर्थिनः । आ । जाया ।

युवते । पतिं ।

तंजाते इति । वृषण्यं । पयः । परिदाय । रसं । दुहे ।

वित्तं । मे । अथ । रोदसी इति ॥ २ ॥

अर्थिनो धनमपेक्षमाणाः पुरुषा अर्थमिहै अपेक्षितं धनं
प्राप्नुवन्त्येव । नाहं प्राप्नोमि । उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च
जायान्यदौया भार्या पतिं स्वपतिमायुवते । आभिसुख्येन
प्राप्नोति । मदौया तु मदिरहाहतासीत् । अपि च संयत्नौ
तौ जायापती वृषण्यं वीर्यरूपं पय उदकं तंजाते । प्रजन-
नायान्यान्यसंघट्टनेन प्रेरयतः । तदनंतरं रसं पुरुषस्य सारभूतं
वीर्यं परिदाय गर्भाशयेनादाय गर्भरूपेण धृत्वा दुहे । दुग्धे ।
पुत्ररूपेण जनयति । मम तु पुत्राऽपि नोत्पद्यन्ते । अत इदं

मदीयं दुःखं हे द्यावापृथिव्यौ जानीतं ॥ ७ । ७ज इति
 शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यत्वात् प्लुतप्रगृह्या अचीति प्रकृति-
 भावः । युवते । यु मिश्रणे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । श्रुत्वा किं प्राप्ते
 व्यत्ययेन शः । तुंजाते । तुजि पिजि हिंसावलदाननिकेतनेषु ।
 इदित्त्वान्नुम् । व्यत्ययेन अम् । आन्तलोपः । दुहे । दुह
 प्रपूरणे । लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः ।

तृतीयाष्टकमाह ॥

मो षु दे॒वा अ॒दः स्व॑र॒खं पा॒दि दि॒वस्य॑रि ।

मा सो॒म्यस्य॑ शं॒भुवः॑ शू॒ने भू॒म कदा॑ च॒न वि॒त्तं मे॑ अस्य

रो॒दसौ ॥ ३ ॥

मो इति । सु । दे॒वाः । अ॒दः । स्वः । अ॒खं । पा॒दि ।

दि॒वः । परि॑ ।

मा । सो॒म्यस्वः । शं॒भुवः॑ । शू॒ने । भू॒म । कदा॑ । च॒न ।

वि॒त्तं । मे॑ । अस्य । रो॒दसौ इति ॥ ३ ॥

हे देवाः स्वः स्वर्गे वर्तमानमदस्तदस्मदीयं पितृपितामह-
 प्रपितामहात्मकं संतानं दिवस्यरि दिवस्योपरि वर्तमानं मो
 षु मेवावपादि । अवपन्नं विपन्नं प्रभ्रष्टं मा भूत् मम पुत्रा-
 भावात् । पुत्रेण लोकाञ्जयति नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुतेः ।
 अतो वयं सोम्यस्य सोमपानार्हस्य पितृगणस्य शंभुवः सुखस्य
 भावयितुः पुत्रस्य शूने अपगमने कदाचन कदाचिदपि मा
 भूम । युष्मत्प्रसादान्मम पुत्रा जायन्तां । अतो मामस्माद्दुःखा-

दुत्तारयतेत्यर्थः । हे द्यावापृथिव्यौ युवां च मदीयं विज्ञापनं जानीतं ॥ मा । मा उ इति निपातद्वयसमुदायां मैवेत्यस्यार्थः । सु इत्येतदवधारणे । सुज इति षत्वं । पादि । पद गतौ । चिण् ते पदः । पा० ३. १. ६०. । इति कर्तरि लुङि चोश्चिणादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । पंचम्याः परावध्यर्थे इति विसर्जनोपस्य सत्वं । साम्यस्य । सोम- इति यः । पा० ४. ४. १३७. । इति यप्रत्ययः । शंभुदः । भवतरंत- भवितव्यार्थात्तद्धृत् । शूने । दुश्चोश्च गतिवृद्धेः । भावे निष्ठा । श्वादिता निष्ठायामित्युत्प्रतिषेधः । वचिस्त्वपोत्यादिना संप्रसारणं । आदित्येति निष्ठानात्वं । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । वृषादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

चतुर्वीमृचमाह ॥

यज्ञं पृच्छाम्यवमं स तद्वता वि वोचति ।

क्व ऋतं पूष्यं गतं कस्ताद्वमिति नूतनो वित्तं मे अस्य

रोदसो ॥ ४ ॥

यज्ञं । पृच्छामि । अवमं । मः । तत् । दूनः । वि । वोचति ।

क्व । ऋतं । पूष्यं । गतं कः । तत् । विभर्ति । नूतनः ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसो इति ॥ ४ ॥

यज्ञं यजनोपमवमं सर्वेषां देवानामादिभूतं । अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानामिति श्रुतेः । अग्निर्वै देवानामवम इति ब्राह्मणाच्च । तमाग्निं पृच्छामि । यन्मया पृष्टं तद्देवानां दूतः सोऽग्निर्विवोचति । विविच्य कथयतु । किं पुनस्तत्पृच्छत

इति तदुच्यते । हे अग्ने त्वदौयं पूर्वं पूर्वकालीनमृतं भद्रं
स्तोत्रभ्यः कृतं श्रेयः क्व गतं । कुवेदानीं वर्तते । नूतनो नवत-
रस्त्वतोऽन्यः कः पुरुषस्तद्भद्रं विभर्ति । धारयति । यदि
त्वय्यवर्तिष्यत ममेदृशौ दशापि नाभविष्यत् । अतस्तत् क्व
गतमिति कथय ॥ वोचति । वच परिभाषणे । लेख्यडागमः ।
वच उमिति व्यत्ययेन धातोरुमागमः । क्व । किमोऽदिति
मसम्यर्थेऽत् । क्वातौति किमः क्वादृशः । तितस्वरित इति
स्वरितत्वं । परेण सह सत्यक इति प्रकृतिभावः ॥

पञ्चमोऽष्टकमाह ॥

अमो ये देवा स्थनं त्रिषा रोचने दिवः ।

कहं ऋतं कदन्तं क्व प्रज्ञा व आहुतिर्वित्तं मे

अस्य रोदमी ॥ ५ ॥

अमो इति । ये । देवाः । स्थनं । त्रिषु । आ ।

रोचने । दिवः ।

कत् । वः । ऋतं । कत् । अन्तं । क्व । प्रज्ञा । वः ।

आहुतिः । वित्तं । मे । अस्य । रोदमी इति ॥ ५ ॥

हे देवाः । त्रिषु पृथिव्यादिषु स्थानेषु योऽमी यदं स्थन ।
वर्तमाना भवथ । यानि स्थानानि दिवो द्यातमानस्य सूर्यस्य
आ रोचने दोषविषये वर्तते । सूर्यप्रकाशेषु स्थानेष्वित्यर्थः ।
तेषां वो युष्माकं संबन्धि स्तोत्रविषयमृतं सत्यं कत् । कास्मिन्दे
वर्तते । अन्तं द्रष्टृविषयमसत्यं च कत् कुत्र गतं । अपि च

प्रज्ञा चिरकालीना वो युष्माकं संबंधिन्याहुतिर्मया पूर्वमनुष्ठितो
यागः क्व कुत्रासीत् । ईदृग्भूतदुःखानुभावेन मया पूर्वमनुष्ठितो
यागसमूहो युष्मान् प्राप्नोदित्यनुमिमे । अन्यत्पूर्ववत् ॥ स्थन ।
तप्तनप्तनथनास्तेति तशब्दस्य थनादेशः । कत् । कशब्दस्य
वर्णव्यापत्त्या कङ्गावः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे विंशो वर्गः ॥

षष्ठौ मृचमाह ॥

कहं ऋतस्य धर्णसि कहरुणस्य चक्ष्णं ।

कदर्यम्णो महस्यथाति क्रामेम दूध्या वित्तं मे अस्य

रोदसी ॥ ६ ॥

कत् । वः । ऋतस्य । धर्णसि । कत् । वरुणस्य । चक्ष्णं ।

कत् । अर्यम्णः । महः । पथा । अति । क्रामेम । दुःध्याः ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ६ ॥

हे देवा वो युष्माकं संबंधिन ऋतस्य सत्यस्याभिमतफल-
प्रापणस्य धर्णसि धारणं कत् । कुत्र गतं । वरुणस्यानिष्ठ-
निवारकस्य देवस्य चक्षणमनुग्रहदृष्ट्या दर्शनं कत् । क्व गतं ।
महो महतो महानुभावस्यार्यम्णोऽरीणां नियंतुरेतत्संज्ञकस्य
देवस्य संबंधिना पथा शोभनमार्गेणैष्टदेशप्रापणं कत् । क्व गतं ।
एतत्सर्वं युष्मास्वेव वर्तते । न कुत्रापि गतं । अतो वयं दूध्या
दुर्धियः पापबुद्धौ नस्मदनिष्ठाचरणपरान् शत्रूनतिक्रामेम ।
अतितरेम । तैः कृतादस्मात्कूपपातलक्षणादुःखादयमुत्तीर्णा

भवेम । हे द्यावापृथिव्यौ मदीयमिदं जानीतं ॥ धर्षसि ।
 धृञ् धारणे । सानसिधर्षसिपर्षसौत्वादिनासिच्प्रत्ययांतो
 निपात्यते । अयंमूः । षष्ठेकवचनेऽस्तोपोऽन इत्यकारलोपः ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरिण विभक्तोरुदात्तत्वं । महः । महतोऽच्छब्द-
 लोपश्छांदसः । यद्वा मह पूजायां । क्तिप् । उभयथापि सावे-
 काच इति विभक्तोरुदात्तत्वं । दूष्यः । पृषोदरादिः । ध्ये चेति
 तत्र पाठाद्गुरो रेफस्योत्वं । उत्तरपदादेः ण्वत्वं च । उदात्त-
 स्वरितयोर्यण इति स्वरितत्वं ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

अहं सो अस्मि यः पुरा सुते वदामि कानि चित् ।
 तं मा व्यंत्याध्यो हृको न दृष्ट्वाजं मृगं वित्तं मे अस्य
 रोदसी ॥ ७ ॥

अहं । सः । अस्मि । यः । पुरा । सुते । वदामि
 कानि । चित् ।

तं । मा । व्यंति । आऽध्यः । हृकः । न । दृष्ट्वाजं । मृगं ।
 वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ७ ॥

हे देवाः पुरा पूर्वस्मिन्काले सुते युष्मद्यागाथे सोमेऽभिषुते
 कानि चित् कतिपयानि स्तोत्राणि योऽहं वदामि । उक्त-
 वानस्मि । स एवाहमस्मि न त्वन्यः कश्चित् । तस्मात्किमर्थं मां
 परित्यजथ । तं तादृशं मामाध्योऽभिलषितपुत्राद्यप्राप्त्या जनिता
 मानस्यो व्यथा व्यंति । भक्षयंति । तत्र दृष्टान्तः । दृष्ट्वाजं

जातदृष्णं पिपासंतमुदकं प्रति गच्छंतं मृगं वृको न । यथा-
 रण्यश्वा मध्यमार्गे गच्छंतं भक्षयति तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥
 व्यंति । वी गत्यादिषु । अदादित्वाच्छपो लुक् । तन्वादीनां
 छंदसि बहुलमुपसंख्यानमिति बहुलवचनाद्यण् । आध्यः ।
 आधौयते मनसि स्थाप्यत इत्याधिः । उपसर्गे घोः किः ।
 आतो लाप इटि चेत्याकारलोपः । जसादिषु छंदसि वावचन-
 मिति जसि चेति गुणस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । दृष्णजं ।
 दृष पिपासायां । 'स्वपितृषोर्नजिड्डति नजिड्' । पदका-
 रस्त्वं वं मन्यते । अन्येष्वपि दृश्यत इति दृशिग्रहणस्य सर्वोपा-
 धिव्यभिचारार्थत्वात्केवलार्थापि जनेर्दप्रत्ययः । दृष्णा जाता
 यस्य । ध्यापाः सन्नाछंदसोर्बहुलमिति क्लृप्तत्वं ॥

अष्टमौमृचमाहः ॥

सं मा तपंत्यभितः सपत्नीरिव पशंवः ।

मूषा न शिश्रा व्यंदति माध्यः स्तोतारं ते शतक्रतो

वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

सं । मा । तपंति । अभितः । सपत्नीः इव । पशंवः ।

मूषः । न । शिश्रा । वि । अदंति । मा । आऽध्यः ।

स्तोतारं । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

ऐंद्रेया । हे इंद्र पशंवः पार्श्वस्थीनि । अत्र सामर्थ्या-
 त्पशुस्थानौयाः कूपभित्तयो मा मामभितः सर्वतः संतपंति ।

सम्यक् पीडयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । सपत्नीरिव । समान एकः पतिर्यासां ताः सपत्न्यो यथैकं पतिमभितः पीडयन्ति । परस्परं वा पीडयन्ति । हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वेदं ते तव स्तातारं मामाध्योऽसंपद्यमावैर्यागदानादिभिरुत्पादिता मानस्यः पीडा व्यदन्ति । विविधं भक्षयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । मूषो न । यथा मूषिका शिश्या शिश्यानि कुविंदेन वापितान्यन्नरसेनालिप्तानि सूत्राणि भक्षयन्ति । यद्वा शिश्वशब्देन प्रजननमेवोच्यते । तच्चोपचारात्पृच्छे वर्तते । यथा स्वकोयानि पुच्छानि घृततेलादिभाण्डे प्राक्षिप्योद्धुमत्कृष्य व्यदन्ति । लिङ्गंतीत्यर्थः । एवं मामाध्यो भक्षयन्ति । न चेत्तत् हे इन्द्र तव स्तातृन्याय्यं । तस्मात्कूपान्नामुत्तारय । अन्यत्समानं । अत्र निरुक्तं । संतपन्ति मामभितः सपत्न्य इवेमाः पशवः कूपपशवो मूषिका इवास्त्रातानि सूत्राणि व्यदन्ति । स्वांगाभिधानं वा स्यात् । शिश्यानि व्यदन्तीति । नि० ४. ६. । इति । सपत्नीः । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४. १. २५. । इति पतिशब्दस्य नकारांतादेशः । डौप् । वा कृन्दमोति पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । मूषः । मूष स्तेये । किंपि कृन्दसो दोर्घः । तथा च यास्कः । मूषो मूषिका इत्यर्थो मूषिकाः पुनर्मुष्णात्तमूषोऽप्येतस्मादेव । नि० ४. ५. । इति । शिश्या । णा शौचे । घञर्थे कविधानमिति कः । स्यास्त्रागापाव्यधिहनिष्युष्यर्थमिति कः । वर्णव्यापत्त्या सकारस्य शकारः । कृजाटोना के हे भवत इति वक्तव्यं । पा० ६. १. १२. २. । इति द्विवचनं । बहुलं कृन्दसोत्यभ्यासस्यत्वं ॥

नवमौऋचमाह ॥

अमी ये सप्त रश्मयस्तत्रा मे नाभिरातता ।

त्रितस्तुर्हंदास्यः स जामित्वाय रेभति वित्तं मे

अस्य रोदसी ॥ ८ ॥

अमी इति । ये । सप्त । रश्मयः । तत्र । मे । नाभिः ।

आतता ।

त्रितः । तत् । वेद । आस्यः । सः । जामित्वाय । रेभति ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ ८ ॥

येऽमी व्युलोके वर्तमानाः सप्तसंख्याका रश्मयः सूर्यस्य किरणाः संति तत्र तेषु सूर्यरश्मिष्वध्यात्मं सप्तप्राणरूपेण वर्तमानेषु मे मदीया नाभिरातता संबद्धा । ऋषिरात्मानमेव परोक्षतया निर्दिशति । त्रितस्तुर्णतमस्तिरस्तुताज्ञान आस्योऽपां पुत्र ऋषिस्तत्पूर्वोक्तं वृत्तांतं वेद जानाति नान्यः । स जानन्नृषिर्जामित्वाय कृपाङ्गणं हत्वाय रेभति । तान् रश्मोन् स्तोति । अन्यत्समानं ॥ आतता । तनातेः कर्मणि निष्ठा । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । जामित्वाय । जमतिर्गतिकर्मा । जमति गच्छतीति जामिः । औणादिक इणप्रत्ययः । तस्य भावस्तत्त्वं । रेभति । रेभृ शब्दे । भौवादिकः ॥

दशमौऋचमाह ॥

अमी ये पंचोक्षणो मध्ये तस्थुर्महो दिवः ।

देवत्रा नु प्रवाच्यं । सध्रीचीना नि वाहतु वित्तं मे

अस्य रोदसी ॥ १० ॥

असौ इति । ये । पंच । उक्षणः । मध्यः । तस्यः ।

महः । दिवः ।

देवत्रा । नु । प्रवाच्यं । सध्रीचीनाः । नि । वाहतुः ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १० ॥

उक्षणः सेक्ताः कामाभिवर्षकाः पंच । तत्र इंद्रस्तद्वरुण-
स्तर्दाग्निस्तदर्यमा तत्सविता चनो धादित्यर्षेर्वेन प्रतिपादिताः
पंचमंख्याका देवाः । यद्वा । अग्निर्वायुः सूर्यश्चंद्रमा विद्यु-
दित्येवं पंचमंख्याकाः । तथा च शाक्यायनकं । एतान्येव पंच
ज्योतीषि यान्येषु लोकेषु दौष्यंते । अग्निः पृथिव्यां वायुरं-
तरिक्षे च आदित्यो दिवि चंद्रमा नक्षत्रे विद्युदपि स्वति ।
नक्षत्रे नक्षत्रलोके । अप्सु, मेघस्थोदकेषु । तैत्तिरीयेऽप्येव-
मान्नातं । अग्निः पृथिव्यां वायुरंतरिक्षे च सूर्यो दिवि चंद्रमा
दिक्षु नक्षत्रानि स्वर्लोक इति । येऽसौ पंचमंख्याका देवा महो
दिवो महता विस्तीर्णस्य द्यलोकस्य मध्ये तस्यः । तिष्ठन्ति ।
आसते । देवत्रा देवेषु नु क्षिप्रं प्रवाच्यं प्रशंसनीयं देवानां योग्यं
मदीयं स्तोत्रं प्रति सध्रीचीनाः सहांचंता युगपदागच्छन्तस्ते
तेषां मदीयं परिचरणं स्वीकुर्वन्ति । तदनंतरं निवाहतुः ।
वृष्टाः संतो निवर्तन्ते च । अन्यत्समानं ॥ उक्षणः । वा षपूर्वस्य
निगम इत्युपधादौर्ध्वाभावः । देवत्रा । देवमनुष्येत्यादिना

सप्तम्यर्थे व्याप्रत्ययः । प्रवाच्यं । वाचयतेरचो यदिति यत् ।
 णिरनिटोति णिलोपः । यतोऽनाव कृत्याद्युदात्तत्वे कृदुत्तरपद-
 प्रकृतिस्वरत्वं । सध्रोचीनाः । सङ्घांसतीति सध्रञ्चः । त एव
 सध्रोचीनाः । सहपूर्वादंचतेऽर्त्तत्विगित्यादिना क्तिन् । अनि-
 दितामिति नलोपः । सहस्य सध्रिरिति सध्यादेशः । विभाषां-
 चैरदिकिस्त्वयामिति स्वार्थे खप्रत्ययः । बाहुतुः । हुतु वर्तने ।
 छंदसि लुङ्लङ्लिट् इति वर्तमाने लिट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्य दीर्घत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकविंशो वर्गः ॥

एकादशौमृचमाह ॥

सुप॒र्णा ए॒त आ॑स॒ते म॒ध्य आ॑रो॒धने॒ दि॒वः ।

ते से॑ध॒न्ति प॒थो वृ॒कं त॑र॒न्तं य॒द्धत्ती॑र॒पो वि॒त्तं मे॑

अ॒स्य रो॒दसौ ॥ ११ ॥

सु॒प॒र्णाः । ए॒त । आ॑स॒ते । म॒ध्य । आ॑रो॒धने॒ । दि॒वः ।

ते । से॑ध॒न्ति । प॒थः । वृ॒कं । त॑र॒न्तं । य॒द्धत्ती॑ः । अपः ।

वि॒त्तं । मे॑ । अ॒स्य । रो॒दसौ॑ इति ॥ ११ ॥

सुप॒र्णाः । रश्मिनामैतत् । शाभनपतना एते सूर्यरश्मय
 आरोधने सर्वस्यावरके व्याप्ते दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्य आसते ।
 वर्तन्ते । ते सूर्यरश्मयः पथो मार्गावृकमरण्यश्चानं सेधन्ति ।
 निषेधन्ति निवारयन्ति । कोट्यं । यद्धत्तीर्महतीरपस्तरन्तं ।
 अतिक्रामन्तं । कूपपतनारपूर्वं वित्तं दृष्ट्वैनं भक्षयितुं

कश्चिदरण्यश्वा महतीं नदीं तितोर्षुराजगाम । स च सूर्य-
रश्मोन्टद्वायमवसरो न भवतीति निषवृते । अतो रश्मयो
वृकं निषेधंतीत्युच्यते । यास्कपक्षे त्वाप इत्यंतरिक्षनाम ।
यद्धतोरपो महदंतरिक्षं । पथः पथा द्वादशरश्म्यात्मना
मार्गेण तरंतं वृकं चंद्रमसं सूर्यरश्मयो निषेधंति । अहनि हि
सूर्यरश्मिभिर्निरुद्धसंद्रमा निःप्रभो दृश्यते । अतो निःप्रभं
कुर्वंतौत्यर्थः ॥ आरोधने । आरुध्यत आव्रियतेऽनेनेत्यारोधनं ।
करणे ल्युट् । सेधंति । विधु गत्यां । अयं केवलोऽपि निपूर्वार्थे
द्रष्टव्यः । पथः । पंचम्येकवचने भस्य टेलीप इति टिलोपः ।
उदात्तनिवृत्तिस्त्ररेण विभक्तेरुदात्तत्वं । यास्कपक्षे तु तृतीयार्थे
व्यत्ययेन पंचमौ । यद्धतौः । यद्ध इति महन्नाम । अस्मादा-
चारार्थे सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । ततो लट् । शट् ।
उगितश्चेति डीप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ।
शतुरनुम इति नदीस्वरो व्यत्ययेन न प्रवर्तते ॥

द्वादशीमृचमाह ।

नव्यं तदुक्थं हितं देवासः सुप्रवाचनं ।

ऋतमर्षेति सिंधवः सत्यं तातान सूर्यो वित्तं मे

अस्य रोदसी ॥ १२ ॥

नव्यं । तत् । उक्थं । हितं । देवासः । सुप्रवाचनं ।

ऋतं । अर्षेति । सिंधवः । सत्यं । तातान । सूर्यः । वित्तं ।

मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे देवासो देवाः । नव्यं नवतरमुक्थं प्रशस्यं स्तुत्यर्हं
 सुप्रवाचनं सुष्ठु ऋत्विग्भिर्वाचयितुं शक्यं । एवंभूतं तद्भव-
 दीय बलं हितं । युष्मासु निहितं । अतो युष्मदीयेन बलेन
 सिंधवः स्यंदनशीला नद्यो ऋतमुदकमर्षति । आलस्यरा-
 हित्येन सर्वदा प्रेरयन्ति । अशोषा सत्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ।
 तथा सूर्यः सत्यं सर्वदा विद्यमानं स्वकीयं तेजस्तानान् ।
 आतनोति विस्तारयति । अन्यत्समानं ॥ सुप्रवाचनं । वच
 परिभाषणे । अस्माग्नां तादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति खलर्थे
 युच् । अर्षति । अर्तेर्लेटि सिब्वङ्लं लेटौति सिप् । गुणः ।
 तातान् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामभ्यासस्तु
 दीर्घत्वं ॥

तयोदशीमृचमाह ॥

अग्ने तव त्यदुक्थं देवेष्वस्याप्यं ।

स नः सत्तो मनुष्वदा देवान्यक्षि विदुष्टरो वित्तं मे

अस्य रोदसो ॥ १३ ॥

अग्ने । तव । त्यत् । उक्थं । देवेषु । अक्षि । आप्यं ।

सः । नः । सत्तः । मनुष्वत् । आ । देवान् । यक्षि ।

विदुःऽतरः । वित्तं । मे । अस्य । रोदसौ इति ॥ १३ ॥

हे अग्ने तवोक्थं प्रशस्यं त्यत् श्रुतिप्रसिद्धमाप्यं । आपि-
 बंधुः । तस्मात् भावः । बांधवं देवेषु दानादिगुणयुक्तेष्वंद्रादि-
 ष्वक्षि । विद्यते । तस्मात्स तादृशो विदुष्टरो विद्वत्तरस्तु

नोऽस्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णः सन्देवांस्तानिन्द्रादीन् आ शास्त्र-
मर्यादया यच्च । यज । हविर्भिः पूजय । तत्र दृष्टान्तः ।
मनुष्वत् । यथा मनूनां यज्ञे तद्वत् । अन्यत्पूर्ववत् ॥ आप्यं ।
आप्नू व्यासौ । अस्मात्स्रंतादच इतितीप्रत्ययः । ब्राह्मणादि-
त्वात् यज । सत्तः । नसत्तनिषत्तेति निपातनान्निष्ठानत्वाभावः ।
छांदसो निशब्दलोपो द्रष्टव्यः । मनुष्वत् । मनोरीणादिकं
उसिप्रत्ययः । तत्र तस्येवेति षष्ठ्यर्थे वतिः । नभोऽंगिरो-
मनुषां वत्युपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. २. । इति भत्वेन
पदत्वामावाद्रुत्वाद्यभावः । यच्च । बहुलं ंदसौति शपो लुक् ।
ब्रह्मादिषत्वे कुत्वं । विदुष्टरः । विद्वद्भ्यश्चत्तरप्ययस्मयादि-
त्वेन भत्वाहसाः संप्रसारणमिति संप्रसारण । शासिबसिघसौनं
चेति षत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

सत्तो होता मनुष्वटा देवा अच्छा विदुष्टरः ।

अग्निर्हव्या सुषदति देवो देवेषु मेधिरो वित्तं मे

अस्य रोदसी ॥ १४ ॥

सत्तः । होता । मनुष्वत् । आ । देवान् । अच्छ ।

विदुऽतरः ।

अग्निः । हव्या । सुसूदति । देवः । देवेषु । मेधिरो ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १४ ॥

मनुष्वत् मनोरिवास्माकं यज्ञे सत्तो निषण्णो होता

देवानामाह्वाता विदुष्टरो विदत्तरो देवो दानादिगुणयुक्तो
 देवेषु सर्वेष्विन्द्रादिषु मध्ये मेधिरु मेधावौ । एवंभूतोऽग्नि-
 स्तान्देवानच्छाभिमुख्येन हव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि ।
 मर्यादायामाकारः । शास्त्रमर्यादया यथाशास्त्रं सुषुदति ।
 प्रेरयतु । अन्यत्समानं ॥ सुषुदति । षूद चरणे । लेख्यडागमः ।
 बहुलं कंदसीति शपः श्लुः । मेधिरः । मेधारथाम्यामिरत्नरचौ
 पक्षव्याविति मत्वर्थीय इरन् ॥

पंचदशीमृचमाह ॥

ब्रह्मा कृणोति वरुणो गातुविदं तमीमहे ।

व्यूर्णोति हृदा मतिं नव्यो जायतामृतं वित्तं मे

अस्य रोदसी ॥ १५ ॥

ब्रह्मा । कृणोति । वरुणः । गातुविदं । तं । ईमहे ।

वि । कृणोति । हृदा । मतिं । नव्यः । जायतां । अतं ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १५ ॥

यो वरुणोऽनिष्टस्य निवारयिता देवो ब्रह्मा परिवर्द्ध
 तद्रक्षणरूपं कर्म कृणोति करोति । तं तादृशं गातुविदं
 गातोर्मार्गस्य दुःखनिवारकस्य लभयितारं वरुणमीमहे ।
 अभिमतफलं याचामहे । ईमहे इति याचञाकर्मा । तस्मै
 वरुणायायमस्मदीयः स्तोता हृदा हृदयेन मतिं मननीयां
 स्तुतिं व्यूर्णोति । विवृणोति प्रकाशयति । उच्चारयतीत्यर्थः ।
 सोऽयं नव्यः स्तुत्यो वरुणोऽस्माकमृतं जायतां । सत्यभूतोऽस्तु ॥
 ब्रह्मा । अन्येषामपि दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः ।

मातुर्विद् । विद् लामे । अन्तर्भावितण्यर्थात्किप् । ईमहे । ईङ्
गतो । बहुलं छंदसोति विकरणस्य लुक् । हृदा । पद्मि-
त्वादिना हृदयशब्दस्य हृदादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वाविंशो वर्गः ॥

षोडशौमृचमाह ॥

असौ यः पंथां आदित्यो दिवि प्रवाच्यं कृतः ।

न स देवा अतिक्रमे तं मर्तासो न पश्यथ वित्तं मे

अस्य रोदसी ॥ १६ ॥

असौ । यः । पंथाः । आदित्यः । दिवि । प्रवाच्यं । कृतः ।

न । सः । देवाः । अतिऽक्रमे । तं । मर्तासः । न । पश्यथ ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १६ ॥

पंथाः सततगामी । यद्वा ब्रह्मलोकं गच्छतामुपासकानां
मार्गभूतः । सूर्यद्वारेण ते विज्ञाः प्रयांतौति श्रुतेः । एवंभूतो
योऽसावादित्यो दिवि द्युलोके प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनं यथा
भरति तथा कृता निर्मितः । यथा सर्वैः प्राणिभिर्दृश्यते तथा
वर्तमान इत्यर्थः । हे देवाः सोऽयमादित्यो युष्माभिरपि नाति-
क्रमे । अतिक्रमितं न शक्यः । युष्मज्जीवनस्य तदायतत्वात् ।
सति हि सूर्ये वसन्तादयः काला निष्पद्यन्ते । कालेषु च यागाः
क्रियन्ते । यागेषु च सत्सु भवतां जीवनं । अतो युष्माभिरपि
नासावतिक्रमितव्यः । एवं च सति हे मर्तासः पापकृतो
मनुष्याः । तं महानुभावं सूर्यं न पश्यथ । सूर्यं न जानीथः ।

एतच्च कूपे पातयित्वा निगतावेकतद्वितौ प्रति निंदनं । अहमैव
मंत्रद्रष्टा तं सूर्यं जानामि । पापकृतौ युषां न जानीथ इति ॥
पंथाः । पत् गतौ । पतेत्य चेतोनिप्रत्ययः । पथिमथ्यृमुच्चा-
मादित्यात् । इतोऽसर्वनामस्थाने । पा० ७. १. ८६ ।
इत्यत्वं । इकारस्य लोपः । पथिमथोः सर्वनामस्थान इत्याद्यु-
दात्तत्वं । प्रवाच्यं । वक्तव्यतादयो यदिति भावे यत् । यतो-
ऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । अतिक्रमे । क्रमु पादविक्षेपे । कृत्यार्थे
सर्वैकेनिति केनप्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

सप्तदशीसूचमाह ॥

क्षितः कूपेऽवहितो देवान् हवत ऊतये ।

तच्छ्रुत्वा बृहस्पतिः कण्वन् अहंहरणादुक् वित्तं मे अस्य

रोदमी ॥ १८ ॥

वितः । कूपे । अवहितः । देवान् । हवते । ऊतये ।

तत् । श्रुत्वा । बृहस्पतिः । कण्वन् । अहंहरणात् । उक् ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदमी इति ॥ १८ ॥

कूपेऽवहितः पातितस्त्रित एतत्संज्ञ ऋषिरुतये रक्षणाय
देवान् हवते । स्तुतिभिराकारयति । यदेतत्त्रितस्याह्वानं बृहस्पति-
र्बृहतां महतां देवानां रक्षक एतत्संज्ञो देवस्तदाह्वानं श्रुत्वा ।
श्रुतवान् । किं कुर्वन् । अहंहरणादहसः पापकृपादस्मात्कूप-
पातादुन्नोयोक् विसृष्टीर्णं शोभनं कण्वन् कुर्वन् ॥ हवते ।
हवतेर्लटि बहुलं कंदसौति संप्रसारणं । शबगुणावादेशाः ।
ऊतये । ऊतोऽतीत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वं । बृहस्पतिः ।

तद्वहेतोः करपत्न्योरिति पारस्करादिषु पाठात् सुट्त्तलोपो ।
 उमे वनस्पत्यादिष्विति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं ।
 अङ्हरणात् । अहिं गतौ । इदित्वाङ्गम् । खर्जिपिण्ड्यादिभ्य
 ऊरोलची । उ० ४. ८१. । इति भाव ऊरपत्न्ययः । दुःखप्राप्ति-
 हेतुभावा गतिरस्यास्तीति धामादिलक्षणो मत्वर्थोऽप्यो नः ।
 णा० ५. २. १००. । आङ्पूर्वाहंतेर्वा रूपमुन्नेयं ॥

अष्टादशौम्वचमाह ॥

अरुणो मां सकृदहकः पथा यंतं ददर्श हि ।

उज्जिहीते निचाय्य तष्टेव पृष्ट्यामयी वित्तं मे अस्य

रोदसी ॥ १८ ॥

अरुणः । मा । सकृत् । हकः । पथा । यंतं । ददर्श । हि ।

उत् । जिहीते । निचाय्यं । तष्टाऽइव । पृष्टिऽभ्यामयी ।

वित्तं । मे । अस्य । रोदसी इति ॥ १८ ॥

अरुणवर्णो लोहितवर्णो ह्रकोऽरण्यखा सकृदेकवारं पथा
 यंतं मार्गेण गच्छंतं मा मां ददर्श हि । दृष्टवान् । हि
 पादपूरणं । निचाय्य दृष्ट्वा च मां जिष्टुः सन् उज्जिहीते ।
 उद्विच्छति स्म । तत्र दृष्टांतः । तष्टेव पृष्ट्यामयी । यथा
 तक्षजनिपृष्टकेशस्तथा वर्धकस्तदपनोदनायोर्द्धाभिमुखो
 भवति तद्वत् । हे व्यावापृथिव्यौ मदौयमिदं दुःखं वित्तं ।
 जानीतं । यद्वा । हक इति विवृतज्योतिष्कशृङ्गमा उच्यते ।
 अरुण आरोचमानः कृत्स्नस्य जगतः प्रकाशकः । मासकृत्
 मासार्द्धमासवर्त्यनसंवत्सरादीन्कालविशेषान्कुर्वन् । तिष्ठति-

भागज्ञानस्य चंद्रगत्यधीनत्वात् । स चंद्रमा आकाशमार्गे
यंतं गच्छंतं नक्षत्रगणं ददर्श । हिरवधारणे । नक्षत्रगणमेव
ददर्श न कूपपतितं मामित्यनादरो द्योत्यते । यदि मां
पश्येत् उद्वरेत्कृपात् । निचाय्य नक्षत्रगणं दृष्ट्वा चोज्जिहीते ।
येन नक्षत्रेण संयुज्यते तेन सहोद्गच्छति । न मामभिगच्छ-
तोत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र मासकृदिति यास्क एकं पदं
मन्यते शाकल्यस्तु पदद्वयं । तस्मिन्पक्षेऽयमर्थः । दक्षप्रजापते-
र्दुहितृभूताः स्वभार्या अश्विन्याद्यास्तारकाः पुनःपुनर्ददर्श ।
मां सकृदेव पश्यतीति सकृद्दृष्ट्वा चोज्जिहीते । ताराभिः
सहोद्गमेव गच्छति । न मां कृपादुत्तारयति । अत इदमनु-
चितं । हे द्यावापृथिव्यौ मदोयमिमं वृक्षांतं जानीतं ॥
अत्र निरुक्तं । वृक्षश्चंद्रमा भवति विवृतज्योतिष्को वा विवृत-
ज्योतिष्को वा विक्रांतज्यातिष्को वा । अरुण आरोचनो
मासकृन्मासानां चार्द्धमासानां च कर्ता भवति चंद्रमा वृक्षः
पथा यंतं ददर्श नक्षत्रगणमभिजिहीते निचाय्य येन येन
याचमानां भवति चंद्रमास्तत्पुत्रवन्निव पृष्ठरोगी । नि० ५.
२०. । इति ॥ सकृत् । एकस्मै सकृच्च । पा० ५. ४. १९. ।
इति क्रियाभ्यावृत्तिगणने निपातितः । वृक्षः । वृज् वरणे ।
सृष्टृभूगृषिमुषिभ्यः किदिति कप्रत्ययः । जिहीते । ओहाड्
गतौ । जौहोत्यादिकः । भृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं । निचाय्या ।
चाय् पूजानिशामनयोः । अत्र दर्शनार्थो धातूनामनेकार्थ-
त्वात् । समासेऽनज्पूर्वे ङो ल्यप् । पृथ्यामयी । स्पृश स्पर्शने ।
स्पृश्यतेऽनेनेति स्पृष्टिः । क्वांदसो वर्णलोपः । पृष्टावामयः
पृथ्यामयः । तद्वान् पृथ्यामयी ॥

एकोनविंशौ नृचमाह ॥

ए॒नां॒गू॒षे॒ण॑ व॒यमि॑न्द्र॒वंतो॒ऽभि॒ श्या॑म ह॒जने॒ सर्व॑वीराः ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑तामदि॒तिः सि॑न्धुः पृथि॒वी

उ॒त द्यौः ॥ १८ ॥

ए॒ना । आ॒ंगू॒षे॒ण॑ । व॒यं । इ॒न्द्र॒वंतः॑ । अ॒भि । श्या॑म ।

ह॒जने॑ । सर्व॑ऽवीराः ।

तत् । न॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒महं॑तां । अदि॒तिः ।

सि॑न्धुः । पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ १८ ॥

एनानेनांगूषेणाघोषणयोग्येन स्तोत्रेण हेतुभूतेनेन्द्रवंतोऽनु-
ग्राहकेणेंद्रेण युक्ताः सर्ववीराः सर्ववीरैः पुत्रैः पौत्रादिभि-
श्चोपेताः संतो वयं हजने संग्रामेऽभिष्याम । शत्रून्भिभवेम ।
तदिदमस्मदीयं वचनं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु ।
पालयंत्विव्यथः । उतशब्दो देवतासमुच्चये । अत्र यास्कः ।
आंगूषस्तोम आघोषः । अनेन स्तोमेन वयमिन्द्रवंतः । नि०
५, २१, । इति ॥ एना । द्वितीयाटोःस्वेन इति तृतीया-
यामिदम एनादेशः । सुपां सुलुगिति विभक्तैराजादेशः ।
चित्स्वरेणांतोदात्तत्वं । आंगूषेण । आङ्पूर्वाङ् षेः कर्मणि
घञ् । आङो ङकारलोपाभावश्छांदसः । घोषशब्दस्य गूष-
भावश्च पृषोदरादित्वात् । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं ।

स्याम । अस्तेः प्रार्थनायां लिङि असोरक्तोपः षत्याकारलोपः ।
उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपर इति षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले पंचदशोऽनुवाकः ॥

षोडशेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्रेन्द्रमिति सप्तचं
प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । इंद्रं मित्रं सप्त त्रिष्टुवंतमिति ।
अनुवर्तमानत्वात्कुक्ष ऋषिः । त्रितस्तु वाविशिष्टत्वात्तत्रैव
विकल्पितो नानुवर्तते । अंत्या त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुवंतपरि-
भाषया जगत्त्वः । विश्वे देवा देवतेत्युक्तं । विनियोयोः
लौगिकः ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमृतये मारुतं शर्धो अदितिं

हवामहे ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मात्त्रो अंहसो

निष्पितॄन् ॥ १ ॥

इंद्रं । मित्रं । वरुणं । अग्निं । ऊतये । मारुतं ।

शर्धोः । अदितिं । हवामहे ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् ।

त्रः । अंहसः । निः । पितॄन् ॥ १ ॥

ऊतये रक्षणाय वयमिन्द्रादीन्मारुतं शर्धो मरुत्समूहरूपं
वत्त्वं च हवामहे । आह्वयामहे । वसवो निवासयितारः

सुदानवः शोभनदाना इन्द्रादयो विश्वस्मात्सर्वस्मादंहसः
पापाब्धोऽस्मान्निष्पिपर्तन । निर्गमय्य पालयत । तत्र दृष्टांतः ।
रथं न दुर्गात् । गंतुमशक्यान्निम्नाक्षतात्स्थानात्सारथयो यथा
रथं पालयन्ति । तद्वत् । पिपर्तन । घृ इत्येके । स्नाटि तप्तनप्त-
नथनाश्चेति तस्य तनवादेशः । पिप्त्वेन डिङ्त्वाभावाद्, णः ।
अर्तिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं ॥

द्वितीयान्वृत्तमाह ॥

त आदित्या आ गता सर्वतातये भूत देवा हवतूर्येषु
शंभुवः ।

रथं न दुर्गादंहसवः सुदानवो विश्वस्माब्धो अंहसो
निष्पिपर्तन ॥ २ ॥

ते । आदित्याः । आ । गत । सर्वतातये । भूत । देवाः ।
हवतूर्येषु । शंभुवः ।

रथं । न । दुःगात् । वसवः । सुदानवः । विश्वस्मात् ।
नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ २ ॥

हे आदित्या अदितेः पुत्रा देवाः । ते अयं सर्वतातये
सर्वैर्वीरपुरुषैस्तताय विस्तारिताय युद्धाय । युद्धेऽस्माकं
साहाय्यं कर्तुमित्यर्थः । आगत । आगच्छत । अपि च हव-
तूर्येषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु शंभुवः सुखम् भावयितारो
भूत । भवत ॥ गता । गमेलोऽटि बहूलं हंसोति शपो लुक् ॥

तृतीयामृचमाह ॥

अः : पितरः सुप्रवाचना उत देवी देवपुत्रे ऋतावृधा ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो

निष्पिपर्तन ॥ ३ ॥

अवंतु । नः । पितरः । सुऽप्रवाचनाः । उत । देवी इति ।

देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे । ऋतऽवृधा ।

रथं । न । दुऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वस्मात् ।

नः । अंहसः । निः । पिपर्तन ॥ ३ ॥

नोऽस्मान्पितरोऽग्निष्वात्तादयोऽवंतु । रक्षंतु । कीदृशाः ।
सुप्रवाचनाः । सुखेन प्रवक्तुं स्तोतुं शक्याः । उत अपि च
देवपुत्रे देवाः सर्वे पुत्रस्थानीया ययोस्ते ऋतावृधा ऋतस्य
सत्यस्य वा यज्ञस्य वा वर्धयित्र्यौ देवी देवनादिगुणयुक्ते
द्यावापृथिव्यावस्माव्रक्षतां । अन्यत्तमानं ॥ देवी । वा कंद-
सीति पूर्वसवर्णदोषत्वं । ऋतावृधा । वृधेरंतर्भावितण्यथात्
क्विप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नराशंसं वाजिनं वाजयन्निह क्षयद्दीरं पूषणं सुम्रै रौमहे ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वस्मान्नो अंहसो

निष्पिपर्तन ॥ ४ ॥

न॒राशंसं । वाजिनं । वाजयन् । इह । चयत्स्वौ॒रं ।

पू॒षणं । सु॒म्नैः । ई॒महे ।

रथं । न । दुः॒ऽगात् । वसवः । सु॒ऽदानवः । विश्व॑स्मात् ।

नः । अ॒हंसः । निः । पि॒प॒र्त॒न ॥ ४ ॥

नराशंसं नरेः शंसनीयं वाजिनमन्नवंतमग्निं वाजयन्
उपहृयन् प्रज्वलयन्निहास्मिन्काले स्तौमीति शेषः । तथा
चयद्दीरमतिबलिनं । यस्मिन्सर्वे वीराः चौर्यन्ते । एवरूपं
पूषणं पोषकं देवं सुम्नैः सुखकरैः स्तोत्रैर्हेतुभूतैरीमहे ।
याचामहे । अभौष्टं प्रार्थयामहे ॥ नराशंसं । उभे वनस्यत्या-
दिष्विति युगपदुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । नरशब्द ऋदोर-
बित्यवंत आद्युदाः । निपाततनाद्दीर्घः । शंसशब्दो घञंत
आद्युदात्तः । वाजयन् । वज व्रज गतौ । अस्मास्मिच् ।
चयद्दीरं । चि चये । लटः शब्द । शपि प्राप्तौ व्यत्ययेन शः ।
तस्य कंदस्युभययत्यार्द्धधातुकत्वेन डिच्चाभावाद्गुणावादेशौ ।
अदुपदेशात्तसार्द्धधातुकानुदात्तत्वे विकरणस्वरः । अतो गुण
इति परपूर्वत्व एकादेश उदात्तेनेत्येकादेश उदात्तः । चयंतो
वीरा यस्मिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

पंचमीसूचमाह ।

ह॒हस्य॑ते स॒दमि॑त्रः सु॒गं क॑धि शं यो॒र्य॑त्ते म॒नु॒र्हितं॑ त॒दी॒महे ।

रथं॑ न दु॒र्गाहंस॑वः सु॒दान॑वो विश्व॑स्मा॒न्नो अ॒हंसो॑

नि॒र्घि॑प॒र्त॒न ॥ ५ ॥

हृहस्यते । सदे । इत् । नः । सुऽगं । क्षधि । शं । योः ।

यत् । ते । मनुःऽहितं । तत् । ईमहे ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वं॑स्मात् ।

नः । अंहंसः । निः । पिपर्तन ॥ ५ ॥

हृहस्यते सदमित् सदेवा नोऽस्माकं सुगं । सुखनामैतत् ।
सुखं क्षधि । कुरु । अपि च ते तव स्वभूतं शं शमनीयानां
रोगाणामुपशमनं योः पृथक्कर्तव्यानां भयानां यावनं पृथक्करणं
मनुर्हितं मनुना ब्रह्मणा हितं त्वय्यवस्थापितं । यद्वा मनुष्या-
णामनुकूलं । एवंविधं शमनं यावनं च यदस्ति तदौमहे ।
याचामहे ॥ सुगं । सुष्ठु गम्यतेऽस्मिन्निति सुगं । सुदुरोरधि-
करण इति गमेर्ङः । शं योरित्येतत्पदद्वयं यास्केनैव व्याख्यातं
शमनं च रोगाणां यावनं च भयानामिति । मनुर्हितं मनेरौ-
णादिक उसिग्रप्रत्ययः । तृतीया कर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

षष्ठौमृचमाह ॥

इंद्रं कुत्सो हव्रह्मणं शचीपतिं काटे निबाड्ङ्ह ऋषिरह्मदूतये ।

रथं न दुर्गाहंसवः सुदानवो विश्वं॑स्मादो अंहंसो निर्घिपर्तन ॥ ६ ॥

इंद्रं । कुत्सः । हव्रह्मणं । शचीऽपतिं । काटे ।

निऽबाड्ङ्हः । ऋषिः । अहत् । ऊतये ।

रथं । न । दुःऽगात् । वसवः । सुऽदानवः । विश्वं॑स्मात् ।

नः । अंहंसः । निः । पिपर्तन ॥ ६ ॥

काट इति कूपनाम । तस्मिन्निवाङ्गो निपातितः कुक्षः
 ऋषिरुतये रक्षणायेद्रमङ्गत् । आह्वयति स्म । कौटुम्भं ।
 वृत्रहणं । वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं । शचीपतिं । शचीति
 कर्मनाम । सर्वेषां कर्मणां पालयितारं । यद्वा शच्या देव्या
 भर्तारं ॥ शचीपतिं । वनस्पत्यादिषु पाठादुभयपदप्रकृतिस्ररत्वं ।
 शचोशब्दः शार्ङ्गरवादिङीनन्त आद्युदात्तः । निवाङ्गः । बाह्व
 प्रयत्ने । नीत्युपसर्गवशात्पतने वर्तते । निष्ठायामनित्यमागम-
 शासनमितीडभावः । ढत्वधत्वादौनि । यद्वा क्षुब्धस्वातेत्यादौ ।
 पा० ७. २. १८. । भृशार्थ इडभावो निपात्यते । अत्र च
 वाढशब्दो भृशत्वोपेत पतने सामर्थ्याद्वर्तते । गतिरनन्तर इति
 गतेः प्रकृतिस्ररत्वं । अङ्गत् । लिपिसिचिह्नश्चेति लुङि च्चेरङ्गा-
 देशः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

दे॒वैर्नो॑ दे॒व्यदि॑तिर्नि॒ पा॒तु दे॒वस्त्रा॒ता त्रा॒यता॑मप्र॒युच्छन् ।

तन्नी॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑तामदि॒तिः सि॒धुः पृथि॒वी उ॒त

द्यौः ॥ ७ ॥

दे॒वैः । नः । दे॒वो । अदि॑तिः । नि । पा॒तु । दे॒वः । त्रा॒ता ।

त्रा॒यतां । अ॒प्र॒युच्छन् ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । मा॒महं॑तां । अदि॑तिः । सि॒धुः ।

पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ७ ॥

दे॒वो दाना॑दिगुणयुक्तादितिरखंडनीयादीना वा दे॒वमा॒ता

देवेर्दानादिगुणयुक्तैः स्वकीयेः पुत्रैः सह नोऽस्माञ्जिपातु ।
 नितरां रक्षतु । देवो दीप्यमानस्त्राता सर्वेषां रक्षकः सविता-
 प्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् अस्मदक्षणे जागरूकः सन् त्रायतां ।
 अस्मान्पालयतु । यदनेन सूक्तेनास्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं
 तन्निवाद्यः षट् देवता मामहंतां । पूजयंतु ॥ त्रायतां । त्रैङ्
 पालने । भौवादिकः । अप्रयुच्छन् । युच्छ प्रमादे । अस्मात्तः
 शब्दः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुर्विंशो वर्गः ॥

यज्ञो देवानामिति त्वं द्वितीयं सूक्तं कुत्सस्वार्पं त्रेष्टुभं
 वैश्वदेवं । यज्ञस्तृचमित्यनुक्रांतं । विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमाष्टचमाह ॥

य॒ज्ञो दे॒वानां प्र॒त्येति सु॒स्रमादि॒त्यासो भ॒वता मृ॒डय॑न्तः ।
 आ वो॒ऽर्वाची॑ सु॒मतिर्व॑हत्यादं॒होऽश्वि॒द्या वरि॑वो॒वित्तरा॑सत् ॥ १
 य॒ज्ञः । दे॒वानां । प्र॒ति । ए॒ति । सु॒स्र । आदि॒त्यासः ।
 भ॒वत । मृ॒डय॑न्तः ।

आ । वः । अ॒र्वाची॑ । सु॒मतिः । व॑हत्यात् । अं॒होः । चि॒त् ।
 या । वरि॑वो॒वित्तरा॑ । अस॑त् ॥ १ ॥

अस्मदीयो यज्ञो देवानामिन्द्रादीनां सुस्रं सुखं प्रत्येति ।
 प्राप्नोतु । अपि च हे आदित्यास आदित्या मृडयन्तोऽस्मान्-
 सुखयन्तो भवत । तथा वो युष्माकं सुमतिः शोभना मतिर्भक्ता-
 नुग्रहपरा बुद्धिर्वाक्यस्मदभिमुख्यावहत्यात् । आवर्ततां । या

मतिरंहोश्चित् दारिद्र्यं प्राप्तस्यापि पुरुषस्य वरिवोवित्तरा ।
 वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लभयित्रसत् ।
 भवेत् । सैषा मतिरस्माव्रचितं वर्ततामित्यर्थः ॥ भवता । आमं-
 त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यादित्यास इति पादादौ वर्तमानस्या-
 मंत्रितस्याविद्यमानवत्त्वेनास्य पादादित्वात् अपादादाविति
 पर्युदासान्निघाताभावः । मृडयंतः । मृड सुखने । ख्यंताल्लटः
 शब्द । कंदस्युभययेति शतुराङ्गधातुकत्वेनादुपदेशाल्लसार्वधातु-
 कानुदात्तत्वाभावे शतुः स्वरः शिष्यते । वृत्त्यात् । वृत्तु वर्तने ।
 लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । बहुलं कंदसोति शपः श्लः ।
 अंहोः । अहि गतौ । इदिच्चाक्षुम् । औणादिक उपत्ययः ।
 वरिवोवित्तरा । विद्गु लामे । अस्मादंतर्भावितव्यर्थात् क्तिप् ।
 तत आतिशायनिकस्तरप् । असत् । असु भुवि लेख्यडागमः ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

उप नो देवा अवसा गमंत्वांगिरसां सामंभि स्तुयमानाः ।

इंद्रं इन्द्रियैर्मरुतो मरुद्भिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ।

उप । नः । देवाः । अवसा । आ । गमंतु । अंगिरसां ।

सामंभिः । स्तुयमानाः ।

इंद्रः । इन्द्रियैः । मरुतः । मरुत्भिः । आदित्यैः । नः ।

अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ २ ॥

देवा दानादिगुणयुक्ताः सर्वे देवा अवसा रक्षणेनास्मभ्यं
 दातव्येनास्त्रेण वा युक्ता नोऽस्मान् स्तोतृनुपगमंतु । उपगच्छंतु ।
 प्राप्नुवंतु । कथंभूताः । अंगिरसामेतत्संज्ञकानामृषीणां

संबंधिभिः सामभिः प्रगीतैर्मन्त्रैः स्तुयमानाः । अपि च । इन्द्र-
इन्द्रियैः । धननामैस्तत् । स्वसंबंधिभिरस्त्रभ्यं दातव्यैर्धनैः
सहास्मानागच्छतु । तथा मरुतः सप्तगणरूपा एकोनपंचा-
शत्संख्याका ईदृङ् चान्यादृङ् चेत्येवमादिनामानो देवा मरुद्भिः
स्त्रावयवभूतैः प्राणापानादिरूपेण वर्तमानैर्वायुभिः सहास्माना-
गच्छंतु । तथादितिरखंडनीयादौना वा देवमातादित्यैः स्वकीयैः
पुत्रैः सह नोऽस्त्रभ्यं श्रमं सुखं यंसत् । यच्छतु ॥ गमंतु ।
लोटि बहुलं कंदसीति शपो लुक् । कंदस्युभयथेति छेराधधातु-
कत्वेन छित्वाभावाद्गमनेत्यादिनोपधात्तोपाभावः । यंसत् ।
यम उपरमे । लेट्यडागमः । सिब्बहुलं लेटौति सिप् ॥

तृतीयासुचमाह ॥

तन्न इन्द्रस्तद्वरुणस्तदग्निस्तदयमा तत्सविता चनो धातु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी उत्त-

योः ॥ ३ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । तत् । वरुणः । तत् । अग्निः । तत् ।

अयमा । तत् । सविता । चनः । धातु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंता । अदितिः । सिंधुः ।

पृथिवी । उत्त । योः ॥ २ ॥

यदस्माभिः प्रार्थ्यमानमन्नमस्ति । चनः इत्यन्ननाम ।
तत्तादृशं चनोऽन्नं नोऽस्त्रभ्यमिन्द्रो धातु । दधातु । ददातु ।
एवं तद्वरुण इत्यादावपि योज्यं । तदिदमिन्द्रादिभिर्दत्तमस्त्र-
दीयमन्नं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतु पालयंतित्यर्थः ॥

वनः । चायं पूजानिष्कामनयोः । चायतेरन्ते ऋक्षयेत्यनु-
नुडागमश्च धातोर्ऋत्वं च । बलि स्तोपः । निष्वादाद्यु-
दात्तत्वं । धात् । बंदसि लुङ्लङ्लिट इति प्रार्थनायां लुङ् ।
मातिस्थेति सिचो लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पञ्चविंशो वर्गः ॥

य इन्द्राग्नी इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तं कुत्सस्यार्घं त्रैष्टु-
भमेन्द्राग्नं । तथा चानुक्तांतं । य इन्द्राग्नी सप्तोनेन्द्राग्नं त्विति ।
विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमानुबन्धमाह ॥

य इन्द्राग्नी चित्रतमो रथो वामभि विश्वानि

भुवनानि चष्टे ।

तेना यातं सरथं तस्थिवांसाया सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ १ ॥

यः । इन्द्राग्नी इति । चित्रऽतमः । रथः । वां । अभि ।

विश्वानि । भुवनानि । चष्टे ।

तेन । आ । यातं । सरथं । तस्थिऽवांसा । अथ । सोमस्य ।

पिबतं । सुतस्य ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी चित्रतमोऽतिशयेन चायनीयो वां युवयोः
संबन्धी यो रथो विश्वानि भुवनानि भूतजातान्यभिचष्टे ।
आभिसुख्येन पश्यति । सुवर्णमयत्वात् रत्नसचितत्वाच्च
स्वप्रभाभिः कृत्स्नं जगद्भासयतीत्यर्थः । तेन रथेनायातं । अस्म-
द्यज्ञमागच्छतं । तत्किं पर्यायेण । नेत्याह । सरथं समानमेकं
रथं तस्थिवांसा युगपदेवास्थितवन्तौ युवामागच्छतं । न

पर्यायेत्यर्थः । अथागमनानंतरं सुतस्य ऋत्विग्भिर्भुषुतं
 सोमस्य सोमं स्वांशलक्षणं तदेकदेशं वा पिबतं ॥ वां ।
 युष्मदस्मदोः षष्ठौचतुर्थीत्यादिना षष्ठौदिवचनस्य वामादेशः ।
 सर्वानुदात्तत्वं । चष्टे । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । अत्र
 प्रकाशनार्थः । अदादित्वाच्छपो लुक् । स्क्रोः संयोगाद्योरिति
 कलोपः । तास्यनुदात्तेदिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः
 शिष्यते । यहृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सरथं । समान-
 द्वासौ रथश्च सरथः । समानस्य वृंदसीति सभावः । परादि-
 ण्वृंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तस्थिवांसा । ष्ठा गति-
 निवृत्तौ । लिटः कसुः । दिर्वचने शपूर्वाः खयः । वस्त्रेका-
 जाह्नसामितीडागमः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।
 सुपां सुलुगित्याकारः । सोमस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
 कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

यावदिदं भुवनं विश्वमस्त्युव्यचां वरिमतां गभीरं ।

तावां अयं पातवे सोमो अस्त्वरमिन्द्राग्नी मनसे

युवभ्यां ॥ २ ॥

यावत् । हृदं । भुवनं । विश्वं । अस्ति । उरुव्यचां ।

वरिमतां । गभीरं ।

तावान् । अयं । पातवे । सोमः । अस्तु । अरं । इन्द्राग्नी

इति । मनसे । युवभ्यां ॥ २ ॥

विश्वं सर्वमिदं भुवनं जगद्यावदस्ति यावत्प्रमाणं भवति ।
 कीदृशं । उरुव्यचा । विस्तीर्णव्यापनं । सर्वव्यापकमित्यर्थः ।
 तथा वरिमता वरिष्णोरुत्वेनात्मीयेन गौरवेण गभौरं गाभीर्यो-
 पेतं । हे इन्द्राग्नी पातवे युवाभ्यां पातुं सोमस्तावानस्तु ।
 तावत्प्रमाणो भवतु । तथा मनसे युवयोरंतःकरणायारं स सोमः
 पर्याप्तो भवतु ॥ उरुव्यचा । व्यच व्याजीकरणे । असुन् ।
 व्यचेः कुटादित्वमनसोति वचनात् डिङ्त्वाभावेन संप्रसारणा-
 भावः । स्वमोर्नपुंसकात् । पा० ७, १, २३ । इति सोर्लुकि
 प्राप्ते सुपां सुलुगिति व्यत्ययेन डादेशः । वरिमता । पृथ्वादिभ्य
 इमनिज्वेत्युरुशब्दात्तस्य भाव इत्यर्थ इमनिच् । प्रियस्थिरे-
 त्वादिनोरुशब्दस्य वरादेशः । पुनरपि भावप्रत्ययोत्पत्ति-
 श्छांदसी । सुपां सुलुगिति तृतीयाया लुक् । यद्वा तृतीयाया-
 श्छांदसस्तुडागमः । तावान् । तत्परिमाणमस्य यत्तदेतेभ्यः
 परिमाणे वतुप् । पा० ५, १, ३८ । आ सर्वनाम्न इत्यात्वं ।
 पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति तवेन्प्रत्ययः । निच्चा-
 दाद्युदात्तत्वं । अरं । बालमूललघुलमंगुलीनां वा लो रमा-
 पद्यत इति वक्तव्यमिति लत्वविकल्पः । युवभ्यां । व्यत्ययेनात्वा-
 भावे शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

तृतीयाष्टकमाह ॥

चक्राथि हि सध्र१'ङ्नामं भद्रं सध्रोचीना व'व्रहणा

उत स्थः ।

तावि'द्राग्नी सध्र१'चा निषद्या व्रणाः सोम'स्य व्रषणा

व'षयां ॥ ३ ॥

चक्राये इति । इि । सध्रक् । नाम । भद्रं । सध्रीचीना ।

हवऽहनी । उत । स्वः ।

तौ । इन्द्राग्नी इति । सध्रक्वा । निऽसद्य । वृषः ।

सोमस्य । वृषणा । आ । वृषिधां ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी भद्रं कल्याणं नाम स्वकीयं नामधेयं सध्रक्
सहगतमिन्द्राग्नी इत्येवं संयुक्तं चक्राये । युवां कृतवन्तौ । उत
अपि च हे हवऽहनी हवऽह्यासुरस्य हन्ताराविन्द्राग्नी सध्रीचीना
सह्रांचन्तौ हवऽवधार्य संगच्छन्तौ स्वः ॥ भवथः । इि यस्मादेवं
तस्माद्दे वृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्राग्नी तौ युवां सध्रक्चौ
संहितावैव संतौ निषद्य वेद्यामुपविश्य वृषणः सेक्तुः सोमस्या-
त्कीयं भागमावृषेथां । स्वकीय उदरे आसिंधेथां ॥ सध्रक् ।
सहशब्दोपपदादंचतेर्द्धत्वित्वादिना क्तिन् । अनिदिता-
मिति नलोपः । सहस्य सध्रिः । अद्रिसध्रोरंतोदात्तनिपातनं
कृतस्वरनिवृत्त्यर्थमिति वचनात्सध्र्यादेशोऽंतोदात्तः । यणादेश
उदात्तस्वरितयोर्थेण इति स्वरितत्वं । सध्रीचीना । विभाषां-
चेरदिकृत्स्त्रियामिति स्वार्थे खः । सुपां सुबुगिति विभक्ते-
राजादेशः । हवऽहनी । संहितायामावादेशे लोपः शाकल्यस्येति
बलोपः । वृषेथां । वृष सेचने । व्यत्ययेन श आत्मनेपदं च ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

समिद्धेष्वग्निष्वांजाना यतस्तु'चा बडि'रु' तिस्तिराणा ।

तीव्रैः सोमैः परिषिक्तेभिरर्वागेंद्राग्नी सोमनसायं यातं ॥ ४ ॥

सोऽङ्गेषु । अग्निषु । आनजाना । यतऽसुचा । बहिः ।

ऊं इति । तिस्तिराणा ।

तीव्रैः । सोमैः । परिऽसिक्तेभिः । अर्वाक् । आ । इन्द्राग्नी

इति । सौमनसाय । यातं ॥ ४ ॥

अग्निषु गार्हपत्यादिष्वन्वाधानादिना समिद्धेषु सम्यग्निद्धेषु
दीपेषु सत्स्वानजाना इवीथ्याज्येनाजंतौ यतस्तुचा तदनंतरं
यागार्थं गृहीतस्तुचौ बहिर्ग वेद्यां बहिरपि तिस्तिराणा
आस्तौर्णं कृतवन्तावध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावेवंभूतावभूतां । तथा
सति हे इन्द्राग्नी तीव्रैः क्षिप्रं मदकरैः परिषिक्तेभिः परितः
सर्वेषु ग्रहचमसादिष्वासिक्तैः सोमैर्हेतुभूतैरर्वाक् अस्मदभि-
मुखमायातं । आगच्छतं । किमर्थं । सौमनसाय सौमन-
साय । अस्माकमनुग्रहायेत्यर्थः ॥ आनजाना । अंजं व्यक्ति-
मन्त्रचणकातिगतिषु । लिटः कानच् । अनदितामिति नलोपः ।
द्विर्भावेऽत आदेरित्यभ्यासस्य दीर्घः । तस्मान्नुट् द्विहल
इत्यद्विहलोऽपि व्यत्ययेन नुट् । तिस्तिराणा । स्तृञ् आच्छा-
दने । पूर्ववत्कानच् । ऋत इद्धातोरिति । द्विर्वचने शर्पूर्वाः
खयः । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । चित्त्वादंतोदात्तत्वं ॥

पंचमोऽष्टकमाह ॥

यानीं द्राग्नी चक्रयुर्वीर्याणि यानि रूपाण्युत वृष्ण्यानि ।

आ गीं प्रक्षानि सख्या शिषानि तेभिः सोमस्य पिबतं

सुतस्य ॥ ५ ॥

यानि । इन्द्राग्नी इति । चक्रयुः । वीर्याणि । यानि ।

रूपाणि । उत । वृषण्यानि ।

या । वां । प्रज्ञानि । सख्या । शिवानि । तेभिः । सोमं च ।

पिबतं । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी यानि वीर्याणि वृषवधादिरूपाणि चक्रयुः
 ज्ञतवन्तौ युवां यानि च रूपाणि निरूप्यमाणानि गवाश्वादीनि
 भूतजातानि ज्ञतवन्तौ । इन्द्राग्निभ्यां हि सर्वं जगत्कृत्यते ।
 इन्द्रः सूर्यात्मना वृष्टिं सृजति धारवृष्ट्युत्पादकः । वृष्टेः
 सकाशात्सर्वे प्राणिन उत्पद्यन्ते । उत अपि च यानि वृषण्यानि
 वृष्णि भवानि वृष्टिप्रदानादिरूपाणि कर्माणि ज्ञतवन्तौ युवां ।
 तथा वां युवयोः संबन्धोनि प्रज्ञानि चिरन्तनानि शिवानि
 शोभनानि या यानि सख्या सखित्वानि संति । तेभिस्तैः सर्वैः
 सहितौ युवां सुतस्य सोमस्याभिषुतं सोमं पिबतं ॥ सख्या ।
 सख्युर्भावः सख्यं । सख्युयं इति यप्रत्ययः । श्रेष्ठं दसि बहुल-
 मिति श्रुतिः । तेभिः । बहुलं वृन्दसीति भिस ऐसभावः ।
 सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्वप्ताववर्णैति
 प्रतिषेधः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षड्विंशो वर्गः ॥

षष्ठौ नृचमाह ॥

यदब्रवं प्रथमं वां वृणानोऽयं सोमो असुरैर्नो विहव्यः ।

तां सख्यां अद्वामभ्या हि यातमथा सोमं च पिबतं सुतस्य ॥ ६ ॥

यत् । अत्र॑ वं । प्रथ॑मं । वां । वृ॒णानः । अयं॑ । सोमः॑ ।

अ॒सुरैः । नः । वि॒ह्व्यः ।

तां । स॒त्यां । अ॒द्यां । अ॒भि । आ । हि । या॒तं । अ॒द्य ।

सोम॑स्य । पि॒बतं॑ । सु॒तस्य॑ ॥ ६ ॥

इ इन्द्राग्नौ प्रथमं कर्मोपक्रम एव वां युवां वृणानः
संभजमानो यदब्रुवं सोमेन प्रौणयिष्यामौति यदबोचं । सत्यां
यथार्थां तां अद्यां अद्ययादरातिशयेन कृतामुक्तिमभ्यभिलष्य
आ हि यातं । आगच्छतमेव नोदासायां । अथागमनानंत
रमभिषुतं सोमं पिबतं । तथा सत्यसुरैर्हविषां प्रक्षेपक-
कृत्विग्भिरयं नोऽस्माकं सोमो विह्व्यो विशेषेण हीतव्यो
भवति । इतरथा व्यर्थः स्वात् । तस्मादिन्द्राग्नौ आगच्छत-
मित्थर्थः ॥ वृणानः । वृज् संभक्तौ । लिटः शानच् । आभ्यस्त-
योरात् इत्याकारलोपः । असुरैः । असु क्षेपणे । असेरुर्नि-
त्युरप्रत्ययः । विह्व्यः । इ दानादनयोः । अचो यत् । गुणः ।
धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यवादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तमौचमाह ॥

यदिन्द्राग्नौ मदेथः स्वे दुरोणे यद्ब्रह्मणि राजनि वा यजत्रा ।

अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ७

यत् । इन्द्रा॑ग्नौ इति॑ । मदे॑थः । स्वे । दुरो॑णे । यत् ।

ब्र॒ह्म॒णि । राज॑नि । वा । यज॑त्रा ।

अतः । परि । ह॒षणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमं॑स्य ।

पिब॑तं । सुत॑स्य ॥ ७ ॥

यजत्रा यष्टव्यो हे इन्द्रा॒ग्नी स्मे दुरो॑णे स्वकी॒ये गृ॒हे
निवास॑स्थाने यद्यदि मदथः । हृष्यथः । यद्यदि ब्रह्म॑णि
ब्राह्म॑णेऽन्यस्मिन् यजमाने हविःस्वी॒करणा॑यागत्य हृष्यथः ।
यदि वा राज॑नि क्षत्रिये य॒ष्टे साहाय्यं॑ कर्तु॑मागत्य हृष्यथः ।
अतः परि॑ परि॒तोऽस्मात्सर्व॑स्मात्स्थानात् हे ह॒षणौ॑ कामानां
वर्षि॑ताराविन्द्रा॒ग्नी आया॑तं हि । आगच्छ॑तमेव । औ॒दासी॑न्यं
मा का॑ष्टं । अन्य॑त्पूर्ववत् ॥ मदथः । मदौ ह॒र्षे । व्य॒त्यये॑न
शप् । यज॑त्रा । अ॒मिन॑क्षीत्यादिना यजतेः कर्म॑ण्यन्नन् । सुपां
सु॒तुगि॑ति विभक्तेराकारः ॥

अष्टमौ सूचमाह ॥

यादिन्द्रा॒ग्नी यद॑षु तुर्व॒शेषु॑ यद्ब्र॒ह्म॑णु॒षु पू॒रुषु॑ स्थः ।

अतः परि॑ ह॒षणा॒वा हि या॑तमथा सोमं॑स्य पिब॑तं सुत॑स्य ॥ ८ ॥

यत् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । यद॑षु । तुर्व॒शेषु॑ । यत् । द्रु॒ष्ट॑षु ।

अनु॑षु । पू॒रुषु॑ । स्थः ।

अतः । परि । ह॒षणौ । आ । हि । यातं । अथ ।

सोमं॑स्य । पिब॑तं । सुत॑स्य ॥ ८ ॥

अत्र यदुष्वित्यादीनि पञ्च मनुष्यनामानि । हे इन्द्रा॒ग्नी
यद्यदि यदुषु॑ नियतेषु परेषामहिंसकेषु मनुष्येषु स्थः । भवथः ।

वर्तेथे । यदि वा तुर्वशेषु हिंसकेषु मनुष्येषु वर्तेथे । यद्यादि वा
 द्रष्टृषु द्रोहं परेषामुपद्रवमिच्छन्त, मनुष्येषु वर्तेथे । यदि वा-
 नुषु प्राणन्त, सफलैः प्राणैर्युक्तेषु ज्ञातृष्वनुष्ठातृषु मनुष्येषु ।
 अन्येषां हि प्राणा निःफला ज्ञानहीनत्वादनुष्ठानाभावाच्च ।
 तेषु यदि भवथः । तथा पुरुषु कामैः पूरयितव्येष्वन्येषु स्तोत्र-
 जनेषु यदि भवथः । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे कामाभिवर्ण-
 काविन्द्राग्नी आगच्छतं । अनंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥
 यदुषु । यम उपरमे । नियम्यंत इन्द्रियास्थेभिरिति यदवः ।
 यमेर्दुक् चेति कुप्रत्ययो दुर्गागमश्च । अनुदात्तोऽदंशेत्यादिना-
 नुनासिकलोपः । तुर्वशेषु । तुर्वी हिंसार्थः । औणादिकाऽऽश-
 प्रत्ययः । द्रष्टृषु । द्रष्टृ जिघांसायां । संपदादिलक्षणी भावे
 क्तिप् । इहं परेषामिच्छन्ति । इदं हि परेच्छायामपीति क्यच् ।
 क्यच्छंदसौत्युप्रत्ययः । अनुषु । अन प्राणने । अणश्च । उ०
 १. ८. । इति विधीयमान उप्रत्ययो बहुलवचनादस्मादपि
 भवति । निदित्यनुवृत्तेरादात्तत्वं । पुरुषु । पूरौ आप्यायने ।
 पूर्यंत इति पूरवः । औणादिक उप्रत्ययः ॥

नवमोऽष्टकमाह ॥

यदिन्द्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्यामुत स्यः
 अतः परि वृषणावा हि यातमथा सोमस्य पिबतं सुतस्य ॥ ८ ॥
 यत् । इन्द्राग्नी इति । अवमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां ।
 परमस्यां । उत । स्यः ।

अतः । परि । हृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमं च ।

पिबतं । सुतस्य ॥ ८ ॥

हे इंद्राग्नी अवमस्यां पृथिव्यां सन्निकृष्टायामस्यां भूम्यां
यद्यदि स्थः । वर्तमानो भवत्यः । यदि वा मध्यमस्यां पृथिव्या-
मंतरिक्षलोके । अत्र पृथिवीशब्दस्त्रिष्वपि लोकेषु वर्तते । यथा
यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्यामस्यायुषा गच्छति ।
उत अपि च परमस्यामुत्कृष्टायां दूरे वर्तमानायां पृथिव्यां
द्युलोके यदि वा वर्तते । अतः सर्वस्मात्स्थानात् हे हृषणावा-
गच्छतं । आगमानंतरं सुतं सोमं पिबतं ॥ अवमस्यां । अवम-
शब्दादुत्तरस्य डेव्यंत्ययेन आडागमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

दशमीनृचमाह ॥

यदि इंद्राग्नी परमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यामवमस्यामुत स्थः ।

अतः परि हृषणावा हि यातमथा सोमं च पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

यत् । इंद्राग्नी इति । परमस्यां । पृथिव्यां । मध्यमस्यां ।

अवमस्यां । उत । स्थः ।

अतः । परि । हृषणौ । आ । हि । यातं । अथ । सोमं च ।

पिबतं सुतस्य ॥ १० ॥

पूर्ववद्वाक्येयं । एतावांस्तु विशेषः । पूर्वं भूम्यादिषु त्रिषु
लोकेषु याविंद्राग्नी तावागच्छतमित्युक्तं । इदानीं तु व्युत्पत्ति-
स्त्ववरोहक्रमेण वर्तमानेषु त्रिषु लोकेषु याविंद्राग्नी वर्तते
तावागच्छतामिति प्रार्थ्यते ॥

एकादशीमृचमाह ॥

यदि॑द्रा॒ग्नौ दि॒वि छो॒ यत्पृ॑थि॒व्यां यत्पर्व॑तेष्वोष॒धीष्व॑सु ।

अतः॑ परि॑ वृष॒णावा हि॒ यात॑मथा सोम॑स्य पिब॒तं सु॒तस्य॑ ॥ ११ ॥

यत् । इ॒न्द्रा॒ग्नौ इति॑ । दि॒वि । स्यः । यत् । पृ॒थि॒व्यां । यत् ।

पर्व॑तेषु । ओष॒धीषु । अप॑सु ।

अतः॑ । परि॑ । वृष॒णौ । आ । हि॒ । यात॑ । अथ॑ । सोम॑स्य ।

पिब॒तं । सु॒तस्य॑ ॥ ११ ॥

हे इन्द्रा॒ग्नौ दि॒वि ब्र॒ह्मलो॒के यद्यदि॑ स्यः । भव॑थः । यदि॑ वा पृथि॒व्यां भू॒लोके यदि॑ वा पर्व॑तेषु मेवा॑दिषु मेघे॑षु वा । तथा ओष॒धीषु तिल॑माष॒न्नौघा॑दिष्व॒सूदके॑षु चा॒नुग्रा॑हकतया यदि॑ वा स्यः । हे कामा॑भिवर्ष॒कौ य॒वाम॑तः सर्व॑स्मात्स्थानादा॒गच्छ॑तं । आ॒गत्य॑ चा॒भिषु॑तं सोमं॑ पिब॒तं ॥ पृथि॒व्यां । उ॒दात्त॑यण इति॑ विभ॒क्तेरु॒दात्त॑त्वं । ओष॒धीषु । ओषः॑ पाक॒ आसु॑ धीयत इति॑ ओष॒धयः । कर्म॑ण्यधिकरणे चेति॑ किप्रत्ययः । द्रा॒सौभा॑रादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । तच्च॑ प्रज॑तमाद्यु॒दात्तं । आ॒षधे॑श्च विभ॒क्ताव॑प्रथमायामिति॑ दीर्घः ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

यदि॑द्रा॒ग्नौ उ॒दि॒ता सूर्य॑स्य म॒ध्यं दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दये॑थे ।

अतः॑ परि॑ वृष॒णावा हि॒ यात॑मथा सोम॑स्य पिब॒तं

सु॒तस्य॑ ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्रा॒ग्नी इति॑ । उत्प॒द्ता । सूर्य॑स्य । म॒ध्ये । दि॒वः ।

स्व॒धया॑ । मा॒दये॑थे इति॑ ।

अतः॑ । परि॑ । वृष॒णी । आ । हि । यात॑ । अथ॑ । सोम॑स्य

पि॒बत॑ । सु॒तस्य॑ ॥ १२ ॥

हे इन्द्रा॒ग्नी उ॒दिता॑ उ॒दित॑स्योदयं प्राप्स्यस्य सूर्यस्यादित्यस्य
संबन्धिनो दिवो द्यातमानस्यांतरिक्षस्य मध्ये मध्यमभागे
स्वधया॒ग्नीयेन॑ तेजसा इधिलक्षणेनाग्नेन वा यद्यस्मात्कारणा-
द्मा॒दये॑थे । तृप्तौ भवथः । तस्मात्कारणादतः सर्वस्मादंतरिक्ष-
भागात् हे कामाभिवर्षकाविन्द्रा॒ग्नी आगच्छ॑त । आगमना-
नंतरमभिषुतं सोमं पिबतं ॥ उदिता । सुधां सुलुमिति षष्ठ्या
डादेशः । दिवः । ऊडिदमिति विभक्त्येकदात्तत्वं । मादयेथे ।
अद तृप्तियोगे । सुरादिरात्मनेपदी ॥

त्रयोदशीमृचमाह ।

ए॒वंद्रा॒ग्नी प॒पिवा॑सां सु॒तस्य॑ वि॒श्वा॒स्यभ्यं॑ सं ज॑यत॑ ध॒नानि॑ ।

त॒क्षी मि॒त्रो वरु॑णो मा॒मह॑न्ताम॒र्दतिः॑ सि॒न्धुः पृ॒थिवौ॑

उ॒त दीः॑ ॥ १३ ॥

ए॒व । इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑ । प॒पि॒वा॒सां । सु॒तस्य॑ । वि॒श्वा ।

अ॒स्यभ्यं॑ । सं । ज॑यत॑ । ध॒नानि॑ ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिंधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ १२ ॥

हे इंद्राग्नौ सुतस्याभिषृतं सोममेव एवं पपिवांसा पीतवंतौ
युवामस्मभ्यं विश्वा सर्वाणि धनानि संजयतं । प्रयच्छतं ।
यदनेन सूक्तेन प्रार्थितं तस्मिन्नादयो मामहन्तां । पूजयंतु ॥
पपिवांसा । पा पाने । लिटः कसुः । वस्त्रेकाजाह्वसामितो-
डागमः ॥

॥ इति प्रथमस्य सममे समत्रिंशो वर्गः ॥

वि हीत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं । अनुक्रांतं च वि ह्यष्टाविति ।
ऋष्याद्याः पूर्ववत् । सूक्तविनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमामृचमाह ॥

वि ह्यख्यं मनसा वस्यं इच्छन्निद्राग्नौ ज्ञास उत वा सजातान्
नान्या युवत्प्रमतिरस्ति मद्यं स वा धियं वाजयंतौ मतच्चं ॥ १ ॥
वि । हि । अख्यं । मनसा । वस्यः । इच्छन् । इंद्राग्नौ इति ।

ज्ञासः । उत । वा । सजातान् ।

न । अन्या । युवत् । प्रमतिः । अस्ति । मद्यं । सः । वा ।

धियं । वाजयंती । अतच्चं ॥ १ ॥

हे इंद्राग्नौ वस्यः प्रशस्तं धनमिच्छन् कामयमानोऽहं
ज्ञासो ज्ञातीन् उत वा अपि वा सजातान् । समानजन्मानो
ऋषीव्यतिरिक्ता बांधवास्तांश्च मनसा बुद्ध्या वि ह्यख्यं ।

युवामेव ज्ञातिरूपेण बंधुरूपेण च व्यज्ञासिधं । ते हि धनस्य
दातारो भवन्ति । अपि च युवत् युवाभ्यामन्या अन्येन केन-
चिन्नद्धं दत्ता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्नास्ति । मदीया यैषा
प्रकृष्टा बुद्धिः सा युवाभ्यामेव दत्ता । स तादृश्या बुद्ध्या
युक्तोऽहं वां युवयोः संबन्धिनीं वाजयंतीमन्नमस्यभ्यमिच्छंतीं
धियं ध्यानेन निष्पन्नां स्तुतिमतत्तं । अकार्षे ॥ अख्यं । लुब्ध-
स्यतिव्यक्तिख्यातिभ्याऽडिति च्चेरडादेशः । वस्यः । वसुशब्दा-
दौयसुन् । टेरिति टिलोपः । छांटम ईकारलोपः । ज्ञासः ।
सुखदुःखादिकं साम्येन जानन्तीति ज्ञासो ज्ञातयः । ज्ञा अव-
बाधने । औणादिकोऽसुन् । व्यत्ययेन विभक्त्युदात्तत्वं । युवत् ।
सुपां सुलुगिति विभक्त्यलुक् । इतर्याभिधायकत्वाद्युवावौ
द्विवचन इति युष्मदो मपर्यंतस्य युवादेशः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

अश्रवं हि भूरिदावत्तरा वां विजा॑मातुरु॒त वां घा॑ स्या॒लात् ।
प्र॒था सोमं॑ स्य प्रय॑न्ती युव॒भ्यामिन्द्रा॑ग्नी स्तोमं॑ जनयामि नव्यं ॥ २ ॥
अश्रवं । हि । भूरिदावत्त॑तरा । वां । वि॒जा॑मातुः । उ॒त ।

वा । घ । स्या॒लात् ।

अथ । सोमं॑ स्य । प्र॒य॑न्ती । युव॒भ्यां । इन्द्रा॑ग्नी इति ।

स्तोमं॑ । जन॒यामि॑ । नव्यं ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवां भूरिदावत्तरातिशयेन बहुविधधनस्य
दातारावित्यश्रवं हि । अश्रौषं खलु । कस्मात्पुरुषात् । विजा-
मातुः । श्रुताभिरुप्यादिभिर्गुणैर्विह्वीनो जामाता यथा कन्या-

षते बहुधनं प्रयच्छति कन्यालाभार्थं ततोऽप्यतिशयेन दाता-
 राविंद्राग्नौ इत्यर्थः । उत वा अपि च स्यालात् । स्यं शूर्पं ।
 तस्मात्ताजानावपति विवाहकाल इति स्यालः कन्याभ्राता ।
 स यथा भगिनोप्रीत्यर्थं बहु धनं प्रयच्छति ततोऽप्यतिशयेन
 दाताराविंद्राग्नौ । चेति पादपूरणे । तथा च सत्यथानंतरं हे
 इंद्राग्नौ युवाभ्यां सोमस्य प्रयती अभिषुतस्य सोमस्य प्रदानेन
 सह नयं नवतरं प्रत्यग्रं स्तोमं स्तोत्रं जनयामि । निष्पा-
 दयामि । अत्र निरुक्तं । अश्रौषं हि बहुदाहतरौ वां विजा-
 मातुरसुसमासाज्जामातुः । विजामातेति शश्वदक्षिणाजाः
 क्रोतापतिमाचक्षतेऽसुसमास इव, वरोऽभिप्रेतो जामाता जा
 अपत्यं तन्निर्माता । उत वा घा स्यालादपि च स्यालात्
 स्याल आसन्नः संयोगीनेति नैदानाः । स्यात्ताजानावपतीति
 वा । लाजा लाजतेः स्यं शूर्पं स्यते । शूर्पमशनपवनं शृणातेः
 शस्त्रातिर्वा । अथा सोमस्य प्रदानेन युवाभ्यामिंद्राग्नौ स्तोमं
 जनयामि नयं नवतरं । नि० ६. ८. इति ॥ अश्रवं । श्रु
 श्रवणे । लङ्युत्तमपुरुषैकवचने बहुलं कंदसीति विकरणस्य
 लुक् । भूरिदावत्तरा । डुदाज् । दाने । आतो मनिन्निति
 वनिप् । अतिशयेन भूरिदावा भूरिदावत्तरः । भूरिदावस्तुट्
 वक्तव्य इति तरपस्तुट् । पदसंज्ञायां नलोपः । सुपां सुलुगिति
 विभक्तेराकारः । घा । ऋचि तुनुषेत्यादिना संहितायां नार्धत्वं ।
 अथा निपातस्य चेति । प्रयती । यम उपरमे । क्तिन्यनुदाहो-
 पदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः । तादौ चेति गतेः प्रकृतिस्ररत्वं ।
 युवभ्यां । सर्वे विधयश्चंदसि विकस्यन्त इति युषदस्मदो-
 रनादेशः इत्यात्वाभावः । शेषे लोप इति दकारलोपः ॥

लुक । कंदस्युभयथेत्याहं धातुकत्वेन डिस्त्राभावात्तूपधगुणः ।
न माङ्योगः इत्यडभावः । रश्मीन् । दौर्घादटि समानपाद
इति संहितायां नकारस्य रुत्वं । अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु
वेतीकारः सानुनासिकः । नाधमानाः । णाष्ट याच्जायां ।
पितृणां । नामन्यतरस्यामिति नाम उदात्तत्वं । मदंति ।
मदि स्तुती । आगमानुशासनस्थानित्यत्वानुमभावः । व्यय्येन
परस्मैपदं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

युवाभ्यां देवो धिषणा मदायेन्द्राग्नौ सोममुशती मुनीति ।
तावशिना भद्रहस्ता सुपाणी आ धावतं मधुना

पृङ्क्तमसु ॥ ४ ॥

युवाभ्यां । देवो । धिषणा । मदाय । इन्द्राग्नौ इति ।

सोमं । उशती । मुनीति ।

तौ । अशिना । भद्रहस्ता । सुपाणी इति सुपाणी ।

आ । धावतं । मधुना । पृङ्क्तं । अप्सु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नौ युवाभ्यां मदाय युवयोर्हर्षाय देवो द्योतमानो-
गतो युवां कामयमाना धिषणा मंत्ररूपा वाक् सोममभिषृ-
णाति । यदा धिषणाधिषणचर्म । द्योतमानं तद्युवयोर्मदं
कामयमानं सस्त्रोममभिषुणोति । आवभिः स्त्रस्त्रिभिववात्त-
स्याभिषवकर्तृत्वं । अशिनाश्वन्तो भद्रहस्ता शोभनदोर्दंडौ
सुपाणी । मणिवंधादूर्ध्वभागः पाणिः । शोभनपाणी । एवंतीभू

हे इन्द्राग्नी तौ युवामाधावतं । शीघ्रमागच्छतं । आगत्य
 चाप्सु दक्षेण वतमानेन मधुना माधुर्यपितेन सारांशेन पृक्तं ।
 अस्मदीयं सोमं संयोजयतं । यद्वा । अप्सु वसतौवरौषु मधुना
 माधुर्यं संयोजयतं । विभक्तिव्यत्ययः ॥ युवाभ्यां । षष्ठार्थे
 चतुर्थी । उशतौ । वश कांतौ । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
 अहिज्यादिना संप्रसारणं । उगितश्चेति ङोप् । शतुरनुम इति
 नद्या उदात्तत्वं । पृङ्क्तं । पृचो संपर्के । रौधादिकः । लोटि
 थसस्तं । अघोरल्लोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । न चाचः परस्मि-
 न्नित्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं न पदांतित्यादिना निषेधात् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

युवामिन्द्राग्नी वसुनो विभागे तवस्तमा शुश्रव हव्रहत्ये ।
 तावासथा बर्हिषि यज्ञे अस्मिन् चर्षणी मादयेथां
 सुतस्य ॥ ५ ॥

युवां । इन्द्राग्नी इति । वसुनः । विभागे । तवस्तमा ।
 शुश्रव । हव्रहत्ये ।

तौ । आऽसथ । बर्हिषि । यज्ञे । अस्मिन् । प्र ।
 चर्षणी इति । मादयेथां । सुतस्य ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी वसुनो धनस्य विभागे स्तोत्रभगो दातुं
 विभजने तात्पर्येण वर्तमानौ युवां हव्रस्यासुरस्य हवने
 तवस्तमातिशयेन बलिनी प्रहृष्टतमौ वा शुश्रव । अश्रीषं ।
 हे चर्षणी सर्वस्य द्रष्टाराविन्द्राग्नी तौ युवामस्मदीयेऽस्मिन्यज्ञे

बर्हिषि वेद्यामास्तौर्णे दर्म आसद्योपविश्य सुतस्त्राभिषुतस्य
सोमस्य पानेन प्रमादयेथां । प्रकर्षेण दृप्तौ भवतं ॥ विभागे ।
भज सेवायां । भावे घञ् । चजोः कु विस्त्रातोरिति कुत्वं ।
याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । तवस्तमा । तव इति बलनाम ।
लुप्तमत्वर्थीयादेतस्मादातिशायनिकस्तमप् । यद्वा तवति-
वृद्धार्थः । सौत्रो धातुः । तस्मादौणादिकः कर्तर्यसिप्रत्ययः ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेः पूर्वसवर्णदोर्घत्वं । वृत्रहृत्ये । हनस्त
चेति हन्तेर्भावे क्यप् । तत्त्वनियोगेन तकारांतादेशश्च ।
ऊदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमेऽष्टाविंशो वर्गः ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषः प्र चर्षणिभ्य इत्येषा याज्या ।
प्रदानानामिति खंडे सूत्रितं । प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेष्वा
देवो यातु सविता सुरतः । आ० ३. ७. इति ॥

तामेतां सूक्ते षष्ठीमृचमाह ॥

प्र चर्षणिभ्यः पृतनाहवेषु प्र पृथिव्या रिरिचाथे दिवसं ।

प्र सिंधुभ्यः प्र गिरिभ्यो महित्वा ऐन्द्राग्नी विश्वा

भुवनात्यन्या ॥ ६ ॥

प्र । चर्षणिभ्यः । पृतनाहवेषु । प्र । पृथिव्याः ।

रिरिचाथे इति । दिवः । च ।

प्र । सिंधुभ्यः । प्र । गिरिभ्यः । महित्वा । प्र ।

ऐन्द्राग्नी इति । विश्वा । भुवना । अति । अन्या ॥ ६ ॥

पृतनाह्वेषु पृतनासु संग्रामेषु रक्षणार्थमाह्वानेषु सक्त, हे
 इंद्राग्नी आगतवन्ती युवां चर्षणिभ्यः सर्वेभ्योऽपि मनुष्येभ्यो
 महित्वा महत्त्वेन प्ररिरिचाथे । अतिरिच्येथे । सर्वाधिकौ
 भवथ इत्यर्थः । अत्रोपसर्गवशाद्वातुः स्वाभिधेयविपरीतमर्थ-
 माचष्टे यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति । तथा पृथिव्याः सर्वस्या
 भूमेः प्ररिरिचाथे । एवं द्युप्रभृतिभ्योऽपि । सिंधवः स्यंदन-
 शीला आपः । गिरयः पर्वताः । अपि च हे इंद्राग्नी विश्वा
 भुवना सर्वाणि भूतजातान्यन्योक्त्यतिरिक्तानि यानि संति
 तान्यतीत्य प्ररिरिचाथे । अधिकौ भवथः ॥ पृतनाह्वेषु ।
 पृतनासु हवः पृतनाहवः । ज्ञेजो भावेऽनुपसर्गस्येत्यप्
 संप्रसारणं च । व्यत्ययेन याथादिस्वराभावे क्तदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वं । रिरिचाथे । रिचिर् विरेचने । कंदसि लुङ्लङ्लिट्
 इति वर्तमाने लिट् । यद्वा लट्येव बहुलं कंदसीति विकरणस्य
 झः । महित्वा । मह पूजायां । औणादिक इन्प्रत्ययः ।
 तस्य भावो महित्वं । सुपां सुलुगिति त्रयीयाया डादेशः ॥

पूर्वोक्त एव पशावाभरतमित्येषा पुरोडाशस्यानुवाक्या ।
 सूत्रितं च । आ भरतं शिञ्जतं वज्रवाह उमा वामिंद्राग्नी
 आहुवध्वै । आ० ३. ७. । इति ॥

तामेतां सूक्ते सप्तमीमृचमाह ॥

आ भरतं शिञ्जतं वज्रवाह अस्मां इंद्राग्नी अवतं

शचीभिः ।

इमे तु ते रश्मयः सूर्यस्य रीभिः सपितृन् पितरो न

आसन् ॥ ७ ॥

आ । भरतं । शिञ्जतं । वज्रबाहू इति वज्रबाहु । अस्मान् ।

इन्द्राग्नी इति । अवतं । शचीभिः ।

इमे । नु । ते । रश्मयः । सूर्यस्य । येभिः । सपितृत्वं ।

पितरः । नः । आसन् ॥ ७ ॥

हे वज्रबाहू वज्रहस्ताविन्द्राग्नी आभरतं । अस्मदर्थे धन-
माहरतं । आहृत्य च शिञ्जतं । अस्मभ्यं दत्तं । शिञ्जति-
र्दानकर्मा । अपि च । नोऽस्माननुष्ठातृन् शचीभिः । कर्म-
णामैतत् । आत्मोयेः कर्मभिरवतं । रक्षतं । किं च सूर्यात्मन
इन्द्रस्य येभो रश्मिभिर्यैरर्चिभिर्नोऽस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाः
सपितृत्वं महप्राप्तव्यं स्थानमासन् । ब्रह्मलोकमगच्छन् । अर्चि-
रादिमार्गेण हि ब्रह्मलोकमुपासका गच्छन्ति । तथा च अय्यते ।
तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्वर्चिषोऽहुरिति । यद्वा येभो रश्मिभिः
सपितृत्वं समवेतत्वमध्यमच्छन् । ते रश्मय इमे नु इदानीमस्मा-
भिर्दृश्यमाना एत एव खलु । सूर्यात्मन इन्द्रस्य ये रश्मयस्त
एवाग्नेरपि । तथा च अय्यते । अग्निं वावादित्यः मायं प्रविशति
तस्मादग्निर्दूराज्जतं ददृश इति । तस्मात्सूर्यस्य रश्मीनां
स्तवनेनेन्द्राग्न्योरुभयोरपि स्तुतिः सिद्धा ॥ भरतं । हृषद्दीर्घं
इति भत्वं । शिञ्जतं । शिञ्ज विद्योपादाने । अदुपदेशात्त-
सावंधातुकानुदात्तत्वे शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं । धातुस्वरः
शिष्यते । तिङ्ः परत्वाच्चिघाताभावः । सपितृत्वं । आप्त्वा व्याप्ती ।
अस्मात्स्यब्दोपपदात्तत्वात् तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः । पृषोदरा-
दित्वाच्चातोः पिभावः । यद्वा षप समवाये । इन् सर्वधातुभ्य

इतीन् । सपेर्भावः सपितृन् । आसन् । अस गतिदोषत्वादानेषु ।
लज्जाङ्गागम उदात्तः । यद्वृत्तान्नित्यमिति निघाताभावः ॥

अष्टमौष्ठचमाह ॥

पुरंदरा शिञ्जतं वज्रहस्तास्त्रा इन्द्राग्नी अवतं भरेषु ।

तन्नी मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः मिधुः पृथिवी

उत द्यौः ॥ ८ ॥

पुरंदरा । शिञ्जतं । वज्रहस्ता । अस्त्रान् । इन्द्राग्नी इति ।

अवतं । भरेषु ।

तत् । न । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । मिधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे वज्रहस्ता हस्तेन गृहीतवज्जी । पुरंदरा असुरपुराणां
दारयिताराविन्द्राग्नी शिञ्जतं । अस्मदपेक्षितं धनं प्रयच्छतं ।
अपि च भरेषु संग्रामेष्वस्मानवतं । रक्षतं । यदनेन सूक्तेन
प्रार्थितं तदस्मदीयं मित्रादयो मामहंतां । पूजयंतां ॥
पुरंदरा । पूः सर्वयोर्द्वारिसहोरिति खच् । वाचंयमपुरंदरौ चेति
निपातनादम् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकोनत्रिंशो वर्गः ॥

ततं म इति नवचं पंचमं सूक्तं कुक्ष्यार्पणं ऋभुदेवताकं ।
पंचमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाः सप्त जगत्यः । तथा चानुक्तांतं ।
ततं नवार्भवं तु पंचम्यंते त्रिष्टुभाविति ॥ अभिप्लवण्डहस्य

चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदंमार्भवं निविद्वानं । स्मृतं च
तृतीयस्त्रेति खंडे । ततं मे-अप इति वैश्वदेवं । आ० ७. ७. ।
इति ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

ततं मे अपस्तदुं तायते पुनः सादिष्टा धीतिरुचयाय शस्यते ।

अयं समुद्र इह विश्वदेव्यः स्वाहाकृतस्य समुत्पणुत ऋभवः ॥ १ ॥

ततं । मे । अपः । तत् । ऊः इति । तायते । पुनरिति ।

सादिष्टा । धीतिः । उचयाय । शस्यते ।

अयं । समुद्रः । इह । विश्वदेव्यः । स्वाहाकृतस्य । सं ।

ऊं इति । उत्पणुत । ऋभवः ॥ १ ॥

हे ऋभवो मे मयापोऽग्निष्टोमादिरूपं कर्म ततं विस्तारितं ।
बहुशः पूर्वमनुष्ठितं । तदु तदे । पुनस्तायते । विस्तार्यते ।
अनुष्ठियत इत्यर्थः । तत्र स्वादिष्टास्वादुतमातिशयेन प्रीतिकरी
धीतिः स्तुतिस्त्रोचयाय स्तुत्याय शस्यते । पठ्यते । अपि च ।
इहाम्निन्यागे समुद्रः समंदनशीलोऽयं सोमरसो विश्वदेव्यः
सर्वभरो देवेभ्यः पर्याप्तो यथा भवति तथा संपादितः । तस्य
स्वाहाकृतस्य स्वाहाकारेणान्नी प्रक्षिप्तस्य सोमस्य पानेन समु-
त्पणुत । सम्यगेव दत्ता भवत ॥ ततं । तनु विस्तारि ।
निष्ठायां यस्य विभाषेतौट्प्रतिषेधः । अनुदात्तोपदेशेत्यादि-
नानुनासिकलोपः । अपः । आप्ल व्याप्तौ । आपः कर्माख्यायां
ऋसो नुट् चेत्यसुन् धातोर्ऋस्त्वश्च । तायते । तनोतेर्यक् ।

पा० ६. ४. ४४. । इत्थार्त्वं । स्वादिठया । स्वादुशब्दादाति-
 शायनिक इहन् । टेरिति टिलोपः । उचधाय । वच परि-
 भाषणे । औषादिकोऽथक्प्रत्ययः । वचिस्वपौत्यादिना संप्र-
 सारणं । समुद्रः । उंदौ क्लेदने । स्फायितंचौत्यादिना रक् ।
 अनदितामिति नलोपः । विश्वदेव्यः । देवार्हो भागो देव्यः ।
 कंदसि चेति यप्रत्ययः । विश्वे सर्वे देव्या यस्मिन्सोमे । बहु-
 व्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति व्यत्ययेनासंज्ञायामपि पूर्वपदां-
 तोदात्तत्वं । स्वाहाकृतस्य । स्वाहाशब्दस्य कर्त्यादित्वेन गति-
 त्वाङ्गतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ढपण्यत । ढप
 प्रीणने । स्वादिभ्यः श्रुः । ऋभव इत्यनेन संहितायामृत्यक
 इति प्रकृतिभावः ॥

द्वितीयाष्टमाह ॥

आभोगयं प्र यदिच्छंत एतनापाकाः प्रांचो मम के
 चिदापयः ।

सौधन्वनासश्चरितस्य भूमनागच्छत सवितुर्दाशुषां ।

गृहं ॥ २ ॥

आभोगयं । प्र । यत् । इच्छंतः । एतन । अपाकाः । प्रांचः ।
 मम । के । चित् । आपयः ।

सौधन्वनासः । चरितस्य । भूमना । अगच्छत । सवितुः ।

दाशुषः । गृहं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । अपाका अपरिपक्वज्ञानाः प्रांचः पूर्वकालीना
ममापयः प्रापयितारं मदीया ज्ञातयः केचित् एवंभूता ये
केचन ग्रयमाभोगयसुपभोग्यं सोममिच्छन्तो यद्यदा प्रैतन ।
तपश्चरितुमरणं गतवन्तः । ऋभवो हि सुधन्वन आंगिरसस्य
पुत्राः । तदुक्तं यास्केन । ऋभुर्विभा वाज इति सुधन्वन
आंगिरस्य त्रयः पुत्रा बभूवुः । नि० ११. १६. । इति ।
कुत्सोऽप्यांगिरसः । अतस्तेन मदीया ज्ञातय इत्युक्तं । हे
सौधन्वनासः सुधन्वनः पुत्राः । तदानीं चरितस्य समुपार्जितस्य
तपसो भूमना भूम्ना बहुत्वेन दाशुषो हवींषि दत्तवतः
सवितुः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबंधि यज्ञगृह-
मगच्छत । तपसा लब्धसोमाः संतः कृतपाना ग्रयं गतवन्तः ।
यद्वा । दाशुषः प्रातःसवनादिष्वग्न्यादिभिरपसारितेभ्य ऋभुभ्यः
सोमपानं दत्तवतः सवितुर्गृहं निवामस्थानं तृतीयसवनाख्य-
मगच्छत । प्राप्ताः । एतत्सर्वमार्भवं शंसतीत्यादौ विस्मृ-
मान्नातं ॥ आभोगयं । आ समंताद्भोग आभोगः । तदहं
आभोगयः । कंदसि चेति यः । यस्येति चेति लोपाभाव-
श्छांदसः । व्यत्ययेन प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । यद्वा । आङ्-
पूर्वाङ्गजरीणादिकः कर्मणि इप्रत्ययः कुत्वं च । अमि व्यत्ययेन
गुणः । एतन । इण् गतौ । लङि मध्यमबहुवचनस्य धस्य
तादेशः । तप्तनप्तनद्यनाद्येति तस्य तनवादेशः । आडागमो
वृद्धिश्च । आपयः । आप्रातरीणादिक इप्रत्ययः । भूमना ।
बहुशब्दात्पृथादिलक्षण इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोरिती-
कारलोपो बहोर्भूभावश्च । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनिव्यत्वाद-
लोपाभावः ॥

तृतीयामुचमाह ॥

तत्सविता वीऽमृतत्वमासुवदगोऽङ्घ्रं यच्छ्रवयंत ऐतन ।

त्वं चिञ्चमसमभुरस्य भक्षणमेकं संतमकणुता चतुर्वयं ॥ ३ ॥

तत् । सविता । वः । अमृतऽत्वं । आ । असुवत् । अगोऽङ्घ्रं ।

यत् । अवयंतः । ऐतन ।

त्वं । चित् । चमसं । अभुरस्य । भक्षणं । एकं । संतं ।

अकणुत । चतुःऽवयं ॥ ६ ॥

हे ऋभवस्तदानीं सविता सर्वस्य प्रेरको देवो वो युष्माकम-
मृतत्वं देवत्वमासुवत् । अभिसुख्येन प्रेरितवान् । दत्तवानि-
त्यर्थः । यद्यदा यूयमगोऽङ्घ्रं गूहितमशक्यं सर्वेष्टं श्यमानं
सवितारं अवयंतोऽपेक्षितं सोमपानं विज्ञापयंतः संत ऐतन ।
आगच्छत । तदानीमिति पूर्वेणान्वयः । यस्माद्यूयं देवैराज्ञा-
पिता संतोऽसुरस्य त्वष्टुः संबन्धि । निर्मितमित्यर्थः । भक्षणं
सोमपानसाधनं त्वं तं चमसमेकं चित् असहायमेव संतं
चतुर्वयं चतुर्व्यूहमकणुत । कृतवतः । सृष्ट्यादौ त्वष्टा कृतं
चमसं होतृचमसादिसुख्यचमसचतुष्टयरूपेण ऋभवः कृतवत
इत्यर्थः ॥ असुवत् । वू प्रेरणे । तौदादिकः । अवयंतः । शु
अवणे । छांदसो वृक्षभावः । ऐतन । लङि मध्यमबहुवचनस्य
तादेशे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः भक्षणं । करणे ल्युट् ।
अकणुता । कवि हिंसाकरणयोश्च । लङि मध्यमबहुवचने
धिविक्लण्वोरञ्ज्ञेत्यप्रत्ययः । चतुर्वयं । वया अवयवाः ।
चत्वारोऽवयवा यस्य स तथोक्तः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

विष्टो शमी तरणित्वेन वाघतो मर्तासः संतो

अमृतत्वमानशुः ।

सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समपृच्यंत

धीतिभिः ॥ ४ ॥

विष्टो । शमी । तरणित्वेन । वाघतः । मर्तासः । संतः ।

अमृतत्वं । आनशुः ।

सौधन्वनाः । ऋभवः । सूरचक्षसः । संवत्सरे । सः ।

अपृच्यंत । धीतिभिः ॥ ४ ॥

वाघतः । ऋत्विङ्नामेतत् । अत्र च सामर्थ्यात्तदंतो लक्ष्यते ।
 ऋत्विग्भिरुपेता ऋभवः । शमी । कर्मनामेतत् । यागदाना-
 दौनि कर्माण्यन्यान्यप्येकं चमसं चतुरः कृणोतनेत्यादिना
 देवैरुक्तानि कर्मानि तरणित्वेन । तरणिरिति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रत्वेन शीघ्र्येण विष्टो । यद्यप्येतत्कर्मनाम तथाप्यत्र
 क्रियापरं व्याप्य कृत्वेत्यर्थः । एवं कर्माणि कृत्वा मर्तासो मनुष्या
 अपि संतोऽमृतत्वं देवत्वमानशुः । आनशिरः । कृतेः कर्म-
 भिलेभिरे । देवत्वं प्राप्य च सौधन्वनाः । पुत्राः सूरचक्षसः
 सूर्यसमानप्रकाशाः सूर्यसदृशज्ञाना वा ते ऋभवः संवत्सरे
 संवत्सरावयवभूते वसंतादिकालेऽनुष्ठेये धीतिभिरग्निष्टोमादि-
 कर्मभिः समपृच्यंत । संयुक्ता अभवन् । हविर्भागाहर्हा बभूवु-
 रित्यर्थः । अत्र निरुक्तं । कृत्वा कर्मानि क्षिप्रत्वेन वोढारो

मेधमिनो वा मर्तासः संतोऽमृतत्वमानशिरे सौधन्वना ऋभवः
 सूरस्थाना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समपृथ्यंत धीतिभिः
 कर्मभिर्द्धूविंश्वा वाज इति सुधन्वन आंगिरसस्य त्रयः पुत्रा
 बभूवुः । नि० ११. १ . । इति ॥ विष्टो । विष्णु व्यासौ ।
 आरव्यादयश्चेति ज्ञाप्रत्ययस्य ईकारांतादेशः । शमी । सुपां
 सुलुगिति शसो लुक् । आनशुः । अश्व व्यासौ । व्यत्ययेन
 परस्मैपदं । अश्वोतेष्वेत्यभ्यासादुत्तरस्य नुडागमः । अपृथ्यंत ।
 पृथौ संपर्के । कर्मणि लङ् ॥

पंचमीसूचमाह ॥

चेत्रमिव वि मंमुस्तेजनेन एकं पात्रं ऋभवो जेहमानं ।

उपस्तुता उपमं नाधमाना अमर्त्येषु श्रव इच्छमानाः ॥ ५ ॥

चेत्रं ऽइव । वि । ममुः । तेजनेन । एकं । पात्रं । ऋभवः ।

जेहमानं ।

उपस्तुताः । उपमं । नाधमानाः । अमर्त्येषु । श्रवः ।

इच्छमानाः ॥ ५ ॥

उपस्तुताः समीपस्थैर्द्धृषिभिः स्तुता ऋभवो जेहमानं
 होमक्रियां प्रति प्रयतमानमेकमसहायं पात्रं पानसाधनं त्वष्टा
 निर्मितं चमसं मानदंडेन चेत्रमिव भूमिमिव तेजनेन तीक्ष्णेन
 शस्त्रेण चमसचतुष्टयरूपेण कर्तुं विममुः । दिशेषेण मानं
 कृतवन्तः । क्रिमिच्छन्तः । उपमं सर्वेषामुपमानभूतं प्रशस्तं
 सोमलक्षणमक्षं नाधमानाः । याचमानाः । एतदेव विदुषोति ।
 अमर्त्येषु मरणरहितेषु देवेषु मध्ये श्रवो हविर्लक्षणमक्षमिच्छ-

मानाः । इच्छन्तः । देवै सह सोमपानं कामयमानास्तृष्णाभाय
चतुरश्रमसानकार्पुंरित्यथः ॥ ममुः । माङ् माने शब्द च ।
व्यत्ययेन परस्मैपदं । तेजनेन । अणोऽप्रगृह्यस्थानुनासिक इत्य-
नवसाने व्यत्ययेनाकारस्थानुनासिक्यं । ईषा अक्षादित्वाप्रकृति-
भावः । जेहमानं । वेह जेह वाह प्रयत्ने । भौवादिकः ।
अनुदात्तेस्त्वादात्मनेपदं । उपस्तृताः । गतिरनन्तर इति गतः
प्रकृतिस्वरत्वं । उपमं । माङ् माने । आतस्योपमर्ग इति
कप्रत्ययः । इच्छमानाः । व्यत्ययेनात्मनेपदं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रिंशो वर्गः ।

षष्ठीमृचमाह ॥

आ म॒नौषा॑म॒न्तरि॑क्षस्य नृ॒भ्यः । सु॒चेव॑ घृ॒तं जु॑हवाम वि॒ज्ञना॑ ।
तर॑णित्वा ये पि॒तुरे॑स्य स॒खिर॑ ऋ॒भवो॑ वाजं॒ गरु॑हन्दि॒वो
रजः॑ ॥ ६ ॥

आ । म॒नौषा॑ । अ॒न्तरि॑क्षस्य । नृ॒भ्यः । सु॒चाऽइ॒व । घृ॒तं ।
जु॒हवाम॑ । वि॒ज्ञना॑ ।

तर॑णि॒त्वा । ये । पि॒तुः । अ॒स्य । स॒खिर॑ । ऋ॒भवः । वाजं॑ ।
अ॒रुहन्॑ । दि॒वः । रजः॑ ॥ ६ ॥

अन्तरिक्षस्यान्तरिक्षलोकस्य मध्यमस्थानस्य संबंधिभ्यो नृभ्यो
यज्ञस्य नेतृभ्य ऋभुभ्यः । ऋभवो हि यज्ञस्य नेतारः । तेन
हि देवत्वं प्राप्ताः । यदा । अन्तरिक्षस्य लोकस्य नेतृभ्यः ।

मध्यमे स्थाने ह्येते पठ्यन्ते । तादृशेभ्यः सुचेव यथा स्रुचा
 लुङ्गा घृतं चरणशौलाज्यापेतं हविराजह्वाम । मर्यादाया-
 माकारः । यथाशास्त्रं प्रयच्छाम । एवमेव मनीषां स्तुतिं
 विद्वाना वेदनेन कुर्म इति शेषः । अपि च ये ऋभवः पितुः
 सर्वस्य जगतः पालकस्यास्य सूर्यस्य तरणित्वा तरणित्वानि
 तरणकौशलानि सञ्चिरे । सूर्यरश्मिभूताः संतः प्रापुः । तदुक्तं ।
 आदित्यरश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते इति । ते ऋभवो दिवो रजः ।
 रजःशब्दो लोकवाची । द्योतमानस्य स्वर्गाख्यस्य लोकस्य
 संबन्धिनं वाजं सोमलक्षणमन्नमरुहन् । यागदानादिभिः
 कर्मभिरन्यैश्च देवोक्तैश्चमसचतुष्टयकरणादिकैः प्राप्नुवन् ॥
 स्रुचेव । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं । जुह्वाम । जु-
 दानादनयोः । लोच्याऽङुत्तमस्य पिञ्चेत्याडागमः । विद्वाना ।
 विद ज्ञाने । औणादिको मनिः । न संयोगादमन्तादित्यज्ञोपा-
 भावः । तरणित्वा । लृ ष्वनतरणयोः । अतिस्फुटधम्यश्चवित्
 भ्योऽनिरिति कर्तर्यनिप्रत्ययः । तस्य भावस्तरणित्वं । श्रेष्ठं दसि
 बहुलमिति श्रेर्लोपः । सञ्चिरे । ग्लुं व षस्ज गतावित्यत्र
 सञ्चिमध्येके पठन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदं । द्विवचनप्रकरणे छंदसि
 वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः । इरेचश्चित्वादं-
 तादात्तत्वं । यद्दृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । अरुहन् ।
 रुह योजजन्मनि प्रादुर्भावे च । लुङि लन्ट् रुहिभ्यश्छंदसौति
 च्चेरडादेशः । दिवः । ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 रजः । रंज रामे । रजं त्यस्मिन्निति रजो लोकः । तदुक्तं लोका
 रजांस्त्युच्यन्ते इति । औणादिकोऽधिकरणेऽसुन् । रजकरज-
 नरजःसूपसंख्यानमिति नलोपः । सुपां सुलुगिति षष्ठ्या लुक् ॥

सप्तमोऽनुवचमाह ॥

ऋभुः इन्द्रः शवंसा नवीयान् नृभुर्वाजंभिर्वसुभिर्वसुर्ददिः ।

युष्माकं देवा अवंसाहनि प्रियेभि तिष्ठेम

पृत्सुतौरसुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुः । नः । इन्द्रः । शवंसा । नवीयान् । ऋभुः । वाजंभिः ।

वसुभिः । वसुः । ददिः ।

युष्माकं । देवाः । अवंसा । अहनि । प्रिये । अभि ।

तिष्ठेम । पृत्सुतोः । असुन्वतां ॥ ७ ॥

ऋभुर्विभ्वा वाज इति द्वयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र शक्वा
बलेन नवीयान् नवतरः प्रशस्ततर ऋभुर्नोऽस्माकमिन्द्रः
परमेश्वरः । अस्माकं रक्षक इत्यर्थः । यद्वा । इन्द्र एव प्रसंगादुरु
भातीति नैरुक्त्युत्पत्त्या ऋभुरिति स्तूयते । अपि च ।
वाजंभिर्वाजैरस्माभ्यं दातव्यैरन्वैर्वसुभिर्निवासहेतुभिर्धनैश्च ऋभुर्व-
सुरस्माकं निवासयिता । अत एव ददिस्तेषामन्नानां धनानां
च दाता भवतु । परोऽर्ध्वः प्रत्यक्षकृतः । हे देवा दानादि-
गुणयुक्ता ऋभुप्रभृतयः । युष्माकं संबन्धिनावसा रक्षण्येन युक्ते
प्रियेऽस्माकमनुकूलेऽहनि दिवसे वर्तमाना वयमसुन्वतां सुन्वद्य-
जमानविरोधिनां शत्रूणां पृत्सुतोः सेना अभितिष्ठेम ॥
नवीयान् । नवशब्दादातिशायनिक ईयसुन् । वाजंभिः ।
बहुलं छंदसीति भिष ऐसभावः । वसुः । वस निवासे ।
अस्मादंतर्भावितव्यर्थान् शृङ्खलित्वादिनोपत्ययः । निदि-

त्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं । ददिः । उदाज् दाने । आट्टगमहन
इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावादि । आतो लोप इटि चेत्याकार-
लोपः ॥

अष्टमौष्ठमाह ॥

निश्चर्मण ऋभवो गामपिंशत मं वत्सेनासृजतः मातरं पुनः ।

मौधन्वनामः स्वपस्यया नरो जिब्री युवाना

पितरांऋणोतन ॥ ८ ॥

निः । चर्मणः । ऋभवः । गां । अपिंशत । मं । वत्से न ।

असृजत । मातरं । पुनरिति ।

मौधन्वनामः । सुअपस्यया । नरः । जिब्री इति । युवाना ।

पितरां । अऋणोतन ॥ ८ ॥

पुरा कस्यचिद्विधेर्धनुर्मता । स ऋषिस्तस्या धेनोर्वत्सं दृष्ट्वा
ऋभं तुष्टाव । ऋभवस्तस्मदृशीमन्यां धेनुं कृत्वा तदीयेन
चर्मणा संवीय तेन वत्सेन समयोजयन्निति । अयमर्थः पूर्वाह्णे
प्रतिपाद्यते । हे ऋभवो यूयं चर्मणश्चर्मणा त्वचा । तृतीयार्थे
दृष्टेः । गां धेनुं निरपिंशत । निःशेषेणाश्लिष्टां संयुक्तामकुरुत ।
तदनंतरं मातरं तां तां पुनर्वत्सं न समसृजत । संसृष्टामकुरुत ।
समगमयतेति यावत् । अपि च हे मौधन्वनामः सुधन्वन
आंगिरसस्य पुत्राः । नरो यज्ञस्य नेतार ऋभवः स्वपस्यया
शोभनकर्मच्छया । यागदानाद्याचरणेनेति यावत् । जिब्री
नराणांपितरौ युवाना पुनर्यौवनोपेता-

वक्त्रणोतन । ययमकृदं ॥ अपिंशत । पिश अवयवे । तौटा-
दिकः । शे मुवादीनामिति तुम् । सौधन्वनासः । सुधन्वनः
पुत्राः सौधन्वनाः । अन् । पा० ६. ४. १६७. । इति प्रकृ-
तिभावः । आज्जेरमुक् । आमंत्रितस्येत्याद्युदात्तत्वं । स्वप-
स्थया । शोभनमपः स्वपः । तदिच्छा स्वपस्था । सुप आत्मनः
क्यच् । अ प्रत्ययादिति भावेऽकारप्रत्ययः । जिब्रो । जृष्
वयाहानौ । जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन् । ऋत इडातोरिति त्वं ।
रेफः कारयोः स्थानविपर्ययः । बहलवचनाद्धलि चेति दोषा
भावः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । युवाना । सुपां सुलुगिति
विभक्तराकारः । पितरा । पिता च माता च पितरो । पिता
मात्रा । पा० १. २. ७०. । इति पिता शिष्यते । पूर्वैर्वादिभक्तं-
राकारः । अकृणातन । क्वि हिंसाकरणयोश्च । इदित्त्वानुम् ।
धित्विकृण्व्यारश्चत्युप्रत्ययः । तत्सिंनियंगेन वकारस्य चाकारः ।
अतो लोपे सति तस्य स्थानिवद्भावात्तद्व्युपधगुणाभावः । लङ्-
मध्यमबहुवचनस्य तशब्दस्य तमनसनथनाच्चेति तनबादेशः ।
तस्य पित्वेन डित्वाभावाद्गणः ॥

नवमोऽमुचमाह ॥

वाजेभिर्नो वाजेसातावण्डिल्युभुमा इन्द्र चित्रमा दर्शि

राधः ।

तन्नो मित्रो वक्त्रो मामहंतामदितिः सिधुः पृथिवी उत

द्यौः ॥ ८ ॥

वाजेभिः । नः । वाजेसातो । अविष्टि । ऋभुमान् ।

इन्द्र । निचं । पा । दर्शि । राधः ।

वत् । नः । मित्रः । धनुः । अमर्षाः । श्रीः । सिंधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ऋभुमान् । ऋभुर्विभ्वा वाज इति त्रयोऽप्यृभुशब्दे-
नोपचारादत्रोच्यन्ते । तैर्युक्तस्त्वं वाजसाती वाजस्यान्वस्य
संभजने निमित्तभूते सति वाजीभिरक्षैरविष्ट । अस्मान्वाप्राप्नुहि ।
यदा वाजसातिरिति संग्रामनाम । वाजसाती संग्रामे वाजी-
भिर्वाजिन युक्तेरश्वैरविष्ट । अस्मान् रज्ज । अपि च । चित्रं
चायमीयं राधो धनमादर्षि । अस्माभ्यं दातुमाद्रियस्व ।
तृतीयसवने ऋभुभिः सहेंद्रस्यावस्थानात् प्रसंगादत्रेंद्रस्तुतिः ।
यदेतदस्माभिः प्रार्थितमस्मादीयं तन्मित्रादयो मामहंतां ।
पूजयन्तां ॥ वाजसाती । वन षण् संभक्ती । भावे क्तिन् ।
जनसनखनां संख्यजोरित्यात्वम् । वाजानां सार्तिर्यस्मिन् ।
बहुभ्रोहो पूवपदप्रकृतिस्रत्वं । अविष्टि । विप्लू व्याप्ती ।
लोटा हिः । बहुलं कंदसीति शपो लुक् । दुच्छलभ्यो हेधिः ।
ष्टुत्वजशत्वे । कंदस्यपि दृश्यत इति दृशिग्रहणात्लोत्यडागमः ।
यदा । अवतेर्लोटि सिब्बहुलं लेटीति बहुलवचनादिकरणः
सिप् । तस्यार्हधातुकत्वादिट् । आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं ।
धित्वादि पूर्ववत् । ऋभुमान् । ऋसनुद्भ्यां मतुबिति मतुप
उदात्तत्वं । दर्षि । इङ् आदरे । लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
बहुलं कंदसीति विकरणस्य लुक् ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तम एकत्रिंशो वर्गः ॥

तच्चक्षिति पंचचं षष्ठं सूक्तं कुत्सस्यार्षमाभवं । पंचमौ
त्रिष्टुप् । शिष्टाश्चतस्रो जगत्यः । तथा चानुक्रांतं । तच्चन्

पंचांथा त्रिष्टप् । अग्निष्टोमे वेष्वदेवयस्त इदं सूक्तमार्भवं
निविद्धानं । सूत्रितं च । तच्चयथमयं वेनसोदयस्पृश्विगर्भा ।
आ० ५, १८, । इति ॥

तत्र प्रथमः सूचमाह ॥

तत्त्वग्रथं सुवर्णं विद्यमानं सस्तत्त्वमहरी इन्द्रवाहा हृषीकेशम् ।

तच्चन्पितृभ्यामृभवो यवद्वयस्तच्चन्वत्साय मातरं

सचाभुवं ॥ १ ॥

तत्तन् । रथं । सुऽवृतं । विज्ञनाऽभंपसः । तत्तन् ।

हरो इति । इन्द्रवाचा । वृषण्वस् इति वृषण्वस् ।

तच्चन् । पितृभ्यां । ऋभवं । यवत् । वयः । तच्चन् ।

वत्सायं । मातरं । सचाऽभुव ॥ १ ॥

विद्वानापस उत्कृष्टेन ज्ञानेन निष्पाद्यकर्माणो लाभव-
त्कर्माणो वा ऋभवो रथमग्निनोरारोहणार्थं सुवृतं शोभन-
वर्तनं सुचक्रं च तच्चन् । अकुर्वन् । तथेन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहन-
भूतौ हरो हरणशोलावेतस्त्रज्जकावस्थौ तच्चन् । कृतवन्तः ।
कौटुशी । वृषण्वम् । सेवनसमर्थेन दृढतरेण धनेन बलेन
वा युक्ती । अपि च । पिष्टभ्यां स्वक्रोयाभ्यां मादपिष्टभ्यां
वृद्धाभ्यां युवद्यौवनोपेतं वय आयुऋभवस्तच्चन् । कृतवन्तः ।
तथा वत्साय मातरं गां सचाभुवं सहभुवं सह वर्तमानां तच्चन् ।
अकुर्वन् ॥ तच्चन् । तच्च त्वच्च तनकरणे । लङि बहुलं

छंदस्यमाद्योगेऽपीत्युडभावः । सुवृतं । शोभनं वर्तत इति
 सुवत् । वतु वर्तने । क्षिप् चेति क्षिप् । विद्वानापसः । विद
 ज्ञाने । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशिग्रहणाद्भावे मनिन् ।
 संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । बहुलवचनादलुक् ।
 यद्वा । विदन् लामे । औणादिको भावे मक् । ततः पामादि-
 लक्षणां नप्रत्ययः । विद्वानं लाभषदपः कर्म येषां । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । क्वांदसः पूर्वसवर्णदौघः । इंद्रवाहा ।
 इंद्र वहत इतींद्रवाहौ । वहस्येति शिवप्रत्ययः । अत उपधाया
 इति वृत्तिः । सुपां सुलुगिति विभक्तोराकारः । वृषण्वस् । वृष
 सेचने । कनिन्यवृषितक्षीत्यादिना कनिन् । निष्वादाद्यु-
 दात्तत्वं । वृषण्वस्वयोरुपसंख्यानं । पा० १. ४. १८. ६. ।
 इति वसुशब्द उत्तरपदे वृषण्भावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति
 स्वरत्वं । युवत् । अत्र युवत्शब्दः । सामर्थ्यात्पूर्ववत्प्रवृत्ति-
 निमित्तं युवत्वमात्रमाचष्टे । तदस्मिन्नस्तीति युवत् । क्वांदसो
 वर्णलोपः ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

आ नो यज्ञाय तच्चत ऋभुमदयः क्रत्वे दक्षाय

सुप्रजावतोमिषं ।

यथा क्षयाम सर्ववीरया विशा तन्नः शर्धाय धासथा

बुद्धिः ॥ २ ॥

आ । नः । यज्ञाय । तच्चत । ऋभुऽमत् । वयः । क्रत्वे ।

दक्षाय । सुऽप्रजावतीं । इषं ।

क्षया । क्षयाम् । सर्ववीरया । विशा । तत् । नः ।

शर्धाय । धासथ । सु । इन्द्रियं ॥ २ ॥

हे ऋभवः । नोऽस्माकं यज्ञाय यज्ञार्थं ऋभुमदुरुभासन-
धुक्तं वयो हविलक्ष्णमन्नमातक्षत । आ समन्तादुत्पादयत ।
एतदेव विप्रियते । क्रत्वे क्रतवेऽस्मदीयाय कर्मणे दक्षाय बलाय
च । तादर्थ्यं चतुर्थी । एतदुभयार्थं सुप्रजावतीं शोभनाभिः
पद्मपीत्तादिलक्षणाभिः प्रजाभिर्युक्तामिषमन्नमातक्षतेति शेषः ।
अपि च । सर्ववीरया सर्ववीरैः पुत्रादिभिरुपेतया विशा प्रजया
सह यथा येन प्रकारेण क्षयाम् । सुखेन निवसाम् । तत्तद्व्य-
मिन्द्रियं । धननामैतत् । धनं नोऽस्मभ्यं शर्धाय बलाय सु
धाधथ । सुष्टु धत्त । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ऋभुमत् । उरु भातीति
नैरुक्ताव्युत्पत्त्या ऋभुशब्दः प्रकाशमात्रवाची । ऋभुनुड्भ्यां
मत्तुक्किति मत्तुप् उदात्तत्वं । क्रत्वे । जसादिषु च्छंदसि वाचचन-
मिति घेडितौति गुणाभावे यणादेशः । क्षयाम् । क्षि निवास-
गत्योः । व्यत्ययेन शप् । धासथा । धाजो लैव्यडागमः ।
सिब्वहुलं लेटेति सिप् । अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायां
दीर्घत्वं ॥

तृतीयाश्वत्थमाह ॥

आ तक्षत सातिमस्मभ्यं ऋभवः सातिं रथाय सातिमर्वते नरः ।
सातिं नो जैत्रीं सं महेत विश्वहां जामिमर्जामि पृतनासु
सक्षणिं ॥ ३ ॥

आ । त॒क्षत । सा॒ति॑ । अ॒स्मभ्य॑ । ऋ॒भ॒वः । सा॒ति॑ । रथा॑य ।

सा॒ति॑ । अ॒र्वते । न॒रः ।

सा॒ति॑ । नः । जै॒त्री॑ । सं । म॒हेत । वि॒श्व॒हा । जा॒मि॑ ।

अजा॑मि॑ । पृ॒त॒ना॒सु । स॒क्ष॒णि॑ ॥ ३ ॥

हे नरो यक्षस्य नेतार ऋभवः । अस्मभ्यमनुष्ठातृभ्यः सातिं
संभजनीयमन्नं धनं वातक्षत । आ समन्तात्कुरुत । तथा-
स्मदीयाय रथाय रंहणशीलाय पुत्रादये रथायैव वा सातिं
संभजनीयं धनमातक्षत । तथार्वतेऽश्वाय सातिं संभजनीय-
मन्नं धनं दाश्वयोग्यमातक्षतेत्येव । किंच । विश्वहा सर्वेष्वहःसु
नोऽस्माकं जैत्रीं जयशीलामपरिमितत्वेन सर्वाधिकां सातिं
संभजनीयं धनं संमहेत । सर्वो जनः सस्यक् पूजयतु । वयं च
पृतनासु संग्रामेषु जामिं सहजातमजामिं सहानुत्पन्नं शत्रुं
वा सक्षणिमस्मानभिभवन्तं युष्मत्प्रसादादभिभवेमेति शेषः ॥
सातिं । ऊतियत्तिसातीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । महेत ।
मह पूजायां । सक्षणिं । षह अभिभवे । औणादिकः
सनिप्रत्ययः । ढत्वकत्वषत्वानि ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

ऋ॒भु॒क्ष॒णमि॒न्द्र॒मा हु॑व ऊ॒तय॑ ऋ॒भू॒न्वाजा॑न्म॒रुतः॑ सोम॑पीतये ।

उ॒भा मि॒त्रावरु॑णा नून॑म॒श्वि॒ना ते नो॑ हि॒न्व॑तु सा॒तये॑

धिये जिषे ॥ ४ ॥

ऋभु॒क्ष॑णं । इ॒न्द्रं । आ । हु॒वे । ऊ॒तये॑ । ऋभू॒न् । वाजा॑न् ।

म॒रुतैः । सोमं॑ऽपी॒तये॑ ।

उ॒भा । मि॒त्रावरु॑णा । नू॒नं । अ॒श्विना॑ । ते । नः । हि॒न्वन्तु॑ ।

सा॒तये॑ । धि॒ये । जि॒षे ॥ ४ ॥

ऋभु॒क्ष॑णं । मह॒न्नामे॑तत् । म॒हा॒न्तमि॑न्द्रमा हु॒वे । आ॒ह्व॒यामि॑ । कि॒मर्थं॑ । ऊ॒तये॑ । र॒क्ष॒णार्थं॑ । तथा ऋभू॒न्वाजा॑न् । ऋभु॒र्वि॒भ्वा वाज॑ इति त्रयः सुधन्वनः पुत्राः । तत्र प्रथमोत्तम पात्रकशब्दाभ्यां मध्यमोऽपि लक्ष्यते । अतः शब्दद्वयेन तयोऽप्युच्यंते । तदुक्तं यास्केन । प्रथमोत्तमाभ्यां बहुवचनगमा भवन्ति न मध्यमेन । नि० ११. १६. । इति । एवंविधानृभून्मरुतश्च सोमपीतये सोमपानायाह्वयामि । तथोभा युगलरूपेण संहृत्य वर्तमानौ द्वौ मित्रावरुणावश्विनौ च नूनमवश्यं सोमपानायाह्वयामीति शेषः । अपि च । आह्वताश्चिन्द्रादयो नोऽस्मान् हिन्वन्तु । प्रेरयन्तु गमयन्त्वित्यर्थः । किमर्थं । सातये । संभजनीयाय धनाय । धिये । धनसाध्याय कर्मणे । जिषे । जित् शत्रूणां जयार्थं च ॥ ऋभु॒क्ष॑णं । उ॒रुभा॑समाने स्थाने क्षियति निवसतीत्यृभुक्षाः । उ॒रुपूर्वा॑ङ्गान्तेर्मृगयादयश्चेति कुप्रत्ययः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः पूर्वपदस्य ऋभावश्च । ऋभुशब्दोपपदात्ति निवासगत्योरित्यस्मात्पतेत्येति विधीयमान इतिप्रत्ययो बहुलवचनाद्भवति । टिलोपः । इतोऽत्सर्वनामस्थान इत्यत्वमिकारस्य । वा षपूर्वस्य निगम इति विकल्पनादुपधादौर्घाभावः । यद्वा अतर्भुक्षिन्का

किञ्चाद्गुणाभावः ॥ अत एव नावगच्छते । पीतये । पा पाने ।
 स्थागापापचो भाव इति भावे क्तिन् । सुमास्येतीत्वं ।
 दासोभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । हिन्वन्तु । हि गतौ
 ह्यौ च । अस्मादन्तर्भावितव्यर्थोऽलोऽटि स्मादित्वात् श्रुः ।
 जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति कसेप्रत्ययः ॥

पञ्चमीसूचमाह ॥

ऋभुर्भराय सं शिशातु सातिं समर्थजिज्ञाजो अस्माँ अविष्टु ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिधुः पृथिवी

उत द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः । भराय । सं । शिशातु । सातिं । समर्थजित् ।

वाजः । अस्मान् । अविष्टु ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहन्तां । अदितिः । सिधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ ५ ॥

ऋभुः प्रथमोऽस्माकं सातिं संभजनीयं धनं भराय
 संग्रामार्थं संशिशातु । सम्यक् तीक्ष्णो करोतु । संग्रामोचितं
 धनमस्माकं यच्छत्वर्थः । तथा समर्थजित् । मर्या मनुष्याः ।
 तैः सह वर्तत इति समर्थः संग्रामः । तत्र शत्रूणां जिता वाज
 एतत्संज्ञस्तृतीयस्यास्मान् स्तोतृनविष्टु । अष्टु । संग्रामाद्रक्ष-
 त्वित्यर्थः । यदनेन क्षत्वेन प्रार्थितमस्मादीयं तन्मित्रादयो
 मामहन्तां । पूजयन्तु ॥ शिशातु । शो तनूकरणे । बहुलं
 हन्तीति विकरणस्य श्रुः । आदेच इत्यात्वं । हिर्भावः ।

ऋस्रत्वन बहुलं कंदसौत्यभग्रासस्येत्वं । अविष्टु । अवतेर्लीटि
सिञ्जहुलं लेटोति बहुलग्रहणात्सिप् । इडागमः । षत्वष्टुत्वे ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे द्वात्रिंशो वर्गः ॥

ईङ् इति पंचविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं । आंगिरसस्य
कुत्सर्षापे । चतुर्विंशोपंचविंशौ त्रिष्टुभौ शिष्टास्त्रयोविंशति-
जंगत्यः । आद्यः पादो द्यावापृथिव्यः । द्वितीय आग्नेयः ।
शिष्टं सूक्तमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । ईङ् पंचाधिकाश्विन-
माद्यौ पादौ लिंगोक्तदेवतावंत्ये त्रिष्टुभावेति ॥ प्रवर्ग्येऽभिष्टवे-
ऽप्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । द्यावाण्वेङ् द्यावापृथिवी इति ।
आ० ४. ६. । इति ॥ प्रातरनुवाके चाश्विने क्रतौ जागते
कंदस्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च । अगन्महातारिष्णेङ् द्यावापृथिवी
इति जागतं । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रेऽप्येतत्
प्रातरनुवाकन्यायेनातिदेशात् ॥ तथासौर्याग्ने संति चत्वार्यति-
रिक्तोक्थानि । तत्राञ्छावाकातिरिक्तोक्थ एतत्सूक्तं यस्य
पशव इति खंडे सूत्रितं । ईङ् द्यावापृथिवी उभा उ नूनं ।
आ० ८. ११. । इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

ईङ् द्यावापृथिवी पूर्वचित्तयेऽग्निं घर्मं सुरुचं यामं त्रिष्टये ।
यामिर्भरे कारमंशाय जिन्वथस्ताभिरुषु जतिभिश्चिन्ना
गतं ॥ १ ॥

ईङ् । द्यावापृथिवी इति । पूर्वचित्तये । अग्निं । घर्मं ।
सुरुचं । यामं न् । इष्टये ।

याभिः । भरे । कारं । अंशाय । जिवन्थः । ताभिः । ऊं इति ।

सु । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १ ॥

अहं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावीडे । स्तौमि । किमर्थं । पूर्वचित्तये । पूर्वमेवाश्विनोः प्रज्ञापनाय । ते ह्याश्विनौ प्रत्यासन्ने । यद्वा द्यावापृथिवी अश्विनौ स्तौमि पूर्वचित्तये । अन्यदीयात्स्तोत्रात्पूर्वमेवास्मदीयस्य स्तोत्रस्य प्रबोधनाय । तथा चोक्तं । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति । अपि च । यामन् यामन्यश्विनोरागमने सतीष्टये तदीययागार्धमाहवनीयरूपेण स्थापितमग्निं स्तौमीति शेषः । कीदृशमग्निं । घर्मं । प्रवृजनेन दौमं । सुरुचं । अत एव शोभनकांतियुक्तं । हे अश्विनौ भरे । संग्रामनामैतत् संग्रामेऽंशाय युष्मदीयभागाय जयप्राप्त्यर्थं याभिरुतिभिः पालनैः सहागत्य कारं । कारशब्दः शंखवाची । तेन ह्यभियुक्ताः संग्ररन्ते । कारं शब्दकारिणं शंखं जिवन्थः । सुखेनापूरयथः । ताभिस्तादृशैरुतिभिः पालनैः सह । उ इति समुच्चये । अस्मानपि सुहृदागतं । आगच्छतं ॥ ईडे । ईड स्तुतौ । उत्तमेकवचनमिट् । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेस्वास्त्वसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । द्यावापृथिवी । द्यौश्च पृथिवी च । दिवो द्यावेति द्यावादेश आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीष्प्रतोऽतोदात्तः । देवताहंहे चेत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वं । अपृथिवीति पर्युदासान्नोत्तरपदेऽनुदात्तादाविति निषेधाभावः । वा कंदसीति पूर्वसवर्णदौर्घत्वं । पूर्वचित्तये । चितौ संज्ञानं । अस्मादंतर्भावितव्यर्थाद्भावे क्तिन् । भरुहधादित्वात्पूर्वपदांतो-

दात्तत्वं । सुखं । रुक् दोषावभिप्रीत्यां च । संपदादिलक्षणो
भावे क्तिप् । शोभना रुक् यस्य । नञ्सुभ्रामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । यामन् । या प्रापणे । आतो मनिन्निति कृत्यल्युटो
बहुलमिति बहुलवचनाद्भावे मनिन् । कारं । क्रियतेऽनेनेति
कारः । करणे घञ् । कर्षात्त्वत् इत्यंतोदात्तत्वं । जिन्वथः ।
जिवि प्रीणनार्थः । अत्र प्रीणनहेतुभूतमापूरणं लक्ष्यते ।
धनेनापूरितो हि पुरुषः प्रीतो भवति । इदित्वानुम् ।
भौवादिकः । शपः पिप्त्वादनुदात्तत्वं । तिङोऽदुपदेशात्तत्सर्व-
धातुकस्वरेण धातुस्वरः शिष्यते । यहृत्तान्नित्यमिति निघात-
प्रतिषेधः । तत्र हि व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इत्युक्तं । ऊ षु ।
इकः सुजोति दीर्घत्वं । सुज इति षत्वं । ईषा अच्चादि-
त्वात्सुज उकारस्य प्रकृतिभावः । ऊतिभिः । अवतेर्भावे क्तिन् ।
ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । ऊतियूतीत्यादिना
निपातनात् क्तिन् उदात्तत्वं । गतं । गमेर्लोटि बहुलं
कंदसीति विकरणस्य लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिक-
लोपः ॥

द्वितीयाम्चमाह ॥

युवो॒दा॒नाय॑ सु॒भरा॑ अस॒द्यतो॒ रथ॒मा त॑स्युर्वच॒सं न॒ मंत॑वे ।

याभि॑र्धियोऽसं॒थः कर्म॑न्निष्टये॒ ताभि॑रू षु ऊ॒तिभि॑रग्निना

गतं ॥ २ ॥

युवोः । दानाय । सुभराः । असद्यतः । रथं । आ ।

तस्युः । वचसं । न । मंतवे ।

याभिः । धियः । अवयः । कर्मन् । इष्टये । ताभिः । ऊँ

इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ २ ॥

सुभराः शोभनस्तोत्रभरणा अससतोऽन्यत्रानासक्ताः
स्तोतारो हे अश्विनी युवोर्युवयो रथमातस्थुः । आतिष्ठन्ति ।
प्राप्नुवंति । किमर्थं । दानाय । युसत्कर्तृकदानार्थं । धनलाभा-
येत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वचसं न । यथा न्यायोपेतेन वचसा
वाक्येन युक्तं विपश्चितं मन्त्रे बुभुक्षितार्थप्रतिपत्तये स्तोतारः
प्राप्नुवंति तद्वत् । अपि च । कर्मन् कर्मणीष्टये
यागार्थं प्रवृत्तान्वियो ध्यातृन्विशिष्टज्ञानोपेतान्याभिरूतिभिः
पालनैरवयः । युवां रक्षयः । ताभिरित्यादि पूर्ववत् ॥
वचसं । अश्विनादित्वान्मत्वर्थीयोऽच् । मन्त्रे । मन ज्ञाने ।
कमिमनिजनौत्यादिना तुप्रत्ययः । धियः । ध्यायन्तीति
धियः स्तोतारः । ध्यै चिन्तायां । क्तिप् चेति क्तिप् ।
चशब्देन दृशिग्रहणानुकर्षणात्संप्रसारणं । कर्मन् । सुपां
सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न ङिसंनुद्धरोरिति नलोप-
प्रतिषेधः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

युवं तासां दिव्यस्थं प्रशासने विशां क्षयथो अमृतस्थ

मञ्जना ।

याभिर्धेनुमस्त्रं पिबन्थो नरा ताभिरुषु ऊतिभिरश्विना

गतं ॥ ३ ॥

युवं । तासां । दिव्यस्य । प्रशसने । विशां । चयथः ।

अमृतस्य । मज्मना ।

धाभिः । धेनुं । अस्त्रं । पिन्वथः । नरा । ताभिः । ऊं इति ।

सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ दिव्यस्य दिवि भवस्य स्वर्गसमुत्पन्न-
स्यामृतस्य सोमस्य पामिनोत्पन्नेन मज्मना बलेन युक्तौ युवां
तासां यास्त्रिषु लाकेषु वर्तते तासां सर्वासां विशां प्रजानां
प्रशसने प्रकृष्टानुशसने शिष्ये चयथः । ऐश्वर्यकर्मायं ।
ईशाये । समर्थो भवथः । यद्वा मज्मनान्येषामसाधारणेन
बलेन विशां प्रजानां दिविभवस्यामृतस्य वृष्यदकस्य प्रशसने
प्रदानेन चयथः । ईश्वरौ भवथः । अपि च । याभिरूतिभौ
रक्षाभिरस्त्रं प्रसवासमर्थां धेनुं गां शयुनाम्ने ऋषये पिन्वथः ।
सिंचथः । पयसा पूरितवंतावित्यर्थः । ताभिरूतिभिरित्यादि
पूर्ववत् ॥ अस्त्रं । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । सवनं स्रुः ।
संपदादिलक्षणो भावे क्षिप् । नास्ति सूर्यस्यामित्यस्रुः । नञ्सु-
भ्यामित्यत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अमि ओः सुगोति यणादेशः ।
उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिन्वथः ।
पिवि सेचने । इदित्त्वामुम् । भौवादिकः ॥

चतुर्थोऽमृतमाह ॥

धाभिः परिजमा तनयस्य मज्मना हिमाता तूष्

तरणिर्विभूषति ।

याभिस्त्रिंशत्तरभंवद्विचक्षणस्ताभिर्हृषु कृतिभिरश्विना
गंतं ॥ ४ ॥

याभिः । परिऽष्मा । तनयस्य । मज्जमना । द्विऽमाता ।
तूष् । तरणिः । विऽभूषति ।

याभिः । त्रिऽमंतः । अभवत् । विऽचक्षणः । ताभिः । ऊ
इति । सु । कृतिऽभिः । अश्विना । आ । गंतं ॥ ४ ॥

परिज्मा परितो गंता वायुस्तनयस्यात्मोयस्य पुत्रस्यग्नेः ।
अग्निर्हि व्यानवृत्त्यात्मना वर्तमानेन वायुना मथ्यमानः सन्
जायते । तथा च श्रूयते । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स
व्यानः । अतो यान्यन्यानि वीर्यवंति कर्माणि यथाग्नेर्मथन-
माजिः सरणं दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानंस्तानि
करोतीति । यद्वा सृष्ट्यादौ वायुमकाशादुत्पन्नत्वाद्ग्न्येः पुत्रत्वं ।
अस्त्रायते च । वायोरग्निरिति । एवं स्रपुत्रस्याग्नेर्मज्जमना
बलेन युक्तः सन् द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । अग्निः
पृथिवोस्थानो वायुरंतरिक्षस्थानः । उभयोर्मिलितयोरुभय-
निर्मातृत्वमुपपन्नं । यद्वा द्विमातेति तनयस्य विशेषणं । सुपां
सुलुगिति षष्ठ्याः सुः । द्विमातृकस्य द्वाभ्यामरणिभ्यां जातस्य ।
एवंभूतो वायुर्ह्ये अश्विनाकृतिभिर्हेतुभूतैः पालनैस्तर्षु तरोत्षु
धावत्षु मध्ये तरणिरतिशयेन तरोता शीघ्रगामो विभ्रपति ।
व्याप्तो भवति । यद्वा विशेषेण सर्वमलं करोति । अपि च ।
त्रिंशन्तुस्तथाणां मंता त्रिविधेषु पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञेष्व-
सादितज्ञानः कवीवान् याभिर्युष्मदौयाभिरुत्तिभिर्विचक्षणो

विशिष्टज्ञानयुक्तोऽभवत् । ताभिः सर्गभिरुतिभिरस्माना-
गच्छतं ॥ परिज्मा । परिपूर्वादज गतिक्षेपणयोरित्यस्मात्
खद्गच्चन्नित्यादौ निपात्यते । तूर्णम् । तूर्णवनतरणयोः । बहुलं
कंदसौत्युत्वं । हलि चेति दीर्घः । यद्वा तरतेः क्तिप् । ज्वरत्वरे-
त्यादिना वकारोपधयोरुट् । सावेकाच इति विभक्तोरुदात्तत्वं ।
विभूपति । भवतर्लेख्यडागमः । सिव्वहुलं लेटोति सिप् । यद्वा
भूध अलंकारे । भौषादिकः । विचक्षणः । अनुदात्तेतस्य हला-
देरिति युच् ॥

पंचमौचमाह ॥

यामो॑ रेभं॑ निहृ॑तं॒ सित॑म॒द्भ्र॒ उद॑दं॒ नमे॑रय॒तं स्व॑दृ॒ष्टे ।

याभिः॑ क॒खं॑ प्र॒ सिषा॑मंत॒माव॑तं॒ ताभिः॑ ऋ॒षु॒ ऊ॒ति-

भि॑र॒श्विना॑ ग॒तं ॥ ५ ॥

याभिः॑ । रेभं॑ । निहृ॑तं । सितं॑ । अ॒त्स॒भ्यः । उ॒त् ।

उद॑दं । ए॒र॒य॒तं । स्वः॑ । दृ॒ष्टे ।

याभिः॑ । क॒खं॑ । प्र॒ सिषा॑मंतं । आ॒व॒तं । ताभिः॑ । ऊ॒

इति॑ । सु॒ । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒श्विना॑ । आ॒ । ग॒तं ॥ ५ ॥

हे अश्विनो याभिरुतिभौ रेभमेतत्संज्ञमृषिं निहतमसुरैः
कूपेऽसु निवारितं सितं तदोयैः पाशैर्वद्धमेवंभूतमृषिमक्षः
सकाशादुदैरयतं । उदागमयतं । तथा वंदनमेतत्संज्ञमृषिं च
तथानूतमुदैरयतं । किमर्थं । स्तरादित्यं दृष्टे द्रष्टुं । अपि च
कखमसुरेणकारे प्रक्षिप्तं सिषामंतमालोकं मंभक्तमिच्छतं

याभिरुतिभिः प्रावतं प्रकर्षेण रक्षतं ताभिरित्यादि समानं ॥
 रेभं । रेभृ शब्दे । रेभते स्तौतीति रेभः । पचाद्यच् । निवृतं ।
 वृज् वरणे । अस्मादंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर
 इति गतः प्रकृतिस्वरत्वं । सितं । पिञ् बंधने । अन्धः ।
 कडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं । वंदनं । वदि अभिवादन-
 स्तुत्योः । वंदते स्तौतीति वंदनः । नद्यादिलक्षणो ल्युः ।
 लितस्वरैण प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं । स्वरितेतद्विवक्षादित्यस्व
 च साधारणनामधेयं । तदुक्तं यास्केन । स्वरादित्यो भवति
 सु अरणः सु ईरणः । नि० २. १४. । इति । स्वरादि निपात-
 मव्ययं । पा० १. १. ३७. । इत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् । दृष्टे ।
 दृष्टे विख्ये चेति दृष्टेस्तुमर्थे केप्रत्ययांतो निपात्यते । सिषासंतं ।
 वन षण संभक्तौ । सनि सनौवंतर्धेत्यादिना विकल्पनादिङ-
 भावः । जनसनखनां सच्छलोरित्यात्वं । द्विर्भावेऽभ्यासस्य
 ङ्गत्वम् । सन्यत इतीत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे त्रयस्त्रिंशो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

याभिरंतकं जसमानमारणे भुज्यं याभिरव्यथिभिर्जिजिन्वथुः ।
 याभिः कर्कधु वयं च जिन्वयस्ताभिरु षु जतिभिराश्वना
 गतं ॥ ६ ॥

याभिः । अंतकं । जसमानं । आऽअरणे । भुज्यं । याभिः ।

अव्यथिभिः । जिजिन्वथुः ।

याभिः । कर्कधुं । वय्यं । च । जिन्वध । ताभिः । ऊं इति ।

सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ ६ ॥

आरणमगाधं तडागादि कूपादि वा । तच्चासुरैः प्रक्षिप्तं
जसमानं तैर्हिंस्यमानमंतकं शत्रूणामंतकरमेतत्संज्ञं राजर्षिं
हे अश्विनी याभिरुतिभिरवयः । रक्षयः । तथा मुज्यं सर्वस्य
पालकमेतत्संज्ञं समुद्रमध्ये निमग्नं तु प्रस्य पुत्रं राजर्षिं याभि-
रुतिभौ रक्षणहेतुभूताभिरव्ययिभिर्व्यथारहिताभिर्नौभिर्जि-
जिन्वथुः । युवामतर्पयतं । एतच्च मंत्रांतरे तु यो ह भुज्युम-
श्विनोदमेघ इत्यादिके विस्पष्टयिष्यते । अपि च । कर्कधुं
वय्यं चैतत्संज्ञकौ चासुरौ पीड्यमानौ याभिरुतिभिर्जिन्वथुः ।
प्रीणयथः । गतमन्यत् ॥ जसमानं । जस हिंसायां । यकि
प्राप्ते व्यत्ययेन शप् । आरणे । आङ्पूर्वादन्तेर्ल्युट् । जिजिन्वथुः ।
जिषि प्रीणनाथः । लिव्यसि रूपं ॥

सप्तमौऽष्टकमाह ॥

याभिः शुचंति धनसां सुषंसदं तप्तं घर्ममोम्यावतमचये ।

याभिः पृश्निगुं पुरुकुत्समावतं ताभिरूषु ऊतिभिरीश्वना

गतं ॥ ७ ॥

याभिः । शुचंति । धनऽसां । सुऽसंसदं । तप्तं । घर्मं ।

ओम्याऽवतं । अत्रये ।

याभिः । पृश्निऽगुं । पुरुऽकुत्सं । आवतं । ताभिः । ऊं

इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ धनसां धनस्य संभक्तारं शुचंतिमेतन्नमानं
 सुषंसदं । सौदंत्यस्मिन्निति संसद्गृहं । शोभनसंसदं याभिरुति-
 भिरकुरुतं । तथात्रये याभिश्चातिभिस्तप्तं प्रवृजनेन संतप्तं
 घर्मं महावीरमोम्यावंतं सुखयुक्तं सुखेन स्मष्टुं शक्यमकुरुतं ।
 यद्वा शतद्वारे यंत्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय घर्मं दीप्तं पीडा-
 साधनमग्निं तप्तं तापकारिणमोम्यावंतं सुखवंतमकुरुतं ।
 यथास्मै सुखं भवति तथा हिमेनोदकेन तमग्निमवारयेथां ।
 यास्कपत्ने त्वत्रये हविषामत्रेऽग्नये हविरुत्पत्यथे सूर्यकिर-
 णसंतप्तं घर्मं नैदाघमहरोम्यावंतं त्वमिहेतुष्व्युदकोपेतं
 कृतवंताविति योज्यं । अपि च याभिरुतिभिः पृश्निगुं
 पुरुकुत्सं चावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्माना-
 गच्छतं ॥ शुचंति । शुच दीप्ती । श्रीणादिको च्छिच् ।
 धनसां । जनसनखनक्रमगमो विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादि-
 त्यात्वं । सुषंसदं । शोभना संसद्यस्य । नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं । ओम्यावंतं । अवतेरन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 मनिन् । ज्वरत्वेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च ऊट् । गुणः ।
 कंदसि चेत्यर्हार्थे यप्रत्ययः । नस्तद्धित इति टिलोपः । ये
 चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु व्यत्ययेन न प्रवर्तते ।
 पृश्निगुं । पृश्नयो नानावर्णा गावो यस्य स तथोक्तः । गोस्त्रियो-
 रूपसर्जनस्येति गोशब्दस्य क्लृप्तत्वं ॥

अष्टमौष्टमाह ॥

याभिः शर्चैर्भिवृषणा परावृजं प्राधं त्र्योणं चक्षंस

एतं वे कथः ।

याभिर्वर्तिकां ग्रसिताममुचतं ताभिरुषु कृतिभिरश्विना
गतं ॥ ८ ॥

याभिः । शचीभिः । वृषणा । परावृजं । प्र । अंधं ।

श्रीणं । चक्षमे । एतवे । कथः ।

याभिः । वर्तिकां । ग्रसितां । अमुचतं । ताभिः । ऊं

इति । सु । कृतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ ८ ॥

हे वृषणा कामाणां वर्षितारावश्विनौ याभिः शचीभिः
कर्मभिः प्रज्ञाभिर्वा परावृजमेतन्नामकर्मणि पंगुं संतमपंगुम-
कुरुतं । तथांधं दृष्टिरहितं मंतमृच्छाश्वमृषिं चक्षमे प्रकाशाय
सम्यक् चक्षुषा दर्शनाय याभिरुतिभिः प्रकथः । प्रकर्षेण
कुरुथः । याभिश्च श्रीणं विगुणजानुकमेव संतमृषिमेतवे गंतं
प्रकथः । प्रकर्षेण कृतवंतौ । अपि च । याभिरुतिभिर्वर्तिकां
चटकमदृशश्च पक्षिणः स्त्रियं ग्रसितां वृकेण ग्रस्ताममुचतं ।
वृकाश्चान्निर्मृक्तामकुरुतं । यास्कपक्षे तु वृकेण विवृतज्योतिष्केण
सूर्येण याभिर्ग्रस्तां वर्तिकां प्रत्यहमावर्तमानामुपसं तस्मादमो-
चयत मिति योज्यं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानप्यागच्छतं ॥
वृषणा । वृष सेचने । कनिन्युवृषीत्यादिना कनिन् । परावृजं ।
वृजौ वर्जने । परावृणक्ति तपसा पापं विनाशयतीति परावृक् ।
क्षिप् चेति क्षिप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । एतवे । तुमर्थे
सेसेनित्येतेस्तवेन्प्रत्ययः । कथः । वृकञ् करणे । बहुलं कंद-
सौति विकरणस्य लुक् ॥

नवमीमृचमाह ॥

याभिः सिंधुं मधुमंतमसद्यतं वसिष्ठं याभि'रजरावजिन्वतं ।

याभिः कुत्सं अत्यं नयमावतं ताभि'रुषु जतिभि'रश्विना

गतं ॥ ८ ॥

याभिः । सिंधुं । मधुमंतं । असद्यतं । वसिष्ठं । याभिः ।

अजरो । अजिन्वतं ।

याभिः । कुत्सं । अत्यं । नयं । आवतं । ताभिः । ऊं इति ।

सु । जतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ सिंधुं स्थंदनशोलां नदीं मधुमंतं मधुसदृशेनो-
दकेन पूर्णां याभिरुतिभिरसद्यतं । अगमयतं । प्रावाहयत-
मित्यर्थः । हे अजरो जरारहितावश्विनौ वसिष्ठमृषिं याभि-
रुतिभिरजिन्वतं । अप्रीणयतं । याभिश्च कुत्सादींस्त्रीनृषौ-
नावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिरस्मानपि सुष्टा-
गच्छतं ॥ मधुमंतं । मधुशब्दाद्भूम्नि मतुप् । लिंगव्यत्ययः ।
असद्यतं । सद्यतिर्गतिकर्मा । अस्मादंतर्भावितव्यर्थाद्भुङ् ॥

दशमीमृचमाह ॥

याभिर्विश्वपलां धनसामथर्थ्यं सहस्रमीड् ह आजा-

वजिन्वतं ।

याभिर्विश्वं श्वरं प्रेषिमावतं ताभि'रुषु जतिभि'रश्विना

गतं ॥ १० ॥

याभिः । विष्पला । धनऽसां । अथर्व्य । सहस्रऽमीङ्हे ।

आजौ । अजिन्वतं ।

याभिः । वशं । अश्वत् । प्रेणिं । आवतं । ताभिः । ऊं

इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १० ॥

हे अश्विनी धनसां धनं संभजमानामथर्व्यमगच्छंतीं
क्षिप्रजंघात्वेन गंतुमसमर्था । यर्वतिर्गंतिकर्मा । विष्पलामेतत्-
क्षंज्ञामगस्त्यपुरोहितस्य खेलस्य संबन्धिनीं सहस्रमीङ्हे ।
मीङ्हेमिति धननाम । बहुधनोपेत आजौ संग्रामे याभि-
रुतिभिरजिन्वतं । गंतुं समर्थामकुरुतं । एतच्च चरित्रं हि
वैरिवाच्छेदि पर्णमित्यत्र विस्मययिष्यते । याभिश्चाश्वमश्व-
त्थस्य पुत्रं प्रेणिं स्तुतेः प्रेरयितारं वशमेतत्क्षंक्षमिमावतं ।
अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहस्रानप्यागच्छतं ॥
प्रेणिं । प्रेणु गतिप्रेरणश्लेषणेषु । औणादिक इत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे चतुस्तिंशो वर्गः ॥

एकादशीमृचमाह ॥

याभिः सुदानः औशिजायं वणिजं दीर्घश्रवसे मधु कीशौ

अक्षरत् ।

कक्षीवंतं स्तोतारं याभिरावतं ताभिरूषु ऊति-

भिरश्विना गतं ॥ ११ ॥

याभिः । सुदानू इति सुदानू । औगिजाय । वणिजं ।

दीर्घश्रवसे । मधु । कोशः । अक्षरत् ।

कक्षीवंतं । स्तोतारं । याभिः । आवतं । तामिः । ऊं

इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ ११ ॥

औगिक्संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी । तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा
नाम कश्चिद्विषिरनावृष्ट्यां जीवनायमकरोद्वाणिज्यं । स च
वर्षणार्थमश्विनौ तुष्टाव । तौ चाश्विनौ मेघं प्रेरितवन्तौ ।
अयमर्थः पूर्वाह्ने प्रतिप्राद्यते । हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ ।
औगिजायौगिकपुत्राय वणिजे वाणिज्यं कुर्वते दीर्घश्रवस
एतत्संज्ञाय ऋषये याभिर्युष्मदीयाभिरुतिभिर्हेतुभूताभिः कोशो
मेघो मधु माधुर्योपेतं वृष्टिजलमक्षरत् । असिंचत् । युष्म-
त्प्रसादादपेक्षिता वृष्टिर्जातित्यर्थः । अपि च । उगिजः पुत्रं
स्तोतारं कक्षीवंतमेतत्संज्ञमृषं याभिरुतिभिरावतं । अरक्षतं ।
ताभिः सर्वाभिरुतिभिः महास्मानप्यागच्छतं ॥ कक्षीवंतं ।
कक्ष्या रज्जरश्मस्य । तथा युक्तः कक्षीवान् । आसंदौवदष्टिवक्त्र-
क्रोवत्कक्षोवदिति निपातनान्नतुपो बलं । संप्रसारणं ॥

दादशोमृचमाह ॥

याभौ रमां क्षोदमोक्षः पिपिन्वथुरनश्वं याभौ रथमावतं ।

जिषे ।

याभिस्त्रिंशोऽस्त्रिंशो उदाजत तामिरूषु ऊति

भिरश्विना गतं ॥ १२ ॥

०/३ "यः दृष्टिः प्रेक्षायाम् प्रथमं जिह्विम् ।
(आशु. मृग. नि. ७५) " योऽर्थः शब्दः

याभिः । रसां । चोदसा । उद्गः । पिपिन्वथुः । अनश्वं ।

याभिः । रथं । आवतं । जिषे ।

याभिः । त्रिऽशोकः । उस्त्रियाः । उत्स्राजत । ताभिः ।

जं इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १२

रसा नदी भवति रसतेः शब्दकर्मण इति यास्कः । नि०
११. २५. । हे अश्विनी याभिरुतिभिर्हेतुभूताभो रसां नदी-
मनादृष्ट्या जलरहितां चोदसा कूलानि संपिपितोद्ग उदकेन
पिपिन्वथुः । युवां पूरितवन्ती । तथानश्वमश्वेर्वियुक्तमात्मीयं
रथं जिषे जितुं याभिरुतिभिः आवतं । अगमयतं । अपि च
याभिरुतिभिः कण्वपुत्रस्त्रिशोक ऋषिरुस्त्रिया अपहृता गा
उदाजत । उदगमयत् । असुरसकाशास्त्रेभे । ताभिः सर्वाभि-
रुतिभिः सहास्त्रानप्यागच्छतं ॥ चोदसा । लुदिर् संपेषणे ।
श्रीणादिकोऽसुन् । उद्गः । तृतीयैकवचनस्य सुपां सुपो
भवन्तीति शसादेशः । पृष्टन्त्रित्यादिनीदकशब्दस्योदन्भावः ।
भसंज्ञायामङ्गोपोऽन इत्यकारलोपः । पिपिन्वथुः । पिवि सेचने ।
इदित्वाङ्मुम् । जिषे । जि जये । तुमर्थे सेसेनिति कसेप्रत्ययः ॥
उदाजत । अज गतिक्षेपणयोः ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

याभिः सूर्यं परियाथः परावर्ति मंधातारं क्षैत्रपत्येष्वावतं ।

याभिर्विप्रं प्र भरद्वाजमावतं ताभिं रुषु जतिभिः रश्विना

गतं ॥ १३ ॥

याभिः । सूर्यं । परिऽयाथः । पराऽवति । मंधातारै ।

क्षेत्रऽपत्येषु । आवतं ।

याभिः । विप्रं । प्र । भरतऽवाजं । आवतं । ताभिः । ऊं

इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १३ ॥

हे अश्विनौ परावति दूरदेशे स्थितं सूर्यं तमोरूपेण
स्वर्भानुनाहतमादित्यं तस्मात्तमसो मोक्षयितुं याभिरुतिभिः
परियाथः । युवां परितो गच्छथः । तथा मंधातारमृषिं क्षेत्र-
पत्येषु । क्षेत्राणां पतिरधिपतिः क्षेत्रपतिः । तत्संबंधिषु कर्म-
स्त्वावतं । अरक्षतं । अपि च याभिरुतिभिर्विप्रं मेधाविनं
भरद्वाजमृषिमन्नप्रदानेन प्रावतं । प्रक्षेपणारक्षतं । ताभिः
सर्वाभिरुतिभिः सह रक्षणार्थमस्मानप्यागच्छतं ॥ क्षेत्र-
पत्येषु । ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वात्कर्मण्यर्थे ष्यञ् ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

याभिर्महामतिथिग्वं कंशोजुवं दिवोदासं शंबरहृत्य आवतं ।

याभिः । पूभिर्द्यै त्रसदस्युमावतं । ताभिः । ऊं । ऊतिभिः-

रश्विना गतं ॥ १३ ॥

याभिः । महान् । अतिथिऽग्वं । कशऽजुवं । दिवऽदासं ।

शंबरऽहृत्य । आवतं ।

याभिः । पूऽभिर्द्यै । त्रसदस्युं । आवतं । ताभिः । ऊं

इति । सु । ऊतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ महं महान्तमतिथिग्वमतिथिभिर्गतव्यं कश्शे-
 जुवमसुरभीत्योदकं प्रवेष्टुं गन्तारं । एवंभूतं । दिवोदासमेत-
 त्संज्ञकं राजर्षिं शंबरहृत्ये । शंबर आयुधं । तद्युक्तः शंबरो-
 ऽसुरः । तस्य हनने विषयभूते सति याभिरुतिभिरावृतं ।
 अरक्षतं । अपि च याभिरुतिभिः पूर्भिद्ये । पुराणि नगराणि
 भिद्यन्तेऽस्मिन्निति पूर्भिद्यः संग्रामः । तस्मिन् व्रसदस्यमेत-
 त्संज्ञकमृषिं पुरुकुत्सपुत्रमावृतं । अरक्षतं । ताभिरित्यादि
 पूर्ववत् ॥ महं । महान्तमित्यस्य क्वांसो वषट्लोपः । कशोजुवं ।
 कश इत्युदकनाम । कश गतिशान्तनयोः । असुन् । कशांस्तु-
 दकानि जवतीति कशोजुः । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः ।
 क्तिब्बचीत्यादिना क्तिब्बौघौ । दिवोदासं । दिवश्च दासे षष्ठ्या
 षलुक् वक्तव्यः । पा० ६. १. २१. ६. । इत्यलुक् । दिवोदा-
 सादीनां कंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । शंबरहृत्ये ।
 हनस्तु चेति हन्तेर्भावे क्यप् तत्संनियोगेन तकारांतादेशश्च ।
 कदुत्तरपदप्रकृतिस्रत्वं ॥

पञ्चदशीश्चमाह ॥

याभिर्विंश्रं विपिपानमुपस्तुतं कलिं याभिर्विंश्रजानि
 दुवस्थयः ।

याभिर्विंश्रमुत पृथिमावृतं ताभिरु षु कृतिभिरश्विना
 गतं ॥ १५ ॥

याभिः । वंश्रं । विपिपानं । उपस्तुतं । कलिं । याभिः
 विंश्रजानि । दुवस्थयः ।

याभिः । विऽग्रं॒खं । उ॒त । पृथि॑ । आ॒द्यं॒तं । ताभिः । ऊ॒

इति॑ । सु । ऊ॒तिऽभिः । अ॒श्वि॒ना । आ । ग॒तं ॥ १५ ॥

हे अश्विनो वस्त्रं विखनसः पुत्रमेतत्संज्ञमृषिं विपिपानं
विशेषेण पार्थिवं रसं पिवंतं याभिरुतिभिररक्षतं । कौटुशं ।
उपस्तुतं । समीपस्थैः सम्यक् सुतमिति स्तूयमानं । तथा
वित्तजानिं लब्धभायं कलिमेतत्संज्ञमृषिं याभिरुतिभिर्दु-
वस्यथः । रक्षथः । उत अपि च व्यश्वं विगताश्वं पृथिमेतत्संज्ञं
वैनं राजर्षिं याभिरुतिभिरावतं । अरक्षतं । अन्यत्पूर्ववत् ॥
विपिपानं । पा पाने । ताच्छीलिकश्चानग् । बहुलं कंदसीति
शपः श्लुः । बहुलं कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं । उपस्तुतं । स्तूतेः
कर्मणि निष्ठा । प्रवृद्धादित्वादुत्तरपदांतोदात्तत्वं । वित्तजानिं ।
वित्ता लब्धा जाया येन स तथोक्तः । जायाया निङ् । पा०
५, ४ १३४ । इति समासांतो निङादेशः । लोपो व्योर्वलीति
बलि लोपः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । व्यश्वं ।
विगतोऽश्वो यस्मात्स तथोक्तः । बहुव्रीहिस्वरेण पूर्वपदस्यो-
दात्तत्वं उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्मानुदात्तस्य स्वरितत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे पंचत्रिंशो वर्गः ॥

षोडशीमुचमाह ॥

याभिर्न॑रा शय॒वे याभिर॑न्न॒वे याभिः॑ पुरा॒ मन॑वे

गा॒तुमी॑षधुः ।

याभिः॑ शा॒रीरा॑ज॒तं स्यु॑म॒रश्म॑ये ताभि॑रु॒षु ऊ॒तिभि॑र॒श्विना॑

ग॒तं ॥ १६ ॥

याभिः । नरा । शयवे । याभिः । अत्रये । याभिः । पुरा ।

मनवे । ग तु । ईषथुः ।

याभिः । शारीः । अजतं । स्यूमंरश्मये । ताभिः । ऊं

इति । सु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १५ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ पुरा पूर्वस्मिन्काले शयव एत-
 स्मंजकाय ऋषये गातुं दुःखान्निर्गमनलक्षणं मार्गं याभिरुति-
 भिरौषथुः । युवां वाञ्छितवन्तौ । कृतवन्तावित्यर्थः । किं तत् ।
 सामर्थ्यात् शयवे चिन्नासत्या शचीभिरित्यस्यामृचि प्रति-
 पादितं । तथात्रये ऋषये शतद्वारे यंत्रगृहेऽसुरैः पीड्यमानाय
 संतापकारिणोऽग्नेः शीतेनोदकेन शोतकरणलक्षणं गातुं
 दुःखनिर्गमनहेतुभूतं मार्गं याभिरुतिभिर्युवामिष्टवन्तौ । एतच्च
 हिमेनाग्निं प्रंसमवारयेथामित्यादौ प्रसिद्धं । तथा मनव
 एतनाम्ने राजर्षये याभिरुतिभिर्यवादिधान्यवापनादिरूपं गातुं
 दारिद्र्यनिर्गमनहेतुं मार्गं युवां कृतवन्तौ । तथा च मंत्रांतरः ।
 यवं वृकेणाश्विना वपंतेति । अपि च । स्यूमरश्मये । स्यूतः
 संबद्धा रश्मिर्दीप्तिर्यस्य तस्मै । एतत्संजकाय ऋषये याभि-
 रुतिभोः शारीः । शरो नाम वेणुविशेषः । तद्विकारभूता
 इषूराजतं । शत्रून्प्रति प्रैरयत् । ताभिरुतिभिरित्यादि पूर्ववत् ॥
 नरा । नृ नये । ऋदोरप् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 शयवे । शीङ् स्वप्ने । अमृशीर्दृचरीत्यादिनोप्रत्ययः । ईषथुः ।
 इषु इच्छायां । लिश्वथुस्त्वमर्ष इति पर्युदासादत् । पा० ६.
 ४. ७८ । अभ्यासस्येयडादेशाभावे सवर्णदौर्घः । शारीः ।

विकारार्थे शरमग्नादनुदात्तादेशेत्यज । टिङ्गाणञिति डोप ।
स्मरश्मये । प्रितु तंतुमंताने । सिवेतीणादिको मन्प्रत्ययः ।
कृः शूडित्यूट् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

सप्तदशौष्ठमाह ॥

धाभिः पठर्वा जठरस्य मज्मनाग्निर्नादीर्देक्षित इहो

अज्मन्ना ।

धाभिः शर्यातमवथो महाधने ताभिर्ऋ षु ऊतिभिरश्विना

गतं ॥ १७ ॥

धाभिः । पठर्वा । जठरस्य । मज्मना । अग्निः । न ।

अदीदेत् । चितः । इहः । अज्मन् । आ ।

धाभिः । शर्यातं । अवथः । महाधने । ताभिः । ऊं इति ।

षु । ऊतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १८ ॥

हे अश्विनी जठरस्य । जठरमुदरं भवति जग्धमस्मिन्नीयत
इति यास्कः । नि० ४. ७. । जठरोपलक्षितस्य शरीरस्य
मज्मना बलेन युक्ताः सन् पठर्वततसंज्ञौ राजर्षिरज्मन् ।
संग्रामनामैतत् । अज्मनि संग्रामे युष्मदीयाभिर्याभिरुतिभिरा
समंताददीदेत् । अदीप्यत । तत्र दृष्टान्तः । चितः काष्ठैर-
भिवित इहो यज्ञगृहे ऋत्विग्भिः प्रज्वालितोऽग्निर्न । यथाग्निः
प्रकाशते तद्वदित्यर्थः । अपि च शर्यातं मानवमिद्रेण सह
स्पर्धमानं महाधने । संग्रामनामैतत् । महता धनेनोपेते
संग्रामे याभिरुतिभिरवथः । रक्षयः । ताभिरित्यादि गतं ॥

अदीदेत् । दीदेतिच्छांदसो दीप्तिकर्मा । अजमन् । अज
गतिक्षेपणयोः । अजंति क्षिपंत्यस्मिन्वानानित्यधिकरण औणा-
दिकी मनिन् । बलादावादिधातुके विकल्प इष्यत इति वचना-
द्बोभावाभावः । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । महाधने ।
आन्महत इत्यात्वं ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

याभिर्गंगिरो मनसा निरख्यथोऽग्रं गच्छथो विवरे

गोअर्णसः ।

याभिर्मनुं शूरमिषा समावतं ताभिरु षु जतिभिरखिना

गतं ॥ १८ ॥

याभिः । अंगिरः । मनसा । निरख्यथः । अग्रं । गच्छथः ।

विवरे । गोऽअर्णसः ।

याभिः । मनुं । शूरं । इषा । संऽआवतं । ताभिः । जं

इति । सु । जतिभिः । अखिना । आ । गतं ॥ १८ ॥

अंगिर इत्येतदार्मव्रितवाक्याद्विभूतं तेन चात्मानं संबोध्य
स्तुतावृषिं प्रेरयति । हे अंगिरः । अंगिरसां गोत्रज त्वमखिनौ
स्तुहि । हे अखिनौ मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्रीतो संतौ
युवां याभिरुतिभिर्निरख्यथः । स्तोतृन् नितरां रमयथः । यदा
मनसैव करणभूतेन रमयथः । तथा गोअर्णसो गोरूपस्यार-
णोयस्य धनस्य पणिभिर्गुहायां निहितस्य विवरे विवरणे
गुहाद्वारस्योद्घाटनेन प्रकाशने विषयभूते सति याभिरुतिभिः
सह युवामग्रं सर्वैर्यो देवेभ्यः पुरस्ताद्वच्छथः । अपि च । शूरं

धीर्यवंतं मनुमिषा पृथिव्या गुप्तेन यवादिधान्यरूपेणाग्नेन
याभिरुतिभिः समावृतं । सम्यगरक्षतं । ताभिः सर्वाभि-
रुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ निरण्यथः । निरमयथ इत्यस्य
वर्णव्यापत्त्यैतद्रूपं । विवरे । अहवृष्टनिस्त्रिगमश्चेति भावेऽपि ।
यथादिनात्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकीनविंशीमृचमाह ॥

याभिः पत्नीर्विमदाय न्यूहयुरा घं वा याभिररुणीरशिक्षतं ।

याभिः सुदासे ऊहयुः सुदेव्यं ताभिरु पु जतिभिरश्विना

गतं ॥ १८ ॥

याभिः । पत्नीः । विमदाय । निऊहयुः । आ । घ । वा ।

याभिः । अरुणीः । अशिक्षतं ।

याभिः । सुदासे । ऊहयुः । सुदेव्यं । ताभिः । ऊं इति ।

सु । जतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ विमदाद्यैतन्नान्ने ऋषये याभिर्युषदीयाभि-
रुतिभिः पत्नीभार्याः पुरुमित्रस्य दुहितरं न्यूहयुः । नितरां
श्रुवां प्रापितवंतौ । चेति पादपूरणः । तथा याभिरुतिभिर-
रुणीररुणवर्णा आरोचमाना गा आभिसुख्येनाशिक्षतं । अदत्तं ।
तथा पिजनवपुत्राय सुदासे कल्याणदानाय राज्ञे सुदेव्यं प्रशस्तं
धनं याभिरुतिभिरूहयुः । प्रापितवंतौ । ताभिरित्यादि गतं ॥
पत्नीः । असौ व्यत्ययेन शसादेशः । न्यूहयुः । वह प्रपणे ।
अथसि यत्रादित्वात्मप्रसारणं । द्विवचनादि । सुदासे । शोभनं

ददातीति सुदाः । असुन् । सुदेव्यं । दिगादित्वाद्यत् । पा०
४. ३. ५४. । तितस्वरित इति स्वरितत्वं ॥

विंशीमुचमाह ॥

याभिः शंताती भवथो ददाशुषे भुज्यं याभिरवथो

याभिरघ्नगुं ।

ओम्यावतीं सुभरां ऋतस्तुभं ताभिः कृषु जतिभिरश्विना

गतं ॥ २० ॥

याभिः । शंताती इति शंताती । भवथः । ददाशुषे ।

भुज्यं । याभिः । अवथः । याभिः । अघ्नगुं ।

ओम्यावतीं । सुभरां । ऋतस्तुभं । ताभिः । कृषु इति ।

सु । जतिभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ २० ॥

हे अश्विनौ ददाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय याभि-
रुतिभिः शंतातो सुखस्य कर्तारौ भवथः । याभिश्चोतिभिर्भुज्यं
तुयस्य पुत्रमवथः । याभिश्चाघ्नगुं । अघ्नगुर्देवानां शमिता ।
अघ्नगुश्चापश्च उभौ देवानां शमिताराविति श्रुतेः । अपि च ।
ऋतस्तुभं । ऋतं सत्यं स्तोभत्युच्चारयतीत्यृतस्तुप् । एतत्संज्ञ-
स्त्विति । ओम्यावतीं । ओम्येति सुखनाम । तद्युक्तां सुभरां
सुखेन भरणीयाः भवन् याभिरुतिभिः प्रापयथः । ताभिः सर्वाभि-
रुतिभिः सहाकानप्यागच्छतं ॥ शंतातो । शिवश्शमरिष्टस्य
करे । पा० ४. ४. १४३. । इति तातिल्प्रत्ययः । लितौति
प्रत्ययात्पूर्वत्योदात्तत्वं । ददाशुषे । दाशु दाने । लिट् । कसुः ।

वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । 'शामिषसिघसीनां' चेति
षत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे षट्त्रिंशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

याभिः' क॒शानु॒म॒स॒ने दु॒व॒स्य॒थो ज॒वे याभि॒यू॒नो

अ॒र्व॒त॒मा॒र्व॒तं ।

म॒धु॒ प्रि॒यं भ॑र॒थो य॒त्सर॑ड्भ्य॒स्ताभि॑रु॒षु ज॒तिभि॑र॒श्विना॑

ग॒तं ॥ २१ ॥

याभिः' । क॒शानु॑ । अ॒स॒ने । दु॒व॒स्य॒थः । ज॒वे । याभिः' ।

यू॒नः । अ॒र्व॒तं । आ॒र्व॒तं ।

म॒धु॒ । प्रि॒यं । भ॒र॒थः । य॒त् । स॒र॒ट्भ्यः' । ताभिः' । ज॒

इति॑ । सु॒ । ज॒तिभिः' । अ॒श्वि॒ना । आ॒ । ग॒तं ॥ २१ ॥

स्नानादिषु सोमपालेषु मध्ये कशानुरेकः सोमपालः । तथा
च तैत्तिरीयकं । हस्तसुहस्तकशानवः । ते वः सोमक्रयणा इति ।
तं कशानुमसने । इषवोऽस्यंतेऽस्मिन्नित्यसनः संग्रामः । तस्मि-
न्संग्रामे हे अश्विनौ याभिरुतिभिर्दुवस्यथः । रक्षथः । तथा
याभिष्व जवे वेगे प्रवृत्तं यूनस्तरुणस्य पुरुकुत्सत्पार्वतमश्वमा-
वतं । अरक्षतं । अपि च । यन्मधु क्षौद्रं प्रियं सर्वेषामनुकूल-
वेद्यं तत्सरड्भ्यो मधुमक्षिकाभ्यो याभिश्चोतिभिर्भरथः ।
संपादयथः । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्नानप्यागच्छतं ॥
असने । असु क्षेपणे । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे श्युट् ।
सरड्भ्यः । सृ गतौ । सतेरटिः ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

याभिः॑ नरं गोषु॒युधं॑ नृषा॒हो॒ चेत॑स्य सा॒ता त॑नयस्य

जिन्व॑थः ।

या॒भि रथा॑ । अ॒व॒थो॒ याभि॑र॒र्व॒तस्ता॑भिः॒रु॒षु क॒तिभि॑र॒श्विना॑

ग॑तं ॥ २२ ॥

याभिः॑ । न॒रं गोषु॒युधं॑ । नृ॒षाहो॑ । चेत॑स्य । सा॒ता ।

त॒न॒यस्य॑ । जिन्व॑थः ।

याभिः॑ । रथा॑न् । अ॒व॒थः । याभिः॑ । अ॒र्व॒तः । ताभिः॑ । ऊ॒

इति॑ । सु । क॒तिभिः॑ । अ॒श्विना॑ । आ । ग॑तं ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ गोषुयुधं गोविषयं युद्धं कुर्वतं नरं यज्ञस्य
नेतारं यजमानं याभिरुतिभिर्नृषाहो नृभिः सोढव्ये संग्रामे
जिन्वथः । प्रोणयथः । रक्षथ इत्यर्थः । तथा चेतस्य गुहादि-
रूपस्य । तनयशब्दो धनवाची । तनयस्य धनस्य च साता
सातये संभजनार्थं याभिरुतिभिर्यजमानं रक्षथः । याभिश्च
यजमानानां रथाव्रक्षथः । तदीयानर्वतोऽश्वांस्य याभिरवयः ।
ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहास्मानप्यागच्छतं ॥ गोषुयुधं । युध
संप्रहारे । गोषु युध्यत इति गोषुयुत् । तत्पुरुषे कृति बहुल-
मित्यलुक् । नृषाहो । घह मर्षणे । शक्तिसहोषेति यत् ।
अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दीर्घः । ऊदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वं । साता । वन षण् संभक्ती । भावे क्तिन् ।
जनमनखनां सन्खलीरित्याद्यं । कृतियूतौत्यादिना क्तिन्
उदात्तत्वं निपातितं । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः ।

जिन्वथः । जिञि प्रीणनार्थः । भौवादिकः । इदित्वाद्युम् ।
रथान् । दीर्घादटि समानपाद इति नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि
नित्यमिति सानुनासिक आकारः ॥

त्रयोविंशीसूचमाह ॥

याभिः कुस'मार्जुनेयं शतक्रतू प्र तुर्वीतिं प्र च
दभौतिमवतं ।

याभि'र्ध्व'संति' पुरुषंतिमावतं ताभि'रु षु जतिभि'रश्विना
गतं ॥ १३ ॥

काभिः । कुस' । अर्जुनेयं । शतक्रतू इति शतऽक्रतू । प्र ।
तुर्वीतिं । प्र । च । दभौतिं । आवतं ।

काभिः । ध्व'संति' । पुरु'संति' । आवतं । ताभिः । ज'
इति । सु । जतिऽभिः । अश्विना । आ । गतं ॥ २३ ॥

हे शतक्रतू बहुविधकर्माणावश्विनौ । अर्जुनेयं । अर्जुन
इतीन्द्रस्य नाम । तथा च वाजसनेयकं । एतद्वा इन्द्रस्य गुह्यं
नाम यदर्जुन इति । तस्य पुत्रं कुसं याभिरुतिभिः प्रावतं ।
प्रकर्षणारक्षतं । तथा तुर्वीतिं दभौतिं च याभिरुतिभिः
प्रावतं । अपि च । याभिर्ध्वंसंतिमेतत्संज्ञं पुरुषंतिमेतन्नामानं
च ऋषिमावतं । अरक्षतं । ताभिः सर्वाभिरुतिभिः सहस्रा-
नपि सुहृदागच्छतं ॥ अर्जुनेयं । शुभ्रादिभ्यश्च । पा० ४. १.
१२३. । इति चण्डीऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्युक्तत्वात् टक् ।
तुर्वीतिं । तुर्वी हिंसार्थः । शत्रूंस्तुर्वतीति तुर्वीतिः । औष्णः

दिक ईतिप्रत्ययः । दभीति । दंभु दंभे । औणादिकः कौति-
प्रत्ययः । ध्वसंति । ध्वंसु गतौ च । औणादिकी छिङ्-
प्रत्ययः । आनदितामिति नलोपः । क्रीऽतः । पुरुषति ।
पुरु सनाति ददातौति पुरुषति । क्तिवृत्तौ च संज्ञाधामिति
क्तिच् । न क्तिचि दोषश्चेत्यनुनासिकलोपोपधादोषयोनिषेधः ॥

चतुर्विंशोऽमृतमाह ॥

अप्र'स्वतौमश्चिना वाच'मस्मे कृतं नो दस्मा वृषणा मनीषां ।

अभ्यू'त्वेऽवसे नि ह्वये वां वृधे च नो भवतं वाज'सातौ ॥२४॥

अप्र'स्वतीं । अश्चिना । वाचं । अस्मे इति । कृतं । नः ।

दस्मा । वृषणा । मनीषां ।

अभ्यू'त्य । अवसे । नि । ह्वये । वां । वृधे । च । नः ।

भवतं । वाज'सातौ ॥ २४ ॥

हे अश्चिनी । अस्मे अस्माकं वाचमप्रस्वतीं । अप्र इति
कर्मनाम । विहितैः कर्मभिः संयुक्तां कृतं । कुरुतं । तथा
नोऽस्माकं मनीषां बुद्धिं हे वृषणा कामानां वर्षकौ दस्मा
शत्रूणामुपक्षपयितारावश्चिनी वेदार्थज्ञानरमयो कुरुतं । अपि
च । यस्माद्युवामेवंगुणविशिष्टौ तस्माद्वां युवामवसे रक्षणाय
निह्वये । नितरामाह्वये । कदा । अभ्यूत्ये । द्योतनरहिते
प्रकाशनरहिते रात्रेः पश्चिमे यामे । तस्मिन्काले हि प्रातरनु-
वाकाश्चिनश्चस्त्रयोरिदं सूक्तं पठ्यते । आहूतौ च युवां वाज-
सातौ वाजस्याश्वस्य संभजने । यद्वा संग्रामनामैतत् । संग्रामे

नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय भवतं ॥ अग्रस्वती । आपः कर्मोऽस्वायां
 ऋक्षो नुट् च वेत्यसुन् नुडागमश्च । तदस्यास्तीति मतुप् ।
 आदुपधाया इति मतुपो बत्वं । तसौ मच्चर्थ इति भत्वेन
 पदत्वाभावादुत्वाद्यभावः । अस्मै । सुपां सुलुगिति षष्ठ्याः श्रे
 आदेशः । कृतं । करोतेर्लोऽटि बहुलं कंदसोति विकरणस्य
 लुक् । अद्यूत्ये । द्युत दीप्तौ । ऋहलोर्ण्यदिति भावे ण्यत् ।
 वर्णश्चापत्या उकारः । द्यूत्यं प्रकाशनमस्मिन्नास्तीति बहुव्रीहौ
 व्यत्ययेनांतस्सरितत्वं । निह्वये । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यात्मने-
 पदं । वृधे । वृधु वृद्धौ । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् ।
 सावेकाव इति विभक्तेश्चदात्तत्वं ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

द्युभिर्ऋ॒क्षभिः॒ परि॑ पा॒तम॒स्मानरि॑ष्टेभिर॒श्विना॒ सौभ॑गेभिः ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑तामदि॒तिः सि॒धुः पृथि॒वी

उ॒त द्यौः ॥ २५ ॥

द्युभिः । ऋक्षभिः । परि । पातं । अस्मान् । अरिष्टेभिः ।

अश्विना । सौभगेभिः ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । ममहंतां । अदितिः । सिधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २५ ॥

हे अश्विनौ द्युभिर्दिव्यसैरक्षुभौ रात्रिभिश्चास्मान् स्तोतृ-
 न्परिपातं । परितो रक्षतं । सर्वदास्मान् रक्षतमित्यर्थः ।
 तथारिष्टेभिरहिंसितैः सौभगेभिः सुभगत्वेः सुभगत्वापादकैर्धनैः

रक्षाव्रतं । यदस्माभिः प्रार्थितं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः
षट् देवताः मामङ्गतां । पूजयंतु । उतशब्दः समुच्चये ॥ द्युभिः ।
दिव उदित्युत्वं । दिवो हल्लिति सावेकाच इति प्राप्तस्य
विभक्त्युदात्तत्वस्य प्रतिषेधः । अरिष्टेभिः । रिष हिंसायां ।
निष्ठेति क्तः । नञ्समासेऽप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । बहुलं
छंदसीतिभिष-ऐसभावः । अश्विना । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । आमंत्रितस्य चेति सर्वानुदात्तत्वं । सौभगेभिः ।
शोभनो भगः श्रौर्यस्यासौ सुभगः । तस्य भावः । सौभगं ।
सुभगोऽन्त्र इत्युक्तावादिषु पाठादञ्प्रत्ययः । हृद्गसिध्वन्ते
पूर्वपदस्य चेत्युभयपदवृद्धिर्न भवति तस्य सर्वे विधयश्छंदसि
विकल्प्यन्त इति विकल्पितत्वात् । पूर्ववदेसभावः । जित्वादि-
चित्यमित्याद्युदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्य सप्तमे सप्तत्रिंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयगद्विष्वातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीबीर-
बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये
वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टके सप्तमोऽध्यायः
समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥

इत्थं सप्तममध्यायं व्याख्यायाष्टमोऽध्यायो व्याख्यातुमा-
रभ्यते । प्रथमे मंडले षोडशेऽनुवाके सप्त सूक्तानि गतानि ।
इदमिति विंशत्युचमष्टमं सूक्तं । अत्रानुक्तम्यते । इदं विंशतिः
उपस्थं द्वितीयोऽर्धर्चा रात्रेऽस्तेति । ऋषिष्याम्यस्मादिति परि-
भाषयानुवृत्तेरांगिरसः कुत्स ऋषिः । अनादेशपरिभाषया
त्रिष्टुप् छंदः । उषा देवता द्वितीयस्यार्धर्चस्य रात्रिरपि ॥
प्रातरनुवाक उपस्थे प्रातो वैष्टुमे छंदस्येतत्सूक्तं । सूत्रितं च ।
इदं श्रेष्ठं पृथूरथ इति सूक्ते । आ० ४. १४. । इति ॥ आश्विनः
श्रेष्ठे चेदं सूक्तं प्रातरनुवाकातिदेशात् ॥

तत्र प्रथमामुचमाह ॥

इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागाश्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

यथा प्रसूता सवितुः सवायं एवा रात्रौपसे योनिमारैक् ॥ १ ॥

इदं । श्रेष्ठं । ज्योतिषां । ज्योतिः । आ । अगात् । चित्रः ।

प्रकेतः । अजनिष्ट । विभ्वा ।

यथा । प्रसूता । सवितुः । सवायं । एवा । रात्रौ । उपसे ।

योनिं । अरैक् ॥ १ ॥

ज्योतिषां अह्नचक्रादीनां द्योतमानानां मध्य इदमुप-
स्थं ज्योतिः श्रेष्ठं । प्रथमतमं । अस्य कोऽतिशय इति चत्वे

उच्यते । नक्षत्रादिकं ज्योतिः स्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत् ।
 चंद्रस्तु यद्यप्यन्यत्प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः । औषसं
 तु ज्योतिर्युगपदेव सर्वं जगतोऽंधकारनिराकरणेन विशेषेण
 प्रकाशकं । अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिरागात् ।
 पूर्वस्यां दिश्यागमत् । आगते च तस्मिन् चित्रस्थायनीयः
 प्रकेतोऽंधकारावृतस्य सर्वं पदार्थस्य प्रज्ञापकस्तदीयो रश्मि-
 विम्बा विभुर्यासः सद्यजनिष्ट । प्रादुरभूत् । किंच । यथा
 रात्रौ रात्रिः स्वयं सवितुः सूर्यसकाशात्प्रसूता । उत्पन्ना । सूर्यो
 ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति । तस्मिन्ननस्तमिते रात्रेरुत्पत्त्य-
 भावात् । एवमेव रात्रिरप्युषसे सवायोषस उत्पत्तये तदर्थं
 योनिं स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणमारैक् । आरेचितवती ।
 कल्पितवतीत्यर्थः । यदा प्रसूता रात्रिसकाशादुत्पन्नोषाः
 सवितुः सूर्यस्य सवाय प्रसवाय जन्माने यथा भवति । एवं
 रात्रिरप्युषस उषसो यजन्म तदर्थं योनिं स्वापरभागलक्षणं
 स्थानं कृतवती । अत्र निरुक्तं । इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरा-
 गमत् चित्रं प्रकेतनं प्रज्ञाततममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता
 सवितुः प्रसवाय रात्रिरादित्यस्त्वेवं रात्र्युषसे योनिमरिच-
 त्स्थानं । नि० २. १८. । इति ॥ श्रेष्ठं । प्रशस्यशब्दादाति-
 शायनिक इष्टम् । प्रशस्यस्य अ इति आदेशः । प्रकृत्यैकाच् ।
 पा० ६. ४. १६३. । इति प्रकृतिभावाद्दिलोपाभावः । अगात् ।
 एतेर्लुङीणो गा लुङीति गादेशः । गातिस्थेति सिचो लुक् ।
 प्रकेतः । कित ज्ञाने । अंतर्भावितव्यार्थात्कर्मणि घञ् । याथा-
 दिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । अजनिष्ट । जनो प्रादुर्भावे । लुङि
 सिच इडागमः । विम्बा । विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामिति भावे

दुप्रत्ययः । सुप्तां सुलुगित्यादिना सीराकारादेशः । ओः
 सुपोति यणादेशस्य न भूसुधियोरिति प्रतिषेधे प्राप्ते छंदस्य-
 भवयेति यणादेशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा विपूर्वाङ्गवते-
 रीणादिको ङन्प्रत्ययः । निष्वादाद्युदात्तत्वं । प्रसूता । षड्
 प्राणिप्रसवे । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । सवाय । छंदसि जवसवौ वक्तव्याविति निपातनादच् ।
 चित्त्वादंतोदात्तत्वं । अणोऽप्रगृह्यस्त्रानुनासिक इति संहिता-
 यामकारः सानुनासिकः । एवा । निपातस्य चेति संहितायाम्
 दीर्घः । रात्रौ । रात्रे साजसाविति ङीप् । यस्येति चेतीकार-
 लोपः । आरैक् । रिचिर् विरेचने । लङि बहुलं छंदमोति-
 विकरणस्य लुक् । लघूपधगुणे हत्व्याबभ्य इति तिलोपः ।
 कर्णयापत्या व्यत्ययेन एकारस्य ऐकारः ॥

द्वितीयासृचमाह ॥

रुशदत्ता रुशती खेत्यागादारैगु कृणा सदैनान्यस्याः ।
 समानबंधू अमृते अनूची द्यावा वर्षं चरत आमिनानि ॥ २ ॥
 रुशत्ऽवत्ता । रुशती । खेत्या । आ । अगात् । अरैक् । ऊं
 इति । कृणा । सदैनानि । अस्याः ।
 समानबंधू इति समानऽबंधू । अमृते इति । अनूची इति ।
 द्यावा । वर्षं । चरतः । आमिनानि इत्याऽमिनानि ॥ २ ॥

खेत्येत्युषसो नामधेयं । रुशती दीप्ता खेत्या खेतवर्णीषा
 रुशदत्ता रुशदीप्तः सूर्यो वत्सी यस्याः सा तथोक्ता । यथा

मातुः समीपे वक्षः संचरति । एवमुषसः समीपे सूर्यस्य नित्य-
मवस्थानात्तद्वत्त्वं । अथवा यथा वक्षो मातुः स्तन्यं रसं
पिवन्हरति । एवमुषसोऽवस्थायाख्यं रसं पिवन्वत्स इत्युच्यते ।
तादृशी सत्यागात् । आगतवती । आगताया अस्या उषसः
कृष्णः कृष्णवर्णा रात्रिः सदनानि स्थानानि स्वकीयांत्वार्ययाम-
लक्षणाभ्यारेक् । आरेचितवती । कल्पितवती दत्तवतीत्यर्थः ।
उ इत्येतत्पादपूरणं । अपि च । एते रात्र्युषसौ समानबंधू
समानेनैकेन सूर्याख्येन बंधुना सख्या युक्ते । यद्वा । सूर्येण सह
संबन्धे । यथोषा उदेत्यता सूर्येण संबन्धे एवं रात्रिरप्यस्तंयता
सूर्येण संबन्धे । अमृते । मरणरहिते कालात्मकतया नित्य-
त्वात् । अनूचो । अन्वन्त्यौ । प्रथमं रात्रिः पश्चादुषा इत्यनेन
क्रमेण गच्छन्त्यौ । यद्वा सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ । एवंभूते
वर्णे सर्वेषां प्राणिनां रूपमामिनाने । जरयन्त्यौ । यद्वा स्वकीयं
रूपं हिमन्त्यौ । उषसा नैशं चतमो निवर्त्यते प्रकाशात्मकमुषसो
रूपं रात्र्या । एवंविधे सत्यौ द्यावा द्योतमाने चरतः ।
प्रतिदिवसमावर्तेते । यद्वा द्यावा नभसांतरिक्षमार्गेण चरतः ।
प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तं । रुशहत्सा सूर्यवत्सा
रुशदिति वर्णनाम रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । सूर्यमस्या वक्षमाह
साहवर्गाद्रमहरणाद्वा । रुशती खेत्यागात् । खेत्या खेततेरगि-
क्षकृष्णा सदनाभ्याः कृष्णवर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो
वर्णः । अश्रेने संस्तौति समानबंधू समानबंधने अमृते अमरण-
धर्माणावनूचो अनूच्यावितरेतरमभिप्रेत्य द्यावा वर्णं चरतस्ते
एव द्यावी द्योतनादपि वा द्यावा चरतस्तथा सह चरत इति
स्यादामिनावे प्रामिन्वावे अन्योन्याध्यात्मं कुर्वाणे । नि०

९. २०. १ इति ॥ श्लेष्वा । श्रिता वर्णे । अस्मासंज्ञादचो
 षदिति भावे यत् । णिलोपः । अशभादित्वात्त्वर्थीयोऽच ।
 अमृते । मृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ नञो जरमर-
 मित्रमृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अनूचो । अनुपूर्वादंचते-
 ऋत्वितिगत्यादिना क्तिन् । अनदितामिति नलोपः । अंचते-
 षोपसंख्यानमिति ङोप् । अच इत्यकारलोपे चाविति दीर्घः ।
 अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति ङोप् उदात्तत्वं । सुषां
 सुषुगिति विभक्त्येर्लुक् । आमिनाने । मीड् हिंसायां । क्रैष्य-
 दिकाः । शानचि मीनातेर्निगम इति ऋत्वत्वं ॥

तृतीयांशमवमाह ॥

समानो अध्वा स्वस्तीरनंतस्तमन्यान्यां चरतो देवशिष्टे ।

न मेधेते न तस्थतुः सुमेके नक्तोषसा समनसा विरूपे ॥३॥

समानः । अध्वा । स्वस्तीः । अनंतः । तं । अन्याऽग्रन्या ।

चरतः । देवशिष्टे इति देवऽशिष्टे ।

न । मेधेते इति । न । तस्थतुः । सुमेके इति सुऽमेके ।

नक्तोषसा । सऽमनसा । विरूपे इति विऽरूपे ॥३॥

स्वस्तीर्भगिन्यो रात्रुषसोरध्वा संचरणसाधनभूतो मार्गः
 समानः । एक एव । येनाकाशमार्गेषोषा निर्गच्छति तेनैव
 रात्रिरपि । स च मार्गोऽनंतः । अवसानरहितः । तं मार्गं
 देवशिष्टे देवेन द्योतमानेन सूर्येणानुशिष्टे शिद्धिते सत्या-
 चन्यान्या एकैका चरतः । क्रमेण गच्छतः । अपि च । सुमेके

शोभनमेहने सर्वेषामुत्पादकत्वान् शोभनप्रजनने नक्तोषामो
 शचिरुषाश्च विरुषे तमःप्रकाशलक्षणाभ्यां विरुहरूपाभ्यां युक्ते
 अपि समनसा समानमनस्ते ऐकमत्वं प्राप्ते सत्त्वौ न मेधेते ।
 परस्परं न हिंस्तः । तथा न तस्यतुः । क्वचिदापि न तिष्ठतः ।
 सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छन्त इत्यर्थः ॥ अन्यान्या । कर्मव्य-
 तिहारे सर्वनाम्नी हे भवत इति वक्तव्यं समासवच्च बहुल-
 मित्यन्यशब्दस्य द्विर्भावः । तस्य परमास्त्रेडितमित्वास्त्रेडित-
 संज्ञायामनुदात्तं चेत्यास्त्रेडितानुदात्तत्वं । देवशिष्टे । शासु
 अनुशिष्टौ । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
 शास इदङ्लोः । पा० ६. ४. ३४. । इत्युपधाया इत्वं ।
 शासिषसिषसौनां चेति षत्वं । तृतीया कर्मणोति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्ररत्वं । मेधेते । मेधृ मेधृ मेधांसिनयोः । भौवा-
 दिकः । अनुदात्तेत् । सुमेके । मिह सचने । भावे घञ ।
 शोभनो मेहो ययीस्ते । व्यत्ययेन ककारः । उत्तरपदस्य
 जितस्वरैणाद्युदात्तत्वं । आद्युदात्तं इच्च कंदसीत्युत्तरपदाद्यु-
 दात्तत्वं । नक्तोषासा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 अन्येषामपि दृश्यत इति संहितायामुपधादीर्घः ॥

चतुर्थोऽमृचमाह ॥

भास्व॑ती ने॒त्रो सृ॒नृता॑नाम॒चेति॑ चि॒त्रा वि॒ दुरे॑ न आ॒वः ।
 प्रा॒र्षा जग॑द्वा॒ नो रा॒यो अ॒स्वदु॒षा अ॒जीग॑र्भु॒व॑नानि वि॒श्वा ॥४॥
 भास्व॑ती । ने॒त्रो । सृ॒नृता॑नां । अ॒चेति॑ । चि॒त्रा । वि॒ । दुरे॑ ।
 नः । आव॑रित्या॒वः ।

प्रार्थ्यं । जगत् । वि । जं इति । नः । रायः । अख्यत् ।

उषाः । अजीगः । भुवनानि । विश्वा ॥ ४ ॥

भास्वती विशिष्टप्रकाशनयुक्ता । सृष्टेति वाङ्माम । सृष्ट-
तानां वाचां नेदुत्पादयित्री । उषसः प्रादुर्भावानंतरं हि
पशुपक्षिमृगादयः सर्वे शब्दं कुर्वन्ति । एवंभूतोषा अचेति ।
अस्माभिरज्ञायि ! चित्रा चायनौया ज्ञाता सा नोऽस्माकं
दुरो द्वाराणि तमसातिरोहितान्यावः । व्यवृणोत् । यथा-
स्माभिर्दृश्यते तथा तमो निवार्य प्रकाशयतीत्यर्थः । अपि च ।
जगत्सर्वं भुवनं प्रार्थ्यं प्रकाशं गमयित्वा नोऽस्माकं रायो धनानि
व्यख्यत् । विशिष्टप्रकाशनयुक्तान्यकरोत् । उ इत्येतत्पादपूरणं ।
सैषोषा विश्वा भुवनानि सर्वाणि भुवनानि तमसातिरोहित-
त्वेनाविद्यमानकल्पान्यजीगः । उद्गिरति स्वमुखाद्भिर्गमयति ।
स्वकीयेन प्रकाशेन तमो निःसार्य पुनरुत्पन्नानौव करोती-
त्यर्थः ॥ नेत्रौ । णीज् प्रापणे । ढव् । ऋन्नेभ्यो ङीप् ।
उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप् उदात्तत्वं । अचेति । चिति
संज्ञाने । दुरः । द्वारशब्दस्य रयेर्प्रती बहुलमिति बहुल-
वचनात्प्रसारणं । आव । वृज् वरणे । लुङि मन्त्रे घसेति
प्लेलुक् । गुणः । हल्ङ्याब्भ्य इति तिलोपः । छंदस्यपि
दृश्यत इत्याडागमः । प्रार्थ्यं ऋ गती । णावर्तिङ्गौत्यादिना
पुक् । समासेऽनञ्पूर्वं क्ती ल्यप् । अख्यत् । ख्या प्रकथने ।
लुङ्यस्यतिवक्तीत्यादिना चेरडादेशः । अजीगः । गृ निगरणे ।
लङि तिपि बहुलं छंदसीति विकरणस्य झुः । द्विवचनो-
रदत्वहलादिशेषाः । अतिपिपत्योश्च बहुलं छंदसीत्यभ्यास-

स्येत्वं । क्वांदस ईकारः । यद्वा । अस्मास्य यंताङ्गुडि चडि
द्विर्भाक्मन्वद्भावेत्वदीर्घाः । क्वांदसचडो लोपः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

जिह्वाश्रयं चरितवे मघोन्याभोगयं इष्टये राय उ त्वं ।

दभ्रं पश्यद्वा उर्विया विचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि

विश्वा ॥ ५ ॥

जिह्वाश्रयं चरितवे मघोन्याभोगयं इष्टये ।

राये । ऊं इति । त्वं ।

दभ्रं । पश्यत्पृथ्व्यः । उर्विया । विचक्षे । उषाः । अजीगः ।

भुवनानि । विश्वा ॥ ५ ॥

मघोनौत्युषसो नामधेयं । मघोनौ धनवत्युषा जिह्वाश्रये
जिह्वां वक्रं शयानाय पुरुषाय चरितवे चरितुं शयनादुत्थाय
स्वपेक्षितं प्रति गंतुं व्युच्छंती भवति । त्वं । अयमेकशब्द-
पर्यायः सर्वनामशब्दः । यदाह त्व इति विनिग्रहार्थीयं
सर्वनामानुदात्तं । नि० १. ७. । इति । त्वमेकं प्रत्याभोगय
आभोग्याय शब्दादिविषयायं । तथापरं प्रतीष्टये यागार्थं ।
तथान्यं प्रति राये धनार्थं च व्युच्छंतीति शेषः । उशब्दसार्थं ।
अपि च दभ्रमल्पं पश्यद्वाऽऽधकाराहतत्वेनेषद्भृष्टभ्यो मनुष्येभ्यो
विचक्षे विशिष्टप्रकाशाय व्युच्छंत्युर्विया उर्वीं विस्तौर्णोषाः
सर्वाणि भूतजातानि तमसातिरोहितान्यजीगः । प्रकाशेनो-
द्घोर्णानौव कराति ॥ जिह्वाश्रये । शौड स्वप्ने । जिह्वां श्रेत इति
जिह्वाश्रयः । क्षिप् चेति क्षिप् । कदुत्तरपदप्रकाशितस्वरत्वं ।

एरनेकाच इति यण् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति विभक्तोः
स्वरितत्वं । आभोगये । आभोगशब्दाच्चतुर्थ्येकवचने यकारो-
पजनः । यद्वा । आङ्पूर्वाङ्गोर्ज्वहुलवचनादीणादिकः कि-
प्रत्ययः कुत्वं च । उर्विया । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यान-
मित्युर्वाशब्दादुत्तरस्य सोडियाजादेशः । विचक्षे । चक्षिङ्
व्यक्तायां वाचि । विपूर्वादस्माकंपदादिलक्षणो भावे क्षिप् ॥

॥ इति प्रथमस्थाष्टमे प्रथमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

क्षत्राय त्वं अवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्षे उषा अजीगर्भुवनानि

विश्वं ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वं । अवसे । त्वं । महीये । इष्टये । त्वं ।

अर्थेऽद्व । त्वं । इत्ये ।

विसदृशा । जीविता । अभिऽप्रचक्षे । उषाः । अजीगः ।

भुवनानि । विश्वं ॥ ६ ॥

क्षत्राय । धननामैतत् । धनार्थं त्वमेकं प्रत्युषा व्युच्छंतिती
शेषः । तथा अवसेऽकार्थं त्वमेकं प्रति महीये महत्यै इष्टये-
ऽग्निष्टोमादिमहायज्ञार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । तथार्थमिवा-
पेक्षितमर्थं प्रतीत्यै गमनार्थं त्वमेकं प्रति व्युच्छंती । अपि च
विसदृशा विलक्षणानि नानारूपाणि जीवितानि जीवनोपाय-
भूतानि कृषिवाणिज्यादीन्यभिप्रचक्षे आभिसुख्येन प्रकाशयितुं
व्युच्छंत्युषाः सर्वाणि भूतजातानि तमसा निगोर्णान्यजीगः ।

प्रकाशेनीह्रीर्णानौवाकरोत् ॥ त्वं । त्वंसमसिमर्नमेत्यानुद्यानि ।
 फि० ४. १०. । इति सर्वानुदात्तत्वं । महीये । मद्ये ।
 महेरिन् सर्वधातुभ्य इतीन्प्रत्ययः । कृदिकारादङ्गिन् इति
 ङीष् । उदात्तयण इति विभक्तोरुदात्तत्वं । क्वांस ईकारो-
 पजनः । यद्वा महीशब्दादुत्तरस्य चतुर्थ्येकवचनस्य याडाप
 इति व्यत्ययेन याडागमः । क्वांसमंतोदात्तत्वं । विसदृशा ।
 त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्वयीत्येति वचना-
 दृशेः कञ् । समानस्य कंससीति सभाषः । विगतसादृश्यानि ।
 विसदृशानि । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । बहुब्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अभिप्रचक्षे । चक्षेस्तुमर्थे सेसेनिति सेन्-
 प्रत्ययः । स्त्रीः संयोगाद्योरिति कलोपः । कत्वषत्वे ॥

सप्तमौचमाह ॥

एषा दिवो दुहिता प्रत्यदर्शि व्युच्छंती युवतिः शुक्रवासाः ।
 विश्वस्येशाना पार्थिवस्य वसन्त उषो अद्य मुभगे व्युच्छंती ॥ ७ ॥
 एषा । दिवः । दुहिता । प्रति । अदर्शि । विऽउच्छंती ।
 युवतिः । शुक्रऽवासाः ।

विश्वस्य । ईशाना । पार्थिवस्य । वसन्तः । उषः । अद्य । इह ।

मुभगे । वि । उच्छंती ॥ ७ ॥

दिवो दुहिता व्योम्नी दुहितृस्थानीया । तस्य हि पूर्वाह्णं
 उषा उत्प्राद्यते । सैषा व्युच्छंती तमो वज्रयंती प्रत्यदर्शि ।
 सर्वे प्राणिभिर्दृष्टाभूत् । कीदृशी सा । युवतिः । यावयिषी

फलानां पुरुषैः प्रापयित्री । नित्ययीवनीपेता वा । शुक्रवासाः ।
 श्वेतवसना निर्मलंदौमिर्वा । तथा विश्वस्य सर्वस्य पार्थिवस्य
 पृथिव्याः संबन्धिनो वस्त्रो धनस्येशाना । ईश्वरी । हे सुभगे
 शोभनधन उषः । तादृशो त्वमद्यास्मिन्काल इहास्मिन्देवय-
 जनदेशे व्युच्छ । तमांसि विवासय । वर्जयेत्यर्थः ॥ दिवः ।
 ऊडिदमिति विभक्तोरुदात्तत्वं । व्युच्छन्ती । उच्छ्यै विवासे ।
 विवासो वर्जनं । तौदादिकः । युवतिः । यूनस्तिः । पा० ४.
 १. ७७. । शुक्रवासाः । वस आच्छादने । वस्ते सर्वमाच्छादय-
 तीति प्रकाशो वासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
 ईशाना । ईश ऐश्वर्ये । अदादित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तेस्वाङ्ग-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पार्थिवस्य । पृथिव्या जाजा-
 विति प्राग्दीव्यतीयोऽङ्प्रत्ययः । वस्त्रः । लिंगव्यत्ययः । घेर्हि-
 तीनि गुणस्य जसादिषु छंदसि वावचनमिति विकल्पितत्वाद-
 भावे यथादेशः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

परायतीनामन्वेति पार्थ आयतीनां प्रथमा शश्वतीनां ।
 व्युच्छन्ती जीवमुदीरयत्युषा मृतं कं चन बोधयंती ॥ ८ ॥
 पराऽयतीनां । अनु । एति । पार्थः । आयतीनां । प्रथमा ।
 शश्वतीनां ।
 विऽउच्छन्ती । जीव । उत्ऽदीरयंती । उषाः । मृतं । कं ।
 चन । बोधयंती ॥ ८ ॥

परायतीनां परागच्छन्तीनामतीतानामुषसां संबंधि पाथी-
 ऽन्तरिक्षेकदेशलक्षणं स्थानं । पाथीऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातं ।
 नि० ६, ७, । इति यास्कः । अथतन्युषा अन्वेति । अनुगच्छति ।
 अतीता उषसो यथा व्युष्टा एवमेवैषापि व्युच्छतीत्यर्थः ।
 तथायतीनामागच्छन्तीनां शश्वतीनां बङ्गीनामुषसां प्रथमाद्या
 भवति । एषा यथा वर्तत एवमेवागामिन्योऽप्युषस इत्यर्थः ।
 तादृशी व्युच्छन्ती तमो वर्जयन्ती जीवं प्राणिनां जीवात्मान-
 मुदीरयन्ती शयनादूर्ध्वं प्रेरयत्युषा मृतं स्वापसमये प्रलौनेन्द्रिय-
 त्वान्मृतमिव संतं कंचन कमपि पुरुषं बोधयन्ती पुनरिन्द्रिय-
 प्रवेशेन चेतनं कुर्वन्ती प्रवर्तत इति शेषः ॥ परायतीनां । इण्
 गतौ । लटः शब्दः । इषो यण् । उगितश्चेति ङीप् । व्यागच्छन्तीनां
 बहुलमिति नाम उदात्तत्वं ॥

नवमीसूचमाह ॥

उषो यदग्निं समिधे चकथं वि यदावचक्षसा सूर्यस्य ।

यन्मानुषान्यश्चमाणान् अजीगर्हि देवेषु चक्षुषे भद्रमप्रः ॥ ८ ॥

उषः । यत् । अग्निं । सं । इधे । चकथं । वि । यत् । आवः ।

चक्षसा । सूर्यस्य ।

यत् । मानुषान् । यश्चमाणान् । अजीगर्हि । तत् ।

देवेषु । चक्षुषे । भद्रं । अप्रः ॥ ८ ॥

इ उषस्त्वग्निं गार्हपत्यादिरूपं समिधे समिधनाय
 प्रज्वलनार्थं यश्चकथं कृतवती । उषःकाले ह्यग्नयो होमार्थमुप-
 समिधन्ते । अपि च तमसातिरोद्धितं जगद्भूर्यश्च चक्षसा

प्रकाशेन यद्वाचः । व्यहृणोः । तमसा विज्ञिष्टमकरोः । तथा
मानुषात्मनोः पुत्रात्मनुष्ठान्यश्चमाणान्यागं करिष्यतस्त्वं यद-
जीगः । पूर्वं तमसा यस्यान्प्रकाशेनीद्गीर्णानिवाकरोः । हे उषो
देवेषु मध्ये त्वमेव भद्रं भजनीयं तदेतन्निविधिमप्र. कर्म चक्षुषे ।
कृतवतौ । आचः । वृज् वरणे । लुडि मंचे घसेति च्लेर्लुक् ।
गुणे हलङ्गाबभ्यं इति सिलोपः । छंदस्यपि दृश्यत इत्याडागमः ।
मानुषान् । मनोजर्जातावजगती पुक् चेत्यञ् पुगागमश्च ॥

दशमीमृचमाह ॥

क्रियात्वा यत्समया भवति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान् ।
अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जीषमन्याभिरेति ॥१०॥
क्रियति । आ । यत् । समया । भवति । याः । विऽकृषुः ।
याः । च । नूनं । विऽउच्छान् ।
अनु । पूर्वा । कृपते । वावशाना । प्रऽदीध्याना । जीषं ।
अन्याभिः । एति ॥ १० ॥

समग्रेत्यव्ययं समीपवचनं । उषाः समया भवति समीपस्था
भवतीति यदेतत् तत्क्रियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वेत्याकारः
प्रश्नार्थः । तदुक्तं भवति । उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः
क्रियान् । तस्य कालस्य किं परिमाणमिति । अनेनीषमी-
ऽनंतत्वमुक्तं । तदेव स्पष्टीकरोति । पुरा या उषसो व्यूषुः ।
व्युष्टाः संजाताः । नूनमवश्यमितः परं याश्चोषसो व्युच्छान् ।
व्युच्छंति व्युष्टा भविष्यंति । तत्र पूर्वा व्युष्टा अतीता उषसो

वावशाना कामयमानेदानीं वर्तमानोषा अनुकृपते । अनु-
कल्पते । समर्था भवति । अतीता उषसो यथा प्रकाशमकुर्वन्
तद्वदेषापि प्रकाशं करोतीत्यर्थः । तथा प्रदीध्याना प्रकर्षेण
दीप्यमानोषा अन्याभिरागामिनीभिरुषोभिर्जोषं सहेति ।
संगच्छते । आगामिन्योऽप्येतदीयं प्रकाशमनुकुर्वतीत्यर्थः ।
क्रियति । किं परिमाणमस्य । किमिदंभ्यो वो घः । पा० ५.
२. ४०. । इति घत्वविधानसामर्थ्यात्किमृशब्दादपि परिमाणार्थं
वतुब्बकारस्य घत्वं । इदंकिमोरौशकीति किमः कौ आदेशः ।
घस्येयादेशे यस्येति लोपः । प्रत्ययाद्युदात्तत्वं । छान्दसः
सांहितिको दीर्घः । भवति । लेव्याडागमः । व्यूषः । विपूर्वो
वसतिव्युच्छने वर्तते । लित्यसि कित्त्वे यजादित्वात्संप्रसारणं
द्विर्वचनादि । व्युच्छान् । उच्छी विवासे । विवासी वर्जनं ।
लेव्याडागमः । संयोगांतस्य लोपः । कृपते । कृपू सामर्थ्ये ।
व्यत्ययेन शः । वावशाना । वश कान्तौ । अस्माद्यडलुगंता-
त्ताच्छौलिकक्षानश्च । प्रदीध्याना । दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ।
लटः शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । जत्तित्वादयः षट्
इत्यभ्यस्तसंज्ञायामभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । गतिसमासे
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

॥ इति प्रथमच्छाष्टमे द्वितीयो वर्गः ॥

एकादशीनृचमाह ॥

ईधुष्टे ये पूर्वतरामपश्यव्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः ।

अस्माभिरु नु प्रतिचक्षाभूदो ते यंति ये अपरीषु

पश्यान् ॥ ११ ॥

ई॒युः । ते । ये । पूर्व॑ऽतरां । अप॑श्यन् । वि॒ऽउच्छ॑न्तीं ।

उष॑सं । मर्त्या॑सः ।

आ॒स्माभिः । ऊ॒ं इति॑ । नु । प्रति॑ऽचक्ष्वा । अभू॑त् । आ

इति॑ । ते । य॑न्ति । ये । अप॑रौषुं । प॒श्यान् ॥ ११ ॥

ये मर्त्यासो मरणधर्माणो मनुष्या व्युच्छन्तीं विवासयन्ती
पूर्वतरामतिशयेन पूर्वा विप्रकृष्टामपश्यन् । दृष्टवन्तः । ते
मनुष्या ईयुः । गताः । तथास्माभिरपि नु इदानीं प्रतिचक्ष्वा
प्रकर्षेण द्रष्टव्याभूत् । जाता । तथापरीषु भाविनीषु रात्रिषु
थि मनुष्या एतामुषसं पश्यान् पश्यन्ति ते । आ उ इति
निपातद्वयसमुदायः । तत्र उ इत्येतदवधारणे । एव यन्ति ।
आगच्छत्येव । कालत्रयेऽप्येषा व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । ईयुः ।
इण गतो । लिट्युभौणो यणिति यणादेशः । द्विवचनेऽचीति
तस्य स्थानिवद्भावाद्भिर्भावे दीर्घ इणः कितौल्यभ्यासदीर्घत्वं ।
ते । युष्मत्तत्तत्तनुःष्वन्तःपादमिति सकारस्य षत्वं षृत्वं च ।
मर्त्यासः । आज्ञसेरसुक् ॥

द्वादशोऽष्टकमाह ॥

याव॑य॒ज्ञे॒षा ऋ॒त॒पा ऋ॒ते॒जाः सु॒न्नाव॑रीं सु॒नृतां ई॒रय॑न्ती ।

सु॒मंग॑लौर्नि॒भन्ती दे॒ववी॑तिमि॒हाद्योषः॑ अ॒ष्टत॑मा व्यु॒च्छ ॥ १२ ॥

यव॑य॒ज्ञे॒षाः । ऋ॒त॒ऽपाः । ऋ॒ते॒ऽजाः । सु॒न्ना॒ऽवरीं ।

सु॒नृतां । ई॒रय॑न्ती ।

सुमंगलीः । बिभ्रती । देववौति । इह । अथ । तेषां ।

श्रेष्ठतमा । वि । उच्छ ॥ १९ ॥

यावयहेषाः । यावयंति अस्मत्तः पृथक्कृतानि द्वेषांसि
 हेष्टृणि राक्षसादौनि यया मा तयोक्ता । न ह्युषसि जातायां
 राक्षसादयोऽवतिष्ठन्ते यतस्ते निशाचराः । ऋतपा ऋतस्य
 सत्यस्य यज्ञस्य वा पालयित्री । ऋतेजा यज्ञार्थं प्रादुर्भूता ।
 सत्यामुषस्यहनि यागादौनि अनुष्ठायन्ते । अतो यज्ञार्थं जाते-
 ल्युच्यते । सुम्नावरी । सुम्नमिति सुखनाम । तैदती । सूनुताः ।
 वाङ्मैतत् । पशुपक्षिमृगादौनां वचांसौरयंतौ प्रेरयंत्युत्पा-
 दयंतो सुमंगलीः सोमंगस्थोपेता । पत्न्या कदाचिदपि न
 वियुक्तेत्यर्थः । देववौति देवैः कामयमानं यज्ञं बिभ्रती
 धारयंतो हे उषः श्रेष्ठतमोक्तेन प्रकारेणातिमशस्ता त्वमिहा-
 स्मिन्देवयजनदेशेऽद्यास्मिन्यागसमये व्युच्छ । विवासयः ॥ याव-
 यहेषाः । यु मिश्रणामिश्रणयोः । अस्मास्मंताल्लटः शब्दः । तस्य
 कंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वादुपदेशात्सार्धधातुकानुदात्तत्वा-
 भावात्प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । पुनर्बहुव्रीहौ स एव स्वरः ।
 क्वादसः पटकालो नो ऋस्वः । ऋतपाः । ऋतं पाति रक्षतीत्यृ-
 तपाः । पा रक्षणे । विच् । ऋतेजाः । ऋते निमित्तभूते जायत
 इत्यृतेजाः । जनौ प्रादुर्भावे । जनमनखनक्रमगमो विट् ।
 विट् नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । तत्पुरुषे कृति बहुलमित्य-
 लुक् । सुम्नावरी । कंदसोवनिपाविति मत्वर्थीयां वनिप् ।
 वनो रचेति डीप् नकारस्य रेफादेशश्च । अन्येषामपि दृश्यत
 इति दीर्घः । व्यत्ययेन प्रत्ययाद्यदात्तत्वं । सुमंगलीः । सुमंग-

आत्संज्ञायामिति गौरादिषु पाठात् ङीष् । सर्वं विधयश्चंदसि
विकल्प्यंत इति हलश्चावभ्य इति सुलोपश्च विकल्पितत्वादभावे
इत्यविसर्गो । देवतीति । वी गतिप्रजननकांत्यसनखादनेषु ।
देवेवीयते कामयत इति देववौतियंज्ञः । कर्मणि क्तिन् ।
दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिसरत्वं ॥

त्रयोदशीमृचमाह ॥

शश्वत्पुरीषा व्युवास देव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी ।

अथो व्युच्छादुत्तरं अनु यूनजरा मृता चरति स्वधाभिः ॥ १३ ॥

शश्वत् । पुरा । उवाः । वि । उवास । देवी । अथो इति ।

अद्य । इदं । वि । आवः । मघोनी ।

अथो इति । वि । उच्छात् । उत्तरान् । अनु । यन् ।

अजरा । अमृता । चरति । स्वधाभिः ॥ १३ ॥

देवी देवनशीलोषाः पुरा पूर्वस्मिन्काले शश्वत् नित्यं
संततं व्युवास । व्युच्छत् । अथो अनंतरमद्यास्मिन्काले
मघोनी धनवत्युषास्तममातिरोहितमिदं सर्वं जगद्भावः ।
विज्ञासितं प्रकाशनेन तमसा वियुक्तमकरोत् । अथो अनंतर-
मुत्तरानूङ्तराभ्याविनो यून दिवसाननुलक्ष्यागामिष्वपि दिवसेषु
व्युच्छात् । व्युच्छति विज्ञासयति । अतः कालत्रयव्यापिनो
सोषा अजरा जरारहिता सर्वदैकरूपामृता मरणरहिता च
सती स्वधाभिरात्मोयेस्तेजोभिः सह चरति । वर्तते ॥ उवास ।
अस निवासे । लित्वाभ्यामस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणः ।

आवः ॥ तस्मादेव धातोर्लङि बहुलं कंदसीति विकरणस्य
लुक् । ह्रस्व्याबभ्य इति तिलोपः । कंदस्यपि दृश्यत इत्या-
डागमः । उच्छात् । लेव्याडागमः । उत्तरान् । दीर्घादटि
समानपाद इति नकारस्य रुत्वम् । आतोऽटि नित्यमिति
सानुनासिक आकारः । अनु । अनुसंक्षेप इत्यनोः कर्मप्रवच-
नीयत्वं । अजरा अमृता । तत्र बहुव्रीहौ नञो जरस्मरमित्य-
मृता इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

चतुर्दशीमृचमाह ॥

व्यं॑ जिभिर्दि॒व आ॒तांस्वद्यौ॒दपं॑ कृ॒णां नि॒र्णिजं॑ दे॒व्यावः॑ ।

प्र॒बोधय॑त्य॒रुणे॒भिर॒श्वैरोषा॑ या॒ति सु॒युजा॑ रथे॒न ॥ १४ ॥

वि । अंजि॑भिः । दि॒वः । आ॒तां॑सु । अ॒द्यौत् । अपं॑ ।

कृ॒णां । निः॑निजं॑ । दे॒वी । आ॒वरि॒त्यावः॑ ।

प्र॒बो॒धय॑ती । अ॒रुणे॒भिः । अ॒श्वैः । अ॒ । उ॒षाः । या॒ति ।

सु॒युजा॑ । रथे॒न ॥ १४ ॥

दिवो नभसः संबंधिनीष्वतासु । दिङ्मात्रेण । आततासु
विस्तीर्णासु दिक्षूषा अंजिभिर्वज्रकैः प्रकाशकैस्तेजोभिर्व्यद्यौत् ।
विद्योतते प्रकाशते । सैषा देवी देवनशीला कृणां निर्णिजं ।
निर्णिगिति रूपनाम । रात्रिकृतं कृणां रूपमपावः । अपा-
हृणोत् । प्रकाशेन तिरस्कृतवती । अपि च । अरुणेभिररुणै-
र्लोहितवर्णैरश्वैर्व्यापनशीलैः स्वकीयैः किरणैस्तुरगैर्वा सुयुजा
सम्यक् युक्तेन रथेनोषा आयाति । आगच्छति । किं कुर्वती ।

प्रबोधयन्ती । सुप्तान्प्राणिनः प्रबुद्धां कुर्वन्ती ॥ अद्योत् । व्यत-
दीप्ती । लुङ् । युङ्गो लुङीति परस्मैपदं । व्यत्ययेन च्लुक् ।
युष्मे प्राप्ते हृदिच्छांदसौ । यद्वा व्यु अभिगमने । आदादिकः ।
उतो हृदिर्लुकि हलि । पा० ७. १. ८८. । इति हृदिः ॥

देवानां हविःष्ववहन्तोत्येषोषसो याज्या । सूत्रितं च ।
आ स्यां तनोषि रश्मिभभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि न ता अत्रा
रेणुक काटो अश्रुते । अ ६. १४. । इति ॥

तामेतां पंचदशीश्चमाह ॥

आवहन्तो पोष्या वार्याणि चित्रं केतुं कणुते चेकिताना ॥

ईयुषीणामुपमा शश्वतीनां विभतीनां प्रथमोषा

व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

आवहन्ती । पोष्या । वार्याणि । चित्रं । केतुं । कणुते ।

चेकिताना ।

ईयुषीणां । उपमा । शश्वतीनां । विभतीनां । प्रथमाः ।

उषाः । वि । व्यश्नैत् ॥ १५ ॥

पोष्या यावज्जीवं पोषणसमर्थाणि वार्याणि वरणीयानि
धनान्यावहन्त्यस्मभ्यमानयन्तो चेकिताना सर्वं जनं प्रज्ञापयं-
त्युषाश्चित्रं विचित्रमाश्चर्यभूतं चायनीयं वा केतुं प्रज्ञापकं
रश्मिं कृत्स्नजगत्प्रकाशनसमर्थं कणुते । स्वात्मनः प्रकाशा-
व्कुरुते । सैषेयुषीणां गमनवतीनां पूर्वनिष्पन्नानां शश्वतीनां
बह्वीनामुषसामुपमा समीपे निर्मितोपमानभूता वा विभतीनां
विश्लेषेण प्रकाशमानानामागामिनीनामुषसां प्रथमाद्या । एवं

भूतोषा व्यञ्चैत् । तेजसा प्रवृज्जासौत् ॥ पोषा । पुष पुष्टौ
 पोषणं पोषः । भावे घञ् । तत्र भवानि । भवे कंदसीति यत् ।
 यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । श्रेष्ठं दमि बहुलमिति श्रेष्ठोपः ।
 वार्याणि । वृद्धं संभक्तौ । ऋहलोर्ध्वत् । ईडवद्वृशंसुदुहं
 खत इत्याद्युदात्तत्वं । चेकिताना । कित ज्ञाने । अस्माद्यडं-
 ताकटः । शानच् । कंदस्य भयथेति तस्य द्विधातुकत्वादतो
 लोपयलोपी । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । ईयुषीणां ।
 इण् गतौ । लिटः कसुः । द्विर्भावादि । उगितश्चेति डीप् ।
 वसोः संप्रसारणं । इणो यणिति खणादेशः । दीर्घं इणः
 क्तितीत्यभ्यासस्य दीर्घत्वं । शसिर्वमिघमोनां चेति घत्वं ।
 डीप्सुपौ पित्त्वादनुदात्तौ । विभातीनां । भा दीप्तौ । अस्मा-
 च्छ्रवतात्पूर्ववत् डीप् । व्याच्छंदमि बहुलमिति नाम उ-
 दात्तत्वं । अञ्चैत् । टुप्रोशि गतिवृद्धोः । लङि बहुलं कंदमसीति ।
 झिकरणस्य लुक् । गुणे कृते व्यत्ययेनात्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमोऽद्वययो वर्गः ॥

षोडशौम्वचमाह ॥

उदीर्ध्वं जीवो अमुर्न आगादप प्रागात्तम आ ज्योतिरेति ।

आरेक्पंथां यातवे सूर्यायागं यत्र प्रतिरंत आयुः ॥ १६ ॥

उत् । ईर्ध्वः । जीवः । अमुः । नः । पर । अगात् । अयः । प्र ।

अगात् । तमः । आ । ज्योतिः । एति ।

आरेक् । पंथां । यातवे । सूर्याग्र । अगं यत्र । प्रतिरंत ।

आयुः ॥ १६ ॥

इ मनुष्या उदौर्ध्वं । शयनं परित्यज्योद्गच्छत । नोऽस्माक-
 'मसुः शरीरस्य प्रेरयिता जीवो जीवात्मागात् । आगतवान् ।
 तमोऽपप्रागात् । अपक्रांतं । उषसः प्रकाशे सति सर्वजनो-
 नव्यापरयोगः । तस्मात्परमात्मरूपतया स च जीवस्तदेव
 ज्योतिरिति । आगच्छति । सूर्याय सूर्यस्य पंथां मार्गमारैक् ।
 विविक्तो करोति । यातवे गमनाय । तस्मिन्देशेऽगन्म गच्छामो
 यव यस्मिन्देश आयुः । अन्ननामेतत् । अन्नं प्रतिरंते ।
 प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । उदारा दानेन प्रवर्धयंति ॥ ईर्ध्वं ॥
 ईर गतौ । आदादिकोऽनुदत्तेत् । आरैक् । रिचिर् विरेचने ।
 लङि बहुलं कंदसौति विकरणस्य लुक् । गुणे व्यत्ययेनैत्वं ।
 पंथां । द्वितीययाऽपि पथिमथ्यभुक्षामादिति व्यत्ययेनात्वं ।
 अगन्म । गमेलङि बहुलं कंदसौति विकरणस्य लुक् । ज्योतेति
 मकारस्य नकारः ॥

सप्तदशोऽष्टकाह ॥

स्यु॑म॒ना वा॒च उ॒दि॒र्यति॑ व॒ह्निः स्त॒वा॒नो रे॒भ उ॒ष॒सो वि॒भा॒तीः ।
 अ॒थ॒ तदु॑च्छ॒ गृ॒णते॑ म॒घो॒न्य॒स्मे आ॒यु॒निं दि॒दो॒हि प्र॒जाव॑त् ॥ १७ ॥
 स्यु॑म॒ना । वा॒चः । उ॒त् । इ॒र्यति॑ । व॒ह्निः । स्त॒वा॒नः । रे॒भः ।

उ॒ष॒सः । वि॒भा॒तीः ।

अ॒थ॒ । तत् । उ॒च्छ॒ । गृ॒णते॑ । म॒घो॒नि । अ॒स्मे इति॑ । आ॒युः ।

नि । दि॒दो॒हि । प्र॒जाव॑त् ॥ १७ ॥

वज्रः स्त्रीत्वाणां वोढा रभः । स्त्रीहृतामेतत् । स्त्रीतोषसौ
विभातोस्त्रमसीऽपनोदनेन प्रकाशमाना उषोदेवताः स्तवानः
सुवन् वाचो वेदरूपायाः संबन्धोनि स्थमना स्थूमाश्चनुस्थूतानि
संततान्युक्तान्युदियति । उद्गमयति । उच्चारयति । अतो हे
मवोनि मवत्युषः । अद्यास्मिन्समये गृणते सुवते तस्मै
पुरुषाय तदुच्छ । दृष्टिनिरोक्कतया प्रसिद्धं नेशं तस्यो
विवासय । वर्जय । अस्मे अस्मभ्यं च प्रजावत् प्रजाभिः
पुत्रपौत्रादिभिर्युक्तमायुरक्षं निदिदोहि । नितरा प्रकाशय ।
दोदेतिच्छांदसो दौप्तिकर्मा । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ स्थमना । पिवु
तंतु संताने । अन्वेभ्योऽपि दृश्यंत इति दृशियहणस्य सर्वोपाधि-
ष्यभिचारार्थत्वात्कर्मणि मनिन् । कृते शूडित्यूट् । आडयाज-
यारां ओपसंख्यामिति विभक्तोरोडादेशः । यदा । औणादिको
भावे मक् । पामादिलक्षणां मवर्थायी नः । बंधनयुक्ता-
नीत्यर्थः । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वं । वाचः । सावेकाच इति डश्च उदात्तत्वं । इयति ।
ऋ गतौ । जौहोत्यादिकः । अतिपिपत्थीषेत्यभ्यासस्येत्वं ।
स्तवानः । दृज् स्तुतौ । शानच्यदादित्वाच्छपो लुक् । तस्म
कंदस्सुभयथेत्यार्धधातु कत्वेन डित्त्वाभावाद्गुणावादेशौ । व्यत्य-
येनाद्युदात्तत्वं । विभातीः । शतुरनुमो नद्यजादौ इति डीष
उदात्तत्वं । गृणते । गृ शब्दे । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ऋस्वः ।
पूर्वोक्तेन सूत्रेण विभक्तोददात्तत्वं । अस्मे । सुपां सुलुगिति
अतर्थाः श्रे आदेशः ॥

अष्टादशीमृचमाह ॥

क्ष। गोमंतोरुषसः सर्ववोरा व्युच्छंति दाशुषे मर्त्याय ।

वायोरेव सूनृतानामुदके ता अश्वदा अश्वत्सोमसुत्वा ॥ १८ ॥

क्षाः । गोऽमंतौः । उषसः । सर्वेऽवोराः । विऽउच्छंति ।

दाशुषे । मर्त्याय ।

वायोऽइव । सूनृतानां । उत्ऽअर्के । ताः । अश्वेऽदाः ।

अश्वत् । सोमऽसुत्वा ॥ १८ ॥

दाशुषे हवींषिः दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय
गोमंतोर्गोमत्यो बहुभिर्गोभिर्युक्ताः सर्ववोराः सर्वेः शरणसमर्थे-
वीरैः शूरैर्युक्ता या उषसो व्युच्छंति । तमो वर्जयंति । वायोरेव
वायुबच्छौघं प्रवर्तमानानां सूनृतानां स्तुतिरूपाणां वाचासुदके
समाप्तौ । अश्वदा अश्वानां दात्रीस्ता उषसः सोमसुत्वा सोमा-
नामभिषोता यजमानोऽश्वत् । व्याप्रोतु ॥ दाशुषे । दाशु
दाने । दाश्वान् साक्षान्निति कश्चप्रत्ययांतो निपात्यते । चतुर्थ्य-
कवचने षसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवसिषसीनां
चेति षत्वं । अश्वत् । अशू व्याप्ती । व्यत्ययेन परस्मैपदं ।
ल्येव्यडागमः । इतश्च लोप इतौकारलोपः । सोमसुत्वा ।
षुञ् अभिषवे । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति कनिप् । ऋस्वस्य
पितीति तुक् ॥

एकोनविंशोऽमुचमाह ॥

माता देवानामदितेरनीकं यज्ञस्य केतुं हतौ वि भाहि ।

प्रशस्तिब्रह्मणे नो व्यच्छेन्नो जने जनय विश्ववारे ॥ १८ ॥

माता । देवानां । अदितेः । अनीकं । यज्ञस्य । केतुः ।

हहतौ । वि । भाहि ।

प्रशस्तिः कतु । ब्रह्मणे । नः । वि । उच्छे । आ । नः । जने ।

जनय । विश्ववारे ॥ १८ ॥

हे उषस्त्वं देवानां माता जननौ । उषसि सर्वे देवाः स्तुत्या प्रबोध्यन्ते । अतः सा तज्जननवतौत्युच्यते । अत एवादितेर्देवानां मातुरनीकं प्रत्ननीकं प्रतिस्पर्धिनी त्वमित्यर्थः । यद्वा दीव्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां निर्मात्री । अदितेरखंडनीयाया भूमेरनीकं सुखं । यथेन्द्रियाश्रयत्वान्मुखं प्रकाशकं । एवमुषा भूमेः प्रकाशयित्रीत्यर्थः । यज्ञस्य केतुः केतयित्वौ ज्ञापयित्री हहतौ महती सती विभाहि । प्रकाशस्व । अपि च । प्रशस्तिः कतुः सम्यक् स्तुतमिति प्रशंसनं कुर्वती नोऽस्मदीयाय ब्रह्मणे मंत्ररूपाय स्तात्राय व्युच्छे । विवासय । तदनंतरं हे विश्ववारे विश्वं वर्णय उषा नोऽस्मान् जने जनपद आजनय । आभिः सुख्यं प्रादुर्भावय । अवस्थापयेत्यर्थः ॥ हहतौ । हहमहतोरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । प्रशस्तिः कतु । शंसु स्तुतौ । भावे क्तिन् । तितुवेतौट्प्रतिषेधः । अनदितामिति नलोपः । तस्मिन्नुपदे करीने क्तिप् चेति क्तिप् ॥ जनयः । जनौ प्रादु-

भावे । निच्युपधावृद्धिः । जनौ जृष् क्तसु रंजोऽमंताश्चेति
मित्वे मित्तां कृत्स्न इति कृत्स्नत्वं ॥

विंशीत्युच्यते ॥

सच्चित्रमग्रं उषसो वहंती जानायं शशमानायं भद्रं ।

तन्नो मित्रो वरुणो मामहंतामदितिः सिंधुः पृथिवी

उत द्यौः ॥ २० ॥

यत् । चित्रं । अग्रः । उषसः । वहति । ईजानायं ।

शशमानायं । भद्रं ।

तत् । नः । मित्रः । वरुणः । मामहंतां । अदितिः । सिंधुः ।

पृथिवी । उत । द्यौः ॥ २० ॥

चित्रं चायनीयमग्र आसव्यं यच्चनमुषसो वहंति । आनयंति ।
ईजानाय हविर्भिरिष्टवती शशमानाय स्तुतिभिः संभजमानाय
पुरुषाय भद्रं भजनीयं तद्भवतीति शेषः । यदनेन सूक्तेनास्माभिः
प्रार्थितं तन्मित्रादयः षट् देवता मामहंतां । पूजितं कुर्वंतु ॥
अग्रः । आग्र व्याप्ती । आपः कर्माख्यायां कृत्स्ना नुट् च वेति
बहुलग्रहणादकर्माख्यायामप्यसुन् । धातोर्ह्रस्वो नुडागमश्च ।
ईजानाय । यजतश्छंदसि लिट् । लिटः कानज्वा । वचिस्त्रयो-
त्यादिना संप्रसारणं । दिर्वचनादि । शशमानाय । शश प्रुत-
यती । ताच्छौलिकश्चानश् । तस्य लसार्वाधातुकत्वाभावाददुः
पदेशात्समार्वाधातुकस्वरभावोचितस्वर एव शिष्यते ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे चतुर्थी वर्यः ॥

इमा रुद्रायेत्येकादशच नवमं सूक्तं कुत्सस्यार्षे । दशम्ये
कादश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टा नव जगत्यः । रुद्रो देवता । तथा
चानुक्रांतं । इमा एकादश रौद्रं द्वित्रिष्टुवंतमिति ॥ शूलगवा-
दिषु रुद्रदेवत्येषु कर्मस्वनेन सूक्तेन दिगुपस्थेया । तथा च
सूत्रितं । कद्रुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वने
गिर इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानमिति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने चयत्थौराय प्र भरामहे मतोः ।

यथा शमसंक्षिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्नातुरं ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । चयत्थौराय । प्र ।

भरामहे । मतोः ।

यथा । शं । अस्तु । क्षिपदे । चतुःस्पदे । विश्वं । पुष्टं ।

ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरं ॥ १ ॥

रुद्राय । रोदयति सर्वमंतकाल इति रुद्रः । यद्वा रुक्म-
साराख्यं दुःखं । तद्वाष्यत्यपगमयति विनाशयतीति रुद्रः ।
यद्वा रुतः शब्दरूपा उपनिषदः । ताभिर्द्रूयते गम्यते प्रति-
पाद्यत इति रुद्रः । यद्वा रुत् शब्दात्मिका वाणी तत्प्रति-
पाद्यात्मविद्या वा । तामुपासकेभ्यो राति ददातीति रुद्रः ।
यद्वा रुणश्चावृणोतीति रुदंधकारादि । तद्वृणाति विदारयतीति
रुद्रः । यद्वा कदाचिद्देवसुरसंग्रामेऽग्न्यात्मको रुद्रो देवैर्निघ्नितं
धनमपहृत्य निरगात् । असुराञ्जित्वा देवा एनमन्विष्य दृष्ट्वा

धनमपहरन् । तदानौमरुदत् । तस्माद्बुद्ध इत्याख्यायते । तथा
च तैत्तिरीयकं । सोऽरीदौद्यदरोदीद्बुद्धस्य रुद्रत्वमिति । तस्मै
रुद्राय मतोर्मननीया इमा स्तुतीः प्रभरामहे । प्रकर्षेण
निष्पादयाम् । कीदृशाय । तवसे । प्रहृष्टाय । कपर्दिने ।
जटिलाय । जयदीराय । जयंतो विनश्यंतो वीरा यस्मिन्
तादृशाय । यद्वा जयतिरेश्वर्यकर्मा । जयंतः प्रसिद्धया वीरा
मरुद्गणाः पुत्रा यस्य तस्मै । यथा येन प्रकारेण शं शमनीयानां
रोगाणामुपशमनं द्विपदेऽस्मदीयाय मनुष्याय चतुष्पदे गवाश्च
प्रभृतये चासत् भवेत् तेन प्रकारेण स्तुतीः कुर्म इत्यर्थः ।
अतोऽस्मिन्नस्मदीये ग्रामे वर्तमानं विश्वं सर्वं प्राणिजात-
मनातुरं । अतुरा रुग्णाः । ते रक्षितं सत् पुष्टं प्रहृष्टं भवतु ॥
रुद्राय । रोदेर्णिलुक् । चेतिरक् । तवसे । तवतिर्वृद्धरथः ।
सौत्रो धातुः । श्रीणादिकोऽसिप्रत्ययः । जयदीराय । जि-
जये । लट् । शब्दः । कंदस्युभयथेति शतुरार्द्धधातुकत्वेनादुपदे-
शात्सार्वाधातुकानुदात्तत्वाभावात्तस्यैव स्वरः शिष्यते । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । असत् । असु भुवि । लैव्यडागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । द्विपदे । द्वौ पादावस्य । संख्या-
सुपूर्वस्येति ःपादशब्दस्यांत्यलोपः समासांतः । चतुर्थ्येकवचने
भसंज्ञायां पादः पठित पङ्क्तवः । एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात्
द्वित्रिभ्यां पादः मूर्धसु बहुव्रीहावित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । चतु-
ष्पदे । स्वरवर्जं पूर्ववत् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
पूर्वपदं च नः संख्याया इत्याद्युदात्तं ॥

रुद्रदेवत्ये पशौ वयापुरोडाशयोर्मंडा नो रुद्रेत्यादिके हे
अनुवाक्ये । तथा च सूत्रितं । मृडा नो रुद्रीत नो

मयस्कृधीति हे आ ते पितॄर्मरुतां सुखमेतु । सा० १. ८. ।
इति ॥

तयोराद्यां सूक्ते द्वितीयावचमाह ॥

मृडा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि क्षयद्वीराय नमसा

विधेम ते ।

बच्छं च योश्च मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र

प्रणीतिषु ॥ २ ॥

मृडा । नः । रुद्र । उत । नः । मयः । कृधि । क्षयत्स्वीराय ।

नमसा । विधेम । ते ।

बत् । शं । च । योः । च । मनुः । आयेजे । पिता । तत् ।

अश्याम । तव । रुद्र । प्रणीतिषु ॥ २ ॥

हे रुद्र नोऽस्मभ्यमस्मदर्थं मृडा । त्वं सुखयिता भव । उतः
अपि च तदनन्तरं नोऽस्माकं मयः सुखं कृधि । कुरु । वयं च
क्षयद्वीराय क्षयितमर्ववौरं प्राप्तैश्वर्यैर्मरुद्भिर्युक्तं वा ते त्वां
नमसा हविर्तक्षणेनास्त्रेण नमस्कारेण वा विधेम । परिचरेम ।
विधतिः परिचरणकर्मा । अपि च । पितोत्पादको मनुः
स्वकीयाभ्यः प्रजाभ्यः शं रोगाणां शमनं योश्च भयानां यावज्जं
च यदेतद्द्वयमयेजे । देकेभ्यः सकाशात्प्राप्य दत्तवान् । हे रुद्रः
तव प्रणीतिषु प्रकृष्टनयनेषु सत्सु तद्वयमाश्याम । व्याप्रयाम ॥
मृडा । मृडा सुखने । तौदादिकः । इयचाऽतस्मिड इति
संहितायां दौर्घः । कृधि । करोतेर्लोटि बहुलं कंदसीति

विकरणस्य लुक् । शुश्रूणपृक्कृत्तृभ्यश्चंदसौति हेर्धिः । अतः
 कृत्तृभ्योति मयसो विसर्जनीयस्य सत्त्वं । क्षयहीराय । क्रिया-
 ग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संपदानत्वाच्चतुर्थी । विधेमः । विध
 विधाने । तौदादिकः । आयेजे । यज देवपूजासंगतिकरण-
 दानेषु । लिटि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात्संप्रसारणाभाव
 एत्वाभ्यासलोपी । अश्याम । अशू व्याप्तौ । व्यत्ययेन परस्मै-
 षदं । बहुलं कंदसौति विकरणस्य लुक् ॥

तृतीयाष्टकमाह ।

अश्यामं ते सुमतिं देवयज्यया क्षयहीरस्य तव रुद्र मीढः ।

सुम्नायन्निदिशो अस्माकमा चरारिष्टवीरा जुह्वाम

ते हविः ॥ ३ ॥

अश्यामं । ते । सुमतिं । देवयज्यया । क्षयत्वीरस्य ।

तव । रुद्र । मीढः ।

सुम्नायन् । इत् । विशः । अस्माकं । आ । चर । अरिष्ट-

वीराः । जुह्वाम । ते । हविः ॥ ३ ॥

हे मीढः सेतः कामाभिवर्षक नित्यतरुण वा रुद्र क्षय-
 हीरस्य क्षयितप्रतिपक्षस्य मरुद्भिर्युक्तस्य वा तव सुमतिं शोभनां
 कल्याणोमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं ते त्वत्संबन्धिनी वयं देवयज्यया
 देवयागेन त्वद्देवत्येन यज्ञेनाश्याम । प्राप्नुवाम । त्वं चास्माकं
 विशः प्रजा अभिलक्ष्याचर । आगच्छ । किं कुर्वन् । सुम्ना-

यश्चित् । सुम्नमिति सुखनाम । तामां प्रजानां सुम्नमिच्छन्नेव ।
 सुखप्रद एव भवेत्यर्थः । ततो वयमरिष्टवीराः । वीर्याज्जायंत
 इति वीराः प्रजाः । अरिष्टा अहिंसिता वीरा येषां तथाभूताः
 संतस्ते तुभ्यं हविस्वरूपुरीडायादिकं जुह्वाम । चोदित आधारे
 प्रक्षिपाम ॥ सुमतिं । मतिर्मननं । शोभनं मननं यस्यां बुद्धौ
 सा सुमतिः । नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । देवयज्यया ।
 कंदसि निष्टर्क्येयादौ यज्यं प्रत्ययो निपात्यते स्त्रीलिङ्गता च ।
 भीदुः । मिह सेचने । दाश्वान् साह्वान् मोदुर्निति कसु-
 प्रत्ययांतो निपातितः । संबुद्धौ मज्जसो रुरिति कृत्वं ।
 सुम्नोयन् । सुम्नं परेषामिच्छति । कंदसि परेच्छायामपीति
 क्यच् । न कंदस्य पुत्रस्येतौत्वदीर्घयोनिषेधः । देवसुम्नयोर्गुणि
 काठये । पा० ७, ४, ३८ । इति विधीयमानमात्वं व्यत्ययेना-
 चापि द्रष्टव्यं ॥

चतुर्थोऽष्टवभाह ॥

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वंकुं कविमवसे नि ह्वयामहे ।

आरे अस्मद्देव्यं हेडो अस्यतु सुमतिमिद्वयमस्या

वृणोमहे ॥ ४ ॥

त्वेषं । वयं । रुद्रं । यज्ञसाधं । वंकुं । कविं । आवसे ।

नि । ह्वयामहे ।

आरे । अस्मत् । देव्यं । हेडः । अस्यतु । सुमतिं । इत् ।

वयं । अस्म । आ । वृणोमहे ॥ ४ ॥

ध्वसे रक्षाय रुद्रं महादेवं निह्वयामहे । नितरासा-
 ह्वामः । कौटुशं । त्वेषं दौसं यज्ञसाधं यज्ञस्य साधयितारं ।
 एष हि यज्ञं स्विष्टं करोति । तथा च तैत्तिरीयके देवा वै
 यज्ञाद्बुद्धमंतरायन्नित्युपक्रम्यान्नात् । स्विष्टं वैष्णव इदं भविष्यति
 यदिमं राधयिष्याम इति स्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वमिति । वंकुं ।
 कुटिलगंतारं कविं क्रांतदर्शिनं । स च रुद्रो दैव्यं देवस्य
 द्योतमानस्य संबन्धिनं हेडः क्रोधमस्त्रदारेऽस्त्रतो दूरदेशेऽस्यतु ।
 प्रेरयतु । अथ महादेवस्य सुमतिमित् शोभनामनुग्रहरूपां
 बुद्धिमेव वयमाह्वयामहे । आभिमुख्येन संभजामहे ॥ यज्ञ-
 साधं । यज्ञं साधयतीति यज्ञसात् । विधु संराद्धौ । मिध्यतेर-
 पारलौकिक इत्यात्वं । यदा राध साध संसिद्धौ । अस्माक्यंतात्
 क्षिप् । वंकुं । वकि कौटिल्ये । ओणादिक उपस्थयः ।
 निह्वयामहे । निसमुपविभ्यो ह इत्यात्मनेपदं । दैव्यं । देवास्य-
 जजाविति प्राग्दोष्यतीयो यञ् । अस्यतु । असु क्षेपण ।
 देवादिकः । ह्वयामहे । वृद्धं संभक्तौ । कैय्यादिकः ॥

पंचमौष्ठमाह ॥

दिवो वराहमरुपं कपदिनं त्वेषं रूपं नमसा नि ह्वयामहे ।

हस्ते विभ्रमेवजा वार्याणि शर्म वर्मं कर्दिरस्त्रभ्यं यंसत् ॥५॥

दिवः । वराहं । अरुपं । कपदिनं त्वेषं । रूपं । नमसा ।

नि । ह्वयामहे ।

हस्ते । विभ्रत् । मेवजा । वार्याणि । शर्म । वर्मं । कर्दिः ।

अस्त्रभ्यं । यंसत् ॥ ५ ॥

वराहं वराहामुत्कृष्टभोजनं । यहा वराहवह्मणं ।
 अरुषमारोचमानं कपर्दिनं जटाभिर्युक्तं त्वेषं तेजसा दीप्यमानं
 रूपं निरुपणीयं वेदातिरधिगम्यं । एवंभूतं रुद्रं नमसा हवि-
 लक्षणेनाग्नेन नमस्कारेण वा दिवो द्युलोकसकाशासिद्धयामहे ।
 नितरामाह्वयामः । स आहूतो रुद्रो हस्तो स्वकीये बाहौ
 वार्याणि सर्वैर्वरणीयानि भेषजा भेषज्यानि रोगशमनहेतु-
 भूतानि बिभ्रत् धारयन् अस्त्रभ्यं स्त्रीदभ्यः शर्मारोग्यलक्षणं
 सुखं वर्मायुधानां निवारकं कवचं हृदिः । गृह्णामैतत् । गृहं
 च यंसत् । प्रयच्छतु ॥ बिभ्रत् । दुभृज् धारणपोषणयोः ।
 जीहोत्यादिकः । लटः शटः । भृजामित्यभ्यासस्थेत्वं ।
 भेषजाः । भिषज् चिकित्सायां । कंडादिः । पचाद्यच् ।
 अतोलीपयलोपी । सुमंगलभेषजाच्चेति निपातनाद्रूपसिद्धिः ।
 श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेष्ठोपः । वार्याणि । वृद्धं संभक्तौ ।
 ऋहलोऽयं । ईडवंदेत्याद्युदात्तत्वं । हृदिः । उहृदिर् दीप्ति-
 देवनयोः । हृदये दीप्यते सुवर्णादिभिर्धनैः प्रकाशयत इति
 हृदिर्गृहं । अर्चिशुचिहुस्पिकादिहृदिभ्य इति । यंसत् । यम्
 उपरमे । लेव्यडागमः । सिन्धुलं लेटीति सिप् । इतश्च लोप-
 हृतीकारलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्वादौः स्वादीयी रुद्राय वर्धनं ।

रास्त्रा च नो अमृत मर्तभोजनं तर्ने तोकाय तनयाय मृड ॥६॥

इदं । पित्रे । मरुतां । उच्यते । वचः । स्वादोः । स्वादीयः ।

रुद्राय । वर्धनं ।

रास्त्रं । च । नः । अमृत । मर्तंभोजनं । तनं । तोकाय ।

तनयाय । मृड ॥ ६ ॥

इदं स्तुतिलक्षणं वचो मरुतामेकीनपंचाशत्संख्याकानां
देवविशेषाणां पित्रे जनकाय रुद्रायैश्वरायोच्यते । उच्चार्यते ।
कीदृशं । स्वादोः स्वादीयः । रसवतो मधुघृतादेरपि स्वादुतरं ।
अतिशयेन हर्षजनकमित्यर्थः । वर्धनं । स्तुत्यस्य प्रवर्धकं ।
स्तोत्रेण हि देवता हृष्टा सती प्रवर्धते । रुद्रस्य च मरुतां
प्रितृत्वमेवमाख्यायते । पुरा कदाचिदिन्द्रोऽसुरास्त्रिगाय ।
तदानीं दितिरसुरमातेन्द्रहननसमर्थं पुत्रं कामयमाना तपसा
भर्तुः सकाशाद्गर्भं लेभे । इमं वृत्तांतमवगच्छन्निन्द्रो वज्रहस्तः
सन् सूक्ष्मरूपो भूत्वा तस्या उदरं प्रविश्य तं गर्भं सप्तधा
विभेद । पुनरप्येकैकं सप्तखंडमकरोत् । ते सर्वे गर्भकदेशा
योनेर्निर्गत्वारुदन् । एतस्मिन्नवसरे लीलार्थं गच्छन्ती पार्वती-
परमेश्वराविमान्दृशतुः । महेशं प्रति पार्वत्येवमवोचत् । इमे
मांसखंडा यथा प्रत्येकं पुत्राः संपद्यन्तामेवं त्वया कार्यं मयि
चेन्नोतिरस्तीति । स च महेश्वरस्तान्समानरूपान् समानवयसः
समानालंकारान्पुत्रांश्चत्वा गौर्यै प्रददौ तवेमे पुत्राः संत्विति ।
अतः सर्वेषु मारुतेषु सूक्तेषु मरुतो रुद्रपुत्रा इति स्तूयन्ते । रौद्रेषु
च मरुतां पिता रुद्र इति । अपि च हे अमृत मरणरहित रुद्र
मर्तंभोजनं मर्तानां मनुष्याणां भोगपर्याप्तमन्नं नोऽस्मभ्यं रास्त्रं ।

प्रयच्छ । तथा क्त्वे आत्मने । द्वितीयार्धे चतुर्थी । मां ।
 लोकाय लोकां पुत्रं । तनयाय तनयं तत्पुत्रं च मृड । सुखय ॥
 पित्रे । उदात्तयण इति विभक्तोरुदात्तत्वं । राखा । रा दाने ।
 व्यत्ययेनात्मनेपदं । क्त्वे । मंचेष्वस्यादेरात्मन इत्यत्राङी-
 ऽन्यत्रापि क्त्वं इति दृश्यत इति वचनादात्मन आकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

मा नो॑ म॒हा॒त॑मु॒त मा नो॑ अ॒र्भ॒कं॑ मा न॒ उ॒च्य॑तमु॒त मा
 न॑ उ॒च्य॑तं ।

मा नो॑ व॒धोः॑ पि॒तरं॑ सो॒त मा॒तरं॑ मा न॒ प्रि॒यास्त॒न्वीं
 रु॒द्र री॒रिषः॑ ॥ ७ ॥

मा । नः । म॒हा॒त॑ । उ॒त । मा । नः । अ॒र्भ॒कं॑ । मा । नः ।
 उ॒च्य॑तं । उ॒त । मा । नः । उ॒च्य॑तं ।

मा । नः । व॒धोः॑ । पि॒तरं॑ । मा । उ॒त । मा॒तरं॑ । मा । नः ।
 प्रि॒याः । त॒न्वीः॑ । रु॒द्र । री॒रिषः॑ ॥ ७ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं मध्ये महातं वृद्धं मा वधीः । मा
 हिंसोः । उत अपि च नोऽस्माकमर्भकं बालं मा हिंसोः । तथा
 नोऽस्माकं मध्य उच्यतं सेत्तारं मध्यवयस्कं युवानं मा वधीः ।
 उत अपि च नोऽस्माकमुच्यतं गर्भरूपेण स्त्रीषु निषिक्तमपत्यं
 मा वधीः । तथा नोऽस्माकं पितरं जनकं मा वधीः । उत
 अपि च मातरं जननीं मा वधीः । तथा नोऽस्माकं प्रियाः
 स्नेहविषयास्तन्वः शरीराणि तनूषु भवाः प्रजा वा हे रुद्र मा

रौरिषः । मा हिंसीः ॥ वधीः । इतिर्माहि लुडि चेति वधा-
देशः । स चार्दतः । विच इट् । अतो लोपञ्च स्थानिवद्भावा-
द्वाभाषः । रौरिषः । रिष हिंसायां । अन्ताङ्गुडि चङि
णिलोपोपधाञ्जलत्वादौनि । क्वांसः पदकालीनोऽभ्यासः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयौ मा नो गोषु मा नो

अश्वेषु रौरिषः ।

वीरान्मा नो रुद्र भामितो वधीहविषंतः सदमित्वा

हवामहे ॥ ८ ॥

मा । नः । तोके । तनये । मा । नः । आयौ । मा । नः ।

गोषु । मा । नः । अश्वेषु । रौरिषः ।

वीरान् । मा । नः । रुद्र । भामितः । वधीः । हविषंतः ।

सदं । इत् । त्वा । हवामहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र नोऽस्माकं तोकादिविषये मा रौरिषः । मा
हिंसीः । तोकशब्दः पुत्रवाचौ । तनयस्तत्पुत्रः । आयुरित्यंतो-
दात्तो मनुष्यनाम । पुत्रपौत्रव्यतिरिक्तो नोऽस्मदीयो मनुष्य-
स्त्वस्मिन् गोषु पश्यादिविश्वेषु च मा रौरिषः । हिंसां मा
कथाः । तथा हे रुद्र वीरान् विक्रांतान् शौर्योपेतान् अस्मदीयान्
भामिनः क्रुद्धः सन् मा वधीः । मा हिंसीः । वयं च हविषंतो
हविर्भिर्युक्ताः संतः सदमित् सर्वदैव त्वां हवामहे । आह्वया-
महे ॥ आयौ । इण् गतौ । क्वांसोऽभ्यासः । भामितः ।

भाम क्रोधे क्रोधिकरणे चेति कर्तरि क्तः । हवामहे । द्वे जी
लटि बहुलं कुंदसीति संप्रसारणं ॥

देवसुवां हविःषु रुद्रस्य पशुपतेर्याग उप ते स्तोमनित्या-
दिके याज्यामुवाक्ये । सूत्रितं च । उप ते स्तोमान् पशुपा
इवाकारिमिति द्वे । आ० ४. ११. । इति ॥

तयोराद्यां सूक्ते नवमीसूचमाह ॥

उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां सुन्नमस्मे ।

भद्रा हि ते सुमतिर्मुडयत्तमाश्वा वयमव इत्ते हृणीमहे ॥ ८ ॥

उप । ते । स्तोमान् । पशुपाऽइव । आ । अकरं । रास्व ।

पितः । मरुतां । सुन्नं । अस्मे इति ।

भद्रा । हि । ते । सुमतिः । मुडयत्तमा । अथ । वयं ।

अवः । इत् । तै । हृणीमहे ॥ ८ ॥

हे रुद्र स्तोमान् स्तुतिरूपान्मंत्रान् ते तुभ्यमुपाकरं ।
उपाकरोमि । समर्पयामि । तत्र दृष्टान्तः । पशुपा इव । यथा
पशूनां पालयिता गोपः प्रातःकाले स्वस्मै समर्पितान्पशून्
सायंकाले स्वामिभ्यः प्रत्यर्पयति । एवं त्वत्सकाशाज्ञत्वान्
स्तुतिरूपान्मंत्रान् स्तुतिसाधनतया तुभ्यं प्रत्यर्पयामीत्यर्थः । हे
मरुतां पितः । मरुत्संज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र नोऽस्मभ्यं
सुन्नं सुखं रास्व । देहि । अपि च ते त्वदीया सुमतिः कल्याणी
बुद्धिर्मुडयत्तमा । अतिशयेन सुखयितृत्तमा । अत एव भद्रा
भजनीया हि । यस्मादेवं तस्मात् अथानंतरं वयं ते त्वदीयमवो

रक्षार्थं वृणीमहे । संभजामहे ॥ अकरं । कंदसि लुङलङलिट
इति वर्तमाने लुङ् । कर्मद्वरुहिभ्य इति च्चेरडादेशः ।
ऋट्थोऽङि गुणः । पितृर्मरुतां । परमधि कंदसीति परस्माः
षष्ठ्याः पूर्वामंत्रितानुप्रवेशे सत्यामंत्रितस्य चेति पदद्वयमप्यनु-
दात्तं । अस्मे । सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य श्रे आदेशः
मृडयत्तमा । मृडं सुखने । अस्मासांतात्प्लुटः श्रुट् । तस्य
कंदस्युभयथेत्यादिधातुकत्वात्सर्वधातुकानुदात्तत्वाभावे प्रत्यय-
स्वरः शिष्यते ॥

दशमीमृचमाह ।

आरे ते गो॒घ्नमु॒त पुं॒रुष॒घ्नं च॒यंदौ॒र सु॒न्नम॒स्मे ते॒ अस्तु ।

मृ॒डा च॒ नो अ॒धि च॒ ब्रू॒हि दे॒वाधा॒ च नः॒ शर्म॑ यच्छ

द्वि॒वर्हाः ॥ १० ॥

आरे । ते । गो॒घ्नं । उ॒त । पु॒रुष॒घ्नं । च॒यंतु॒द्वीर ।

सु॒न्नं । अ॒स्मे इति॑ । ते । अस्तु ।

मृ॒ड । च॒ नः । अ॒धि । च॒ ब्रू॒हि । दे॒व । अ॒ध । च॒ नः ॥

शर्म॑ । यच्छ । द्वि॒वर्हाः ॥ १० ॥

हे चयंद्वीर चयितसर्वशत्रुजन रुद्र ते त्वदीयं गोघ्नं
यज्ञोदननं यदा गो हननसाधनमायुधं । उत अपि च पुरुषघ्नं
पुरुषहननं तत्साधनमायुधं वा तदुभयमारौ दूरेऽस्मात्तो विप्रकृष्ट-
देशे भवतु । अस्मे अस्मासु ते त्वदीयं सुन्नं सुखमस्तु । भवतु ।
अपि च नोऽस्माकं मृड । सुखसिद्ध्यर्थं प्रसन्नी भव । हे देव

द्योतमान रुद्र नोऽस्मानधि ब्रूहि च । अधिवचनं पक्षपातेन
वचनं ब्राह्मणायाधिब्रूयादिति यथा । अध च अथानंतरं च
दिवर्हा इयोः स्थानयोः पृथिव्यामंतरिक्षे च परिवृढः । यदा
द्वयोर्दक्षिणोत्तरमार्गयोर्ज्ञानकर्मणोर्वा परिवृढः स्वामी स त्वं
नोऽस्मभ्यं शर्म सुखं यच्छ । देहि ॥ गोप्त्रं । इन हिंसागत्योः ।
अस्माद्वज्र्ये कविधानमिति भावे करणे वा कप्रत्ययः । गमहने-
त्युपधालोपः । हो हन्तेरिति कुत्वं । दिवर्हाः । वृह वृद्धि
वृद्धौ । इयोः स्थानयोर्दहते प्रवर्धत इति दिवर्हाः । असुन् ।
कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अ॒वो॒चाम॒ नमो॑ अ॒स्मा अव॒स्यवः॒ मृ॒णोतु॑ नो ह॒वं रु॒द्रो
मरु॒त्वान् ।

तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मा॒महं॑ताम॒दितिः॒ सिं॒धुः पृथि॒वी
उ॒त द्यौः ॥ ११ ॥

अ॒वो॒चाम । नमः॑ । अ॒स्मै । अव॒स्यवः॑ । मृ॒णोतु॑ । नः ।
ह॒वं । रु॒द्रः । मरु॒त्वान् ।

तत् । नः॑ । मि॒त्रः । वरु॑णः । मा॒महं॑ता । अ॒दितिः॑ । सिं॒धुः ।
पृथि॒वी । उ॒त । द्यौः ॥ ११ ॥

अवस्यवोऽवोऽन्नं रक्षणं वैच्छन्ती वयमवोचाम । एतत्सूक्त-
रूपं स्तोत्रमवादिष्य । अस्मै रुद्राय नमो नमस्कारोऽस्तु ।

मरुत्वान्मरुद्भिः स्वकीयैः पुत्रैर्युक्तो रुद्रश्च नोऽस्माकं हवमाह्वानं
 शृणोतु । स्वीकरोतु । यदस्माभिरुक्तं नोऽस्मादोयं तत्सर्वं मित्रा-
 दयः षट् देवता मामहंतां । पूजयंतु । उतशब्दोऽप्यर्थः ॥
 अबोचाम । ब्रूज् व्यक्तायां वाचि । लुङि ब्रुवो वचिः । अस्मति-
 वक्तौत्यादिना च्चेरडादेशः । वच उमित्युमागमः । अवस्यवः ।
 अव रक्षणे । भावेऽसुन् । सुप आत्मनः क्यच् । क्वाच्छंदमी-
 त्युप्रत्ययः । हवं । भावेऽनुपसर्गस्थेत्यप् संप्रसारणं च । मरु-
 त्वान् । क्य इति मतुपो वत्वं । तसौ मत्वर्थ इति भत्वेन
 पदत्वाभावाज्जशत्वाभावः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षष्ठो वर्गः ॥

चित्रमिति षडृचं दशमं सूक्तं कुत्सस्यार्धं त्रैष्टुभं सूर्य-
 देवताकं । तथा चानुक्रांतं । चित्रं षट् सौर्यमिति ॥ आश्विन-
 शस्त्रे सूर्योदयादूर्ध्वं सौर्याणि सूक्तानि शंसनीयानि । तत्रेदं सूक्तं
 शंसनीयं । सूत्रितं च । चित्रं देवानां नमो मित्रस्येति ॥
 आदितस्त्रिस्र ऋवः सौर्यस्य पशोर्वपापुरोडाशहविषां क्रमेणानु-
 वाक्याः । ततो हे वपापुरोडाशयोर्याज्ये । तथा च सूत्रितं ।
 चित्रं देवानामुदगादनौकमिति पंच शं नो भव चक्षसा शं नो
 अङ्गा । आ० ३. ८. । इति ॥ अतिमूर्तिनाम्नोकाहे शुनाभीर्यै
 पर्वणि च सूर्यस्य हविषश्चित्रं देवानामित्येषा याज्या । सूत्रितं
 च तरणिर्विश्वदशं तस्य च देवानामुदगादनौकमिति याज्यानु-
 वाक्याः । आ० ८. ८. । इति ॥

तामेतां प्रथमां चमाह ॥

चित्रं देवानां मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषं च ॥ १ ॥

चित्रं । देवानां । उत् । अगात् । अनीकं । चक्षुः । मित्रस्य ।

वरुणस्य । अग्नेः ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अंतरिक्षं । सूर्यः ।

आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च ॥ १ ॥

देवानां । दीक्ष्यंतीति देवा रश्मयः । तेषां । देवजनानामेष
दानीकं तेजः समूडरूपं चित्रमाश्चर्यकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् ।
उदयाचलं प्राप्तमासीत् । कीदृशं । मित्रस्य वरुणस्याग्नेश्च ।
उपलक्षणमेतत् । तदुपलक्षितानां जगतां चक्षुः प्रकाशकं ।
चक्षुरिन्द्रियस्थानोऽयं वा । उदयं प्राप्य च द्यावापृथिवी दिवं
पृथिवीमंतरिक्षं चाप्राः । स्वकीयेन तेजसा आ समंतादपूरयत् ।
इदं भूतमंडलांतर्वर्ती सूर्योऽंतर्धामितया सर्वस्य प्रेरकः
परमात्मा जगती जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा स्वरूपभूतः ।
स हि सर्वस्य स्थावरजंगमात्मकस्य कार्यवर्गस्य कारणं ।
कारणाच्च कार्यं नातिरिच्यते । तथा च पारमर्षे सूत्रं । तदन-
न्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति । यद्वा । स्थावरजंगमात्मकस्य
सर्वस्य प्राणिजातस्य जीवात्मा । उदिते हि सूर्ये मृतप्रायं सर्वं
जगत्पुनश्चेतनयुक्तं सदुपलभ्यते । तथा च श्रूयते । योऽसौ
तपस्वदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेतीति ॥ आप्राः ।

५१ पूरणं । खडि पुरुषत्रयः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
जगतः । गमेर्दे चेति क्तिप् द्विवचनं च । गमः कावित्यनु-
नासिकलोपः । तस्थुषः । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । द्विवचने शपूर्वाः
खयः । षष्ठेयकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । आतो
लोप इटि चेत्याकारलोपः । शामिवमौति षत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।
यत्र नरो देवयंती युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रं ॥२॥
सूर्यः । देवी । उषसं । रोचमानां । मर्यः । न । योषां ।
अभि । एति । पश्चात् ।
यत्र । नरः । देवयंती । युगानि । वितन्वते । प्रति ।
भद्राय । भद्रं ॥ २ ॥

सूर्यो देवी दानादिगुणयुक्तां रोचमानां दीप्यमानामुषसं
पश्चादभ्येति । उषसः प्रादुर्भावानंतरं तामभिलक्ष्य गच्छति ।
तत्र दृष्टान्तः । मर्यो न योषां । यथा कश्चिन्ननुष्यः शोभना-
वयवां गच्छन्तीं युवतिं स्त्रियं सततमनुगच्छति तद्वत् । यत्र
यस्यामुषसि जातायां देवयंती देवं द्योतमानं सूर्यं यष्टमिच्छन्ती
नरो यज्ञस्य नेतारो यजमाना युगानि । युगशब्दः कालवाची ।
तेन च तत्र कर्तव्यानि कर्माणि लक्ष्यन्ते यथा दर्शपूर्णमासा-
विति । अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वितन्वते । विस्तारयन्ति ।
यद्वा । देवयंती देवशागार्थं धनमात्मन इच्छन्ती यजमानपुरुषा

युगानि हलावयवभूतानि कर्षणाय वितन्वते । प्रसारयन्ति ।
 तामुषसमनुगच्छतीत्यर्थः । एवविधं भद्रं कल्याणं सूर्यं प्रति
 भद्राय कल्याणरूपाय कर्मफलाय स्तुम इति शेषः । यद्वा ।
 देवयन्ती देवकामा यजमाना युगानि युग्मानि भूत्वा पत्नीभिः
 सहिताः संतो भद्रं कल्याणमग्निहोत्रादिकं कर्म भद्राय
 तत्फलार्थं प्रति प्रत्येकं यस्यामुषसि प्रवृत्तायां वितन्वते ।
 विस्तारयन्ति ॥ मर्यः । मृडु प्राणत्यागे । कुंदसि निष्टर्क्यत्यादौ
 यत्प्रत्ययांती निपात्यते । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । युगानि ।
 युजः कर्मणि घञ् । युगशब्दः कालविशेषे रथाद्युपकरणे चेत्यु-
 ष्छादिषु पाठानुशाभावोऽन्तोदात्तत्वं च । वितन्वते । तनु
 विस्तारे । तनादिकृज्भ्य उ । सहेति योगविभागात्तिङोप-
 सर्गस्य समासे सति समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

भद्रा अश्वा हरितः सूर्यस्य चित्रा एतन्वा अनुमाद्यासः ।
 नमस्यन्ती दिव आ पृष्ठमस्थुः परि द्यावापृथिवी यन्ति सद्यः ॥ १ ॥
 भद्राः । अश्वाः । हरितः । सूर्यस्य । चित्राः । एतन्वाः ।
 अनुमाद्यासः ।
 नमस्यन्तः । दिवः । आ । पृष्ठं । अस्थुः । परि । द्यावापृथिवी
 इति । यन्ति । सद्यः ॥ १ ॥

भद्राः कल्याणाः । अश्वा एतन्वा इत्येतदुभयमश्वनाम ।
 तत्रैकं क्रियापरं योजनीयं । अश्वास्तुरगा व्यापनशीला वा

हरितो हर्तारश्चित्रा विचित्रावयवा अनुमाद्यासोऽनुक्रमेण
 सर्वैः स्तुत्या मादनौयाः । एवंभूताः सूर्यं स्यैतम्वा अश्वाः ।
 यद्वा । एतं गंतव्यं मार्गं गंतारोऽश्वाः । एतं शबलवर्णं
 नीलवर्णं वा प्राप्नुवन्तोऽश्वा नमस्यन्तोऽस्माभिर्नमस्यमानाः
 संतो दिवोऽंतरिक्षस्य पृष्ठमुपरिप्रदेशं पूर्वभागलक्षणमास्थुः ।
 आतिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति । यद्वा । हरितो रसहरणशीला रश्मयो
 भद्रादिलक्षणविशिष्टा दिवः पृष्ठं नभःस्थलमातिष्ठन्ति । आस्थाय
 च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सद्यस्तदानीमेवेकेनाङ्गा परि-
 यन्ति । परितो गच्छन्ति । व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अश्वाः । अशू
 व्याप्तौ । अशिप्रुषीत्यादिना कन् । एतम्वाः । इण् गतौ ।
 असिंहसीत्यादिना कर्मणि तन्प्रत्ययः । गमेरौणादिको भावे
 ङप्रत्ययः । एतमेतव्यं प्रति ग्वो गमनं येषां ते तथोक्ताः ।
 बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अनुमाद्यासः । मदि स्तुतौ ।
 अस्मास्त्रतादचो यत् । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । नमस्यन्तः ।
 नमोवरिव इति पूजार्थं क्यच् । व्यत्ययेन कर्मणि शट्प्रत्ययः ।
 अस्थुः । तिष्ठतेऽष्टादसौ वर्तमाने लुङ् । गातिस्येति सिचो
 लुक् । आत इति क्तेजुस् ॥

चतुर्थोऽष्टकमाह ॥

तत्सूर्यं देवत्वं तन्महिम्नं मध्या कर्तोर्विततं सं जभार ।
 यदेदयुक्त हरितः सधस्यादाद्रात्री वासस्तनुते सिमर्म् ॥४॥
 तत् । सूर्यस्य । देवत्वं । तत् । महिम्नं । मध्या ।

कर्तोः । विततं । सं । जभार ।

यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधऽस्थात् । आत् । रात्रौ ।

वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ ४ ॥

सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य तद्देवत्वमीश्वरत्वं । स्वातंत्र्य-
मिति यावत् । महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं च तदेव । तच्छब्द-
श्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यत्कर्तोः । कर्मनामैतत् । प्रारब्धापरि-
समाप्तस्य कृत्वादिलक्षणस्य कर्मणो मध्या मध्येऽपरिसमाप्त एव
तस्मिन्कर्मणि विततं विस्तीर्णं स्वकीयं रश्मिजालमस्तं गच्छन्
सूर्यः संजभार । अस्माल्लोकात्स्वात्मन्युपसंहरति । कर्मकरस्य
प्रवृत्तमपरिसमाप्तमेव विसृजत्यस्तं यतं सूर्यं दृष्ट्वा । ईदृशं
स्वातंत्र्यं महिमा च सूर्यव्यतिरिक्तस्य कस्यास्ति । न कस्यापि ।
सूर्यं एवेदृशं स्वातंत्र्यं महिमानं चावगाहते । अपि च ।
इदित्यवधारणे । यदेत् यस्मिन्नेव काले हरितो रसहरणशीला-
न्स्वरश्मीन् हरिद्वर्णान्श्रान्वा सधस्थात्सहस्थानादस्मात्पार्थि-
वाल्लोकादादायायुक्त । अन्यत्र संयुक्ताङ्करोति । यद्वा युजिः
केवलोऽपि विपूर्वो द्रष्टव्यः । यदैवासौ स्वरश्मीन्श्रान्वा सध-
स्थात् । सह तिष्ठत्यस्मिन्निति सधस्थो रथः । तस्मादयुक्त ।
अमुंचत् । आत् अनंतरमेव रात्रौ निशा वास आच्छादयित्वा
तमः सिमस्मै । सिमशब्दः सर्वशब्दपर्यायः । सप्तम्यर्थे चतुर्थी ।
सर्वस्मिन् लोके तनुते । विस्तारयति । यद्वा वासो वासरमहः ।
तत्सर्वस्माल्लोकादपनीय रात्रौ तमस्तनुते ॥ अत्र निरुक्तं ।
तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां विततं
संज्ञयते यदासावयुक्त हरणानादित्यरश्मीन्हरितोऽश्रानिति
वाथ रात्रौ वासस्तनुते सिमस्मै वासरमहरवयुवती सन्स्मात् ।

नि० ४. ११. । इति ॥ महित्वं । मह पूजायां । औणादिक-
इन्द्रप्रत्ययः । तस्य भावस्त्वन्तलो । मध्या । मध्यशब्दात्सप्तम्येक-
वचनस्य सुपां सुलुगिति ङादेशः । कर्ताः । करोतेरौणादिक-
स्त्रीसुप्रत्ययः । विततं । विपूर्वात्तनोतेः कर्मणि निष्ठा ।
उदिच्छ्वेन क्त्वाप्रत्यय इटो विकल्पनाद्यस्य विभाषेतौट्प्रतिषेधः ।
गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्रस्त्वम् । जभार । हृग्रहोर्भ इति
भत्वं । अयुक्त । युजेर्नुङि क्लो क्लोति सिचो लोपः ।
सधस्यात् । घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । सध
मादस्ययोश्चंदसीति सधादेशः । दामौभारादित्वात्पूर्वपद-
प्रकृतिस्रस्त्वम् । रात्रो । रात्रेऽञाजमाविति ङीप् ॥

पंचमीमृचमाह ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्या रूपं कृणुते द्यौरुपस्थं ।
अनंतमन्यद्रुशदस्य पाजः कृणामन्यद्धरितः सं भरति ॥ ५ ॥
तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिऽचक्षे । सूर्यः । रूपं ।
कृणुते । द्योः । उपऽस्थे ।
अनंतं । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृणां । अन्यत् ।
द्धरितः । सं । भरति ॥ ५ ॥

तत्तदानीमुदयसमये मित्रस्य वरुणस्येतदुभयोपलक्षितस्य
सर्वस्य जगतोऽभिचक्ष आभिमुख्येन दर्शनाय द्योर्नभस उपस्थ
उपस्थाने मध्ये सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः सविता रूपं सर्वस्य निरूपकं
प्रकाशकं तेजः कृणुते । कृणोति । अपि च । अस्य सूर्यस्य

हरितो रसहरणशीला रश्मयो हरिद्वर्णा अष्ठा वानंतमवसान-
 रहितं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकं रुशद्दीप्यमानं श्वेतवर्णं पाजः ।
 बलनामेतत् । बलयुक्तमतिबलस्यापि नैशस्य तमसो निवारणे
 समर्थमन्यत्तमसो विनक्ष्यन्ते तेजः संभरन्ति । अहनि स्वकीया-
 गमनेन निष्पादयन्ति । तथा कृष्णं कृष्णवर्णमन्यत्तमः स्वकीया-
 पगमनेन रात्रौ । अस्य रश्मयोऽप्येवं कुर्वन्ति किमुऽवक्तव्यं
 तस्य माहात्म्यमिति सूर्यस्य स्तुतिः ॥ अभिचक्षे । संपदादि-
 लक्षणी भावे क्तिप् । कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । द्यौः । ऊसि-
 ऊसीश्च । पा० ६. १. ११०. । इति पूर्वरूपता । उपस्थे ।
 घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः । मरुहधादित्वात्पूर्वपदांतो-
 दात्तत्वं । पाजः पाति वृक्षतीति पाजो बलं । पातेर्बले जुट्
 च । उ० ४. २०४. । इत्यसुन् जुडागमश्च । क्वांदसो मत्वर्थी-
 यस्य विनो लोपः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

अद्या दे॒वा उदि॑ता सूर्य॑श्च निर॑हंसः पि॒पृता निर॑वद्यात् ।

तन्नो मि॒त्रो वरु॑णो माम॑हंतामदि॑तिः सि॒धुः पृथि॑वी

उत द्यौः ॥ ६ ॥

अद्य । दे॒वाः । उत्॑हंता । सूर्य॑श्च । निः । अ॑हंसः ।

पि॒पृ॒त । निः । अव॑द्यात् ।

तत् । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । म॒म॒हं॒ता । अदि॑तिः । सि॒धुः ।

पृथि॑वी । उत । द्यौः ॥ ६ ॥

हे देवा दीतमानाः सूर्यरश्मयः । अद्यास्मिन्काले सूर्य-
 ष्यादित्यस्योदिता उदिताबुदये सतीतस्ततः प्रसरन्तो यूथ-
 मस्मानंहसः पापान्निष्पृष्ट । निष्कृष्य पालयत । यदिदम-
 स्माभिरुक्तं नोऽस्मदीयं तन्मित्रादयः षट् देवता मामहन्तां ।
 पूजयन्तु । अनुमन्यन्तां । रक्षन्त्विति यावत् । मित्रः प्रमीते-
 स्त्रायकोऽहरभिमानो देवः । वरुणोऽनिष्टानां निवारयिता
 रात्राभिमानो । अटितिरखंडनोयादौना वादेवमाता । सिंधुः
 स्थंदनगौलादकाभिमानिनी दैवता । पृथिवी भूलोकस्या-
 धिष्ठात्री । द्यौर्दुलोकस्य । उतशब्दः समुच्चये ॥ अद्या ।
 निपातस्य चेति मंहितायां दीर्घत्वं । उदिता । उत्पूर्वादेते-
 र्भावे क्तिन् । सुगं सलुगिति डादेशः । तादौ चेति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । पिष्टता । पृ पालनप्ररणयोः । पृ इत्येके ।
 लोटि जुहोत्यादित्वाच्छ्रुः । द्विवचनोरदत्वहलादिशेषाः ।
 अर्तिपितृष्वेत्यभ्यामस्येत्वं । सार्वधातुकमपिदिति तशब्दस्य
 डित्वं सति ऋचि तुनुवेयादिना मंहितायां दीर्घः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तमो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले षोडशोऽनुवाकः ॥

मभदशेऽनुवाके, पंच सूक्तानि । तत्र नासत्याभ्यामिति
 पंचविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं । उशिक्षंज्ञायामंगराजस्य महिष्या
 दास्यां दीर्घतमसोत्पादितः कक्षौवानस्य सूक्तस्य ऋषिः । त्रिष्टुप्
 कंदः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रांतं । नासत्याभ्यां
 पंचाधिका कक्षौवात्दीर्घतमम उशिक्षप्रसूत आश्विनं वा इति ।
 तृह्यादिपरिभाषयेदमादौनि पंच सूक्तान्यश्विदेवत्वानि ॥ प्रात-

रनुवाकत्याश्विने क्रतौ वैष्टुमे कंदमौदम दोनि त्रीणि
सूक्तानि । अथाश्विन इति खंडे स्त्रितं । यावाणेव नासत्या-
भ्यामिति त्रीणि । आ० ४. १५. । इति ॥ आश्विनशस्त्रे
चैतानि शस्यानि प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् ॥

तत्र प्रथमावृचमाह ।

नासत्याभ्यां बर्हिर्निव प्र वृजे स्तोमां इयम्यभ्रियेव वातं ।

यावर्भगाय विमदाय जायां सेनाजुषा न्यूहतु रथेन ॥ १ ॥

नासत्याभ्यां । बर्हिः ऽइव । प्र । वृजे । स्तोमान् । इयमि ।

अभ्रियां ऽइव । वातः ।

यौ । अर्भगाय । विमदाय । जायां । सेनाऽजुषा ।

निऽजुहतुः । रथेन ॥ १ ॥

बर्हिर्निव यथा कश्चिद्व्यजमानो यागार्थं बर्हिः प्रवृजे ।
प्रकर्षेणान्यूनानतिरिक्तं यागाय पर्याप्तं दभं वृक्ते । क्षिनत्ति ।
संपादयतीति यावत् । एवमहं नासत्याभ्यामश्विभ्यां स्तोमान्
स्तुतौरियमि । संपादयामि । एतदेव विशदौक्रियते ।
अभ्रियेव । यथाभ्रियाण्यभ्रेषु मेघेष्ववस्थितान्युदकानि वातो
वायुर्वर्षणार्थं बहुशः प्रेरयति । एवमहमश्विभ्यां स्तोत्राणीयमि ।
बहुशः प्रेरयामि । कौटशाश्विनौ । अर्भगाय बालाय स्वयंवर-
लब्धभार्याय विमदायैतत्संज्ञाय राजर्षये मध्ये मार्गे स्वयंवराथ-
मागतैस्तामनभमानैरन्यैर्नृपैः सह योऽहुमशक्रुवतेऽपि तस्मै
सेनाजुषा शत्रुसेनायाः प्रेरकेण शत्रुभिर्दुःप्रापेण रथेन यावश्विनौ

जाया भाया परैरनुक्तातां न्यूहतुः । शत्रून्निहत्य तदीयं गृहं
प्रापयामासतुः । ताभ्यामित्यर्थः ॥ नासत्याभ्यां । सत्सु भवौ
सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । नभ्राणनपा-
दित्यादिना नञः प्रकृतिभावः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ।
वञ्जे । वृजौ वर्जने । आदादिकः । इदिस्त्वानुम् । लोपस्तु
आत्मनेपदेष्विति तलोपः । इयमि । ऋ गतौ । जीहोत्यादिकः ।
अतिपिपत्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं । अभ्यासस्त्रासवर्ण इतीयङ् ।
अभ्रियेव । समुद्राभ्राह इति भावार्थे घः । घस्येयादेशः ।
शेष्कंदसि बहुलमिति शेर्लोपः । अर्भगाय । अतिगृभ्यां भ्रि-
त्यर्तेभन् । अर्भ एवाभेकः । संज्ञायां कन् । पा० ५. ३. ८० ।
छादसौ गकारः । अपर आह । 'अर्भमलं गायति शब्दयती-
त्यर्भगः । कै गै शब्दे । गापोष्टक् । पा० ३. २. ८. । आतो
लोप इटि चेत्याकारलोपः । तदेतत्यादकृतः शकल्यस्याभि-
मतं । सेनाजुवा । जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्मादंत-
र्भावितव्यर्थात् क्तिब्बचिप्रच्छौत्यादिना क्तिब्धौघी । तन्वा-
दित्वादुषङ् । न्यूहतुः । वह प्रापणे । लित्यतुषि यजादित्वा-
त्संप्रसारणं । यद्वत्तनित्यमिति निष्ठातप्रतिषेधः ॥

द्वितीयामुचमाह ॥

वीङ् पत्नमभिराशुहेमभिर्वा देवानां वा जूतिभिः शार्शदाना ।

तद्रासंभो नासत्या सहस्रमजा यमस्यं प्रधने जिगाय ॥ २ ॥

वीङ् पत्न'ऽभिः । आशुहेम'ऽभिः । वा । देवानां' । वा ।

जूति'ऽभिः । शार्श'दाना ।

तत् । रासभः । नासत्या । सहस्रं । आजा । यमस्य ।

प्रधने । जिगाय ॥ २ ॥

वीडुपत्नभिः । वीडु इति बलनाम । बलवदुत्पत्तनैः ।
 आशुहेमभिः । शीघ्रगमनैः । वाशब्दः समुच्चये । हे नास-
 त्याश्विनौ । एवंभूतैरश्वैश्च देवानामिन्द्रादीनां जूतिभिः प्रेरणैश्च
 शाशदाना शाशद्यमानयोरत्यर्थं प्रेर्यमाणयोर्युवयोर्काहनभूतो
 यो रासभः प्रजापतिना दत्तः स यमस्य वैवस्वतस्य प्रीतिकरे
 प्रधने प्रकोर्णधनोपेत आजा आजौ संग्रामे तच्छत्रूणां सहस्रं
 जिगाय । जितवान् । वैवस्वतो हि बहूनां मरणहेतुना
 संग्रामेण तुष्टो भवति । यदा । जितव्यत्वेन प्रजापतिनाभिहित-
 मृक्कहस्रं शीघ्रगमनयुक्तो रासभो जिगाय । जयेनालभत ।
 अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वमेवाजिं प्राप्य युवां जयं प्रापयामास ।
 तथा चास्मिन्नर्थे प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं प्रायच्छ-
 दित्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥ वीडुपत्नभिः । वीडु बलव-
 त्पतन्तीति वीडुपत्नानः । आशुहेमभिः । आशु शीघ्रं हिन्वति
 गच्छन्तीत्याशुहेमानः । तैः । हि गतो वृद्धो च । अन्येभ्योऽपि
 दृश्यन्त इति मनन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं । जूतिभिः ।
 जतियूतिजूतीत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । शाशदाना । शङ्क-
 शातने । अत्र गत्यर्थो धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माद्यडन्ताक्तः
 शानच् । तस्य कंदस्युभयथेत्याह धातुकत्वाच्छनभावः । अतो-
 लोपयलोपो । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं । सुपां सुलु-
 गिति षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदौर्घः । आजा । तेनैव सूत्रेण डादेशः ।

जिगाय । जि जये । सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वे
गकारः ॥

तृतीयामृचमाह ॥

तु॒ग्रो ह॒ भुज्य॑म॒श्विनो॒दमे॒धे रयिं॑ न कश्चि॑न्म॒मृवाँ अवा॑हाः ॥

त॒मू॑ ह॒द्युनौ॑भि॒रात्म॑न्व॒तौभि॑रन्तरि॒क्षप्रु॒द्भिर॒पो॒दका॑भिः ॥ ३ ॥

तु॒ग्रः । ह॒ । भुज्यं॑ । अ॒श्विना॑ । उ॒दमे॒धे । रयिं॑ । न ।

कः । चि॒त् । म॒मृ॒वान् । अ॒व । अ॒हाः ।

तं । ऊ॒हयः॑ । नौ॒भिः । आ॒त्मन्॑व॒तौभिः॑ । अ॒न्तरि॒क्ष-

प्र॒त॒भिः । अ॒प॒उ॒दका॑भिः ॥ ३ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्वा-
जर्षिः । स च द्वोपांतरवर्तिभिः शत्रुभिरत्यंतमुपद्रुतः सन् तेषां
जयाय स्वपुत्रं भुज्यं सेनया सह नावा प्राह्वीषीत् । सा च
नौमध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत् । तदानीं
स भुज्युः शोभ्रमश्विनीं तुष्टाव । तौ च स्तुतौ सेनया सहित-
मात्मोयासु नौष्वारोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः
प्राप्यामासतुरिति । अयमर्थ इदमादिकेन त्वेन प्रतिपाद्यते ।
हशब्दः प्रसिद्धौ । तुग्रः खलु पूर्वं शत्रुभिः पौडितः सन्
तज्जयार्थमुदमेधे । उदकैर्मिह्यते सिच्यत इत्युदकमेधः समुद्रः ।
तस्मिन्भुज्युमेतत्संज्ञं प्रियं पुत्रमवाहाः । नावा गंतुं पर्यत्वा-
चीत् । तत्र दृष्टान्तः । ममृवान् म्रियमाणः सन्धनलोभो
कश्चिन्मनुष्यो रयिं न । यथा धनं परित्यजति तद्वत् । हे
अश्विनो तं च भुज्यं मध्ये समुद्रं निमग्नं नौभिः पितृसमीप-

मूहथुः । युवां प्रापितवन्तौ । कोट्टशोभिः । आत्मन्वतीभिः ।
 आत्मौयाभिः । युवयोः स्वभूताभिरित्यर्थः । यद्वा धृतिरात्मा ।
 धारणवतौभिरित्यर्थः । अंतरिक्षप्रुङ्गिः । अतिस्रच्छ्रुत्वादंतरिक्षे
 जलस्योपरिष्ठादेव गन्धोभिः । अपोदकाभिः । रुक्षिष्टत्वादप-
 गतोदकाभिः । अप्रविष्टोदकाभिरित्यर्थः । उदमेघे । मिह
 सेचने । कर्मणि घञ् । न्यङ्कादौनां चेति कुत्वं । उदकस्योदः
 संज्ञायां । याथादिनोत्तरपदांतोदात्तत्वं । ममृवान् । मृड्
 प्राणत्यागे । लिटः कसुः । क्रादिनियमात्प्राप्तस्येटी वस्वेका-
 जाद्वसामिति नियमादभावः । अहाः । ओहाक् त्यागे ।
 लुङ् । तिपि च्चेः सिच् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वात्सगिटी
 न क्रियते । बहुलं कंदसौतौडभावः । हल्ङ्याब्भ्य इति
 तिलोपः । रुत्वविसर्गौ । यद्वा मंत्रे घसेति च्चेर्लुक् । च्चेर्लुप्त-
 त्वादिण् न क्रियते । नौभिः । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं ।
 आत्मन्वतीभिः । आत्मनो मत्तुप् । मादुपधाया इति वत्वं ।
 अनो नुडिति नुट् । नलोपः । ऋस्वनुड्भ्यां मत्तुविति मत्तुप्
 उदात्तत्वं । अंतरिक्षप्रुङ्गिः । प्रुङ् गतौ । क्तिप् चेति क्तिप् ॥

चतुर्थोऽमृचमाह ॥

ति॒स्रः च॒पस्त्रि॒रहा॑ति॒व्रजं॑ङ्गि॒र्नासं॑त्या भु॒ज्य॒मू॑हथुः प॒तंगैः ।
 समु॒द्रस्य॑ ध॒न्व॑द्वा॒र्द्रस्य॑ पा॒रे त्रि॒भो रथैः॑ श॒तप॑ङ्गिः षड॑श्वैः ॥४॥
 ति॒स्रः । च॒पः । त्रिः । अ॒हा । अ॒तिव्र॑ज॒त्सुभिः॑ । ना॒सं॒त्या ।

भु॒ज्यं । उ॒हथुः । प॒तंगैः ।

समुद्रस्य । धन्वन् । आर्द्रस्य । पारि । त्रिभिः । रथैः ।

शतपत्त्रभिः । षट्श्रवैः ॥ ४ ॥

हे नासत्यौ सेनया सुहोदके निमग्नं भुज्यं तिस्रः
 जपस्त्रिसव्याका रात्रौस्त्रिरहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि चाति-
 व्रजङ्गरतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावन्तं कालमतिव्याप्य वर्तमानैः
 पतंगः पतद्भिस्त्रिभिस्त्रिसव्याकै रथैरुडयुः । युवामूढवन्तौ ।
 केति चेत् उच्यते । समुद्रस्यांबुराशेर्मध्यं धन्वन् धन्वनि
 जलवर्जिते प्रदेशे । आर्द्रस्योदकेनार्द्राभूतस्य समुद्रस्य पारि
 तीरदेशे च । कथंभूतै रथैः । शतपद्भिः । शतमन्त्र्याकैश्चक्रल-
 क्षणे पादैरुपेतैः । षड्रवैः । षड्भिर्षवैर्युक्तैः ॥ तिस्रः ।
 त्रिचतुरोः स्त्रियामिति त्रिशब्दस्य तिस्र आदेशः । स चांती-
 दातः । अचि र ऋत इति रेफादेश उदात्तगणो हल्पूर्वादिति
 विभक्तोरुदात्तत्वं । जपः । विभक्त्यन्तस्य क्कादसं क्लृप्तत्वं । यदा ।
 शस्यान इति योगविभागादधातीरप्याकारलोपः । अहा ।
 श्रेष्ठं दसि बहुलमिति शैलीपः । पतंगैः । पत्नृ गतौ । पते-
 रंगच् । उ० १. ११८. । धन्वन् । धविर्गन्धर्षः । इदित्वात्तुम् ।
 कनिन्युवषौत्यादिना कनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 शतपद्भिः । शतं पादा येषां । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दश्चात्य-
 लोपः समासांतः । अयस्त्रयादित्वेन भत्वात्पादः पदिति पङ्गावः ।
 यदा पादसमानार्थः पच्छब्दः प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यं ॥

पंचमौमृचमाह ॥

अनारंभणे तद्वोरयेथामनास्थाने अग्रभणे समुद्रे ।

यदे॒श्विना॒ ज॒ह्युर्भु॒ज्य॒मस्तं॑ श॒तारि॒त्रां ना॒व॒मात॑स्थि॒वांसं॑ ॥ ५ ॥

अ॒ना॒रं॒भणे॑ । तत् । अ॒वी॒र॒ये॒थां । अ॒ना॒स्थाने॑ । अ॒ग्र॒भणे॑ । स॒मु॒द्रे ।

यत् । अ॒श्वि॒नौ । ज॒ह्युः । भु॒ज्यं । अ॒स्तं । श॒त॒ऽअ॒रि॒त्रां ।

ना॒वं । आ॒त॒स्थि॒ऽवांसं॑ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ । अनारंभण आलंबनरहिते समुद्रे तत्कर्म-
वीरयेथां । विक्रांतं कृतवंतौ युवां । अनारंभणत्वमेव स्पष्टी-
करोति । अनास्थाने । आस्थीयतेऽस्मिन्नित्यास्थानो भूप्रदेशः ।
तद्रहिते स्थातुमशक्ये जल इत्यर्थः । अग्रभणेऽग्रहणे । हस्तेन
आद्यं शास्त्रादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन्नित्यर्थः । किं
पुनस्तत्कर्म । भुज्यं समुद्रे मग्नं शतारित्रां बहुरित्रां । यैः काष्ठैः
पार्श्वतो बद्धैर्जलालोडने सति नौः शौघं गच्छति तान्य-
रित्राणि । ईदृशं नावमातस्थिवांसमास्थितवंतमारुढवंतं
कृत्वास्त । गृहनामैतत् । पितुस्तुप्रस्य गृहं प्रति यदूह्युः ।
तत्प्रापणमन्वैर्दुःशक्यं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तावित्यर्थः ॥
अनारंभणे । आरभ्यत इत्यारंभणं । कृत्वल्युटो बहुलमिति
कर्मणि ल्युट् । नजसुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । अवीर-
येथां । शूरवीरविक्रांतौ । चुरादिरात्मनेपदी । अनास्थाना-
ग्रभणयोः पूर्ववह्णट्स्वरौ । अयं तु विशेषः । ह्यग्रहोभं इति
भत्वं । अस्तं । अस्यतेऽस्मिन् सर्वमित्यस्तं गृहं । असिंहसी-
त्यादिना तन्प्रत्ययः । शतारित्रां । ऋ गती । अर्तिलूघूसू
इति करण इत्यप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

यमश्विना ददथुः श्वेतमश्वमघाश्वाय शश्वदित्स्वस्ति ।

तदा दात्रं महिं कीर्तिन्यं भूत्पैदो वाजी सदमिद्व्यो अयः ॥ ६ ॥

यं । अश्विना । ददथुः । श्वेतं । अश्वं । अघाश्वाय ।

शश्वत् । इत् । स्वस्ति ।

तत् । दां । दात्रं । महिं । कीर्तिन्यं । भूत् । पैदः । वाजी ।

सदं । इत् । हव्यः । अयः ॥ ६ ॥

अत्रेदमाख्यायते । पैदुर्नाम कश्चित् स चाश्विनौ तुष्टाव ।
 तस्मै प्रीतौ क्विच्छेत्तवर्णमश्वं दत्तवतो । स चाश्वस्तस्मै प्रीदं
 जयं चकारेति । एतदत्रं प्रतिपाद्यते । हे अश्विनौ युवाम-
 घाश्वायाहृत्याश्वाय पैदुनान्न राजपये यं श्वतवर्णमश्वं
 ददथुः । दत्तवंतौ । साऽश्वस्तस्मै स्वस्ति जयलक्षणां मंगलं
 शश्वदित् नित्यमेव चकार । दां युवयोस्तदात्रं दानं महिं
 महत् प्रतिगमोरं । अत एव कीर्तिन्यं मयः कीर्तनीयं प्रशस्यं
 भूत् । अभूत् । तस्मात्पैदः पैदाः संवधौ पतनशालः शोघ्रगामो
 पार्यः शत्रूणां प्रेरयिता युद्धेषु प्रेरयितव्यो वा वाजी वीजन-
 वान्साऽश्वः सदमित् सदेव हव्याऽस्माभिस्त्वाह्वितव्यः ॥ दात्रं ।
 ददार्तर्भाव ओणाऽिकस्त्रप्रत्ययः । महिं । मह पूजाया ।
 इन् सर्वशत्रुभ्य इतीन् । कीर्तिन्यं । कृतं मंगल्यत्नं । कृत्यर्थं
 तयंकीर्तन्यत्वन इति कृत्यप्रत्ययः । ऋत इडात्पठितत्वं ।
 भूत् । बहूनां कः प्रसादादिपठितव्यत्वात् । पैदः । पति

संबन्धौ । तस्येदमित्यण । क्वांदमो वर्णलोपः । हव्यः । हव्यनै-
रचा यदिति यत् । बहुलं कंदमोति संप्रसारणं । गुणो
धातोस्तन्निमित्तस्यैव यवादेयः । अर्यः । ऋ गतौ । अन्नप्रादय-
श्चत्थोणादिका यत् । व्यत्ययेनांतोदात्तत्वं ॥

सप्तमौचमाह ॥

युवं नरा स्तुवते पञ्जियाय कक्षीवते अरदतं पुरंधिं ।

कारोतराच्छफादश्वस्य वृणां शतं कंभां असिंचतं

सुरायाः ॥ ७ ॥

युवं । नरा । स्तुवते । पञ्जियाय । कक्षीवते । अरदतं ।

पुरंधिं ।

कारोतरात् । शफात् । अश्वस्य । वृणां । शतं । कंभान् ।

असिंचतं । सुरायाः ॥ ७ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । कक्षीवानृषिः पुरा तमसातिराहित-
ज्ञानः सन् ज्ञानार्थमश्विनौ तुष्टाव । तस्मां अश्विनौ प्रभूतां
धियं दत्तवंताविति तदाह । हे नरा नेतारावाश्विनौ युवं
युवां पञ्जियाय । पञ्जा इत्यंगिरसमाख्या पञ्जा वा अंगिरस
इत्यान्नातत्वात् । तेषां कुले जाताय कक्षीवते । कक्ष्य
रज्जरश्वस्य । तद्वते तस्मां ज्ञाय स्तुवते युवयोः स्तुतिं कुर्वते
मह्यं पुरंधिं प्रभूतां धियं बुद्धिमरदतं । व्यलिखतं । यथा
मर्वार्थगोचरा भवति तथा कृतवंतावित्यर्थः । अपि च कारो-
तरात् कारोतरो नाम वैदलश्चर्मवेष्टितो भाजनविशेषा

यस्मिन्सुरायाः स्त्रावणं क्रियते । लुमीपममेतत् । कारोतः
 राद्यथा सुरायाः संपादकास्तां स्त्रावयन्ति एवमेव युवां वृणाः
 मेचनमर्थस्य युष्मदौयस्याश्वस्य शफात् खुरात् सुरायाः शतं
 कुभान् अमंख्यातान्सुराघटानमिंचतं । अन्नारयनं । यद्वा
 सिंचतिः पूरणार्थः । कारोतरस्थानौयाद्युष्मदौयाश्वखुरात्
 या सुरा प्रवहति तयामंख्यातान् घटानमिंचतं । अप्ररयनं ।
 ये जनाः मौवामण्यादिकर्मणि युष्मद्य गाय सुरां याचन्ते तेषा-
 मिच्छर्थः ॥ स्तुवते । स्तोत्रेर्नटः शब्दः । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
 गतुग्नम इति विभक्तेरुदात्तत्वं । पञ्चियाय । पञ्चशब्दाच्छ्रै-
 षिका घञ् । कन्नोवते । आसंदौवटस्यौवच्चक्रौवत्कन्नोवदिति
 निपातनात् कक्ष्यशब्दस्य 'संप्रसारणं' वत्त्वं च । अरदतं ।
 रट् विलेखने । पुरंधिं । पुरंधिवंहुधोरिति यास्कः । नि०
 ६. १३. । पृषादरादित्वात्पुरंधिभावः । यद्वा पुरं पूरयितव्यं
 सर्वविषयजातमस्यां धीयतेऽवस्थाप्यत इति पुरंधिर्बुद्धिः ।
 कर्मण्यधिकरणे चेति दधाते किप्रत्ययः । तत्पुरुषे कति बहु-
 लमिति बहुलवचनादलुक् । इदं तु व्युत्पत्तिमात्रं वस्तुतः
 पृषादरादिरेव । अमिंचतं । षिचिर् चरणे । तोदादिकः ।
 श्रे मुचादोनामिति नुम् ।

अष्टमोऽष्टकमाह ॥

हिमेनग्निं प्रममवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तं ।

ऋवोसे अत्रिमश्विनावनोतमुन्निन्यथुः सर्वगणं

स्वस्ति ॥८॥

हिमेन । अग्निं । घ्नं । अवाग्येषां । पितुऽमतीं ।

ऊजं । अस्मै । अधत्तं ।

ऋवीसे । अत्रिं । अश्विना । अर्धऽनीतं । उत । गिन्यथुः ।

सर्वऽगणं । स्वस्ति ॥ ८ ॥

अत्रेदमख्यानं । अत्रिमृषिमसुराः शतद्वारे पीडयन्व
गृहे प्रवेष्टुं तुषाग्निनावाधिपत । तदानीं तेन ऋषिणा
स्तुतःवश्विनावग्निमुदकेनोपशमय्य तस्मात्पीड गृहादविकले
द्रियवर्गं संतं निरगमयतामिति । तदेतत्प्रतिपाद्यते । हे
अश्विनो हिमेन हिमवच्छीवेनादकेन घ्नं दीप्यमाणमत्रे-
र्वाधनार्थमसुरैः प्रक्षिप्तं तुषाग्निमवाग्येषां । युवां निवारित-
वन्तौ । शीतोक्तवन्तावित्यर्थः । अपि च । अस्मा अशुरपीडया
काश्यं प्राप्तायाद्वये पितुमतीं । पितुरित्यन्ननाम । अन्नयुक्तमूर्जं
बलप्रदं रसात्मकं क्षीरादिकमधत्तं । पुष्ट्यर्थं प्रायच्छतं ।
ऋवीसेऽपगतप्रकाशे पीडयन्वगृहेऽवनीतमवाङ्मुह्यतयासुरैः
प्रापितमत्रिं सर्वगणं । गणः समूहः सर्वेषामिन्द्रियाणां पुत्रा-
दीनां वा गणेनोपेतं स्वस्ति अविनाशः यथा भवति तथोन्नि-
न्यथुः । तस्माद्गृहादुद्गमये युवां स्वगृहं प्रापितवन्तौ । यद्वा ।
हिमेन शीतेन वृष्ट्युदकेनाग्निमग्निवत्क्षीणं घ्नं । अहर्ना-
मेवत् । सामर्थ्यान्निदाघकालीनमहरवारयेथां । तस्याहस्तैस्त्रिणां
निवारितवन्तौ अपि च । अस्मा अग्नये पितुमतींचरुपुरो-
डाशादिलक्षणादोपेतमूर्जं बलकरं रसात्मकमुपस्तरणाभि-
धारणात्मकं घृतमधत्तं । वृष्ट्युत्पादनेनाग्नेर्यागार्थं हवींश्च

निष्पादितवन्तावित्यर्थः । ऋबोमेऽपगतर्तजस्के पृथिवौद्रयोऽवनो-
तमोऽवनोतामुत्पादनायावस्तन्नोतं । पार्थिवाग्निता परिपक्वा
उदकेन क्लिप्ता ह्योषधिवनस्पतयो विरोहन्ति । अत्रिं हवि-
षामत्तारमोषधिवनस्पत्यादीनां वा । एवंविधमग्निं सर्वगणं
ब्रह्माद्योषधिगणोपेतं हे अश्विनो युवां स्वास्ति अविनाशो
यथा भवति तथोन्नित्यथुः । ब्रह्माद्योषधिवनस्पतिरूपेण भूमि-
रुपगिष्ठान्नोतवन्तौ । कारणात्मना पार्थिवाग्नौ वर्तमानं
सर्वमोषधिवनस्पत्यादिकमश्विनौ प्रकर्षेण व्यक्तौकृतवन्ता-
वित्यर्थः । अयं पक्षा यस्केत हिमेनोदकेनेत्यादिनोक्तः ।
नि० ६, ३६, । पितुमर्तो । ऋबनुड्भ्यां मनुबिति मनुप
उदात्तत्वं । ऋबोमे । अत्र यास्कः । ऋबोमपगतभासमपवि-
तभासमपहृतभासं गतभासं वेति । नि० ६, ३५, । पृषाद-
रादित्वादभिमतरूपस्वरमाह्वः । अत्रिं । अद भक्षणं । अदे-
स्विनि चेति चण्ड्यात्तिप् । अवनोतं । गतिरनन्तर इति गतः
प्रकृतिस्वरत्वं । स्वास्ति । अम भुव । भावि क्तिन् । वृन्दस्युभ-
यथेति सार्वधातुकत्वादस्तेभूभावाभावः ॥

नवमीमृवमाह ॥

अवतं नामत्यानुदेथामुच्चाबुधं चक्रयुजिह्वावारं ।

क्षरन्नापो न पायनाय राये सहस्राय त्वर्यते गोमस्य । ८१

परा । अवतं । नामत्या । अनुदेथा । उच्चा बुधं ।

चक्रयुः । जिह्वावारं ।

चरन् । आपः । न । पायनाय । राये । सहस्राय ।

दृश्यते । गीतमस्य ॥ ८ ॥

अत्रैतमख्यानं । कदाचिन्नरभूमौ वर्तमानस्य स्तोतु-
गीतमस्य ऋषे समीपं देगांतरे वर्तमानं कूपमुत्खायाश्चिनी
प्रापयतां । प्रापय्य च तं कूपं स्नानपानादिमौकर्यायोपरि-
मूनमघोबिलमवस्थापयतामिति तदेतदाह । हे नामत्या
सत्यस्वभावी मत्स्यस्य नेतारौ नामिकाप्रभवौ वा । एतत्संज्ञाव-
श्चिनी यवामवतं । कूपनामैतत् । अवस्ताततं कूपं परानु-
देशां । परानुदेशां । गीतमस्य ऋषेः समीपे प्रेरणायां ।
तदनंतरं तं कूपमुच्चाबुध्नं । उच्चैरुपरिष्ठाद्बुध्नौ मूलं यस्य स
तथाक्तः । जिह्मवारं । जिह्ममधस्ताद्वर्तमानं तथा वक्रं वारं
हारं यस्य स तथाक्तः । एवंगुणशिष्टं चक्रयुः । रुक्मकषायां ।
तस्मात्कूपात्तृष्यते पिपासतो गीतमस्य पायनाय पानार्थमापो
न आपश्च । अथ नशब्दस्यार्थः । चरन् । प्रवाहरूपेण निरगमन् ।
कीदृग्य । राये । हर्षीषि दत्तवतः । सहस्राय सहनशोलाय ।
यद्वा । सहस्रपंख्याकाय राये धनाय । एतत्संख्यधननाभार्थं
चाक्षरन् ॥ अनूदेशां । णुट प्रेरणे । तीटादिकः । जिह्मवारं ।
हारशब्दस्य पृषादरादिवाहारादेशः । चरन् । चर संचलने ।
बहुलं कंटस्थमाङ्गीगेऽपीत्युडभावः । शयः पित्वादनुदात्तत्वं ।
निडी लमार्गधातुक्स्वरेण धातुस्वरः । पायनाय । हेतुमस्त्वित् ।
शाकृसाङ्गेति युक् । भवे ल्यट् । राये । रा दाने । राति
ददातीति राः । रातिर्दे । ३० २, १५, । ऊडिदमिति विभक्त-
कटात्तत्वं । दृश्यते । जिह्मपिपासायां । श्यन् । लट् । शह ।
श्यना नित्वादाद्युदात्तत्वं । पष्ठार्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी ॥

दशमोऽष्टकमाह ॥

जुजु॒रुषो॑ नास॒त्येत॒ वत्रिं॑ प्रा॒मुच॑तं द्रा॒पिमि॑व च॒वाना॑त् ।

प्राति॑रतं ज॒हित॒स्थायु॑र्द॒स्त्रादि॒त्यन्ति॑म॒कृणु॑तं क॒नौनी॑ ॥ १० ॥

जुजु॒रुषः॑ । नास॒त्या । उ॒त । व॒त्रिं । प्र । अ॒मुच॑तं ।

द्रा॒पि॒मि॒व । च॒वाना॑त् ।

प्र । अ॒ति॒रतं॑ । ज॒हित॒स्थै । आ॒युः । द॒स्त्रा । आ॒त् । इ॒त् ।

प॒ति॑ । अ॒कृ॒णु॑तं । क॒नौनी॑ ॥ १० ॥

अत्रेदमाख्यानं । वलौपलिनादिभिरुपेतो जीर्णागः पुत्रादिभिः परित्यक्तश्चावनास्य ऋषिरश्विनौ तुष्टाव । स्तुता-
वश्विनौ तस्मै ऋषये जरामपगमस्य पुनर्यौवनमकुरुतामिति ।
तदेतदाह । हे नासत्यावश्विनौ जुजुरुषो जीर्णात् चवनात्
चवनाख्यादृषे । सकाशाद्वत्रिं कृतस्त्रं शरीरमावृत्यावस्थिता
जरां प्रामुचतं । प्रकर्षेणामाचयतं । तत्र दृष्टांतः । द्रापिमिव ।
द्रापिरिति कवचस्याख्या । यथा कश्चित्कवचं कृतस्त्रशरीर-
व्यापकं धृत्वा पश्चाच्छरीरात्पृथक्करोति । तद्वत् । उत अपि
च हे दस्त्रा एतत्तमं जीर्णदशनो यौ वाश्विनौ जहितस्य पुत्रादिभिः
परित्यक्तस्य ऋषेरायुर्जीवनं प्रातिरतं । प्रावर्धयतं । प्रपूर्वास्ति-
रतिर्वर्धनार्थः । आत् । अनंतरमेव युवानं संतं कनौना
कन्यानां पतिं भर्तारमकृणुतं । अकुरुतं ॥ जुजुरुषः । जृष्-
वयोहानी । लिटः कसुः । बहुलं कंदसीत्युत्वं । द्विर्भावः ।
पंचम्यकवचने वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं । शासिवाशि-

धसोनां चेति षत्वं । वत्रिं । वृज् वरणे । आदृगमहं न इति
 किप्रत्ययः । जहितस्य । ओहाक् त्यागे । कर्मणि निष्ठा ।
 तस्य कंदस्युभययति सार्ववातुकत्वाद्यक् । तस्य बहुलं कंदसीति
 झः । जहतिष्य । पा० ६. ४. ११६. । इतोत्वं । कनौनां ।
 रयेमंतौ बहुलमिति बहुलवचनात्कन्याशब्दस्यात्र संप्रसारणं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे नवमो वगः ॥

एकादशौमृचमाह ॥

तद्वां नरा शंस्यं राध्यं च अभिष्टिमन्नासत्या वरुथं ।

यदिद्वांसा निधिमिवापगूडहमुद्गतादूपथुर्वंदनाय ॥ ११ ॥

तत् । वां । नरा । शंस्यं । राध्यं । च । अभिष्टिमत् ।

नामत्या । वरुथं ।

यत् । विद्वांसा । निधिऽव । अपऽगूडहं । उत् ।

दर्शतात् । ऊपथुः । वंदनाय ॥ ११ ॥

अत्रेदमाख्यानं । वंदनो नाम कश्चिद्वृषिः । स चासुरैः कूपे
 निष्ठात उत्तरोतुमशक्तवन्नश्विनावस्तोत् । तमश्विनी कूपादु-
 च्चिन्यत्तरिति तदाह । नरा अरोग्यस्य नेतारौ हु नामत्या-
 वश्विनी वीं युवयाः संबध्यभिष्टिमदभ्येषणयुक्तमाभिमस्येन
 प्राप्तव्यं तथा वरुथं वरणाय कामयितव्यं तत्कर्म शंस्यं ।
 अस्माभिः प्रशंसनीयं । राध्यं । आराधनीयं च । किं पुनस्त-
 त्कर्म । विद्वांसा जानतौ युवां निधिमिव निक्षिप्तं धनमिवाप-
 गूडहमरण्यं निजने देशे कपमभ्यऽसुरैर्निगूढं वंदनाय वंदन-

लृषि दर्शतादध्वगैः पिपासुभिर्द्रष्टव्यात्कूपादुदूषयुः । उदहाष्टं ।
 एवं यदेतत्कूपादुद्धरणं तदित्यर्थः ॥ शंस्यं । शंसु स्तुतौ ।
 अस्मांसांतादचो यदिति यत् । यतीऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं ।
 अभिष्टिमत् । अभिपूर्वादिष गतावित्यस्माद्भावे क्तिन् । मन्त्रे
 वृषेति क्तिन् उदात्तत्वं । छदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन स एव
 गिष्यते । शकंधादित्वात्पररूपत्वं । तादौ चेति तु गतिस्वरस्य
 सर्वविधोनां छंदसि विकल्पितत्वादप्रवृत्तिः । ततो मतुप् ।
 अंतीनात्तादुत्तरस्य तस्य ऋस्त्रनुङ्भ्यामित्युदात्तत्वं । वरुथं ।
 जृज्वभ्यामूथन् । विद्वांसा । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ।
 अपगूङ्ङं । गुह्य संवरणे । कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषितोऽ-
 प्रतिषेधः । ढत्वधत्वष्ट्वद्रलोपदौघाः । गतिरनंतर इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । दर्शतात् । भृमृदृशोत्यादिनातच् । ऊपयुः ।
 टुवप वोजतंतुमंताने । लिख्यथमि यजादित्वात्संप्रसारणं ।
 द्विर्वचनादि । वंदनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मेणः
 भंप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

हादशौमृचमाह ॥

तद्वां नरा मनये दंसं उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं ।
 दध्युह ह यन्मध्वाग्रवणो वामश्वस्य शौष्णी प्र
 यदौमुवाच ॥ १२ ॥

तत् । वां । नरा । मनये । दंसं । उग्रं । आदिः ।

क्षणीमि । तन्यतुः । न । वृष्टिं ।

दध्यङ् । ह । यत् । मधु । अथर्वणः । वा । अश्वस्य ।

शीर्णा । प्र । यत् । ई । उवाच ॥ १२ ॥

अत्रेयमाख्यायिका । इन्द्रो दधोचे प्रवर्ग्यविद्यां सधुविद्यां
 धीपदिश्य यदोमामन्यस्त्वैवक्ष्यमि शिरस्तो क्तेत्यामोत्युवाच ।
 ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधोचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र
 निधाय तत्राश्वं शिरः प्रत्यधत्तां । तेन च दध्यङ् ऋचः
 मामानि जजृषि च प्रवर्ग्यविषयाणि सधुविद्याप्रतिपादकं
 ज्ञात्वा चाश्वनावध्यापयामास । तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण
 तच्छिरोऽच्छिनत् । अथाश्विनौ तस्य स्त्रकायं मानुषं शिरः
 प्रत्यधत्तामिति शाखायनवाजमनेययोः प्रपञ्चेनीकृतं । तदेत
 प्रतिपाद्यते । हे नरा नरावश्विनौ वां युवयोः संबध्युग्रमुहूर्ण
 अन्यैर्द्रुशकं दंसः । कर्मनामैतत् । युवाभ्यां पुरा कृतं तत्कर्म
 मनये धनन्नामार्थमविष्कृणोमि । प्रकटो करोमि । तत्र
 दृष्टान्तः । तन्यतुर्न । यथा मेघस्यः शब्दो वृष्टिं मेघातवर्तमान
 मुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत् । किं तत्कर्म । अथर्वणः
 पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्णा युष्मत्सामर्थ्येन
 परिनिहितेन शिरसा वा युवाभ्यामोमिमां सधुविद्यां यज्ञ यदा
 खलु प्रोवाच । प्रोक्तवान् । तदानीमश्वस्य शिरसः संधानलक्षण
 पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिमधानलक्षणं च यज्ञवदोयं कर्म तदा
 विष्कृणोमीत्यर्थः ॥ मनये । पणु दानं । मुनिकथ्यं ल्यामिवाभि
 निमनिध्वनिग्रथिचरिभ्यश्चेतीत्यर्थः । तन्यतुः । तनु विस्तारः ।
 मनस्यज्ञात्यादिना यतुच् । यदा स्तन शब्दे । बाहुलकाद्य
 तत् । कादसः मलोपः । वृष्टिं । वृष्यते मित्यतेऽनेनेति वृष्टिः ।

मंत्रे वृषेत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं । आश्रवणः । अपत्यार्थे
ऽण्यन्निति प्रकृतिभावाद्दिलीपाभावः । शीर्ष्णी । शीर्षन्
कंदमि । पा० ६. १. ६०. । इति शिरःशब्दपर्यायः शीर्षन्
शब्दोऽतोदात्तो निपात्यते । अस्त्रीपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरण
विभक्तेरुदात्तत्वं ॥

त्रयोदशीवृचमाह ॥

अजीहवीन्नामत्या करा वां महे यामन्पुरुभुजा पुरंधिः ।

श्रुतं तच्छासुरिव वधिमत्या हिरण्यहस्तमश्विनावदत्तं ॥ १० ॥

अजीहवीत् । नामत्या । करा । वां । महे । यामन् ।

पुरुभुजा । पुरंधिः ।

श्रुतं । तत् । शासुःऽइव । वधिऽमत्याः । हिरण्यहस्तं ।

अश्विनी । अदत्तं ॥ ११ ॥

वधिमती नाम कस्यचिद्राजर्षेः पुत्री नपुंसकभर्तृका । सा
पुत्रलाभार्थमश्विनावजुहाव । तदाह्वानं श्रुत्वाश्विनावगत्य
तस्मै हिरण्यहस्ताख्यं पुत्रं ददतुः । तदेतदाह । पुरुभुजा
ब्रह्मणा पालकौ प्रभूतहस्ती वा हे नामत्यावश्विनी महे
महनीये पूजनौये यामन् यामनि । याति गच्छतीति यामन्
स्तोत्रं । तस्मिन्सति कराभिमतफलस्य कर्तारौ वां युवां
पुरंधिर्बहुधोर्वधिमती । वधिः पुत्रीत्यादिनाशक्तः षंडकः ।
तद्वती । एतत्तमं राजपुत्रराजोहवीत् । पुनःपुनः स्तुत्वा पुत्र-
लाभार्थमाहूतवती । युवां च वधिमत्यास्तदाह्वानं श्रुतं ।

शृणुतं । तत्र दृष्टान्तः । शासुरिव । यथा शासुराचार्यस्य वचने
 शिष्योऽवहितः सन्नैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । श्रुत्वा च ह्ये
 अश्विनौ तस्यै हिरण्यहस्तं सुवर्णमयपाणिं हितरमणीयपाणिं
 वा । एतत्संज्ञं पुत्रमदत्तं । प्रायच्छतं ॥ अजोहवीत् । ह्यथे-
 यंडलुगंताल्लड् । यडां वेति तिप् ईडागमः । करा । करोतेः
 पचाद्यच् । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । यामन् । आतो
 मनिन्कनिव्वनिपञ्चेति मनिन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् ।
 श्रुतं । लडि बहुलं कंदसौति विकरणस्य लुक् । बहुलं कंदस्य
 माड्योगेऽपीत्यडभावः । शासुः । शास्तुः । शासु अनुशिष्टे ।
 शंसिशमिशसौत्यादिना संज्ञायां लृन् । डडभावः । कंदसस्त-
 लोपः ॥

चतुर्दशीसूचमा ह

आस्त्रो वृकस्य वर्तिकामभीके युवं नरा नासत्यामुमुक्तं ।

उतो कविं पुरुभुजा युवं ह कृपमाणमकणुतं विचर्त्ते ॥ १४ ॥

आस्त्रः । वृकस्य । वर्तिका । अभीके । युवं । नरा ।

नासत्या । अमुमुक्तं ।

उतो इति । कविं । पुरुभुजा । युवं । ह । कृपमाणं ।

अकणुतं । विचर्त्ते ॥ १४ ॥

वर्तिका चटकस्य पक्षिणः स्त्री । तामरण्ये वर्तमानेन
 शुना ग्रस्तां पुरा किलाश्विनावमोचयतां । तदेतदाह । हे नरा
 नेतारो नासत्यावश्विनौ युवं युवामभीकेऽभिगते वृकवर्तिकयोः

संग्रामे हकस्य विकर्तकस्य शुन आस्र आस्रावर्तिकां चटका-
सदृशोममुमुक्तं । अमीचयतं । यास्कस्त्वाह । नि० ५, २१ ।
पुनः पुनर्वर्तते प्रतिदिवसमावर्तत इति वर्तिकोषाः । तां हकेना-
वरकेण सर्वजगत्प्रकाशेनाच्छादयित्वा सूर्येण ग्रस्तां ॥ आस्रः ।
पद्मिण्यादिनास्य स्यासन्नादेशः । अलोपऽन इत्यकारलोप-
उदात्तनिवृत्तिस्वरणोडिमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । अमुमुक्तं ॥
मुचेरन्तर्भावितण्यर्थात्तद्धि बहुलं कन्दमौति विकरणस्य श्रुः ।
कृपमाणं । कृपिः स्तुतिकर्मा तुदादिषु द्रष्टव्यः । विकरणस्वरे
प्राप्ते वृषादीनां चेत्याद्युदात्तत्वं । विचक्षे । तुमर्थं सेसेनिति
सेन्प्रत्ययः । स्त्रीः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

पंचदशोमृचमाह ॥

चरित्रं हि वेरिवाच्छेदि पर्णमाजा खेलस्य

परितक्स्यायां ।

मद्यो जंघामायसीं विश्पलायै धने हिते मर्तवे

प्रत्यधत्तं ॥ १५ ॥

चरित्रं । हि । वेःऽङ्गव । अच्छेदि । पर्णं । आजा ।

खेलस्य । परिऽतक्स्यायां ।

मद्यः । जंघां । आयसीं । विश्पलायै । धने । हिते ।

मर्तवे । प्रति । अधत्तं ॥ १५ ॥

अगस्त्यपुरोहितः खेली नाम राजा । तस्य संबन्धिनी
विश्वपला नाम स्त्री संग्रामे शत्रुभिश्चक्रपाटासीत् । पुरोहिते-
नागस्थेन स्तुतावश्विनी रात्रावागत्यायोमयं पादं समवत्तां ।

तदेतदाह । आजा आजी संग्रामेऽगस्त्यपुरोहितस्य खेनस्य
 संबन्धिन्या विश्पलाख्यायाश्चरित्रं चरणं वैशिव वेः पक्षिणः पर्णं
 पतचमिवाच्छेदि हि । पुरा छिन्नमभूतखलु । हे अश्विनौ युवामः
 गस्त्येन स्तुतौ संतौ परितक्स्यायां । परितक्स्या रात्रिः परित
 एनां तकतौति यास्कः । नि० ११. २५. । एनामुभयतः सूर्यो
 गच्छतीति तस्यार्थः । रात्रावागत्य सद्यस्तृटानौमेव हिते शत्रुषु
 निहिते धने जेतव्ये विषयभूते मति सर्तवे सर्तुं गंतुं विश्पलाया
 आयसौमयोमयीं जंघां जंघापलक्षितं पादं प्रत्यधत्तं । संधान-
 मेकौकरणं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ चरित्रं । अर्तिनूषूसूखनसहचर
 इव इति करण इवः । आजा । सुपां सुलुगिति विभक्तोर्डादेशः ।
 आयसीं । अयःशब्दाद्विकारार्थे प्राणिरजतादिभ्योऽञ् । पा० ४.
 ३. १५४. । टिट्ठाणजिति डौप् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे दशमो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

शतं मे॒षान्व॑क्यं च॒क्ष॒दान॑मृ॒ज्राश्वं॑ तं पि॒ताधं॑ च॒कार ।

तस्मा॑ अ॒क्षी ना॑मत्या वि॒चक्ष॑ आ॒धत्तं॑ द॒स्त्रा भिष॑जा-

वन॑र्वन् ॥ १६ ॥

शतं । मे॒षान् । व॒क्यं । च॒क्ष॒दानं॑ । ऋ॒ज्राऽश्वं॑ । तं ।

पि॒ता । अ॒धं । च॒कार ।

तस्मा॑ । अ॒क्षी इति॑ । ना॒मत्या । वि॒चक्ष॑ । आ । अ॒धत्तं॑ ।

द॒स्त्रा । भिष॑जी । अ॒नर्वन्॑ ॥ १६ ॥

हृषागिरः पुत्र ऋक्षाश्वी नाम राजर्षिः । तस्य समोपे-
 ऽश्विनोर्वाहनभूता रासभा हकी भूत्वावतस्थे । स च तस्या
 आहारार्थमेकात्तरशतसंख्याकाङ्गोरजनानां स्वभूताश्वेषान्
 शकलौकृत्य प्रददौ । ऋक्षाश्वः शतमेकं च मेषानिति मंत्रान्तरे
 दशनात् । एवं पौराण्यमहितं प्रवृत्तं पिता शापेन नैत्रहोनम-
 करेत् । तेन स्तूयमानावाश्विनावस्मद्वाहनानामित्तमस्यांधता
 जातिति जानंतो तस्मा आचक्षणा प्रायच्छतामिति तदेतदाह ।
 अत्र तच्छब्दश्चतुर्थेच्छब्दाध्याहारः । य ऋक्षाश्वः शतं शत-
 संख्याकान्मेषान्वृक्ष्य आत्मनापोषतायं हकस्त्रिये शकलौकृत्य
 प्रादात् तं चक्षदानं । क्षदात्तरत्तिकर्मात्रं शकलोकरणार्थः ।
 शकलौकृत्य दत्तवतं तं ऋक्षाश्वं पिता शापेनांधं दृष्टिहोनं
 चकार । कृतवान् । हे नामत्या सत्यस्वभावो सत्यस्य नेतारी
 वा भिषजो देवाना वैद्यभूतो । आश्विनौ वै देवाना भिषजाबिति
 श्रुतेः । दत्ता दशनायावितत्सर्जो वा हे आश्विनौ । अनवन्
 अनवणो द्रष्टव्यं प्रति पितृगापाहमनरहितं अक्षो चक्षुषो
 विचक्षे विविधं द्रष्टुं समर्थं तस्मै ऋक्षाश्वयाधत्तं । व्यधत्तं ।
 अमुकं ॥ वृक्ष । वृकोऽरण्यश्वः । तस्य स्त्रो हकी । जातेर-
 स्त्रोविप्रयादिति डोष् । जसादिषु कृदासि ब ववनमिति चतुर्थ्य-
 काववनस्याडभावे यणादेश उदात्तस्वरितयार्थेण इति परस्यानु-
 दात्तस्य स्वरितत्वं । चक्षदानं । क्षदार्लटः कानच् । चित्स्वरः ।
 अक्षो । इ च इहश्चन इति परत्वादक्षब्दस्येकारान्तादेशः ।
 म चोशनः । तस्मिन्कृतं मकुह्नो विप्रतिषेध इति परि-
 यापया पुनर्न सं न भवति । विचक्षे । संपदादिलक्षणी भावे
 क्लिप् । अनवन् । स गतो । अस्मादन्येभ्योऽपि दृश्यत इति

दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्भावे वनिप् । अवं गमनं
विषयं प्रत्यनयोर्नास्तोति बहुत्राहौ नजमुभ्यामित्युत्तरपदां-
तोदात्तत्वं । सुपां सुलुगिति द्विवचनस्य लुक् । कांदमो
जलोपाभावः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

आ वां रथं दुहिता सूर्यस्य कार्ष्णं वातिष्ठदर्वता जयंतौ ।

विश्वे देवा अन्वमन्यन्त हृद्भिः समु श्रिया नासत्या

सचेथे ॥ १७ ॥

आ । वां । रथं । दुहिता । सूर्यस्य । कार्ष्णं । इव । अतिष्ठत् ।

अर्वता । जयंतौ ।

विश्वे । देवाः । अन्नु । अमन्यन्त । हृत् । भिः । सं । जं

इति । श्रिया । नासत्या । सचेथे इति ॥ १७ ॥

सविता स्वदुहितरं सूर्याख्यां सोमाय राज्ञे प्रदातुमैच्छत् ।
तां सूर्यां सर्वे देवा वरयामासुः । तेऽन्यान्यभूवुः । आदित्यः
सवधिं कृत्वाजिं धावाम । योऽस्माकं मध्य उज्जेष्यति तस्येयं
भविष्यतीति । तत्राश्विनावुदजयतां । सा च सूर्या जितवती-
स्तयो रथमाकरोह । अत्र प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं
प्रायच्छदित्यादिकं ब्राह्मणमनुसधेयं । इदं चाख्यानं सूर्या-
विवाहस्य स्तावकेन सत्येनाक्तभिता भूमिरिति सूक्तेन दिस्यष्ट-
यिष्यते । हे अश्विनी वां युवयो रथं कार्ष्णं व । कार्ष्णशब्दः
काष्ठवाची । यथा काष्ठमार्जिधावनस्यार्वाधतया निर्दिष्टं
लक्ष्यमाशुगामो कश्चित्कर्त्तव्यं धावद्वाः पृते प्राप्नोति । एवमेव

सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वमवता शौघमवधिं प्राप्नुवता युष्मदौयेना-
 श्वेन करणभूतेन युवाभ्यां जयंतौ जीयमाना सूर्यस्य सवितु-
 र्दुहितातिष्ठत् । आरूढवतो । विश्वे सर्व इतरे देवा एत-
 दारोहणस्थानं हृद्भिर्हृदयैरन्वमन्यंत । अन्वजानन् । तदानीं
 हे नासत्यावश्विनौ श्रिया ऋक्सहस्रलाभरूपया संपदा कांत्या
 वा यवां संसचेथे । संगच्छेथे ॥ जयंती । व्यत्ययेन कर्मणि
 णटप्रत्ययः । हृद्भिः । पदत्रित्यादिना हृदयशब्दस्य हृद्भावः ।
 सचेथे । षच समवाये । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदं ॥

अष्टादशीसूचमाह ॥

यदयातं दिवोदासाय वृत्तिभरद्वाजायाश्विना हयंता ।

रेवदुवाह सचनो रथो वां वृषभश्च शिशुमारश्च युक्ता ॥ १८ ॥

अत् । अयातं । दिवोऽदासाय । वृत्तिः । भरद्वाजाय ।

अश्विना । हयंता ।

रेवत् । उवाह । सचनः । रथं । वां । वृषभः । च । शिशुमारः ।

च । युक्ता ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ हयंता स्तुतिभिराह्वयमानौ युवां भरद्वाजाय
 संभ्रममाणहविर्बलवशात्त्राय यजमानाय दिवोदासायैतत्संज्ञाय
 राजर्षयेऽभीष्टं फलं दातुं वर्तिस्तदौयं गृहं यद्यदायातं ।
 अगच्छतं । तदानीं रेवद्वनयुक्तमन्नं वां युवयाः सचनः सेवनी
 रथ उवाह । तस्मै दिवोदासाय प्रापयामास । अपि च तस्मिन्नपि
 वृषभोऽनङ्गान् शिशुमारा आह्वय परस्परविरुद्धावपि स्वसामर्थ्य-

प्रकटनाय युक्ता । वाहनतया संयुक्तावास्तां ॥ दिवोदासाय ।
 दिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्वक्तव्य इत्यलुक् । दिवोदासादीनां
 कंदस्युपसंख्यानमिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं । भरद्वाजाय । भृज्
 भरणे । अस्माद्व्यत्ययेन कर्मणि शतप्रत्ययः । शतुश्चंदस्युभय-
 येत्यार्द्धधातुकत्वेन । लसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावात्प्रत्ययाद्यु-
 दात्तत्वं । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । ह्यंता । द्वेजः
 कर्मणि लटो व्यत्ययेन शत । बहुलं कंदसीति संप्रसारणं ।
 अपि गुणे क्वांदसीत्यादेशः । रेवत् । रयिशब्दान्मतुप् । रयेर्मती
 बहुलमिति संप्रसारणं । कंदसीर इति मतुपो वत्त्वं । रयि-
 शब्दाच्चेति मतुप उदात्तत्वं । सचनः । षच सेचने । अनुदात्ते-
 तश्च हलादेरिति युच् । युक्ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

रयिं सु॒क्षत्रं॑ स्व॒पत्य॑मायुः सु॒वीर्यं॑ नास॒त्या ब॒ह॒न्ता ।

आ ज॒ह्नावीं॑ सम॒नसो॑प वाजैस्त्रि॒र॒ङ्गी भा॒गं द॒ध॒ती॑मयातं ॥ १८ ॥

रयिं । सु॒क्षत्रं॑ । सु॒अपत्यं॑ । आयुः । सु॒वीर्यं॑ ।

नास॒त्या । ब॒ह॒न्ता ।

आ । ज॒ह्नावीं॑ । म॒म॒न॒सा । उप॑ । वाजैः । त्रिः । अ॒ङ्गः ।

भा॒गं । द॒ध॒ती॑ । अ॒यातं॑ ॥ १८ ॥

हे नामत्याध्विने । सुक्षत्रं शोभनबलं रयिं धनं स्वपत्यं
 शोभनैः पुत्रादिभिरूपेण सुवीर्यं शोभनवीर्यपितमायुः । अङ्ग-
 नामेतत् । एवंगुणविगिष्टमसं च बहन्ता धारयन्ती युवां समनसा

समानमनस्को संतौ जङ्गावीं जङ्गीर्महर्षेः संबन्धिनीं प्रजा-
मायातं । आभिसुख्येनागच्छतं । कीदृशीं । वाजैर्हविर्लक्ष्यैः
रत्नैरुपेतां । अङ्गः । अत्राह शब्देन तत्रानुष्ठेयः सोमयागो
लक्ष्यते । तस्य प्रातःसवनदिरूपेण त्रिधा विभक्तं भागमंशं
दधतीं बिभ्रतीं । अनुसवनं हविर्भिर्यजमानामित्यर्थः ॥ सुचक्रं ।
बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं । सुवीर्यं । वीर-
वीर्यौ चेति बहुव्रीह्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । जङ्गावीं । जङ्गु-
शब्दात्तस्येदमित्यर्थेऽण् । टिङ्गाणजिति ङोप् । जाङ्गवीङ्गस्व-
दोर्घयोर्विनियमः पृषोदरादित्वात् । उक्तं च । वर्णाग्नी-
वर्णविपर्ययश्चेति । अत एव मध्योदात्तत्वं ॥

विंशीमृवमाह ॥

परिविष्टं जाहुषं विश्वतः सीं सुगेभिर्नक्तमूहयू रजोभिः ।

विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतां अजरयू अयातं ॥ २० ॥

परिऽविष्टं । जाहुषं । विश्वतः । सीं । सुगेभिः । नक्तं ।

ऊहयूः । रजऽभिः ।

विऽभिन्दुना । नासत्या । रथेन । वि । पर्वतान् । अजरयूः

इति । अयातं ॥ २० ॥

जाहुषो नाम कश्चिद्राजा । विश्वतः सर्वतः परिविष्टं
शत्रुभिः परितृतं तं राजानं हे नासत्यावश्विनावजरयू जरा-
रहितौ नित्यतरुणौ युवां विभिन्दुना विशेषेण सर्वस्य भेदकेना-
ज्ज्येन रथेन नक्तं रात्रौ सुगेभिः सुप्तु गंतुं शक्यै रजोभी रंज

कैर्मागैरुहयुः । तस्माच्छत्रुसमूहाविरगमयतं । सीमितेत-
 त्यादपूरणं । निर्गतेन तेन सह पर्वतान् शत्रुभिरारोदुमशक्यान्
 शिलीक्षयान्ब्रूयातं । विश्लेषेणागच्छतं । परिविष्टं । विश
 प्रवेशने । कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ।
 सुगैभिः । सुदुरोरधिकरण इति गमेर्ङः । विभिन्दुना । भिदिर्
 विदारणे । औणादिक उपत्ययो नुमागमश्च । अजरयू । न
 जरा अजरा । तामात्मन इच्छतीति सुप आत्मनः क्यच् । न
 ऋदस्यपुत्रस्येतौत्वदीर्घयोर्निषेधः । क्वाच्छंदनीत्युपत्ययः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टम एकादशो वर्गः ॥

एकविंशीमृचमाह ॥

एकस्या वस्तोरावतं रणाय वशमश्विना सनये सहस्रा ।
 निरहतं दुच्छुना इंद्रवंता पृथुश्रवसो वृषणा वरातीः ॥ २१ ॥

एकस्याः । वस्तुः । आवतं । रणाय । वशं । अश्विना ।
 सनये । सहस्रा ।

निः । अहतं । दुच्छुनाः । इंद्रवंता । पृथुश्रवसः ।
 वृषणी । वरातीः ॥ २१ ॥

हे अश्विनी वशमेतत्संज्ञमृषिमेकस्या वस्तोरैकस्याङ्गो
 रणाय रमणीयाय सहस्रा सहस्रसंख्याकाय सनये धनलाभाया-
 बतं । निरहतं । [स ऋषिः प्रत्यङं यथा सहस्रसंख्यं धनं लभते
 तथा रक्षितवंतावित्यर्थः । अपि च हे वृषणा कामानां वर्षिता-
 रावश्विनी । इंद्रवंता इंद्रेण संयुक्तौ युवां दुच्छुना दुष्टसुखा-

शुखस्य कर्तृन् पृथुश्रवसो विस्तौर्णयशसोऽरातोः शत्रून्निरहतं ।
निःशेषेणावधिष्टं । यदा कानौनस्य पृथुश्रवःसंघस्य राज्ञः
शत्रूनिति योज्यं ॥ सहस्रा । सुपां सुलुगिति चतुर्थ्या डादेशः ।
अहतं । लङि यसस्तं । अनुदात्तोपदेशेत्यादिना नुनासिक-
लोपः । दुच्छुनाः । शुनमिति सुखनाम । दुष्टं सुखं यासां
तास्तथोक्ताः । परादिश्छंदसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥

द्वाविंशीमृचमाह ॥

शरस्य चिदार्चत्कषावतादा नौचादुच्चा चक्रथुः पातवे वाः ।

शयवे चिन्नामत्या शचीभिर्जसुरये स्तथे पिप्यथुर्गां ॥ २२ ॥

शरस्य । चित् । आर्चत्कस्य । अवतात् । आ । नौचात् ।

उच्चा । चक्रथुः । पातवे । वारिति वाः ।

शयवे । चित् । नासत्या । शचीभिः । जसुरये । स्तथे ।

पिप्यथुः । गां ॥ २२ ॥

आर्चत्कस्य ऋचत्कपुचस्य शरस्यैतत्संघस्यापि स्तोतुः
पिपासितस्य पातवे पानार्थं नौचाच्चौचौनादवतात्कूपादुच्चा
उच्चैरुपरिष्ठाद्धारुदकं हे अश्विनौ युवामाचक्रथुः । आभिसुख्येन
कृतवन्तौ । तथा हे नासत्यार्वाश्विनौ शचीभिर्युष्मदीयैः कर्मभिः
परिचरणैर्जसुरये आंताय शयवे चित् शयुनाम्ने ऋषये स्तथे
निवृत्तप्रसवां गामग्निहोत्रार्थस्य पयसो दोग्धीं पिप्यथुः ।
पयसा युवामापूरितवन्तौ ॥ पातवे । पा पाने । तुमर्थे सेसेनिति
तदेन्प्रत्ययः । जसुरये । जसु हिंसायां । जसिसहोरिन् । उ०

२. ७२. । स्तूयं । स्तूयंत आच्छाद्यते प्रसवसामर्थ्याभावेनेति
 स्तूरोः । अविदूस्ततंत्रिभ्य ईरितौकारप्रत्ययः । वा कंदसोत्यमि-
 पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वादभवे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोर्यण-
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । पिप्यथुः । प्यायो वृद्धौ ।
 लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदं । लिप्थडोश्च । पा० ६. १. २८. ।
 इति षीभावः ॥

अथोविंशीमृचमाह ॥

अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय ऋजूयते नामत्या शचीभिः ।

पशुं न नष्टमिव दर्शनाय विणाष्वं ददथुर्विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यते । स्तुवते । कृष्णियाय । ऋजूयते । नामत्या ।

शचीभिः ।

पशुं । न । नष्टमिव । दर्शनाय । विणाष्वं । ददथुः ।

विश्वकाय ॥ २३ ॥

अवस्यतेऽवनं रक्षणमात्मन इच्छते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते
 कृष्णियाय । कृष्णी नाम कश्चित् तस्य पुत्राय ऋजूयत आर्जव-
 मिच्छते विश्वकायेतत्संज्ञाय ऋषये हे नामत्यौ युवां शची-
 भिरात्मीयेः कर्मभिर्विणाष्वं नाम विनष्टं पुत्रं दर्शनाय
 दर्शनार्थं ददथुः । दत्तवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । पशुं न नष्टमिव ।
 एक उपमार्थायः पूरकः । यथा कश्चिद्दिनष्टं पशुं स्वामिनो
 दृष्टिपथं प्रापयति तद्वत् ॥ अवस्यते । अवस्शब्दात्पुत्र आत्मनः
 क्वच । शतुरनुम इति विभक्तोरुदात्तत्वं । कृष्णियाय । कृष्ण-
 शब्दादपत्यार्थं कंदसो धच् ॥

चतुर्विंशोऽमृचमाह ॥

दश रात्रोरशिवेना नव द्यूनवर्नहं अथितमप्स्व रितः ।

विप्रुतं रेभमुदनि प्रवृत्तमुन्निन्यथुः सोममिव सुवेण ॥ २४ ॥

दश । रात्रौः । अशिवेन । नव । द्यून् । अवर्नहं । अथितं ।

अप्सु । अंतरिति ।

विप्रुतं । रेभं । उदनिः । प्रवृत्तं । उत् । निन्यथुः ।

सोमंऽप्यव । सुवेण ॥ २४ ॥

पुरा खलु रेभमृषिं पागैर्वृद्धासुराः कूपे कस्यचिद्विवसस्व
सायंकाले प्रविचिपुः । स चाश्विनौ स्तुवन् दश रात्रौर्नवाहानि
च कूपमध्ये तथेवावतस्थे । दशमेऽहनि प्रातरश्विनौ तं कूपादु-
दतारयतामिति तदाह । अप्सु कूपांतर्वर्तमानास्वतर्मध्येऽसुरैः
पातितमशिवेन दुःखहेतुना दाम्नावनहं बहं अथितं शत्रु-
भिर्हिंसितं दश रात्रौर्दशसंख्याका निशा नव द्यून् नवसंख्या-
कान्यहानि च । अत्यंतसंयोगे द्वितीया । एतावतं कार्त्त-
तत्रैव कूपेऽवस्थितं । अत एवोदन्युदके विप्रुतं विप्रुतं व्याक्षिप्त-
सर्वांगं । प्रवृत्तं । लुप्तोपममेतत् । प्रवृजनेन संतप्तं घर्ममिव
व्यथया संतप्यमानं । एवंभूतं रेभं हे अश्विनौ युवामुन्निन्यथुः ।
तस्मात्कूपादुन्नोत्सुत्तीर्णं कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः । सोममिव ।
यथाग्निहोत्रहोमार्थमभिषुतं सोमरसं कूपसदृशेऽग्निहोत्र-
स्थान्लोमर्थं वर्तमानं सुवेणाध्वर्तुन्नयत्यूर्ध्वं नयति तद्वत् ॥
अवनहं । णह बंधने । कर्मणि निष्ठा । नहो धः । पा० ६

२. २४. । कृषस्तथर्षोऽध इति निष्ठातकारस्य धत्वं । गतिरने-
तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । अयितं । अथ हिंसार्थः ।
निष्ठा । विप्रुतं । पुङ् गतौ । अवनववत्प्रत्ययस्वरौ कपिल-
कादित्वाल्लत्वविकल्पः । उदनि । पद्मनित्यादिनीदकशब्दस्थो-
द्गभावः ॥

पञ्चविंशोऽसृचमाह ॥

प्र वां दंसांत्यश्विनाववोचमस्य पतिः स्यां सुगवः सुवीरः ।

उत पश्यन् अमुवन् दीर्घं अयुः । अस्तं ऽहव । इत् ।

अ । वां । दंसांसि । अश्विनी । अवोचं । अस्य । पतिः ।

स्यां । सुगवः । सुवीरः ।

उत । पश्यन् । अमुवन् । दीर्घं । आयुः । अस्तं ऽहव । इत् ।

जरिमाणं । जगम्या ॥ २५ ॥

एवमनेन सूक्तेनाश्विनोर्महिमानं प्रशुष्याधुना मंत्रद्रष्टा
स्वाभौष्टं प्रार्थयते । हे अश्विनो वां युवयोदंसांसि पुरा कृतानि
कर्माणि प्रावोचं । इत्यमुक्तवानस्मि । सोऽहं सुगवः शोभनगो-
युक्तः सुवीरः शोभनवीरश्च भूत्वास्य राट्स्य पतिरधिपतिः स्यां ।
भवेयं । उत अपि च पश्यन् अग्निभ्यां पश्यन् । उतलक्षण-
मेतत् । सर्वैरिद्विभ्यः स्वस्वविषयसमर्थं दीर्घं वर्षशतरूपेणायत-
मायुर्जीवितं चामुवन् प्राप्नुवन्नहमस्तमिव यथा गृहं स्वामी
निःकण्टकं प्रविशति एवं जरिमाणं जरां जगम्यां । कण्टकरा-
हित्येन प्राप्नुया । वृद्धः संश्रिरकालं निवसेयमित्यर्थः ॥ स्यां ।

अस्ते प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । अमोर्गलोप इत्यकारलोपः ।
अश्रुवन् । अशू व्यासौ । व्यत्ययेन एट् । जरिमाणं । जृष्
वयाहानौ । अस्मादीणादिक इर्मन्च । जगम्यां । गमेः
प्रार्थनायां लिङि बहुलं कंदसां । िरणस्य श्लुः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

सध्व इति पंचविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं । श्रीशिजस्य
कचोवत आषे तैष्टुभमाश्विनं । सध्व इत्यनुक्रान्ते ॥ प्रातरनु-
वाकाश्विनशस्त्वयी, पूर्वस्तेन सहोतो विनियोगः ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

सध्वः सोमं प्याश्विना मदाय प्रहो होता विवासते वा ।

वर्हिष्मतो रातिरिध्रिता गौरिषा यातं नामत्याप वाजैः ॥१॥

सध्वः । सोमं च । अश्विना । मदाय । प्रहो । होता ।

वा । विवासते । वा ।

वर्हिष्मतो । राति । विध्रिता । गौः । इषा । यातं ।

नामत्या । उप । वाजैः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ सध्वो सध्वना माधुयोपेतेन सोमस्य सोमेन
मदाय युवयामंदाय प्रहोशिरंतनो होता हस्तिनिष्पादको
यजमानो वा युवामा विवासते । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
आह् मयांटायां । यथाशास्त्रं परिचरति । अपि च रातिर्दातव्यं
वर्हिषाहोतारो । आम्तोर्णेन वर्हिषा युक्तः । युषदर्थं वर्हिष्या
दादितमित्यर्थः । तथा गौः स्तूतिनक्षणां वाक् च विध्रिता

ऋत्विचु समवेता । तैः स्तुतिरपि क्रियत इत्यर्थः । अतो हे
नामत्यावशिन्तौ । इषाम्भ्यं दातव्येनावेन वाजैर्वलैश्च सह
युवासुपयातं । अस्मत्समौषं प्राप्नोतं ॥ मध्वः । सुपां सुपो
भवन्तीति तृतीयार्थे षष्ठौ । जमादिषु कंदमि वावचनमिति
वर्द्धितौति गुणाभावे यणादेशः । मदाय । मदी हर्षे । मदी-
ऽनुपमर्ग इत्यप् । रातिः । रा दानं । कर्मणि क्तिन् । मंत्रे
हृषेष्टेत्यादिना तस्योदात्तत्वं । विप्रिता । अिज् सेवायाः ।
कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतिः प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयाष्टचमाह ॥

या वांमश्विना मनमो जवीयावथः स्वश्वो विशं आजिगीतिः ।
थिन गच्छथः सुकतो दुरीणं तेन नरा वतिरस्मभ्यं यातं ॥ २ ॥
यः । वां । अश्विना । मनसः । जवीयान् । रथः । सुऽअश्वः ।

विगं । आऽजिगीतिः ।

थिनं । गच्छथः । सुऽकतः । दुरीणं । तेन । नरा । वतिः ।

अस्मभ्यं । यातं ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोः स्वभूतो मनमो जवीयान् मनमो
ऽप्यतिथिनं वेगवान् स्वश्वः शोभनाश्च एवंभूतो यो रथो विशः
प्रजा आजिगीतिः । आभिमुख्येन गच्छति । थिन रथेन सुकतः
शोभनं शर्मं कुर्वन्ती यजमानस्य दुरीणं देवयजनसत्त्वणं शृङ्गं
गच्छथः । हे नरा नेतारावशिन्तौ तेन रथेनास्मभ्यमस्माकं
जानेर्वेतेनद्वित्रिकरणं शृङ्गं यातं । आगच्छन् ॥ जवीयान् ।

जवीऽस्यास्तौति जववान् । तदस्यास्तौति मतुप् । तत आति
आर्यानक ईयसुन् । विन्मतोलुक् । टेरिति टिलोपः । जिगाति ।
गा स्तुती । जीहोत्यादिकः । गतिकर्मसु पाठादत्र गत्यर्थः ।
ब्रह्मन् कंदसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥

तृतीयामृचमाह ॥

ऋषिं नरावंहसः पांचजन्यमृबोसादत्रिं मुंचथो गणेन ।
मिनंता दस्योरशिवस्य माया अनुपूर्वं वृषणा चोदयंता ॥२॥
ऋषिं । नरो । अंहसः । पांचजन्यं । ऋबोसात् । अत्रिं ।
मुंचथः । गणेन ।
मिनंता । दस्योः । अशिवस्य । मायाः । अनुऽपूर्वं ।
वृषणा । चोदयंता ॥ २ ॥

हिमेनाग्निमित्यनयोक्त एवार्थः पुनः प्रकारांतरेणानया
प्रतिपाद्यते । अतस्तत्राक्तं सर्वमत्रापि द्रष्टव्यं । अक्षरार्थस्तु हि
नरो नेतारो वृषणा कामानां वर्षितारायाश्चनी पांचजन्यं ।
निषादपंचमाश्रित्वारा वर्णाः पंच जनाः । तेषु भवं । स्वर्भानुना
गृहीतममुं सूर्यं मोचयन्नत्रिः सर्वेषां हिताचरणोत्तमं भवः
इत्युच्यते । तादृशमृषिमंहसः पापरूपादृबोसात् शतहारे यंत्र-
गृहेऽन्तेः पोडार्थमसुरैः प्रक्षिप्तात्तुषाग्नेः सकाशाद्गणेनेन्द्रियवर्गेण
पुत्रपोत्रादिगणेन वा सह मुंचथः । अमोचयतं । किं कुर्वती ।
मिनंता शत्रून् हिमंतो दस्योरुपचपयितुरशिवस्य दुःख-
कारिणोऽसुरस्य संबन्धिनोस्तस्मिन्नत्रौ प्रयुक्ता मायाश्चानुपूर्वः

मानुपूर्व्येण चोदयन्ता प्रेरयन्तो निवारयन्तौ ॥ पांचजन्यं ।
 वह्निदेवंपंचजनेभ्यश्चेति वक्तव्यमिति भवार्थं ज्ञाः । मिनन्ता ।
 मीज् हिंसायां । क्रय्यादिकः । लटः शब्दः । मीनातेर्निगमः
 इति ऋस्रत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

अश्वं न गूडहमंश्चिना दुरेवैर्ऋषिं नरा वृषणा रेभमम्भु ।

सं तं रिणीथो विप्रुतं दंसीभिर्न वां जूयति पूर्या कृतानि ॥ ४ ॥

अश्वं । न । गूडहं । अश्चिना । दुरेवैः । ऋषिं । नरा ।

वृषणा । रेभं । अप्सुः ।

सं । तं । रिणीथः । विप्रुतं । दंसः । भिः । ज । वां ।

जूयति । पूर्या । कृतानि ॥ ४ ॥

नरा नेतारो वृषणा कामानां वर्षको हे अश्चिना दुरेवै-
 दुष्प्रापेरसुरैरसु, कूपस्त्रभूदकेषु गूडहं निगूढं निस्त्रातं रेभमम्भुं
 कूपादुद्घोय विप्रुतं विश्लिष्टाययवं तमश्वं न व्याधितमश्वमिव
 दंसीभिरात्मोर्ध्वैर्भेषज्यरूपैः कर्मभिः संरिणीथः । समधत्तं ।
 सर्वैरवयवैरुपेतमकुरुतमित्यर्थः । वां युवयोः संबन्धीनि पूर्याः ।
 चिरन्तनानि कृतानि कर्माणि न जूयति । न हि जीर्णानि
 भवन्ति ॥ दुरेवैः । दुःप्रसृष्टादेतेरोपदुःसुष्विति खलु ।
 रिणीथः । रौ गतिरेषदयोः । क्रय्यादिकः । प्वादौनां ऋस्रः ।
 जूयति । जृष् वयोहानौ । देवादिकत्वाच्छब्दः । बहुलं छंदसी-
 त्युत्वं । हलि चेति दीर्घः ॥

पंचमीमृचमाह ॥

सुषुप्त्वांसं न निःकृतिरूपस्थे सूर्यं न दस्त्रा तमसि क्षियंतं ।
 शुभे रुक्मं न दर्शतं निःस्वातमुदूपथुरश्विना वंदनाय ॥ ५ ॥
 सुषुप्त्वांसं । न । निःकृतिः । उपस्थे । सूर्यं । न । दस्त्रा ।
 तमसि । क्षियंतं ।

शुभे । रुक्मं । न । दर्शतं । निःस्वातं । उत् । उपथुः ।
 अश्विना । वंदनाय ॥ ५ ॥

निःकृतिरिति भूनाम् । निःकृतिः पृथिव्या उपस्थ उत्संगे
 सुषुप्त्वांसं सुप्तवंतं पुरुषमिव । कूपमध्ये शयानं सूर्यं न सूर्यमिव
 तमसि कूपांतर्गतांधकारे क्षियंतं निवसंतं सूर्यमिव । तेजस्वि-
 नमित्यर्थः । शुभे शोभनार्थं निमित्तं रुक्मं न रोचमानं सुवर्ण-
 मयाभरणमिव दर्शतं दर्शनीयं । एवंगुणांवाशिष्टं कूपेऽसुरै-
 निःस्वातं वंदनाय वंदनं नृपिं हे दस्त्रा दर्शनीयावश्विनौ
 युवामुदूपथुः । उद्धृतवंतौ ॥ सुषुप्त्वांसं । जिष्वप शये । लिटः
 कसुः । वचिस्त्रपोत्यादिना संप्रसारणं द्विवचनादि । उपस्थे ।
 उपपूर्वात्तिष्ठतेर्घञर्थे कविधानमित्यधिकरणे कप्रत्ययः । मरुह-
 धादित्वात्पूर्वपदांतोदात्तत्वं । वंदनाय । क्रियाग्रहणं कर्तव्य-
 मिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोदशी वः ॥

षष्ठीमृचमाह ॥

तद्वा॑ न॒रा शंस्यं॑ प॒ज्जियेण॑ क॒क्षीव॑ता ना॒मत्या॑ परि॒जमन् ।
श॒फाद॑श्व॒स्य वा॒जिनो॑ ज॒नाय॑ श॒तं कु॑म्भा॒ असि॑च॒तं मधू॑नां ॥ ६ ॥

तत् । वा॑ । न॒रा । शंस्यं॑ । प॒ज्जियेण॑ । क॒क्षीव॑ता । ना॒मत्या॑ ।
परि॑जमन् ।

श॒फात् । अ॒श्वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । ज॒नाय॑ । श॒तं । कु॑म्भा॒न् ।
अ॒सिच॑तं । मधू॑नां ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारौ नामत्यावश्विनौ परिजमन् परिगमन-
ऽभीष्टस्य प्रापणे निमित्तभूते सति पञ्चाणामांगरसा कुले
जातेन कक्षीवता मया वा युवयोः संबंधि तत्कर्म शंस्यं ।
प्रकर्षेण शसनोयं । तच्छब्दयुतेर्यच्छब्दाध्याहारः । यज्जनाया-
पेक्षमाणाय पुरुषाय वाजिनो वेगवतस्तदौयस्याश्वस्य शफा-
न्निर्गतैर्मधूनां मधुभिः शतमन्त्र्यकान्कुम्भानसिंचतं । अपूरयतं ।
सिंचतिरत्र पूरणार्थः । यदेतन्मधुना पूरणं तच्छंस्यमित्यर्थः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यु॒वं न॒रा स्तु॑वते क॒ष्णि॒याय॑ वि॒ष्णा॒ध्वं द॑दथवि॒श्वका॑य ।
घोषा॑यै क्वा॒त्प॒द॒पदे॑ दुरो॒णे प॒तिं जु॒य॑त्या अ॒श्वि॒न्नु॒वद॑त्तं ॥ ७ ॥

यु॒वं । न॒रा । स्तु॑वते । क॒ष्णि॒याय॑ । वि॒ष्णा॒ध्वं । द॑दथुः ।
वि॒श्वका॑य ।

घोषायै । चित् । पितृषदे । दुरोगे । पतिं । जूयत्यै ।

अश्विनौ । अदत्तं ॥ ७ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवं युवां स्तुवं स्तौवं कुर्वन्तौ
 क्षाणाय कृष्णाय पुत्राय विश्वकाय विष्णाप्यं ददयुः ।
 विष्णाप्यं नाम विनष्टं पुत्रं दत्तवन्तौ । घाषा नाम ब्रह्मवादिनौ
 कक्षोवतो दुहिता । सा कुञ्जिनो सतो कस्मै चिह्नरायादत्ता
 पितृगृहे निषण्णा जोर्णासोत् । साश्विनोरनुग्रहान्नष्टकुष्ठं
 सतो पतिं लेभे । तदेतदाह । हे अश्विनौ पित्रा संबद्धे दुरोगे
 स्वकोयजनकगृहे कुष्ठरोगेण भर्तारमप्राप्य पितृषदे पितृसमोषे
 निषण्णायै जूयत्यै जरां प्राप्नुवत्यै घोषायै चित् एतत्संज्ञायै
 ब्रह्मवादित्या अपि रोगोपशमनेन पतिं भर्तारमदत्तं । युवां
 दत्तवन्तौ ॥ पितृषदे । षट् विग्रहणादिषु । क्विप् चेति क्विप् ।
 जूयत्यै । जूष् वयाहनी । लटः शब्दः । दिवादित्वाच्छन् ।
 बहुलं छन्दसात्युत्वं । हलि चेति टोर्वः । अदुपदेशालसार्व-
 धातुकान्दात्तत्वं श्विनौ निष्वादाद्युदात्तत्वं ॥

अष्टमोऽष्टकः ॥

युवं श्वावायै रुग्तीमदत्तं महः क्षीणस्याश्विना कर्वायै ।

प्रवालं तदृषणा कृतं वां यन्नार्षदाय अवीं अधधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । श्वावायै । रुग्तीं । अदत्तं । महः । क्षीणस्यै ।

अश्विना । कर्वायै ।

प्रवाच्यं । तत् । वृषणा । कृतं । वां । यत् । नार्पदाय ।

श्रवः । अधिऽअधत्तं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां श्यावाय कुष्ठरोगेण श्यामवर्णाय
ऋषये रुग्णतो दीप्तत्वचं स्त्रियमदत्तं । प्रायच्छतं । अपि च ।
क्षीणस्य क्षीणाय दृष्टिरहित्येन गंतुमशक्तायैकस्मिन्नेव स्थाने
निवसते कण्वाय ऋषये महस्तेजस्तैजसं चक्षुरिन्द्रियमदत्तमिति
शेषः । तथा हे वृषणा कामनां वर्षितारौ वां युवयोस्तत्कृतं
कर्म प्रवाच्यं । प्रकर्षेण वाचनोयं प्रशसनीयं । नार्पदाय नृषदः
पुत्राय बधिगाय ऋषये श्रवः श्रवणेन्द्रियं यदध्यवत्तं । दत्तवन्तौ
स्य इति यत् तदित्यर्थः । अपर आह । ब्राह्मणस्य परोक्षार्थ-
मसुराः कण्वमृषिं गूढे तमसि निदधुः । अत्रैव स्थितः सन्
व्युष्टामुषसं विजानौहि यदित् त्वं ब्राह्मणाऽसोति । तमश्विना-
वागत्याचतुः । व्युष्टायां हस्यस्योपरि वीणां वादयन्तावावामाग-
मिष्यावः । तं शब्दं श्रुत्वा व्युष्टामुषसं ब्रूहि । तदेतत्पाति-
पायते । हे वृषणा कामानां वर्षितारावश्विनौ वां युवयो-
स्तत्कृतं कर्म प्रवाच्यं प्रशसनीयं । यन्नार्पदाय नृषदपुत्राय
कण्वाय क्षीणस्य । क्षीणः शब्दकारा वीणाविशेषः । महा
महतः क्षीणस्य श्रवःशब्दमध्यधत्तं । उषसा विज्ञानार्थमधिक-
मकुरुतं ॥ महः । मह पूजायां । अस्मादीणादिकोऽसि-
प्रत्ययः । पक्षांतरे तु महच्छब्दात् षष्ठेकवचने क्वादमाऽलोपः ।
हहम्हतोरुपसंख्यानमिति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा । क्विबन्तात्
षष्ठेकवचनं । क्षीणस्य । क्षि निवासगत्योः । कृत्यल्युटो बहुल-
मिति कर्तरि ल्युट् । पृषादरादित्वात् क्षीणभावः । तद्वक्

आत्मेन । क्षीणस्य क्षयणस्य । नि० ६. ६. । इति पक्षांतरे
तु दुह्यु शब्द इत्यस्मादौषादिको नप्रत्ययः । नार्धदाय ।
ऋष्यंधकेत्यण् ॥

नवमीमृचमाह ॥

पुरु वर्षीत्यश्विना दधाना नि पेदेवं ऊहयुराशुमश्वं ।

सहस्रसां वाजिनमप्रतौतमहिह्नं अवस्यं तर्कं ॥ ८ ॥

पुरु । वर्षीमि । अश्विना । दधाना । नि । पेदेवं ।

ऊहयुः । आशुं । अश्वं ।

सहस्रसां । वाजिनं । अप्रतिऽइतं । अहिऽह्नं ।

अवस्यं । तर्कं ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ पुरु पुरुणि बहूनि वर्षामि । रूपनामेतत् ।
आत्मोयैः कर्मभिः कृतानि रूपाणि दधाना धारयन्ती युवामाशुं
शौघ्रगामिनमश्वं पेदेवे पेदुनाम्ने स्तुवते न्यूहयुः । नितरां
प्रापितवन्तौ दत्तवन्तावित्यर्थः । कोट्टशमश्वं । सहस्रसां । सहस्र-
संख्याकस्य धनस्य सनितारं दातारं । वाजिनं । बलवंतं ।
अत एवाप्रतौतं । शत्रुभिरप्रतिगतं । अहिह्नं । अहीनामा-
गत्य हन्तॄणां शत्रूणां शत्रून्वा हन्तारं । अवस्यं । अवः अवणोयं
स्त्रोत्रं । तर्कं भवं स्तुतिविषयमित्यर्थः । तर्कं । तरितारं ॥
वर्षामि । वृज् वरणे । वृज्शोङ्भ्यां रूपस्त्रांमयोः पृट् चेत्यसुन् ।
पुडागमश्च । दधानां । दधातेलृटः शानच् । अभ्यस्तानामा-
दिरित्याद्युदात्तत्वं । सहस्रसां । षण् दाने । जनसनखनेति

विट् । विड्नोरनुनासिकस्यादित्यात्वं । अवस्यं । अवेशशब्दा-
 ऋवे कंदसोति यत् । तितस्तरितः । तरत्रं । तू ब्रह्मतरणयोः ।
 अशिवादिभ्य इतोचौ । उ० ४. १७४. । इत्युत्रप्रत्ययः ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वं । यद्वा । असितस्कभितेत्यादौ निपातना-
 न्नर्नतात्तरुदृशब्दादमि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे
 च ष् नितस्तरिणाद्युदात्तत्वं ॥

दशमौमृचमाह ॥

एतानि वां अवस्यं सुदानू ब्रह्मांगूषं सदनं रोदस्योः ।

यद्वां पयसां अश्विना हवते यातमिषा च विदुषे

च वाजं ॥ १० ॥

एतानि । वां । अवस्यं । सुदानू इति सुदानू । ब्रह्मा ।

आंगूषं । सदनं । रोदस्योः ।

यत् । वां । प्रजासः । अश्विना । हवते । यातं । इषा ।

च । विदुषे । च । वाजं ॥ १० ॥

हे सुदानू शोभनदानावश्विनौ युवां युवयोः संबन्धौन्येतानि
 समनंतरोक्तानि वौर्याणि अवस्यं अवशीयानि सर्वेज्ञातव्यानि
 भवन्ति । तदर्थं रोदस्योर्द्यावापृथिव्यात्मना वर्तमानयोर्युवयोः ।
 उक्तं च यास्कैः । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येक इति ।
 तथा च तैत्तिरीयकं । इमे अश्विना यंवद्वरोऽग्निर्वैश्वानर
 इति । तयोर्युवयोः सदनं स्त्रीदसमोपे वि विगवं पभादनहेतु-
 भूतं वांगूषमाघोषणीयं ब्रह्म संलक्षणं स्त्रीत्वं निष्पन्नमिति

शेषः । 'यद्यदा पञ्चासौऽंगिरसां गोब्रीत्यन्त यजमाना हे
अश्विनौ वां युवां हवन्ते । स्तुतिभिरात्माश्चकार्यमाह्वयन्ति ।
तदानीमिषा दातव्येनाग्नेन सहा यातं । आगच्छतं च विदुषे
युष्मद्विषयं स्तौत्रं जानते मद्वां च वाजमघ्नं बलं वा प्रयच्छत-
मिति शेषः ॥ यातं । चवायेगे प्रथमेति निष्पत्तिप्रतिषेधः ।
विदुषे । विद ज्ञाने । विदेः शत्रुर्वचुः । वसोः संप्रसारणमिति
संप्रसारणं । शासिवसिक्वमीनां चेति पत्यं ॥

॥ इति प्रथमस्याङ्कमे चतुर्दशे वर्षः ॥

एकादशीच समाह ॥

सू० नी० मानेनाश्विना गृणाना वाजं विप्राय भुरणा रदंता ।

अगस्त्ये ब्रह्मणा ववृधाना सं विश्वपलां नामत्यारिणीतं ॥ ११॥

सू० नी० । मानेन । अश्विना । गृणाना । वाजं । विप्राय ।

भुरणा । रदंता ।

अगस्त्ये । ब्रह्मणा । ववृधाना । सं । विश्वपलां । नामत्या ।

परिणीतं ॥ ११ ॥

भुरणा भर्तारो पोषको नामत्या सत्यस्वभावौ हे अश्विनौ
सू० नी० कंभापसूतस्वागस्त्यश्च खेलपुरोहितस्य संबंधिना मानेन
स्तुत्यस्य परिच्छेदेन स्तौत्रेण गृणाना स्तूयमानौ विप्राय-
मेधाविने भस्वाजाय ऋषये वाजमघ्नं रदंता बिलिखन्तौ निष्पा-
दयन्तौ युवां विश्वपलां संप्रामे हिक्वजघ्नां खेलस्य संबंधिनीं क्षियं
संप्रारिणीतं । पुनरस्या जंबया समयोजयतं । ततैवेन पादेन

प्रथमपादोक्तोऽर्थो विव्रियते । अगस्त्ये ऋषौ ब्रह्मणा मंत्ररूपेण
 स्तोत्रेण वव्रधाना प्रवर्धिताविति । गृणाना । गृ शब्दे ।
 व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्वादीनां ऋस्वः । भुरणा ।
 भुरण धारणपोषणयोः । कंङादिः । पचायच् । अतीलोपय-
 लापौ । सुपां सुलुगिति विभक्तोऽकारः । आसंत्वितनिघातः ।
 विप्रायेत्यस्य रदंत्यनेनासामर्थ्यान्न परांगवद्भावत्वं । वाव्रधाना ।
 वृधेलिटः कानच् । संहितायां क्वांदसमभ्यासस्य दीर्घत्वं ।
 तुजादित्वे हि तूतुजान इतिवत् पदकालेऽपि स्यात् । अरौ-
 शीतं । रो गतिरेषणयोः । क्रैय्यादिकः । प्वादीनां ऋस्वः ॥

डादशौम्यमाह ॥

कुह यातां सु॒स्तुतिं का॒व्यस्य दि॒वो न॒पाता वृष॑णा श॒यु॒त्रा ।
 हि॒र॒ण्यस्ये॒व क॒लशं नि॒खात॑मु॒द्रु॒पशु॑देश॒मे अ॒श्विना॑हन् ॥ १२ ॥
 कुह । यातां । सु॒स्तुतिं । का॒व्यस्य॑ । दि॒वः । न॒पाता ।

वृषणा । शयुत्रा ।

हि॒र॒ण्यस्ये॒व । क॒लशं॑ । नि॒खातं॑ ॥ उ॒त् । ज॒पशुः॑ । द॒शमे॑ ॥
 अ॒श्विना॑ । अ॒हन् ॥ १२ ॥

पुरा खलूशनसः स्तुतिं गच्छन्तावश्विनौ मार्गमध्ये कूपे
 यतितं रेभं दृष्ट्वा तं कृपादुदतारयतां । तदानौमश्विभ्यां गंतव्यं
 काव्यस्य निवासस्थानमजानदृषिरश्विनौ पृच्छति । हे दिवो
 नपाता द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रौ वृषणा कामाभिर्वर्षकाव-

श्विनौ कुह कुत्र शयुत्रा शयने निवासस्थाने वर्तमानस्य
 काव्यस्य भार्गवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं श्रोतुं यांता गच्छन्ती ।
 वहा । शयुत्रेत्येतदश्विनोर्विशेषणं । शयुनान्नस्त्रायकौ युवां ।
 हिरण्यस्येव कलशं यथा हिरण्यपूरितं कलशं भूम्यां निक्षिप्तं
 सर्वेर्दुर्ज्ञातं कश्चिदभिन्न उद्हरति । एवमसुरैः कूपे निखातं दश
 रात्रौर्नवाहानि च तत्रैव निवसन्तं रेभमवगत्य दशमेऽहन्
 अहन्त्यदूपयुः । कूपादुच्चीतवन्तौ । किं तन्निवासस्थानमिति
 प्रश्नः । रेभस्यानुक्तावपि दश रात्रौरश्विनेनेति मन्त्रांतरसामर्थ्या-
 त्प्रतीतिः । वहा । काव्यस्य स्तुतिं प्रति गच्छन्ती युवां कुह
 कस्मिन्स्थाने रेभं युवासुन्नित्ययुरिति प्रश्नः ॥ कुह । वा ह च
 छन्दसौति सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः । दिवो नपाता । सुवामन्त्रिणे
 परांगवत्स्वर इति परांगवद्भावेन षष्ठ्यन्तस्यामन्त्रितानुपवेशाद-
 मन्त्रितस्य चेति पदद्वयसमुदायस्य ऋष्टिकमाद्युदात्तत्वं । पादा-
 दित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । नपादित्यप्रत्ययनाम । न पातय-
 तौति नपात् । नभ्राणनपादिति नञः प्रकृतिभावः । सुपां
 सुलुगिति विभक्तेराकारः । शयुत्रा । अशिवादिभ्य इत्रोत्र-
 किति शौङ उत्रः । यद्यन्तोदात्तता न स्यात् तर्ह्येवं शयं चायेते
 इति शयुत्रौ । त्रैङ् पालने । आदेच इत्यात्वं । आतोऽनुपसर्गे
 कः । अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । निखातं । खनु
 अवदारणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । यस्य विभाषेतीट्प्रतिषेधः ।
 जनसनखनां सन्कूलोरित्यात्वं । गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृति-
 स्वरत्वं । अहन् । सुपां सुलुगिति सप्तम्या लुक् । न हिंस-
 नुद्धोरिति नलोपप्रतिषेधः ।

अथोदश्रीसूचमाह ॥

युवं अ॒वा॒नम॒ग्नि॒ना ज॒र॑तं पु॒नर्यु॒वानं च॒क्रथुः श॒चीभिः ।

यु॒वो रथं॑ दु॒हिता सूर्य॑स्य स॒ह त्रि॒या ना॒सत्यावृ॒णीत ॥ १३ ॥

यु॒वं । अ॒वा॒नं । अ॒ग्नि॒ना । ज॒र॑तं । पु॒नः । यु॒वानं ।

च॒क्रथुः । श॒चीभिः ।

यु॒वोः । रथं॑ । दु॒हिता । सूर्य॑स्य । स॒ह । त्रि॒या ।

ना॒सत्या । अ॒वृ॒णीत ॥ १३ ॥

हे अग्निनौ युवं युवां शचीभिराज्यैर्भेषज्यलक्षणेः
कर्मभिर्जरतं जीर्यतं अवानं स्तुतीनां आवयितारमेतत्संज्ञ-
स्त्विति युवानं पुनर्यौवनीपेतं चक्रथुः । कृतवन्तौ । अपि च ।
हे नासत्याअग्निनौ युवोर्युवयो रथं सूर्यस्य दुहिता सूर्या-
स्या त्रिया सह ऋक्सहस्ररूपया मंपदा कांत्वा वा सहा-
वृणीत । समभजत । आगत्याकूटवतौत्वथः । आ वां रथं
दुहितैस्त्वत्त लिखितमाख्यानमत्रापि द्रष्टव्यं । जरतं । कृष्-
वयोहानौ । व्यत्ययेन शप् । युवोः । युष्मच्छब्दात् षष्ठौद्विवचने
व्यत्ययेन योऽचीति यत्वाभावे सति शेषे लोप इति दकार-
लोपः । अतो गुण इति पररूपत्वं । एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।
अवृणीत । वृद्धं संभक्तौ । क्रय्यादिकः ॥

चतुर्दश्रीसूचमाह ।

युवं तु॒माय॑ कूर्चैर्भि॒रिवैः पु॒नर्म॒न्याव॑भवतं यु॒वाना ।

यु॒वं सु॒ज्युम॑र्ण॒सो निः स॑मु॒द्रादि॑भि॒रु॒हथु॒र्ज्ञे भि॒रर्जैः ॥ १४ ॥

शुभं । तुषाय । पूर्वभिः । एवं । पुनः । मन्यो । अभवत् ।

युवाना ।

युञ्जु । अर्णसः । निः । समुद्रात् । विभिः । जहथुः ।

ऋजभिः । अर्णैः ॥ १४ ॥

हे युवाना दुःखानां यावयितारावञ्चिनौ युवं युवां पूर्वभिः ।
पुष्पाणामेतत् । पूर्वकालोनैश्चिरंतनैरेवैः स्तुत्यं प्रति गन्धभिः
स्तोत्रैस्तुषाय धूर्जार्जनकंस्य संबंधिभिः पुनर्मन्यो यथा भुज्योः
समुद्रगमनात्पूर्वं युवां स्तोतव्यौ तथा पुनरपीदानीं स्तोतव्याव-
भवत् । यदा युवां समुद्रमध्ये सेनया सह निमज्जं भुज्यं तुषस्थं
पुत्रमर्णसाऽर्णस्ततः प्रौढोदकयुक्तात्समुद्रादंबुराशिः सकाशाद्दि-
भिर्मण्डभिर्नौभिर्ऋजभिः शौघ्रगतियुक्तैरर्णैश्च निरुहथुः । निर्ग-
म्य पितृसमौषं प्रापितवन्तौ । तदानीं पुनरप्यतिशयेन
स्तातव्यौ जातावित्यर्थः । तुषो ह भुज्यमित्यत्रोक्तमाख्यानम-
चाप्यनुसंधेयं ॥ एवेः । इण् गतौ । इण्शौज्भ्यां वन् । पुन-
र्मन्यो । मन ज्ञाने । अत्र स्तुत्यर्थः । मन्यते स्तौतीति मना
स्तुतिः । पचाद्यच् । कंदास चेत्यर्हार्थं यः । युवाना । यु
मिश्रणामिश्रयोः । कनिन्युवषौत्यादिना जनिन् । सुपां
सुलुगिति विभक्तेशाकारः । अर्णसः । अर्णसश्चादुत्पन्नस्य
सत्त्वर्थायस्य बहुलं कंदसोति बहुलग्रहणाज्ञोपः । सर्वं विधय-
श्चंदसि विकल्प्यंत इति विभक्त्युदात्तस्य विकल्पनादभावः ।
ऋजभिः । ऋज गतिस्थानार्जनीपार्जनेषु । ऋज्वेद्रेत्यादौ रक्प-
त्वायांतो निपातितः । बहुलं कंदसोति भिस ऐसभावः ॥

पंचदशौ नृवमाहं ॥

अजो हवोदश्विना तौघा वां प्रोङ्ङः समुद्रमथ्यथिजगन्वान् ।

निरुह्युः सुयुजा रथेन मनोजवसा हृषणा स्वस्ति ॥ १५ ॥

अजो हवोत् । अश्विना । तौघाः । वां । प्रोङ्ङः ।

समुद्रं । अथ्यथिः । जगन्वान् ।

निः । तं । निरुह्युः । सुयुजा । रथेन । मनोऽजवसा ।

हृषणा । स्वस्ति ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ वां युवां तौघस्तुपुत्रः प्रोङ्ङः पित्रा प्रापितः
समुद्रमथ्यं जगन्वाग्भुज्युदके निमग्नीऽप्यथ्यथ्यथां पौडाम-
प्राप्त एव सखजो हवोत् । स्तुतिभिराह्वयत् । तमाह्वातारं हे
मनोजवसा मनोवहेगयुक्तौ हृषणा कामाभिवर्षकावश्विनौ
सुयुजा सुहृश्चैर्युक्तेन रथेन स्वस्ति तेमं यथा भवति तथा
निरुह्युः । जलाभिर्गमय्य युवां पितृगृहं प्रापितवन्तौ ।
जगन्वान् । गमेर्लिटः कसुः । विभाषा गमहनविदविशामिति
विकल्पनादिङभावः । स्वाश्वेति मकारस्य नकारः । निष्टं ।
युञ्जतततल्लुप्यतः पादमिति मूर्धन्यः । मनोजवसा । मनसो
जव इव जवा ययोस्तो ययोक्तौ । सुपां सुलुगिति विभक्ते-
राकारः । पादादित्वादामत्रितनिघानाभावे षाष्ठिकमाद्यु-
दात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचदशो वर्गः ॥

षोडशीमृचमाह ॥

अजोहवीर्दक्षिणा वर्तिका वामास्त्रो यस्मैममुचतं हकस्य ।

वि जगुषा ययथुः सान्वर्द्धेर्जातं विष्वाची अहतं विषेण ॥ १६ ॥

अजोहवीत् । अश्विना । वर्तिका । वां । आस्त्रः । यत् । सी ।

अमुचतं । हकस्य ।

वि । जगुषा । ययथुः । सानु । अर्द्धेः । जातं । विष्वाचीः ।

अहतं । विषेण ॥ १६ ॥

आस्त्रो हकस्येत्यर्द्धे यदुक्तं तदत्र पूर्वाद्धेन प्रतिपाद्यते ।
वर्तिका चटकमदृशस्य पक्षिणः स्त्रो हकनारण्यशुना यस्ता
सतो हे अश्विनौ वां युवां तदाजोहवीत् । आहतवती ।
यस्मै यदा खलु हकस्यास्त्र आस्त्रादमुचतं । वर्तिकाममोचयतं ।
अपि च । युवां जगुषा जयथोलेन रथेनार्द्धेः पर्वतस्य सानु
समुच्छ्रितप्रदेश वि ययथुः । शशुभिरावेष्टितं जाहुषाख्य
स्तातारं शत्रुममूढाद्विगमय्य तेन सहान्यैर्गंतुमशक्य पर्वतार्थं
गतवन्तावित्यर्थः । तदुक्तं परिविष्टं जाहुषामित्यत्र । तथा
विष्वाचा विविधगतिगुक्तस्येत्यस्यैव सुरस्य जातमुत्पन्नमपत्यं
विषेण च्छडेनाहतं । युवां हतवन्तौ । यदा । वर्तते प्रतिदिवस-
मावर्तत इति वर्तिकोषाः । हक इति विवृतज्योतिष्कः सूर्य
उच्यते । तेन यस्ता सतो सा हे अश्विनौ युवामजोहवीत् ।
आह्वयत् । यदा खलु युवां हकस्य सूर्यस्यास्त्र आस्त्रस्थानौया-
आडनादमुचतं । अमोचयतं । सूर्येणैकौभूतामुषसं पृथक्कृत्या-
दयान्पूर्वं रात्रेरपरभागे स्थापितवन्तावित्यर्थः । तथा च यास्कः ।

आदित्योऽपि वृक् उच्यते यदावृक्ते । आङ्गयदुषा अश्विना-
 धादित्येनाभिप्रस्ता तामश्विनौ प्रमुमुचतुरित्याख्यानं । नि०
 ५. २१. । इति । अपि च । जयुषा जयशौलेन रथेनाद्रेर्भवेत्य-
 सानु समुच्छितप्रदेशं वृष्टिचिकीर्षया विशेषेण ययथुः । युवां
 गतवन्तौ । गत्वा च विष्वाद्यो विविधगतियुक्तस्य मेघस्य
 संबंधिना विषणोदकेन जातमुत्पन्नं सर्वं भूतजातमहृतं । अग-
 मयतं । वृष्टिं कृतवन्तावित्यर्थः ॥ अजोहवौत् । ह्वयतेयंङ्लुङ्-
 ताङ्गङि तिपि षङो वेतोडागमः । अभ्यस्तस्य चेति द्विर्वचना-
 त्पूर्वमेव ह्वयतेः संप्रसारणं । आस्रः । पृष्टित्यादिनास्य-
 शब्दस्यामन्नादेशः । अक्लोपोऽन इत्यकारलोपः । जयुषा । जि
 जये । घोणादिक उसिप्रत्ययः । विश्वाचः । विषुनाभिमुख्येनां-
 चतीति विग्रहः । ऋत्विगित्यादिना क्तिन् । अच इत्यकार-
 लोपः । चाविति दोषः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वे
 प्राप्ते चावित्यन्तादात्तत्वं । अहृतं । इन हिंसागत्योः । लङ्यदा-
 दित्वाच्छपो लुक् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

सप्तदशीमृचमाह ॥

शतं मेघान्बृक्ये माममहानं तमः प्रणीतमश्विबेन पित्रा ।

आसी ऋज्जार्श्वे अश्विनावधत्तं ज्योतिरंधायं चक्रशुविचत्ते ॥ १७ ॥

शतं । मेघान् । बृक्ये । ममहानं । तमः । प्रणीत ।

अश्विबेन । पित्रा ।

आ । अक्षी इति । ऋज्वऽश्वे । अश्विनी । अश्वत्तं । ज्योतिः ।

अंधाय । चक्रयुः । विऽचक्षे ॥ १७ ॥

शतं मेषान्वृक्के चक्षदानमित्यत्र यदाख्यानमवादिष्य
तदत्राप्यनुसंधेयं । शतं शतसंख्यकान्मेषान्वृक्के वृक्षोरूपिणा-
वस्थितायाश्विनीर्वाहनाय रासभाय ममहानं पूजितवंतमा-
हारार्थं समर्पितवंतं । अश्विनेनासुखकारिणा पित्रा स्वकीयेन
जनकेन तमो दृष्टिरादित्येन कृतमंधं प्रणीतं प्रापितमृज्वाश्वं
चक्षुषंतमश्विनावकुरुतामिति शेषः । एतदेव विशदयति । हे
अश्विनी अक्षी पितृशापान्मृष्टे चक्षुषौ ऋज्वाश्व एतत्संश्लेषके
राजर्षावाधत्तं । पुनर्दर्शनसमर्थं अकुरुतं । एतदेवाह । अंधाय
दृष्टिहीनाय ज्योतिः प्रकाशकं चक्षुः विचक्षेः विविधं जगद्दृष्टं
चक्रयुः । युवां कृतवंतौ ॥ मामहानं । मह पूजायां । लिटः
कानच् । संहितायां छांदसमभ्यासस्य दीर्घत्वं । प्रणीतं ।
प्रपूर्वाक्षयतेः कर्मणि निष्ठा । गतिरनंतर इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वं । पित्रा । उदात्तयण इति विभक्तोरुदात्तत्वं । अक्षी ।
अक्षिशब्दात् द्विवचने नुमागमश्च प्राप्नोति । ई च द्विवचन-
इतीकारांतादेशश्च । परत्वादीकारादेशः । कृते तस्मिन् सकृत्कृत-
परिभाषया पुनर्न भवति । उदात्तनिवृत्तेरीकारस्योदात्तत्वं ॥

अष्टादशीश्चमाह ॥

शुनमंधाय भरमद्वयत्वा वृक्षीश्विना वृषणा नरेति ।

जारः कनीन इव चक्षदानं ऋज्वाश्वः शतमेकं च मेषान् ॥ १८ ॥

गुनं । अंधाय । भरं । अह्वयत् । सा । हकीः । अश्विना ।

वृषणा । नरा । इति ।

जारः । कनीनः । इव । चक्षदानः । अजः । अश्वः । शतं ।

एकं । च । मेघान् ॥ १८ ॥

गुणमिति सुखनाम । भरं पोषणहेतुभूतं चक्षुरिन्द्रियेन
निष्पाद्यं सुखसंधाय दृष्टिहीनाय तस्मा ऋज्वाश्वायेच्छंतौ सः
हकीर्णं अश्विनावश्वयुक्ती कृत्स्नं जगद्वाप्रवन्ती वा वृषणा हे
वृषणौ कामानां वर्षितारावित्येवं संवाध्य नरा नेतारावश्विना-
वह्वयत् । आह्वतवती । आह्वयंत्यास्तस्याः कोऽभिप्राय इति
चेत् तदुच्यते । कनीन इव । यथा प्रासयौवनः कामुको जारः
पारदारिकः सन् परस्त्रियै सर्वं धनं प्रयच्छति । एवमृज्वाश्वी,
मह्यं शतमेकं चैकीत्तरशतसंख्याकान्मेघान्पौरजनानां स्वभूतान्-
पह्वत्य चक्षदानः शकलीकुर्वन् प्रादात् । तेनेदृशीं दुर्दशां प्राप्सु
इति ॥ कनीनः । युवशब्दादिष्ठनि युवाल्पयोः कक्षन्यनरण्यां ।
पा० ५. ३. ६४. इति युवशब्दस्य कक्षादेशः । व्यत्ययेनेष्ठनः
स्वादेशः । यद्वा । कन दीप्तिकांतिगतिषु । अस्मादीणादिक
ईनप्रत्ययः ॥

एकोनविंशीमृचमाह ॥

मही वांमूतिरश्विना मयोभुक्त स्नामं धिषण्या सं रिणीयः ।

अथा युवामिदं ह्वयत्पुरंधिरागच्छतं सीं वृषणावबोभिः ॥ १९ ॥

मही । वां । कतिः । अश्विना । मयःभूः । उत । स्नामं ।

धिषण्या । सं । रिणौथः ।

अथ । युवां । इत् । अङ्गयत् । पुरंधिः । आ । अयच्छतं ।

मीं । वृषणौ । अवःभिः । १८ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोर्मही महत्पूतिः पालनं मयोभूर्मयसः
सुखं भावयिष्यौ । उत अपि च हे धिष्ण्या । धिषणा स्तुति-
लक्षणा वाक् । तथा स्तोतव्यौ स्नामं व्याधितं पुरुषं विश्विष्टा-
गमत्रादिकं संरिणौथः । संगतावयवं कुरुयः । उत अपि च
युवामित् युवामेव पुरंधिर्बहुवीर्घोषा विश्वपला वाङ्मयत् ।
रोगोपशमनार्थमाङ्गवतौ । हे वृषणौ कामानां वर्षिताराः
वश्विनौ अवीभौ रक्षणेः सहागच्छतं । आभिसुख्येन सीमेना
प्राप्तवन्तौ ॥ मही । महतौ । छांदसी वर्णलोपः । यद्वा ।
महेरौणादिक इन् । कृदिकारादस्तिन इति ङीष् । मयोभूः ॥
भवतेरंतर्भावितव्यर्थात् क्षिप् । रिणौथः । री गतिरेषणयोः ।
कौथ्यादिकः । प्वादीनां क्क इति क्कत्वम् ।

विंशीमृचमाह ।

अधेनुं दद्या स्तयं विषंक्तामपिन्वतं शयवे अश्विना गां ।

युवं शचीभिर्विमदाय जायां न्यूहयुः पुरुमित्रस्य योषं ॥ २० ॥

अधेनुं । दद्या । स्तयं । विषंक्तां । अपिन्वतं । शयवे ।

अश्विना । गां ।

युवं । शचीभिः । विमदाय । जायां । नि । ऊहयुः ।

पुरुमित्रस्य । योषां ॥ २० ॥

हे दत्ता दर्शनोपावशिनौ विषक्तां विमेषेण सक्तावयवा ।
 क्तावयवामित्यर्थः । अत एव स्तयं निवृत्तप्रसवां । अत
 एवाधेनुमदोग्धीं । एवंभूतां गां शयव एतत्संज्ञाय ऋषये-
 ऽपिबन्त । पयसापूरयतं । अपि च । पुरुमित्रस्य । पुरुमित्रो
 नाम कश्चिद्राजा । तस्य योषां कुमारीं शचीभिरात्मौयैः
 कर्मभिर्विमदायैतत्संज्ञाय ऋषये शत्रुभिः सह योद्धुमशक्ताय
 युवां न्यूहयुः । विमदस्य गृहं प्रापितवन्तौ ॥ स्तयं । स्तृज्
 आच्छादने । अवितृस्तृतंविभ्य ईरितौकारप्रत्ययः । वा कंदसौ-
 त्वमि पूर्वस्य विकल्पनादभावे यणादेशः । उदात्तस्वरितयोयं ण
 इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं । विषक्तां । घञ संगे । कर्मणि
 निष्ठा । अनदितामिति नलोपः । गतिरनन्तर इति गतेः
 प्रकृतिस्वरत्वं । अपिबन्तं । पिबि सेचने । इदित्वाङ्मुम् ।
 भौवादिकः । पुरुमित्रस्य । पुरुणि मित्राणि यस्य । संज्ञायां
 मित्राजिनयोः । पा० ६. २. १६५. । इति बहुव्रीह्यावुत्तर-
 पदांतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षोडशी वर्गः ॥

एकविंशीसूचमाह ॥

यवं हक्केणाश्विना वपन्तेषु दुहन्ता मनुषाय दत्ता ।

अभि दस्युं बकु'रेणा धर्म'तोर ज्योति'स्रक्रथुराय ॥ २१ ॥

यवं । वृकेण । अश्विना । वपंता । इषं । दुहंता ।

मनुषाय । दस्त्रा ।

अभि । दस्युः । बकुरेण । धमंता । उरु । ज्योतिः ।

चक्रयुः । आर्याय ॥ २१ ॥

आर्याय विदुषे । मनुषशब्दी मनुशब्दपर्यायः । मनुषायं
मनवे मनोरथं हि दस्त्रा दर्शनौघावश्विनौ वृकेण लांगलेन
कर्षकैः कृष्टदेशे यवं यवाद्युपलक्षितं सर्वं धान्यजातं वपंता
वापयन्ती । तथेषं । अक्षनामैतत् । तत्कारणभूतं वृष्ट्युदकं
च दुहंता मेघात्तत्त्वारयन्ती । तथा दस्युमुपक्षयकारिणमसुरं
पिशाचादिकं बकुरेण । बकुरो नाम भासमानो वज्रः । तेना-
भिधमंता । धमतिर्वधकर्मा । अभिघ्नन्ती । एवं त्रिविधं कर्म
कुर्वन्ती युवामुरु विस्तीर्णं ज्योतिः स्वकीयं तेजो माहात्म्यं
चक्रयुः । कृतवन्ती दर्शितवन्तावित्यर्थः । यद्वा । त्रिविधकर्मा-
चरणेनार्याय विदुषे मनवे विस्तीर्णं सूर्याख्यं ज्योतिश्चक्रयुः ।
कृतवन्ती । जीवन् हि सूर्यं पश्यति । तद्धेतुभूतानि त्रीणि
कर्माणि युवाभ्यां कृतानतीति भावः । अत्र निरुक्तं । बकुरो
भास्करो भयंकरो भासमानो द्रवतीति वा । यवमिव वृकेणा-
श्विनौ निवपन्ती । वृको लांगलं भवति विकर्तनादित्या-
दिकमनुसंधेयं । नि० ६, २६. ॥ मनुषाय । मनेरीणादिक
लघन्प्रत्ययः ॥

द्वाविंशोऽमृचमाहः॥

आथर्वणायांश्चिना दधीचेऽश्वां शिरः प्रत्वेरयतं ।

स वां मधु प्र वोचत्तायन्त्वाष्टं यद्दक्षपिकथ्यं वां ॥२१॥

आथर्वणाय । अश्चिना । दधीचे । अश्वां । शिरः ।

प्रति । ऐरयतं ।

सः । वां । मधु । प्र । वोचत् । ऋतायन् । त्वाष्टं । यत् ।

दक्षौ । अपिऽकथ्यं । वां ॥ २२ ॥

तद्वां नरा सुनथ इत्यधोक्तमाख्यानमिहाप्यनुसंधेयं । हे
अश्चिनी आथर्वणायाथर्वणः पुत्राय दधीचे दध्यङ्गान्ने
महर्षयेऽश्वामश्वसंबंधि शिरः प्रत्वेरयतं । प्रत्यधत्तं । तदीयं
मानुषं शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र विधायाश्चेन शिरसा तमृषिं
समयोजयतमित्यर्थः । स च वां युवाभ्यां प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां
च वक्ष्यामीति पुरा कृतां प्रतिज्ञां ऋतायन् सत्यामात्मन इच्छन्
मधु मधुविद्यां त्वाष्टं त्वष्टुरिन्द्राकथ्यं प्रवोचत् । प्रोक्तवान् ।
हे दक्ष दशनौयावश्चिनी वां युवयोः संबंधि यदपिकथ्यं
द्विजस्य यज्ञशिरसः कक्षप्रदेशेन पुनःसंधानभूतं प्रवर्ग्यविद्यास्थं
रहस्यं तदपि वां युवाभ्यां प्राधोषदित्यर्थः ॥ दधीचे । अंचते-
ऋत्विगित्यादिना क्षिन् । अनिदितामिति नलोपः । चतुर्थ-
कवचनेऽच इत्यकारलोपे चात्रिति दौर्घत्वं । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेण विभक्त्युदात्तत्वे प्रामे तस्यापवादत्वेन चात्रिति विभक्तोः

पूर्वस्योदात्तत्वं प्राप्तं । तस्याप्ययमपवादः । अंचेऽहं दस्य-
सर्वनामस्थानमिति विभक्त्युदात्तत्वं ॥

त्रयोविंशौष्टवमाह ॥

सदा कवौ सुमतिमा चके वां विष्वा धियो अश्विनौ
प्रावतं मे ।

अस्मे रयिं नासत्या ह्वंतं मपत्यसाचं श्रुत्यं रराथां ॥ २३ ॥

सदा । कवौ इति । सुमतिं । आ । चके । वां । विष्वाः ।

धियः । अश्विना । प्र । अवतं । मे ।

अस्मे इति । रयिं । नासत्या । ह्वंतं । अपत्यसाचं ।

श्रुत्यं । रराथां ॥ २३ ॥

हे कवौ क्रांतदर्शिनौ मेधाविनाऽश्विनौ वां युवयोः सुमतिं
कल्याणीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं सदा सर्वदा चके । आभिमुख्येन
प्रार्थये । मे मदोद्यानि विष्वा धियः सर्वाणि कर्माणि युवां
प्रावतं । प्रकर्षेण रक्षतं । अपि च । अस्मे अस्मभ्यं हे नासत्या-
ऽश्विनौ ह्वंतं महांतमपत्यसाचमपत्यैः पुत्रादिभिः समवेतं
श्रुत्यं प्रशंसनीयमुत्कृष्टं रयिं धनं रराथां । प्रयच्छतं ॥ चके ।
कै गै शब्दे । व्यत्ययेनात्मनेपदं । लिट्युत्तमैकवचने रूपं । अस्मे ।
सुपां सुलुगिति चतुर्थीबहुवचनस्य श्रे आदेशः । अपत्यसाचं ।
अपत्यैः सह सचते संगच्छत इत्यपत्यसाच् । क्रांदमो ण्विः ।
श्रुत्यं । श्रुतिः स्तुतिः । तच्च भवं श्रुत्यं । भवे कंदसौति यत् ।
यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । रराथां । रा दागं । लोटि व्यत्यये
नात्मनेपदं । बहुलं कंदसौति शपः श्रुः ॥

चतुर्विंशीमृचमाह ॥

हिरण्यहस्तमश्विना रराणा पुत्रं नरा वध्रिमत्या अदत्तं ।

त्रिधा ह श्यावंमश्विना विकस्तमुज्जीवसे ऐरयतं सुदानू ॥ २४ ॥

हिरण्यहस्तं । अश्विना । रराणा । पुत्रं । नरा ।

वध्रिमत्याः । अदत्तं ।

त्रिधा । ह । श्यावं । अश्विना । विकस्तं । उत् । जीवसे ।

ऐरयतं । सुदानू इति सुदानू ॥ २४ ॥

रराणा रममाणौ दातारौ वा नरा नेतारौ हे अश्विनौ
हिरण्यहस्तं नाम पुत्रं वध्रिमत्या एतत्संज्ञायै ब्रह्मवादिन्या
अदत्तं । प्रायच्छतं ह । अपि च । हे सुदानू शीभनदाना-
वश्विनौ त्रिधा चेधा विकस्तं विच्छिन्नं श्यावाख्यमृषिं जीवसे
जीवितुमुदैरयतं । असुरैस्त्रेधा खंडितं शरीरं पुनरेकीकृत्यो-
दगमयतमित्यर्थः ॥ रराणा । रमतेः शानचि बहुलं कंदसीति
शपः श्रुः । व्यत्ययेन मकारश्चात्वं । रातैर्वा व्यत्ययेन शानच् ।
पूर्ववत् श्रुः । वध्रिमत्याः । चतुर्थर्थे बहुलं कंदसीति षष्ठी ।
जीवसे । जीव प्राणधारणे । तुमर्थे सेसेनित्यसेप्रत्ययः ॥

पंचविंशीमृचमाह ॥

एतानि वामश्विना वीर्याणि प्र पुष्याण्यायवोऽषोचन् ।

ब्रह्मं कृण्वती वृषणा युवभ्यां सुवीरांसो विदधमा वंदेम ॥ २५ ॥

स्तानि । वां । अश्विना । वीर्याणि । प्र । पूर्वाणि ।

आयवः । अबोचन् ।

ब्रह्म । कण्वंतः । वृषणा । युवभ्यां । सुवौरासः । विदथं ।

आ । वदेम ॥ २५ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवयोः संबंधीनि पूर्वाणि
प्रदान्येतानीदानीं मयोक्तानि वीर्याणि । वीरकर्माण्यायवो
मनुष्या मदीयाः पित्रादयः प्रबोचन् । उक्तवंतः । वयं च हे
वृषणा कामाभिवर्षका अश्विनौ युवाभ्यां ब्रह्म मंचात्मकं स्तोत्रं
कण्वंतः कुर्वंतः सुवौरासः सुवोराः शोभनैर्वीरैः पुत्रादिभिरु-
पेताः संतो विदथं यज्ञमावदेम । आभिसुख्येन स्तुतीरुच्चार-
याम । यद्वा । विदथं वेदयंतमतिथिं तदपेक्षितप्रदानेनावदेम ।
आभिसुख्येन प्रियपूर्विकां वाचमुच्चारयाम ॥ कण्वंतः । कवि
हिंसाकरणयोश्च । इदित्वास्तुम् । लठः शब्दः । धिन्विक्कणव्योद-
ञ्चेत्युप्रत्ययः । अकारांतादेशश्च । अतो लोपे सति स्थानिवद्भा-
वात्तूपधगुणभावः । सुवौरासः । शोभना वीरा येषां ते
तथोक्ताः । आज्ञसेरमुक् । वीरवीर्यौ चेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ।
विदथं । विद ज्ञाने । रुदिविदिभ्यां किदित्यथप्रत्ययः ।

॥ इति प्रथमस्याष्टमे सप्तदशो वर्गः ॥

आ वामित्येकादशचं तृतीयं सूक्तं कचीवत आर्षं चैष्टुभ-
मश्विनं । तथा चानुक्तांतं । आ वामेकादशेति । पूर्वसूक्ताभ्यां
रुक् प्रातरनुक्ताकाश्विनशस्त्रयोरुक्तौ विनियोगः ॥

तत्र प्रथमाऽमृचमाह ॥

आ वां रथो अश्विना श्येनपत्वा सुमृङ्गीकः स्ववां यात्वर्वाङ् ।

यो मर्त्यस्य मनसो जवीयान् त्रिवंधुरो वृषणा वातरंहाः ॥ १ ॥

आ । वां । रथः । अश्विना । श्येनपत्वा । सुमृङ्गीकः ।

स्ववान् । यातु । र्वाङ् ।

यः । मर्त्यस्य । मनसः । जवीयान् । त्रिवंधुरः । वृषणा ।

वातरंहाः ॥ १ ॥

हे अश्विनी वां युवयोः स्वभूतो रथोऽर्वाङ् अस्मदभिसुखः
आयातु । आगच्छतु । कीदृशो रथः । श्येनपत्वा । श्येनाः
इत्यश्वनाम । शंसनीयगमनैरश्वैः पतन् गच्छन् । यद्वा । श्येनः
पक्षी । स एव शीघ्रं पतन् । सुमृङ्गीकः । शोभनसुखयुक्तः ।
स्ववान् । धनवान् । हे वृषणी कामानां वर्षितारावश्विनी यो
युष्मदीयो रथो मर्त्यस्य मनुष्यस्य मनसो जवीयान् । अतिशयेन
वेगवान् । तद्यथा वेगेन कृत्स्नं जगद्ग्राप्नोति तद्वोऽप्यतिशयेन
क्षयमाकादेव सर्वं जगत्पर्यटतीत्यर्थः । त्रिवंधुरः । बंधुरं वैष्टितं
सारथिः स्थानं । त्रिप्रकारेण बंधुरेण युक्तः । वातरंहाः । वातस्य
वायो रंहा वेग इव वेगो यस्य स तथोक्तः । अनेनाप्रतिहत-
गतित्वमुच्यते । स रथ इति पूर्वत्वान्वयः ॥ श्येनपत्वा । पतन्
गती । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति वनिप् । दासीभारादिः ।
यद्वा । दृशिग्रहणस्य विध्यंतरोपसंग्रहार्थत्वाद्वावे वनिप् । ततो
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसत्वरत्नं । जवीयान् । जवीऽस्यास्तीति

जववान् । अतिमथेन जववान् । आतिशायनिक ईयसुन् ।
विन्मतीलुक् । टेरिति टिलोपः ॥

• द्वितीयानुचमाह ॥

त्रिवंधुरेण त्रिवृता रथेन त्रिचक्रेण सुवृता यातमर्वाक् ।
पिन्व'तं गा जिन्व'तमर्वतो नो वर्धय'तमश्विना वीरमस्मे ॥ २॥
त्रिवंधुरेण । त्रिवृता । रथेन । त्रिचक्रेण । सुवृता ।

आ । यातं । अर्वाक् ।

पिन्व'तं । गाः । जिन्व'तं । अर्वतः । नः । वर्धय'तं ।

अश्विना । वीरं । अस्मे इति ॥ २ ॥

त्रिवंधुरेण । बंधुरं सारथिस्थानं । त्रिप्रकारबंधुरोपेतैः
त्रिवृता त्रिधा वर्तमानेन त्रिचक्रेण चक्रचयोपेतैः सुवृता
शोभनं गच्छता रथेनार्वाक् अस्मादभिमुखमायातं । आगच्छतं ।
आगत्य चास्मादीया गाः पिन्वतं । पयसा पूरयतं । नोऽस्माक-
मर्वतोऽश्वान् जिन्वतं । प्रीणयतं । अपि च । हे अश्विनौ
अस्मे अस्माकं वीरं पुत्रादिकं वर्धयतं । प्रवृद्धं कुरुतं ॥
त्रिचक्रेण । त्रीणि चक्राणि यस्य स तथोक्तः । त्रिचक्रादीनां
हृदस्थुपसंस्थानमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

प्रवद्यामना सुवृता रथेन दस्त्राविमं शृणुतं श्लोकमद्रः ।

क्वमंग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रांसो अश्विना पुराजाः ॥ ३॥

प्रवत्सुयामना । सुहृता । रथेन । दक्षौ । इमं शृणुतं ।

श्लोकं । अद्रेः ।

किं । अंग । वां । प्रति । कथयति । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः ।

अश्विना । पुराजाः । ३ ॥

हे दक्षौ दर्शनीयावश्विनो प्रवक्ष्यामना प्रकृष्टगमनेन शौभ्र-
यामिना सुहृता शोभनवर्तनेन रथेनागत्याद्रेरादरं कुर्वतः
स्तोत्रिमं श्लोकं स्तुतिलक्षणाभिमां वाचं शृणुतं । अंगश्विना
हे अश्विनौ पुराजाः पूर्वजाताश्चिरंतना विप्रासा मेधाविनो वां
युवामकतिं स्तोत्राणां दारिद्र्यं प्रति तत्परिहर्तुं गमिष्ठा गच्छत-
मावाहुः । कथयन्ति । किंशब्दः प्रदर्शनफलप्रप्ते वर्तते । किं न
कथयन्ति । कथयन्त्येव सर्वे । तथा सत्यागंतव्यमिति ॥ प्रवक्षा-
मना । स्तोपसृष्टे धात्वर्थे वर्तमानात्प्रगब्धादुपसर्गाच्छंदसि
धात्वर्थ इति वतिः । यः प्रापये । आतो मनिञ्चति बहुल-
वचनाद्भावे मनिन् । ततो बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकातस्वरत्वं ।
अद्रेः । दृङ् । आदरे । आङ्पूर्वादस्मादोषादिकः किप्रत्यय
आङो ङ्लक्ष्य । गमिष्ठा । गच्छशब्दात्तुच्छंदसोतीष्ठन् । तुरिष्ठे-
मेयःस्त्रिति ढलोपः । सुपां सुलुगिति विभक्तोराकारः । आहुः ।
प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादिघाताभावः ॥

चतुर्थीचमाह ॥

आ वां श्येनासौ अश्विना वहंतु रथे युक्ताश्च आश्वः पतंगाः ।

ये असुरो दिव्यासौ न गृध्रा अभि प्रयीं नासत्या वहन्ति ॥४॥

आ । वां । श्येनासः । अश्विना । वहंतु । रथे । युक्तासः ।

आश्वः । पतंगः ।

ये । अप्सुरः । दिव्यसः । न । गृध्राः । अभि । प्रयः ।

नासत्थो । वहति ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ रथे युक्तासः सारथिना वहनप्रदेशे योजिता
आश्वो व्याघ्रवतः पतंगाः यतनसमर्थाः श्येनासः शंसनौव-
गमना अश्वौ वां युवामावहंतु । अस्मात्समौपमानयंतु । येऽश्वौ
असुर आप इव त्वरोपेता दिव्यासो न गृध्रा अंतरिक्षे वर्तमाना
गृध्राख्याः पक्षिण इव शीघ्रं गच्छंतो हे नासत्थौ युवां प्रयो
हविलक्ष्णमन्मभिलक्ष्य वहन्ति । प्रापयन्ति । तादृशा इति
पूर्वत्र संबंधः ॥ असुरः । तुर त्वरणे । अपशब्दापपदादस्मात्
क्विप् चेति क्विप् ॥

पंचमीवृचमाह ॥

आ वां रथे युवतिस्त्रिददत्तं शुद्धो नरा दुहिता सूर्यस्य ।

परि वामश्वः वपुषः पतंगा वयं वहन्त्वेषा अभीक्ष्णम् ॥ ५ ॥

आ । वां । रथे । युवतिः । त्रिदत् । अत्र । शुद्धौ । नरा ।

दुहिता । सूर्यस्य ।

परि । वां । अश्वः । वपुषः । पतंगाः । वयः । वहन्तु ।

अरुषाः । अभीक्ष्णम् ॥ ५ ॥

हे नरा नेतारावशिनौ युवतिस्तरुणी सूर्यस्य दुहिता जुष्टी
 प्रीता सती वां युवयोरत्रेमं रथमातिष्ठत् । आरुढवती । तयां
 संहितौ वां युवामश्वा अभौके गृहसमौपे तं रथं परिवहंतु ।
 परिप्रापयंतु । कौटुशा अश्वाः । वपुषः । वपुरिति रूपस्य
 शरीरस्य वा नामधेयं । तद्वंतः । ऊं दसो अत्वर्थीयस्य लोपः ।
 पतंगाः । उत्पन्नसमर्थाः । वयः । गच्छंतः । अरुषाः । आरोच-
 भाना हिंसकरहिता वा ॥ अत्र । इतराभ्योऽपि दृश्यंत इति
 दृशिग्रहणाद्भवदाद्यथामेऽपौदंशब्दादिभक्त्यर्थेनल्प्रत्ययः । जुष्टौ ।
 जुषौ प्रीतिसेवनयोः । औणादिक रूपप्रत्ययः । वांतो गुण-
 वचनादिति ङीष् ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमेऽष्टादशी वर्गः ॥

षष्ठीमृधमाह ॥

उदं॑दनमे॒रतं॑ दंस॒नाभि॑रुद्रे॒भं द॒स्त्रा दृष॑णा श॒चीभिः॑ ।
 नि॒ष्टौग्रं॑ पा॒रय॑वः स॒मुद्रात्पुन॑र्य॒वानं॑ चक्र॒थु॒र्यु॒वानं॑ ॥ ६ ॥
 उ॒त् । व॒दं॒नं । ऐ॒रतं॑ । दंस॒नाभिः॑ । उ॒त् । रे॒भं । द॒स्त्रा ।
 दृ॒षणा॑ । श॒चीभिः॑ ।
 निः । ती॒ग्रं । पा॒रय॑वः । स॒मुद्रात् । पुन॑रिति । अ॒वानं॑ ।
 चक्र॒थुः । यु॒वानं॑ ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ वदनमेतत्संज्ञमृषिं दंसनाभिरात्मीयैः कर्मभिः
 कूपादुदेरतं । उदेरयतं । उदगमयतं । हे दस्त्रा दर्शनीयौ
 दृषणा कामानां वर्धितारावशिनौ शचीभिः कर्मभी रेभमेत-

संसंज्ञस्यं दश रात्रौर्नवाहानि च कूपे निवसंतं तस्मादुदैरयतं ।
उदतारयतं । तथा तौग्यं तुषस्य पुत्रं भुज्यं समुद्रे निमग्न-
भाक्तोयाभिर्नौभिरश्वैश्च समुद्राब्जिष्यारयथः । तौरदेशं प्रापित-
वंतौ । तथा च्यवानं च्यवनमृषिं जीर्णं पुनर्युवानं यौवनीपेतं
चक्रथुः । कृतवंतौ ॥ ऐरतं । ईर गतौ कंपने च । स्थंतात्सङ्घि
कदस्युभयवेति शप आर्हधातुकत्वात्सेरनिटोति णिलोपः ॥

सप्तमौचमाह ॥

युवमन्नयेऽवनीताय तप्तमूर्जमीमानंमश्विनावधत्तं ।
युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तं सुष्टुति जुजुषाणा ॥ ७ ॥
युवं । अचये । अवनीताय । तप्तं । मूर्जं । श्रीमानं ।
अश्विनौ । अधत्तं ।
युवं । कण्वाय । अपिरिप्ताय । चक्षुः । प्रति । अधत्तं ।
सुऽस्तुतिं । जुजुषाणा ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवं युवामवनीताय शतद्वारे पौडायंनृगृहे-
ऽवस्तान्नोतायान्नये तप्तं पौडार्थं प्रक्षिप्तं तुषाग्निं शोतेनोदके-
नावारयेथां । अपि च । अस्मा अत्रय श्रीमानं सुखकरमूर्जं
रसवदन्नमधत्तं । प्रायच्छतं । तथा सुष्टुतिं श्रीभनां स्तुतिं
जुजुषाणा सेवमानी युवामपिरिप्तायासुरैर्ब्राह्मण्यपरोक्षार्ध-
स्मिहार्मीनः सन् व्युष्टामुषसं जानोहोत्यधकारवातं गृहे
प्रवेशताय कण्वाय ऋपये चक्षुर्व्युष्टाया उषसः प्रकाशकं वीणा-
शब्दं प्रत्यधत्तं । कृतवंतौ । यद्वा । अपिरिप्ताय पटलेन पिहित-

दृष्टय एवंविधाय कस्याय चक्षुरिन्द्रियं प्रत्यक्षत्वं । प्रत्यक्षापयत्वं ।
 आमानं । अवतरेत्तादिको ज्ञानिः । अवरत्नरेखादिना वकार-
 स्थोपधायाश्च कटः । गुणः । अपिरिताय । लिप उपदेहे ।
 अस्मत्कर्मणि निष्ठा । कपिलकादित्वाभक्त्यविकल्पः । गतिर-
 नंतर इति गतेः प्रकृतिस्ररत्नं । जुजुषाणा । जुषौ प्रीति-
 सेवनयोः । ह्रादसो लिट् । लिट् कानक्षा । सुपां जुजुगिति
 विभक्तेशाकारः ॥

अष्टमीवृत्तमाह ॥

युवं धेनुं शयवे नाधितायापिन्वतमश्विना पूर्यायं ।

अमुं चतं वर्तिकांमंहसी निः प्रति जंघां विश्पलाया अधत्तं ॥ ८ ॥

युवं । धेनुं । शयवे । नाधिताय । अपिन्वतं । अश्विना ।

पूर्यायं ।

अमुं चतं । वर्तिकां । अंहसः । निः । प्रति । जंघां ।

विश्वपलायाः । अधत्तं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ युवं युवां पूर्याय पुरातनाय
 नाधिताय याचमानाय शयव एतत्संज्ञाय ऋषये धेनुं निवृत्त-
 प्रसवामदोग्ध्रीमपिन्वतं । पयसासिंचतं । सर्वदा पयस्विनीम-
 कुरुनमित्यर्थः । अपि च । वर्तिकां वृत्तेण यस्तां चटकसदृशीं
 शकुनिमंहसी वृत्ताख्यलक्षणात्पापान्निरमंचतं । निरमोचयतं ।
 यदा । पुनः पुनर्वतंत इति वर्तिकोषाः । तामादित्येनाभि-
 प्रस्तां युवाममोचयतं । तथा विश्वपलायै संग्रामे क्लृप्तजंघाया

अगस्त्यपुरीहितस्य खेलस्य संबन्धिन्या एतत्संज्ञायै स्त्रियाः
आयसीं जघां प्रत्यक्षत्तं । प्रत्यस्यापयत्तं समयोजयतमित्यर्थः ॥

नवमीऽष्टकमाह ॥

युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतमहिह्नमश्विनादत्तमश्वं ।

जोह्वत्रमर्यो अभिभूतिसुषं सहस्रसां वृषणं वीडुंगं ॥ ८ ॥

युवं । श्वेतं । पेदवे । इन्द्रजूतं । अहिह्नं । अश्विना ।

अदत्तं । अश्वं ।

जोह्वत्रं । अर्यः । अभिभूतिः । सुषं । सहस्रसां ।

वृषणं । वीडुंगं ॥ ८ ॥

अश्विना हे अश्विनौ पेदवे पेदुनाम्नै राक्षे युवं युवां
श्वेतवर्णं कंचिदश्वमदत्तं । प्रायच्छतं । कीदृशं । इन्द्रजूतं ।
इन्द्रेण युवाभ्यां गमितं दत्तमित्यर्थः । अहिह्नं । शत्रूणां
हन्तारं । जोह्वत्रं । अतिशयेन संग्रामेष्वह्नातारं । अर्योऽरेः
शत्रोरभिभूतिमभिभावुकं । उग्रमुद्गूणं वीर्यवन्तमित्यर्थः । सह-
स्रसां । सहस्रसंख्याकस्य धनस्य संभक्तारं दातारं वा । वृषणं ।
सेक्तारं युधानामित्यर्थः । वीडुंगं । दृढांगं ॥ इन्द्रजूतं । जु इति
सौत्री घातुर्गत्वर्थः । अस्मादंतर्भावितस्पर्धात्कर्मणि निष्ठा ।
तृतीया कर्मण्यौति पूर्वपदप्रकृतिसवरत्वं । जोह्वत्रं । ह्यतेर्यङ्-
लुगन्तादौणादिकस्यप्प्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्वादनदात्तत्वे घातु-
स्वरः शिष्यते । अर्यः । अरिशब्दात् षष्ठ्येकवचने जसादिषु
बृहसि वाचनमिति धेङितीति गुणस्य विकल्पितत्वादभावे

यणादेशः । उदात्तयण इति विभक्तेरुदात्तत्वं । अभिभूतिः ।
अभिभूयतेऽनेनेत्यभिभूतिः । करणे क्तिन् । तादौ चेति मतेः
प्रकृतिस्वरत्वं । सहस्रसां । मनोतेः मनतेर्वा जनसनखनेति
विट् । विडुनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ॥

दशमौमृचमाह ॥

ता वां नरा स्ववंसे सुजाता हवामहे अश्विना नाधमानाः ।

आ न उप वसुमता रथेन गिरौ जुषाणा सुविताय यातं ॥ १० ॥

ता । वां । नरा । सु । अवंसे । सुजाता । हवामहे ।

अश्विना । नाधमानाः ।

आ । नः । उप । वसुमता । रथेन । गिरः । जुषाणा ।

सुविताय । यातं ॥ १० ॥

नरा नेतारौ हे अश्विनौ सुजाता शोभनजन्मानौ ता वां
तौ युवां नाधमाना धनं याचमाना वयं स्तोतारोऽवसे रक्षणार्थं
सु हवामहे । शोभनमाह्वयामहे । गिरः स्तुतौर्जुषाणा
सेवमानौ युवां वसुमता धनयुक्तेन रथेन नोऽस्मानुपायातं ।
उपागच्छतं । किमर्थं । सुविताय । सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय ।
सुखाय वा ॥ सुजाता । शोभनं जातं जन्म ययोस्त्री सुजातौ ।
सुपां सुतुगिति विभक्तेरुदात्तत्वं । ननुमुभ्यामित्युत्तरपदांतो-
दात्तत्वं । नाधमानाः । नाष्ट याच्जायां । जुषाणा । जुषी
प्रीतिसेवनयोः । ताच्छीलिक्रानाश्च । तुदादित्वाच्छः । पूर्वव-

हिभक्तोराकारः । सुविताय । सुपूर्वादेतेः कर्मणि निष्ठा ॥
तन्वादित्वादुक्क । सुप्रमानात् क्त इत्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

एकादशौचमाह ॥

आ श्येनस्य जवसा नूतनेनास्मे यातं नासत्या सजीषाः ।

हवे हि वांमश्विना रातहव्यः शश्वत्तमाया उषसो व्युष्टौ ॥ ११ ॥

आ । श्येनस्य । जवसा । नूतनेन । अस्मे इति । यातं ।

नासत्या । सजीषाः ।

हवे । हि । वां । अश्विना । रातहव्यः । शश्वत्तमायाः ।

उषसः । व्युष्टौ ॥ ११ ॥

हे नासत्या नासत्यावश्विनौ सजीषाः सजीषसौ समान-
प्रीतियुक्तौ श्येनस्य शंसनीयं गच्छतोऽश्वस्य नूतनेन नवतरेण
प्रत्यग्रेण जवसा वेगेन सहितौ युवामस्मे अस्मानायातं ।
आगच्छतं । अश्विना हे अश्विनौ रातहव्यौ वां युवाभ्यां
दातव्यं हविषा युक्तः सन् शश्वत्तमायाः कालात्मकतया
नित्याया उषसो व्युष्टौ विवासनसमये वां युवां हवे । आह्व-
यामि । हिर्हेतौ हि यस्मादेवं तस्मादायातमित्यर्थः ॥ अस्मे ।
सुपां सुलुगिति शसः श्रे आदेशः । सजीषाः । तेनैव द्विवचनस्य
सु आदेशः । हवे । द्वेभ्यो लङुत्तमैकवचने बहुलं कंदसौति
संप्रसारणं शपगुणावादेशाः । शश्वत्तमायाः । उत्तमशश्वत्तसौ
सर्वत्रेत्युक्तादिषु पाठादंतोदात्तत्वं ॥

॥ इति प्रथमस्त्राष्टम एकीनविंशो वयः ॥

आ वां रथमिति दशचं चतुर्थं सूक्तं दैर्घतमसस्य कक्षीवत्
 आधे जागतमाश्विनं । तथा चानुक्रांतं । आ वां रथं दश
 जागतमिति ॥ प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ जागते छंदसीदं
 सूक्तमाश्विनशस्त्रे च । तथा च सूत्रितं । आ वां रथमभूदिदं
 यो वां परिक्षमेति क्रीणि । आ० ४. १५. इति ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

आ वां रथं पुरुमायं मनोजुवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हवे ।
 सहस्रकेतुं वनिनं शतहंसं शुष्टीवानं वरिवोधामभि प्रयः ॥१॥

आ । वां । रथं । पुरुऽमायं । मनऽजुवं । जीरऽश्वं ।

यज्ञियं । जीवसे । हवे ।

सहस्रऽकेतुं । वनिनं । शतहंसं । शुष्टीऽवानं । वरिवऽधां ।

अभि । प्रयः ॥ १ ॥

हे अश्विनौ वां युवयो रथं जीवसे जीवनार्थं प्रयो हवि-
 र्लक्षणमन्नमभिलष्याह्वे । आह्वयामि । कौटुशं । पुरुमायं ।
 बहुविधाश्वयं बहुविधकर्माणं वा । मनोजुवं । मन इव शीघ्रं
 गच्छंतं । जीराश्वं । जवदश्वोपेतं । यज्ञियं । यज्ञेष्वा-
 द्धातुमहं । सहस्रकेतुं । अनेकध्वजं सहस्रस्य धनस्य केतयितारं
 आपयितारं वा । वनिनं । वनमित्युदकनाम । तहंतं । शत-
 हंसं । शतसंख्याकैर्धनैर्युक्तं । शुष्टीवानं । शुष्टीति क्षिप्रनाम ।
 क्षिप्रं संभजमानं । यद्वा सुखवंतं । वरिवोधां । वरिव इति
 धननाम । वरिवो धनस्य दातारं । पुरुमायं । बहुव्रीहौ

त्रिचक्रादित्वादंतोदात्तत्वं । यद्वा । तत्पूर्वादर्थधादित्वादप् ।
जौराखं । जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः । जौरी चेति रक्
ईकारांतादेशश्च । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । वक्ष्यं ।
यच्चत्विंभ्यां चखजावित्यर्थाथे घप्रत्ययः । हुवे । जेजा खडि
बहुलं छंदसोति संप्रसारणं । लुगित्बहुव्रीहौ बहुलं छंदसोति
शपो लुक् । उवड् । शतदसुं । शतवसुं । छंदसस्तकारो-
पजनः ॥

द्वितीयानुचमाह ॥

जुङ्घा धोतिः प्रत्यस्य प्रयामन्यधायि शस्त्रात्मयंत आ दिशः ।
खदामि घर्मं प्रति यंत्युतय आ वामूर्जानी रथमश्विना-

ब्रह्म ॥ २ ॥

जुङ्घा । धोतिः । प्रति । अस्य । प्रयामनि । अधायि ।

शस्त्रान् । सं । अयंते । आ । दिशः ।

खदामि । घर्मं । प्रति । यंति । उतयः । आ । वां । ऊर्जानी ।

रथं । अश्विना । अरुहन् ॥ २ ॥

अस्य रथस्य प्रयामनि प्रगमने सति शस्त्रान् अश्विनोः
शंसने स्तवने धीतिरस्मदोया बुद्धिरुद्धौमुखा प्रत्यधायि ।
प्रत्यस्थायि । तदनंतरं दिशो दिष्टव्याः स्तुतयोऽपि समयंते ।
अश्विभ्यां संगच्छंते । आकारः समुच्चये । अहं च स्तोता घर्मं
महावीरस्यं यद्वा चरणशूलज्यादिक हविः खदामि । खादू-
करोमि । उतयोऽवितारो रत्नका ऋत्विजश्च प्रति यंति । घर्मं
प्रति गच्छंति संस्कारार्थं । अपि च हे अश्विनौ वां युवयो

रथमूर्जानो सूर्यश्च दुहितारुहत् । आरुढवती । प्रयोमनि ।
 या प्रापणे । आतो मनिर्विति कत्यञ्चुटा बहुलमिति बहुल-
 वचनाद्भावे मनिन् । दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं ।
 यञन् । अंसु स्तुतो । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति मनिन् ।
 दृशिप्रदृश्यस्य विध्यन्तरोपसंज्ञहार्यत्वादुपधानकारलोपः । सुपां
 सुलुगिति सप्तम्या लुक् । अयन्ते । अथ पय गतौ । भौवादिका-
 ऽनुदात्तेत् । अतयः । क्तिच्क्त्तौ च संज्ञायामित्यवतेः कर्तरि
 क्तिच् । ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोक्तृ । अरुहत् । कम्बुद-
 रुहिभ्य इति च्छेरडादेशः ॥

तृतीयासूचमाह ॥

सं यन्मिथः पस्व॒धाना॑सो अ॒गम॑त शु॒भे म॒खा अ॒मिता
 जा॒यवो रणे॑ ।

यु॒वो॒रुह॑ प्र॒वणे॑ चै॒किते॑ रथो यद॑श्चि॒ना व॒हथः॑ सू॒रिमा वरं॑ ॥ ३ ॥

सं । यत् । मिथः । पस्व॒धाना॑सः । अ॒गम॑त । शु॒भे । म॒खाः ।

अ॒मिताः । जा॒यवः । रणे॑ ।

यु॒वोः । अ॒रुह॑ । प्र॒वणे॑ । चै॒किते॑ । रथः॑ । यत् । अ॒श्चि॒ना ।

व॒हथः॑ । सू॒रिं । आ । वरं॑ ॥ ३ ॥

मखा मखवन्तो यज्ञोपेता अमिता अपरिमिता जायवो
 जयशीला मनुष्या रणे संग्रामे शुभे शोभनाय धनाय तदर्थं
 मिथः पस्वधानासोऽन्योन्यं स्पर्धमाना यद्यदा समगमत ।
 संगच्छन्ते । तदानीं हे अश्विना अश्विनौ युवोरुह युवोरुव

का राधदिति द्वादशचै पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का राधद्वादशांखा दुःस्वप्ननाशिन्याद्या । गायत्री द्वितीया ककुप् तृतीयाचतुर्थी काविराणनष्टरूप्यौ पंचमी तनुशिराः षष्ठ्यक्षरैरुष्णिग्विष्टारहृदती कृतिर्विराट् तिस्रो गायत्रय इति । अस्यायमर्थः । अनुवृत्तेरौश्रिजो दैर्घतमसः कक्षीवावृषिः । आद्या गायत्री । विद्वांसावित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । मध्यमस्येत्ककुबिति हि तल्लक्षणं । तृतीया ता विद्वांसेत्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराडित्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । चतुर्थी विपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी । नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । प्र या घोष इत्येषा पंचमी तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरैत्युक्तलक्षणेपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी यद्यपि पादसंख्ययोष्णिगु भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं ह्रीति सप्तमी विष्टारहृदती । अष्टिनोर्मध्ये दशकी विष्टारहृदतीति तल्लक्षणेपेतत्वात् । मा कस्मा इत्यष्टमी कृतिः । जागतांबेष्टकस्य कृतिरित्युक्तलक्षणसद्भावात् । दुहौयन्निति नवमी विराट् । दशम्याद्यास्तिस्री गायत्रयः । आश्विनं वै इति वैशब्दप्रयोगान्तुष्टादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्येत्येत्या दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोग लैंगिकः । घर्माभिष्टव आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूत्राते हि । का राधद्वौत्राश्विना वामिति नवाभात्यग्निः । आ० ४. ६. । इति ॥ का राधद्वौत्राश्विना वामिति नवत्रिकंदम इत्यादिकं ब्राह्मणमनुसंधेयं ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या ।

अपरः । अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वाक्तप्रकारेणाविद्वान् अन्नः स्तोता विद्वांसवित् सर्वज्ञावश्चिनाविव दुरो दाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपायभूताभ्यागोपृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्यचेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्विनाविव पृच्छेदित्यर्थः । तौ चाक्रौ शशुभिरनाक्रांतावश्चिनौ नू चित् क्षिप्रमेव मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिधत्त इति वाक्यशेषः ॥ इत्या । या हेतौ च छंदसौति थाप्रत्ययः । इदम इश् । एतेतौ रथोः । पा० पू. १, ४. । इतीद्वावः । यदि था हेतौ चेत्यत्रेदमशब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्थसुः । एतदंतात्परस्याविभक्तैर्व्यत्ययेन सुपां सुलुगिति विभक्तैर्डादेशः । अक्रौ । क्रसु पादविक्षेपे । अस्मात् नञ्युपपदे कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलवचनात्कर्मण्यपि जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् । विड्नोरनुनासिकस्त्रादित्वात्वं । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयाष्टकमाह ॥

ता विद्वांसो हवामहे वां ता नो विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ १ ॥

ता । विद्वांसो । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसो ।

मन्म । वोचेतं । अद्य ।

प्र । प्रार्चत् । दयमानः । युवाकुः ॥ १ ॥

हे अश्विनो विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तो युवां हवामहे ।
 आह्वयामहे । तावाह्वतो विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मन्म
 मननीयं ज्ञातव्यं स्तोत्रमद्यास्मिन्काले वोचेतं । ब्रुवाणौ
 भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्या संयोजयन्वा
 दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥
 ता । सुपां सुलुगिति विभक्तोराकारः । वोचेतं । ब्रूज् व्यक्तायां
 वाचि । ब्रुवो वचिः । लिङ्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः ।
 आर्चत् । अर्चं पूजायां । भौवादिकः । तिङ्तां तिङ्गो भवन्तीति
 मिपस्तिबादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ।
 शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्त्ररेण धातुस्त्ररः
 शिष्यते । युवाकुः । युवां कामयत इति युवाकुः । मित-
 द्रादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन
 युवावौ द्विवचन इति युवादेश आत्वं च । यद्वा यु मिश्रणे ।
 औषादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृच्छामि पा॒क्या॑ न दे॒वान्व॑षट्कृतस्याहु॒तस्य॑ द॒स्रा ।

पातं॑ च स॒ह्य॑सी यु॒वं च र॑भ्यसी नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पा॒क्या । न । दे॒वान् । वषट्कृतस्य ।

अहु॒तस्य॑ । द॒स्रा ।

पातं॑ । च । स॒ह्य॑सः । यु॒वं । च । र॑भ्यसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनो युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि ।
 पाक्या न । पक्तव्यप्रज्ञानान् परिपक्वमतौनन्यान्देवान् न
 पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दस्त्रा
 दर्शनौयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारेणान्नौ हुतस्याहु-
 तस्याश्चयंभूतस्य महतः सद्योनोऽतिशयेन बलवतो बलीत्या-
 दकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं पां च । नोऽस्माद्य
 रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढोद्यमान्कुरुतं ॥ पाक्या ।
 पचेर्द्धलोर्ण्यत् । चजोः कु विष्प्रतीरिति कुत्वं । तितस्वरः ।
 सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्यो-
 र्यादित्वेन गतित्वाद्गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं ।
 पा पाने । बहुलं कंदसौति शपो लुक् । सद्यसः । सहतेऽभि-
 भवत्यनेनेति सहो बलं । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी ।
 मत्वर्थीयो विनिः । तत पातिशायनिक ईयसुन् । विष्मती-
 लुक् । क्वांदस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ राभस्ये । राभस्यं
 कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

पंचमीसृचमाह ॥

प्र या घोषे भृगंवाणे न शोभे यया वाचा यजति

पञ्चियो वां ।

प्रेषयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगंवाणे । न । शोभे । यया । वाचा ।

यजति । पञ्चियः । वां ।

प्र । इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा वाक् या वाक्
युष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहस्ताख्ये ऋषौ
भृगवाणे न भृगौ च शोभे । शोभते । यया च स्तुतिलक्षणया
वाचा पञ्चियः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान्वां
युवां यजति । स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुर्न ।
इषमन्नमात्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिन्नः कक्षीवानृषिः
प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्संपूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे ।
घोषा नाम काचिद्वह्मवादिनो कक्षीवतः पुत्रौ । अत्रोप-
चारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां
व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि । आगमानुशासनस्यानित्यत्वा-
न्मुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्तौ । लोपस्त आत्मने-
पदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष गतो । इष्यति गच्छतीतीष-
मन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यदा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वैः
प्राणिभिरितोषमन्नं । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन
संहितायां प्रादूहोढोक्त्वेष्वेषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६, १, ८९.
१. । इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वाविंशो वर्गः ॥

पष्ठोमृचमाह ॥

श्रुतं गायत्रं तर्कवानस्याहं चिद्धि रिरर्भाश्विना वां ।

आक्षी शुभस्यतो दन् ॥ ६ ॥

श्रुतं । गायत्रं । तक्वानस्य । अहं । चित् । हि । रिरिभ ।

अश्विना । वां ।

आ । अक्षी इति । शुभः । पतौ इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्र-
साम्ना निष्पन्नं निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तक्वानस्य स्वलङ्घितेरंधस्य
ऋज्राश्वस्य संवन्धि श्रुतं । शृणुतं । अहं चित् अहमिव वां युवां
स हि रिरिभ । स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे शुभस्पतौ शोभनस्य
कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ अक्षी युवाभ्या-
मादन् । चक्षुषी आददानः । तस्मा इव मग्नमप्यभिमतफलं
प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि बहुलं च्छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । तक्वानस्य । तक् गतौ । अत्र
गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिलक्ष्यते । औष्णादिक
उपलब्धयः । भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभ । रेभृ शब्दे ।
अक्षी । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स
चोदात्तः । शुभस्पतौ । सुबामंत्रिते । परांगवत्स्वर इति षष्ठ्य-
तस्य परांगवद्भावत्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामंचितानुदात्तत्वं ।
दन् । आङ्पूर्वाद्दातेराडो दोऽनास्यविहरणे । पा० १. १.
२०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शब्द । जुहोत्यादित्वात् झः ।
द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः ।
छंदस्युभयथेत्युभयथाश्रयणात् शतुः सार्वधातुकत्वेन डिङ्त्वं ।
आर्द्धधातुकवादातो लोप इटि चेत्याकारलोपः ।

सप्तमीमृचमाह ॥

यु॒वं छा॒स्तं॑ म॒हो र॒न्यु॒वं वा॒ य॒न्निर॑त॒तंस॑तं ।

ता नो॑ व॒सू सु॒गो॒पा स्या॑तं पा॒तं नो॑ वृ॒काद॑घा॒योः ॥ ७ ॥

यु॒वं । हि॒ । आ॒स्तं॑ । म॒हः । रन् । यु॒वं । वा । यत् ।

निः॒ऽअ॒त॑तंस॒तं ।

ता । नः । व॒सू इति॑ । सु॒गो॒पा । स्या॑तं । पा॒तं । नः ।

वृ॒कात् । अ॒घा॒योः ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ महो महतो धनस्य रन् रातारौ दातारौ युवं
युवां कंचनास्तं । वा यत् निरततंसतं । धनानि निरगमयतं ।
रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारा-
वश्विनौ तादृशौ युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ
रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च । नोऽस्मानघायोरघं
पापफलमस्माकमिच्छति वृकास्तेनात्पातं । रक्षतं ॥ महः ।
महतः । छांदसोऽच्छब्दलोपः । रन् । दक्षितिवप्रक्रियोन्नेया ।
व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारे । अस्मास्त-
ताङ्गुडि णिन्निदुसुभ इति च्छेष्ट् द्विवचनादि च । गुरु-
संज्ञाया लघुसंज्ञया बाधितत्वात्सन्वद्वावाभाः । सुगोपा । सुपां
सुलुगिति विभक्त्यर्लुक् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति छंदसि
परेष्वायामिति क्यच् । अश्वाघस्यादित्यात्वं । क्वाच्छंदसीत्-
प्रत्ययः ॥

का राधदिति द्वादशचं पंचमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । का
 राधद्वादशांखा दुःस्वप्ननाशिन्याद्या । गायत्री द्वितीया ककुप्
 तृतीयाचतुर्थी काविराणनष्टरूप्यौ पंचमौ तनुशिरा षष्ठ-
 चरैरुष्णिग्विष्टारहृदती कतिर्विराट् तिस्रो गायत्रय इति ।
 अस्यायमर्थः । अनुहत्तेरौश्रिजो दैर्घतमसः कक्षीवानृषिः ।
 आद्या गायत्री । विद्वांसावित्येषा ककुप् मध्यमपादस्य द्वादशा-
 चरत्वात् । मध्यमस्येत्ककुर्विति हि, तल्लक्षणं । तृतीया ता
 विद्वांसेत्येषा काविराट् । नवकयोर्मध्ये जागतः काविराडि-
 त्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । चतुर्थी विपृच्छामीत्येषा नष्टरूपी ।
 नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपीत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । प्र या घोष
 इत्येषा पंचमौ तनुशिरा । एकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरे-
 त्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । श्रुतं गायत्रमित्येषा षष्ठी यद्यपि पाद-
 संख्ययोष्णिङ् भवति तथाप्यक्षरसंख्ययोष्णिक् । युवं हीति
 सप्तमी विष्टारहृदती । अष्टिनोर्मध्ये दशकी विष्टारहृदतीति
 तल्लक्षणोपेतत्वात् । मा कस्मा इत्यष्टमी कतिः । जागताषष्ट-
 कश्च कतिरित्युक्तलक्षणसङ्गात्वात् । दुहोयन्निति नवमी विराट् ।
 दशम्याद्यास्त्रिस्रो गायत्रयः । आश्विनं वै इति वैशब्दप्रयोगा-
 तुच्चादिपरिभाषयेदमपि सूक्तमाश्विनं । अध स्वप्नस्तेत्यया
 दुःस्वप्ननाशनं प्रतिपाद्यते । अतो या तेनोच्यते सा देवतेति
 न्यायेन तदेव देवता ॥ सूक्तविनियोग लैंगिकः । घर्माभिष्टव
 आदितो नवर्चो विनियुक्ताः । सूत्रयते हि । का राधद्वादशा-
 श्विना वामिति नवाभात्यग्निः । आ० ४, ६, । इति ॥ का
 राधद्वादशाश्विना वामिति नवविद्वंदस इत्यादिकं ब्राह्मणमनु-
 संधेयं ॥

तत्र प्रथमासृचमाह ॥

का राधद्वोत्राश्विना वां को वां जोषे उभयोः । कथा

विधात्यप्रचेताः ॥ १ ॥

का । राधत् । होत्रा । अश्विना । वां । कः । वां । जोषे ।

उभयोः । कथा । विधाति । अप्रचेताः ॥ १ ॥

अश्विना हे अश्विनौ वां युवां का होत्रा । वाङ्मामैतत् ।
कोट्टशी स्तुतिनक्षणा वाक् राधत् । आराधयति । प्रीतौ
करोति । युवयोर्माहात्म्यानुकूपा स्तुतिर्नास्तीत्यर्थः । किंच
वां युवयोरुभयोजोषे जोषणे सेचने प्रीणने वा समर्थः कः
स्तोता विद्यते । युष्मद्गुणाभिज्ञः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः ।
अप्रचेता युवयोर्माहात्म्यमजानंश्च कथा केन प्रकारेण विधाति ।
युवां परिचरति । युष्मद्विषयं परिचरणमपि कर्तुं न शक्यत
इत्यर्थः ॥ राधत् । राध साध संसिद्धौ । लेख्याडागमः । जोषे ।
जुषी प्रीतिसेवनयोः । भावे घञ् । जित्वादाद्युदात्तत्वं ।
कथा । था हेतौ च छंदसीति किंशब्दात्प्रकारवचने थाप्रत्ययः ।
किमः क इति कादेशः । विधाति । विध विधाने । तौदा-
दिकः । लेख्याडागमः । अप्रचेताः । प्रकृष्टं चेतो यस्यानौ
प्रचेताः । नञ्ममासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

विद्वांसविद्वाः पृच्छेदविद्वानित्यापरी अचेताः । नू चिन्नु

मर्ते अक्री ॥ २ ॥

विद्वांसौ । इत् । दुरः । पृच्छेत् । अविद्वान् । इत्या ।

अपरः । अचेताः । नु । चित् । नु । मर्ते । अक्रौ ॥ २ ॥

इत्येत्यमनेन पूर्वाक्तप्रकारेणाविद्वान् अन्नः स्तोता विद्वां
सावित् सर्वज्ञावश्चिनावेव दुरो द्वाराणि स्तुतिपरिचरणयोरुपाय-
भूतान्मार्गां पृच्छेत् । प्रष्टुमर्हति । अपरोऽश्विभ्यामन्यः सर्वोऽप्य-
चेताः । यस्माच्चेतसा ज्ञानेन रहितस्तस्मादश्चिनावेव पृच्छेदि-
त्यर्थः । तौ चाक्रौ शत्रुभिरनाक्रांतावश्चिनौ नू चित् क्षिप्रमेव
मर्ते मनुष्ये स्तोतरि भक्तानुग्रहकतया सनिधत्त इति वाक्य-
शेषः ॥ इत्या । या हेतौ च कंदसौति थाप्रत्ययः । इदम इग् ।
एतेतौ रथोः । पा० ५, ३, ४, । इतीद्गावः । यदि था हेतौ चेत्य-
त्रेदम्शब्दस्य नानुवृत्तिस्तदानीमिदमस्थमुः । एतदंतात्परस्या
विभक्तेर्यत्ययेन सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । अक्रौ । क्रमु
पादविक्षेपे । अस्मात् नज्युपपदे कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुल
वचनात्कर्मण्यपि जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् । विडुनो-
रनुनासिकस्यादित्यात्वं । नज्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥

तृतीयाश्रुचमाह ॥

ता विद्वांसां हवामहे वां ता नी विद्वांसा मन्म वोचेतमद्य ।

प्रार्चयमानो युवाकुः ॥ ३ ॥

ता । विद्वांसां । हवामहे । वां । ता । नः । विद्वांसां ।

मन्म । वोचेत । अद्य ।

प्र । आनत् । दयमानः । युवाकुः ॥ ३ ॥

हे अग्निर्नो विद्वांसा सर्वज्ञौ ता वां तो युवां हवामहे ।
 आह्वयामहे । तावाह्नौ विद्वांसाभिज्ञौ युवां नोऽस्मभ्यं मम
 मननीयं ज्ञातव्यं स्त्रीव्रमद्यास्त्रिन्काले वोचेतं । ब्रुवाणौ
 भूयास्तं । स चाहं युवाकुर्युवां कामयमानः स्तुत्वा संयोजयन्वा
 दयमानो युवाभ्यां हविः प्रयच्छन् प्रार्चत् । प्रकर्षेण स्तौमि ॥
 ता । सुपां सुलुगिति विभक्तेराकारः । वोचेतं । ब्रूज् व्यक्तायां
 वाचि । ब्रुवो वविः । लिष्ट्याशिष्यङ् । वच उमित्युमागमः ।
 प्रार्चत् । अर्चं पूजायां । भौवादिकः । तिङां तिङो भवन्तीति
 मिपक्षिवादेशः । दयमानः । दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ।
 शपः पित्वादनुदात्तत्वं । शानचो लसार्वधातुकस्वरिण धातुस्वरः
 शिष्यते । युवाकः । युवां कामयत इति युवाकः । मित-
 द्रादिभ्य उपसंख्यानमिति डुप्रत्ययः । अविभक्तावपि व्यत्ययेन
 युवावो द्विवचन इति युवादेश आत्वं च । यद्वा यु मिश्रणे ।
 औषादिकः काकुप्रत्ययः ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

वि पृच्छामि पाक्या३ न देवान्वषट्कृतस्याहुतस्य॑ दत्ता ।

पातं च सङ्घांसो युवं च रभ्यंसो नः ॥ ४ ॥

वि । पृच्छामि । पाक्या । न । देवान् । वषट्कृतस्य ।

अहुतस्य॑ । दत्ता ।

पातं । च । सङ्घांसः । युवं । च । रभ्यंसः । नः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां विपृच्छामि । विशेषेण प्रष्टुमिच्छामि ।
पाक्या न । पक्तव्यप्रज्ञानान् परिपक्वमतीनन्यान्देवान् न
पृच्छामि । किंतु युवामेव सर्वज्ञौ पृच्छामीत्यर्थः । हे दस्त्रा
दर्शनौयौ तौ युवां वषट्कृतस्य वषट्कारेणाम्नी हुतस्याहु-
तस्याख्यंभूतस्य महतः सञ्चसोऽतिशयेन बलवतो बलीत्या-
दकस्य सोमस्य स्वांशलक्षणमेकदेशं पां च । नोऽस्मांश्च
रभ्यसोऽतिशयेन रभस्विनः प्रौढीद्यमान्कुरुतं ॥ पाक्या ।
पचेर्ऋहलोर्ध्यत् । चजोः कु घिष्प्रतोरिति कुत्वं । तित्स्वरः ।
सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः । वषट्कृतस्य । वषट्शब्दस्यो-
र्यादित्वेन गतित्वाद्गतिरनंतर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । पातं ।
पा पाने । बहुलं कंदसौति शपो लुक् । सञ्चसः । सहतेऽभि-
भवत्त्वेनेति सहो बलं । असुन् । तदस्यास्तीति सहस्वी ।
मत्वर्थीयो विनिः । तत आतिशायनिक ईयसुन् । विन्मती-
लुक् । क्वांदस ईकारलोपः । रभ्यसः । रभ राभस्ये । राभस्यं
कार्योपक्रमः । पूर्ववत्प्रक्रियोन्नेया ॥

पंचमीसूचमाह ॥

प्र या घोषे भृगवाणे न शोभे यया वाचा यजति

पञ्चियो वां ।

प्रेमयुर्न विद्वान् ॥ ५ ॥

प्र । या । घोषे । भृगवाणे । न । शोभे । यया । वाचा ।

यजति । पञ्चियः । वां ।

प्र । इषऽयुः । न । विद्वान् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ प्र भवति समर्था भवति सा याक् या वाक्
 युष्मत्स्तुतिरूपा घोषे घोषाख्यायाः पुत्रे सुहस्ताख्ये ऋषौ
 भृगवाणे न भृगौ च शोभे । शोभते । यया च स्तुतिलक्षणया
 वाचा पञ्चियः । पञ्चा अंगिरसः । तेषां कुलोत्पन्नः कक्षीवान्वां
 युवां यजति । स्तौति । सापि शोभत इत्यर्थः । इषयुर्न ।
 इषमन्नमात्मनः कामयमानश्च विद्वान् स्तुत्यभिन्नः कक्षीवानृषिः
 प्र भवतु । युष्मदनुग्रहात्पूर्णकामो भवत्वित्यर्थः ॥ घोषे ।
 घोषा नाम काचिद्ब्रह्मवादिनो कक्षीवतः पुत्रौ । अत्रोप-
 चारात्तद्वाचकं प्रातिपदिकं पुत्रे वर्तते । भृगवाणे । चिरंतनो
 भृगुरिवाचरति । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति क्तिप् । धातुसंज्ञायां
 व्यत्ययेन लटः शानच् । शवादि । आगमानुशासनस्थानित्यत्वा-
 न्मुगभावः । वृषादिः । शोभे । शुभ दीप्तौ । लोपस्त आत्मने-
 पदेष्विति तलोपः । इषयुः । इष गतो । इष्यति गच्छतीतौष-
 मन्नं । इगुपधलक्षणः कः । यद्वा । इषु इच्छायां । इष्यते सर्वैः
 प्राणिभिरितौषमन्नं । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । प्रशब्देन
 संहितायां प्रादूहोढोढ्येष्वेषु वृद्धिर्वक्तव्या । पा० ६. १. ८८,
 १. । इति वृद्धिः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे द्वाविंशा वगेः ॥

षष्ठोऽमृतमाह ॥

अमृतं गांयचं तर्कवानस्याहं चिद्धि रिरिर्भाश्विना वां ।

आक्षी शुभस्यतौ दन् ॥ ६ ॥

श्रुतं । गायत्रं । तक्वानस्य । अहं । चित् । हि । रिरिभ ।

अश्विना । वां ।

आ । अक्षी इति । शुभः । पतौ इति । दन् ॥ ६ ॥

हे अश्विना अश्विनौ गायत्रं गातव्यं गायत्रीयुक्तं गायत्र-
साम्ना निष्पन्नं निष्पाद्यं वा स्तोत्रं तक्वानस्य खललङ्घतेरंधस्य
ऋज्जाश्वस्य संबंधि श्रुतं । शृणुतं । अहं चित् अहमिव वां युवां
स हि रिरिभ । स्तुतवान् । किं कुर्वन् । हे शुभस्पती शोभनस्य
कर्मणः पालयितारौ जलस्य वा स्वामिनौ अक्षी युवाभ्या-
मादन् । चक्षुषी आददानः । तस्मा इव मद्भ्यमप्यभिमतफलं
प्रयच्छतमिति भावः ॥ श्रुतं । श्रु श्रवणे । लङि बहुलं छंद-
सीति विकरणस्य लुक् । तक्वानस्य । तक् गतौ । अत्र
गतिसामान्यवाचिना तद्विशेषो मंदगतिर्लक्ष्यते । औणादिक
उपत्ययः । भृगवाण इतिवत् प्रक्रियोन्नेया । रिरिभ । रिभृ शब्दे ।
अक्षौ । ई च द्विवचन इत्यक्षिशब्दस्य ईकारान्तादेशः । स
चोदात्तः । शुभस्पती । सुबामंत्रिते । परांगवत्स्वर इति षष्ठ्य-
तस्य परांगवद्भावात्पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकामंत्रितानुदात्तत्वं ।
दन् । आङ्पूर्वाद्दत्तेराडी दोऽनास्यविहरणे । पा० १. १.
२०. । इत्यात्मनेपदं । व्यत्ययेन शब्द । जुहोत्यादित्वात् श्रुः ।
द्विवचनप्रकरणे छंदसि वेति वक्तव्यमिति वचनाद्विवचनाभावः ।
छंदस्यभययेत्यभयथाश्रयणात् श्रुतुः सार्वधातुकत्वेन डित्त्वं ।
आर्द्धधातुकवादातो लोप इति चेत्याकारलोपः ॥

सप्तमीमृचमाह ॥

यु॒वं आ॒स्तं म॒हो र॒न्यु॒वं वा य॒न्निर॒त॑तंस॒तं ।

ता नो॑ व॒सू सु॒गो॒पा स्या॑तं पा॒तं नो॑ वृ॒काद॒घा॒योः ॥ ७ ॥

यु॒वं । हि॒ । आ॒स्तं । म॒हः । र॒न् । यु॒वं । वा । य॒त् ।

निः॒ऽअ॒त॑तंस॒तं ।

ता । नः । व॒सू इति॑ । सु॒ऽगो॒पा । स्या॑तं । पा॒तं । नः ।

वृ॒कात् । अ॒घऽयोः ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ महो महतो धनस्य रन् रातारौ दातारौ युवं
युवां कंचनास्तं । वा यत् निरततंसतं । धनानि निरगमयतं ।
रक्षकौ विनाशकावपि युवामेवेत्यर्थः । हे वसू वासयितारा-
वश्विनौ तादृशौ युवां नोऽस्माकं सुगोपा सुष्ठु गोपायितारौ
रक्षितारौ स्यातं । भवतं । अपि च । नोऽस्मानघायोरघं
पापफलमस्माकमिच्छतो वृकास्तेनात्पातं । रक्षतं ॥ महः ।
महतः । छंदसोऽच्छब्दलोपः । रन् । दन्नितिवत्प्रक्रियोन्नेया
व्यत्ययेनैकवचनं । निरततंसतं । तसि अलंकारे । अस्मात्प्र-
ताल्लुङि विश्विदुस्तुभ्य इति च्लेखङ् द्विवचनादि च । गुरु-
संज्ञाया लघुसंज्ञया बाधितत्वात्सन्वद्भावाभाः । सुगोपा । सुपां
सुलुगिति विभक्तौर्लुक् । अघायोः । अघं परेषामिच्छति छंदसि
परेच्छायामिति कथच् । अश्वाघश्वादित्यात्वम् । क्वाच्छंदसौत्यु-
प्रत्ययः ॥

अष्टमीमृचमाह ॥

मां कस्मै धातमभ्यमित्रिणे नो माकुत्रा नो गृहेभ्यः

धेनवी गुः ।

स्तनाभुजो अशिंश्वोः ॥ ८ ॥

मा । कस्मै । धातं । अभि । अमित्रिणे । नः । मा ।

अकुत्र । नः । गृहेभ्यः । धेनवः । गुः ।

स्तनभुजः । अशिंश्वोः ॥ ८ ॥

हे अश्विनो अमित्रिणे । अमित्रं मित्रराहित्यं । तद्वत्
कस्मै चिदपि शत्रवे नोऽस्मान्नाभिधातं । आभिसुख्येन माव-
स्थापयतं । अपि च नोऽस्माकं गृहेभ्यः सकाशात्स्तनाभुजः
स्तनैर्वत्सान्मनुष्यांश्च पालयन्त्यो धेनवा गावोऽशिंश्वोः शिशुना
वतसेन विराहिता अस्मदोये गृहेऽश्वाना वा सत्योऽकुत्र
चिदस्माभिरगम्य प्रदेशे मा गुः । मा गच्छंतु ॥ धातं । धाजो
माहि लुहि गातिस्थितिं मिचो लुक् । न माङ्योग इत्यङभावः ।
अकुत्र । परादिशब्दसि बहुलमित्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । गुः ।
इण् गतौ । इणो गा लुङोति गादेशः । गातिस्थेति मिचो लुक् ।
आत इति क्तेर्जुम् । स्तनाभुजः । भुज पालनाभ्यवहारयोः ।
स्तनैर्भुजंति पालयन्तीति स्तनाभुजः । क्षिप् । अन्येषामपि
दृश्यत इति सांहितिको दीर्घः । अशिंश्वोः । सख्यशिंश्वोति
साधयां । पा० ४. १. ६२. । इति कंदस्यपि व्यत्ययेन
निपातनं द्रष्टव्यं । यद्वा । शिशुरस्यास्तीति शिश्वो । कंदसीव-

निपाविति मत्वर्थीय ईकारः । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्तरत्वं । वा क्वांदसौति पूर्वसवर्णदीर्घः । अथवा । शोङ् स्वप्ने ।
उत्सर्गश्चंदसौति किप्रत्ययः । द्विर्वचनकृतत्वे । एरनेकाच्च
इति यण् । क्वांदसो वकारः । पूर्ववत्समासस्तरौ ॥

नवमीमृचमाह ॥

दुह्येयमित्रधितये युवाकुं राये च नो मिमीतं वाजवत्ये ।

इषे च नो मिमीतं धेनुमत्यै ॥ ८ ॥

दुह्येयन् । मित्रऽधितये । युवाकुं । राये । च । नः ।

मिमीतं । वाजऽवत्यै ।

इषे । च । नः । मिमीतं । धेनुऽमत्यै ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवाकु युवां कामयमानाः स्तुतिभिर्या-
यितारः संयोजयितारो वा स्तोतारो मित्रधितये मित्राणां
बंधुजनानां धारणार्थं दुह्येयन् । युष्मत्सकाशादनानि दुहन्ति
प्राप्नुवन्ति । अतो नोऽस्मानपि वाजवत्ये वाजयुक्ताय च राये
धनाय मिमीतं । कुरुतं । तथा धेनुमत्यै धेनुभिर्युक्तायेषेऽन्नाय
च नोऽस्मान्मिमीतं । कुरुतं । अस्मभ्यं स्तोत्रभ्यो बलयुक्तं धनं
गोयुक्तमन्नं च प्रयच्छतमित्यर्थः ॥ दुह्येयन् । दुह प्रपूरणे ।
दुहिर्दोहः । इगुपधात्किदिति भाव इप्रत्ययः । दुहिमात्मन
दृच्छति दुह्येयति । सुप आत्मनः क्वच् । दुह्येयतेर्लेट्यङागमः ।
इतश्च लोप इतीकारलोपः । यद्वा । देहिलिङि कृष्ण रन् ।
पा० ३. ४. १०५. । इति व्यत्ययेन रनादेशाभावे रूपमेतत् ।
क्वांदसोऽत्यलोपः । यद्वा रनादेशे कृते क्वांदसो रेफस्य यकारः ।

अत एव व्युत्पत्त्यनवधारणाच्चावगृह्णन्ति । युवाकु । सुपां
सुलुगिति जसो लुक् । मिमीत । माङ् माने शब्दे च । जीहो-
त्यादिकः । व्यत्ययेन परस्मैपदं । भृजामिदित्यभ्यासस्वेत्वं ।
चवायोगे प्रथमेति निघातप्रतिषेधः ॥

दशमौचमाह ॥

अश्विनोरसनं रथमनश्च वाजिनोवतोः । तेनाहं

भूरि चाकन ॥ १० ॥

अश्विनोः । असनं । रथं । अनश्च । वाजिनोवतोः ।

तेन । अहं । भूरि । चाकन ॥ १० ॥

वाजिनोवतोः । वाजोऽन्नं बलं वा । तद्वत्क्रियावतोर-
श्विनोरनश्चमश्चरहितमश्चराहित्येऽपि सामर्थ्यातिशयेन गच्छन्तं
रथमसनं । अहं स्तोता समभजं । तेन च रथेन भूरिं प्रभूतं
श्रेयश्चाकन । कामये ॥ असनं । वन षण् संभक्तौ । लङ् ।
चाकन । कन दीप्तिकांतिगतिषु । क्वांसो लिट् । यलुत्तमो
वेति णित्वस्य विकल्पनाहङ्गमभङ्गः । तुजादित्वादभ्यासस्य
त्वं ॥

एकादशीमृचमाह ॥

अयं समह मा तनूह्याते जनं अनु । सोमपेयं

सुखो रथः ॥ ११ ॥

अयं । समह । मा । तनु । ऊह्याते । जनान् । अनु ।

सोमपेयं । सुखः । रथः ॥ ११ ॥

हे समह धनेन सहित हे रथ अयं पुरीवर्ती त्वं मा म॥
 तनु । विस्तारय । पुत्रपौत्रधनादिभिः समृद्धं कुरु । यद्वा ।
 अयमानं त्वां प्राप्नुवंतं मामिति योज्यं । स च सुखः
 शोभनावकाशः सुखहेतुर्वा रथो जनाननु स्तोत्रजनेषु सोमपेयं
 सोमपानं प्रत्यूह्यते । उह्यते । अश्विभ्यां नोयते । अतोऽश्विभ्यां
 यद्दीयते तत्सर्वं रथ एव ददातीति रथं संबोध्य प्रार्थना ॥ अयं ।
 इदोऽय् पुंस्मि । पा० ७. २. १११. । यद्वा अयं पयं गतौ ।
 पचाद्यच् । समह । मघमिति धननाम । मघेन सह वर्तत
 इति समघः । छांदसो वर्णविकारः । यद्वा । मह पूजायां
 महयति पूजयतीति महो धनं । पचाद्यच् । ऊह्यते । वह
 प्रापणे । कर्मणि लोट्याडागमः । यजादित्वात्मंप्रसारणं । तस्य
 छांदसो दीर्घः । अदुपदेशात्समावर्धातुकानुदात्तत्वे यक एव
 स्वरः शिष्यते । सोमपेयं । पा पाने । अचो यदिति भावे यत् ।
 ईद्यतीति ईकारादेशः । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वं । ऊदुत्तरः
 षट्प्रकृतिस्वरत्वं ॥

द्वादशीमृचमाह ॥

अध स्त्रस्य निर्विदेऽभुजतश्च रेवतः । उभा ता

बस्मिं नश्यतः ॥ १२ ॥

अध स्त्रस्य । निः । विदे । अभुजतः । च । रेवतः ॥

उभा । ता । बस्मिं । नश्यतः ॥ १२ ॥

अधेदानीं प्रभातसमये स्त्रस्य स्त्रं प्रति निर्विदे ।
 निर्विष्टोऽस्मि । तथाभंजतः परानरक्षतो रेवतो धनवतश्च

पुरुषश्च एवंभूतं पुरुषं प्रत्यपि निर्विखोऽस्मि । यतस्त्वावुभौ
 बसिं क्षिप्रं नश्यतः । नाशं प्राप्नुतः । स्वप्नदृष्टः पदार्थः प्रात-
 र्नीपलभ्यते कदर्थस्येव धनमभुक्तमदत्तं सत् क्षिप्रमेव नश्यति ।
 तदुभयविषयो निर्वेदो मां बाधत इत्यर्थः । अत्र स्वप्नमात्रस्या-
 सत्त्वप्रतिपादनेन दुःस्वप्नस्याप्यसङ्गावः प्रतिपादितः । अत एषः
 दुःस्वप्ननाशिनीति युज्यते ॥ स्वप्नस्य । क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति
 कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठौ । विवदे । विद् लामे ।
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः । देवतः । रयिशब्दा-
 न्नतुप् । रयिमंतौ बहुलमिति संप्रसारणं । हृंदसीर इति मतुपोः
 बत्वं । रेशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वमिति तस्योदात्तत्वं । उभा-
 त्ता । उभयत्र सुपां सुलुगित्याकारः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे त्रयोविंशो वर्गः ॥

॥ इति प्रथमे मंडले सप्तदशोऽनुवाकः ॥

अष्टादशेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र कदित्येति पंचदशर्जः
 प्रथमं सूक्तं । अत्रानुक्रम्यते । कदित्या पंचोना वैश्वदेवं वेति ।
 अनुवर्तमानः कक्षौवानृषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् ।
 विश्वे देवा इंद्र वा देवता ॥ विनियोगो लैंगिकः ॥

तत्र प्रथमानुचमाह ॥

कदित्या नूः पात्रं देवयतां अवज्जिरो अंगिरसां तुरण्यन् ।

प्र यदानङ्गिश्च अहम्यं श्रीरु क्रंसते अश्वरे यजत्रः ॥ १ ॥

कत् । इत्था । नून् । पात्रं । देवऽयतां । अवत् । गिरः ॥

अंगिरसां । तुरण्यन् ।

क्र । यत् । आनट् । विशः । आ । इर्म्यस्य । उरु । क्रंसते ।

अध्वरे । यजत्रः ॥ १ ॥

नृः पात्रं नृपाता नृणां स्तुतेनृणां पुरुषाणां रक्षणशील
इंद्रसुरण्यन् गोरूपं धनं प्रेरयन् देवयतां देवं द्योतमानं
दानादिगुणयुक्तं वेद्रमात्मन इच्छतामंगिरसामृषीणामस्माक-
मित्येत्यं प्रयुज्यमाना गिरः स्तुतौः कत् कदा कस्मिन्काले
अवत् । नृपायात् । यद्यदा स इंद्रो इर्म्यस्य इर्म्योपलक्षित-
गृहेण युक्तस्य यजमानस्य संबन्धिनी विश ऋत्विग्लक्षणा-
अनुष्ठानाभिमुख्येन प्राणट् । प्राप्नोति । तदानीमध्वरेऽस्मदीये
यज्ञे यजत्रो वष्टव्यः सन् उरु बहुलं क्रंसते । क्रमते । स्वयमे-
वोक्तव्य इत्यर्थः ॥ कत् । कदा । अंत्यलोपश्चादसः । नृः
पात्रं । नृन् पे । पा० ८. ३. १०. । इति संहितायां नकारस्य
कत्वं । अचानुनासिकः पूर्वस्य तु वेत्युकाः सानुनासिकः ।
आनट् । पा रक्षणे । ताच्छीलिकस्तृन् । व्यत्ययेन सारमादेशः ।
अंज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावे यण् । देवयतां । सुप
आत्मनः क्यच् । ततो लटः शट् । अतुरनुम इति विभक्तोर-
दात्तत्वं । अवत् । अय अवणे । लेट्यडागमः । बहुलं कंदसीति
विकरणस्य लुक् । तुरण्यन् । तुरण त्वरायां । कंडादिः ।
आनट् । अग्रीतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदं । औ प्राप्ते व्यत्ययेन
अम्विकरणः । व्रथादिष्वत्वे जश्त्वं । आडागमः । इर्म्यस्य ।
इर्म्यशब्दादर्शनादित्वादच् । क्रंसते । क्रमु पादविक्षेपे । वृत्ति-
वर्धतायनेषु क्रमः । पा० १. ३. ३८. । इत्यात्मनेपदं । लेट्य-

उभेगमः । सिञ्चद्वलं लेटीति सिप् । यजत्रः । अग्निमन्त्री-
त्यादिना यजेरत्रप्रत्ययः ॥

द्वितीयामृचमाह ॥

स्तंभीह द्यां स धरुणं पुषायद्वभुर्वाजाय द्रविणं नरो गोः ।
अनु स्त्रजां महिषश्चत ब्रां मेनामश्वस्य परि मातरं गोः ॥ १॥
स्तंभीह । ह । द्यां । सः । धरुणं । पुषायत् । ऋभुः । वाजाय ।
द्रविणं । नरः । गोः ।
अनु । स्त्रजां । महिषः । चचत । ब्रां । मेनां । अश्वस्य ।
परि । मातरं । गोः ॥ १ ॥

स इंद्रो द्यां युक्तोक्तं स्तंभीह । स्तंभाति खेसु । तथा गोः
प्राणिभिरपहृतस्य गोममूहस्य वज्रस्योदकस्य किरणसमूहस्य
वा नरो नेता । स इंद्र ऋभुः सूर्यात्मनोक्तं विस्तीर्णं भासमानः
सन् द्रविणं सर्वैः प्राणिभिरभिद्रवणीयं धरुणं । उदकनामैतत् ।
सर्वस्य धारकं वृष्ट्युदकं वाजायाश्चार्थं बलार्थं वा पुषायत् ।
पुष्णाति सिंचति प्रवर्षतीत्यर्थः । अपि च । महिषः । महिषा-
मैतत् । महान्सूर्यरूपीन्द्रः स्त्रजां स्वसकाशादुत्पन्नां ब्रां ।
वृणोति तमसा सर्वमाच्छादयतीति ब्रा रात्रिः । यद्वा ।
प्रकाशेन वृणोतीति ब्रा उषाः । तामनु चचत । चष्टिः पश्यति-
कर्मा । अनु पश्चात्पश्यति प्रकाशते । स्वयं प्रीठप्रकाशोऽपि
स्वमत्या निष्पादिताया रात्रेरुषसश्च पश्चादुदेतीत्यर्थः । अपि
चेदमपरमाश्चयं यदयमश्वस्य मेनां । स्त्रीनामैतत् । स्त्रियं वडवा

गोर्मातरं जननीं । परिवर्षरीत्ये । विपरीतामकरोत् । कंदो-
चिदिंद्री लोलयाश्वायां गामुत्पादयामोस । तदत्र प्रतिपाद्यते
मंत्रांतरे चंद्रवाक्यरूपेणैतद्विस्मष्टमवगम्यते ॥ धरुणं । धररेणिं-
लुक् चेत्युनप्रत्ययः । प्रषायत् । प्रुष भुष द्येहनसेचनपूरणेषु ।
क्रेय्यादिकः । लेट्याडागमः । कंदसि शायजपीत्यहावपि आ-
प्राप्तौ शायजोदेशः । नरः । नृ नये । बहुलवचनादृदोरबिति
कर्तर्यप् । चक्षत । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । क्वांदसो लङ् ।
बहुलं कंदसोति शपो लुगभावः ॥

तृतीयाम्चमाह ॥

नक्षत्रवर्मरुणोः पूर्यं राट् तुरो विशामंगिरसामनु धून् ।

तक्षत्रं नियुतं तस्तंभद्वां चतुष्पदे नर्याय द्विपादे ॥ ३ ॥

नक्षत् । इव । अरुणोः । पूर्यं । राट् । तुरः । विशां ।

अंगिरसां । अनु । धून् ।

तक्षत् । वज्रं । नियुतं । तस्तंभत् । द्वां । चतुःस्पदे ।

नर्याय । द्विपादे ॥ ३ ॥

अरुणीररुणवर्णा आरोचमाना वीषसो राट् राजयम्भ-
काशयन्मूर्यात्मदेः पूर्यं पूर्वैर्ऋषिभिः प्रयुक्तं हवमिदानीम-
स्माभि क्रियमाणमाह्वानं नक्षत् । नक्षतु । शृणोतु । कीदृशः ।
अनु धून् अनुदिवसं विशां मनुष्याणामंगिरसामृषीणां स्त्रीतृणां
तुरः । धनस्य प्रेरयिता । अपि च स इंद्रो वज्रं स्वकीयमायुधं
नियुतं हंतव्येन सह नितरां युक्तं तक्षत् । अकरोत् । तथा

छां खुलोकं तस्तंभत् । अस्तंभयत् । यथाधो न पतति
 तथाकरोदित्यर्थः । किमर्थं । नर्याय नृभ्यो हिताय चतुष्पदे
 गवाश्वाद्ये द्विपादे मनुष्याय च । एतदुभयार्थमित्यर्थः ॥
 नक्षत् । नक्ष गती । लेखडागमः । पूर्य्य । पूर्वेः कर्तामिनियो
 चेति यप्रत्ययः । राट् । राज् दौसौ । अस्मादंतर्भावितव्यथात्
 क्रिप् । तुरः । तुर त्वरणे । इगुपधलक्षणः कः । तक्षत् । तक्षु
 त्वक्षू तनूकरणे । बहुलं कृंदस्यमाञ्जागिऽपौत्यडभावः ।
 तस्तंभत् । इमि स्तुभि गतिप्रतिबंधे । अस्मात्प्रांताल्लुडि
 चडि रूपं । चड्यन्वतरस्यामित्युपोत्तमस्योदात्तत्वं । पूर्व-
 पदस्यासमानवाक्यस्थत्वान्निघाताभावः । चतुष्पदे । चत्वारः
 पादा अस्व । संख्यासुपूर्वस्येति पादशब्दस्यांत्यलोपः समा-
 खांतः । चतुर्थ्यैकवचने भसंज्ञायां पादः पदिति पङ्कावः ।
 द्विपादे । पूर्ववत्प्रक्रिया । अयं तु विशेषः । अयस्मयादित्वेन
 पदत्वाद्भसंज्ञाया अभावे पङ्कावाभावः । द्वित्रिभ्यां पादभूदसु
 बहुव्रोहवित्युत्तरपदांतोदात्तत्वं ॥

चतुर्थीमृचमाह ॥

नस्य मदे स्वयं दा ऋतायापीवृतमुस्त्रियाणामनीकं ।

यद् प्रसर्गे त्रिककुम्भिवर्तदप द्रुहो मानुषस्य दुरो वः ॥ ४ ॥

अय्य । मदे । स्वयं । दाः । ऋतायं । अपिऽवृतं । उस्त्रियाणां ।

अनीकं ।

यत् । ह । प्रऽसर्गे । त्रिऽककुप् । निऽवर्तत् । अपं । द्रुहं ।

मानुषस्य । दुरः । वरिति । वः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सत्पृताय यज्ञार्थं
स्वयं सुखमपीवृतं पणिभिर्गुहासु निगूढमुस्त्रियाणां गवामनीकं
संघं दाः । अंगिरोभ्यो दत्तवानसि । उत्तरार्धः परोचकृतः ।
यज्ञ यदा खलु प्रसर्गे युद्धे मिककुप् त्रिषु लोकेषुष्ठित इंद्रो
निवर्तत् । नितरां वर्तेत । तदानीं स इंद्रो द्रुहो द्रग्धु-
र्मानुषस्य मनोः संबन्धिनोऽसुरस्य पणोः संबन्धीनि दुरो दाराणि
गवामनिर्गमनाय पिडितान्यपवः । अपवृणोति । वहाटयति ॥
स्वयं । स्रु शब्दीपतापयोः । ऋहलोष्ठ्यत् । संज्ञापूर्वकस्य
विधेरभित्यत्वाद्दृष्टाभावः । अपीवृतं । अपिपूर्वाद्दृषोतेः कर्मणि
निष्ठा । निपातस्य चेति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं । गतिरनंतर
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । प्रसर्गे । प्रकर्षेण सृज्यन्ते विमुच्यन्ते-
ऽस्मिन्निषव इति प्रसर्गः । अधिकरणे घञ् । कटुत्तरपदप्रकृति-
स्वरत्वं । क्वांदसस्याद्यादिस्त्रराभावः । निवर्तत् । वृत्तु वर्तने ।
लेव्यडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदं वः । वृज् करणे । क्वांदसो
लुङि मन्त्रे घसेति च्चेलुक् । गुणे हल्ङ्यादिलोपः ।

पंचमीनृचमाह ॥

तुभ्यं पयो यत्पितरावनीतां राधः सुरेतस्तुरणं भुरण्यू ।

शुचि यत्ते रेक्ण आयंजंत सबर्दुघायाः पयं उस्त्रियायाः ॥५॥

तुभ्यं । पयः । यत् । पितरौ । अनीतां । राधः । सु॒रेतः ।

तुरणं । भुरण्यू इति ।

शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ । अयंजंत । सबः॒ऽदुघायाः ।

पयः । उस्त्रियायाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र तुरणे क्षिप्रकारिणे तुभ्यं भुरणू कृत्स्नं जगत्पोष-
यन्त्वौ पितरावुत्पादयन्त्वौ द्यावापृथिव्यौ यद्यदा पयः सांता-
य्यलक्षणं हविरनीतां । मोघनयतां । न्यधिष्मतामित्यर्थः ।
कौटुशं पयः । राधः । राधकं समृद्धिकरं । सुरेतः । शोभ-
नरेतस्कं । कृत्स्नजगदुत्पादनशक्तमित्यर्थः । हविषः सकाशाच्च
जगदुत्पद्यते । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति । यद्यदा च
द्यावापृथिवीभ्यां गोष्वानीतं शुचि शुद्धं सबर्द्धायाः क्षीरस्य
दोग्ध्रा उस्त्रियाया गोः पयो रेक्षणः । धननामैतत् । धन-
वदतिप्रियं । यदा । अतिरिक्तः प्रवृद्धं । एवंविधं हविस्तुभ्य-
मायजंत । आभिमुख्येन यजमानाः प्रायच्छन् । तदानीं दुरो-
मानुषस्य हाराण्यपवृणोतीति पूर्वया संबंधः ॥ अग्नौतां । ऋज्
प्रापणे । लङि बहुलं छंदसीति शपो लुक् । सुरेतः । सोमं न सी-
अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तुरणे । तुरण त्वरायां ।
कंठादिः । क्षिप् चेति क्षिप् । अतोलीपयलोपौ । भुरणू ।
भुरण धारणपोषणयोः । अयमपि कंठादिः । क्षीणादिक
उपत्ययः ॥

॥ इति प्रथमोऽष्टके चतुर्विंशो वर्गः ॥

षष्ठीनृचमाह ॥

अथ प्र जज्ञे तरणिर्ममत्तु प्र रोच्यन्ता उपसो न सुरः ।

इदुर्यभिराष्ट स्वेदु हव्यैः सुवेणं सिंचन् जरणाभि धाम ॥ ६ ॥

अध॑ । प्र॒ । य॒ज्ञे । तर॒णिः । म॒मत्तु॑ । प्र॒ । रोचि॑ । अ॒स्यः ।
उ॒षसः॑ । न । सू॒रः ।

इ॒दुः । येभिः॑ । आ॒ष्ट॑ । स्व॒इदु॑ ह॒व्यैः । सु॒वेण॑ । सि॒चन् ।
ज॒रणा॑ । अ॒भि । धाम॑ ॥ ६ ॥

अधेदानीमयमिन्द्रः स्तुतिभिः प्रीयमाणः सन् प्रजज्ञे ।
प्रकर्षेण प्रादुर्बभूव । स तरणिः शत्रूणां तारकोऽस्मात्प्रमत्तु ।
मादयतु । स च प्ररोचि । प्रकष्टं रोचते । तत्र दृष्टान्तः ।
अस्या अस्माभिर्दृश्यमानाया उषसः समीपे वर्तमानः सूरौ न ।
सूर्य इव । जरणा जरणीयः स्तोतव्य इदुः सोमो धामाहव-
नीयलक्षणं स्थानमभिलक्ष्य सुवेण सिचन् सिच्यमानः सन्
स्वेदुहव्यैः स्वभूतसमृद्धद्विष्केर्येभिर्यैरस्माभिराष्ट । आशित
आसीत् । तानस्मान्मादयत्वित्यर्थः ॥ जज्ञे जनौ प्रादुर्भावे ।
लिटि गमनेत्युपधालोपः । ममत्तु । मदौ हर्षे । बहुलं
छन्दसौति विकरणस्य झुः । रोचि । रुच दौसौ । छन्दसौ
वर्तमाने लुङ् । व्यत्ययेन चेश्विणादेशः । आष्ट । अथ भोजने ।
कर्मणि लङि बहुलं छन्दसौति विकरणस्य लुक् । ब्रथादिष्वत्वे
श्रुत्वं । आडागमः । यद्वत्तात्त्विक्यमिति निघातप्रतिषेधः ।
स्वेदुहव्यैः । इदि परमैश्वर्ये । औणादिकः उपत्ययः । अनित्य-
मागमशासनमिति लुप्तभावः । इदूनि प्रभूतानि च तानि
हव्यानि स्वभूतानि च हव्यानि येषां । यदा । विद्वंषौ
दौसौ । स्वायत्तानीदूनीद्वानि हव्यानि येषां । अथवा ।
स्वभूतमिदं पुरोवर्ति हव्यं हविर्द्विषां ते तथोक्ताः । पृषोदरादिः

स्वादभिमतरूपसिद्धिः । सिंचन् । पितृ चरणे । व्यत्ययेन
कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । श्रे सुचादीनामिति नुम् । जरणा ।
जरतिः स्तुतिकर्मा । पश्मात्कर्मणि क्युट् । सुपां सुलुगिति
विभक्तेराकारः । व्यत्ययेन लिप्स्वराभावः ॥

सप्तमोऽष्टकमाह ॥

स्त्रिधा यद्वनधितिरपश्चात्सूरी अध्वरे परि रोधना गोः ॥

यद्वा प्रभासि कृतव्यां अनु दूननेर्विश्वे पश्चिषे तुरायं ॥ ७ ॥

सुऽइधा । यत् । वनऽधितिः । अपस्यात् । सूरः । अध्वरे ।

परि । रोधना । गोः ।

यत् । इ । प्रभासि । कृतव्यान् । अनु । दून् । अनेर्विश्वे ।

पशुऽइधे । तुरायं ॥ ७ ॥

यदि स्त्रिधा सुदोसास्या वनधितिर्वने केसव्ये वृक्षसमूहे
निधातव्या शस्त्रापस्यात् । अपो विशसनात्मकं स्रकोयं कर्म
कर्तुमिच्छेत् तदानीं सूर प्रेरकोऽध्वर्युः अध्वरे यज्ञे गोः पशो
रोधना रोधनाय यूपे नियोजनाय परि भवति । समर्थो
भवति । यद्वा । स्त्रिधा सूर्यकिरणैः सुदोसा वनधितिः ।
वनमुदकमक्षां धोयत इति वनधितिर्मघमाला । सा यद्यदाप-
स्यात् अपः प्रवर्षणलक्षणं कर्म करोति । तदानीं सूरः प्रेरक
इन्द्रोऽध्वरे यज्ञस्य निमित्तभूतेऽध्वतव्येऽहिंसितव्येऽतरिक्षे
वर्तमानः सन् गोर्वृष्ट्युदकस्य रोधना रोधनान्यावरणानि परि
परितो निवारयतीति शेषः । उत्तराक्षीः प्रत्यक्षकृतः । हे इन्द्र
सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं कृतव्यान् । कर्तव्येति कर्मनाम ।

कर्मसु साधून् यून् दिवसीननुलक्ष्य यच्च यदा खलु प्रभासि ।
 प्रकर्षेण दौष्यसे । तदानीमनर्विशेऽनसा शकटेनेधनाद्याह-
 रकायारण्यं प्रविशते । यद्वा । गंतव्यं स्थलं प्रति गंतुमशक्ताय
 पुरुषाय पश्चिमे पशूप्रेरयते तुराय त्वरमाणाय गोपालाय
 च सिध्देदभिमतमिति वाक्यशेषः । सिध्मा । शोभनमिध्मां
 दीप्तमास्थं दीप्तिर्वा यस्या सा तथोक्ता । नञ्सुभ्यामित्युत्तर-
 यदांतीदात्तत्वं । अपस्यात् । अपस्यशब्दात्पुप आत्मनः क्वच् ।
 स्तेव्याडागमः । रोचना । रुचिर् आवरणे । ख्युट् चेति भावे
 ख्युट् । श्रेष्ठंदसि बहुलमिति श्रेर्लोपः । अनर्विशे । अनसा
 विशति प्राप्नोतीत्यनर्विंद । विशतेः क्तिप् । अह्वरादीनां
 पत्यादिषूपसंख्यानमिति सकारश्च रेफादेशः । यद्वा । अर्तः
 कर्मणि बिच् । अरं गंतव्यं प्रति विशति प्राप्नोतीत्यविंद ।
 न अर्विंद अनर्विट् । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वं । अत एक
 व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः । पश्चिमे । इष गतौ । अस्मादंत-
 र्भावितव्यार्थात् क्तिप् ॥

अष्टमीसूचमाह ॥

अष्टा महो दिव आदो हरौ इह व्यन्नासाहंमभि
 योधान उक्खं ।

हरिं यत्ते मंदिनं दुष्यन्ध्वे गोरभसमद्भिर्वाताप्यं । ८ ।

अष्टा । महः । दिवः । आदः । हरौ इति । इह ।

व्युन्नासाहं । अभि । योधानः । उक्खं ।

हरिं । यत् । ते । मंदिनं । धुचन् । वृधे । गोऽरभसं ।

अद्विभिः । वाताप्ये ॥ ८ ॥

हे इन्द्र महो महतो दिवो मदकरस्य सोमस्याष्टा भोक्तारो
हरो स्वकीयावशाविहासिन्कर्मण्यादः पीतश्रेष्ठं सोमं पायय ।
तथा युन्नासाहं युन्नस्यास्त्रदौघस्य धनस्याभिभवितारमुत्स-
सुत्स्नावधितारं शत्रुं योधानो योधनशीलस्त्वमभिभव । यद्यदा
ते तत्र वृधे वर्धनाय हरिं मनोहरं मंदिनं मदकरं गोरभसं ।
अत्र गोशब्दः पयसि वर्तते । पयो बलं । तद्वहेयवंतं वीर्य-
वंतमित्यर्थः । वाताप्ये । वातेन प्राप्तञ्च वाततुल्येन शीघ्र-
कारिणा त्वया पातव्यमित्यर्थः । एवंविधं सोममद्विभिर्पाव-
भिर्धुचन् । दुहन्ति । ऋत्विजोऽभिषुण्वन्ति तदानौमष्टेति
पूर्वत्र संबंधः ॥ अष्टा । अश भोजने । वृध । आगमानुशासन-
स्यानित्यत्वादिक्रभावः । धुचन् । पदकालीनो भष्भाव-
च्छांदसः ॥

नवमौचमाह ॥

त्वमायसं प्रति वर्तयो गोर्दिवो अश्मानमुपनीतृभ्या ।

कुत्साय यत्र पुरुहृत वन्वज्कुणामनन्तेः परियासि वधेः ॥ ९ ॥

त्वं । आयसं । प्रति । वर्तयः । गोः । दिवः । अश्मानं ।

उपनीतं । ऋभ्या ।

कुत्साय । यत्र । पुरुहृत । वन्वन् । शुण् । अनन्तेः ।

परियासि । वधेः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वं गोर्गातुः शुष्णस्यासुरस्य वधार्थमायसमयोमर्थे
 वज्रं प्रति वर्तयः । आभिमुख्येन व्यसृजः । कौटुशं वज्रं ।
 दिवो द्युलोकादृभ्वा दीप्तेन त्वष्ट्रोपनीतं । आनीतं । अश्मानं ।
 शीघ्रं शत्रोर्व्यापकं । यत्र यदा हे पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिः
 स्तोत्रभिराहूतेन्द्र कुत्सायैतत्संज्ञाय ऋषये शुष्णं शोषकम-
 सुरमनंतैर्निरवधिकैर्वधेर्हननसाधनेरायुधैर्वन्वन् हिंसन् परि-
 यासि । परितो गच्छसि । तदानीं तद्वधाथं वज्रं प्रत्यवर्तय
 इत्यर्थः ॥ अश्मानं । अशु व्याप्तौ । अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इति
 मनिन् । ऋभ्वा । जसादिषु कंदसि वावचनमिति नाभावस्य
 विकल्पितत्वादभावे यथादेशः । वन्वन् । वनु याचने । अत्र
 हिंसार्थः । तथा च यास्कः । वनुष्यतिहंतिकर्मानवगतसंस्कारो
 भवतीति । वधेः । हनस्य वध इति हंतेः करणेऽप् तत्सं-
 नियागेन वधादेशश्च । सचादंतोऽंतोदात्तः । तस्यातो लोपे
 सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण प्रत्ययस्योदात्तत्वं ॥

दशमोऽनुचमाह ॥

पुरा यत्तूरस्तमंसो अर्पितेस्तमद्भिवः फलिगं हेतिमंश्च ।

शुष्णस्य चित्परिहितं यदोजो दिवस्परि सुप्रथितं

तदाटः ॥ १० ॥

पुरा । यत् । तूरः । तमंसः । अर्पिऽइतेः । तं । अर्द्धिऽवः ।

फलिऽगं । हेतिं । अस्य ।

शुष्णस्य । चित् । परिऽहितं । यत् । ओजः । दिवः । परि ।

सुप्रथितं । तत् । अ । अदरित्यदः ॥ १० ॥

पुरा यद्यदा सूरः सूर्यस्तमसस्तमोरूपस्य शुष्णस्यासुर-
 ष्चापौतेः संग्रामाभ्युक्तोऽभवदौति शेषः । तदानीं हे अद्रिवः ।
 आदृष्ट्यात्यनेनेत्यद्विर्वज्रः । तद्वज्रिन्द्र तं फलितं । मेघनामैतत् ।
 मेघरूपेणावृण्वन्तं हेति हन्तारं शुष्णमसुरमस्य । निरसित-
 वानसि । यद्वा । अस्य शुष्णस्यासुरस्य हेति जननसाधनमायुधं
 फलितं मेघलक्षणं प्राभाञ्चौरिति शेषः । तथा शुष्णस्य चित्
 शोषयितुरसुरस्य च यदोज आच्छादकं बलं दिवसरि द्योत-
 मानस्य सूर्यस्योपरि परिहितमाच्छादितं सुप्रथितं सुहृ
 सूर्यं सक्तं तदोजस्तस्मात्सूर्यादादः । आदृष्ट्याः । विश्लिष्टं
 कृतवानसौत्यर्थः । अद्रिवः । छंदसीर इति मतुपो बलं ।
 मतुवसी हरिति नकारस्य रुत्वं । हेति । कृत्यल्युटो बहुल-
 मिति बहुलवचनाद्वन्तेः कर्तरि क्तिन् । जतियूतोत्थादौ
 निपातनाद्रूपसिद्धिरन्तोदात्तत्वं च । अस्य । असु क्षेपणे । लटः
 सिप् । तस्य व्यत्ययेन ह्यादेशः । अतो हेरिति हेलुक् ।
 दिपसरि । पंचम्याः पराबध्यर्थं इति विसर्जनौयस्य सत्त्वं ।
 अदः । ट् विदारणे । लङि सिप् । बहुलं छंदसीति विक-
 रणस्य लुक् । गुणे हल्ङ्याब्भ्य इति सिलोपः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे पंचविंशो वर्गः ॥

एकादशौमृचमाह ॥

अनु त्वा मही पाजसी अचक्रे व्यावाच्यामां मदतामिन्द्र कमैन् ।
 त्वं वृत्रमाशयानं सिरासुं मही वज्रेण सिध्वपो वराहु ॥ ११ ॥

अनु॑ । त्वा॒ । म॒हो इति॑ । पा॒ज॒सी इति॑ । अ॒च॒क्रे इति॑ ।

द्या॒वा॒चा॒मा । म॒द॒तां । इ॒द्र । क॒र्मन् ।

त्वं । ह॒व्रं । आ॒श॒यानं॑ । सि॒रामु॑ । म॒हः । व॒ज्रेण॑ । सि॒ध्वपः॑ ।

व॒राहु॑ ॥ ११ ॥

हे इन्द्र महो मह्यो महत्यो पाजसी बलवत्यावचक्रे
अचक्रमाणे सर्वत्र व्याप्य वर्तमाने द्यावाचामा द्यावापृथिव्यौ
कर्मन् हववधादिलक्षणे कर्मणि प्रवृत्तं त्वामनु मदतां ।
हृष्टमकुरुतां । अन्वमन्येतां वा । तथा च तैत्तिरीयकं । स
आभ्यामेव प्रसूत इन्द्रो हव्रमहन्विति । तदनंतरं त्वमाशयानं
आ समंताद्वाप्य वर्तमानं वराहुं वराहारं हव्रमसुरं सिरासु
सरणशौलास्त्रसु महो महता वज्रेण हत्वा सिध्वपः ।
अस्त्रापयः । पातितवानित्यर्थः ॥ महौ । सुपां सुलुगिति
विभक्तेः पूर्वसवर्णदौर्घः । पाजसी । पाजस्शब्दो बलवाचको
लक्षणयात्र तद्वति वर्तते । इयाडियाजौकाराणामुपसंख्यान-
मिति विभक्तेरीकारादेशः । द्यावाचामा । द्यौश्च चामा च ।
दिवा द्यावेति द्यावादेशः । देवताहंघे चेत्युभयपदप्रकृति-
स्वरत्वं । सुपां सुलुगिति विभक्तौर्लुक् । मदतां । मदौ हर्षे ।
व्यत्ययेन शप् । बहुलं छंदस्यमाड्योगेऽपौत्वडभावः । महः ।
महतः । करणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठौ । अष्ट्वल्लोप-
श्छांदसः । सिध्वपः । जिध्वप् शये । अस्मास्त्रांतात् लुङि
चङि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् स्त्रापेचङि । पा० ६. १.
१८. । इति संप्रसारणं न क्रियते ॥

हादशोमृचमाह ॥

त्वमिन्द्र नर्यो यं अवो नन्तिष्ठा वातेष्व सुयुजो वहिष्ठान् ।
यं ते काव्य उशना मंदिनं दाह्व हृणं पायं ततश्च वज्रं ॥ १२ ॥
त्वं । इन्द्र । नर्यः । यान् । अवः । नृन् । तिष्ठ । वातेष्व ।

सुयुजः । वहिष्ठान् ।

यं । ते । काव्यः । उशना । मंदिनं । दाह्व । हृणं ।
पायं । ततश्च । वज्रं ॥ १२ ॥

हे इन्द्र नर्या नृभ्यो हितस्त्वं यादृन्नेतृनश्चानवः । अवसि
रक्षसि । तान्वातस्य तुभ्यान् तद्वच्छीघ्रं गच्छतः सुयुजः
शोभनं रथेन युज्यमानान्वहिष्ठान् अतिशयेन वीदृनश्चान्तिष्ठ ।
आरोहेत्यर्थः । काव्यः कवेः पुत्र उशना मंदिनं मदकरं यं
वज्रं ते तुभ्यं दाह्व । दत्तवान् । तं वज्रं हृवहृणं हृवस्वासुरस्य
घातकं पायं शत्रूणां पारणेऽतिक्रमणे समर्थं च ततश्च ।
तनूकृतवानसि ॥ अवः । अवर्तेल्येवडागमः । इतश्च लोप
इतौकारलोपः । वहिष्ठान् । वीदृशब्दात्तुम्बदसौतीष्ठन् ।
तुरिष्ठेमेयःस्विति ढलोपः । पायं । पार तौर कर्मसमाप्ती ।
अस्माश्चरादवो यदिति यत् । ततश्च । तन्नू त्वन्नू तनूकरणे ।
पुरुषव्यत्ययः ॥

त्रयोदशोमृचमाह ॥

त्वं सूरौ हरिती रामया नृभरच्चक्रमेतंशो नायमिन्द्र ।
प्रास्यं पारं नवतिं नाय्यानामपि कर्मवर्तयोऽयं नृन् ॥ १३ ॥

त्वं । सूरः । हरितः । रमयः । नृन् । भरत् । चक्रं ।

एतशः । न । अयं । इन्द्र ।

प्रऽअस्य । पारं । नवतिं । नाव्यानां । अपि । कर्तं ।

अवर्तयः । अयज्यन् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सूरः सूर्यात्मना वर्तमानस्त्वं हरितो हरिद्वर्णा-
ब्रह्मेतन्मृगान् । यद्वा रसहरणशीलान् रश्मोन् रामयः ।
उपारमयः । एतशो न । एतश्च इति सूर्याश्च स्वाख्या । तथा
च श्रूयते । एतशेन त्वा सूर्यो देवता गमयत्विति । नशब्द-
स्वार्थे । एतश्च रथस्य चक्रं भरत् । प्रावहत् । अपि च ।
त्वं नाव्यानां नावा तार्याणां नदीनां नवतिं नवतिसंख्या-
मतौत्य वर्तमानं पारं तोरदेशं । सप्तमर्थे द्वितीया । तोरदेशे-
ऽयज्यन् अयजमानान् यज्ञविहीनानसुरादीन् प्रास्य प्रक्षिप्य
तत्र कर्तमवर्तयः । कर्तव्यमपि कृत्वा तानयजमानानवर्तयः ।
प्रापयः ॥ रामयः । लङि बहुलं कंदस्यमाख्यांगेऽपीत्युल्लेखः ।
अन्येषामपि दृश्यत इति साहितिको दोषः । प्रास्य । असु
क्षेपणे । अस्मात् क्षपि रूपं । नाव्यानां । नौवयाधर्मत्वादिना
यत् । नित्स्वरित इति स्वरितत्वं ॥

चतुर्दशौचमाह ॥

त्वं नो अस्या इन्द्र दुर्हणायाः पाहि वञ्जिवो दुरितादभीके ।

प्र नो बाजाग्रथोऽश्वबुध्यानिधे यंधि अवंसे सृनुतायै ॥ १४ ॥

त्वं । नः । अस्याः । इन्द्र । दुःस्वनायाः । पाहि । वज्रिवः ।

दुःस्वतात् । अभौके ।

प्र । नः । वाजान् । रथ्यः । अश्वबुध्यान् । इषे । यंधि ।

अवसे । सूनृतायै ॥ १४ ॥

हे वज्रिवा वज्रवक्रिन्द्र त्वं दुर्हणाया दुःखेन हंतव्याया
अस्या अहत्तेर्दारिद्र्यान्नोऽस्मात्पाहि । रक्ष । तथा । दुरिता-
त्पापादभौकेभिप्राप्ते समीपवर्तिनि संग्रामेऽस्मात्प्रक्ष । अपि
च । नोऽस्मभ्यं रथ्या रथयुक्तान् अश्वबुध्यान् अश्वानां बोध-
कान् । अश्व यावद्विलभ्यन्ते तावदित्यर्थः । यद्वा । अश्व-
बुध्यान् । क्वांसो वर्णविकारः । अश्वमूलान् अश्वप्रमुखाणि-
त्यर्थः । सर्वे हि धनमश्वमूलं दास्यपवर्गं । यथोक्तं दासप्रवर्गं
रथिमश्वबुध्यमिति । एवंविधान्वाजान् धनानि प्रयंधि ।
प्रयच्छ । किमर्थं । इषे । अन्नार्थं । अवसे । कौत्स्यर्थे ।
सूनृतायै । सूनृता प्रियसत्यात्मिका वाक् । तदर्थं च । दुर्ह-
णायाः । ईषद्दुःसुष्विति हन्तेः कर्मणि खल् । पाहि । पादा-
दित्वाभिघाताभावः । वज्रिवः । वज्रोऽस्यास्तीति वज्रो हस्तः ।
तद्वा । वज्रिवान् । क्वांसोर इति मतुपो वत् । संबुद्धौ
मतुवसो रुरिति नकारश्च क्त्वं । रथ्यः । क्वांसोवनिपाविति
रथशब्दान्मत्वर्थाय ईकारः । यंधि । यम उपरमे । बहुलं
क्वांसोति विकरणश्च लुक् । वा क्वांसोति हेः पित्वेन डित्वा-
भावादडितश्चेति हेर्धिः ॥

पंचदशीसूचमाह ॥

मा सा ते अस्मत्सु मतिर्वि दंसद्वाजं प्रमहः समिधी वरंत ।

आ नो भज मघवन् गोष्वर्यो मंहिष्ठास्ते सधमादः स्याम ॥ १५ ॥

मा । सा । ते । अस्मत् । सु । मतिः । वि । दसत् । वाजं । प्रमहः ।

सं । इषः । वरंत ।

आ । नः । भज । मघवन् । गोष्वु । अर्यः । मंहिष्ठाः ।

ते । सधमादः । स्त्राम ॥ १५ ॥

हे वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रमहनीयेद् ते त्वदीया
सा सुमतिः शोभनानुग्रहरूपा बुद्धिरस्मत् अस्मासु मा
विदसत् । मा विशृणुतु । तथेषोऽस्मान्यस्मान् संवरंत ।
संहतान्कुर्वेत् । हे मघवन् धनवन्निद्र अर्यो धनपतिस्त्वं
नोऽस्मान् गोष्वाभज । प्रापय । ते तव मंहिष्ठा अतिशयेन
स्तुतिभिः प्रवर्धयितारो वयं सधमादः । स्याम । पुत्र-
पौत्रादिभिः सह माद्यंतो भवेम ॥ अस्मत् । सुपां सुतुङ्गिति
सप्तम्या लुक् । दसत् । दसु उपचये । माङि लुङि पुषादि-
त्वादङ् । वाजप्रमहः । वाजैर्धनैः प्रकृष्टं महस्तेजो यस्य च
तथोक्तः । पादादित्वादाष्टमिकनिघाताभावः । षाष्टिकमा-
मंलिताद्युदात्तत्वं । वरंत । वृज् वरणे । व्यत्ययेन शप् । गोषु ।
सावेकाच इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य न गोश्चन् साव-
वर्णेति प्रतिषेधः । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति निपात्यते ।
अर्यस्य स्वाम्याख्या चेदित्यंतीदात्तत्वं । मंहिष्ठाः । महि वृद्धौ ।
इदित्वाङ्मुम् । अस्मादंतर्भावितव्यर्थान्तृच् । तुम्हंदधीतौष्ठन् ।

तुरिष्ठेमेधःस्त्रिति ढलोपः । सधमादः । मद तृप्तिर्योगे ।
 चौरादिकः । सङ् मादयंते तृप्ता भवतीति सधमादः । क्षिप्
 चेति क्षिप् । जस् । सध मादस्योऽङ् दसीति सङ्स्य
 सधादेशः ॥

॥ इति प्रथमस्याष्टमे षड्विंशो वर्गः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ज्ञाते निवारयन् ।

पुमर्थोऽसतुरो देयादित्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-
 बुक्कभूपालसाम्राज्य धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवौद्ये
 वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये प्रथमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ प्रथमाष्टकः समाप्तः ॥

